

ИЗ ПРОШЛОСТИ ЦРНЕ ГОРЕ

КЊИГА 6.

Уредник

Др Димо ВУЈОВИЋ

Директор Историјског института СР Црне Горе

С. СТАВЉАЊЕ
ДЛ. ДОКУМЕНТАЦИЈА И ИНФОРМАЦИЈЕ

Inv. br.

126 563

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СР ЦРНЕ ГОРЕ У ТИТОГРАДУ

Др РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ

КОНТРАРЕВОЛУЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ

ЧЕТНИЧКИ И ФЕДЕРАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ

1941 — 1945

„ОБОД“
ЦЕТИЊЕ
1977.

Рецензенти

Др Бранко ПАВИЋЕВИЋ
Др Владо СТРУГАР

Браћи Радуловић — МУЈУ (ВЕЉКУ), РАДОМАНУ, МИЛОРАДУ
и ВЕТКУ првоборцима из Пјешиваца, који погинуше у ослободи-
лачком рату и револуцији 1941 — 1945, посвећујем овај рад.

Аутор

ПРЕДГОВОР

Четнички и федералистички* покрет представљају својеврстан феномен нашег ослободилачког рата и револуције (1941—1945). Без њиховог солидног познавања не би било могуће сагледати читаву једну димензију, коју су ови покрети дали нашем рату и револуцији. Иако се они по својим основним политичким концепцијама битно разликују, ипак су имали и нешто заједничко. Они су, најчешће заједно, водили оружану борбу против народноослободилачког покрета, а затим и један и други су се у тој борби ослањали на окупаторе, сарађујући с њима отворено.

Четнички и федералистички покрет могли су бити обрађени и посебно. Међутим, њихови међусобни односи, некад пријатељски а чешће непријатељски, толико су испреплетени да их не би било могуће посебно обрадити без неминовних понављања. Пут за који сам се одлучио био је несумњиво тежи и изискивао је много више и времена и напора, али сматрам да је за науку кориснији.

У овом раду је учињен покушај да се цјеловито прикажу појава и развитак четничког и федералистичког покрета, њихове политичке концепције, све фазе њихових односа, сарадња са окупаторима, облици борбе против народноослободилачког покрета, активност њиховог вођства, снаге на које су се ослањали и слично. Посебно сам се трудио да укажем на коријене четничког и федералистичког покрета и објасним поједине појаве, да укажем на њихову условљеност, повезаност и зависност.

Општи ставови четничког вођства и односи с емигрантском владом и западним савезницима углавном су већ обрађени и познати. Значајан прилог у том погледу дали су професор Јован Марјановић, у раду *Прилози историји сукоба НОП и четника Драже Михаиловића*

* Федералистички покрет имао је у себи елементе и федерализма и сепаратизма. У раду сам настојао, гдје је год то било могуће, да те двије категорије изнијансирам, а назив „федералистички“ у наслову и предговору употријебљен је условно.

у Србији 1941. године, и Душан Пленча, у раду *Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата*. Тих питања сам се дотицао само уколико је то било неопходно за разумијевање извјесних догађаја и ставова које сам у раду третирао.

Материју у овом раду излагао сам по проблемима, држећи се при том хронолошког реда. Рад је подијељен на три периода, односно два-наест глава. Његови се дјелови поклапају са јасно омеђеним периодима, тако да први дио обухвата период од уласка италијанског окупатора до почетка оружаног сукоба између народноослободилачког покрета и контрареволуционарних снага (почетком 1942. године), други од почетка 1942. године до капитулације Италије, а трећи дио обухвата период од капитулације Италије, односно од уласка њемачких окупационих снага у Црну Гору, до коначног слома четника и сепаратиста, заправо до коначног ослобођења земље.

До сада четнички и федералистички покрет у нашој историографији нијесу цјеловитије обрађивани. На тему четничког покрета појавило се неколико вриједних студија, али су се оне ограничиле на посебне регионе и на одређене периоде. У њима се третирају поједина питања која се дијелом односе и на четништво у Црној Гори. Такви су већ поменути рад Ј. Марјановића и рад Ђ. Станисављевића, *Појава и разврата четничког покрета у Хрватској 1941—1942. године*. Сличан је рад П. Качавенде *Криза четничког покрета Драже Михаиловића у другој половини 1942. године*.

У општа дјела коришћена за овај рад (види попис литературе на крају књиге) могу се убројити и радови који имају карактер прегледа, ко што су: *Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945* (два тома), *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945*, *Рат и револуција народа Југославије 1941—1945* В. Стругара, *Преглед историје Савеза комуниста Југославије* (VI глава), *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945*. Посебан значај за ову тему има већ поменути рад Д. Пленче, који третира међународне аспекте нашег ослободилачког рата и револуције, обрађујући такође политичку дјелатност југословенских избјегличких влада, њихов однос као и однос савезника према четницима, народноослободилачком покрету, и сл.

У опште радове који говоре о нашем ослободилачком рату и револуцији треба навести и радове наших руководиоца, а посебно Титов реферат на V конгресу КПЈ, у коме су дате веома значајне анализе и оцјене четничког покрета Драже Михаиловића.

Од радова који обрађују народноослободилачки покрет у Црној Гори треба поменути књиге Б. Јовановића *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији* и Н. Јовићевића *Од пете офанзиве до слободе*. Рад З. Лакића, Р. Пајовића и Г. Вукмановића *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941 — 1945, хронологија догађаја, биљежи и податке о четницима и федералистима*. За разлику од Н. Јовићевића, који углавном третира војни аспект ослободилачког рата у Црној Гори укључујући ту и оружане акције НОП-а и четника, Б. Јовановић је покушао да у свом раду обухвати све аспекте ослободилачког рата

и револуције. Четничкој и федералистичкој активности у Црној Гори 1941—1942. Јовановић је посветио читаву једну главу. У том дијелу се даје сумарни преглед активности четника и федералиста, односно сепаратиста у назначеном периоду. Тај дио (као и готово сав рад) Јовановић највећим дијелом темељи на познатим изворима, колаборационистичкој штампи и сјећањима учесника НОП-а.

Има прилично радова који обрађују поједине регионе Црне Горе у народноослободилачком покрету. Такви су: Подгорички срез у тринаестојулском устанку В. Тодоровића, Град на Тари Љ. Анђелића, Стницак у НОБ Д. Јауковића, Андријевички срез 1941—1944. Р. Лекића, Орјенски партизански батаљон В. Радовића и М. Приића, Бока Которска и Паштровићи у народноослободилачкој борби Д. Живковића, У герили С. Јоксимовића, Дурмиторски НОП одред и његово подручје у НОБ О. Цицмила, Дурмитор у НОБ П. Крстајића.

Иако су ови радови различити по карактеру, у њима се могу наћи драгоцјени подаци о политичким приликама и факторима у овим крајевима, укључујући ту и четнички, а донекле и федералистички покрет. Ови аутори су већином и истакнути учесници у догађајима, па су били у могућности да дају обиље података.

За поједине периоде и проблеме користио сам и друге радове. За први дио рада (до почетка 1942. године) користио сам зборник радова *Четрдесет прва* (издање НОПОК). За учешће четника у бити на Неретви користио сам радове *IV непријатељска офанзива* и *V непријатељска офанзива* П. Томца и *Слом IV и V окупаторско-квислиншке офанзиве* Ђ. Кладарина, а затим запажене чланке о овом проблему В. Кљаковића (*Припреме непријатеља за IV офанзиву гледано по страним и непријатељским документима*) и С. Маодуша (*IV и V офанзива и питање четника*), објављене у Војноисторијском гласнику.

Ја сам и сам објавио неке мање радове о појединим проблемима, личностима и догађајима везаним за четнички и федералистички покрет. Такви су: *Окупација Црне Горе и планови око стварања „независне“ црногорске државе*, *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1943. године*, *Формирање четничке Независне групе националног отпора*, *Ликвидација црногорског четничког вођства у Острогу октобра 1943. године с освртом на стање у четничком покрету у Црној Гори после битке на Неретви*, *Формирање „националне“ организације Баја Станишића* и др. Резултати који су у њима саопштени синтетизовани су у овом раду, а оне до којих сам дошао приликом накнадних истраживања детаљније сам обрадио.

Ратни дневници и мемоари имају посебно мјесто у литератури о нашем ослободилачком рату. Међу најзначајнија дјела ове врсте спада Дедијеров Дневник, у којему је доста простора посвећено и догађајима у Црној Гори. Поред њега, заслужују пажњу и дневници: *Записано у рату* С. Брковића, *Ратни дневник* Ј. Ј. Лопичића, *Живи записници* Ј. Михаљевића, *У вртлогу мука* М. Максимовић, *Црвени газови* Љ. Анђелића, као и радови мемоарског карактера *На ратној стази* Р. Вукановића и *Године ратне* Д. Вујовића.

У ову групу радова спадају и разни зборници сјећања, у којима такође има података значајних и за овај рад. Такви су: Четврта пролетерска, Четрдесет година (књ. 5, 6 и 7) Устанак народа Југославије (шест књига), Сутјеска (пет књига) и Неретва (три књиге).

Од иностраних публикација, поред разних прегледа, као што су Борба за Европу Ч. Вилмота, и СССР в Великой отечественной войне 1941—1945, користио сам и знатну мемоарску литературу, збирке извора и дневника. Од њих истичем: В. Черчил, Други свјетски рат, у шест томова, R. Sherwood, Патне тајне бијеле куће, у два тома Н. Neubacher, Sonderauftrag Südost 1940—1945, Дневник грофа Тана Тајне архива грофа Тана, U. Cavallero, Comando Supremo, Тајна писма Хитлер — Мусолини и др. Међу свом литературом мемоари Х. Нојбахера су од посебног интереса. И поред тога што као опуномоћени министар за Југоисток настоји да оправда политику Рајха на овом простору, он даје и неке интересантне и важне податке, до којих до сада није било могуће доћи у изворима.

У литератури о четничком покрету Драже Михаиловића посебно мјесто има публицистика наше политичке емиграције: четничка, недићевско-љотићевска и усташка. У најпознатије књиге четничког поријекла спадају Књига о Дражи, у двије свеске, и Расуте кости М. П. Милића. Од недићевско-љотићевске литературе користио сам следеће књиге: Б. Костић, За историју наших дана, Б. М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, и П. Мартиновић — Бајица, Милан Недић. Од усташке литературе користио сам књигу И. Омрчачина Истина о Дражи Михаиловићу. Користио сам и разне емигрантске четничке и љотићевске часописе, у којима су објављени многи записи о четничком покрету. Од емигрантских часописа који третирају проблеме четничког покрета у Црној Гори на прво мјесто долази Гласник српског историјско-културног друштва „Нjegoш“, који излази у Сједињеним Америчким Државама (Чикаго). Ту је објављено неколико чланака који су интересантни за ову тему (М. Јоксимовић, Устанак у Васојевићима и прва веза Црне Горе с Дражом Михаиловићем и Борбе око Колашина и Мојковца у првој половини 1942. године, Р. Поповић, Поход на Баре Краљске и ослобођење Колашина, В. Радуловић, Битка на Неретви, П. Цемовић, Од Подгорнице до Градишке, Н. Поповић, Босанска голгота). Поред тога, овај часопис доноси и друге ситније прилоге, грађу и биографске податке о појединим истакнутим четничким вођама: Б. Станишићу, П. Буришићу, Ђ. Лашићу, В. Лукачевићу, А. Лалићу и другим. Од емигрантских часописа треба још поменути љотићевске Записе из добровољачке борбе, који излазе у Минхену. Од чланака који су ту објављени треба поменути два написана Р. Парезанина под насловом У Црној Гори у јесен 1944. који чине цјелину.

Сва ова емигрантска публицистика прожета је антикомунизмом и непријатељством према новој Југославији, и основна њој је намјена да умањи значај народноослободилачког покрета. То је свим овим радовима мање-више заједничка особина. Иначе, сваки од њих има посебне карактеристике, зависно од политичке боје. Четничка емиграција на примјер, упорно настоји да докаже да су се четници борили не само

против народноослободилачког покрета него и против окупатора, правећи при том и смијешне комбинације. Љотићевци и недићевци су у том погледу отворенији и објективнији. Они не крију ни своју ни четничку сарадњу са окупатором, као ни то да им је основни циљ био — уништење народноослободилачког покрета на челу са КПЈ. Усташка емигрантска литература је прожета мржњом не само према народноослободилачком покрету и четницима, као политичким противницима, него и према Србима уопште, настојећи да докаже да су они „кољачи“, „попромаши“ и „издајници“ од искона. И поред тога, у емигрантској литератури може се наћи и занимљивих и корисних података, који се са потребном критичношћу и уз потврду вјеродостојних извора могу користити. С тог становишта гледано, емигрантска литература може имати интереса за науку.

Извори за овај рад су по свом поријеклу различити. Основне изворе за овај рад чине документи четничког поријекла. Од четничке архивске грађе сачуван је углавном онај дио који су партизанске јединице заплијениле током рата. На тај начин сачувани су dobrим дијелом архиве Лимско-санџачких четничких одреда, Зетског одреда, 1. и 2. милешевског корпуса и других мањих четничких јединица. Такође је сачуван добар дио архиве четничке Врховне команде, посебно кореспонденција (депеше) с емигрантском владом, затим записници важнијих четничких конференција, писма и упутства Драже Михаиловића, многи извјештаји Д. Михаиловићу и другим четничким вођама, разни расписи, прогласи, наредбе, обавјештајни извјештаји, преписка четничких команданата и сл. Посебно су од значаја депеше које је Д. Михаиловић размијенио са својим командантима у Црној Гори. Међутим, очито је да сва четничка грађа није сачувана. Нарочито не за прву половину 1942. године, као ни за период од јесени 1944. до повлачења четника за Беогу. Због помањкања те грађе, неке догађаје и проблеме било је могуће обрадити само у основним цртама.

Грађа о четничком покрету чува се у неколико наших архива. Најважнија се налази у Архиву Војноисторијског института у Београду. Поред тога, грађа која се односи на четнички покрет у Црној Гори налази се у Архиву Историјског института СР Црне Горе и у Републичком секретаријату за унутрашње послове у Титограду, у Архиву за раднички покрет Југославије, у Архиву Института за раднички покрет Србије, у Архиву Института за историју радничког покрета у Загребу. Архивска збирка завичајних музеја у Иванграду, Колашину, Бијелом Пољу и Пљевљима, као и Музеја устанка у Титовом Ужицу, садрже такође извјесна документа која се односе на активност четника у Црној Гори и Санџаку. Архиви окружних судова на Цетињу, у Титограду и Бијелом Пољу, као и Архив Оуда сарајевске војне области, посједују грађу са суђења ратним злочинцима, као и четничким тако и сепаратистичким. Архивска одјељења РСУП-а у Титограду и ССУП-а у Београду, поред извјесног броја прворазредних четничких извора, посједују и саслушања појединих четничких и сепаратистичких функционера дана пред органима ОЗН-е, затим поједине изјаве дане у рат-

ним приликама у току или после рата, као и друге материјале који се односе на четнички и федералистички покрет.

Архивска грађа о федералистима, међутим, веома је оскудна. Поједина документа ове врсте налазе се у Архиву Историјског института у Титограду и Архиву Војноисторијског института у Београду.

За односе четника Д. Михаиловића са југословенском избјегличком владом и савезницима од посебног је значаја грађа избјегличке владе, која се налази у Архиву Војноисторијског института, а дијелом и у Дипломатском архиву ССИП-а у Београду.

Архив Војноисторијског института има и два значајна фонда у којима се налазе и подаци о четничком и федералистичком покрету у Црној Гори. То су Фонд Недићеве и Фонд усташке архиве. За ову тему је посебно интересантан онај први, јер се у њему налази грађа која говори о Недићевом интересовању за политичке прилике у Црној Гори, као и контактима и сарадњи са црногорским четницима, која је дошла до изражаја нарочито од краја 1943. године.

Међу домаћим изворима од изузетног су значаја за овај рад документи партизанског поријекла. Партијске организације, партизанске јединице, народноослободилачки одбори и друге установе и организације народноослободилачког покрета будно су пратиле цјелокупну активност четничког и федералистичког покрета. У Архиву Војноисторијског института, Архиву Историјског института у Титограду, Архиву за раднички покрет Југославије и другим налази се мноштво докумената који говоре о овом проблему.

Од грађе иностраног поријекла користио сам многе италијанске и њемачке документе, који су на разне начине доспјели у наше архиве. Највећи дио италијанске и њемачке грађе која је заплијењена у току и крајем рата, налази се у Архиву Војноисторијског института у Београду. Италијанска грађа у АВИИ која је од интереса за овај рад распоређена је у два фонда: Гувернаторат за Црну Гору и Гувернаторат за Далмацију, док се њемачка грађа налази у фонду Фелдкомандатура — Цетиње. Незнатан дио италијанске и њемачке грађе налази се у Архиву Историјског института у Титограду. То су прије свега поједине окупаторске наредбе, прогласи, леци и други пропагандни документи. У овом архиву се налазе и фотокопије неких њемачких докумената који се односе на Црну Гору, од којих су најважнији извјештаји Њемачког посланства у Загребу.

Њемачка и италијанска грађа у иностранству, коју су заплијењили западни савезници, углавном је доступна. За нашу тему од посебног је значаја она која се налази у Националном архиву у Вашингтону. На иницијативу професора др Ј. Марјановића, већи дио ове грађе која се односи на Југославију микрофилмован је и налази се у нашим архивама. Про ових микрокопија налазе се у Архиву Војноисторијског института. Од те грађе користио сам неке значајна фондове, као што су: Команде Југоистока, штабова група армија „Е“ и „Ф“ и 2. оклопне армије, Фелдкомандуре 1040 — Цетиње, Врховне команде оружаних снага, Врховне команде копнене војске, Министарства спољних послова, Њемачког посланства у Загребу, Опномоћеника Министарства

спољних послова у Београду и поједина документа уреда Абвера у Београду и Загребу и штабова 21. армијског корпуса и 1. брдске дивизије. Није ми било могуће користити сву грађу ових фондова, па сам се ограничио углавном на она документа која се најнепосредније односе на Црну Гору.

Италијанска грађа која се налази у Националном архиву у Вашингтону снимљена је у знатно мањем обиму, па и то доскора није било сређено и довољно доступно за истраживање. Ипак ми је пошло за руком да прегледам извјестан број значајних докумената која се односе на Црну Гору, и то из сљедећих фондова: Гуврнатората за Црну Гору, Више команде оружаних снага Албаније, 9. армије, 14. армијског корпуса, Врховне команде, Главног генералштаба војске и Министарства спољних послова.

Детаљније изучавање њемачке и италијанске грађе, а поготово када се омогући увид у грађу која се налази у италијанским архивама, откриће несумњиво нове чињенице од значаја за развитак четничког и федералистичког покрета, а посебно за њихове односе са окупаторима.

Објављени извори за овај рад, изузев оних партизанског поријекла, веома су малобројни. Са објављивањем докумената четничког и федералистичког поријекла отпочело се још у току рата. Предсједништво ЦАСНО-а објавило је, 1944. године, фрагменте докумената из четничке архиве Блажа Ђукановића и Баја Станишића, која је заплијењена приликом њихове ликвидације у оклобру 1943. године. Ова збирка докумената имала је политички карактер, са основним циљем да се разобличи спрега четника и црногорских федералиста са окупатором. Отуда и наслов збирке (*Четничка издаја у свјетлости докумената*).

Одмах након ослобођења наше земље, 1945. године, Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача објавила је зборник документа четничког, италијанског и њемачког поријекла, под насловом *Документи о издајству Драже Михаиловића*. Иако је и она објављена прије свега из политичких разлога, ова публикација је врло корисна и за научне сврхе, јер су ту уз велики број докумената објављени и њихови факсимили.

Неколико година по ослобођењу Војноисторијски институт у Београду приступио је систематском објављивању докумената о нашем ослободилачком рату, покренувши едицију *Зборник докумената и података о ослободилачком рату југословенских народа*, у тринаест томова. То су наметнули, поред научних, и политички разлози. У почетку је *Зборник* имао низ недостатака: изостављана су имена појединих личности које се помињу у документима, изостављани су и извјесни пасуси, а било је и озбиљних штампарских грешака. Временом, он је постао публикација од капиталног значаја. У њему су објављена преваходно документа партизанског поријекла, али су нашла мјеста и она која потичу од окупаторских и колаборационистичких снага. На народноослободилачки покрет у Црној Гори односе се документа објављена у трећем тому (десет књига). Такође су од великог значаја за ову тему други (документа Врховног штаба) и девети том (партијско-

-политичка документа), али се и у првом (Србија) и четвртном тому (Босна и Херцеговина) може наћи докумената која говоре о народно-ослободилачком покрету у Црној Гори. У трећем тому (књ. 4, 5 и 6) објављена су 183 документа четничког, италијанског и федералистичког поријекла. Од посебног значаја је тринаести том, који садржи италијанска документа. До сада је изашла само прва књига, веома солидно припремљена, која доноси документа јединица, команди и установа Краљевине Италије из периода од 17. априла до 31. децембра 1941. године. У њој је објављен и извјестан број докумената из Националног архива у Вашингтону.

Поред архивских извора, за овај рад користио сам и штампу. Ту спада и колаборационистичка и окупаторска штампа, у првом реду она која је излазила у Црној Гори: *Зета*, *Глас Црногорца*, *Црногорски вјесник*, *Ловћен*, *Пљеваљски вјесник*, *Дурмитор*, *Пакао или комунизам у Црној Гори*, италијанске *Службене новине* и *Лист уредаба Фелдкомандантуре на Цетињу*. Од недићевско-љотићевске штампе користио сам *Ново време*, *Српски народ* и *Обнову*, а од усташких листова *Спремност*, *Хрватски народ* и *Усташког граничара*. У овој штампи налазе се многи подаци о четничким и федералистичким акцијама против народноослободилачког покрета, о сарадњи са окупатором, о односима четника са федералистима и недићевцима, о разним окупаторским одлукама, уредбама и сл.

Важни подаци о четничком и федералистичком покрету у Црној Гори могу се наћи и у партизанским листовима: *Народној борби*, *Саопштењу Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку*, *Омладинском покрету*, *Ријечи слободе*, *Побједи* и др.

У *Саопштењима* Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача има такође корисних података за овај рад.

Користио сам, најзад, за овај рад и стенографске билишке и друге материјале са суђења Дражи Михаиловићу и члановима његове организације, који су објављени у публикацијама *Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом* и *Суђење члановима политичког и војног руководства организације Драже Михаиловића*. Поред усменог казивања четничких вођа, ту има и фрагмената појединих докумената, а понегдје и цијелих докумената.

Овај рад је, 26. априла 1970. године одбрањен као докторска дисертација на Филозофском факултету Универзитета у Београду, под насловом: *Четнички и федералистички покрет у Црној Гори 1941—1945*. Комисију су чинили: др Јован Марјановић, редовни професор, др Радован Самарџић, редовни професор, др Ђорђе Кнежевић, доцент, и др Јован Милићевић, доцент. Они су ми дали корисне примједбе и сугестије, на чему им и овом приликом захваљујем. Посебно се осјећам обавезним да најтоплије захвалим предсједнику Комисије др Јовану Марјановићу, с којим сам у току истраживања и писања овога рада био у сталном контакту. Он ми је давао сугестије и упућивао ме на неке изворе, посебно оне из Националног архива у Вашингтону, а из своје личне би-

блиотеке дао ми је на коришћење неке публикације које не бих могао иначе наћи.

Пријатна ми је дужност да на корисним сугестијама захвалим рецензентима др Бранку Павићевићу, научном савјетнику и др Владу Стругару.

Такође ми је пријатно да укажем на предусретљивост архивског и библиотечког особља Војноисторијског института, Архива за раднички покрет у Београду, Дипломатског архива ССИП-а, Института за раднички покрет Србије, Института за историју радничког покрета Хрватске у Загребу, РСУП-а у Титограду, Народне библиотеке у Београду и Свеучилишне библиотеке у Загребу, и да им захвалим на помоћи.

Осјећам се обавезним да истакнем да сам приликом израде овог рада имао пуну и разноврсну помоћ своје установе, Историјског института СР Црне Горе, као и Републичког фонда СР Црне Горе за унапређивање научне дјелатности, који је учествовао у финансирању овог рада.

У Титограду, априла 1974. год.

Аутор

У В О Д

Приликом стварања југословенске државе 1918. године црногорске грађанске снаге су се подијелиле на два политичка табора: на тзв. „бјелаше“ и „зеленаше“, тј. на присталице и противнике безусловног уједињења*. Та подјела је у основи остала и после оснивања грађанских политичких партија (из редова „бјелаша“) и задржала се до слома Краљевине Југославије 1941. године. Она је чак имала утицаја и на формирање контрареволуционарних снага у току ослободилачког

* За овај увод користио сам сљедећу литературу:

а) посебна издања: Фердо Чулиновић, *Југославија између два рата*, I—II (Загреб 1961); Светозар Прибићевић, *Диктатура краља Александра* (Београд 1952); Др Иван Рибар, *Политички записи*, I—VI, (Београд 1948—1952); Др Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије* (Титоград 1962); Нико С. Мартиновић, *Раднички покрет у Црној Гори под руководством Јована Томашевића* (Београд 1955); Батрић Јовановић, *Комунистичка партија у Црној Гори 1919—1941* (Београд 1959); Спасоје Меденица, *Привредни развој Црне Горе 1918—1941*, (Титоград 1959); Нусрет Шехић, *Четништво у Босни и Херцеговини 1918—1941* (Сарајево 1971); Др Душан Лукач, *Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918—1941* (Београд 1972);

б) студије и расправе објављене у зборницима радова: Васо Чубриловић, *Увод у историју Југославије (из историје XX века)* (Београд 1958); Јован Марјановић, *Политичке партије Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца (Из историје XX века)*; Томица Никчевић, *Прилог изучавању политичких борби у Црној Гори 1929—1937 (Историја XX века, III, Београд 1962)*; Димо Вујовић, *Грађанске политичке странке у Црној Гори у периоду стварања КПЈ* (Историјски записи бр. 2 — 3, 1969);

в) радови у рукопису: Јован Р. Бојовић, *Напредни омладински покрет у Црној Гори 1918 — 1941* (докторска дисертација).

Консултовао сам, такође, резултате истраживања објављене у многим другим чланцима и расправама који третирају међуратну проблематику.

Од објављених архивских извора служио сам се *Историјским архивом КПЈ*, II (Београд 1949) и *Изворима за историју радничког покрета и револуције у Црној Гори*, књ. 1 (Титоград 1971, одабрао и приредио др Јован Р. Бојовић). Од необјављених извора користио сам архивске фондове Архива Историјског института СР Црне Горе у Титограду (фондове КПЈ и Банске управе Зетске бановине) и Архива за раднички покрет Југославије (фонд КПЈ и фонд Коминтерне). Црпао сам податке и из радничке и партијске (КПЈ) штампе: *Раднички новина*, *Гласа Слободе*, *Ослобођења*, *Гласа Црне Горе*, а од грађанске штампе користио сам Народну ријеч, Црну Гору, Слободну мисао, Црногорца, Зету, Југословенску стражу (Орган Главног одбора Удружења четника) и др.

рата и социјалистичке револуције (1941—1945). Наиме, двије основне контрареволуционарне групације у Црној Гори регрутовале су своју војску управо из ова два табора, и то четници од „бјелаша“, а сепаратисти од „зеленаша“.

/ Називи „бјелаша“ и „зеленаша“, дакле, нијесу називи двије одређених политичких партија. Истина, непосредно после уједињења „бјелаша“ су формирали своју организацију, тзв. Организовану омладину, која је обухватала не само омладину него све снаге које су биле за безусловно уједињење. Ова организација је имала своје руководство и програм. Али Организована омладина је била састављена од идејно и политички хетерогених елемената, које је обједињавало само истовјетно гледање на проблем уједињења. Та хетерогеност се задржала до првих сједница Подгоричке скупштине, када су дошле до изражаја неке посебности, које су довеле, већ тада, до замјетка будућих политичких партија, укључујући ту и социјалисте, односно комунисте. Већ на Подгоричкој скупштини гледишта социјалиста су одударала од гледишта осталих ујединитеља, што је дошло до изражаја у дискусијама о програму рада Народног извршног одбора. Социјалисти су се први партијско-политички организовали. Ускоро после уједињења они стварају своје организације, чему је Оснивачки конгрес Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста) дао још већи подстицај. После Оснивачког конгреса социјалистичке групе у Црној Гори прерастају у организације СРПЈ (к), односно КПЈ. Остали поборници и присталице уједињења (грађанске снаге) остали су још око годину и по јединствени, макар и привидно. На том „јединству“ инсистирале су најистакнутије ујединитељске вође — због опасности од устаника који су водили оружане акције против нове власти и због тешке економске ситуације у којој се Црна Гора нашла после I свјетског рата, с једне, и околности да нова држава (Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца) није још била међународно призната, с друге стране.

Припреме за изборе за Конституанту 1920. године довеле су до политичког раслојавања „бјелаша“. Они нијесу формирали неку посебну партију на темељу ујединитељског покрета, која би повела рачуна о интересима црногорског народа, већ су приступили српским грађанским партијама: Демократској, Радикалској, Републиканској и Земљорадничкој — већ према интересима појединаца и група. Ове страначке организације биле су у ствари филијале српских политичких партија и нијесу имале свој посебни програм. Њихова политичка активност одвијала се у оквирима програма и политичких концепција централних органа ових партија.

„Зеленашима“ као противницима онаквог уједињења није дозвољено у то вријеме да формирају своју политичку партију, нити да изиђу на изборе.

Велики дио црногорског народа није био задовољан таквим политичким престојавањем, а посебно тешким не само политичким него и економским положајем у новој држави. То је дијелом изражено бојкотом избора: око 34% гласача није изишло на биралишта иако су биле наговијештене репресалије за апстиненте. На изборима су комуни-

сти однијели убједљиву побједу с 38% гласова и 40% посланичких мандата. Републиканци су добили 20%, а монархисти (демократи и радикали) свега 40% мандата. Разумије се, за листу КПЈ нијесу гласали само комунисти, већ и велики дио национално и социјално незадовољних маса, које су у Комунистичкој партији видјеле ону снагу која ће водити рачуна о интересима најширих слојева народа.

Најзад, 1923. године федералисти су ступили на историјску сцену учешћем на парламентарним изборима (од 18. марта). Они су се декларисали као заштитници интереса Црне Горе, што је допринијело да им приђе велики дио црногорског народа, који је био политички незадовољан положајем Црне Горе у новој држави. На овим изборима они су били други по броју гласова (свега 228 гласова мање од Радикалске странке која је победила), а на следећим (од 8. фебруара 1925) добили су највећи број гласова. На конгресу федералиста од 4. октобра 1925. године и формално се конституисала Црногорска федералистичка странка, која је том приликом донијела и свој програм. Према том програму, све југословенске земље, које су у свом историјском развоју постале посебне политичке, економске и културне јединице, треба да имају равноправан положај у југословенској државној заједници.

Федералисти су на почетку свога дјеловања у политичком животу Црне Горе играли значајну улогу. Ускоро после уједињења у Црној Гори се ствара национално револуционарни покрет против хегемонистичких тежњи великосрпске буржоазије и полицијског терора нове власти. С обзиром на то да је КПЈ у првим годинама после уједињења стајала на централистичким концепцијама, федералисти су, односно Црногорска федералистичка странка (ЦФС) у овом покрету све до тридесетих година имали водећу позицију. После III земаљске конференције, а посебно после III конгреса КПЈ партијска организација у Црној Гори је подржавала парољу ЦФС о федерацији и аутономији Црне Горе, па је са федералистима радила на стварању блока црногорског радног народа. Са том акцијом паролом у Црној Гори је иступао заједно са федералистима и на општинским изборима 1926. године. Међутим, федералисти, односно њихове вође, почев од парламентарних избора 1923. године постепено су напуштали национално револуционарну тактику и ступали на реформистичке позиције. Вођство црногорских федералиста је тежиште своје акције усмјерило на парламентарну критику. Оно је избјегавало да своју акцију повеже са борбом осталих угњетаних нација у Југославији, као што је избјегавало сарадњу са револуционарним радничким покретом у Црној Гори, чију је снагу потцјењивало. Сарадња федералистичких маса и појединих локалних функционера са снагама радничког покрета не мијења општу карактеристику ЦФС. Самим тим Црногорска федералистичка странка је суштински напустила интересе црногорског народа, одбијајући да се изјасни и о његовом националном самоопредјељењу, што је допринијело да је њено чланство почне убрзано напуштати, што су потврдили и парламентарни избори 1927. године, када је она добила 42,8% гласова мање него на претходним изборима.

Црногорска федералистичка странка се ускоро послје формирања фочела раслојавати. Већ на самом почетку уочавале су се у њој двије основне струје, односно фракције. Једна од њих је окупљала присталице краља Николе, дакле оне снаге које су и даље биле за рестаурацију црногорске државе на челу са династијом Петровића. На челу ове фракције налазили су се стари и конзервативни политичари блиски бившем црногорском двору. Много је, бројнија била друга струја, која је била за југословенску заједницу, али са федеративним уређењем. Најистакнутије вође ове струје били су Михаило Ивановић и Саво Вулетић. У овој струји је једно вријеме био, иако привидно, и Секуле Дрљевић, али се он, са својим истинито малобројним присталицама, издвојио у посебну фракцију. Ова је фракција постепено бивала све екстремнија, што је допринијело да се касније повеже са усташама. Шестојануарска диктатура је коначно докрајчила раслојавање у вођству федералиста. Дио вођства је прешао на режимске позиције, један дио је према режиму заузео лојалан став, док је један дио федералиста, у првом реду поједини локални функционери борбенији дио чланства, сарађивао са комунистима у борби против режима диктатуре.

У цјелини гледано, Црногорска федералистичка странка није изражавала суштинске националне и социјалне проблеме црногорског народа, па зато није ни могла имати реалног ослоња у црногорском друштву. Њено вођство се окретало у вртлогу страначких борби, лавирајући у питањима реституције црногорске државности од сепаратизма тј. захтјева за успостављање независне буржоаске црногорске државе) до федеративног рјешења у буржоаској Југославији. Немајући подршку за своје ставове у сопственом народу, један дио вођства Црногорске федералистичке странке потражио је, након априлског слома 1941. године, ослонац у страним силама, што га је неминовно морало довести у положај квислиншке организације,

Завођењем шестојануарске диктатуре забрањен је рад свим политичким партијама у цијелој земљи. Формалности око распуштања грађанских странака, заплена архиве и преузимања њихових просторија извршене су без и најмањег отпора од стране вођства или чланства тих странака. Штавише, већи дио вођства и чланства грађанских странака у Југославији, па разумије се и у Црној Гори, поздравео је краљев манифест о увођењу диктатуре, а затим ступио у режимске странке, прво у Југословенску националну странку (ЈНС), а затим у Југословенску радикалну заједницу (ЈРЗ).

Према томе, уопште узевши, грађанске странке у Црној Гори које су изникле из такозваног „бјелашког“ табора готово ништа више од ЦФС нијесу могле имати ослоња у црногорском народу. Оне не само да се нијесу залагале за црногорску националну равноправност, већ су, напротив, радиле на негирању црногорског националног бића. Оне су највећим дијелом служиле великосрпској буржоазији као инструмент за лакше национално и социјално угњетавање црногорског народа. Изузетак у том погледу представљала је група црногорских земљорадника која се окупљала око „Гласа народа“ (Марко Вујачић и

др). Она је још уочи шестојануарске диктатуре сарађивала са црногорским комунистима у организовању протесних збора против појединих мјера режима, као што је била подјела ратних репарација и сл. Ова група је и касније, све до рата, заједно са снагама револуционарног радничког покрета у Црној Гори, учествовала у неким значајним антирежимским демонстрацијама, што ће пресудно утицати на њено опредјељење послје априлског слома 1941. године за народно-ослободилачки покрет. И неке друге либералније групе и фракције бивше Демократске странке, радикалске групе Аце Станојевића и земљорадничке левиче, које су се нашле у опозицији према режиму диктатуре, почеле су од средине тридесетих година више да се окрећу политичким, економским, социјалним, здравственим и културним проблемима Црне Горе. И оне су повремено учествовале у појединим значајним политичким акцијама које је КПЈ у Црној Гори организовала. Међутим, све те групе, у односу на свеукупне грађанске снаге које су се биле ставиле у службу великосрпске буржоазије, односно владајућег режима, представљале су незнатан, симболичан дио.

У вези са основним предметом овога рада намеће се питање континуитета Удружења четника између два рата и четничке организације Драже Михаиловића.

Послијератна југословенска историографија мало је пажње посветила четничкој организацији између два рата. Недавно изишла студија др Нусрета Шехића о четништву у Босни и Херцеговини (1918 — 1941) представља у томе позитиван изузетак. У циљу што потпунијег расвјетљавања улоге четништва у БиХ, Шехић је своја истраживања проширио и на остале крајеве Југославије, чиме је дао озбиљан прилог проучавању четничког феномена уопште. Због тога ћу на овоме мјесту укратко интерпретирати неке резултате до којих је Шехић дошао и који доприносе потпунијем сагледавању улоге четништва у другом свјетском рату, чему је дијелом посвећен и овај рад.

У XIX вијеку четништво је представљало синоним за национални отпор балканских народа, у првом реду српског. Међутим, крајем XIX и почетком XX вијека, у процесу стварања модерних балканских држава, четовање се ставља у службу државне политике, а четници (у Србији), односно комити (у Бугарској) и андарти (у Грчкој) постају истурени одред својих буржоазија на терену Македоније која се још налазила под турском влашћу. Тако се четништво у Србији у периоду од 1904 до 1918. године ставило у службу српске буржоазије и остварења њених експанзионистичких циљева. У то вријеме као уосталом и у II свјетском рату, одлучујућу улогу у четничким акцијама имали су официри. Четништво је већ тада прихватило националистички програм српске буржоазије за који ће се борити све до њиховог силаска са историјске позорнице.

У периоду између два свјетска рата четништво је имало задатак да дјелује на цијелој територији Југославије. Оно је и у том периоду наставило улогу инструмента великосрпске буржоазије.

У међуратном периоду постојало је више четничких удружења. Прва четничка организација настала је 1921. године под називом Удру-

жење четника за слободу и част отаџбине. У почетку је ово удружење имало сталешки карактер, тако да је тада окупљало углавном ратне ветеране. Међутим, оно је убрзо изгубило такав карактер, јер је почело да прима и друге грађане, који раније нијесу били четници, а нарочито је настојало да у своје редове увлачи омладину. Удружење се декларисало за југословенску политичку оријентацију, тако да је у своје редове позивало људе свих националности. Оно је имало своје пододборе у свим земљама Југославије. Но иако се декларисало као југословенско, оно је у свом програму имало за циљ стварање „Велике Србије“, па је и ослонац тражило првенствено у српском становништву. Удружење се налазило под доминантним утицајем Демократске странке, због чега је Радикалска странка настојала да га придобије на своју страну. То је учинило да се 1924. године Удружење поцијепи и да се формирају два нова четничка удружења, и то: *Удружење српских четника за Краља и Отаџбину* и *Удружење српских четника „Петар Мркоњић“*. Ова два удружења у својим политичким концепцијама била су још екстремнија од првог. Оснивачи ова два удружења напали су Удружење четника за слободу и част отаџбине, а посебно његово руководство, с мотивацијом да је изневјерило српску традицију четништва јер није назначено да је то прије свега српска национална организација. Оба ова удружења имала су готово идентичну политичку платформу, односно програм, у чијој је основи било стварање велике Србије, а и једно и друго било је под утицајем Радикалске странке. Средином 1925. године ова два удружења су спојена у једно, под називом *Удружење српских четника „Петар Мркоњић“ за Краља и Отаџбину*. Оба четничка удружења (и прво и ова два спојена) имала су своје посебне амблеме и симболе. Застава Удружења четника за слободу и част отаџбине била је црна са мртвачком главом у средини, а на копљу се налазио симбол бијелог орла са натписом „За слободу и част отаџбине“. Застава Удружења српских четника била је југословенска тробојка (плаво—бијела—црвена), на објема странама грб Удружења, са чије се једне стране изнад налазио натпис „Са вером у Бога“, а испод „За Краља и Отаџбину“. Печат и значка оба удружења били су исти — уцртан двоглави бијели орао са мачевима, а у канцама орла је мртвачка глава са укрштеним костима. Ове симболе истичем због тога што је многе од њих преузела и четничка организација Драже Михаиловића. Припадници Михаиловићеве организације носили су и југословенску тробојку и црну заставу са укрштеним костима изнад којих је био натпис „За краља и отаџбину“ а испод: „Слобода или смрт“. Михаиловићеви четници су на капама носили као симбол мртвачку главу са укрштеним костима, а неки официри грб са двоглавим бијелим орлом. Сваки се четнички докуменат по правилу завршавао лозинком: „С вером у Бога — за Краља и Отаџбину“, а једно вријеме је томе додавано: „Дража нас води ка величини и слободи“.

У међуратном периоду четници су се освједочили као чувар владајућег друштвено-политичког система. Четничка удружења су дјеловала као инструмент појединих политичких странака, поготово када су се оне налазиле на власти, иако су се у својим статутима деклари-

сала као ванстраначке организације које имају једино задатак да служе краљу и отаџбини.

Већ у својим првим акцијама и прије званичног формирања својих удружења четници су одредили себи мјесто режимске националистичке организације, што су формулисали и у првим правилима својих удружења. Прве акције четничких група у одбрани постојећег државног и друштвеног система имале су претежно војно обиљежје. У току 1919. и 1920. као и током неколико наредних година, четничке групе су оперисале у оним рејонима гдје је режим осјећао да су му позиције слабе, прије свега у Македонији, гдје су дјелови комитетске групе из Бугарске. Четнички летећи одреди су учествовали и у гушењу побуне и одметништва у Санџаку, којом приликом су почињена насиља и убиства и над невиним становништвом. Они су се истицали у одбрани владајућег режима и у разним политичким акцијама, као и на парламентарним изборима и у борби против радничког покрета, прибјегавајући понекад и насиљу и употреби физичке силе. Такву улогу они су остваривали у заједници са осталим националистичким организацијама, као што су Организација југословенских неционалиста (Орјуна), Српска национална омладина (Срнао), Народна одбрана и друге. Орјуна је веома рано остварила акционо јединство и интензивну сарадњу с Удружењем четника за слободу и част отаџбине. Многи функционери четничког удружења били су чланови Орјуне, и обротно. Међутим, идеју интегралног југословенства нијесу били у потпуности прихватили сви четници, нарочито чланови Удружења српских четника. Српске националистичке организације, у првом реду Удружење српских четника и Срнао, које су и иначе Југославију третирале као проширену Србију, категорички су одбацивале југословенство (као аустријски импорт), сматрајући да се Србија није борила за остварење такве идеје, већ за Србију и Српство. Идеја о великој Србији имала је својих присталица и мимо ових удружења. Група српских националиста која се окупљала око листа „Српска Зора“, (излазио је у Сарајеву) објавила је још 1920. године свој програм, по коме би „Велика Србија“, како би се држава звала, обухватала осим Србије, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Бачку, Банат, Барању, Банију, Лику, Боку, јужну и сјеверну Далмацију, док би се питање средње Далмације ријешило плебисцитом. У тој држави би се Хрватима и Словенцима дала аутономија, слично аутономији швајцарских кантона. Слично гледање имале су и остале великосрпске снаге. Идеја о великој Србији нарочито је постала актуелна после споразума Цветковић—Мачек. У вези с тим догађајем активирала су се разна националистичка и „патриотска“ удружења (Српски културни клуб, Народна одбрана, четничка удружења, црквене општине и др.) која су истицала потребу уједињавања свих Срба под паролом „Срби на окуп“, оцјењујући да је споразум упрозио интересе Српства. Према програму националиста, требало је формирати Српску бановину која би обухватала сву територију коју није обухватала Хрватска бановина и осим, разумеје се, Дравске бановине. Заправо и дио Хрватске бановине који је обухватао подручје

жење четника за слободу и част отаџбине. У почетку је ово удружење имало сталешки карактер, тако да је тада окупљало углавном ратне ветеране. Међутим, оно је убрзо изгубило такав карактер, јер је почело да прима и друге грађане, који раније нијесу били четници, а нарочито је настојало да у своје редове увлачи омладину. Удружење се декларисало за југословенску политичку оријентацију, тако да је у своје редове позивало људе свих националности. Оно је имало своје пододборе у свим земљама Југославије. Но иако се декларисало као југословенско, оно је у свом програму имало за циљ стварање „Велике Србије“, па је и ослонац тражило првенствено у српском становништву. Удружење се налазило под доминантним утицајем Демократске странке, због чега је Радикалска странка настојала да га придобије на своју страну. То је учинило да се 1924. године Удружење поцијепи и да се формирају два нова четничка удружења, и то: *Удружење српских четника за Краља и Отаџбину* и *Удружење српских четника „Петар Мркоњић“*. Ова два удружења у својим политичким концепцијама била су још екстремнија од првог. Оснивачи ова два удружења напали су Удружење четника за слободу и част отаџбине, а посебно његово руководство, с мотивацијом да је изневјерило српску традицију четништва јер није назначено да је то прије свега српска национална организација. Оба ова удружења имала су готово идентичну политичку платформу, односно програм, у чијој је основи било стварање велике Србије, а и једно и друго било је под утицајем Радикалске странке. Средином 1925. године ова два удружења су спојена у једно, под називом *Удружење српских четника „Петар Мркоњић“ за Краља и Отаџбину*. Оба четничка удружења (и прво и ова два спојена) имала су своје посебне амблеме и симболе. Застава Удружења четника за слободу и част отаџбине била је црна са мртвачком главом у средини, а на копљу се налазио симбол бијелог орла са натписом „За слободу и част отаџбине“. Застава Удружења српских четника била је југословенска тробојка (плаво—бијела—црвена), на објема странама грб Удружења, са чије се једне стране изнад налазио натпис „Са вером у Бога“, а испод „За Краља и Отаџбину“. Печат и значка оба удружења били су исти — уцртан двоглави бијели орао са мачевима, а у канцама орла је мртвачка глава са укрштеним костима. Ове симболе истичем због тога што је многе од њих преузела и четничка организација Драже Михаиловића. Припадници Михаиловићеве организације носили су и југословенску тробојку и црну заставу са укрштеним костима изнад којих је био натпис „За краља и отаџбину“ а испод: „Слобода или смрт“. Михаиловићеви четници су на капама носили као симбол мртвачку главу са укрштеним костима, а неки официри прб са двоглавим бијелим орлом. Сваки се четнички докуменат по правилу завршавао лозинком: „С вером у Бога — за Краља и Отаџбину“, а једно вријеме је томе додавано: „Дража нас води ка величини и слободи“.

У међуратном периоду четници су се освједочили као чувар владајућег друштвено-политичког система. Четничка удружења су дјеловала као инструмент појединих политичких странака, пототово када су се оне налазиле на власти, иако су се у својим статутима деклари-

сала као ванстраначке организације које имају једино задатак да служе краљу и отаџбини.

Већ у својим првим акцијама и прије званичног формирања својих удружења четници су одредили себи мјесто режимске националистичке организације, што су формулисали и у првим правилима својих удружења. Прве акције четничких група у одбрани постојећег државног и друштвеног система имале су претежно војно обиљежје. У току 1919. и 1920. као и током неколико наредних година, четничке групе су оперисале у оним рејонима гдје је режим осјећао да су му позиције слабе, прије свега у Македонији, гдје су дјелови комитетске групе из Бугарске. Четнички летећи одреди су учествовали и у гушењу побуне и одметништва у Санџаку, којом приликом су почињена насиља и убиства и над невиним становништвом. Они су се истицали у одбрани владајућег режима и у разним политичким акцијама, као нпр. на парламентарним изборима и у борби против радничког покрета, прибјегавајући понекад и насиљу и употреби физичке силе. Такву улогу они су остваривали у заједници са осталим националистичким организацијама, као што су Организација југословенских националиста (Орјуна), Српска национална омладина (Срнао), Народна одбрана и друге. Орјуна је веома рано остварила акционо јединство и интензивну сарадњу с Удружењем четника за слободу и част отаџбине. Многи функционери четничког удружења били су чланови Орјуне, и обратно. Међутим, идеју интегралног југословенства нијесу били у потпуности прихватили сви четници, нарочито чланови Удружења српских четника. Српске националистичке организације, у првом реду Удружење српских четника и Срнао, које су и иначе Југославију третирале као проширену Орбију, категорички су одбаћивале југословенство (као аустријски импорт), сматрајући да се Србија није борила за остварење такве идеје, већ за Србију и Српство. Идеја о великој Србији имала је својих присталица и мисли ових удружења. Група српских националиста која се окупљала око листа „Српска Зора“, (излазио је у Сарајеву) објавила је још 1920. године свој програм, по коме би „Велика Србија“, како би се држава звала, обухватала осим Србије, Црну Гору, Босну и Херцеговину, Бачку, Банат, Барању, Банију, Лику, Боку, јужну и сјеверну Далмацију, док би се питање средње Далмације ријешило плебисцитом. У тој држави би се Хрватима и Словенцима дала аутономија, слично аутономији швајцарских кантона. Слично гледање имале су и остале великосрпске снаге. Идеја о великој Србији нарочито је постала актуелна послје споразума Цветковић—Мачек. У вези с тим догађајем активирала су се разна националистичка и „патриотска“ удружења (Српски културни клуб, Народна одбрана, четничка удружења, црквене општине и др.) која су истицала потребу уједињавања свих Срба под паролем „Срби на окуп“, оцјењујући да је споразум угрозио интересе Српства. Према програму националиста, требало је формирати Српску бановину која би обухватала сву територију коју није обухватала Хрватска бановина и осим, разумеје се, Дравске бановине. Заправо и дио Хрватске бановине који је обухватао подручје

Босне и Херцеговине и Далмације требало је да уђе у састав Српске бановине.

Узимајући све те ставове у обзир постаје јасније и гледиште Драже Михаиловића о том проблему, које је он изложио у својим Инструкцијама од 20. децембра 1941. године, с тим што је он пошао даље утолико што је предвиђао да та територија буде етнички чиста од „свих народних мањина и анационалних елемената“.

Послије увођења шестојануарске диктатуре, 1929. године, Удружење српских четника, Срнао и друге сличне националистичке организације напуштају свој дотадашњи великосрпски концепт, пружају пуну подршку режиму диктатуре, прихватају југословенски унитаризам и чак се проглашавају заточницима те идеје. Четници су идеализирали шестојануарски режим, нарочито неколико година касније, када је почела да оживљава активност политичких странака. Они су тада прижељкивали поновно успостављање ауторитативног режима.

Четничка удружења су прижељкивала образац ауторитативног режима по угледу на фашистичку Италију и нацистичку Њемачку. Она су се преко својих гласила јавно солидарисала с унутрашњом политиком ових фашистичких земаља, док су њихову ратоборну спољну политику осуђивала видећи у њој опасност и за саму Југославију. Одрас таквог става према ауторитативним фашистичким режимима напсао је дијелом израза и у резолуцији четничке организације Драже Михаиловића која је донесена на конференцији у Шаховићима од 30. новембра до 2. децембра 1942. године.

Удружења четника, као националистичка организација, имала су крајње негативан став према револуционарном радничком покрету, а његову авангарду Комунистичку партију сматрала су непомирљивим противником, што је истакнуто и у њиховим правилима. Владајући режим је комунистичку идеологију званично означио као највећу опасност по државни и друштвени систем, а КПЈ као непријатеља број један. Због тога се режим у борби КПЈ, као и против револуционарног радничког покрета у цјелини, ослањао не само на полицијски апарат и жандармерију него и на полувојничке националистичке организације. Четници су владајућем режиму у том погледу били значајан ослонац. Они су у свакој прилици, а нарочито преко штампе и у наредбама чланству, истицали комунисте као своје најљуће непријатеље и, сходно томе, учествовали су у свим антикомунистичким акцијама. Удружења четника стала су на становиште да у борби против комуниста и њиховог утицаја не треба бирати средства и да четници у остваривању тога задатка треба да остваре најужу сарадњу са органима власти. Антикомунизам је постао основна компонента и четничког покрета Драже Михаиловића, који је у борби против народноослободилачког покрета на чијем се челу налазила КПЈ остваривао уску сарадњу са свим контрареволуционарним снагама, у првом реду с окупаторским.

Интензивнију подршку владајући режим је поново почео да тражи од режимских националистичких организација од 1935. године, када се суочио са подмлађеним комунистичким покретом који је почео да

хвата дубљи коријен у широким народним слојевима. Од тога доба и четничке организације доживљавају свој организациони успон. Оне развијају и широку политичку акцију против КПЈ — систематским нападима преко штампе, организовањем предавања с антикомунистичким темама, залагањем да се под њиховим руководством од свих националистичких снага организује националистички фронт, пружањем помоћи државним органима власти у организовању антикомунистичких комитета и др.

С обзиром на своју улогу између два рата, четништво није могло да прерасте у независан друштвено-политички покрет. Иако су себи поставила као основни задатак да чувају и штите постојећи друштвени и државни поредак, четничка удружења, како Шехић закључује у својој студији, нијесу представљала иоле значајнији друштвено-политички фактор у коме би владајући режим налазио ослонац и могао правити комбинације далекосежнијег значаја. Због својих сувише уских националистичких циљева и непопуларне и компромитујуће улоге у појединим политичким акцијама, четници су у војном погледу још мање могли постати онај морално-политички фактор око кога би се народ окупио у случају спољње опасности. Ни Главни генералштаб Југословенске војске уочи II свјетског рата није много рачунао на постојећа четничка удружења. Непосредно уочи рата формирана је Врховна јуришна команда, са задатком да руководи специјалним јуришним батаљонима који би у случају рата (и Команда и батаљони) добили назив „четнички“ (одлуком Министарства војске и морнарице од 1. априла 1941. Врховна јуришна команда је промијенила назив у Врховна четничка команда, која је своје сједиште из Новог Сада премјестила у Краљево).

Уопште узевши, када се говори о континуитету између предратних четничких удружења и четничког покрета, односно организације Драже Михаиловића, сматрам да може бити ријечи само о континуитету у идеолошком смислу, јер, су, како Шехић с правом закључује у својој студији, та удружења и тај покрет и заступали интересе најекстремнијих националистичких кругова српског друштва, односно великосрпске буржоазије. Због тога сматрам да се Шехићева оцјена да „иницијатива бивших официра, подофицира, жандарма, полицијата у војничком устројавању и организовању четничког покрета у току другог свјетског рата ништа квалитативно није измијенила у самом бићу четништва, у његовој идеологији и политичком програму“ у основи може сматрати као тачна. За извођење закључака о организационом континуитету ова два покрета, односно организације, недостају подаци. Према досадашњем сазнању о том проблему, одговор би био негативан. Чини ми се да је то Шехић показао на примјеру Босне и Херцеговине, закључујући да четнички пододбори између два рата нијесу постали онај центар око кога се окупљао четнички оријентисан елеменат и из кога се постепено развио четнички покрет у рату. Иначе, било је и других разлика, не само формалних него и суштинских, прије свега због квалитетно другачијих услова. У предратна четничка удружења нијесу могла бити учлањена активна војна лица, а окосни-

цу четничке организације Драже Михаиловића чинили су управо официри и подофицири. Организација Драже Михаиловића се у почетку назива четничким, односно војно-четничким одредима, да би после успостављања везе с избјегличком владом и стављања под њено покровитељство добила званични назив Југословенска војска у отаџбини. Међутим, остали су и даље, истина неслужбени али општеприхваћени називи четник, четничка организација, четнички покрет и сл. Измијењен је и однос према грађанским странкама, односно њиховим припадницима. Док су у међуратном периоду четници били оруђе у рукама појединих грађанских странака, у рату је ситуација била сасвим обрнута, и грађански политичари који су се налазили у четничком покрету Драже Михаиловића имали су другоразредну улогу.

О раду четничких удружења у међуратном периоду у Црној Гори грађа је веома оскудна. Ова удружења, односно пододбори, нијесу имала своју штампу, а њихова архива, као и архива полицијских органа о раду четника није доступна, тако да је истраживач упућен засад једино на штурве податке који се о томе могу наћи у четничким гласилима, која су излазила у другим крајевима и у црногорској грађанској штампи. Због тога ће многа питања из рада предратног четништва у Црној Гори остати и даље отворена.

Удружење четника (односно Главни одбор) формирано је на збору у Никшићу 1. децембра 1921. године. За његовог предједника изабран је Радован Томић, а за потпредједника Спасоје Тадић. Организација је у почетку, као уосталом и Удружење четника за слободу и част отаџбине, имала сталешки карактер, тако да се њена управа (односно Главни одбор) обратила бившим четницима и грађанима „који према правилнику могу бити чланови удружења“ да се јаве ради уређења сталешких питања према одлуци владе о четницима и добровољцима. Главни одбор је био у ствари привременог карактера. Након спајања ове организације са Удружењем четника за слободу и част отаџбине, која је ускоро услиједила, Главни одбор је постао пододбор. Тада су формиран пододбори и у другим црногорским градовима. Рад ових пододбора остао је доста незапажен све до средине тридесетих година, када Удружење у цијелој земљи постаје активније. Тада се пододбори формирају и у градовима у којима их до тада није било, затим у појединим мањим мјестима, па чак и селима. Према расположивим подацима, четнички пододбори су уочи рата постојали у Цетињу, Котору, Ђеновићима, Никшићу, Велимљу, Пиперима, Пљевљима, Шаховићима и Трепчи (код Андријевице). Врло је вјероватно да су пододбори постојали и у другим мјестима. Неки од ових пододбора су се укључили у општу кампању удружења четника против јачања комунистичког покрета, који је у Црној Гори био запажен нарочито од средине тридесетих година. С тим у вези врло је интересантан један четнички допис из Цетиња објављен у *Југословенској стражи*, органу Главног одбора Удружења четника (од 20. IX 1936). Допис је објављен на првој страни листа, под насловом „Куда иде црногорска омладина“. У њему се, поред осталог, каже:

„Зар можемо затворити очи пред фактима? А факта говоре:

а) 650 ученика црногорских средњих школа уписано у комунистичке ћелије;

б) укинут шести разред цетињске гимназије зато што је установљено да сви ђаци припадају комунистичким ћелијама;

в) укинути часови веронауке у подгоричкој гимназији, зато што је неки госп. Биљурић предложио наставничком савету да се овај предмет избаци из наставе као непотребан;

г) ученици пећке гимназије, на часовима пред својим наставницима певају химну III Интернационале;

д) ... црногорски студенти по Београду, Загребу, Љубљани и Скопљу праћени од разних Конова, Левија и др. врше комунистичку пропаганду, па потом долазе у Црну Гору, већином протерани, да се испрсе, изазову родитељску или племенску сузу и прогласе се мученицима, те долазе и у оружани сукоб, ако устреба, у случају да њихова браћа нису истомисљеници;

ђ) видимо црногорску момчад како у одушевљењу кличу Лењину, Стаљину...

е) ђаци цетињске Учитељске школе идејни комунисти на послу у народу;

ж) ђаци цетињских средњих школа у групама иду на другарске вечери, које се спремају сваке суботе у цетињском Комунистичком дому;

з) видимо омладину како плује на кандила испред икона у цркви, како одбацује крст при уобичајеним обредима;

и) видимо васпитаче црногорске омладине, идејне большевике како из дана у дан трују нашу узданицу;

ј) видимо агенте Коминтерне на делу. Она је пре неколико година конкурсом одабрала неколико студената из Подгорице, те их је у нарочитој школи у Лењинграду обучила и спремила за планско вођење комунистичке организације;

к) видимо академски образоване људе, омладину нашу, како приређује по свим варошима и селима Црне Горе „колективне вечери“ и упоређује живот сељака из оних крајева са животом Црнаца — робова у Африци;

л) видимо родитеље како дају потстрека својој деци у овој разорној акцији...“.

Иако су у допису неки подаци преувеличани а неки и нетачни, он је имао за циљ да упозори власти на стварни замах комунистичког покрета у Црној Гори и мобилише јавно мњење на противакцију.

Удружење четника и његови пододбори окупљали су у Црној Гори у првом реду комите из времена аустроугорске окупације и друге ратне ветеране, односно добровољце, водили неке спорадичке акције, али четништво није имало значајнијег утицаја на друштвено политичке прилике, нити је пак створило своју традицију. То је свакако један од разлога да се израз *четник* избегава у највећем дијелу Црне Горе, не само у току ратне 1941. него и у првој половини 1942. године, када је четничка организација била у пуном успону. Отуда се

прве илиталне организације из лjeta и јесени 1941. године, које су биле клице будућих четничких организација, називају *Организација за заштиту народа*, *Гвоздена рука* и сл., а прве организације које су поткрај јесени 1941. формиране по упутствима Драже Михаиловића добиле су назив *Народна војска*. Прва оружана формација пуковника Баја Станишића од фебруара до јула 1942. има исти назив, а њени припадници називају се националистима. У оквиру Станишићеве *Народне војске* постојала је и посебна четничка команда. Иако су постојале извјесне формалне, прије свега организационе разлике, у суштини се ради о једној идеологији и о једном покрету. Међутим, ако се за међуратну четничку организацију у Црној Гори може рећи да није имала већег утицаја и да није успјела да створи неку своју традицију, то ни у ком случају не значи да су грађанске снаге које су стајале на великосрпским позицијама биле малобројне. Након априлског слома те су снаге бројно још више ојачане и постале су главни носилац четничке организације, односно покрета Драже Михаиловића у Црној Гори.

Пошто су коријени друштвено-политичких односа који су владали у току народноослободилачког рата и револуције (1941 — 1945) у међуратном периоду, потребно је нешто рећи и о оним снагама које су се окупљале око организације КПЈ у Црној Гори.

Када је пребродила кризу коју јој је наметнуо режим шестојануарске диктатуре, Комунистичка партија Југославије у цјелини заузела је од средине тридесетих година много ширу и за народе Југославије, а посебно за широке народне слојеве, прихватљивију политичку оријентацију. Тој новој оријентацији КПЈ посебно су дала печат два момента: прво, одлучно заузимање за рјешење националног питања, с нагласком да се оно ријешу у границама Југославије, и друго, рад на стварању широког антифашистичког народног фронта који би окупио све демократске снаге у земљи, у првом реду раднике, сељаке и лијево опредељену интелигенцију, а затим и оне демократске снаге из редова опозиционих грађанских странака које су показивале спремност да се боре против фашизације земље, за увођење демократских слобода и рјешавање актуелних политичких и економских проблема земље.

Од 1935. године до избијања рата Комунистичка партија у Црној Гори је радила на свом организационом јачању, а затим на чврстом повезивању са широким слојевима радног народа. Она је успјела да освоји организације УРС-а и да преко њих политички организује црногорско радништво у борби за боље услове живота. Она је такође проширила свој утицај на црногорско село и преко задружних организација, као што су *Сељачко братство* и *Сељачка самопомоћ*, успјела да добрим дијелом заштити сељака од капиталистичке експлоатације, а преко разних културно-просвјетних акција подигне његов културни ниво.

У том периоду Партија је постала водећа снага у црногорском националном покрету. Око свог националног програма она је успјела да

окупи бројне федералистичке масе, које су истицале да су им ближи комунисти него федералистичко вођство. Међутим, она се није на том плану ослањала само на федералистичке масе, него је интензивно настојала да и радне масе из тзв. „бјелашког“ табора окупи у борби за националну равноправност. Тај програм се највећим дијелом остваривао преко Црногорског народног фронта слободе. На програму Народног фронта КПЈ је у Црној Гори окупљала све радне слојеве друштва, радничку класу, сељаштво, средњошколску, сеоску и студентску омладину и жене. У раду на стварању Народног фронта Партија је у Црној Гори повремено успијевала, преко неких конкретних акција, да оствари сарадњу и појединих опозиционих група и струја, о чему је раније било говора. Међутим, Партија такву сарадњу није могла да оствари код вођства опозиционих грађанских странака, у врху, јер она нијесу интимно ни била за борбу против фашистичке опасности. Напротив, она су сматрала да им опасност пријети од КПЈ више него од фашизма. Због тога су се и супротстављала антифашистичком расположењу широких слојева народа, што је доводило до раслојавања унутар њихових странака. Таква схватања ће највећи дио грађанских политичара у току II свјетског рата одвести у колаборацију са окупатором.

За окупљање демократских снага у Народном фронту велики је значај имала „Платформа за сарадњу свих Црногораца за демократију и равноправност Црне Горе у Југославији“, објављена крајем 1937. године. На бази Платформе постигнут је споразум с представницима појединих опозиционих група за учешће у неким важним политичким акцијама, као што су биле антирежимске демонстрације приликом доласка предсједника владе М. Стојадиновића у Црну Гору (у септембру 1938), парламентарни избори и друге.

Поводом значајних међународних догађаја — као што су били припајање Аустрије Трећем Рајху, комадање Чехословачке, упад италијанских трупа у Албанију — организација КПЈ у Црној Гори организовала је масовне демонстрације у којима је стварано борбено јединство црногорског народа и манифестовано нерасположење према страним завојевачима. КПЈ у Црној Гори је енергично устала и против италијанске политике убацивања политичких емиграната и подстицања сепаратистичких елемената на отцјепљење Црне Горе од Југославије. Тим поводом су црногорски комунисти објавили проглас своме народу, у коме се недвосмислено каже: „Црна Гора може бити слободна, само у слободној, демократској уређеној и независној Југославији. Судбина Црне Горе нераздвојно је везана за судбину Хрватске, Србије, Македоније, Словеније, и Босне и Херцеговине. Само у заједничкој борби црногорског народа и осталих народа Југославије једино је могуће извојевати да Црна Гора, као и остале наше покрајине, буде слободна и равноправна јединица и да живи слободним, националним животом у оквиру државне заједнице Југославије“.

Уочи II свјетског рата Комунистичка партија у Црној Гори била је израсла у најјачу и најборбенију политичку снагу. У годинама које су претходиле рату она је успјела да створи борбено јединство рад-

прве илигалне организације из лjeta и јесени 1941. године, које су биле клице будућих четничких организација, називају *Организација за заштиту народа*, *Гвоздена рука* и сл., а прве организације које су поткрај јесени 1941. формиране по упутствима Драже Михаиловића добиле су назив *Народна војска*. Прва оружана формација пуковника Баја Станишића од фебруара до јула 1942. има исти назив, а њени припадници називају се националистима. У оквиру Станишићеве *Народне војске* постојала је и посебна четничка команда. Иако су постојале извјесне формалне, прије свега организационе разлике, у суштини се ради о једној идеологији и о једном покрету. Међутим, ако се за међуратну четничку организацију у Црној Гори може рећи да није имала већег утицаја и да није успјела да створи неку своју традицију, то ни у ком случају не значи да су грађанске снаге које су стајале на великокрпским позицијама биле малобројне. Након априлског слома те су снаге бројно још више ојачане и постале су главни носилац четничке организације, односно покрета Драже Михаиловића у Црној Гори.

Пошто су коријени друштвено-политичких односа који су владали у току народноослободилачког рата и револуције (1941 — 1945) у међуратном периоду, потребно је нешто рећи и о оним снагама које су се окупљале око организације КПЈ у Црној Гори.

Када је пребродила кризу коју јој је наметнуо режим шестојануарске диктатуре, Комунистичка партија Југославије у цјелини заузела је од средине тридесетих година много ширу и за народе Југославије, а посебно за широкe народне слојеве, прихватљивију политичку оријентацију. Тој новој оријентацији КПЈ посебно су дала печат два момента: прво; одлучно заузимање за рјешење националног питања, с нагласком да се оно ријешу у границама Југославије, и друго, рад на стварању широког антифашистичког народног фронта који би окупио све демократске снаге у земљи, у првом реду раднике, сељаке и лијево опредијељену интелигенцију, а затим и оне демократске снаге из редова опозиционих грађанских странака које су показивале спремност да се боре против фашизације земље, за увођење демократских слобода и рјешавање актуелних политичких и економских проблема земље.

Од 1935. године до избијања рата Комунистичка партија у Црној Гори је радила на свом организационом јачању, а затим на чврстом повезивању са широким слојевима радног народа. Она је успјела да освоји организације УРС-а и да преко њих политички организује црногорско радништво у борби за боље услове живота. Она је такође проширила свој утицај на црногорско село и преко задружних организација, као што су *Сељачко братство* и *Сељачка самопомоћ*, успјела да добрим дијелом заштити сељака од капиталистичке експлоатације, а преко разних културно-просвјетних акција подигне његов културни ниво.

У том периоду Партија је постала водећа снага у црногорском националном покрету. Око свог националног програма она је успјела да

окупи бројне федералистичке масе, које су истицале да су им ближи комунисти него федералистичко вођство. Међутим, она се није на том плану ослањала само на федералистичке масе, него је интензивно настојала да и радне масе из тзв. „бјелашког“ табора окупи у борби за националну равноправност. Тај програм се највећим дијелом остваривао преко Црногорског народног фронта слободе. На програму Народног фронта КПЈ је у Црној Гори окупљала све радне слојеве друштва, радничку класу, сељаштво, средњошколску, сеоску и студентску омладину и жене. У раду на стварању Народног фронта Партија је у Црној Гори повремено успијевала, преко неких конкретних акција, да оствари сарадњу и појединих опозиционих група и струја, о чему је раније било говора. Међутим, Партија такву сарадњу није могла да оствари код вођства опозиционих грађанских странака, у врху, јер она нијесу интимно ни била за борбу против фашистичке опасности. Напротив, она су сматрала да им опасност пријети од КПЈ више него од фишизма. Због тога су се и супротстављала антифашистичком расположењу широких слојева народа, што је доводило до раслојавања унутар њихових странака. Таква схватања ће највећи дио грађанских политичара у току II свјетског рата одвести у колаборацију са окупатором.

За окупљање демократских снага у Народном фронту велики је значај имала „Платформа за сарадњу свих Црногораца за демократију и равноправност Црне Горе у Југославији“, објављена крајем 1937. године. На бази Платформе постигнут је споразум с представницима појединих опозиционих група за учешће у неким важним политичким акцијама, као што су биле антирежимске демонстрације приликом доласка председника владе М. Стојадиновића у Црну Гору (у септембру 1938), парламентарни избори и друге.

Поводом значајних међународних догађаја — као што су били припајање Аустрије Трећем Рајху, комадање Чехословачке, упад италијанских трупа у Албанију — организација КПЈ у Црној Гори организовала је масовне демонстрације у којима је стварано борбено јединство црногорског народа и манифестовано нерасположење према страним завојевачима. КПЈ у Црној Гори је енергично устала и против италијанске политике убацивања политичких емиграната и подстицања сепаратистичких елемената на отцјепљење Црне Горе од Југославије. Тим поводом су црногорски комунисти објавили проглас своме народу, у коме се недвосмислено каже: „Црна Гора може бити слободна, само у слободној, демократски уређеној и независној Југославији. Судбина Црне Горе нераздвојно је везана за судбину Хрватске, Србије, Македоније, Словеније, и Босне и Херцеговине. Само у заједничкој борби црногорског народа и осталих народа Југославије једино је могуће извојевати да Црна Гора, као и остале наше покрајине, буде слободна и равноправна јединица и да живи слободним, националним животом у оквиру државне заједнице Југославије“.

Уочи II свјетског рата Комунистичка партија у Црној Гори била је израсла у најјачу и најборбенију политичку снагу. У годинама које су претходиле рату она је успјела да створи борбено јединство рад-

ника, сељака, прогресивне интелигенције и других демократских снага у Црној Гори, што ће бити од далекосежног значаја за онако успјешан почетак ослободилачког рата, као и за његов даљи ток. Након априлског слома, редови КПЈ су ојачани доласком црногорских комуниста из других крајева Југославије, а нарочито активиста са Београдског универзитета. Међутим, том приликом су са колонама избјеглица дошли и многи официри и други режиму одани људи, који су службовали у разним крајевима Југославије — судије, професори, учитељи, срески начелници, полицајци, жандарми, граничари, финанси. Долазак ових структура пореметио је дотадашњу друштвено-политичку констелацију на штету снага које су се груписале око Комунистичке партије. У почетку се утицај ових снага није осјећао у већој мјери, јер су биле неорганизоване. Међутим, касније, послје купаторских појачања у току јулске офанзиве, када су се ове снаге повезале са осталим контрареволуционарним снагама у Црној Гори, дошла је до изражаја и њихова не мала снага. Послије повезивања контрареволуционарних снага са Дражом Михаиловићем народноослободилачки покрет у Црној Гори добио је нову димензију.

ПРВИ ДИО

ГЛАВА ПРВА

ОКУПАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ И ПОКУШАЈ ИТАЛИЈАНСКОГ ОКУПАТОРА И ЦРНОГОРСКЕ ФЕДЕРАЛИСТИЧКЕ СТРАНKE ДА РЕСТАУРИРАЈУ ЦРНОГОРСКУ ДРЖАВУ

Италија је почела да се интересује за црногорско питање одмах после I свјетског рата. У то вријеме у Италији су се налазиле црногорске трупе, концентрисане у неколико логора, које је италијанска влада (на основу конвенције од 30. априла 1919, закључене са црногорском емигрантском владом) издржавала и обучавала. Ове јединице су биле формиране од политичких присталица краља Николе, а требало је да послуже као средство за остваривање планова краља Николе и црногорске емигрантске владе. Ти планови су за крајњи циљ имали углавном рестаурацију самосталне црногорске државе.¹ Италија је указивала гостопримство црногорској влади и уопште црногорској емиграцији и предузимала дипломатске кораке ради рестаурације црногорске државе из посебних, династичких, разлога (родбинска веза династија Петровић — Савоја) и, још више, што је на тај начин вршила директан притисак на Београд, у циљу остварења својих империјалистичких планова на Балкану. Потписивањем Рапалског уговора италијанска влада се обавезала да распусти црногорске војне логоре у Италији и да напусти своју дотадашњу политику у погледу рестаурације Црне Горе. То је Италија и учинила, пошто јој смрћу краља Николе (1. III 1921) извршење њених обавеза, преузетих Рапалским уговором, било и олакшано. Двадесет четвртог марта 1921. године црногорска војска у Италији је разоружана, а 1. јуна исте године потпуно ликвидирана; одмах затим италијанска влада је отказала помоћ влади Јована Пламенца.²

Доласком фашизма на власт настаје ново поглавље италијанске експанзионистичке политике. То је доба када иредентизам постаје во-

¹ О томе опширније: Др Димо Вујовић, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962, 416 — 438.

² Исто, 429 — 434.

дећа идеја у спољној политици фашизма. У центру пажње те политике налазио се Балкан (Југославија, Албанија, Грчка). Без обзира на званичне односе са нашом земљом, фашистичка Италија није никад напустила идеју о разбијању Југославије. То се нарочито изражавало од доласка грофа Ђана за министра спољних послова Италије (9. VI 1936). Такву политику Италија није напуштала ни онда кад су њени односи са Југославијом били формално пријатељски (за вријеме владе Милана Стојадиновића). Штавише баш је у то вријеме Италија претендовала на Далмацију, Хрватску и на Косово. Понекад је она одлагала идеју о разбијању Југославије, — на примјер, када ју је требало придобити за подјелу Албаније или Грчке, — али је никад није напуштала, што потврђује и девиза фашистичких вођа: „Треба сврсисходно потпомагати и подстицати сваку могућност, која би довела до слома и расула других народа“.³ Италији је била посебно стало до тога да постане балканска земља како би могла заузети стратегијски важне положаје на Балкану, па је настојала да придобије за своје планове и Хитлера. Још у првим контактима између представника Хитлера и Мусолинија истакнуто је да Хитлер даје одријешене руке Италији у питању читавог Медитерана (називајући га још и италијанским морем) и држава Балканског полуострва које леже у базену Медитерана, тражећи у накнаду за то слободу акције у колонијама, које су, како је Хитлер сматрао, биле животна потреба њемачког народа.⁴

Искрцавањем у Албанији (7. IV 1939) Италијани су отворили мостобран за даље продирање на Балкан. Једна од важних мјера италијанског Министарства спољних послова, последије заповиједања Албанији била је формирање бироа за иредентизам у Подсекретаријату за Албанију.⁵

Послије анектирања Албаније, Италија је убрзала акцију против Југославије. Чекао се само повољан тренутак за почетак. Средином 1939. године Хитлер је савјетовао италијанској влади да прву повољну прилику искористи за комадање Југославије и да у том случају окупира Хрватску и Далмацију. Међутим, Италија тада није била спремна за рат, који би имао европске а поготово свјетске размјере. Избијање II свјетског рата између сила Осовине с једне и енглеске и Француске с друге стране још више је спречавало Италију да предузме оружану акцију против Југославије, па се фашистичка дипломатија морала задовољити пропагандистичком акцијом у циљу подривања земље изнутра. Фашистичко вођство је настојало да искористи унутрашњополитичке проблеме у Југославији, у првом реду неравноправан положај Хрвата, Македонаца, Црногораца и других народа, па приступа оживљавању сепаратистичких тенденција код неких од њих, настојећи на разне начине (новцем или обећањем високих положаја у новом поретку) да придобије за своје циљеве поједине личности, почев од најодговорнијих државника до појединих личности

³ Дневник грофа Ђана, Загреб 1948, 23.

⁴ Тајни архиви грофа Ђана, Загреб 1952, 58, 332 и даље.

⁵ Дневник грофа Ђана, 88.

из опозиције, које су биле незадовољне ондашњим стањем у Југославији. Отуда и италијанско настојање да се у цијелој земљи организује шпијунска мрежа и петоколонијалне агентуре у војсци, државном апарату и редовима странака — како режимских и прорежимских тако и опозиционих.

Непосредно пред рат, а нарочито после је запосједања Албаније, поново је оживио италијански интерес за југословенску територију. Италијанска обавјештајна служба је појачала рад, настојећи посебно да дозна расположење нашег живља према Италији.⁶ У мају 1939. године у Београду је отворен италијански туристички биро, а отпочеле су и припреме за отварање неколико привредних предузећа, која би, разумије се, била база за италијанску пропаганду у Југославији.⁷ Средином лjeta 1939. регистровано је више прелазака италијанских обавјештајних официра под лажним именима у нашу земљу.⁸

У то вријеме поново је актуелизована и италијанска политика успостављања црногорске државе. Предузимане су у том погледу и конкретне мјере.

Сепаратистичка активност, која се у Црној Гори почела осјећати нешто прије италијанског запосједања Албаније,⁹ још више је појачана. Тако је већ од априла почело растурање по Црној Гори штампаних летака с потписом Мила од Црне Горе (Milo of Montenegro), у којима се „Драги моји Црногорци“ позивају на „велико свијетло дјело ослобођење старе свете отаџбине.“¹⁰ Растурање оваквих летака настављено је током цијеле године.

Послије италијанског упада у Албанију (7. априла 1939), у појединим крајевима Црне Горе почела се осјећати доста жива активност на отцепљењу Црне Горе. О томе је Билтен Одељења за државну заштиту МУП-а за јул 1939. године писао:

„На територији Зетске бановине а поглавито у срезovima: цетињском, барском и подгоричком, у последње време уторно се шире вести о скором издвајању Црне Горе од Југославије, и о доласку црногорског принца на престо самосталне Црне Горе. Подручним управно-полицијским властима на територији пређашње Црне Горе наређено је да предузму потребне мере и безусловно на своме подручју спрече и онемогуће сваку сепаратистичку акцију и сузбију све алармантне и

⁶ Архив Историјског института у Титограду (даље, АИИ — Т), V 1 — 4 (39), Билтен Одељења за државну заштиту Министарства унутрашњих послова МУП-а за јул 1939.

⁷ Исто, Билтен Одељења за државну заштиту МУП-а за мај 1939.

⁸ Исто, за јул 1939.

⁹ Крајем 1938. и почетком 1939. године Одељење Министарства унутрашњих послова за државну заштиту у Београду забиљежило је да је Михаило Петровић, унук краља Николе (Milo of Montenegro), који је живио у Лондону и сматрао се као наследник црногорског пријестолоа, слао поштом појединим лицима на Цетиње брошуру на енглеском језику под насловом „Издајство Црне Горе“, у којој се проклагира идеја о „великој Црној Гори“. У ствари није се радило о Михаилу Петровићу већ о једном авантуристи. У овој брошури се налазила мапа „будуће“ Црне Горе (АИИ — Т, V 1 — 4/39).

¹⁰ АИИ — Т, V 1 — 4 (39), Билтен Одељења за државну заштиту МУП-а, мај — септембар 1939.

тенденциозне вести као и да против одговорних лица најжитније и најстрожије поступају по закону“.¹¹

Агитацији за отцјепљење Црне Горе доприносили су и поједини политички емигранти, некадашње присталице краља Николе, који су је баш у то вријеме вратили из иностранства. Ова је акција без сумње била подстакнута од Италијана.

Италијанска акција у Црној Гори уочи напада на Југославију може се дијелом пратити и према италијанским изворима. У повјерљивом писму Италијанског посланства у Београду од 15. јуна 1940. године, упућено италијанском конзулу у Дубровнику каже се: „Паралелно са пропагандистичком акцијом, која се сада организује међу албанском мањином у српском дијелу Македоније, мора се безувјетно организовати слична акција и у Црној Гори, као покрајини која се граничи са Албанијом“.¹² Италијанска влада је рачунала да је Црна Гора плодно тле за успјешно развијање италијанске пропаганде, сматрајући је центром политичких незадовољника у Југославији. Такву оцјену, која, разумије се, није била тачна, италијанска влада је заснивала на политичком незадовољству због неријешеног националног питања и тешког економског стања у Црној Гори. Осим тога, Италија је очекивала да ће за своју акцију у Црној Гори добити и подршку Црногорске федералистичке странке. О томе се у цитираном писму италијанског посланства у Београду каже: „Ова тешка политичка и економска ситуација у Црној Гори могла би се успјешно искористити за наше пропагандистичке сврхе. Вјероватно неће бити тешко у оваквој тешкој ситуацији придобити за наше циљеве незадовољне Црногорце, нарочито када се зна да фашистичка Италија има у Црној Гори још и раније приличан број симпатизера у редовима тзв. „црногорских федералиста“.“¹³

У италијанским политичким круговима се разматрало шта да се ради са Црном Гором. Помишљало се и на њено припајање Албанији, али се од тога одустало, због тога што би се у том случају, како су Италијани, не без основе, сматрали, „у тим двјема малим државама створио хаос и вјечита борба за превласт, јер Црногорци не би никада могли дозволити да им господаре Арнаути, које они мрзе поодавно“.¹⁴ Разматрана је и могућност отцјепљења и стварања засебне државе, али се сматрало да би без већих материјалних могућности таква држава тешко могла да опстане. Због тога, а прије свега због настале међународне ситуације, одустало се привремено од акције разбијања Југославије, па самим тим и од отцјепљења Црне Горе, „све дотле док влада на Балкану стање какво је сада“, у ствари док се не измијени

¹¹ АИИ—Т, V 1—4 (39), Билтен Одељења за државну заштиту МУП-а за јул 1939.

¹² Републички секретаријат за унутрашње послове у Титограду (даље: СУП—Т). Писмо је објављено у цјелини у мојем чланку: *Окупација Црне Горе 1941. године и планови око стварања „независне“ црногорске државе*, Историјски списи даље: ИЗ) бр. 2, 1961, 275—277.

¹³ Исто.

¹⁴ Исто

ситуација на Балкану изазвана ратом.¹⁵ Остало се на томе да се поради да се у Црној Гори организује „тиха пропаганда“ и да се ту стекне што више политичких пријатеља који би Италији „у потребном моменту могли бити од користи“, а да се помогне евентуална акција Црногораца за стварање независне бановине по угледу на Бановину Хрватску (послије споразума Цветковић — Мачек).¹⁶

Улазак окупаторских група у Југославију и економско-социјалне прилике у Црној Гори

На вијест о паду владе Драгише Цветковића (која је потписала протокол о приступању Југославије Тројном пакту), образовању нове владе генерала Душана Симоновића и масовним демонстрацијама широм земље 27. марта 1941. године, које су изразиле снажно антифашистичко расположење широких народних маса, Хитлер је истог дана у Берлину одржао савјетовање са члановима њемачке Врховне команде и другим истакнутим личностима Рајха, на којем је донесена одлука о нападу на Југославију. То је условило да се почетак акције Барбароса („Barbarossa“) (напад на СССР) одгоди за четири недеље.¹⁷ Хитлер се заложиио да се на Југославију удари „немилосрдном жестином“, да се она порази „муњевитом брзином“ и, најзад, да се разбије и војнички и као држава, не чекајући евентуалну изјаву нове владе о лојалности.¹⁸ То је требало да има одређени политички и војни значај, у првом реду да се заплаши Турска да не би правила сметње њемачком походу против Грчке, а затим да се добије у времену како би акција Барбароса могла благовремено да почне према новом плану. Истог дана (27. марта) Хитлер је донио *Директиву бр. 25.* о нападу на Југославију, којом се одлучује и о почетку операције *Марита* (напад на Грчку).¹⁹ За напад на Југославију Њемци су одлучили да затраже помоћ од Италије и Мађарске, дијелом од Бугарске и Румуније, а рачунали су да се могу ослонити и на поједине политичке партије и групе у Југославији, (ХСС, усташки покрет и др.). До напада на нашу земљу питање подјеле југословенске територије још није било рашчишћено. Истина, у Хитлеровом Главном стану се рачунало да ће рат против Југославије бити популаран у Италији, Бугарској и Мађарској због претензија иредентистичких и ревандикационих кругова у овим земљама према неким југословенским територијама, па је одлучено да се Италији стави у изглед далматинска обала, Мађарској Банат, а Бугарској Македонија.²⁰ Тек 12. априла, пошто је капитулација краљевске југословенске војске била већ на помолу, Хитлер је издао *Привремене смјернице за подјелу Југославије*.²¹ Привремене смјернице су предви-

¹⁵ Исто.

¹⁶ Исто.

¹⁷ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа* (у даљем тексту: НОР), том II, књ. II дио, док. 1.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто, II дио, док. 2.

²⁰ Исто, II дио, док. 1.

²¹ Исто, II дио, док. 14.

ле да дио Словеније припадне Рајху, Прекомурје, Барања и Бачка
ађарској, источни дио Македоније и Србије Бугарској, да се подру-
е уже Србије и Банат ставе под њемачку војну управу, да се Хрват-
а прогласи за самосталну државу, а остала подручја, укључујући ту
осну и Црну Гору, да се додијеле фашистичкој Италији, којој се пре-
шта и „политичко уобличење ових подручја“. При томе, каже се у
ивременим смјерницама, може доћи у обзир и поновно успоставља-
е самосталне Црне Горе.²² Дефинитивна наредба о подјели југосло-
нске територије између окупаторских држава извршена је тек по-
ије окупације Југославије, али су многа подручја остала спорна за
е вријеме рата.²³ Демаркациона линија између њемачке и итали-
нске окупационе зоне повучена је 23. априла. Она, међутим, није
тала дефинитивна, због Мусолинијевих тежњи да читава Независна
ржава Хрватска уђе у италијанску интересну сферу.²⁴ Најзад је сре-
ном маја — демаркациона линија коначно утврђена. Од тремеђе на
араванкама, она је пошла на Врсник, затим Полков Градец, Жежице,
т. Јанж, Костањевица, Самобор, Петриња, Глина, Босански Нови, Са-
ки Мост, Мркоњић Град, Доњи Вакуф, Сарајево, Устипрача, Прибој,
ови Пазар, Орлова чука (1274), Урошевац, Тетово, Кичево, Охридско
зеро, Преспанско језеро. Сјеверна зона припала је Њемачкој, а ју-
на Италији.²⁵

Чим је сазнао за догађаје од 27. марта у нашој земљи, командант
италијанских оружаних снага у Албанији генерал Уго Кавалеро (Ugo
Cavallero) је по Мусолинијевом одобрењу наредио трупам на ју-
словенско-албанској граници да затворе све правце који из Југосла-
ије воде у Албанију, а нарочито правце из Црне Горе према Скадру
из рејона Дебра према Тирани, у циљу заштите јединица 9. итали-
нске армије које су се налазиле на грчком фронту. Ускоро затим
вршено је регруписавање италијанских снага у Албанији, тако да
пет дивизија (*Centauro, Puglie, Kunense, Firenze* и *Pinerolo*), два ко-
ичка пука (*Milano* и *Aosta*) и двије групе црних кошуља повучени са
чког фронта, а ускоро су затим и двије дивизије (*Messina* и *Marche*),
је је тек требало да стигну у Албанију, оријентисане према југо-
овенско-албанској граници.²⁶ Уочи напада на Југославију, ноћу 5/6,
прила, 9. италијанска армија је према југословенском фронту имала
дам дивизија, један планински одред и два коњичка пука, против че-
три дивизије југословенске војске (које нијесу имале авионоку подр-
ку, моторизацију и оклопне јединице, нити довољан број противтенков-
их и противавионских оруђа).²⁷ На скадарско-косовском одсјеку (од
цна Бојане до вододјелнице између Црног и Бијелог Дрима) налазио

²² Исто.

²³ Види о томе: Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941*, Ти-
град 1963, 612—613.

²⁴ *Зборник НОР*, II, 2, II дио, док. 22.

²⁵ *Ослободилачки рат народа Југославије* (даље: ОРНЈ) 1941—1945, I, Бе-
рад 1957, 30—34.

²⁶ Терзић, н. дј., 239.

²⁷ Исто, 239—281.

се 17. армијски корпус са четири дивизије и један планински одред, и то: оклопна дивизија *Тентауро* налазила се у рејону Скадра, планински одред *Вале* у долини Дрима према Гусињу, пјешадијска дивизија *Пуље* у рејону Кукеша, док су пјешадијске дивизије *Месина* и *Марке*, чије је пребацивање било у току, имале задатак да дођу у рејон Скадра.²⁸

Сјутрадан по избијању рата јединице из састава 3. групе армије југословенске војске, на скадарско-косовском одсјеку (Зетска и Косовска дивизија и Комски одред) предузеле су офанзиву тако да су њихови дјелови од 8. до 13. априла успјели да продру, у дубину албанске територије и допру надомак Скадра. Уводећи у борбу тенкове, Италијани су успјели да зауставе напредовање југословенских јединица, а затим да пређу у противнапад. Италијанима је било стало да прије Њемаца стигну у Црну Гору, па је 17. армијски корпус од три дивизије: *Тентауро*, *Месина* и *Марке*), користећи прекид непријатељства због преговора о примирју и повлачење јединица Зетске дивизије, преузео наступање из Албаније на територију Црне Горе у два правца: Скадар — Подгорица — Никшић — Билећа — Требиње и Скадар — Цетиње — Котор — Дубровник. Седамнаестог априла италијанске јединице су заузеле Цетиње, Котор, Подгорицу, Никшић, Билећу и Требиње и у рејону Дубровника спојиле се с оним снагама које су стигле од правца Метковића и Мостара.²⁹ Њемачка 60. моторизована дивизија наступала је са правца Пећи ка Подгорици, а њемачка 8. оклопна дивизија преко Пријепоља, Пљеваља, Бијелот Поља, Берана, Колашина, Подгорице, и 17. априла заузела је Никшић. Убрзо после капитулације југословенске војске, њемачка 8. оклопна дивизија је са простора Никшића пребачена у рејон прикупљања Шабац — Ваљево (а одатле почетком маја у рејон концентрисања за Источни фронт), а окупација Црне Горе препуштена је јединицама 9. италијанске армије, односно 17. армијском корпусу.³⁰

Команда италијански трупа у Албанији наредила је 25. априла 1941. године дивизији *Месина*, чија се команда налазила на Цетињу, да посједне Црну Гору. Осим *Месине*, која је у свом саставу имала два пјешадијска (93. и 94.) и један артиљеријски пук (Други), 10^а легију црних кошуља, 18. минобацачки батаљон (дивизион) и друге приштапске јединице, за окупацију су још употријебљени: 11. моторни батаљон краљевских карабинијера, 106. батаљон граничне страже, један батаљон финансијске страже, један мотоциклистички полк, један батаљон из дивизије *Марке*, јединице морнарице са штабом у Месинавту.³¹ До краја маја (када су 40. пјешадијски батаљон дивизије *Месина*

²⁸ Исто, 377—378.

²⁹ Исто, н. дј., 567.

³⁰ Исто, н. дј., 649.

³¹ Војо Тодоровић, *Подгорички срез у тринаестојулском устанку*, Београд 1954, 14—20; Владо Стругар и Перо Раичевић, *Развитак народноослободилачког рата у Црној Гори 1941 — 1945*, ИЗ бр. 1—2, 1955, 293; Ватрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији* 1, Београд 1960, 18; Енпреф Враћ, *Окупациони систем у Црној Гори и међународно право*, ИЗ бр. 2, 1962, 169.

але да дио Словеније припадне Рајху, Прекомурје, Барања и Бачка Мађарској, источни дио Македоније и Србије Бугарској, да се подручје уже Србије и Банат ставе под њемачку војну управу, да се Хрватска прогласи за самосталну државу, а остала подручја, укључујући ту Босну и Црну Гору, да се додијеле фашистичкој Италији, којој се препушта и „политичко уобличење ових подручја“. При томе, каже се у *Привременим смјерницама*, може доћи у обзир и поновно успостављање самосталне Црне Горе.²² Дефинитивна наредба о подјели југословенске територије између окупаторских држава извршена је тек послије окупације Југославије, али су многа подручја остала спорна за те вријеме рата.²³ Демаркациона линија између њемачке и италијанске окупационе зоне повучена је 23. априла. Она, међутим, није остала дефинитивна, због Мусолинијевих тежњи да читава Независна Држава Хрватска уђе у италијанску интересну сферу.²⁴ Најзад је средином маја — демаркациона линија коначно утврђена. Од тремеђе на Караванкама, она је пошља на Врсник, затим Полков Градец, Јежице, Шт. Јанж, Костањевица, Самобор, Петриња, Глина, Босански Нови, Савски Мост, Мркоњић Град, Доњи Вакуф, Сарајево, Устипрача, Прибој, Нови Пазар, Орлова чука (1274), Урошевац, Тетово, Кичево, Охридско језеро, Преспанско језеро. Сјеверна зона припала је Њемачкој, а јужна Италији.²⁵

Чим је сазнао за догађаје од 27. марта у нашој земљи, командант италијанских оружаних снага у Албанији генерал Уго Кавалеро (Ugo Cavallero) је по Мусолинијевом одобрењу наредио трупам на југословенско-албанској граници да затворе све правце који из Југославије воде у Албанију, а нарочито правце из Црне Горе према Скадру и из рејона Дебра према Тирани, у циљу заштите јединица 9. италијанске армије које су се налазиле на грчком фронту. Ускоро затим извршено је прегруписавање италијанских снага у Албанији, тако да су пет дивизија (*Centauero, Puglie, Kunense, Firenze* и *Pinerolo*), два коњичка пука (*Milano* и *Aosta*) и двије групе *црних кошуља* повучени са грчког фронта, а ускоро су затим и двије дивизије (*Messina* и *Marche*), које је тек требало да стигну у Албанију, оријентисане према југословенско-албанској граници.²⁶ Уочи напада на Југославију, ноћу 5/6, априла, 9. италијанска армија је према југословенском фронту имала седам дивизија, један планински одред и два коњичка пука, против четири дивизије југословенске војске (које нијесу имале авионску подршку, моторизацију и оклопне јединице, нити довољан број противтенковских и противавионских оруђа).²⁷ На скадарско-косовском одсеку (од ушћа Бојане до вододјелнице између Црног и Бијелог Дрима) налазио

²² Исто.

²³ Види о томе: Велимир Терзић, *Југославија у априлском рату 1941*, Титоград 1963, 612—613.

²⁴ *Зборник НОР*, II, 2, II дио, док. 22.

²⁵ *Ослободилачки рат народа Југославије* (даље: ОРНЈ) 1941—1945, I, Београд 1957, 30—34.

²⁶ Терзић, н. дј., 239.

²⁷ Исто, 239—581.

се 17. армијски корпус са четири дивизије и један планински одред, и то: оклопна дивизија *Гентауро* налазила се у рејону Скадра, планински одред *Вале* у долини Дрима према Гусињу, пјешадијска дивизија *Пуље* у рејону Кукешта, док су пјешадијске дивизије *Месина* и *Марке*, чије је пребацивање било у току, имале задатак да дођу у рејон Скадра.²⁸

Сјутрадан по избијању рата јединице из састава 3. групе армије југословенске војске, на скадарско-косовском одсјеку (Зетска и Косовска дивизија и Комски одред) предузеле су офанзиву тако да су њихови дјелови од 8. до 13. априла успјели да продру, у дубину албанске територије и допру надомак Скадра. Уводећи у борбу тенкове, Италијани су успјели да зауставе напредовање југословенских јединица, а затим да пређу у противнапад. Италијанима је било стало да прије Њемаца стигну у Црну Гору, па је 17. армијски корпус од три дивизије: *Гентауро*, *Месина* и *Марке*), користећи прекид непријатељства због преговора о примирју и повлачење јединица Зетске дивизије, преузео наступање из Албаније на територију Црне Горе у два правца: Скадар — Подгорица — Никшић — Билећа — Требиње и Скадар — Цетиње — Котор — Дубровник. Седамнаестог априла италијанске јединице су заузеле Цетиње, Котор, Подгорицу, Никшић, Билећу и Требиње и у рејону Дубровника спојиле се с оним снагама које су стигле од правца Метковића и Мостара.²⁹ Њемачка 60. моторизована дивизија наступала је са правца Пећи ка Подгорици, а њемачка 8. оклопна дивизија преко Пријепоља, Пљеваља, Бијелог Поља, Берана, Колашина, Подгорице, и 17. априла заузела је Никшић. Убрзо после капитулације југословенске војске, њемачка 8. оклопна дивизија је са простора Никшића пребачена у рејон прикупљања Шабаци — Ваљево (а одатле почетком маја у рејон концентрисања за Источни фронт), а окупација Црне Горе препуштена је јединицама 9. италијанске армије, односно 17. армијском корпусу.³⁰

Команда италијански трупа у Албанији наредила је 25. априла 1941. године дивизији *Месина*, чија се команда налазила на Цетињу, да посједне Црну Гору. Осим *Месине*, која је у свом саставу имала два пјешадијска (93. и 94.) и један артиљеријски пук (Други), 108. легију црних кошуља, 18. митробацачки батаљон (дивизион) и друге приштапске јединице, за окупацију су још употребили: 11. мобилни батаљон краљевских карабинјера, 106. батаљон граничне страже, један батаљон финансијске страже, један мотоциклистички полицијски батаљон из дивизије *Марке*, јединице морнарице са штабом у Тивту.³¹ До краја маја (када су 40. пјешадијски батаљон дивизије *Месина*

²⁸ Исто, 377—378.

²⁹ Исто, н. дј., 567.

³⁰ Исто, н. дј., 649.

³¹ Војо Тодоровић, *Подгорички срез у тринаестојулском устанку*, Београд 1954, 14—20; Владо Стругар и Перо Раичевић, *Развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941 — 1945*, ИЗ бр. 1—2, 1955, 293; Ватрић Јовановић, *Црна Гора У НОР и социјалистичкој револуцији I*, Београд 1960, 18; Ђуреф Вражалић, *Окупациони систем у Црној Гори и међународно право*, ИЗ бр. 2, 1962, 169.

49. легија црних кошуља стигла у Пљевља) Италијани су успоставили своје гарнизоне у готово свим већим мјестима: Цетињу, Котору, Зетско-Новом, Тивту, Будви, Бару, Улцињу, Вирпазару, Подгорици, Колашину, Андријевици, Беранама, Бијелом Пољу, Пљевљима, Шавнику, Никшићу, Даниловграду, Грахову и Вилусима.³² Италијанске снаге су остале у овом саставу све до почетка тринаестојулског устанка, када је ангажовано пет нових дивизија: (Puglie, Pusteria, Taro, Gariboldi и Cacciatori delle Alpi) и неколико самосталних група (Скендер-бег, Друга група алпинаца Valle и друге), о чему ће бити ријечи у следећој глави.

У сваком среском сједишту постављена је војна команда мјеста. Поред тога, постојали су и други органи власти: карабинијери (жандармерија), финансијска стража и полицијски апарат.³³

Италијански окупатор се дијелом ослонио и на апарат старе владавине Краљевине Југославије, који се ставио у службу окупатору. Бивша жандармеријских станица наставила је да ради под окупатором. Жандармерија је реорганизована и неке жандармеријске јединице су од 25. априла почеле да раде.³⁴ Жандармеријски пук, који се налазио у подручју Зетске бановине, стављен је под команду 11. мобилног батаљона краљевских карабинијера, с тим што му је за новог команданта постављен италијански пуковник. Крајем априла већ су биле организоване жандармеријске чете у подгоричком, андријевичком, никшићком срезу. На подручју Подгоричке жандармеријске чете постављено је 8 станица (Подгорица, Голубовци, Горњи Кокоти, Доче, Брскут, Служ, Даниловград и Врела)³⁵, на подручју Андријевичке жандармеријске чете 12 станица (Андријевица, Плав, Колашин, Мулићи, Мурина, Краље, Велика, Манастир Морача, Матешево, Лијана Ријека, Гусиње и Штитарица) са укупно 120 жандарма³⁶, док је на подручју Никшићке жандармеријске чете било двије страже и 19 жандармеријских станица.³⁷ Сматра се да су снаге бивше жандармерије које су се ставиле у службу окупатора износиле око 1.000 људи.³⁸

³² У једном извјештају Министарству иностраних послова цивилни комесар Рафаино Маццолини је крајем јула 1941. године писао: „Снаге једне дивизије бивше су подијељене у мале гарнизоне од Котора до Бара, од Цетиња до Зетског Поља (Архив Војно историјског института у Београду (даље: АВИИ), Архив непријатељских јединица (даље: АНЈ), к. 740, бр. рег. 12/3а—2.

³³ Е. Вражалић, н. дј., 173.

³⁴ У распису командира Андријевичке жандармеријске чете бр. 1 каже се: „Према налогу комитета (Привременог административног црногорског комитета — примј. Р. П.) и наређењу команданта Зетског жандармеријског пука Ад. бр. од 25. априла 1941. године поново се формира Андријевичка жандармеријска чета. За формирање ове чете одређен је жандармеријски поручник Милић Н. Мекса...“ АВИИ, Четничка архива, ЦЦ—В—2337.

³⁵ АВИИ, Накнадна четничка архива (даље: НЧА), ЦГ—В—2338, Извјештај Подгоричке жанд. чете бр. 2, од 28. IV 1941.

³⁶ Исто, ЦГ—В—2337, Распис Андријевичке жанд. чете бр. 1.

³⁷ Е. Вражалић, н. дј., 173.

³⁸ Б. Терзић, н. дј., 661.

Финансијску стражу при бившој Банској управи Зетске бановине италијанске окупационе власти су ставиле под команду Централне команде краљевске финансијске страже.³⁹

Полицијски апарат Краљевине Југославије који се налазио на подручју Зетске бановине цивилни комесар Маццолини (Mazzolini) преузео је и ставио под своју команду, с тим што је уклонио шефа полиције и његове најближе сараднике, који су, како је Маццолини извјестио овоје Министарство спољних послова, „... били способнији да нас издаду него да нам служе“.⁴⁰

Одмах по запошијању Црне Горе окупатор је, ослањајући се на тек успостављену квислиншку власт, предузео мјере да одузме оружје које се налазило у народу. Већ 17. априла командант дивизије *Месина*, генерал Франћеско Зани (Francesco Zani), који је у исто вријеме био и командант Цетиња, издао је наредбу о предаји оружја. У наредби је стајало да се свака врста оружја, укључујући ту и ловачко, има предати у најкраћем року (за грађане Цетиња рок је био два, а за становништво округа — пет дана). Истовремено је дато упозорење да ће сваки грађанин који не поступи по наредби бити општро кажњен по италијанском ратном закону.⁴¹

Наредбом од 19. априла окупатор је рок предаје оружја продужио за један дан — до 22. априла.⁴² Овом приликом он је затражио помоћ и од тек формираног Привременог административног црногорског комитета, који је ову наредбу објавио преко свог органа *Глас Црногорца*, а мјесним комитетима наредио да је и сами обнародују.⁴³ И поред тога што су наредбе о предаји оружја предвиђале оштре санкције за случај неизвршења, окупатор није постигао жељени циљ, јер је у народу остало доста оружја, које је на иницијативу Комунистичке партије било већином тајно ускладиштено.

Команда мјеста у Цетињу издала је 22. априла наредбу да војна лица бивше југословенске војске (официри, подофицири, војници) која нијесу из Црне Горе морају напустити подручје и вратити се у своја завичајна мјеста до 24. априла, иначе ће бити интернирана. Такође је забрањено ношење југословенских униформи свакоме осим жандармерији.⁴⁴

Командант италијанског 17. армијског корпуса издао је 30. априла наредбу по којој се проглашавају за ратне заробљенике сви припадници југословенски војних снага који су 17. априла у 12 часова били распоређени у служби „код истих“.⁴⁵ Њима је наређено да се одмах пријаве најближој италијанској војној посади, којој ће истодо-

³⁹ АВИИ, к. 739, бр. рег. 1/1—52, Наредба високог комесара Маццолинија од 31. маја 1941.

⁴⁰ Исто, к. 740, 12/3а—1.

⁴¹ АИИ—Т, XI 2а—1 (41).

⁴² Исто, XI 2а—26 (41).

⁴³ *Зета*, бр. 15, 24. априла 1941. — Наредба о предаји оружја није се односила на жандармерију и полицију које су сарађивале са окупатором. Они су само имали да пријаве оружје које посједују (*Зета* бр. 17, 1. маја 1941.).

⁴⁴ АИИ—Т, XI 3а—3 (41).

⁴⁵ *Зета* бр. 17, 1. маја 1941.

бно и предати оружје, опрему, ратни материјал и др. По истеку три дана од објављивања наредбе, истакнуто је, сви они који се не буду својевољно предали, биће ухапшени и кажњени по италијанском ратном закону. Против оних који се до тог времена не пријаве а буду затечени под оружјем, истакнуто је, биће примјењене најтеже санкције утаначене клаузулама примирја, које предвиђају и смртну казну.⁴⁶

Убрзо су Италијани, из посебних политичких разлога, ослободили из заробљеништва све Црногорце.⁴⁷

Првим данима послје капитулације бивше Југословенске војске, поред опште пометености и несрећености које је окупација донијела, дала су печат два догађаја: долазак избјеглица и инфлација папирних новчаница.

Одмах послје капитулације у Црну Гору су почеле да пристижу избјеглице са Косова и Метохије, из Македоније, Војводине, Босне, Херцеговине, Хрватске и других крајева Југославије, гдје су били на- стањени било као колонисти, било као радници или службеници. Пошто су им од уласка окупаторских трупа онемогућили даљи опстанак у овим крајевима квислиншке организације из редова Албанаца и Мађара, као и усташа, они су у великим масама почели да пристижу без икаквих средстава за живот. Њихов број је био знатан. Само са подручја Косова и Метохије, према италијанским изворима, избјегло је око 5.000 људи. Долазак избјеглица, нарочито оних са подручја Косова и Метохије, забринуо је и саме Италијане. Цивилни комесар Маццолини је интервенисао код италијанских власти, али се долазак избјеглица настављао. Он је на то упозоравао Министарство спољних послова из неколико наврата, а крајем јула о томе је доставио опширан извјештај.⁴⁸ У том извјештају Маццолини истиче: „Друге хиљаде избјеглица придођоше на територију Црне Горе готово сви без икаквих средстава и к томе са преполовљеним породицама киптећи мржњом и осветом. Док сам јављао о догађајима не умањујући ни тежину ни домаћај, на последице, предузео сам мере за помагање, мада је то било тешко услед оскудног снабдијевања“.⁴⁹

Цивилни комесаријат за Црну Гору се преко италијанског Министарства спољних послова заузимао код појединих квислиншких и других проосовинских влада да се спријечи насиље над црногорским становништвом у разним крајевима Југославије. Тако је Италијанско

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ О томе је Глас Црногорца (орган Цивилног Комесаријата за Црну Гору) бр. 2. од 25. маја 1941, 4, донио ову кратку вијест:

„Послје споразума надлежних, ријешено је да се пусте у Домовину Црногорци, заробљени у скорим ратним операцијама као војници бивше југословенске војске.

Из заробљеничких логора, гдје им је указивана пажња, због њихове народности, упућени су у Црну Гору, гдје је све предвиђено да њихов повратак кућама буде у најбољем реду и без последица по проблем снабдијевања. Стварно више од 1.000 Црногораца, снабдијевени намирницама, доведени су у Подгорицу па у Даниловград одакле су најбрже могли стићи до својих кућа...“

⁴⁸ АВИИ, АНЈ, к. 740, 12/3а—2.

⁴⁹ Исто.

посланство при НДХ 14. јуна 1941. предало Министарству спољних послова НДХ вербалну ноту у којој се истиче да се број избјеглица са тог подручја у Црну Гору стално повећава, па се захтијева да се питање „репатрирања“ испита и ријеши у духу Споразума који је раније потписан између надлежних управа и НДХ.⁵⁰ Има података о томе да је италијанско Министарство спољних послова предузимало кораке и код других квислиншких и фашистичких влада да се спријечи насиље над становништвом црногорског поријекла, али прилив избјеглица, упркос томе, није престао ни до јула 1941. године.⁵¹

Проблем прихватања и збрињавања избјеглица наметао се свим друштвеним снагама у Црној Гори. На иницијативу организација КПЈ, у свим крајевима Црне Горе гдје је било избјеглица у већем броју формирани су штабови, односно одбори за њихово прихватање, смјештај и исхрану. Послије устанка значајну улогу у збрињавању избјеглица имали су и народноослободилачки одбори.⁵² Међутим, како је број избјеглица био велики, оваква помоћ била је недовољна па се о великом броју њих почео старати окупатор. Он им је пружио помоћ у исхрани. У почетку им је окупатор дијелио слједовање из заплијењених југословенских магацина, а кад је ове исцрпао, житне намирнице довозио је из Италије. Тај моменат је веома значајан, јер је окупатор на овај начин везао за себе велики број избјеглица које ће после избијања народног устанка користити као своју помоћну војску у борби против народноослободилачког покрета.

Приликом повлачења, југословенска влада је оставила у Црној Гори велике количине папирног новца. Тај новац је углавном спаљен, али је један дио њега доспιο у народ. Појавио се овог новца изазвала је неред на тржишту, које је услед ратне ситуације и иначе било осиромашило. То је довело до наглог скока цијене, тако да велики дио становништва често није могао доћи ни до најосновнијих потреба за живот.⁵³ Када је Народна банка издала службено саопштење да није пустила у промет новчанице од 1.000 динара са датумом издања 6. септембра 1936. године и од 1.000 динара са воденим житом, и ликом краља Петра II са датумом издања 6. септембра 1935. године, и да ове новчанице не представљају никакво платежно средство, на сцену су ступили шпекуланти.⁵⁴ Они су пронијели вијест да не важи ниједна новчаница од 1.000 динара, што је изазвало нове компликације. Шпе-

⁵⁰ Исто, к. 236, 38/3—2.

⁵¹ АВИИ, АНЈ, к. 740, 12/3а—1.

⁵² АВИИ, к. 2001, 17—21/5, Мемоарска грађа (Војо Ковачевић, Партијска организација у општини граховској 1941. године); Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, Војноисторијски гласник (даље: ВИГ) бр. 2, 1952, 11; Радован Лекић, *Андријевички срез 1941 — 1944*, Цетинје 1961, 30; Јован Вујошевић, *Црна Гора, Четрдесет прва*, Београд 1971, 244; Војо Лазаревић, *Устанак у Пиперима*, Устанак народа Југославије 1941, Београд 1962, 39; Стеван Ковачевић, *Грахово у устанку јула 1941. године*, ВИГ бр. 3, 1962, 51.

⁵³ Р. Пајовић, *Окупација Црне Горе*, ИЗ, бр. 2, 1961, 281.

⁵⁴ *Зета*, 1, V 1941.

кулантису куповали новчанице од 1.000 динара од народа, који је био неупућен у то па је мислио да су оне све изгубиле вриједност, плаћајући их по 500, 600 и 700 динара, и за њих куповали преостале намирнице да би их касније продавали по несразмјерно већим цијенама. Доведен у недоумицу тако створеном ситуацијом, народ је грчевито почео да штеди ситније новчанице, рачунајући да ће бар оне имати трајнију вриједност и да неће брзо бити повучене из оптицаја. То је, опет, довело до тога да мањих новчаница једно вријеме није уопште било у оптицају.⁵⁵

Комадање црногорске територије

У Хитлеровим Привременим смјерницама за подјелу Југославије политичко уобличиће Црне Горе препуштено је фашистичкој Италији. На састанку између министара спољних послова Италије и Трећег Рајха Галеаца Ђана (Galeazzo Ciano) и фон Рибентропа (von Ribbentrop), у Бечу 21. и 22. априла 1941. године, закључено је да се црногорско питање тиче искључиво Италије.^{55а} Осим тога, Ђано и Рибентроп су се сложили да се Црна Гора обнови као независна држава уједињена с Италијом политичким и уставним везама, које ће касније бити потанко разрађене.⁵⁶

По доласку у Црну Гору италијанске окупационе власти су развиле пропаганду о својој тобожњој ослободилачкој мисији и о реституирању црногорске државе. Већ првих дана окупације, Радио-Рим је јавио о формирању Привременог административног комитета, називајући га „Привременом црногорском владом“ и истичући још да се побједом сила Осовине успоставља „независна“ црногорска држава.⁵⁷ Италијани су у својој пропаганди истицали традиционално пријатељство између Италије и Црне Горе, учвршћено родбинским везама између династије Петровића и Савоја. Доста коректан став у почетку окупације према народу, материјална помоћ избјеглицама и сиромашним породицама, затим посјета Виктора Емануела Цетињу (16. маја), — све је то подгријавало сепаратистичке тенденције једног дијела вођства Црногорске федералистичке странке, које је прихватило окупаторску паролу о „ослободилачкој“ мисији Италије.

Федералистичком вођству, које се највећим дијелом одмах ставило у службу окупатору, Италијани су наговијестили могућност

⁵⁵ АВИИ, АНЈ, к. 740, 12/3а—4, Извјештај Маполинија од краја јула 1941.

^{55а} Тајни архиви грофа Ђана, Загреб 1952, 460—462. — О разговорима са Рибентропом Ђано је телеграфски извјестио Мусолинија: „Рибентроп је повукао границе Хрватске на темељу службених захтјева из Загреба. Та би држава бухватала Босну и Херцеговину у њиховим старим границама, укључујући и веома широки дио далматинске обале. Смјеста сам за нас затражио читаву Далмацију. Рибентроп је на то одговорио како Њемачка сматра правом Италије да непосредно преговара с Хрватском о разграничењу али је без тешкоћа признао опортуност територијалног континуитета између Италије и црногорско-албанске зоне...“

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ РСУП—Т, Изјава Новице Радовића, Зета бр. 17, 1. V 1941.

успостављања државних граница из 1914. године. То је сепаратистички дио вођства ЦФС подстакло да оживи претензије на испуњење Лондонског уговора од 26. априла 1915. године, по коме је требало да Црна Гора добије знатно територијално проширење.⁵⁸ Сепаратисти нијесу скривали да се не задовољавају Лондонским уговором, већ су тражили и више: „Зна се“, истицало је вођство сепаратиста, „да ни Лондонски уговор, с обзиром на вријеме у коме је постао и с обзиром на околности под којима је закључен, није у свему задовољавао аспирације Италије и Црне Горе, па се Црногорци надају да ће пријатељске силе Осовине водити рачуна о томе да ће и мимо и више од одредаба овог уговора задовољити аспирације Црне Горе“.⁵⁹ Сепаратисти су претендовали, разумије се, на читаво црногорско приморје, затим на Дубровник, Херцеговину, Санџак, Метохију са Призреном и сјеверну Албанију до Драча.⁶⁰ Своје претензије на Херцеговину оправдавали су историјски правом, истичући да су Травунија и Захумље са Дукљом и Приморјем сачињавали Дукљанску кнежевину и да се Дукљанско краљевство Војислава, Бодинова краљевина, Зета у доба Балшића и Краљевина Црна Гора у доба Петровића налазила на истој територији. На Санџак и Метохију сепаратисти су претендовали због етничког састава живља, проглашавајући све становништво православне вјероисповијести у Санџаку и Метохији Црногорцима. Чак су „израчунали“ да ову територију настањује 68% црногорски живаљ који се „од давнина а и у најближој прошлости“ пресељавао из Црне Горе у ове области, док 32% чини муслимански живаљ. Затим су истicali да Црна Гора, Херцеговина, Санџак и Метохија, чине не само етничку већ и географску и економску цјелину, наводећи да је и приликом подјеле Југославије на бановине, при чему је ово била једна бановинска област, о томе вођено рачуна. „Ове историјске истине и стварности“, писали су сепаратисти, „треба да имају у виду не само сви Црногорци: православни, католици, и муслимани од Неретве до Романије, Рашке и Призрена него и наши вјековни сусједи и браћа: Хрвати, Србијанци, Бугари, и Арбанаси, као и наши пријатељи: Италија и Њемачки Рајх“.⁶¹

Мора се истаћи да су оваквим територијалним претензијама црногорских сепаратиста и оживљавању фикције о великој Црној Гори допринијеле и прилике у Хрватској, Санџаку, и Метохији. Тешка ситуација у Херцеговини, гдје су усташе вршиле покољ српског живља, подстакла је групу српских грађанских политичара из Херцего-

⁵⁸ По Лондонском уговору четири савезничке силе су одлучиле да се Хрватској, Србији и Црној Гори додијели јадранска обала у горњем Јадрану од Волоског до сјеверне далматинске обале заједно са Ријеком, Крком, Рабом и неким острвима у доњем дијелу Јадрана (који су интересовали Србију и Црну Гору), цијела обала од Планке до Дрима са Сплитом, Дубровником, Котором, Вајром, Улцињем, Медовом, Штитом, Драчом и неким мањим острвима. По том уговору Италија је изјавила да се неће опирати ако Француска и Русија мисле да се сјеверна и јужна Албанија подијеле између Црне Горе, Србије и Грчке.

⁵⁹ Зета бр. 17, 1. V 1941.

⁶⁰ Исто, 15. V 1941, 22. V 1941, 22. VI 1941.

⁶¹ Исто, 15. V 1941.

ине да затражи помоћ и заштиту од Привременог административног комитета на Цетињу.⁶² Почетком маја дошла је на Цетиње једна делегација из Херцеговине, у којој су се налазили сенатор др Саво Љубирић, др Обрад Новаковић, Душан Ненезић и други, која је од Привременог административног комитета тражила да се Херцеговина припоји Црној Гори, како би се спасила од усташког насиља. Делегација је затим упутила италијанској краљици Јелени депешу, у којој је такође изражава жељу да се Херцеговина присаједини Црној Гори.⁶³ Мјесец дана касније допутовала је на Цетиње још једна делегација из Херцеговине (из Мостара, Требиња, Гацка, Љубиња и Стоца). Она је сусјетила цивилног комесара Мацолинија и предала му меморандум путем којег га је упознала са покољем и другим насиљима усташа у Херцеговини. Делегација је и од Мацолинија тражила да се Херцеговина припоји Црној Гори, указујући да ће у противном усташки поључини довести до тешких посљедица, напомињући да за то има региона и због етничког састава становништва — пошто православно становништво у том дијелу Херцеговине (одакле је дошла делегација), којег има 123.000, чине Црногорци (!), а Муслимана има 78.000. Цивилни комесар Мацолини је обећао да ће њихове жеље препоручити на надлежном мјесту.⁶⁴

Преко Зете објављени су и написи који су говорили о сличним жељама православног живља из Санџака и избјеглица из Метохије.⁶⁵

Потребно је нагласити да је претензије црногорских сепаратиста према Херцеговини подстицао и италијански окупатор. Наиме, Италија је једно вријеме имала намјеру да Црној Гори надокнади територије које је сама анектирала (Бока Которска) или припојила тзв.

⁶² РСУП—Т, Изјава Душана Вучинића од 29. XII 1944.

⁶³ Гласник СИКД „Његош“, св. 3, 1959, 96. Депеша коју су делегати упутили краљици Јелени гласи: „Њезином величанству краљици и царици Јелени — Рим, Делегати Херцеговине окупљени данас на славном Цетињу, шаљу племенитој краљици и царици поздраве и изјаве оданости, молећи је да Херцеговина буде нераздвојна од Краљевства Вашег Славног Оца, јер су наше борбе, патње и славе заједничке кроз вјекове са Црногорцима“ (Зета бр. 19, 8. V 1941).

⁶⁴ Зета, 8. VI 1941.

⁶⁵ Ванредни број Зете од 12. маја 1941. године објавио је једну ноту под насловом Санџак за Црну Гору, која гласи: „Обавијештени смо да народни представници из свих мјеста из Санџака упућују резолуције и захтјеве да је судбина Санџака нераздруживо везана за Црну Гору. Исто тако јављају о истовјетним жељама народа из црногорског дијела Метохије и Косова“. — Нема потпунијих података о тим резолуцијама и захтјевима, тако да се не може поуздано утврдити у чије име су писани. Сматрам да се са доста вјероватноће може закључити да је и овдје био сличан случај као и у Херцеговини, наиме да је то била реакција неких српских и црногорских грађанских политичара из Санџака и сјеверног дијела Црне Горе на успостављање усташке власти у овом крају, као одговор на покушај неких проусташких муслиманских политичара из Санџака који су поднели петицију Павелићу и тражили да се девет срезова Санџака и сјеверног дијела Црне Горе припоје тзв. Независној Држави Хрватској (Нови Пазар, Тужина, Сјеница, Нова Варош, Прибој, Пријеполје, Пљевља, Вијело Поље и Беране) као „историјски, земљописни, природни, привредни, и етнички дио Босне и Херцеговине“. (Видјети о томе опширније: Данило Јауковић, Санџак у народноослободилачком рату, ВИП, бр. 4, 1960, 40.).

Великој Албанији (Улцињ, Тузи, Плав, Гусиње, Рожаје) на рачун Херцеговине и Санџака.⁶⁶

Претензије Привременог административног комитета, односно сепаратистичког вођства Црногорске федералистичке странке, на Метохију заснивале су се на чињеници да је она после првог балканског рата била саставни дио црногорске државе. Међутим, треба истаћи да је на такав став посебно утицало протјеривање становништва црногорског поријекла које је било колонизовано у Метохији. Избјеглице из Метохије вршиле су притисак на Административни комитет да се заузме код италијанских власти да Метохија уђе у састав Црне Горе и да се у њој што прије нормализује стање, како би се могле вратити на своја напуштена огњишта.⁶⁷

Притисак избјеглица и православног становништва из сусједних покрајина, чији је опстанак био угрожен (нарочито у Херцеговини и Косову и Метохији), утицали су да сепаратистичко вођство Црногорске федералистичке странке убрза акцију успостављања „самосталне“ црногорске државе и утврђивања, односно проширивања њених граница. Вођство сепаратиста је одлучило да напише меморандум за италијанску владу и да се одреди делегација која би са тим меморандумом пошла у Рим ради директних разговора с италијанском владом о будућности Црне Горе.⁶⁸ У том смислу формиран је одбор, у који су ушли Секула Дрљевић, Петар Пламенац и Душан Вучинић, са задатком да напише меморандум о успостављању независне и самосталне Црне Горе према Лондонском уговору (од 1915. године). У меморандуму се тражи да Црна Гора обухвати територију од ријеке Неретве до Мата у Албанији са Метохијом и Санџаком. У меморандуму је изражена и жеља да Италија призна и свечано прокламује независну Црну Гору под италијанским протекторатом, а да за црногорскога краља дође принц Михаило, син кнеза Мирка (унук краља Николе.). Меморандум су потписали сви чланови Савјетодавног вијећа (Консулта), а затим је, 17. маја, он предат Маццолинију.⁶⁹ Маццолини је 18. маја отпутовао у Рим са овим меморандумом, али није дозволио да пође и делегација — све док од италијанске владе не добије одобрење и инструкције за то.⁷⁰

Међутим, сепаратистичке илузије о проширењу граница будуће државе убрзо ће се разбити. Маццолини је дошао у Рим кад је одлука о томе већ била донесена. У Риму је, наиме 18. маја потписан уговор између Мусолинија и Анте Павелића, на основу којег је дошло до разграничења између Италије и Независне Државе Хрватске. Краљевим декретом од 20. маја, који је донесен на основу тог уговора, Италија је анектирала Хрватско приморје, (Далмацију) и Бокву которску.

⁶⁶ Радоје Пајовић, О сарадњи контрареволуционарних снага у Црној Гори и Херцеговини 1941. и у првој половини 1942. године, 1941. у историји народа Босне и Херцеговине, Сарајево 1973, 519.

⁶⁷ РСУП—Т, Изјава Душана Вучинића од 29. XII 1944.

⁶⁸ РСУП—Т, Изјава Јова Поповића од 24. XI 1944.

⁶⁹ АВИИ, Недићева архива, к, 1, 11/1—1, Реферат Недићева кабинета о приликама у Црној Гори после априлског слома.

⁷⁰ Исто.

„као интегрални дио Италијанског Краљевства“.⁷¹ Према том декрету, подручја Задра, Сплита и Боке Которске сачињавала су Гувернаторат Далмације са сједиштем у Задру. Бока Которска, која је образована као посебна провинција, »*Provincia di Cattaro*« према уговору Мусолини—Павелић од 18. маја, обухватила је цијелу Боку Которску „према линији која се од обале између Цавтата и Виталине протеже према североистоку, укључујући Груду и масив Орјен, док не достигне границу с Црном Гором“.⁷²

Окупатор, дакле, није помишљао чак ни на успостављање црногорских граница из 1914, а камоли на испуњење Лондонског уговора. На инсистирање италијанског краља да се успоставе црногорске границе из 1914. године, министар иностраних послова Ђано је изјавио да је то немогуће, јер би се Албанци побунили.⁷³ Италији је, међутим, било много више стало до Албаније, која је за њу представљала важнију стратепијску базу на Балкану. Због тога је радила не на обнављању или пак проширивању црногорских граница, како су то прижељкивали црногорски сепаратисти, него на стварању велике Албаније на рачун црногорске, односно југословенске територије. Тако су Италијани свом протекторату Албанији прикључили Улцињ са околином, дио подгоричког (Тузи, Хоти, Груда, Затријебач, Врањ, Владањ и Кодрабудан), дио андијевичког (Плав, и Гусиње с околином) и дио беранског среза (Рожаје са околином).⁷⁴ Ускоро затим, током јула, такозваној Великој Албанији су прикључени дио Косова и Метохије и дио западне Македоније.⁷⁵

Разграничења у Санџаку извршена су тако што су пљеваљски и бјелоподски срез прикључени Високом комесаријату за Црну Гору, штавички (тутински) срез је припојен Великој Албанији, а Прибој, Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар, и територија сјеверно од ове ди-

⁷¹ Глас Црногорца, бр. 2, 25 V 1941.

⁷² Текст уговора између Мусолинија и Павелића од 18. маја 1941. објавио је В. Терзић (н. дј., 610).

⁷³ На 243. страни *Дневника грофа Ђана*, пише: „У његову је памћењу (краља Виктора Емануела — примј. Р. П.) жива успомена на сушну и камениту црногорску пустињу према којој ипак осјећа велику љубав, тако да је жели обновити у границама из 1914. Сматрам, да је то немогуће. Албанци би жестоко устали против сваке сличне мјере. Ми једва успијевамо, да обуздамо њихове амбиције, које већ сижу до Бара, чак и даље“. О истом проблему; мало даље; на 247. страни, Ђано је забиљежио: „Што се тиче граница краљ би хтио, да успостави црногорске међе из 1914. Немогуће. Албанија би се одмах побунила, а ми из искуства знамо, како силно огорчење је изазвала пријевара од стране савезника. Versailles нас о томе довољно учи“.

⁷⁴ В. Тодоровић, н. дј., 14—20.

⁷⁵ Карактеристично је да је и између два рата Албанија испољавала претензије на велики дио југословенске територије. Тако је 1939. године у Албанији израђена карта албанске државе у размјери 1 : 1.500.000, на којој су као албанска територија означени и сљедећи дјелови Југославије: дежевски, прокупачки, косовскомитровачки, лесковачки, вучитрнски, грачанички, врањски, лепеначки, шарпланински, подримски, подгорички, жегловски, доњополошки, горњодебарски, струшки, охридски, преспански, битољски и подгорички срез, као и Плав и Гусиње. Ова карта је растурана у пограничним дјеловима Југославије, гдје је насељено албанско становништво. (АИИ—Т, V, 1—4/39), Вилтен Одјељења за државну заштиту МУП-а за март 1939. године).

није припали су њемачкој зони; при томе је новопазарски срез припојен Србији, а на осталој територији њемачка војна управа је дозволила успостављање усташке цивилне власти, с ограниченим правима.⁷⁶ По избијању народног устанка, Њемци и усташе су се повукли из Санцака, па су на ту територију дошле италијанске јединице.

Дефинитивна граница између окупиране Црне Горе и НДХ утврђена је 27. октобра 1941. године. Она је ишла од Добричева углавном старом границом из 1914. године између Аустро-Угарске и Црне Горе све до Кљуначке главе (к. 1082), на тремеји Црне Горе, Србије и Босне и Херцеговине.⁷⁷

У повратку из Рима (у другој половини маја) Мацолени је донио одговор у погледу граница, који, разумије се, није могао да задовољи црногорске сепаратисте. Њих није могао да задовољи ни Мусолинијев одговор на њихову ноту: „Границе сада постављене од војске све су привремене и дате ради војничке администрације, а тек после рата биће успостављене сталне границе“.⁷⁸ Посебно их је разочарало то што се италијанска влада заносила мишљу да и Ловћен ансктира заједно с подручјем Боке Которске.⁷⁹ На разочарање сепаратистичког вођства указује и Мацоленијев извјештај Министарству спољних послова, у коме пише: „Сан о великој Црној Гори нестао је под ударцима који су јој дати с десна и с лијева. Сахранивши славу Косова и животни простор који је гарантовао хљеб народу, Црна Гора је доживјела једно за другим болна сакаћења. Уступањем Улциња Албанији дошла је у питање набавка соли за пастире, страховало се је да ће заједно са Котором доћи у посјед Италије Његуши, колијевка Петровића, и Ловћен, гдје је као симбол националног поноса, сахрањен Пјесник Домовине; са границом на Дрини настадоше срезови Фоча и Чајниче и напокон се дознало да ће Плав и Гусиње и општине равњака Подгорице прогутати Албанија“.⁸⁰

Због сакаћења црногорске, односно југословенске територије велико незадовољство и гњев захватили су најшире слојеве народа, који, разумије се, нијесу имали никакве везе са сепаратистичком спрегом са окупатором и њиховим заједничким комбинацијама око успостављања некакве вазалне творевине на рушевинама Југославије. Напротив, најшири слојеви народа предвођени Комунистичком партијом, осуђивали су сепаратистичку политику једног дијела вођства Црногорске федералистичке странке као издајничку. КПЈ је посебно улагала напоре да демаскира такву политику црногорских сепаратиста, објашњавајући црногорском народу да се до слободе може доћи не отцјепљењем и стварањем квислиншке црногорске државе, како су то сепаратисти покушавали да ураде, већ једино заједничком борбом свих поробљених народа Југославије.⁸¹

⁷⁶ В. Терзић, н. дј., 612.

⁷⁷ Зборник НОР, XIII, 1, док. 170. Уговор између НДХ и Италије о граници између НДХ и Црне Горе.

⁷⁸ РСУП—Т, Забиљешка (рукопис) Јова Поповића од 24. XI 1944.

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ АВИИ, АНЈ, к. 740, бр. рег. 12/3а—1.

⁸¹ Зборник НОР, III, 1, док. 1 (проглас ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак од јуна 1941.

Формирање Привременог административног црногорског комитета

Нападом сила Осовине на Југославију и акцијом сепаратистичких снага у Хрватској (Павелић) и Словенији (бан Натлачен) црногорски сепаратисти су подстакнути да и сами ступе у акцију. Један дио вођства Црногорске федералистичке странке дочекао је италијанске трупе као „ослободиоце“. На Цетињу је 19. априла 1941. године изишао први број *Глас Црногорца*, који је преко читаве прве стране објавио паролу црногорских сепаратиста *Живјела слободна Црна Гора*. Подготвљена Зета, која се сматрала као незванични орган Црногорске федералистичке странке, поново је почела да излази 24. априла,⁸² објавивши уводник под насловом: *Црногорски народе, срећна ти слободна Црна Гора! У том уводнику се сепаратистичка акција појединих југословенских земаља, одобрава и назива спасавањем „самих себе“*.

Једна група водећих личности из Црногорске федералистичке странке дочекала је италијанске трупе под именом *Комитета за ослобођење Црне Горе*.⁸³

С италијанском претходницом, која је 17. априла ушла у Црну Гору, налазио се и Лорусо, (Lorusso) шеф италијанске пропаганде у Ирани, који је имао задатак да по већ пробаној италијанској формули (Албанији) пронађе подесне личности за формирање квислиншке власти. Лорусо је истог дана ступио у контакт са неким личностима из вођства Црногорске федералистичке странке, заправо с онима које су на дан уласка италијанских трупа затекле на Цетињу. Међу првим најзапаженијим личностима с којима су Италијани успоставили тишњи контакт били су Јово Поповић и Душан Вучинић.

Поповић и Вучинић са групом сепаратиста из вођства Црногорске федералистичке странке преузели су општинску управу у своје руке, затим су формирали један одбор, назвавши га Привремени управни одбор, који је преузео власт (у Бановини) од тадашњег бана Блажа Вукановића. Привремени управни одбор је истог дана издао проглас у коме се каже да су силе Осовине ослободиле Црну Гору од двадесетогодишњег југословенског ropcтвa и да су створени услови за „васпо­стављање старе племените и поносне Црногорске државе“. Привреме-

⁸² Зета је била недељни лист. Последњи број изшао је 6. априла. Тада због ратних прилика престала да излази. После је окупације почела је да излази под уредништвом Миливоја Матовића, јер је њен дотадашњи уредник Јован П. Вукчевић поднио оставку (Вукчевић је погинуо као припадник народно-ослободилачког покрета).

⁸³ О уласку италијанских трупа у Црну Гору *Глас Црногорца* је писао: Италијанске трупе предвођене од делегата политичких и цивилних власти, и Комитета за ослобођење Црне Горе, ушле су у град Цетиње дана 17. априла, 12 сати и биле су свечано дочекане од народа“ (*Глас Црногорца* бр. 1, Цетиње, 1. априла 1941). Тај „свечани дочек од народа“, о којему говори *Глас Црногорца*, тако како је забиљежио партизански хроничар: „град је за њих (за окупатора — римј. Р. П.) био мртав ... Пусте улице са затвореним прозорима на кућама, створене трговине и други јавни локали, празне касарне и складишта дочекали су фашисте“ Ш. Љ. *Ратни записи са Цетиња, Црвена Звезда*, Београд, 9. мај 1961, 4, — Цитирано према Јовану Вујошевићу, н. дј., *Четрдесет прва*, 232.

ни Управни одбор обавјештава јавност да се под заштитом италијанских војних власти „устоличио у Владиној палати и почео његово дјело грађанске изградње“, па позива све Црногорце на сарадњу на „повраћају нормалних прилика“.⁸⁴

Привремени управни одбор је, међутим, био кратког вијека. Он је требало да има карактер бановинске власти до формирања привремене владе, али је ускоро прерастао у Привремени административни црногорски комитет, који је требало да представља провизорну владу. Према замисли сепаратистичког дијела вођства Црногорске федералистичке странке, у Привремени административни комитет требало је да уђу и представници других политичких партија и личности које нијесу биле великосрпски експонирани. То је понуђено инжењеру Богдану Ивановићу, начелнику Техничког одјељења Банске управе, који није био политички опредељен, али је сматран пријатељем федералистичке странке, затим др Јовану Клисићу, начелнику Санитетског одјељења Банске управе, и другим. Чак је и инжењеру Лазару Ђуровићу нуђено да уђе у Комитет као представник Комунистичке партије, што је овај, разумије се, одбио.⁸⁵ Накнадно је у списак чланова Комитета унесен и Михаило Ивановић, који је живио у Херцег-Новом. Дефинитивно утврђена листа чланова Комитета изгледала је овако: Јово Половић, председник, Михаило Ивановић, почасни председник, и чланови: Душан Вучинић, инж. Богдан Ивановић, др Јован Клисић, Саво Милуновић, Петар Ломпар, др Иво Јовићевић, Крсто Петровић, Ђуро Ђуришић, Иво Радоњић, Васо Бановић и Ђуро Поповић. Неки су од ових унесени у списак и без пристанка као на примјер Саво Милуновић, који се касније прикључио народноослободилачком покрету, а било је и других који на то нијесу дали писмени пристанак, јер се нијесу у то вријеме налазили на Цетињу, али су прихватили понуђени положај.

У пригодном прогласу истакнуто је да је Комитет формиран 17. априла, на дан уласка окупаторских трупа у Црну Гору, што је требало да има одређену симболику и повезаност са окупатором, мада је дефинитивна листа утврђена, како изгледа, бар дан касније. Послије дефинитивног утврђивања листе, Комитет је изашао пред јавност са прогласом, у коме се каже да се он конституисао под заштитом фашистичке Италије, да затим, у споразуму с италијанским војним властима, он замијенио власти бивше југословенске државе и преузео дужност да „осигура нормално функционисање живота и дјелатности земље“. Обавијештавајући јавност да је за своју акцију затражио подршку Мусолинија, Комитет је позвао Цетиње „да овај догађај од највећег историјског значаја за Црну Гору и њен Народ схвати озбиљно како му то и доликује, те да свако без разлике на доба и положај буде извршавао своје дужности за добро Црне Горе и њеног нападеног народа“.⁸⁶

⁸⁴ Глас Црногорца, орган Привременог административног комитета, бр. 1, Цетиње, 19. маја 1941.

⁸⁵ Централна народна библиотека (даље: ЦНБ) Цетиње, нерегистровано.

⁸⁶ Глас Црногорца бр. 1, 19. маја 1941.

Чланови комитета су затим развили црногорске и италијанске аставе на бившем Краљевом двору и другим јавним зградама. После тога Комитет је упутио поздравне телеграме италијанском краљу, Дусолинију и министру спољних послова грофу Тану, изражавајући им понизност и захвалност што су их „ослободили од србијанског опљетавања“.⁸⁷

Пошто је Комитет требало да представља провизорну владу, извршена је расподела ресора, по којој је Јово Поповић постао предсједник Комитета и министар спољних послова; Душан Вучинић министар правде, црквених послова и просвјете; инж. Богдан Ивановић министар саобраћаја, пошта, телеграфа и телефона; др Јован Клисић министар за социјалну политику, народно здравље и исхрану; др Иво Овићевић министар унутрашњих послова — полиције; Петар Ломпар министар финансија, трговине и индустрије; Крсто Петровић министар ржавних добара.⁸⁸

На иницијативу Лорусоа, који се након формирања квислиншке власти на Цетињу вратио у Албанију, Привремени административни комитет је приступио формирању мјесних комитета по унутрашности. Ове комитете су постављени претежно чланови Црногорске федералистичке странке, понекад и без сагласности, а понегдје су, иако се не, именовани и људи из дотадашњег апарата грађанске власти. Међу овим првим било је и родољуба, који ће се раније или касније прикључити народноослободилачком покрету.

Привремени административни комитет је 22. априла послао свога члана Душана Вучинића у Подгорицу, са задатком да формира мјесни привремени административни комитет. Привремени црногорски комитет у Подгорици, који је већ 23. априла преузео власт у срезу, био је састављен од следећих личности: Станко Марковић, др Новица Радојичић, др Драгиша Мијатовић, Благота Мартиновић, Митар Лаковић и други.⁸⁹ Мјесни комитет је за начелника среза подгоричког поставио Митра Лаковића, за предсједника градске полиције Благоту Мартиновића, а за предсједника Градског поглаварства (Општине) Станка Марковића.⁹⁰

Мјесни привремени административни комитет на Ријеци Црнојевића основан је 24. априла. За његовог предсједника постављен је Јован Б. Вујовић, а за потпредсједника Блажо И. Вучковић.⁹¹

Готово истовремено формирају се мјесни комитети у Бару, Улцину, Даниловграду, Никшићу, Шавнику, Колашину и Андријевици.

Мјесни комитет у Бару одмах је успоставио квислиншку власт. За новог среског начелника поставио је Николу Дебељу (умро, касније, у италијанском логору), а за предсједника општине Пера Јовановића.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ ЦНБ Цетиње, нерегистровано.

⁸⁹ Зета, 27. априла 1941, 2.

⁹⁰ Зета, бр. 15, 24. априла 1941, 2.

⁹¹ (Зета бр. 18, 4. маја 1941, 2). Јован Вујовић је погинуо 18. јула 1943. године у народни непријатељ.

Обојица су били чланови Црногорске федералистичке странке.⁹² За председника Комитета у Улцињу постављен је Марко Чермак, који је истовремено био и председник општине, док је секретар Комитета, односно општине, био Филип Вучковић.⁹³

За председника комитета у Даниловграду постављен је Суља Шарановић, који је истовремено постављен и за среског начелника, док је за председника градске општине постављен Јоксим Радовић.⁹⁴

За председника Привременог комитета у Никшићу постављен је Лука Никчевић, који је истовремено постављен и за председника градске општине.⁹⁵ Међутим, како изгледа, до формирања комитета у Никшићу није ни дошло.

Почетком маја формиран је Привремени црногорски комитет у Шавнику, који је одмах по формирању преузео власт у срезу шавничком. Председник комитета је био Јован Мемедовић.⁹⁶ Комитет је за начелника среза поставио Јована Мемедовића, за командира жандармеријског вода Милоша Башовића, а за председника општине дурмиторске на Жабљаку Мињу Карацића, за председника општине ускочке у Боану Милику Ашанина а за председника општине шаранске Михаила Бојовића.⁹⁷ Неки од чланова Комитета нијесу били припадници Црногорске федералистичке странке, као, на примјер, Милош Башовић, који је био жандармеријски наредник у југословенској жандармерији, или Михаило Бојовић, који је припадао Земљорадничкој странци.⁹⁸ За председника Привременог црногорског комитета у Колашину постављен је Васо Дожић.⁹⁹ Чланови колашинског комитета били су сви припадници Црногорске федералистичке странке.

Запажа се да су сепаратисти имали извјестан утицај углавном у Црној Гори до I балканског рата, а нарочито у старој Црној Гори, заправо у оним крајевима гдје је Црногорска федералистичка странка имала своје присталице. Тако у сјеверним и сјевероисточним крајевима Црне Горе Црногорска федералистичка странка, односно у току рата сепаратисти, нијесу имали неког утицаја. Изузетак, донекле, чине само Андријевица, гдје су дјеловали познати сепаратисти Стеван Б.

⁹² Исто.

⁹³ АИИ-Т, VIII 1м-8 (45), Материјали Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача.

⁹⁴ Зета бр. 18, 4. маја 1941, 2. — Јоксим Радовић је активно учествовао у народноослободилачком покрету.

⁹⁵ Исто. — Никчевић је касније приступио народноослободилачком покрету.

⁹⁶ Зета, бр. 22, 15. маја 1941, 2.

⁹⁷ Зета бр. 22, 15. маја 1941, 2.

⁹⁸ Бојовић је одбио да прими положај председника општине шаранске. Касније, у току 1942, стријељан је од окупатора.

⁹⁹ У Зети од 4. маја 1941, објављено је да је председник комитета Бећир Булатовић. У броју од 8. маја, међутим, објављена је исправка у којој стоји да је председник Комитета Васо Дожић, умјесто Већира Булатовића, који је иначе био члан Комитета. Дожић је касније узео активног учешћа у НОБ-у, а Булатовић је умро 1945. године, приликом повлачења квислиншких снага из Црне Горе. — Остали чланови Комитета били су: Петар Шоћ, бивши банкарски службеник (стријељан 1945. године, по пресуди Војног суда Цетињског војног подручја VI армије), Вучета Дрљевић (стријељан 1944. године), Видак Булатовић (погинуо 1944. у Подгорици) и др. (АИИ-Т, VIII 1м-11(45), Материјали Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача).

екић и Ђоко Рачић,¹⁰⁰ и Бијело Поље, у коме се нешто сепаратиста купљало око Живка Анђелића.

Тако су сепаратисти уз помоћ окупатора ликвидирали додатну у угословенску управну власт на подручју Зетске бановине и формирали квислиншку власт у Црној Гори.

Привремени црногорски административни комитет на Цетињу био је подређен команданту италијанске дивизије *Месина*, чије се сједиште налазило на Цетињу, а привремени мјесни комитети у унутрашњости били су подређени окупаторским војним командама мјеста, које су успостављене готово истовремено кад и комитети. Италијани су преко привремених црногорских административних комитета спроводили окупационе мјере у Црној Гори све до успостављања Цивилног комесаријата, односно цивилних делегата по срезовима, као носилаца окупаторске цивилне власти.

Формирање Цивилног комесаријата за Црну Гору

Привремени црногорски административни комитет, који је ионако био без ауторитета и подршке народа, и чији је рад већ био квалификован као издаја, није био дуга вијека.

Наредбом команданта италијанских оружаних снага у Албанији генерала Уга Кавалера од 28. априла 1941. године формиран је за територију Црне Горе Цивилни комесаријат на челу са цивилним комесаром са сједиштем на Цетињу. Цивилни комесар је имао задатак да се стара „за реорганизацију и успоставу функција и служби јавног карактера задржавајући надлежност, службе у особље црногорске народности бивше управе, у колико то сматра за опортуно“. Цивилни комесар је био дужан да се стара и о заштити јавног реда, па је за то имао посебне снаге на располагању.¹⁰¹

Цивилни комесар је био потчињен команданту оружаних снага Албаније.

За првог цивилног комесара постављен је гроф Серафино Маццолини (Serafino Mazzolini), високи функционер италијанског Министарства иностраних послова.

Маццолини је дошао у Црну Гору и започео своју мисију 30. априла. Дошао је с унапријед припремљеним планом да успостави окупаторску цивилну власт и припреми терен за проглашење „независне“ Црне Горе под италијански протекторатом. Да би остварио мисију која му је повјерена, Маццолини је са собом довео чиновничко особље из Министарства спољних послова. На располагању је имао и један батаљон краљевских карабињера, обавјештајце дивизијске команде и, а ограничено вријеме, особље „I-ог одјељења Албаније“.¹⁰² То је, пре-

¹⁰⁰ АИИ-Т, VIII 1м-9 (45). Материјали Земаљске комисије за утврђивање постојања окупатора и његових помагача.

¹⁰¹ *Глас Црногорца*, орган италијанског Цивилног комесаријата за Црну Гору, бр. 1, 18. маја 1941 — XIX, 2.

¹⁰² Исто.

ма Мацолинијевој оцјени, било недовољно да би успјешно пратио распо-
ложење у свим слојевима народа. Нарочито му је недостајао, како ис-
тиче, извјестан број цензора са знањем српскохрватског језика, које
би користио за контролисање ПТТ саобраћаја и обавјештајаца. По-
што од Рима није добио тражену помоћ у том погледу, Цивилни ко-
месаријат је био принуђен да се ослања и на људе из мјеста, који ни-
јесу били нарочито „прикладни“, и на полицијски и административни
апарат старе власти.¹⁰³

Приликом доласка Мацолини је изјавио да ће он и његово особље
остати у Црној Гори вршећи административну дужност највише два
мјесеца, тј. док се успостави црногорска влада и црногорска жандарме-
рија. Свим црногорским чиновницима је препоручено да остану на сво-
јим мјестима и да се не баве никаквом политиком, истичући да он не
прави никакве разлике између политичких црногорских странака и
да за њих неће да зна, јер пред очима, наводно види само народ црно-
горски и ништа више.¹⁰⁴

У духу инструкција које је добио и изјаве коју је дао црногорским
колаборационистима, Мацолини је организовао Цивилни комесаријат
који је преузео сву грађанску власт. Одлуком цивилног комесара од 5.
маја 1941. године распуштен је Привремени црногорски администра-
тивни комитет, а сву његову имовину преузео је Цивилни комесари-
јат.¹⁰⁵ Како је новформирана квислиншка власт имала велики број
противника, што је констатовао и Мацолини, наредбом о распуштању
Комитета задржани су судски и други функционери старе власти (Кра-
љевине Југославије), сем неких „неподобних“ појединаца, уз претхо-
дну заклетву на вјерност италијанској власти.

Распуштањем Привременог административног комитета на Це-
тињу престала је власт и мјесних комитета у унутрашњости.¹⁰⁶

Цивилни комесар је 18. маја 1941. наименовао на мјесто Привре-
меног административног комитета Савјетодавно вијеће Црногораца
(Consulta), Вијеће је имало савјетодавно карактер. У наредби о њего-
вом формирању стајало је да ће Вијеће „давати мишљење, кадагод се
од нас буде тражило“,¹⁰⁷ а затим: „Савјет (вијеће) или поједини члан
моћи ће бити упитан и о његовом мишљењу поводом разних питања
административне природе“. ¹⁰⁸ Према томе, ово тијело није могло има-
ти никакав одлучујући утицај. Вијеће је имало 6 чланова, и то: Ми-

¹⁰³ Исто.

¹⁰⁴ РСУП-Т, Изјава др Ива Јовићевића.

¹⁰⁵ АВИИ, АНЈ, к. 730, 1/1—16.

¹⁰⁶ Мацолини је 10. маја послао среском начелнику у Пријепољу следећи
телеграм: „Пошто је преузео власт на Цетињу цивилни италијански комесар за
Црну Гору, функције привременог управног комитета су престале. Сви админи-
стративни послови имају се наставити и водити као пре с тим што се мења само
наслов на службеним актима како следи: „Цивилни комесар за Црну Гору“. Поједини шефови надлештава и одељења остају на дужности и одговорни су за
ток послова у административном и дисциплинском погледу. Поближе инструкци-
је дати ће се накнадно“ (АВИИ, АНЈ, к. 3100, бр. рег. 60/1—1, цитирано према
Јовану Вујошевићу, н. дј., 233).

¹⁰⁷ Глас Црногорца бр. 1, 18. маја 1941, XIX, 2.

¹⁰⁸ Исто, 3.

хаило Ивановић, почасни предсједник, Јово Поповић, предсједник, и чланови: Петар Пламенац, Душан Вучинић, Секула Дрљевић, и, као представник цркве, Симо Мартиновић.¹⁰⁹ Цивилни комесар је задржао право да према потреби повећа или смањи број чланова Вијећа.

Цивилни комесар је предузео мјере за успостављање италијанске цивилне власти и у унутрашњости. Од 6. маја до 15. јуна Маццолини је наименовао цивилне делегате, који су имали задатак да у својству изасланика цивилног комесара преузму вођење грађанске управе у свим среским мјестима.¹¹⁰

У међувремену Мусолини је 17. маја 1941. године објавио општа упутства за вршење административне и судске власти на територији Југославије коју су окупирале италијанске оружане снаге. Тим упутствима је предвиђена установа цивилних комесара за вршење грађанске власти. Ускоро после тога, Мусолини је посебном наредбом од 22. маја успоставио Високи (цивилни) комесаријат за Црну Гору. Тиме је он Црној Гори дао посебан третман и издвојио је из осталих окупираних подручја Југославије. Сву власт у Црној Гори Мусолини је повјерио Високом комесаријату, који је у погледу грађанске власти био подређен директно италијанском Министарству спољних послова (умјесто команданту италијанских оружаних снага у Албанији, као што је до тада био случај са Цивилним комесаријатом). За високог комесара постављен је дотадашњи цивилни комесар Серафино Маццолини, који је уз то добио ранг опуномоћеног министра.¹¹¹

Овом наредбом Маццолини је добио широка овлашћења у Црној Гори: да врши све функције које су припадале највишој државној покрајинској власти, да поставља и смјењује службенике, да поставља ванредне комесаре који ће контролисати рад управних и других органа, да регулише привредни живот на окупираном подручју, да одгоди или укине извршење сваког акта управних власти, када то нађе за сходно. Ниједна мјера предузета од стране нижих управних органа за коју се тражи одобрење више власти није могло бити извршено без одобрења високог комесара.¹¹² Званичне »Gazzetta Ufficiale« (службене новине) објавиле су 19. јуна 1941. године Мусолинијев декрет о власти високог комесара у Црној Гори, у којему се, поред осталог, каже:

„Високи Комесар на територији Црне Горе која је запосједнута од Италијанске Војне Силе, врши сву окупаторску власт у смислу

¹⁰⁹ Глас Црногорца бр. 2,25. маја 1941 — XIX, 2.

¹¹⁰ За цивилне делегате постављени су следећи италијански функционери: у Цетињу мајор и адвокат Брунето Калођеро, у Котору кр. генерални конзул Амедео Мамалела, у Бијелом Пољу поручник Ђиантурко Вицко, у Никшићу капетан Маравале Лудвиг, у Подгорици мајор Скопони Вјекосав, у Беранама потпоручник Трупиано Франо, у Даниловграду поручник Фавенто Назаро, у Андријевици поручник Куртони Јосип, у Колашину поручник Фризари Виро, у Бару витез часник Иван (Ђовани) Милета, у Шавнику др Шиака Арналдо, у Чајничу, гдје су 11. маја Италијани преузели власт од усташа,) др Фузаро Салваторе и у Пљевљима мајор Санторе Олиμπο (Глас Црногорца, орган ЦКЦГ, бр. 1, 2 и бр. 10, 1941. АИИ—Т, VIII 1м-1-14 (45). Материјали Земаљске комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача.

¹¹¹ АВИИ, АНЈ, к. 740, 4/2-1, Наредба Мусолинија од 22. маја 1941.

¹¹² Исто.

ратног закона, а што се тиче цивилне власти у непосредном је контакту са Министарством спољних послова Италије“.

Упоредо са успостављањем цивилне власти, која је радила по италијанским законима и по наредбама цивилног комесара, Мацолини је предузео низ мјера у области експлоатисања привредних добара Црне Горе, преносећи управу привредних организација на италијанске функционере. Цивилни комесар је одмах по преузимању цивилне власти предузео потребне мјере да дође у посјед државне својине и приватног капитала који се у моменту капитулације затекао у Црној Гори. Међу првим мјерама које је Цивилни комесаријат предузео биле су наредбе о секвестрирању приватних вриједности, готовине, обвезница, драгоцјености, поштанских марака, портотакса и других вриједности.¹¹³ Затим је уследила наредба да се Цивилном комесаријату пријаве, поред готовине и вриједности, превозна средства, индустрија и сва имовина која је припадала Краљевини Југославији.¹¹⁴ Навешћемо неколико важнијих наредба о секвестрирању добара, углавном оних редом којим их је окупатор и објављивао. Трећег маја стављени су под секвестар: Солана у Улцињу, и сва имовина која јој је припадала, а затим новац и вредносни папири који су се налазили код Народне банке, Чиновничке штедионице, Кредитне задруге, Црногорске, Хипотекарне и Трговачке банке и њиховим помоћним благајнама, филијалама и агенцијама.¹¹⁵ Осмог маја стављено је под секвестар паробродско друштво „Зетска пловидба“.¹¹⁶ Од 11. до 31. маја стављени су под секвестар: имовина Југословенског друштва за жигице Д. Д. са сједиштем у Подгорици, Складиште прерађеног и Складиште непрерађеног дувана у Бару, Складиште непрерађеног дувана у Подгорици, затим преостале новчане установе у Црној Гори (Подгоричка банка, Херцеговачка банка, Бокељска банка у Котору, Филијала Јадранско-пудунавске банке у Котору, Хрватска штедионица у Котору, Никшићка банка и Поштанска штедионица у Подгорици).¹¹⁷ И, најзад, 20. јуна стављени су под секвестар новац и све вриједности Српско-албанске Банке на Цетињу с њеним помоћним благајнама и агенцијама у другим сједиштима.¹¹⁸

Послије секвестрирања, окупатор је средином јуна одобрио рад неким новчаним установама, остварујући потпуну контролу над њиховим радом и средствима преко својих ванредних комесара које је наменовоа код ових установа.¹¹⁹

Високи комесаријат је такође издао наредбу о наплаћивању пореза и свих такса које су наплаћиване за вријеме југословенске држа-

¹¹³ АВИИ, АНЈ, к. 739, 1/1, Наредба цивилног комесара Мацолинија бр. 1, од 29. IV 1941.

¹¹⁴ Глас Црногорца бр. 1, 18. маја 1941, XIX, 2, Наредба цивилног комесара Мацолинија бр. 13, од 12. маја 1941.

¹¹⁵ АВИИ, АНЈ, к. 739, 1/1—6, 1/1—7, 1/1—8, 1/1—9, 1/1—10, 1/1—11, 1/1—12 (наредбе бр. 3—9).

¹¹⁶ Исто, к. 739, 1/1—19.

¹¹⁷ Исто, к. 739, 1/1—22, 1/1—23, 1/1—24, 1/1—25, 1/1—26, 1/1—27, 1/1—29, 1/1—30, 1/1—31, 1/1—32, 1/1—33, 1/1—34, 1/1—51.

¹¹⁸ Исто, к. 739, 1/1 а—80.

¹¹⁹ Р. Пајовић, *Окупација Црне Горе*, ИЗ, бр. 2, 1971, 285.

ве (непосредни и посредни порези, бановински и општински прирези, државне, бановинске и општинске таксе, трошарине и калдрмина и др.), с тим што је наплаћивање имало да се врши под надзором италијански власти.¹²⁰

Окупатор је, затим, издао наредбу о жигосању динарских новчаница, легално емитованих, док је неважеће новчанице повукао из општецаја. Жигосање новчаница било је прелазна фаза ка замјени динара за лиру, која је била на штету динара (једна лира мијењана је за 3,3 динара, односно 30 лира 100 динара).¹²¹

Тако је окупатор успио за доста кратко вријеме да узме у своје руке сав капитал и сва значајнија привредна добра која су се налазила на подручју Црне Горе.

Италијански цивилни апарат власти спроводио је у Црној Гори одређене мјере и у судству и у просвјети.

Окупатор је јавно истицао да је правосуђе једна од првих брига фашистичке владе у југословенским крајевима које су запосјеле италијанске оружане снаге.¹²² Због тога је Маццолини већ 24. априла 1941. године издао декрет којим у свим овим крајевима, па и у Црној Гори, и даље остаје на снази домаће законодавство у погледу грађанског, трговачког, мјеничког и кривичног поступка „у колико није наређено иначе од стране италијанских власти“.¹²³ Истим декретом је одређено да суди домаће особље у духу одредаба које су на снази, с тим што је на заглављима пресуда и других правних аката требало да стоји: „По снази власти, дате од стране Врховне Команде Италијанске Војне Силе“.¹²⁴

Судство на окупираној територији Југославије дефинитивно је регулисано Мусолинијевим декретом од 17. маја 1941. године. Њим је наређено да у грађанским и кривичним споровима расправљају судови који су постојали у Црној Гори за вријеме Краљевине Југославије. Уведен је и италијански језик, тако да су странке и бранитељи имали право да се у парничним радњама служе и италијанским језиком.¹²⁵

Ускоро по преузимању власти Маццолини је издао наредбу да се судски функционери и сваки други функционер бивше Краљевине Југославије, осим оних који су покривали политичке положаје, задржавају на положају до новог наређења — уз претходну заклетву на вјерност италијанској власти.¹²⁶

У Црној Гори су до рата постојали срески и окружни судови и Велики суд у Подгорици. За вријеме окупације, поред ових судова, као посљедња судска инстанца био је надлежан и касациони суд Италије у Риму.

¹²⁰ АВИИ, АНЈ, к. 739, 1/150.

¹²¹ Зета, 24. IV 1941.

¹²² Глас Црногорца, бр. 3, 3. јуна 1941, 2.

¹²³ Исто.

¹²⁴ Исто. — Такав начин регулисања судских функција је, према тумачењу наших правних историчара, противан међународном праву (В. Ешраф Вражелић, н. дј., 181).

¹²⁵ Е. Вражалић, н. дј., 180.

¹²⁶ Глас Црногорца бр. 1, 18. маја 1941, 2.

Мусолинијевим декретом од 11. маја 1941. године на Цетињу је успостављен Војни суд, који се налазио под командом италијанске Више команде оружаних снага у Албанији. Војни суд је имао да суди по италијанском кривичном закону, како за прекршаје почињене од италијанских грађана у Црној Гори, тако и за штете учињене од стране било кога окупаторским оружаним снагама, њеним припадницима или другим појединцима који су овим снагама потчињени, као и за све прекршаје предвиђене било којим другим италијанским кривичним законом чија је употреба проширена и на Црну Гору.¹²⁷ Такав италијански поступак био је у супротности са основним нормама међународног права.¹²⁸

Италијанске окупационе мјере обухватиле су и просвјету. Окупатор је намјерно потенцирао неравноправан положај Црногораца у Краљевини Југославији, називајући га двадесетогодишњим ропством, а себе приказујући ослободиоцем. Он је настојао да наше народе подстакне на међусобну мржњу и на мржњу према бившој југословенској држави. Због тога се и у Црној Гори трудио да брише све трагове који су указивали на некадашњу јединствену државу и на везе са другим југословенским народима. Тако је порушио споменике који су подсјећали на те догађаје.¹²⁹ Укинута су сви државни празници, као што су дан уједињења, а задржани су и признати само они који су у Црној Гори важили прије уједињења. Такође су забрањени помени, које су за вријеме Краљевине Југославије држани на Видовдан у црквама и школама.¹³⁰ Умјесто њих, организоване су политичке манифестације на Ђурђевдан — „због ослобођења од србијанске тираније и Београдске хегемоније, захваљујући побједоносном италијанском оружју и фашистичкој Италији“.¹³¹ Да би овом догађају дали што већи значај, на црквеној церемонији на Ђурђевдан присуствовали су цивилни комесар Маццолени, сви функционери Цивилног комесаријата, командант дивизије Месина генерал Тући (Тусси) и велики број официра.¹³²

При Цивилном комесаријату формирано је Просвјетно одјељење. Шеф му је био функционер Цивилног комесаријата, а остало особље било је из бившег Просвјетног одјељења.¹³³ Цивилни комесар је 12. маја наредио свим просвјетним установама на окупираној територији да наставе рад.

Окупаторова политика распиривања националне мржње дошла је до изражаја и у просвјетним мјерама. Пошто је рад у школама био

¹²⁷ Исто, бр. 3, 3. јуна 1941, 2.

¹²⁸ Наша правна историографија је доказала да је окупатор у нашој земљи у питању судства дјеловао противправно, јер је судове потчинио својој власти не примјењујући важеће правило да „војна окупација представља једно фактичко стање привремено, које собом не повлачи промјену суверености, правило је да домаћи судови остају и да дјелују у оквиру своје надлежности, коју и сам окупатор мора поштовати“. Е. Вражалић, н. дј., 181.

¹²⁹ Зета бр. 22, 15. V 1941, 2.

¹³⁰ Глас Црногорца бр. 6, 24. јуна 1941.

¹³¹ Исто, бр. 1, 18. маја 1941, 3.

¹³² Исто.

¹³³ Јван Р. Бојовић, Школе на окупираној територији Црне Горе 1941 — 1944. године, ИЗ, бр. 1. 1964, 69.

престао прије уласка окупаторских трупа и пошто је школска година била при крају, окупаторова политика у просвјети требало је да видније дође до изражаја тек у идућој школској години. Високи комесаријат је благовремено предузео мјере у том погледу. Мацолини је, наиме, наредио да се у 1941/1942. школској години у свим црногорским школама усмена и писмена настава обавља на ијекавском нарјечју, а књиге штампане екавски да се, у недостатку других, задрже само привремено у употреби. Школским програмима је посвећена нарочита пажња. Наредио је да се у настави историје и књижевности велика пажња покљони црногорској историји и књижевности. Посебном наредбом Мацолини је позвао школске власти да школске програме на вријеме поднесу Високом комесаријату на преглед.¹³⁴

Стање у вођству Црногорске федералистичке странке после уласка окупаторских трупа

Уласком окупаторских трупа вођство Црногорске федералистичке странке поцијепало се на два дијела. Већи дио постао је сепаратистички и био је за обнављање самосталне Црне Горе под фашистичким протекторатом, а мањи дио остао је досљедан свом страначком програму, на позицијама федерализма; међутим и овај дио ће временом прихватити сарадњу са окупатором — истина, на другој основи.

Али ни сепаратистички дио вођства Црногорске федералистичке странке није имао јединственог гледишта. У њему се издвајало неколико струја. Једна струја, на челу са Секулом Дрљевићем, најекстремнија, најреакционарнија, била је за потпуни ослонац на окупатора. Друга група, којој су били на челу Новица Радовић, Драгиша Мијатовић и др., с подозрењем је и неповјерењем гледала на италијанско пријатељство, чему је допринијело рђаво искуство с италијанском политиком у данима непосредно после I свјетског рата. Трећој групи се налазио на челу Петар Пламенац, за кога је сматрано да је англофилски оријентисан. Ипак, ове струје нијесу биле јасно издиференциране, а њихови вођи су се више руководили личним мотивима, него неким принципијелним разлозима. Управо због тога је и потребно дати неке основне податке о сепаратистичким вођама и њиховим гледиштима.

На дан уласка окупаторских трупа у Црну Гору, на Цетињу су се затекли неки федералистички вође, као Душан Вучинић, генерални секретар ЦФС, Јово Поповић, члан вођства, затим Петар Ломпар, Иво Јовићевић и др., као и неки истакнути политички припадници ЦФС. Јово Поповић је био један од истакнутих присталица краља Николе. У доба црногорске државе Поповић је био опуномоћени министар на страни (у Лондону). Син је Мишца Поповића, једног од најистакнутијих дворских људи краља Николе. После I свјетског рата нашао се у емиграцији. Након распуштања црногорских војних логора у Ита-

¹³⁴ Глас Црногорца бр. 4, 11. јуна 1941, 2.

лији и отказивања гостопримства црногорској емиграцији (послије Рапалског уговора), Поповић се настанио у Ници, настављајући да ради на рестаурацији Црне Горе. Живећи у иностранству успоставио је контакте са многим европским државницима, поред осталих и са Мусолинијем. Послије амнестије црногорске емиграције пасивизирао се и повремено је долазио у Црну Гору. Коначно, 1939. године дошао је на Цетиње, гдје га је затекао и рат. Због његове политичке прошлости и родбинских веза са династијом Петровић, односно Савоја, окупаторске трупе су му повјериле мандат за формирање црногорске квислиншке управе.

Један од првих сарадника Ј. Поповића на формирању прве квислиншке власти био је Душан Вучинић, адвокат по занимању и генерални секретар ЦФС, од њеног формирања. Био је један од најмлађих људи у вођству странке (рођен је око 1890. године), и уживао је симпатије једног дијела вођства, нарочито Секуле Дрљевића.

Петар Ломпар, црногорски мајор у пензији, учествовао је у божићном устанку 1919. године. Послије уједињења, одрекао се пензије. При уласку италијанских трупа у Црну Гору ушао је у Привремени административни комитет као министар финансија, трговине и индустрије. Ускоро затим оптужен је за утају три милиона динара, што га је политички компромитовало и дискредитовало.

Иво Јовићевић је у вријеме црногорске државе био дипломатски чиновник. Између два рата активно је учествовао у политичком раду ЦФС. Приликом формирања Привременог административног комитета постао је његов члан. Послије расформирања Комитета није имао никакву званичну дужност. Није имао нарочитог утицаја међу сепаратистима. Сарађивао је у окупаторском листу *Глас Црногорца* објављујући многе прилоге.

Убрзо се групи сепаратиста на Цетињу прикључио Петар Пламенац, којег је капитулација југословенске војске затекла у Црмници. Пламенац је био министар у влади краља Николе. Био је познат као противник уједињења. Између два свјетска рата бавио се публицистиком, полемичући са Петром Пешићем и др. о улози Црне Горе у I свјетском рату. Приликом формирања Савјетодавног вијећа Црногораца (Consulta) (12. маја 1941) постао је његов члан. Декларисао се као сепаратиста. Према Италијанима није био пријатељски расположен, али је са њима активно сарађивао од самог почетка окупације. Сматран је англофилом, што се приписивало личним мотивима (син му је живио у Енглеској). Када је током 1942. године послао другог сина на школовање у Италију, његови политички пријатељи су га окарактерисали као човјека који „сједи на двије столице“.

Да би обезбједила што већи углед својој власти, група сепаратиста на Цетињу је позвала и Михаила Ивановића, једног од најистакнутијих и најауторитативнијих вођа ЦФС, који је живио у Херцег-Новом, повучен из политичког живота, да им се придружи. Ивановић је био министар у црногорској влади краља Николе. У доба црногорске државе био је један од вођа црногорских омладинаца, који су се борили за политичке слободе у Црној Гори. Послије уједињења заступао је на-

чело федералног уређења. Као представник ЦФС био је народни посланик у југословенској Народној скупштини. Уживао је велику популарност, не само међу присталицама ЦФС него и иначе, тако да је његов улазак у Привремени административни комитет примљен са изненађењем. Послије расформирања тога комитета наменован је за почасног председника Савјетодавног вијећа (Консулта), а затим за председника Сабора.

Ова група сепаратиста, потпомогнута од извјесног броја присталица и симпатизера, пружила је пуну подршку окупаторским војним и цивилним властима у спровођењу окупационих мјера. Она је окупаторске трупе назвала ослободилачким.¹³⁵ Ова група сепаратиста поздравила је стварање „Нове Европе“, прокламовано начелима сила Тројног пакта, и тражила да се и Црној Гори да „у новом европском поретку заслужено и достојно мјесто“.¹³⁶ Она је такође поздравила брзу капитулацију Југословенске војске, истичући да је италијанска и њемачка војска ослободила југословенске народе из њиховог двадесетогодишњег ропства.¹³⁷ Ти људи су ишли толико далеко да су се идентификовали с италијанским фашистима, од којих су очекивали и културни препород.¹³⁸ Сепаратисти су себе називали народним представницима, па су под тим плаштом подастрли своје жеље силама Осовине за васпостављање црногорске државе. „Ми се надамо“, истицали су сепаратиста, „да ће пријатељске нам Силе Осовине уважити жељу нашега народа и да ће му вратити народна права која му је одузео Версајски диктат... У то име кличемо: да живи слободна Црна Гора. Да живе пријатељске Силе“.¹³⁹

Ускоро се групи сепаратиста на Цетињу прикључио још један од првака ЦФС, заправо представник најреакционарнијег њеног дијела, др Секула Дрљевић, представник најреакционарнијег њеног дијела, четком маја дошао на Цетиње, гдје је узео активног учешћа у сепаратистичким комбинацијама.

Секула Дрљевић је познат у политици као ренегат. Био је министар у црногорској влади. У црногорској Скупштини 1913. године постао је вођа опозиције. Хиљаду деветсто четрнаесте године написао је свој програм о уједињењу Србије и Црне Горе, којим се декларисао као присталица уједињења. (Присталице уједињења сумњале су

¹³⁵ Зета бр. 15, 24. априла 1941, 1.

¹³⁶ О томе се у Зети бр. 19 од 8. маја 1941, 1, дословце каже:

„У овоме новоме рату у коме су побиједиле Версајским диктатом обесправљене државе Италија и Њемачка, срушена је неправда Версаја. Према прокламованом начелу сила Тројног пакта на рушевинама Версаја подиже се нова Европа са новим праведнијим уређењем између народа и држава, у коме ће сваки народ а у првом реду они који су били потлачени и обесправљени, добити своја права и свој животни простор. Црногорски народ који је имао своју народну династију и своју народну државу изражавала своју жељу и наду у побједничке силе Италију и Њемачку, да ће Црној Гори вратити њена права и да ће јој дати у новом европском поретку заслужено и достојно мјесто међу европским народима“.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Зета бр. 19, 8. маја 1941, 1.

¹³⁹ Зета бр. 15, 24. априла 1941, 1.

да је Дрљевић тај програм писао по наговору краља Николе). Окупацију 1916 — 1918. провео је у логору у Карлштајну (Аустрија). Тамо се декларисао као ватрени присталица уједињења, чему је, како изгледа, допринијела и стална новчана помоћ српске владе (по 500 динара мјесечно), коју је добијао преко бившег српског посланика на Цетињу Љубе Михаиловића, који је тада живио у Женеви. Послије уједињења био је краће вријеме начелник Министарства правде (до априла 1919. године), а онда је, незадовољан положајем, поднио оставку и посветио се адвокатском позиву. У то вријеме политички се експонирао као републиканац, а послије формирања Црногорске федералистичке странке као идеолог федерализма. Два пута је биран за народног посланика као представник ЦФС. Своју теорију федерализма објавио је у књизи *Централизам или федерализам*. Као народни посланик, са трибине Народне скупштине, држао је ватрене говоре против италијанске империјалистичке политике према балканским народима и оштро осуђивао политику пријатељства са фашистичком Италијом, истичући да „свака наша влада мора да зна да постати *amicus populi Romani* значи крај наше државе и народне слободе”.¹⁴⁰ Послије споразума Цветковић—Мачек експонирао се као сепаратиста и политички се поистовјећује са Павелићем. Послије уласка окупаторских трупа у нашу земљу заговарао је идеју сепаратне Црне Горе с потпуним ослоном на Италију. Када су га његови политички пријатељи питали зашто се не држи страначког програма (мислећи на идеју федерализма), Дрљевић је одговорио да њему федерализам није био програм него сродство да оснажи идеју црногорске државности и да се маскира пред прогонима.¹⁴¹

Када је почетком маја Секула Дрљевић дошао у Црну Гору, сепаратисти су га прогласили за свога вођу.¹⁴² Подгорицка Зета, која је послије уласка окупаторских трупа постала трибина сепаратиста, изашла је тим поводом у ванредном издању, које је читаво било посвећено Дрљевићу.¹⁴³ Дрљевић је за тај лист дао једну изјаву којом је окарактерисао статус Црне Горе у бившој Југославији. Његова основна мисао изражена је у реченици: „Црногорску Државу није потребно васпостављати него само констатирати престанак србијанске окупације, и тиме она наставља свој живот као Независна Држава”.¹⁴⁴

¹⁴⁰ Секула Дрљевић, *Централизам или федерализам*, Земун 1926, 68.

¹⁴¹ АВМ, Архив НОБ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945. — Карактеристична је изјава Секуле Дрљевића поводом усташког постојања Срба у Хрватској. Кад су његови пријатељи, знајући за његове везе са вођама ХСС и усташа, тражили да се заложи и интервенише да се покољи спријече. Дрљевић је цинички изјавио: „Када сам у Београдској скупштини протестирао против паљења кућа у Црној Гори и против паљења фамилије Звицер у Цуцама, нијесам могао довршити реченицу од заглушне буке и лупања о клупе са стране народних посланика Срба пречана. Ја данас не лупам о клупе да би се прикрио њихов јавк, али се не могу ни убити ради тога”.

¹⁴² Зета бр. 21, 12. маја 1941, ванредно издање.

¹⁴³ Исто.

¹⁴⁴ Исто.

Група сепаратиста у Подгорици, чији су најистакнутији чланови били др Новица Радовић, професор, и др Драгиша Мијатовић, адвокат, чинила је посебну струју.

Новица Радовић је био противник уједињења. Испрва се био одметнуо у шуму, а затим је емигрирао у Италију. Послије указа владе Краљевине СХС о амнестији црногорске емиграције, Радовић је још неко вријеме остао у Италији ради школовања, а 1925. године вратио се у земљу. По повратку у земљу оптужен је са групом од 50 људи за акције у одметништву и осуђен на 20 година робије, од чега је непуних 9 година издржао у Зеници. По изласку из затвора настанио се у Подгорици, гдје је држао приватно професуру, а за *Зету* писао публицистичке текстове, политичког карактера. Боравак у Италији и поступак италијанске владе према црногорској емиграцији последице Рапалског уговора оставио је на Радовића печат неповјерења. Због тога је заступао гледиште о потреби што мањег уплитања Италије у ствари будуће црногорске државе, али је и сам увидио неодрживост таквог гледишта, јер је Италија чврсто стремилa стварању у Црној Гори државне творевине која би у потпуности зависила од ње. У политици је био безобзиран и под снажним утицајем Макијавелијевог *Il principe*. Био је члан вођства ЦФС.

Драгиша Мијатовић је испрва био члан, а касније један од вођа ЦФС. Припадао је младој генерацији људи у овој странци (рођен је 1900. године). По концепцијама је у многоме био близак Новици Радовићу. Његов политички став карактерише изјава коју је дао поводом капитулације Југословенске војске: „Радујем се Васкрсу Црне Горе, али се ништа мање не радујем што је Београду за вазда одузета могућност, да се коцка судбином Црне Горе“.¹⁴⁵ Изненадна смрт га је спријечила да његов утицај дође видније до изражаја (умро је 26. маја 1941. године на Цетињу).

Радовић и Мијатовић су спадали међу најутичајније људе Мјесног привременог административног комитета у Подгорици. Како су били протагонисти стварања велике Црне Горе, осјећали су се запостављеним у односу на цетињску групу сепаратиста. Прибојавали су се да ће цетињска група приграбити за себе све важније положаје у квислиншкој влади, која је требало да се формира, па су одлучили да предузму мјере како би и за себе обезбиједили мјеста у новој државној управи. Радовић и Мијатовић су са групом својих слједбеника у Подгорици припремили листу чланова од којих је требало формирати нови административни комитет. Почетком маја они су пошли на Цетиње и председнику Привременог административног комитета Јову Поповићу изнијели свој став, односно незадовољство због састава и статуса Комитета, тражећи да се убрза формирање црногорске владе у коју би као министри ушли: Јово Поповић, Душан Вучинић, Новица Радовић, Драгиша Мијатовић, Андрија Петровић и др.¹⁴⁶ Пошто им је Поповић

¹⁴⁵ *Зета*, бр. 28, 29. маја 1941, 1.

¹⁴⁶ РСУП—Т, Записник о саслушању Душана Вучинића од 26. XII 1944. и Изјава Душана Вучинића од 29. XII 1944; Изјава Новице Радовића од 26. XII 1944.

одговорио да Комитет остаје такав до нове одлуке окупатора, односно цивилног комесара који је управо тих дана преузео власт, распустио Комитет, а ускоро затим образовао Савјетодавно вијеће. Незадовољни таквим одговором, Радовић и Мијатовић су се вратили у Подгорицу, изјавивши претходно предсједнику Комитета да их више не интересује рад Комитета и да ће они „с оне стране Ријеке Црнојевића (тј. сепаратистичка група у Подгорици — примј. Р. П.), друкчије радити“.¹⁴⁷

Група Новице Радовића разликовала се од осталих сепаратистичких струја по томе што је била борбенија и што је покушавала да се супротстави неким окупаторским мјерама, док су остали сепаратисти више или мање одобравали сваки потез окупатора, или се у најмању руку нијесу интересовали за окупаторске планове. Радовићева група је покушавала да пружи неки отпор нарочито сакаћењу југословенске територије. Истина, то се не односи на фашистичке освајаче (Радовић је јавно изјавио да је Италија на основу историјског права анектирала Далмацију, област Љубљане и др.), већ у првом реду на њихове сателите. Радовић је у *Зети* објавио чланак под насловом *К себи руке*, у којем осуђује територијалне претензије НДХ, Албаније и Бугарске. Ту се, међутим, не ради о принципијелном ставу, о осуди претензија ових земаља на југословенску територију, већ се полази са позиција црногорских сепаратиста, па се протестује због тога што на ту територију претендују и црногорски сепаратисти.¹⁴⁸

Један дио вођства Црногорске федералистичке странке остао је и после уласка окупаторских трупа у нашу земљу на позицијама свог страначког програма — за федеративно уређење Југославије. Он је, међутим, био у апсолутној мањини, а његов најизразитији представник био је Саво Вулетић.

Вулетић је био дугогодишњи народни посланик и министар у црногорској влади. За вријеме школовања у Србији (завршио је учитељску школу) кретао се у радикалским политичким круговима, што је имало утицаја на његов каснији политички став. За вријеме своје политичке активности у доба црногорске државе био је демократски оријентисан. После уједињења бавио се адвокатуром, а по оснивању Црногорске федералистичке странке био је један од њених најистакнутијих вођа. Као представник ЦФС биран је за посланика Народне скупштине у Београду. После уласка окупаторских трупа у нашу

¹⁴⁷ Исто, Изјава Новице Радовића од 26. XII 1944.

¹⁴⁸ У том чланку се, поред осталог, каже:

„Ако се, дакле, сматрају у данашњем свом положају слободним и срећним, како то објављују цијелом свијету, Хрвати би били — уосталом и други народи, неблагодарни, кад за своју данашњу слободу не би дали признање Ц. Гори, новој и старој. Али зато слободна и независна Хрватска, Бугарска и Албанија, не смију бити са својим територијалним захтјевима на огромну, и незаслужену штету Цр. Горе и нашег племена. Ако је тачно оно што нам разне хрватске новине и оне из Тиране доносе, територијалне претензије Хрватске и Албаније иду до смијешнога. Егзалтација има свака своју мјеру и временско трајање, које не иде у недоглед, прође ли се та мјера, егзалтација прелази у лудило.

„Херцеговина, Босна никад нијесу биле хрватске... О Санџаку хрватском не може бити ријечи, ако се неће да понове лудости Версаљског диктата. Санџак, Метохија и Косовска област су прапостојбина Црногораца...“.

земљу остао је вјеран програму Црногорске федералистичке странке, држећи се по страни не узимајући учешћа у раду сепаратистичких група ЦФС које су се ставиле у службу окупатора и радиле на успостављању сепаратне Црне Горе. Штавише, он није одобравао рад сепаратистичких група које су напустиле страначки програм и идеју федерализма у оквиру Југославије, па је почетком маја 1941. године, по Новици Радовићу и Драгиши Мијатовићу, послао писмо Секули Дрљевићу, Михаилу Ивановићу и Душану Вучинићу, као најугицајнијим људима међу сепаратистима, захтијевајући од њих да сазову сједницу Главног одбора ЦФС да би се одлучило о ставу странке у насталој ситуацији. Вулетић је такође тражио да се убудуће ништа не предузима без одлуке Главног одбора, запријетивши, у противном, својим иступом из странке.¹⁴⁹ Овај Вулетићев захтјев остао је без одговора. Сепаратисти су чак покушали да га придобију за свој рад. Код њега је пошао Душан Вучинић, с намјером да га приволи на сарадњу са осталим сепаратистима, нудећи му министарски положај у будућој влади „независне“ Црне Горе. На то је Вулетић одговорио Вучинићу: „Ја сам се лично и као народни посланик у бив. југословенском парламенту залагао за бољи економски положај Црне Горе и заступао политички облик управе, који би, по моме мишљењу био најкориснији за Црну Гору, али у границама Југославије. Кад Југославије више нема, ја под окупацијом нећу да будем ништа више него оно што сам — роб“.¹⁵⁰ Вулетић је нашао начина да и јавност упозна са својим ставом, и да се јавно огради од рада сепаратиста. Као повод за то искористио је један сепаратистички напис у *Зети* под насловом Једно заслужено признање, у којем се поздравља пропадање југословенске државе и приказује рад ЦФС.¹⁵¹ Вулетић је у *Зети* објавио notiцу под истим насловом, иступајући у својству члана Главног одбора и бившег представника ЦФС у парламенту. У том напису он је истакао „да је црногорска странка свакад од стварања државе Југославије противу свих режима, који су ма кад у њој владали, водила борбу и у Народној скупштини и иначе једино и искључиво у духу и смислу свог програмног страначког програма и то својим свакад јавно испољаваним интенцијама, које бјеху у вези с тим програмом“.¹⁵²

По својим политичким концепцијама Вулетић је био близак четницима, па ће прихватити њихову сарадњу и на тај начин се ипак наћи на позицијама противника народноослободилачке борбе и сарадника окупатора.

У комбинације око успостављања сепаратне Црне Горе био је умијешан и Јован С. Пламенац, бивши предсједник црногорске емигрантске владе. Међутим, извори о његовој улози су доста опречни.

¹⁴⁹ РСУП—Т, Рукопис Новице Радовића писан у истражном затвору ОЗН-е од 26. XII 1944. год. под насловом *Италијанска окупација Црне Горе*.

¹⁵⁰ АВИИ, Недићева архива, Реферат Недићева кабинета о приликама у Црној Гори после капитулације Југославије.

¹⁵¹ *Зета* бр. 18, 4. маја 1941, 1.

¹⁵² *Зета* бр. 24, 21. маја 1941, 2.

Према усташким изворима, Јован Пламенац, који је живио у Београду гдје га је и затекла окупација, повезао се с усташким новинаром Крунославом Жанком, дописником новинске агенције „Велебит“, којему је 9. маја 1941. године изнио свој став о успостављању Црне Горе и њеним границама са НДХ. Пламенац је обавијестио Жанка да ће ускоро министрима спољних послова фашистичке Италије и Треће Рајха поднијети меморандуме у којима ће захтијевати успостављање црногорске државе, која би се граничила са тзв. Независном Државом Хрватском и Бугарском, па чак и са Мађарском на Дунаву.¹⁵³ Том приликом Пламенац је (преко Жанка) поручио Павелићу да му се у сваком погледу ставља на располагање, да ће се борити за интересе Хрватске као и за интересе Црне Горе, и да би био срећан кад би се остварила хрватско-црногорска државна заједница.¹⁵⁴

Према недићевским изворима, Јован Пламенац је у другој половини јуна 1941. године отпутовао из Београда у Рим, гдје се код најважнијих фактора заложиио против успостављања самосталне Црне Горе, нагласивши да људи у Привременом административном комитету односно Савјетодавном вијећу, на Цетињу, немају у народу присталица. Пламенац је том приликом предложио да се бришу границе између Србије и Црне Горе, а у погледу територије Црне Горе заступао је тезу коју је изнио у своме меморандуму од 5. III 1919. године конференцији мира у Паризу (према којем је Црна Гора тражила Херцеговину, Боку Которску, и Скадар са околином).¹⁵⁵ Пошто италијански мјеродавни фактори нијесу прихватили тај његов предлог, Ј. Пламенац је пошао на Цетиње, гдје је дошао у конфликт са предсједником Савјетодавног вијећа Јовом Поповићем у вези с питањем сепаратне Црне Горе. Због таквог његовог држања, Високи комесар Маццолини је наредио Пламенцу да одмах напусти Цетиње и Црну Гору. Тако је Пламенац на два-три дана уочи тринаестојулског устанка стигао у Београд.¹⁵⁶

Према усташким изворима, Пламенчев став је у многоме сличан ставу Секуле Дрљевића и близак усташама, док се према недићевским изворима његов став приближавао ставу Недићева кабинета. Не располажемо другим изворима на основу којих бисмо ближе и прецизније објаснили стварну улогу и Пламенчев став према догађајима с којима је ријеч. Није искључено, с обзиром на његову личност, да је његов став био баш онакав каквим га приказују и усташки и недићевски извори.

¹⁵³ Ј. Вујошевић, н. дј., 236.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ *Црна Гора пред конференцијом мира, Женева 1919*, 27.

¹⁵⁶ АВИИ, Недићева архива, к. 1, III/1—1, Реферат о приликама у Црној Гори после капитулације Југославије. — Јован Пламенац је остао у Београду до капитулације Италије, углавном неактиван. После капитулације Италије, негдје 1944. године, на тражење Њемаца дошао је у Црну Гору, гдје је имао да одигра одређену улогу у вези с неким њемачким комбинацијама, али су га партизани ухватили и стријељали.

Петровдански сабор

Подстакнут развојем догађаја у Црној Гори и жељом црногорских сепаратиста да италијанска влада убрза прокламовање црногорске државе под протекторатом фашистичке Италије, цивилни комесар Маццолини је 18. маја отпутовао у Рим ради рјешења црногорског питања.

За вријеме Маццолинијева боравка у Риму рјешавана су два битна питања, истакнута и у меморандуму црногорских сепаратиста: питање граница, о чему је већ било ријечи, и питање црногорског пријестола.¹⁵⁷

Наиме, оживљавањем идеје о стварању какве-такве државе наметнуло се и питање обнављања монархије у Црној Гори. За то се нарочито залагао италијански двор. Претендента на црногорски пријесто било је више, али су највише шанси имали Михаило Петровић, син књаза Мирка, и краљица Јелена, кћерка краља Николе. Предлог да се династија Петровић поново доведе на црногорски пријесто, међутим, није најповољније примљена у мјеродавним фашистичким круговима, јер је постојала бојазан да би то могло подстаћи Албанце да и они затраже домаћу династију.¹⁵⁸ Мусолини је ипак дао коначан приста-
нак.^{158a}

У меморандуму Савјетодавног вијећа Црногораца изражена је жеља да на црногорски пријесто дође Михаило Петровић, мада је већина сепаратиста прије била за краљицу Јелену, сматрајући да ће она ауторитативније моћи да се заузме за црногорска питања. Маццолини је упознао фашистичку владу са жељама црногорских сепаратиста.¹⁵⁹ Италијански краљ се, међутим, одлучно успротивио предлогу да краљица Јелена прими црногорску круну, па је препоручио да се на црно-

¹⁵⁷ О боравку Маццолинијева у Риму Ђано је записао за 21. мај: „Отпратио сам Маццолинија Дучеу, да бисмо ријешили црногорско питање; оно се знатно замрсило, у првом реду због сентименталног занимања краљевске куће“ (Дневник грофа Ђана, 247).

¹⁵⁸ О томе Ђано пише под 24. априлом 1941: „С Акваронеом (Acquarone Pietro, министар двора — примј. Р. П.) сам утаничио све мјере поводом краљева посјета Албанији. Он ми је натукнуо могућност успостављање династије Петровића у Црној Гори. Данило, вјечно задужени Данило! како га зове Мусолини, има једног сина (Ради се уствари о Мирку, односно Миркову сину Михаилу, јер престолонаследник Данило није имао дјеце — примј. Р. П.). Треба поступити опрезно. Нарочито да се не би у Албанији пробудила нада, да ће добити домаћу династију. Краљица силно наваљује“ (Дневник грофа Ђана, 238).

^{158a} Под 28. априлом Ђано је записао: „Краљ стално наваљује, да се у Црној Гори обнови монархија. Бојим се, да ће нам то проузроковати потешкоће са Албанцима... Међутим Дуче је већ пристао и ја не бих хтио да будем онај, који квари свечаност. Новим краљем Црне Горе постат ће краљичин нећак, младић кога Дуче назива „сином безначајних и сиромашних родитеља“. Живи у Њемачкој, потпуно незапажен, напола сит, напола гладан“ (Дневник грофа Ђана, 240).

¹⁵⁹ О томе је гроф Ђано записао под 21. мајем: „Изгледа да на Цетињу није добро примљен приједлог, да крунису кнеза Михаила, не познају га, жена му је Францускиња, а досад је живио од београдске помоћи. Сви су за краљицу Јелену; она би се по њиховој жељи морала крунисати круном Петровића. Признајем, да се овакво рјешење и мени више свиђа, јер бисмо тако чвршће држали у рукама Црну Гору. Досад се краљ противио. Послали смо к њему Маццолинија, да му објасни како стоје ствари и надамо се, да ће пристати“ (Дневник грофа Ђана, 240).

горски пријесто доведе син кнеза Романа, који је у себи имао и крви породице Петровић.¹⁶⁰ Мацолини је имао са овим предлогом да упозна црногорске сепаратисте, иако је већ унапријед увјеравао надлежне италијанске факторе да ће тај предлог бити одбијен „из простог разлога, што нитко не зна, да ово добро дијете уопће постоји на свијету“.¹⁶¹ Међутим, ни кнез Роман није пристао на тај предлог. Због тога су се италијански званични кругови поново вратили на комбинацију с Михаилом.¹⁶² Најзад, и Михаило је одбио понуду да буде обновитељ црногорског пријестола, не желећи да се компромитује, будући увјеред да ће силе Осовине изгубити рат, и да је свако ратно рјешење пролазно и привремено.¹⁶³ Тако су Италијани били принуђени да црногорским сепаратистима предложе избор краљевског намјесништва као једино рјешење.

Тринаестојулски устанак, међутим, онемогућиће италијанском окупатору и то и свако друго рјешење у вези са фашистичким комбинацијама око успостављања сепаратне црногорске државе.

За вријеме Мацолинијевог боравка у Риму црногорске сепаратисте је захватило изузетно узбуђење. Од појединих чланова Савјетодавног вијећа могло се сазнати о правом циљу Мацолинијевог пута у Рим и о меморандуму који је однио италијанској влади.¹⁶⁴ То су наговјештавали и *Глас Црногорца* и *Зета*, пишући да Мацолини у Риму има да изврши „велики програм који се односи на његову дужност у овој земљи, да ријеша разна важна питања црногорска“,¹⁶⁵ и да су за његов пут везане велике „жеље и наде“.¹⁶⁶ Очигледно, сепаратисти су били добро обавијештени о стварима, јер је за вријеме десетодневног Мацолинијевог боравка у Риму судбина „независне“ Црне Горе била дефинитивно одлучена. По повратку из Рима Мацолини је о томе обавијестио своје пријатеље из редова сепаратиста. Одговорни уредник *Зете* написао је у уводнику свог листа под насловом *Пред одлукама* да је Мацолинијево

¹⁶⁰ О њему је гроф Ђано записао: „Надајмо се, да је младић бољи од свог оца, који је узор вјетропира, а осим тога не може говорити“ (*Дневник грофа Ђана*, 247).

¹⁶¹ *Дневник грофа Ђана*, 247.

¹⁶² Под 26. мајем Ђано је записао: „Краљ преко Акваронса јавља, да кнез Роман неће ни да чује за црногорско пријестоље; према томе морамо се вратити Михаилу, који живи на Боденском језеру. Ако и он одбије, морат ћемо да мислимо на краљевско намјесништво. Право да кажем, нисам никад вјеровао, да ћу толико разбијати главу због земље као што је Црна Гора“ (*Дневник грофа Ђана*, 248).

¹⁶³ „Принц Михаило“, пише Ђано, „онај који је имао да обнови црногорско пријестоље, отворио је своје срце конзулу Сера ди Касано (Sera di Cassano Giovanni Battista). Он неће ни да чује да се компромитира, јер је увјерен, да ће Италија и Њемачка на крају крајева добити тешке батине, па закључује, да је свако ратно рјешење пролазно и привремено. На вјерујем, да би кралица била врло поносна оваквим схватањем овог изданка Петровића“ (*Дневник грофа Ђана* 252); Михаило Петровић—Његош, *Како сам одбио да примим престо* (одломци из мемоара), *Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“*, Чикаго, св. 2, 1958, 33—37.

¹⁶⁴ АВИИ, Недићева архива, к. 1, 11/1—1, Реферат Недићева кабинета о приликама у Црној Гори после капитулације б. Југославије.

¹⁶⁵ *Глас Црногорца*, бр. 2, од 25. маја 1941.

¹⁶⁶ *Зета* бр. 28, од 29. маја 1941.

Петровдански сабор

Подстакнут развојем догађаја у Црној Гори и жељом црногорских сепаратиста да италијанска влада убрза прокламовање црногорске државе под протекторатом фашистичке Италије, цивилни комесар Маццолини је 18. маја отпутовао у Рим ради рјешења црногорског питања.

За вријеме Маццолинијева боравка у Риму рјешавана су два битна питања, истакнута и у меморандуму црногорских сепаратиста: питање граница, о чему је већ било ријечи, и питање црногорског пријестола.¹⁵⁷

Наиме, оживљавањем идеје о стварању какве-такве државе наметнуло се и питање обнављања монархије у Црној Гори. За то се нарочито залагао италијански двор. Претендената на црногорски пријесто било је више, али су највише шанси имали Михаило Петровић, син књаза Мирка, и краљица Јелена, кћерка краља Николе. Предлог да се династија Петровић поново доведе на црногорски пријесто, међутим, није најповољније примљена у мјеродавним фашистичким круговима, јер је постојала бојазан да би то могло подстаћи Албанце да и они затраже домаћу династију.¹⁵⁸ Мусолини је ипак дао коначан приста-
нак.^{158а}

У меморандуму Савјетодавног вијећа Црногораца изражена је жеља да на црногорски пријесто дође Михаило Петровић, мада је већина сепаратиста прије била за краљицу Јелену, сматрајући да ће она ауторитативније моћи да се заузме за црногорска питања. Маццолини је упознао фашистичку владу са жељама црногорских сепаратиста.¹⁵⁹ Италијански краљ се, међутим, одлучно успротивио предлогу да краљица Јелена прими црногорску круну, па је препоручио да се на црно-

¹⁵⁷ О боравку Маццолинијеу у Риму Ђано је записао за 21. мај: „Отпратио сам Маццолинија Дучеу, да бисмо ријешили црногорско питање; оно се знатно замрсило, у првом реду због сентименталног занимања краљевске куће“ (Дневник грофа Ђана, 247).

¹⁵⁸ О томе Ђано пише под 24. априлом 1941: „С Акваронеом (Acquarone Pietro, министар двора — примј. Р. П.) сам утаничио све мјере поводом краљева посјета Албанији. Он ми је натукнуо могућност успостављање династије Петровића у Црној Гори. Данило, вјечно задужени Данило! како га зове Мусолини, има једног сина (Ради се уствари о Мирку, односно Миркову сину Михаилу, јер престолонаследник Данило није имао дјеце — примј. Р. П.). Треба поступити опрезно. Нарочито да се не би у Албанији пробудила нада, да ће добити домаћу династију. Краљица силно наваљује“ (Дневник грофа Ђана, 238).

^{158а} Под 28. априлом Ђано је записао: „Краљ стално наваљује, да се у Црној Гори обнови монархија. Бојим се, да ће нам то проузроковати потешкоће са Албанцима... Међутим Дуче је већ пристао и ја не бих хтио да будем онај, који квари свечаност. Новим краљем Црне Горе постат ће краљичин нећак, младић кога Дуче назива „сином безначајних и сиромашних родитеља“. Живи у Њемачкој, потпуно незапажен, напола сит, напола гладан“ (Дневник грофа Ђана, 240).

¹⁵⁹ О томе је гроф Ђано записао под 21. мајем: „Изгледа да на Цетињу није добро примљен приједлог, да круницу кнеза Михаила, не познају га, жена му је Францускиња, а досад је живио од београдске помоћи. Сви су за краљицу Јелену; она би се по њиховој жељи морала крунисати круном Петровића. Признајем, да се овакво рјешење и мени више свиђа, јер бисмо тако чвршће држали у рукама Црну Гору. Досад се краљ противио. Послали смо к њему Маццолинија, да му објасни како стоје ствари и надамо се, да ће пристати“ (Дневник грофа Ђана, 240).

горски пријесто доведе син кнеза Романа, који је у себи имао и крв породице Петровић.¹⁶⁰ Мацоллини је имао са овим предлогом да упозна црногорске сепаратисте, иако је већ унапријед увјеравао надлежне италијанске факторе да ће тај предлог бити одбијен „из простог разлога, што нитко не зна, да ово добро дијете уопће постоји на свијету“.¹⁶¹ Међутим, ни кнез Роман није пристао на тај предлог. Због тога су с италијански званични кругови поново вратили на комбинацију с Михаилом.¹⁶² Најзад, и Михаило је одбио понуду да буде обновилац црногорског пријестола, не желећи да се компромитује, будући увјерен да ће силе Осовине изгубити рат, и да је свако ратно рјешење пролазно и привремено.¹⁶³ Тако су Италијани били принуђени да црногорски сепаратистима предложе избор краљевског намјесништва као једин рјешење.

Тринаестојулски устанак, међутим, онемогућиће италијанско окупатору и то и свако друго рјешење у вези са фашистичким комбинацијама око успостављања сепаратне црногорске државе.

За вријеме Мацоллинијевог боравка у Риму црногорске сепаратисте је захватило изузетно узбуђење. Од појединих чланова Савјетодавно вијећа могло се сазнати о правом циљу Мацоллинијевог пута у Рим о меморандуму који је одnio италијанској влади.¹⁶⁴ То су наговјештавали и *Глас Црногорца* и *Зета*, пишући да Мацоллини у Риму има да изврши „велики програм који се односи на његову дужност у овој земљи, да ријеши разна важна питања црногорска“,¹⁶⁵ и да су за његов пут везане велике „жеље и наде“.¹⁶⁶ Очитљедно, сепаратисти су били до бро обавијештени о стварима, јер је за вријеме десетодневног Мацоллинијевог боравка у Риму судбина „независне“ Црне Горе била дефинитивно одлучена. По повратку из Рима Мацоллини је о томе обавијестио своје пријатеље из редова сепаратиста. Одговорни уредник *Зете* написао је у уводнику свог листа под насловом Пред одлукама да је Мацоллиније:

¹⁶⁰ О њему је гроф Ђано записао: „Надајмо се, да је младић бољи од свог оца, који је узор вјетропира, а осим тога не може говорити“ (*Дневник грофа Ђана*, 247).

¹⁶¹ *Дневник грофа Ђана*, 247.

¹⁶² Под 26. мајем Ђано је записао: „Краљ преко Акваронеа јавља, да кнез Роман неће ни да чује за црногорско пријестоље; према томе морамо се вратити Михаилу, који живи на Боденском језеру. Ако и он одбије, морат ћемо да мислимо на краљевско намјесништво. Право да кажем, писам никад вјеровао, да ће толико разбијати главу због земље као што је Црна Гора“ (*Дневник грофа Ђана*, 248).

¹⁶³ „Принц Михаило“, пише Ђано, „онај који је имао да обнови црногорско пријестоље, отворио је своје срце конзулу Сера ди Касано (Serra di Cassan Giovanni Battista). Он неће ни да чује да се компромитује, јер је увјерен, да ће Италија и Њемачка на крају крајева добити тешке батине, па закључује, да је свако ратно рјешење пролазно и привремено. На вјерујем, да би краљица била врло поносна оваквим схватањем овог изданка Петровића“ (*Дневник грофа Ђана*, 252); Михаило Петровић—Његош, *Како сам одбио да примим престо* (одломци и мемоара), Гласник Српског историско-културног друштва „Његош“, Чикаго, сеп. 2, 1958, 33—37.

¹⁶⁴ АВИИ, Недићева архива, к. 1, 11/1—1, Реферат Недићева кабинета о приликама у Црној Гори после капитулације б. Југославије.

¹⁶⁵ *Глас Црногорца*, бр. 2, од 25. маја 1941.

¹⁶⁶ *Зета* бр. 28, од 29. маја 1941.

повратак „унио... пуно ведрине у наше наде и очекивања“,¹⁶⁷ па затим наставља: „И ако нећемо прецизирати, можемо рећи, да ће се ових дана донијети важне одлуке за будућност Слободне Црне Горе и Независне Црногорске Државе“.¹⁶⁸

Најзад, 10. јуна, на годишњицу уласка фашистичке Италије у рат, Мусолини је оджао свечани говор у којему је, поред осталог, изјавио да Црна Гора поново добија своју независност и улази у италијанску сферу.¹⁶⁹ То је била прва званична изјава мјеродавних фашистичких фактора о обнављању црногорске државе.

По повратку из Италије (29. маја 1941), Мацолени је почео да приводи крају припреме за формално проглашење „независне“ Црне Горе. У вези с тим припремама он је средином јуна пошао у обилазак већих мјеста. У току три дана обишао је Даниловград, Никшић, Шавник, Жабљак, Пљевља, Бијело Поље, Беране, Андријевицу, Колашин и Подгорицу.¹⁷⁰ На завршетку овога пута Мацолени је у Подгорици одржао 19. јуна свечани говор, у коме је рекао да може свечано да објави да „Црна Гора добија своју слободу и независност, са својим Краљем и својом Династијом“.¹⁷¹

Пошто је стекао увјерење да су све припреме за проглашење „независне“ Црне Горе већ обављене, Мацолени је у другој половини јуна по четврти пут пошао у Рим. Тамо је добио задатак да припреми уставотворну скупштину која ће и формално извршити проглашење „независности“ црногорске државе. У Риму је добио и текст декларације коју народни посланици треба да усвоје на скупштини.

Почетком јула Мацолени се вратио на Цетиње, гдје је позвао чланове Савјетодавног вијећа и друге истакнутије сепаратисте и саопштио им инструкције и наређења италијанске владе. Такође их је упознао са планом Рима да се сазове уставотворна скупштина, односно црногорски сабор који ће прогласити и „слободну“ и „независну“ Црну Гору и промјену на пријестолу, пошто Михаило Петровић неће да буде краљ Црне Горе.¹⁷² Мацолени је Савјетодавном вијећу предао текст декларације, који је требало усвојити на сабору. Пошто су Савјетодавно вијеће и група сепаратиста на Цетињу проучили ову декларацију, предложили су Мацоленију неке измјене. На то је Мацолени одговорио да се ту не може измијенити ни једно слово, „па пошто се заврши ова церемонија“, истакао је Мацолени, „добићете могућност да путем специјалне делегације дођете у непосредни контакт са римском владом, што толико пута тражите“.¹⁷³ Мацолени је дао Савјетодавном вијећу одређене инструкције и у погледу избора делегата, односно народних посланика за сабор. Нагласио је да се за делегате не могу узети

¹⁶⁷ Зета бр. 32, од 6. јуна 1941.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ Зета бр. 35, од 12. јуна 1941; Глас Црногорца бр. 5, од 20. јуна 1941.

¹⁷⁰ Зета бр. 39, 19. јуна 1941.

¹⁷¹ Исто, бр. 39, 22. јуна 1941.

¹⁷² РСУП—Т, Рукопис Новице Радовића Италијанска окупација Црне Горе.

¹⁷³ РСУП—Т, Изјава Јова Поповића од 24. XI 1944; Рукопис Душана Вучићића писан у истражном затвору ОЗН-е од 29. XII 1944.

учесници Подгоричке скупштине, као ни предсједници општина и судије, пошто није пожељно да се баве политиком, јер се, како је истакао предсједници општина и судије ни у Италији не баве политиком.¹⁷⁴ Мацолини је предложио да број делегата не буде већи од 30, али је касније усвојено да их буде 65 (према некадашњем црногорском уставу). Сабор је заказан за 12. јул 1941. (на Петровдан, по чему је и име добио), „у атмосфери несигурности и незадовољства“, како је забиљежио Мацолини.¹⁷⁵

Савјетодавно вијеће је послѣ тога разасуло позивнице за Сабор. За већину делегата Мацолини је консултовао Савјетодавно вијеће, а неке је позвао на основу предлога својих цивилних комесара, по срезовима.¹⁷⁶

Да би избјегла непожељне дискусије „за вријеме свечаног чина“ на сабору, Мацолини је наредио Савјетодавном вијећу да дан раније одржи претходну скупштинску сједницу, на којој би се делегати упознали са декларацијом.¹⁷⁷ На претходној сједници делегати су имали да потпишу декларацију, чиме би били стављени пред свршен чин. Већина делегата је 11. јула дошла на Цетиње, а за оне који нијесу били дошли италијански цивилни комесаријат је благовремено нашао замјену. Претходна сједница заказана је за 11. јул у 16 часова, у бановинској згради. И, као што је Мацолини и предвиђао, на сједници се манифестовало незадовољство делегата. Како је сам извјестио, највеће незадовољство наступило је у моменту кад се проио глас да су Плав и Гусиње припојени Албанији, тим више што о томе раније није било ни говора (делегати из Плава и Гусиња нијесу ни дошли на сабор) и што Михаило Петровић није позван на пријесто.¹⁷⁸ Ни чланови Савјетодавног вијећа нијесу прихватили декларацију једногласно. Петар Пламенац је већ 5. јула поднио оставку и изјавио да своју одговорност не може везати за чин по којем би Црна Гора била неправедно осакћаена. „Нијесу помогла ни објашњења ни инсистирање“, извјестио је Мацолини своју владу. „Иако је истицао своју приврженост Италији и династији др Пламенац је био упоран у својој одлуци“. ¹⁷⁹ Према изјави Јова Поповића, Пламенац је предлагао да се Црна Гора рестаурира и Михаило прогласи за краља али без сазива сабора, јер Црна Гора, по његовом мишљењу, није никад изгубила суверена права самосталне државе.¹⁸⁰ „Остали чланови Савјетодавног вијећа“, пише Мацолини, „остали су привржени Италији но без обзира на то били су против територијалног сакаћења“. ¹⁸¹ Према писању Новице Радовића, почасни предсједник Савјетодавног вијећа Михаило Ивано-

¹⁷⁴ РСУП—Т, саслушање Душана Вучинића од 24. XII 1944.

¹⁷⁵ АВИИ, АНЈ, к. 4/3—1, Извјештај Мацолинија од 17. јула 1941.

¹⁷⁶ РСУП—Т, Изјава Душана Вучинића од 24. XII 1944.

¹⁷⁷ АВИИ, АНЈ, к. 740, 4/3—1, Извјештај Мацолинија од 17. јула 1941.

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Исто.

¹⁸⁰ РСУП—Т, Изјава Јова Поповића од 24. XI 1944.

¹⁸¹ АВИИ, АНЈ, к. 740, 4/5—1, Извјештај Мацолинија од 17. јула 1941.

вић колебао се извјесно вријеме, али је утицај Секуле Дрљевића допринио да ипак потпише декларацију.¹⁸²

Међу делегатима као противник декларације истакао се Новица Радовић. Пошто је, од Петра Пламенца благовремено обавијештен о садржају декларације, Радовић је уочи припремне сједнице повео агитацију међу једним дијелом делегата (који су били претежно интелектуалци) да је не потпишу.¹⁸³ Акцију Радовића покушао је да осујети Секула Дрљевић, али у томе није успио.¹⁸⁴

Припремном сједницом руководило је Савјетодавно вијеће. Пошто је декларација прочитана, позвани су делегати да је потпишу. Тада је, уз подршку једног дијела делегата, Новица Радовић иступио против декларације, изјавивши да је неће потписати. Како је рекао, главни разлози за то били су што декларација оставља могућност за разне династичке комбинације, што декларација наговјештава нови устав; што по црногорском уставу не постоји сабор него Народна скупштина и др.¹⁸⁵ Радовић је тражио да се на основу устава постави регенство које ће *ad hoc* поставити владу и да они заједно објаве да Црна Гора у међународном конфликту остаје неутрална.¹⁸⁶ Радовићу се супротставио Секула Дрљевић, што је допринијело да се делегати на припремној сједници поцијепају. Мацолини, који је у међувремену дошао на сједницу, покушао је да заведе ред и убиједи делегате да је у њиховом интересу да потпишу декларацију. И поред ове интервенције, један број делегата није хтио потписати декларацију, већ је напустио сједницу.¹⁸⁷ Мацолини се побринуо да делегати који нијесу дошли, као и они који нијесу потписали декларацију, буду на вријеме замијењени.¹⁸⁸

Сабор је почео рад 12. јула у 10 часова, у згради позоришта (Зетски дом), у присуству високог комесара Серафина Мацолинија, команданта дивизије Месина генерала Тућија и других италијанских

¹⁸² РСУП—Т, Рукопис Новице Радовића *Италијанска окупација Црне Горе*.

¹⁸³ Исто.

¹⁸⁴ В. о томе: Р. Пајовић, *Окупација Црне Горе*, ИЗ, бр. 2. 1962, 301—302.

¹⁸⁵ Исто.

¹⁸⁶ Исто.

¹⁸⁷ Исто.

¹⁸⁸ АВИИ, АНЈ, к. 740, 4/3—1, Извјештај Мацолинија од 17. јула 1941. — О припремној сједници Мацолини је забиљежио следеће:

„Претходно подучени од цивилних делегата већина представника (делегата) дошла је дана 11. (јула) на Цетиње. Неки од њих одбили су позив али су били благовремено замијењени. Једна претходно припремљена сједница била је заказана за дан 11. (јул). Хтио сам на сваки начин да избјетнем могућност дискусије за вријеме свечаног чина другог дана, и наредио сам члановима Савјетодавног вијећа да објасне представницима Скупштине унапријед одређено нормално разлагање. Како је било већ предвиђено дошло је до несугласица. Дискусије су биле веома живе тако да је у задњем часу дошло до жучне полемике која ме је изазвала да интервенишем ради умирења. Било ми је лако завести ред с обзиром на то да су дати проблеми већ били ријешени од стране Шефа државе, али кад су биле у питању границе жучна дискусија се и даље продужила“.

„Били су одсутни делегати из Плава и Гусиња и Чајнича а они из Санцака окупирани су били од Њемаца и Хрвата. На крају успио сам окупити велику већину делегата и из Санцака“.

функционера. Сабор је за председника изабрао дотадашњег почасног председника Савјетодавног вијећа Михаила Ивановича. Затим је Секула Дрљевић, „званични саборски говорник“, одржао уводну саборску бесједу, у којој је изразио захвалност „онима, који омогућили сазивање овог Сабора“, у првом реду италијанском краљу и краљици, затим Мусолинију, чије је „заслуге“ око успостављања „слободне“ Црне Горе посебно нагласио, па грофу Бану и, најзад, Мацолинију.¹⁸⁹ На крају говора Дрљевић је позвао Сабор „да изволи саслушати декларацију и примити ју акламацијом“.¹⁹⁰ Затим је председник Савјетодавног вијећа Јово Поповић прочитао декларацију којом се: поништавају одлуке Подгоричке скупштине од 13. новембра 1918. године о уједињењу Црне Горе са Србијом, ставља ван снаге режим који је створен у Црној Гори од стране Краљевине Југославије, укидајући видовдански устав и устав од 3. септембра 1931. године, а Црна Гора проглашава за „суверену“ и „независну“ државу у облику уставне монархије. Декларацијом се изражава благодарност италијанским оружаним снагама за „ослобођење“ и даје изјава о судбинској повезаности Црне Горе и Италије. Посљедњом, петом тачком Декларације саопштава се одлука Сабора о успостављању краљевског намјесништва и моли италијански краљ да одреди намјесника који ће прогласити устав.¹⁹¹

Пошто је прочитана декларација, председник Сабора Михаил Иванович је замолио делегате да је приме акламацијом. Иванович је затим констатовао да је декларација примљена „једнодушно“. На крају монтиране саборске сједнице италијански високи комесар Мацолини одржао је говор у коме је рекао да тај чин за Црну Гору представља почетак „новог европског поретка“.

Послије Мацолинијевог говора прочитани су телеграми које је Сабор упутио италијанском краљу и краљици, Мусолинију, Бану и Хитлеру, у којима су изражене „срећа“ и „захвалност“ за „обнову“ Црне Горе заслугом италијанских оружаних снага и жеља, за побједу Осовине и „новог европског поретка“.

На свечаном ручку, који је послје скупа приредио председник цетињске општине, Мацолини је осудио делегате који су били позвани а нијесу дошли на Сабор, као и сепаратисте који на припремној сједници нијесу прихватили декларацију.¹⁹¹

Декларација није била израз народне воље, већ је припремљена у Риму. Нијесу је прихватили чак ни многи сепаратисти, који су ина-

¹⁸⁹ „Црногорски народ је поносан“, истакао је Секула Дрљевић у свом говору, „што је успостава слободне Црне Горе спојена са бесмртним дјелима Дуче-а, генијалног ствараоца Фашистичке Империје и са дјелима славне и побједоносне италијанске војске.“

„Нарочито истичем, да се Дуче од почетка борио противу неправде учињене Црној Гори уништењем њене државне егзистенције и да није престајао борити се противу те неправде до успоставе Црне Горе својим побједоносним мечем“ (Глас Црногорца, орган италијанског Високог комесаријата за Црну Гору, бр. 9, 13. јула 1941).

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Глас Црногорца бр. 9, 13 јула 1941, 2.

че сарађивали са окупатором. Делегати, односно „посланици“ Сабора, такође нијесу бирани слободном вољом народа, већ су одређивани од Савјетодавног вијећа, Цивилног односно Високог комесаријата и његових комесара по срезовима. Народ, дакле, у свему томе није имао никаквог удјела, што је признао и сам Маццолини у свом извјештају Министарству иностраних послова од 17. јула 1941. године, констатујући да је народ готово остао по страни.¹⁹²

Воља црногорског народа доћи ће до израза тек сјетрадан, 13. јула, када ће отпочети општенородни устанак против окупатора, тако да ће пропасти читав план окупатора о стварању ове квислиншке творевине, а Црна Гора и даље остати окупирано подручје.

¹⁹² АВИИ, АНЈ, к. 740, 4/3—1.

ГЛАВА ДРУГА

КПЈ И ДРЖАЊЕ ГРАЂАНСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ГРУПАЦИЈА УОЧИ И ЗА ВРИЈЕМЕ УСТАНКА

КПЈ је једна општејугословенска партија која је после априлског слома остала јединствена и организовано наставила свој рад. Она је још у току априлског рата предузимала мјере да се организује и појача отпор агресорима. У том циљу ЦК КПЈ је 10. априла 1941. године одржао састанак у Загребу. У духу одлука које су том приликом донесене, ЦК КПЈ је упутио неколико својих чланова у Словенију, Босну, Херцеговину, Србију и Црну Гору, са задатком да пренесу директиве да се појача отпор фашистичким нападачима, да се чува организационо јединство КПЈ, да комунисти избјегавају заробљеништво, да се склања оружје и др.¹ ЦК КПЈ је и преко прогласа (15. априла) настојао да војсци и народу пружи моралну подршку у борби против завојевача, објашњавајући насталу ситуацију. И после априлског слома он је наставио да преко прогласа одржава контакт са народним масама и да им предочава могућност борбе у новим условима.

За даљи рад у условима окупације имало је далекосежни значај Мајско савјетовање КПЈ у Загребу, у којем су учествовали и представници партијске организације из Црне Горе.² На Мајском савјетовању доминирало је питање борбе против окупатора. Да би се тај задатак што успјешније извршио одлучено је да се партијска организација прошири пријемом у чланство свих неустрашивих и дисциплинованих бораца, у првом реду из редова радника, сељака и напредне интелигенције, а затим да се партијске организације на терену повежу са

¹ Вlado Стругар, *Рат и револуција народа Југославије 1941 — 1945*, Београд 1962. 39.

² Блажо Јовановић, *Први дани устанка у Црној Гори*, Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета *Четрдесет година*, Култура — Београд, књ. 5, 159.

присталицама бивших грађанских партија које су спремне да се под руководством КПЈ боре против окупатора.³

На савјетовању је још одлучено да КПЈ води најодлучнију борбу против распиривања националне мржње коју су подстицали и окупатор и домаћа буржоазија, свако са свог становишта. Такође је било потребно разобличити онај дио буржоазије који се ставио у службу окупаторима, као и онај дио који је био за спрегу са страним агентурама у циљу повратка старог, компромитованог поретка.⁴ Национална партијска руководства добила су посебно задатке за рад према конкретним условима. У том смислу црногорски комунисти су били дужни да мобилишу црногорски народ против италијанског окупатора, да спријече акцију сепаратиста око рестаурације црногорске државе, да спријече пљачкање црногорског народа од стране окупатора и да предузму најхитније мјере да народу обезбиједе најнужнија средства за живот.⁵

Партијска организација у Црној Гори се релативно брзо снашла и почела организовано да ради у условима окупације. Већ 24. априла ЦК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак је у селу Вељем Брду одржао проширени састанак, на коме је, у смислу директива ЦК КПЈ, донио одлуку о припремама за оружану борбу против окупатора. Том приликом је формирана Комисија за прикупљање и склањање оружја и осталог ратног материјала.⁶ На састанку су разматране Тезе о политичкој ситуацији, у којима је дата анализа догађаја везаних за априлски слом, и донесени закључци за даљи рад. Посебно је наглашено да држање југословенске буржоазије у априлском рату и њена помоћ окупаторима у разбијању Југославије не може спријечити југословенске народе да наставе борбу у пуној братској сарадњи, уз ослонац на СССР, за коначно национално, економско и социјално ослобођење. Послије тога предузете су систематске припреме за оружани устанак. Приступило се и формирању војних комисија при мјесним (среским), а понегдје и при општинским комитетима, које су такође имале задатак да прикупљају и склањају оружје. Војне комисије су касније прерасле у војне комитете, који су имали да руководе, у војном погледу, устаничким јединицама. У другој половини јуна Војна комисија, фор-

³ У закључцима Мајског савјетовања о томе се каже: „... Партија мора да усмјери највећу пажњу борби против окупатора, за национално ослобођење подјармљених народа Југославије. У вези с тим потребно је повезати се свугдје на терену са свим оним групама и присталицама негдашњих крахираних буржоаских партија које су вољне да се боре под руководством партије против окупатора и против свега онога што је донијело народима Југославије данашње патње и зло. При томе треба народу давати јасну перспективу и могућност излаза из садашње ситуације“. (Зборник НОР, II, 2, док. 1.).

⁴ Исто.

⁵ Исто.

⁶ Бошко Ђуричковић, *Организација и развој устанка у срезу даниловградском од капитулације Југославије до октобра 1941. године*, ВИГ, бр. 1, 1950, 82; Исто, *Припрема и развој устанка у срезу даниловградском, Устанак народа Југославије 1941. године*, књ. 1, „Војно дело“, Београд 1972, 433; Др Јован Р. Војовић, *Политичка активност КПЈ у Црној Гори крајем 1940. и почетком 1941. године*, ИЗ, 1—2, 1971, 16.

мирана при ПК КПЈ још 1940. године, преименована је у Војно револуционарни комитет.⁷ Већ у току маја приступило се формирању ударних група (одреда). Испрва су ударне групе сачињавали чланови КПЈ и СКОЈ-а, а затим су њима обухватани и људи блиски КПЈ и други родољуби, тако да је уочи тринаестојулског устанка било око 285 ударних група са око 6.200 људи.⁸ Партијске организације су организовале прикупљање и ускладиштавање знатне количине наоружања. Рачуна се да се у партијским магацинима и код појединаца блиских Партији налазило преко 12.000 пушака, око 30 митраљеза, око 135 пушких митраљеза, три артиљеријска оруђа, око 50 сандука бомби, око 3.000.000 метака и извјесна количина експлозива.⁹

Послије немачког напада на СССР (22. јуна 1941) убрзане су припреме за устанак. Одржани су састанци партијских форума, а затим и шире партијске конференције и савјетовања, на које су позвани и појединци блиски КПЈ и на којима је објашњавана настала политичка ситуација и указивано на предстојећи почетак оружане борбе против окупатора у нашој земљи. Истовремено су одржаване и конференције СКОЈ-а, а у исту сврху су искоришћени и традиционални петровдански народни сабори (12. јула) на црногорским планинама.

КПЈ је убрзо после априлског слома почела указивати црногорском народу да му предстоји борба против окупатора. То се чинило у сталним контактима њених чланова са народом, а Покрајински комитет КПЈ је то посебно учинио у свом прогласу почетком јуна 1941. године. Тим прогласом се црногорски народ истовремено позива у борбу против империјалистичког рата и против окупатора и његових домаћих сарадника. ПК КПЈ је истакао: једино ако та борба буде истовремено и борба за обарање капиталистичког система и за совјетску власт, црногорски народ ће моћи да оствари своје национално ослобођење, политичку слободу и економско благостање. Обраћајући се црногорском народу, Покрајински комитет је писао: „Позива те (Комунистичка партија Југославије — примј. Р. П.) да под заставом Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина поћеш путем народа Совјетског Савеза, који су кроз совјетску власт и социјализам заувјек одстранили беспослицу и глад, остварили братску заједницу равноправних народа, уништили експлоатацију човјека по човјеку, очували мир и остварили срећан и задовољан живот“.¹⁰

Послије немачког напада на Совјетски Савез ослободилачка борба народа Југославије добија шире перспективе. Поред прогласа којим се ЦК КПЈ обратио народима Југославије, ПК КПЈ је крајем јуна издао посебан проглас народу Црне Горе, Боке и Санџака. Међутим, ставови Покрајинског комитета у овом прогласу не разликују се битније од оних из ранијег прогласа.¹¹ Као и у претходном, искључиван

⁷ Б. Тодоровић, н. дј., 37.

⁸ Ватрић Јовановић, Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији, I. ВИЗ „Војно дело“, Београд 1960, 45—56.

⁹ Исто, 36.

¹⁰ АИИ—Т, II 5—11 (41), Проглас ПК КПЈ почетком јуна 1941.

¹¹ Зборник НОР. III, 1, док. 1.

ослонац на западне савезнике, који су готово изједначавани са силама Осовине.

Несумњиво да је овакав став ПК КПЈ уочи устанка сужавао базу ослободилачке борбе против окупатора. Међутим, сличан став (пароле о борби за совјетску власт) имале су и партијске организације у другим крајевима земље.¹² Чињеница да то није био став само партијске организације у Црној Гори јасно говори да се тада, у тој фази припрема, није имао јасан став како у погледу карактера ослободилачке борбе против окупатора тако ни у погледу снага на који ће се КПЈ ослањати у тој борби, док се на спољњем плану са сигурношћу рачунало само на Совјетски Савез. Треба истаћи да је томе ставу умногоме допринијело и држање грађанских партија и њихових припадника.

У почетку устанка покрајинско руководство КПЈ је унијело више свјетла у свој став о карактеру борбе против окупатора. Тако се у Инструкцији ПК КПЈ, издатој у другој половини јула, каже: „Политички рад треба саобразити новоствореној ситуацији, тако да све треба усмјерити у правцу окупљања ширих народних маса за национално-ослободилачку борбу и побједу над мрским окупатором и његовог коначног чишћења са нашег земљишта... Не разбити јединство народа оштрим иступима у лијево... јер ће се оштро поступити према (таквим) партијцима... Не ради се о совјетској, него о народној власти“.¹³ У истом документу даје се упутство о избору командног кадра устаничких јединица (командира чета, команданата батаљона и политичких комесара), па се каже: „Водити рачуна о томе да тамо буду избрани партијци и ближи симпатизери за командире и лица за везу с народом (политички комесари — примј. Р. П.), Али могу бити и други елементи који хоће да поштено и досљедно воде борбу на национално-ослободилачкој бази, а против фашизма. Очувати слогу и јединство и не дозволити да због избора командира и лица за везу с народом дође до цијепања народних снага“.¹⁴

Још у току припреме за оружану борбу партијска организација у Црној Гори настојала је да се повеже са грађанским снагама које би биле спремне да учествују у ослободилачкој борби против окупатора. Посебну пажњу обратила је на активне официре, у првом реду ниже, којих је у Црној Гори уочи устанка било неколико стотина. Ти су људи после капитулације бивше Југословенске војске успјели да избјегну заробљавање и да се врате у свој крај, а један дио њих, су и Италијани били пустили из заробљеништва. Појединим резервним и активним официрима повјерено је да руководе обуком у ударним групама, у којима се налазио велики број омладине која није знала да рукује оружјем. Официри су примани и у војне комитете. Тако су, на примјер, чланови Војног комитета при МК КПЈ — Андријевица били, поред ос-

¹² Јован Марјановић, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији* 1941. Београд 1963, 64—65.

¹³ *Зборник НОР*, III, 1, док. 10. — Редакција Зборника сматра да је ова инструкција дата крајем августа, међутим, очигледно је да докуменат потиче из друге половине јула.

¹⁴ Исто.

талих, и мајори: Величко Бојовић, Ђорђе Лашић и Миличко Јанковић и капетани: Мираш Савић, Димитрије Влаховић и Владо Ђукић.¹⁵ У Војном комитету Беране налазили су се официри: Павле Ђуришић и Мирко Бабовић, а затим Божо Јоксимовић, Миомир Цемовић и Рајо Поповић.¹⁶ Од шест чланова устаничке Привремене врховне команде двојица су били официри: Арсо Јовановић (генералштабни капетан I класе) командант, и Бајо Станишић (пуковник), члан.¹⁷ Када је почео устанак, многим официрима је повјерено и да руководе устаничким јединицама.

Послије уласка окупаторских трупа у Црну Гору припадници грађанских партија југословенске, заправо великосрпске оријентације (Југословенске радикалне заједнице, Југословенске народне странке, Земљорадничке, Демократске и Радикалске странке) биле су изгубиле оријентацију.

Међу избјеглицама које су послје капитулације из разних крајева Југославије долазиле у Црну Гору било је, осим официра, жандарма и жандармеријских официра, финансија, полицијских писара, као и велики број државних чиновника. Из већ поменутих разлога, они су из мјеста службовања дошли у свој родни крај. Међутим, било је ту и људи поријеклом из других крајева који су потражили уточиште код својих политичких пријатеља у Црној Гори. Међу њима је било и истакнутих грађанских политичара. Тако се, на примјер, у Липову код Колашина био склонио Илија Трифуновић Бирчанин, предсједник Народне одбране,¹⁸ у Љешанској нахији Адам Прибићевић¹⁹ итд. Грађански политичари и уопште припадници грађанских партија и официри бивше југословенске војске, махом сви прозападно оријентисани, покушавали су понегдје да парирају пропаганди КПЈ о великој снази Совјетског Савеза, истичући да спас треба очекивати од Енглеске и САД. Томе су несумњиво допринијеле вијести Радио — Лондона, које су биле уперене против СССР.²⁰ Но и поред тога што се послје априлског слома у Црној Гори нашао толики број режимских људи и присталица разних грађанских партија, њихов утицај у народу у то вријеме није дошао јаче до изражаја. О томе Блажо Јовановић, један од организатора устанка у Црној Гори, пише: „Неког другог политичког утицаја, сем утицаја наше Партије, није ни било. Остале политичке групације — сем једног броја федералиста који су се ставили на расположење окупатору — распале су се или њихови људи нијесу имали никаквог политичког става“.²¹ То је у ствари била она „сива зона о којој пише Министарству спољних послова, Маџолини „у коју су се одвојили сви они који, сумњајући у побједу талијанско-ње-

¹⁵ Радован Лекић, н. дј., 81.

¹⁶ Миомир Дашић, н. дј., 667.

¹⁷ Ватрић Јовановић, н. дј., 178.

¹⁸ Исто, 248.

¹⁹ Митар Ђуришић, *Једна примједба на Ратни дневник Ј. Лопичића*, ВИГ, 1, 1963, 91.

²⁰ АИИ—Т, II, 5—11 (41), Проглас ПК КПЈ почетком јуна 1941.

²¹ Блажо Јовановић, *Први дани устанка у Црној Гори*, Зборник сјећања Четрдесет година, 5, 161.

мачке војске, нису жељели да се компромитују да би се сачували, добри за свако коначно рјешење".²²

Уочи устанка било је покушаја да се успостави контакт и са припадницима бивших грађанских партија, да би се обезбиједила њихова подршка и да би платформа ослободилачке борбе добила ширу основу. То се у првом реду радило у оним мјестима гдје су грађански политичари имали утицаја у масама као, на примјер, у беранском и андријевичком срезу. Припадници грађанских партија су, међутим, најчешће одбијали сваку сарадњу са Комунистичком партијом, унапријед пребацујући на њу одговорност за посљедице које би могле настати. Један од таквих састанака организовао је МК КПЈ — Беране у селу Лушцу (недалеко од Берана) са руководећим људима из бивших грађанских партија са подручја беранског (иванградског) среза (састанку су присуствовали: четири представника ЈРЗ, један представник ЈНС и један представник Демократске партије). Представници МК КПЈ — Беране су упознали представнике грађанских партија са одлуком КПЈ о борби против окупатора, позивајући их да и они учествују у тој борби која треба да добије општенародни карактер. По сјећању Ђока Пајковића, који је као члан МК КПЈ — Беране учествовао на том састанку, представници грађанских партија су одговорили да још није вријеме, „да се, ето, ни Русија не може супротставити Немцима и да стога наша борба на крицу нема смисла“.²³ — То је уједно била општа девиза највећег дијела вођства бивших грађанских партија у Црној Гори.

Грађанске снаге у тринаестојулском устанку

Иако су већ након двије недјеље борби њемачке снаге продрле дубоко у совјетску територију, руководство КПЈ је оцијенило да су уласком у рат Совјетског Савеза створени повољни међународни услови за почетак ослободилачког рата у нашој земљи.²⁴ ЦК КПЈ је својим прогласом од 12. јула позвао све народе Југославије на оружану борбу против окупатора.

И поред тога што су представници грађанских партија махом одбили да пруже подршку акцији Комунистичке партије, устанак који је избио 13. јула изненадио је масовношћу и интензитетом не само окупатора него и присталице старе буржоаске власти, па чак и саме његове организаторе. Првобитно замишљен као акција ударних група, које су почетком оружаных акција прерасле у герилске одреде, он је

²² АВИИ, АНЈ, к. 740, 12/3а—1, Извјештај Мацолинија од краја јула 1941.

²³ Ђоко Пајковић, *Беране од априлског рата до устанка*, Зборник сјећања Четрдесет година, 5, 194; Радивоје Борић, *Прво ослобођење Берана и формирање првог народног одбора*, Иванград 1959, 11; Миомир Дашић, *Народни устанак у Беранском (иванградском) срезу јула 1941. године и рад народног одбора ослобођења*, ИЗ, бр. 4, 1961, 637.

²⁴ СССР в Великой Отечественной войне 1941 — 1945, краткая хроника, Москва 1964, 9—27.

добрио такве размјере да је за непуних десет дана сва Црна Гора била у пламену. Устаничке јединице су у снажном налету ослободиле Вирпазар, Чево, Ријеку Црнојевића, Петровац на Мору, Даниловград, Колашин, Андријеву, Беране, Бијело Поље, Мојковац, Жабљак, Шавник, Грахово и многа друга мјеста. Заправо, ослобођена је сва територија Црне Горе изузев Пљеваља, Никшића, Подгорице, Цетиња, Његуша, Вилуса, Бара, Улциња, Будве и градова у Боки Которској.²⁵

Почетак оружане борбе против окупатора, први успјеси устанка, као и масовни карактер устанка — изазвали су страх код неких водећих грађанских политичара, виших државних чиновника, жандармеријских официра и већег дијела официра бивше Југословенске војске, дакле оних снага које су чиниле ослонац старе Југославије. Тај је страх био утолико већи што је устанком руководила Комунистичка партија Југославије, према којој су ове снаге биле непријатељски расположене и против које су двадесет година водиле бескомпромисну борбу. Због тога су ове снаге већ од самог почетка устанка почеле да се групишу и да предузимају одређене акције, са циљем да поврате изгубљени престиж и по могућности, изолују комунисте од народних маса. Акцијом против комуниста, који су били не само језгро устанка већ и његово руководство, ове снаге су објективно постале противник ослободилачке борбе против окупатора. Пошто им није успјела тактика чекања (док велике силе међусобно обрачунају), а плашећи се да не изгубе масе које су се у цијелој Црној Гори окупљале око Комунистичке партије, ове снаге су увиђале да се више не могу држати пасивно и по страни. Оне у условима устанка почињу примјењивати двојаку тактику: у оним мјестима гдје су биле малобројне и без већег утицаја придружују се устанку да би му затим подривале позиције, а у првим већим тешкоћама потпуно му окренуле леђа, а у мјестима гдје су имале више утицаја воде живу агитацију против руководства устанка, односно Комунистичке партије.

Контрареволуционарне снаге су најорганизованије иступале у андријевичком, колашинском и беранском срезу. У другим крајевима нијесу видније долазиле до изражаја прије италијанске офанзиве.

Андријевички срез, је, стицајем околности, постао једно од главних стјепишта ових снага у Црној Гори. Оне су се окупљале око Љуба Вуксановића (бившег окружног начелника, затим помоћника врховног аграрног повјереника, и, најзад, инспектора Министарства пољопривреде), Милутина Јелића (бившег директора гимназије), Вуксана Бакића, затим публицисте и књижевника Григорија Божовића, Вуксана Гојковића (бившег среског начелника), Новице Поповића (бившег посланика на листи ЈРЗ) и неких официра бивше Југословенске војске. Према запису једног од судионика у овим догађајима, они су окупљали око себе бивше југословенске официре, сеоске газде, судије, бивше полицијске писаре, понеког учитеља, жандарме, финансије, трговце и

²⁵ У тринаестојулском устанку непријатељ је претрпио осјетне губитке. Према изјави Пирција Виролија, погинуло је око 700 италијанских војника и официра (РСУП—Т, Рукопис Новице Радовића, Италијанска окупација Црне Горе), око 1120 је рањено, док је око 2970 заробљено (Ватрић Јовановић, и. дј., 259).

др.²⁶ Основа њиховог политичког програма било је чекање док се савезници обрачунају с окупатором, а дотле — према окупатору држати се лојално.²⁷ Увидјевши, да се под руководством Комунистичке партије формирају ударне групе, односно герилски одреди, вође контрареволуционарних снага у андријевичком срезу, подстакнуте амбицијама појединих бивших официра, предузимају мјере у циљу припрема да се ставе на чело народних маса у току оружане борбе против окупатора.²⁸ Непосредно уочи устанка М. Јелић, В. Бакић, В. Гојковић, Н. Поповић, и др. организују скупове, односно конференције (Дубовик, Велика), на којима покушавају да онемогуће акцију Комунистичке партије против окупатора. Они су то чинили на тај начин што су и овом приликом иступили с идејом да треба чекати да прво савезници обрачунају са окупатором, да је устанак преурањен, да је он искључиво комунистичка ствар итд. Пошто су увиђали да је народ расположен за борбу против окупатора, покушали су да то расположење разводне дугорочним припремама устанка, а затим да се припреме изврше на тај начин што би се организовале чете и батаљони на племенској основи, а команду над њима добили племенски прваци, како би се у организацији устанка спријечило учешће комуниста, које су они називали „странцима“. Организатори нијесу дозволили комунистима да учествују на овим скуповима.²⁹ Кад је устанак почео, ове снаге су покушавале, а негдје и успјеле, да поједине људе, па чак и села, одврате од учешћа у неким оружаним акцијама, или пак да међу устаничким масама шире панику.³⁰

Послије ослобођења Андријевице (17. јула) и читавог среза од окупатора, руководству се наметнула потреба да се организује устаничка власт. На састанку МК КПЈ — Андријевица, 17. јула увече, одлучено је, поред осталог, да се формира Срески националноослободилачки одбор, који је требало да организује власт и регулише живот на слободној територији. С тим у вези МК КПЈ је организовао састанак с најугледнијим родољубима из среза, како би се то питање ријешило на најцјелисходнији начин. М. Јелић, В. Бакић, други вође контрареволуционарних снага и извјестан број официра развили су живу пропаганду против руководства устанка, истичући да још није било вријеме за устанак, да је наш народ мали и ненаоружан, да је окупатор врло јак и да ће ускоро са казним експедицијама све попалити и сравнити са земљом.³¹ Они су покушали да онемогуће сазивање великог народног збора на коме је требало изабрати Срески националноослободилачки одбор.³² А када је збор почео рад М. Јелић се залагао

²⁶ Р. Лекић, н. дј., 26.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто, 49.

²⁹ Исто, 49—50.

³⁰ Исто, 52—57.

³¹ Исто, 69—71.

³² Према запису Радована Лекића, Милутин Јелић је сазивачима збора упућивао разна провокативна питања, као на примјер: „Ко руководи овим народним скупом?“, „Ко је тај Привремени одбор националног ослобођења?“, „Кога он представља?“, а затим: „Ко сте ви?“, „Имате ли народно овлашћење да сазивате овакве скупове?“, (Р. Лекић, н. дј., 70).

да власт буде организована као у старој Југославији и да се зове Среска управа (умјесто срески националноослободилачки одбор). Међу тим, овом приликом боље реакције нијесу успјеле у том свом подухвату.³³

Држање грађанских снага са подручја Лијеве Ријеке, заслужују посебну пажњу, како због њихових иступа у току устанка и за вријем непријатељске офанзиве, тако и због чињенице да је на том терену настала прва четничка организација у Црној Гори.

Послије капитулације бивше југословенске војске на подручју Лијеве Ријеке био је концентрисан приличан број официра и државних чиновника. Међу њима су били најпознатији Богић Милошевић професор, један од функционера четничког удружења између два рата у Далмацији, Алекса Дујовић, бивши предсједник Љеворечке општине и предузимач, затим официри: Радивоје Милошевић, потпуковник, Ђорђе Лашић, генералштабни мајор, затим капетани Мир Дујовић и Видак Зечевић, Петар Милошевић, жандармеријски официр, и др. До устанка групе љеворечких официра и политичара није показивала никакве знаке активности. Али од почетка оружаних акција против окупатора ова група почиње да се окупља и покушава да на одређени начин парира акцији Комунистичке партије и да поведе главну ријеч на подручју Лијеве Ријеке. Она је истурила испред себе као свог најауторитативнијег представника, старог црногорског официра и југословенског потпуковника Радивоја Милошевића, настојећи да искористи његову популарност у окупљању љеворечког становништва.³⁴ Ова група је одмах по избијању устанка организовала збор „угледних“ Љеворечана и том приликом изабрала један одбор на челу са Р. Милошевићем, који је требало да доноси „одлуке најжитније природе“ док Љеворечане војнички не организује.³⁵ Овај одбор је покушао да осујети напад на карабинјерску станицу у Лијевој Ријеци али без успјеха. Послије тога љеворечка група је и даље настојала да онемогући акције устаника. Она је 18. јула заказала збор свих Љеворечана на Планиници, којему је присуствовало и око 60 чланова КПЈ и људи блиских Партији. Сазивачи збора су истакли потребу формирања једног јединственог батаљона „на националној основи“ и захтијевали да се на подручју Лијеве Ријеке не смије дозволити стварање никакве друге војничке или политичке организације.³⁶

³³ Исто, 73.

³⁴ Радивоје Милошевић је између два рата живио у Београду. Био је познат као симпатизер КПЈ и чинио је одређене услуге и помоћ комунистима. Природи осјетљив, био је увријеђен што му комунисти уочи и за вријеме устанка нијесу поклонили већу пажњу, а вјероватно и због тога што је приликом формирања Среске војне команде у Андријевици није постављен за њеног команданта (већ официр нижи по чину од њега). Конtrarеволуционарна група у Лијевој Ријеци је користила његову љутњу на комунисте, па га је истурила испред себе кад је иступала против става КПЈ. Послије капитулације Италије приступио је НОП-у (Види: Р. Лекић, н. дј., 106).

³⁵ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—1315, Извјештај Радивоја Милошевића. Дражи Михаиловићу о националном раду од 22. I 1943.

³⁶ Исто.

На састанку МК КПЈ — Берање, 14. јула 1941. на коме је донесена одлука о почетку борбе у беранском срезу, одлучено је, поред осталог, да се герилски одреди одмах прошире и обухвате све људе који хоће да се боре против окупатора, без обзира на ранију политичку припадност, а затим да се поново позову на сарадњу и учешће у борби представници грађанских партија и да се настоји постићи сарадња с њима како би се обезбиједило јединство народа у борби против окупатора.³⁷ На почетку устанка већина грађанских политичара, грађанских интелектуалаца и официра бивше југословенске војске у беранском срезу, хтјела не хтјела, придружила се устаницима, иако многи од њих нијесу били искрено за борбу против окупатора, што ће потврдити и каснији догађаји, већ су то урадили како би избјегли изоловање од народних маса. Устаничко руководство им је пружило могућност да пуноправно учествује у руковођењу устаничким јединицама и стварању устаничке власти. Они су учествовали и на скупштини народних представника који су 21. јула изабрали Народни одбор ослобођења, први орган нове револуционарне власти у овом крају, у коме су такође били заступљени.

Један мањи број грађанских политичара на челу са Филипом Цемовићем и Томицом Чукићем није желио да учествује у борби против окупатора, већ се држао по страни. Они нијесу имали снаге да се отворено супротставе устаничком руководству, па су то чинили тајно, протурајући разне демобилизаторске паролe међу устаничким масама.³⁸

Контрареволуционарне снаге у колашинском срезу биле су прилично бројне и организоване. Почетак оружаних акција против окупатора подстакао их је на појачану активност против Комунистичке партије, односно руководства устанка. Већ од самог почетка ове снаге су почеле организовано да дјелују у више мјеста, као у Смаилагића-Пољу, Селиштима, Липову, Пољима, Прекобрђу, Ровцима, Горњој Морачи, Скрбуши и др. Раду ових снага допринијела је околност што се после ослобођења Колашина велики број комуниста, скојеваца и људи блиских КПЈ налазио у устаничким јединицама које су оперисале у Санцаку и према Подгорици.³⁹

Најистакнутија контрареволуционарна група, која је од самог почетка експонирала као љути противник устанка и његовог руководства, налазиле су се у Смаилагића—Пољу, односно у Селиштима. Њени вођи су били различите политичке оријентације, али убијеђени и бескомпромисни антикомунисти. Најистакнутији међу њима, великосрпски оријентисани, били су Љубо Милић и Вуле Влаховић, обојица судије, први окружног, а други среског суда. Ни један ни други нису били политичари, од заната, нијесу имали ни нарочитог угледа у народу, па су тај недостатак покушали да надокнаде спрегом са несумњиво утицајнијим људима, политичарима Миланом В. Булатовићем, председником општине, и Бећиром Булатовићем, бишим црногорским офици-

³⁷ Р. Борић, н. дј., 13.

³⁸ Исто, 47—56.

³⁹ Љубо Анђелић, *Град на Тари*, Титоград 1960, 148.

ром, по убјеђењу федералистима, односно зеленашима. Они су помоћу рођачких веза и некадашњих политичких пријатеља успјели да око себе извјестан број људи који су некада уживали углед у својој општини, као на примјер, на Скрбушу, гдје су се контрареволуционарне снаге, груписане око браће Вујисић, од првог дана енергично супротстављале устанку.⁴⁰

Уочи устанка у Липову се налазила група утицајних грађански политичара и државних чиновника, који такође нијесу са симпатијама гледали на народни устанак. Њихови најистакнутији представници били су Ђорђе Лазаревић, професор, Светозар Лазаревић, касациони судија, др Јован Тошковић, професор, и Илија Трифуновић – Бирчанин, који је пред потјерама Гестапоа нашао уточиште код својих политичких пријатеља у Липову. Ова група је успјела да око себе окупи више липовских интелектуалаца и пензионера, као и извјестан број сељака. Они су 14. јула, истог дана када је изведена прва оружана акција у колашинском срезу, одржали састанак и том приликом успјели да извјестан број сељака одврате од учешћа у устанку.⁴¹ Липовска група није у устанку иступала отворено непријатељски, као што је то чинила група Љуба Минића, већ је радила прикривеније.⁴²

У Прекобрђу су се као противници устанка појавили Батрић Ракочевић, судија, и Лека Вујисић, капетан II класе. Њихов непријатељски рад је био утолико разорнији што у Прекобрђу КПЈ није имала ни своје организације нити пак утицаја. Њима је пошло за руком да се повежу са непријатељима устанка из Лијеве Ријеке, Роваца и Скрбуше, а преко ових и са групом Љубе Минића. Ракочевић и Вујисић су успјели да одврате своје братственике од учешћа у нападу на италијански гарнизон у Колашину.⁴³

У Ровцима је бизнис народни посланик Никола Јовановић онемогућио утицај организације КПЈ и осујетио Ровчане да учествују у тринаестојулском устанку. На племенском збору, који је одржан 26. јула на иницијативу ровачких комуниста, Н. Јовановић је успио да наметне свој став, тзв. „ровачку заједницу“, па је одлучено да нико од Ровчана не учествује у устанку, већ да свако мирно сједи код своје куће.⁴⁴ На племенском збору од 27. јула, који је сам и сазвао, Н. Јовановић је поново иступио као отворени непријатељ устанка. Том приликом је прихваћена резолуција, коју је он предложио, а којом је потврђена одлука претходног збора.⁴⁵

У Горњој Морачи непријатељи устанка су такође били активни. У селу Свркама, на иницијативу Влатка Пековића, Миљана Мандића

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Батрић Јовановић, н. дј., 248.

⁴³ Љ. Анђелић, н. дј., 149—150.

⁴⁴ Исто, 152—157.

⁴⁵ Исто, 152.

⁴⁶ Исто, 153.

На састанку МК КПЈ — Беране, 14. јула 1941. на коме је донесена одлука о почетку борбе у беранском срезу, одлучено је, поред осталог, да се герилски одреди одмах прошире и обухвате све људе који хоће да се боре против окупатора, без обзира на ранију политичку припадност, а затим да се поново позову на сарадњу и учешће у борби представници грађанских партија и да се настоји постићи сарадња с њима како би се обезбиједило јединство народа у борби против окупатора.³⁷ На почетку устанка већина грађанских политичара, грађанских интелектуалаца и официра бивше југословенске војске у беранском срезу, хтјела не хтјела, придружила се устаницима, иако многи од њих нијесу били искрено за борбу против окупатора, што ће потврдити и каснији догађаји, већ су то урадили како би избјегли изоловање од народних маса. Устаничко руководство им је пружио могућност да пуноправно учествује у руковођењу устаничким јединицама и стварању устаничке власти. Они су учествовали и на окупштини народних представника који су 21. јула изабрали Народни одбор ослобођења, први орган нове револуционарне власти у овом крају, у коме су такође били заступљени.

Један мањи број грађанских политичара на челу са Филипом Цемовићем и Томицом Чукићем није желио да учествује у борби против окупатора, већ се држао по страни. Они нијесу имали снаге да се отворено супротставе устаничком руководству, па су то чинили тајно, протурајући разне демобилизаторске пароле међу устаничким масама.³⁸

Контрареволуционарне снаге у колашњинском срезу биле су прилично бројне и организоване. Почетак оружаних акција против окупатора подстакао их је на појачану активност против Комунистичке партије, односно руководства устанка. Већ од самог почетка ове снаге су почеле организовано да дјелују у више мјеста, као у Смаилагића-Пољу, Селиштима, Липову, Пољима, Прекобрђу, Ровцима, Горњој Морачи, Скрбуши и др. Раду ових снага допринијела је околност што се после ослобођења Колашина велики број комуниста, скојеваца и људи блиских КПЈ налазио у устаничким јединицама које су оперисале у Санџаку и према Подгорици.³⁹

Најистакнутија контрареволуционарна група, која је од самог почетка експонирала као љути противник устанка и његовог руководства, налазиле су се у Смаилагића—Пољу, односно у Селиштима. Њени вођи су били различите политичке оријентације, али убијеђени и бескомпромисни антикомунисти. Најистакнутији међу њима, великосрпски оријентисани, били су Љубо Минић и Вуле Влаховић, обојица судије, први окружног, а други среског суда. Ни један ни други нису били политичари, од заната, нијесу имали ни нарочитог угледа у народу, па су тај недостатак покушали да надокнаде спрегом са несумњиво утицајним људима, политичарима Миланом В. Булатовићем, председником општине, и Бећиром Булатовићем, бившим црногорским офици-

³⁷ Р. Боричић, н. дј., 13.

³⁸ Исто, 47—56.

³⁹ Љубо Анђелић, *Град на Тари*, Титоград 1960, 148.

ром, по убјеђењу федералистима, односно зеленашима. Они су помоћ рођачких веза и некадашњих политичких пријатеља успјели да окупи око себе извјестан број људи који су некада уживали углед у својој општини, као на примјер, на Скрбушу, гдје су се контрареволуционарне снаге, груписане око браће Вујисић, од првог дана енергично супротстављале устанку.⁴⁰

Уочи устанка у Липову се налазила група утицајних грађанских политичара и државних чиновника, који такође нијесу са симпатијом гледали на народни устанак. Њихови најистакнутији представници били су Ђорђије Лазаревић, професор, Светозар Лазаревић, касациони судија, др Јован Тошковић, професор, и Илија Трифуновић – Бирчанин, који је пред потјерама Гестапоа нашао уточиште код својих политичких пријатеља у Липову. Ова група је успјела да око себе окупи више липовских интелектуалаца и пензионера, као и извјестан број сељака. Они су 14. јула, истог дана када је изведена прва оружана акција у колашинском срезу, одржали састанак и том приликом успјели да извјестан број сељака одврате од учешћа у устанку. Липовска група није у устанку иступала отворено непријатељски, као што је то чинила група Љуба Минића, већ је радила прикривеније.⁴¹

У Прекобрђу су се као противници устанка појавили Батрић Ракочевић, судија, и Лека Вујисић, капетан II класе. Њихов непријатељски рад је био утолико разорнији што у Прекобрђу КПЈ није имала ни своје организације нити пак утицаја. Њима је пошло за руком да се повежу са непријатељима устанка из Лијеве Ријеке, Роваца и Скрбуше, а преко ових и са групом Љубе Минића. Ракочевић и Вујисић су успјели да одврате своје братственике од учешћа у нападу на италијански гарнизон у Колашину.⁴²

У Ровцима је бивши народни посланик Никола Јовановић онемогућио утицај организације КПЈ и осујетио Ровчане да учествују у тринаестојулском устанку. На племенском збору, који је одржан 20. јула на иницијативу ровачких комуниста, Н. Јовановић је успио да наметне свој став, тзв. „ровачку заједницу“, па је одлучено да нико од Ровчана не учествује у устанку, већ да свако мирно сједи код своје куће.⁴³ На племенском збору од 27. јула, који је сам и сазвао, Н. Јовановић је поново иступио као отворени непријатељ устанка. Том приликом је прихваћена резолуција, коју је он предложио, а којом је потврђена одлука претходног збора.⁴⁴

У Горњој Морачи непријатељи устанка су такође били активни. У селу Свркама, на иницијативу Влатка Пековића, Миљана Мандића

⁴⁰ Исто.

⁴¹ Исто.

⁴² Батрић Јовановић, н. дј., 248.

⁴³ Љ. Анђелић, н. дј., 149—150.

⁴⁴ Исто, 152—157.

⁴⁵ Исто, 152.

⁴⁶ Исто, 153.

и Мирка Жутића, основана је такозвана „сврпска организација“ која је имала и свој правилник, уперен против устанка.⁴⁷

И у неким другим крајевима Црне Горе великосрпски оријентисане контрареволуционарне снаге су показивале своју активност. Тако, су, на примјер, у Кучима поједини официри, као Јован Вуксановић, Зарија Вуксановић, и Саво Вујошевић, и грађански политичари Милан Радоњић, Шћепан Лазовић, Милета Поповић, и др., на разне начине покушавали да онемогуће устанак.⁴⁸ У Љешанској нахији су контрареволуционарне снаге, такође дјеловале на сузбијање устанка.⁴⁹ У другим крајевима активност буржоаских снага против устаника није видније дошла до изражаја.

Италијанска офанзива и издајничка улога домаћих контрареволуционарних снага

Тринаестојулским устанком завршен је период мирне окупације Црне Горе. Устанак је унио узнемиреност и забринутост међу политичке и војне кругове Италије. Чак се сумњало да су италијанске оружане снаге у стању да изађу на крај са устаницима, па се помишљало и на њемачку помоћ.⁵⁰ Мусолини, узнемирен и забринут развојем догађаја у Црној Гори који „већ личе на рат“, лично се ангажовао да се ситуација што прије поправи у корист Италијана.⁵¹ Врховна команда је већ 15. јула команданту италијанских оружаних снага у Албанији ставила на знање да је пријеко потребно одмах поправити ситуацију у Црној Гори.⁵² Истог дана командант италијанске Више команде оружаних снага Албаније (тзв. Супералба), армијски генерал Александар Пирцио Бироли (Alessandro Pirzio Biroli) издао је наредбу за угушивање устанка у Црној Гори, напомињући да оно буде „крајње строго и примјерно“.⁵³ За команданта операције Бироли је одредио команданта 14. армијског корпуса Луиђи Ментастија (Luigi Mentasti), којему је за територију Црне Горе дао пуна војна овлашћења.⁵⁴

За операције против устаника Италијани су, осим дивизије Месина која се налазила у Црној Гори, употребила пет дивизија из састава 9. армије које су биле стациониране у Албанији, и то: Пуље, Пустерија, Таро, Венеција и Каћатори деле Алпи (Неке од ових ди-

⁴⁷ Батрић Јовановић, н. дј., 248.

⁴⁸ Исто, 247.

⁴⁹ Зборник НОР, III, 1, док. 2, Саопштење врховне команде од 20. јула 1941.

⁵⁰ О томе Тано у свом Дневнику под датумом 17. јул: пише: „Црногорски се устанак шири и добија све веће размјере. Кад ствар не би имала дубоко и горко значење, била би смијешна, јер заправо данас се води рат између Италије и Црне Горе. Надајмо се, да ће наши војници сами изаћи на крај с устаницима и да нећемо бити присиљени, да тражимо њемачку помоћ“.

⁵¹ Ј. Вујошевић, н. дј., Четрдесет прва, 567.

⁵² Уго Кавалјеро, Записки о војне, Дневник начелника италијанског генералног штаба, Москва 1968, 74.

⁵³ Зборник НОР, III, 4, док. 149.

⁵⁴ Исто, XIII, 1, док. 48. Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 15. јула 1941.

визија, као *Каћатори деле Алпи* и *Таро*, требало је да се врате у Италију). Осим ових снага окупатор је у току офанзиве употребио и двије групе алпинаца *Вале*, три батаљона граничне страже, двије легије „црних кошуља“, коњичку групу *Гвиде* (узде), албанску групу *Скендербег* (четири батаљона), Пету ваздухопловну извиђачку групу, морнаричке јединице на Црногорском приморју, јединице полиције, карабинијера и друге.⁵⁵ Дивизија *Марке*, из састава 2. армије (тзв. Суперслада тј. Виша команда оружаних снага Словеније и Далмације), имала је задатак да затвори херцеговачко-црногорску границу, а дијелом је учествовала и у операцијама против устаника, док су се неке јединице граничне страже налазиле у Скадру, у резерви.⁵⁶

Главни рејони концентрације интервенционистичких снага били су Подгорица, нека мјеста у црногорском приморју (Улцињ, Бар Будва, Котор и Херцег-Нови) и Пећ.

Из рејона концентрације у Подгорици јединице су наступале: један пук (11) алпинског дивизија *Пустерија*, ојачана II групом алпинаца *Вале* (II група *Вале* садјејствовала је и са дивизијом *Таро*), наступао је у правцу Црмнице и Цетиња, По завршетку операција на тим правцима *Пустерија* је (без 7. пука) наставила наступање правцем Подгорица — Колашин — Бијело Поље — Пљевља. Пјешадијска дивизија *Венеција*, ојачана алпинским батаљоном и алпинским дивизионом *Вал Таљаменто* (Tagliamento) наступала је правцем Подгорица — Либјева Ријека — Матешеве, одакле је једним дијелом окренула у правцу Андријевице и Берана, а другим дијелом правцем: Колашин — Мојковац — Бијело Поље — Пљевља. Дивизија *Каћатори деле Алпи* (алпински ловци), ојачана 7. алпинским пуком из састава дивизије *Пустерија*, наступала је правцем Подгорица — Даниловград, одакле је једним дијелом снага оперисала у правцу Чева, садјејствујући дивизији *Месина*, затим — Никшић, а одатле дијелом снага у правцу Шавника, Жабљака и Горанска (Пива), а другим дијелом у правцу Грахова и Вилуса, гдје је садјејствовала дјеловима дивизије *Марке* са правца Требиња. У рејону Жабљака 7. алпински пук, како изгледа, ушао је у састав своје дивизије *Пустерија*, чије ће сједиште до средине следеће године бити у Пљевљима.

У црногорском приморју дивизија *Таро* (207. и 208. пјешадијски и 48. артиљеријски пук), ојачана 164. легијом „црних кошуља“ и Дру-

⁵⁵ Зборник НОР, III, 4, док. 149 (Наредба А. Пирција Виролија од 15. VII 1941); док. 158, 159, 160, 161, 162, 163; 164; 167. Исто; XIII, док. 71, Извјештај Пирција Виролија Врховној команди од 22. јула 1941.

⁵⁶ Није утврђено бројно стање трупа које су узеле учешћа у офанзиви против црногорских устаника од средине јула до средине августа 1941. године. У нашој литератури о 13-јулском устанку те су снаге процијењене на 80.000 (З. Тодоровић, н. дј., 65/ до 100.000 војника/ Батрић Јовановић, н. дј., 130). Те снаге су биле свакако веће: Италијанске дивизије су без ојачања у просјеку имале 16.000 — 18.000 људи. Ако је окупатор крајем јесени 1941. своје снаге у Црној Гори, без дивизија *Пуље* и *Каћатори деле Алпе*, које су се у међувремену повукле, као и без дивизије *Марке* и нерегуларних квислиншких скупина, процијењивао на 100.000 људи, онда се без претјеривања може сматрати да су све укупне снаге које су ангажоване против устанка приближно износиле око 150.000 људи.

гим батаљоном финансијске страже, дјејствовала је са правца Бара и Будве, садјејствујући дијеловима дивизије *Пустерија* и II групи алпинаца *Вале*, затим са правца Котора, гдје је садјејствовала са дивизијом *Месина*, и, најзад, из рејона Херцег-Новог у правцу Груде, гдје је имала задатак да запосједне аеродром. Дивизија *Месина*, ојачана 108. легијом „црних кошуља“ и Трећим батаљоном граничне страже, оперисала је у ширем рејону Цетиња. Албанска група *Скендербег* и 106. батаљон граничне страже дјејствовали су у рејону Улциња и Бара.

Од Пећи у правцу Андријевице, Берана, Рожаја, Плава и Гусиња наступала је дивизија *Пуље*, ојачана I групом алпинаца *Вале* (батаљони *Вал Фела* и *Вал Натизоне*).

Осим регуларних јединица, у офанзиви против устаника узеле су учешћа и разне квислиншке албанске и муслиманске скупине на простору Тузи, Фундине, Врмоче, Мојан-планине, Мокре, Чакова, Плава, Гусиња, Цмиљевице, Турјака, Корита и Сјеничких бара.⁵⁷

Наступање непријатељских јединица подстакло је и домаће реакционарне снаге (у првом реду грађанске политичаре, а добрим дијелом и официре бивше Југословенске војске), које су и иначе, од самог почетка, биле против устанка, да у оним мјестима гдје су биле бројније и имале неки утицај, развију активност против устанка и пруже значајну помоћ и подршку окупатору. И сепаратистичке групе су пружиле помоћ у гушењу устанка, нарочито у Цеклину и Црмници.

Тринаестојулски устанак је изненадио црногорско сепаратистичко вођство. Оно није имало ни појма о томе док је устанак припреман, као ни окупатор.⁵⁸ „Суверена“ и „независна“ Краљевина Црна Гора, која је проглашена на Петровданском сабору, живјела је свега један дан. Сепаратистичко вођство се нашло, како то истиче један од његових чланова, „у процијепу између неслоге своје сопствене, због Петровданске резолуције, и коалиције хегемониста (великокрпске буржоазије — примј. Р. П.) ...“⁵⁹

У гушењу тринаестојулског устанка (у току италијанске офанзиве, операције од средине јула до средине августа) дотадашње званично сепаратистичко вођство није директно ангажовано, али јесу поједини локални сепаратисти, у првом реду чланови мјесних комитета.

Наступајући са правца Подгорице према Цетињу, два батаљона дивизије *Месина* а затим и дијелови алпинске дивизије *Пустерија* уни-

⁵⁷ *Зборник НОР*, XIII, 1, док. 56, Наређење Више команде оружаних снага Албаније од 17. јула 1941; док. 71, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 22. јула 1941. док. 73, Наређење Пирција Биролија од 23. јула 1941; док. 88, Промеморија Врховне команде од 30. јула 1941; *Зборник НОР*, III, док. 49, Наредба Пирција Биролија од 15. јула 1941. и док. 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167; и др.; В. Тодоровић, н. дј., 61—85; Батрић Јовановић, н. дј., 125—221; Ј. Вујосевић, н. дј., Четрдесет прва, 566—572; Р. Борић, н. дј., 50—57.

⁵⁸ То потврђује и Мацолини у свом извјештају Министарству иностраних послова од краја јула 1941: „Не само органи обавјештајне службе, него ни посланици, који су дошли дан прије скупштине из разних центара, нису имали о томе појма“. (АВИИ, АНЈ, к. 740, бр. рег. 12/3—1).

⁵⁹ РСУП—Т, Рукопис Новице Радовића без паслова писан у Истражном затвору ОЗН-е крајем 1944. године.

штавали су усјеве и летину, а куће демолирали и палили. Запаљена су села Рваши и Друшћи, а село Шинђон и Ријека Црнојевића опустошени су. Становништво је знатним дијелом похапшено и затворено у Цетињу или интернирано у Албанију.⁶⁰ Италијанским јединицама су пружили помоћ група сепаратиста из Мјесног привременог административног комитета Ријека Црнојевића, на челу са Јованом Б. Вујовићем, која је предводила италијанске јединице приликом репресалија у појединим устаничким селима и обично прва почињала да пали куће.⁶¹

Пустерија је такође направила пустош у Црмници, одакле је тих дана интернирано преко 1.000 становника. У овом непријатељском походу издајничку улогу одиграли су неки локални сепаратисти.⁶² Они су у Црмницу дошли као италијанска претходница да би ширили деморализацију у народу и протурали обећање да ће окупатор опростити свима који су учествовали у акцијама ако буду чекали код својих кућа. Тиме су допринијели колебању, осипању и масовној предаји устаника.⁶³

На тражење италијанских окупационих власти, Новица Радовић је у пратњи једног италијанског официра и 10 карабинијера пошао 28. јула у Спуж и Мартиниће, са задатком да наговори тамошње устанике да предају оружје и да се врате кућама. Н. Радовић се преко једног свог рођака повезао са устаницима и затражио да положе оружје. Под пријетњом италијанских репресалија, један дио устаника се поколебао, предао оружје и вратио се кућама. О томе је Н. Радовић забиљежио: „Становништво се повратило скоро све и предало је 93 пушке, а остали су изјавили да их нијесу ни имали. Наћен је један топ без затварача, нешто митраљеске муниције и једна мазга“.⁶⁴

Издајнички рад сепаратиста имао је несумњивог утицаја на развукат устанка, али је ангажовање великосрпски оријентисаних грађанских снага у току непријатељске офанзиве оставило далеко теже посљедице.

Како је окупатор наступао, тако су грађански политичари официри и друге контрареволуционарне снаге великосрпске оријентације напуштале устанике и помагале непријатељу.

Пробивши устанички фронт на Вељем брду, Тријепчу, Вежешнику и Дољанској главици (22. јула), италијанска дивизија *Каћатори деле Алпи* продужила је наступање према Даниловграду, а дивизија

⁶⁰ АИИ—Т, VIII 1 м—4 (45), Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

⁶¹ Блажо Јанковић, Андрија Пејовић, Илија Костић, *Устанак и борбе у Цеклину у јулу 1941. године*, ИЗ, бр. 4—6, 1951, 129; Јанко К. Лопичић, *Ратни дневник*, I, Београд 1961, 86—91.

⁶² АИИ—Т VIII 1 м—7, Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача; *Побједа* бр. 32 од 24. јуна 1945; Владо Роловић *Црмница у првим данима устанка*, *Устанак народа Југославије 1941*, I, Београд 1962, 706.

⁶³ Исто.

⁶⁴ РСУП—Т, Рукопис Новице Радовића *Италијанска окупација Црне Горе*; Саслушање Новице Радовића од 20. XII 1944.

Венеција, пошто је прикупила своје снаге до краја јула, предузела је почетком августа наступање према Лијевој Ријеци и Матешеву. Као њена претходница ишла су два алпинска батаљона (Таљаменто) и један батаљон албанских „црних кошуља“, са задатком да као казнене експедиција очисте зону од Подгорице до Матешева.⁶⁵ Контрареволуционарне снаге у Кучима и Братоножићима, предвођене од неколико познатих грађанских политичара (Миљан Радоњић, Шћепан Лазовић, Милета Поповић и др.), и официри бивше Југословенске војске, који су покушавали и да осујете устанак, искористили су приближавање италијанске казнене експедиције за отворено иступање против устанка. Крајем јула одржан је племенски збор Куча и Братоножића, на којему је требало заузети заједнички став у вези с појавом италијанске казнене експедиције. Главну ријеч на збору водио је потпуковник Јован Вукановић. Руководство устанка са овог терена захтијевало је на збору да Кучи и Братоножићи у заједници са устаницима из других крајева нападну окупатора. Збор је, међутим, под притиском контрареволуционарних снага, одлучио „да се не даје отпор, за сада, окупатору, у интересу народа“.⁶⁶ Збор је изабрао делегацију, са генералом Радосавом Вуксановићем на челу, која је затим отишла команданту италијанских трупа у Подгорици и саопштила му ову одлуку. Устаничко руководство је протествовало против такве одлуке збора, али без резултата.⁶⁷

У међувремену су два колашинска устаничка батаљона дошла на Вјетерник у циљу организовања отпора италијанским јединицама и спречавања њиховог даљег продирања. Међутим, под притиском контрареволуционарних снага из Куча, Братоножића и Лијеве Ријеке устаничке јединице су се морале вратити.⁶⁸

Контрареволуционарне снаге из Братоножића, са Вуком Станишићем на челу, организовале су једну оружану јединицу, са циљем да и оружјем спријече, ако затреба, устаничке јединице из Колашина да на овом терену пруже отпор Италијанима. Група доњоморачких и подгоричко-љешкопољских устаника, која је ноћу 2/3 августа у селу Клопоту напала италијанску претходницу, приликом повлачења нападнута је од јединица Вука Станишића.⁶⁹

Контрареволуционарне снаге из Лијеве Ријеке су се такође активирале уочи наступања италијанске казнене експедиције. Оне су извршиле припреме да организовано иступе на племенском збору који је био заказан за 20. јул на Веруши.⁷⁰ Вође ових снага су позвале на збор

⁶⁵ Саопштење бр. 1—6 Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, Београд 1944, 44.

⁶⁶ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке четничке бригаде.

⁶⁷ О томе је у релацији Кучко-братоношке четничке бригаде забиљежено следеће: „На збору комунисти су протествовали противу оваквог држања, али пошто су били у мањини нису смели ништа предузимати“. (АИИ—Т, IX 1а—251 (42).

⁶⁸ Исто; Батрић Јовановић, н. дј., 253.

⁶⁹ Батрић Јовановић, н. дј., 253.

⁷⁰ Према Р. Лекићу (н. дј., 86) збор је одржан 23. јула.

све официре и подофицире, а такође су организовале да свако леворечко село пошаље на збор свог „представника“. На збору је одлучено да се формира Љеворечки батаљон „на националној основи“, од седам чета, за чије је командире одређено пет активних и два резервна официра. Такође је одлучено да се албанским квислиншким снагама у случају напада треба супротставити, а италијанским снагама које наступају од Подгорице да се не пружа отпор. Одлучено је да се овај батаљон назове *Комски одред*, како би се италијанима могло рећи да је та формација уперена једино против албанског напада, а и због тога што се рачунало да ће се овим снагама придружити и Брскућани.⁷¹ Официрима који су именовани за командире чета наређено је да изврше попис људства, а затим је одржан посебан састанак са официрима, од којих је затражено да се не укључују ни у какву другу организацију.⁷²

На збору је у име устаничког руководства андријевичког среза говорио Мирко Вешовић. Он је оштро иступио против оваквог става контрареволуционарних снага из Лијеве Ријеке. Вешовић је истакао да устаничко руководство не може ни по коју цијену дозволити формирање леворечког батаљона у оне сврхе у које су ове снаге жељеле.

Овај покушај оснивања батаљона „на националној основи“ је онемогућен, па је са подручја Лијеве Ријеке формирана једна устаничка чета која је 25. јула, на тражење Среске војне команде у Андријевици, упућена на фронт према Плаву.⁷³

Међутим, приликом појаве италијанске казнене експедиције на прагу Лијеве Ријеке контрареволуционарне снаге су се охрабриле и наставиле свој разбијачки рад. Оне су се повезале са истомишљеницима из Куча, обавијестивши их да неће давати отпор Италијанима. Послије тога, на Хану Гаранчића састали су се 28. јула представници контрареволуционарних снага из Братоножића, Брскута и Лијеве Ријеке. Ту су донијели заједничку одлуку да не пружају отпор италијанским јединицама које наступају од Подгорице, о чему су депешом обавијестили Срески националноослободилачки одбор у Андријевици.⁷⁴ Затим је упућена депеша Привременој врховној команди, која се у то вријеме налазила у Колашину, од које се ултимативно захтијевало да повуче устаничке јединице са леворечке територије, јер у противном — „доћи ће до борбе између нас и њих“.⁷⁵

Привремена врховна команда је покушала да сузбије разбијачку и капитулантску дјелатност ових снага, па је на њену иницијативу одржан народни збор на Лопатама (код Лијеве Ријеке), 2. августа 1941. године.⁷⁶

⁷¹ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—1315, Извјештај Радивоја Милошевића Дражи Михаиловићу о националном раду од 22. I 1943.

⁷² Исто.

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Према Р. Лекићу (н. дј., 104) збор је одржан 29. јула.

Збору су присуствовали представници Привремене Врховне команде капетан Арсо Јовановић, представник Среске војне команде из Андријевице Мирко Вешовић, представници Среског националноослободилачког одбора — Андријевица: учитељи: Митар Вукићевић, Благоје Лекић и Ђукан Вулевић и представници Народног одбора ослобођења среза беранског: Гавро Цемовић, инжењер, Мирко Дедовић, предузимач, и Милан Поповић, учитељ. Представници устаничких одбора власти и војних тијела захтијевали су да се уједине ове снаге и да се италијанским трупама пружи отпор на Вјетернику. Контрареволуционарне снаге су и овдје иступиле против устаничких предлога, захтијевајући да представник Привремене врховне команде напусти збор и да устаничке батаљоне из колашинског и подгоричког среза повуче са леворечке територије.⁷⁷

У таквој атмосфери устаничке јединице под командом Арса Јовановића покушале су код Рапскова гувна да организују отпор италијанским трупама, које су 3. августа већ биле ушле у Лијеву Ријеку. Устаничке јединице су 4. августа изјутра извршиле напад на италијанску претходницу, али је у датој ситуацији озбиљнији отпор био немогућ. Италијанске јединице су несметано наставиле наступање према Матешеву, у које су ушле 5. августа. Из Матешева је дивизија Венеција наставила напредовање у правцу Трешњевица према Андријевици и Беранама, а дивизија Пустерија према Колашину.

Контрареволуционарне снаге су и у осталим дјеловима андијевичког среза одиграле сличну улогу као ове у Лијевој Ријеци. Када су квислиншке албанске јединице из Сјеверне Албаније, Ругове и Метохије почеле 22. јула концентрацију у циљу надирања према слободној територији андијевичког среза, устаничко руководство са овог терена је предузело мјере да учврсти своје снаге у војничком, морално-политичком и организационом погледу, како би могле што ефикасније приступити одбрани слободне територије. Зато је одлучено да се Среска војна команда прошири кооптирањем неколико младих официра бивше Југословенске војске. Тада су у Среску војну команду кооптирани: Ђорђе Јашић, Андрија Весковић, Миличко Јанковић, Мираш Савић, Димитрије Влаховић и Владо Ђукић,⁷⁸ док је Величко Бојовић још од раније био члан, односно предсједник Среске војне команде. Како се притисак албанских квислиншких јединица непрекидно појачавао, Среска војна команда је приступила извођењу опште мобилизације борачког људства на слободној територији и новоформиране чете и батаљоне (формације по обрасцу старе црногорске војне организације) одмах слала на устаничке положаје према Плаву и Чакору.⁷⁹ У вријеме ове мобилизације за фронт, контрареволуционарне снаге

⁷⁷ АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—1315, Извјештај Радивоја Милошевића Дражи Михаиловићу од 22. I 1943.

⁷⁸ Од њих је једино мајор Миличко Јанковић остао одан народоослободилачкој борби. Италијани су га заробили 11. августа на планини Баљу, а стријељали три дана касније у Андријевици.

⁷⁹ Р. Лекић, н. дј., 75—85.

су се дале на посао, настојећи да је онемогуће. Тако су Љубо Вуксановић, Милутин Јелић и Григорије Божовић уз помоћ Душана Арсовића и Митра Вукићевића у Краљима и Барама Краљским успјели да онемогуће мобилизацију, јер су у овим селима имали утицај још од првог дана устанка.⁸⁰ Ове снаге су и у другим крајевима среза успијевале да остваре свој утицај и да шире пропаганду и против устаничког вођства и против устанка уопште. То им је нарочито успијевало у вријеме непријатељске офонзиве, кад су се комунисти и други родољуби налазили на фронту. Тако су на сектору Велике деморализаторски дјеловали Новица Поповић и Вуксан Гојковић, у Трепчи и Ријеци Марсенића: Михаило Васовић и Крсто Ракетић, у Забрђу: Вуксан Бакић, Рајко Бакић и Вукић Вукићевић, у Слатини: Милутин Јелић, Ђоко Рачић и др.⁸¹

У циљу мобилизације за фронт организовано је у андријевичком срезу, од 22. до 26. јула, више народних збора и конференција (у Полимљу, Андријевици, Шекулару, Трепчи, Трешњеви, Забрђу, Слатини, Цецунима, Коњусима и др), на којима су комунисти и други истакнути родољуби позивали све способно људство под оружје ради одбране слободне територије. Контрареволуционарне снаге су настојале да искористе и ту прилику да би поткопале позиције устанка. Оне су не само ометале мобилизације већ и агитовале да се обустави борба на фронту, „чиме би“ — како су рачунале — „само по себи била ликвидрана и комунистичка власт у срезу Андријевичком, а тиме би се спасао и отргао народ из комунистичких руку и овакве авантуре...“⁸² Ове снаге су покушале да за своје циљеве искористе и велики народни збор у Андријевици од 26. јула, тражећи да се пошаљу делегати да успоставе мир са квислиншким снагама са подручја Плава и Гусиња, а затим да се пошаљу двије делегације које ће срести Италијане — једна у правцу Чакора, а друга према Подгорици — и „покушати да умање њихову опасност према становништву“.⁸³ Руководство устанка се овоме енергично супротставило, „тражећи борбу са Италијанима и свима који дају овакве предлоге“.⁸⁴ Пошто у томе нијесу успјеле, контрареволуционарне снаге су покушале да сазову конференцију официра, али им је и тај покушај осујећен.⁸⁵

Док су грађански политичари вршили разорну пропаганду против устанка у позадини, на фронту су такву улогу преузели поједини официри, укључујући и неке чланове Среске војне команде. Они су на разне начине слабили дисциплину устаничких јединица, вршили пропаганду против политичких руководиљаца у јединицама, истицали да не трпе „оне који никада нијесу били војници“, алудирајући при том на комунисте чланове Среске војне команде или старјешине у устаничким

⁸⁰ Исто, 85.

⁸¹ Исто, 96—103.

⁸² АВИИ, Четничка архива, ЦГ—В—1315, Извјештај Радивоја Милошевића Дражи Михайловићу о националном раду од 22. I 1943.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ Исто.

јединицама итд.⁸⁶ Ђорђије Лашић и Андрија Весковић су, на примјер, предлагали да герилски одреди буду изоловани од устаничких јединица као посебне јединице.⁸⁷ Устаничко руководство, пише један од учесника у тим догађајима, није имало илузија „у односу на дуготрајност и корисност наше сарадње с Лашићем, Весковићем, Васом Лабаном и још неким официрима, али је било мишљења да ту, на положају, не треба са њима сувише заоштравати односе док не буду ослобођени Плав и Гусиње, јер нам је недостојало искуства и организационих способности да бисмо могли на положају преузети команду у своје руке“.⁸⁸ Што је ситуација на фронту била тежа то су поменути официри све више дјеловали деморализаторски, истичући да је „непријатељ јак“, да је „узалудна свака борба с окупатором“, да ће народ „својом сопственом кожом и крововима својих кућа платити ову незrelu авантуристичку игру устанка“ итд.⁸⁹ Чим су се италијанске претходнице појавиле на Чакору, поједини официри су дезертирали са читавим јединицама. Тако је Душан Арсовић у току једне ноћи дезертирао са фронта са читавом четом, а Батрић Божовић с већим дијелом чете.⁹⁰ Под њиховим утицајем, као и под утицајем Лашићеве и Весковићеве пропаганде, почеле су се јављати појаве дезертерства и у другим јединицама, у којима је био јак њихов утицај, тј. у којима је било мање комуниста.⁹¹ Четвртог августа Ђорђије Лашић, Андрија Весковић, Владо Ђукић, Мираш Савић и др. напустили су своја мјеста чланове Среске војне команде и истог дана прикључили се Љубу Вуксановићу, Милитину Јелићу, Вуксану Бакића и другим непријатељима ослободилачке борбе.⁹²

С албанским и другим квислиншким формацијама са подручја Плава, Гусиња и Космета проријеђене устаничке јединице су некако и излазиле на крај, али је појавом италијанске дивизије Пуље на Чакору ситуација постала крајње озбиљна. То су користили грађански политичари, па су све отвореније иступали као непријатељи народноослободилачке борбе. На конференцији која је 30. јула одржана у Андријевици они су тражили да се комунисти са читавом ратном спремом предаду окупатору, јер ће наводно „само то моћи да спасе народ од покоља и наша села од паљевина“.⁹³ Они су затражили реорганизацију Среске војне команде па да у њу уђу само „стручна лица“, „војнички најпоткованији“ официри, и да се Срески народноослободилачки одбор преименује у „Цивилни одбор“ па да буде састављен од старијих људи „од ауторитета“, и да добије „народно овлашћење да до доласка италијанских казнених експедиција поведе истрагу у правцу утврђивања листе главних криваца за организовање устанка у Андријевичком сре-

⁸⁶ Р. Лекић, н. дј., 78—91.

⁸⁷ Исто, 81.

⁸⁸ Исто, 98.

⁸⁹ Исто, 109.

⁹⁰ Исто, 98—110.

⁹¹ Исто, 99.

⁹² Исто, 117.

⁹³ Исто, 111.

⁹⁴ Исто, 112.

зу“.⁹⁴ Они су затим захтијевали „да се маркира неколико људи као одговорни кривци и тражи од италијанске команде да их она препусти домаћим цивилним властима, да им оне суде за грехове према недужним италијанским јединицама и невином народу који је заведен устао на оружје кобног 13. јула“.⁹⁵

У таквој ситуацији устаници нијесу могли да се успјешно супротставе много надмоћнијим непријатељским снагама које су наступале са три стране — са истока (Чакор) дивизија Пуље и квислиншке албанске скупине, са запада (Трепњевић) дивизија Венеција, са југа сјевероалбанске квислиншке формације са Пренк Цаљом на челу. Устаничке снаге нијесу могле да одоле спољњем и унутрашњем непријатељу истовремено. Лишена помоћи једног броја официра на фронту у најтежем часу, а непрекидно подривана иступањем грађанских политичара у позадини, Среска војна команда је постепено испуштала ситуацију из својих руку, тако да је дан уочи уласка непријатељских снага у Андријевицу наредила јединицама да престану с фронталном борбом. Том приликом преостали дио Среске војне команде (највећи дио официра је већ био иступио из ње) дозволио је великом дијелу наоружаних бораца да се врате својим кућама, а устаничком језгру, углавном ранијим герилским одредима, наређено је да се повлачи према масивима Комова, Бјеласице и других планина. Са њим се повукао и велики дио народа, али се касније dobrим дијелом вратио из тих збјегова.

И у беранском срезу је била слична ситуација. Док су се устаничке јединице, у којима су се налазили готово сви комунисти и скојевици, налазиле на фронту Мокра — Капе — Цмиљевица — Турјак — Петњица, у борби с муслиманским и албанским квислиншким снагама, грађанске снаге су то искористиле за развијање непријатељске дјелатности против народноослободилачког покрета. Сазнавши о концентрацији јаким окупаторских снага у Подгорици и Пећи, оне су непрекидно шириле деморализаторски дух у масама. У колико су вијести са фронта биле неповољне у толико је непријатељска активност ових снага била јача. Њиховим заузимањем одлагано је судјеловање заробљеним италијанским официрима (за злочине на Јасиковцу и другдје) и похапшеним шпијунима. Они су се залагали да заробљеним италијанским официрима буде што удобније, па су се постарали да их преселе из зграде Гимназије (гдје је био смјештен италијански гарнизон) у хотел.⁹⁶ Руководство устанка је чинило овакве и друге уступке грађанским политичарима, у жељи да се у тешким приликама не заоштрава ситуација. Али грађански политичари се нијесу задовољили тим уступцима. Они су ишли све даље. Они су заправо тражили само повод да раскину са народноослободилачким покретом, а затим да иступе против њега. И ускоро су га нашли. Привремена врховна команда је затражила да се заробљени италијански официри пребаце из Берана у Колашин, гдје је требало да им се организује суђење. Представници

⁹⁴ Исто.

⁹⁶ М. Дашић, н. дј., ИЗ, 4, 1961, 673.

грађанских партија у Народном одбору ослобођења и неки официри у Војном комитету успротивили су се томе захтјеву, Привремене врховне команде. Они су истицали да ће, ако се ишта деси италијанским официрима, италијанска војска због тога извршити репресалије над народом у знак одмазде.⁹⁷ Пошто су и поред тога заробљени италијански официри 28/29. јула спроведени за Колашин,⁹⁸ то је Милану Поповићу, једном од вођа грађанских партија, дало повода, да иступи из Народног одбора ослобођења, чији је био члан. Поповић је то учинио по повратку са народног збора у Лопатама (који је одржан 2. августа), кад се упознао са држањем непријатеља ослободилачког покрета из Лијеве Ријеке, и кад је увидио да је ситуација на фронтима постала критична.⁹⁹ Такав његов став поколебао је и остале грађанске политичаре у Одбору, па су и они из њега иступили.¹⁰⁰ Са тим су се солидарисали и грађански политичари који се нијесу налазили у Одбору (Филип Цемовић, Вукота Дедовић, Тодор Поповић и др.).¹⁰¹

Својим непријатељским ставом према народноослободилачком покрету грађански политичари су утицали и на држање појединих официра који су им по својим политичким ставовима били блиски, а који су у устаничким јединицама заузимали командне положаје. Већи дио њих се поколебао, изјавивши, да је немогуће даље пружати отпор надмоћнијим непријатељским снагама. То је, разумије се, поколебало и један број устаника и уносило панику у устаничке редове.¹⁰² Тако се продубило размимоилажење између устаничког руководства и официра бивше Југословенске војске, који су борбу против Муслимана и Албанаца претпостављали борби против окупатора, затим вршили и подстрекавали шовинистичке испаде према муслиманском живљу и предлагали да се после 1. августа настави офанзивна акција против Муслимана и спале Рожаје и Тутин.¹⁰³ Убрзо после иступања грађанских политичара из Народног одбора ослобођења и официри су напустили Војни комитет.¹⁰⁴

Руководство устанка је одлучено да се Народни одбор ослобођења попуни новим родољубима, улажући крајње напоре да задржи ситуацију у својим рукама. А када му то није успјело, покушао је да организује евакуацију становништва и складишта хране и другог материјала, у чему је само дјелимично успјело.

У току непријатељске офанзиве конатрареволуционарне снаге из колашинског среза иступале су против народноослободилачког покрета дрскије него на почетку устанка. Њене вође су се повезале с непријатељима устанка из Лијеве Ријеке, а преко њих су биле у контакту са истомилшљеницима из Братоножића и Куча. Најактивнија од колашин-

⁹⁷ Р. Борић, н. дј., 57.

⁹⁸ АИИ—Т, II, 5—19 (41), Проглас Привремене врховне команде од 30. VII 1941.

⁹⁹ М. Дашић, н. дј., 647.

¹⁰⁰ Р. Борић, н. дј., 57.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² М. Дашић, н. дј., 674.

¹⁰³ Исто, 672—676.

¹⁰⁴ Исто, 677.

ских група била је група Љуба Минића у колашинско-речинској општини. Користећи околност да се у Колашину налазила свега једна и то непотпуна, устаничка чета, док су устанички батаљони били у покрету према фронтovima, Минићева група је могла готово несметано да развије своју активност. Она је крајем јула организовала и своју оружану јединицу, састављену од бивших жандарма и других контра-револуционарних снага, па је чак вршила припреме и за напад на устанике у Колашину. Кад су, на тражење Привремене врховне команде, заробљени италијански официри из Берана доведени у ноћи 28/29. јула у Колашин, група Љуба Минића је упутила једну делегацију у Привремену врховну команду, са захтјевом да јој се заробљени официри предају на чување. У међувремену, док је делегација водила преговоре у Привременој врховној команди, Минићева оружана јединица је запосјела доминантне положаје око Колашина у намјери да нападне град. Нешто касније браћа Вујисићи из Скрбуше, са око двадесетак наоружаних људи, покушали су да се придруже Минићевој јединици.¹⁰⁵ Привремена врховна команда је одбила захтјев делегације колашинске групе, а дјелови Доњоморачког батаљона су разјурили њихову јединицу, али је нијесу и разоружали.¹⁰⁶ Нешто касније, Привремена врховна команда, је италијанске официре ипак предала колашинско-речинској групи на чување.¹⁰⁷ Колашинско-речинска група је вршила и друге непријатељске иступе против народноослободилачког покрета. Негдје у исто вријеме кад је припремала напад на Колашин, она је извела диверзантску акцију на комуникацију Колашин — Матешево — Лијева Ријека и том приликом преградила цесту барикадом и прекинула телефонску линију којом су Колашинско-речински и Доњоморачки батаљон и друге устаничке јединице одржавали везу са Колашином.¹⁰⁸

Грађанске снаге су и у другим крајевима колашинског среза вршиле непријатељску дјелатност против устанка.

Непријатељи устанка из Прекобрђа са Батрићем Ракочевићем и Леком Вујисићем на челу посјели су 28. јула положаје на Марковића лазу, у намјери да нападну устанике уколико они пруже отпор окупаторским трупaма на подручју њихове општине.¹⁰⁹

Непријатељи устанка из Липова вршили су притисак на устаничко руководство да се бори Липовског батаљона што прије врате својим кућама, да се тек после тога донесе одлука о њиховом даљем дјеловању.¹¹⁰

¹⁰⁵ АИИ—Т, II 5—19 (41), Проглас Привремене Врховне команде од 30. VII 1941; Батрић Јовановић, н. дј., 250—252.

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ Батрић Јовановић, н. дј., 250 и *Неке примједбе на чланак Љуба Анђелића Тринаестојулски устанак*, ИЗ, бр. 2, 1962, 330—331.

¹⁰⁸ АИИ—Т, II 5—19 (41), Проглас Привремене врховне команде од 30. VII 1941; Батрић Јовановић, н. дј., 251.

¹⁰⁹ Љ. Анђелић, н. дј., 157.

¹¹⁰ Батрић Јовановић, н. дј., 252.

У таквој ситуацији устаничке снаге су евакуисале Колашин 4. августа, пошто су увидјеле да италијанске дивизије *Пустерија* и *Венеција* незадрживо надиру од правца Лијеве Ријеке.

У току устанка грађанске снаге бјелополског среза нијесу могле да дођу до изражаја, али је приликом евакуисања Бијелог Поља једна група на челу са Јованом Радовићем и Димитријем Булатовићем припремала оружани напад на Окружни и Мјесни комитет КПЈ.¹¹¹

Формирање „одбора народног спаса“

У мјестима у којима су контрареволуционарне снаге биле бројне и гдје су организовано радиле против устанка дошло је, непосредно после повратка италијанских јединица, а негдје и прије њега до формирања тзв. „одбора народног спаса“. То су биле прве колаборационистичке организације грађанских снага великосрпске оријентације које су се одмах ставиле у службу окупатора и пружиле му помоћ и подршку у борби против народноослободилачког покрета.

Послије повлачења устаничких снага из Брана и Андријевине непријатељи ослободилачког покрета из ових мјеста груписали су се у Андријевцу и ту се припремили за дочек окупаторских јединица. Формирање су двије делегације, од којих је једна пошла према Чакору а друга према Трешњевику, да дочекују Италијане. Делегацију према Чакору предводили су Милутин Јелић, Милан Поповић, Филип Цемовић, др Вукота Дедовић, Богдан Шошкић и мајор Ђорђе Јашић, а делегацију према Трешњевику предводио је потпуковник Микета Милићевић.¹¹²

Италијанске дивизије су заузеле Андријевцу 8. августа.¹¹³ Цивилну власт је поново преузео италијански цивилни комесар поручник Јосип Куртони. Он је 11. августа одржао састанак са бившим председницима општина и сеоским кметовима и позвао их на сарадњу. Затим им је саопштио да је за среског начелника постављен адвокат Урош Влаховић, који је имао задатак да преко председника општина и сеоских кметова спроводи све наредбе и захтјеве окупатора.¹¹⁴

Послије успостављања окупаторске власти грађанске снаге из среза андријевачког су под окриљем окупатора формирале *Срески одбор спаса*, који је имао задатак да окупља све противустаничке снаге, без обзира на њихову политичку припадност, тако да су у њу избрани и присталице Црногорске федералистичке странке. За председ-

¹¹¹ Исто, 253.

¹¹² Р. Лекић, н. дј., 123; Милорад Т. Јоксимовић, Милан Поповић, Гласник СКИД „Његош“, св. 14, 1964, 114.

¹¹³ Зборник НОР, III, 4, док. 167, Извјештај италијанске Врховне команде од 8. VIII 1941.

¹¹⁴ Р. Лекић, н. дј.,

ника Одбора изабран је Љубо Вуксановић, а за секретара Драгиш Шошкић, бивши управник поште.¹¹⁵

Талијани су одмах након уласка у Андријевицу формирали Пријеки војни суд, који је за прва два дана изрекао седам смртних пресуда.¹¹⁶ Отпочеле су и репресалије по најближим селима. Оне су извођене под командом мајора Буљонија (Buglioni), команданта италијанског батаљона у Андријевици, и цивилног комесара Куртонија у сарадњи са домаћим непријатељима устанка.¹¹⁷

Одбор спаса, у Беранама формиран је чим су устаничке јединице напустиле град, односно пошто су дјелови дивизије *Венеција* стигли на Трешњевик. Једна од првих њихових акција била је састављање списка комуниста, који је предат италијанским трупама по њиховом уласку у град, 9. августа. У другој половини августа одбор је реорганизован у Срески национални одбор.¹¹⁸ Главна активност њених чланова састојала се у пружању помоћи окупатору, нарочито приликом извођења репресалија.¹¹⁹

Непријатељи устанка из Колашина послали су своју делегацију коју су такође назвали Одбор спаса, на челу са Миланом В. Булатовићем, у Матешево, да дочека италијанске јединице. Приликом уласка Италијана у Колашин 8. августа ове снаге су им приредиле свечан дочек. Том приликом су им предати и заробљени италијански официри, који су се налазили у Смаилагића — Пољу.¹²⁰ Сјутрадан је формиран Национални антикомунистички одбор.¹²¹

У Бијелом Пољу је одмах послје евакуације устаничких снага формиран Национални одбор. Чланови одбора су пошли у сусрет Италијанима чак у Беране. Одбор је био састављен од представника се паратиста, великосрпских и муслиманских контрареволуционарних снага.¹²² Једна од првих акција Одбора била је састављање списка комуниста, који је затим предат Италијанима.¹²³

У Пљевљима је такође, по доласку италијанске дивизије *Пустерија*, формиран Национални одбор.¹²⁴

¹¹⁵ Остали чланови одбора били су: Милутин Јелић, Ђоко Рачић, Богић Милошевић, Урош Влаховић, др Вукман Шошкић, Величко Бојовић, Новица Поповић, Васо Јабан и др. (АИИ—Т, VIII 1м—9 (45), Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

¹¹⁶ Исто, 123.

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Р. Боричић, н. дј., 57; Батрић Јовановић, н. дј.; 253.

¹¹⁹ АИИ—Т, VIII 1м—10 (45), Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача; Р. Боричић, н. дј., 57. Чланови одбора били су: Филип Џемовић, Милан Поповић, Тома Јоксимовић, Тодор Поповић, Владо Вујосевић, Васо Ђуришић, Радосав Јоксимовић, Вуко Вуковић, др Вукота Дедовић, и др.

¹²⁰ Љ. Анђелић, н. дј., 161.

¹²¹ У одбор су ушли: Љубо Минић, Вуле Влаховић, Петар Шоћ, Вучета Дрљевић и др. (Љ. Анђелић, н. дј., 161).

¹²² Његови чланови су били: Мијајло Булатовић, Филип Хајдуковић, Јунуз Идризовић, Раде Реџић, Милан Радовић, Димитрије Булатовић, Живко Анђелић и др. (Батрић Јовановић, н. дј., 254).

¹²³ Батрић Јовановић, н. дј., 254.

¹²⁴ У одбор су ушли: Војо Ненадић, Григорије Бојовић, Нићифор Лисичи и Шефкија Селмановић (Батрић Јовановић, н. дј., 254).

Италијани су објеручке прихватили сарадњу домаћих контрареволуционарних снага и њихових одбора, на које ће се ослањати и приликом репресалија и у борби против народноослободилачког покрета уопште.

Непријатељска офанзива се средином августа завршила спајањем у рејону Жабљака италијанских дивизија *Кахатори деле Алпи* са правца Никшића и *Пустерија* са правца Пљеваља. Непријатељу је пошло за руком да поново овлада главним комуникацијама, градовима и већим мјестима и да ослободи око 3.000 својих војника и официра које су устаници били заробили. Под притиском несразмјерно надмоћних непријатељских снага, устаничке јединице (батаљони и чете) су се распале, а оружане снаге народноослободилачког покрета сведене су углавном на језгро састављено од герилских одреда који су и започели устанак. Окупатор је у знак репресалија стријељао већи број талаца, а интернирао је неколико хиљада људи.¹²⁵

Кризу у коју је устанак запао и осипање његових снага проузроковало је више фактора. Устаничке јединице — настале у заносу великих успјеха на почетку устанка, без ратног искуства и потребног наоружања (изузев лаког пјешадијског), неприпремљене за дужа ратовања а уз то и поколебане пропагандом грађанских политичара и деморалисане држањем једног броја официра бивше Југословенске војске који су у њима били добили командне положаје — нијесу могле одољети притиску бројно око пет пута надмоћнијег непријатеља, који је располагао најсавременијом ратном техником. Ни само устаничко, односно партијско руководство није се довољно снашло у тој ситуацији. Оно је у знатној мјери било оптерећено начином рада у илегалним условима, тако да прелазак на оружану ослободилачку борбу у новим условима није могао остати без одређених посљедица. Партијска организација је уочи устанка извршила заиста солидне припреме прикупљањем оружја и формирањем ударних (герилских) група и њиховом обуком. У ствари, припреме су се на то ограничиле. Стратегија и тактика КПЈ, односно систем руковођења у условима ослободилачке борбе, нијесу разрађивани. У вријеме доношења одлуке о почетку оружане борбе (на састанку у Пиперима од 8. јула) партијско руководство није имало довољно разрађену концепцију њеног тока. Тада није било предвиђено стварање веће слободне територије, па зависно од тога ни стварање нове власти, а Привремена врховна команда која је требало да руководи операцијама формирана је око исцјелу дана послје првих устаничких плотуна. Све то, а затим слаб систем веза, као и погрешна директива делегата ЦК КПЈ о враћању једној дијелу устаника својим кућама (јер је, према тој директиви, борба тре-

¹²⁵ Према депеши Захарија Остојића, коју је октобра 1941. године упутио са Радовча југословенској емигрантској влади, окупатор је у току јулског устанка, односно непријатељске офанзиве, интернирао у Албанију 15 — 18.000 људи. Тај податак, који преувеличава број интернираних, Остојић је добио од Главног штаба партизанских одреда за Црну Гору (АИИ—Т, XI 1а—25/41), Препис телеграма З. Остојића).

бало да задржи герилско-диверзантски карактер), проузроковали су кризу устанка и осипање устаничких јединица.¹²⁶

Домаће буржоаске снаге, које су — највећим дијелом заслијепљене својим уско класним интересима — од самог почетка у суштини биле против устанка, својом сарадњом су пружиле врло значајну помоћ оружаном интервенцији окупатора. Том приликом су се обје грађанске политичке групације (и оне великосрпске оријентације и сепаратистичке) нашле на истим позицијама у борби против народноослободилачког покрета. У току непријатељске офанзиве у неким је мјестима (Андријевица, Колашин, Бијело Поље), дошло до њихове сарадње под окриљем окупатора.

То што су контрареволуционарне снаге најактивније и најорганизованније иступиле на подручју ОК КПЈ Колашин (колашински, андријевички и берански срез), а дијелом и у бјелопољском срезу, није случајно, као што ни четничка организација Драже Михаиловића неће случајно баш ту стећи своје прво упориште у Црној Гори. Коријени тога леже у чињеници да се на том подручју последице капитулације бивше Југословенске војске нашао велики број буржоаских интелектуалаца који су као државни чиновници или официри васпитани у великосрпском духу.

Припадници буржоаске власти у првим данима последице априлског слома били су збуњени и дезоријентисани. Када су увидјели да КПЈ припрема оружани обрачун са окупатором, контрареволуционарне снаге прихватају поруку емигрантске владе упућене преко британског радија; „Чекајте — још није вријеме“, настојећи да онемогуће ослободилачке планове КПЈ.¹²⁷ Када је, међутим, под руководством КПЈ букнуо општенародни устанак против окупатора, грађанске снаге су оцијениле да се више не смију држати по страни, па су се прикључиле устанку, јер је то био једини начин да поврате изгубљени престиж. Осјећајући да би у тој борби играле споредну улогу, а плашећи се револуционарних стремљења и утицаја КПЈ у масама, ове снаге су окренуле леђа устанку чим су се појавиле прве јаче окупаторске снаге, а само су истински родољуби остали на позицијама ослободилачке борбе.

¹²⁶ Блажо Јовановић, *Први дани устанка у Црној Гори*, Зборник сјећања Четрдесет година, V, 165.

¹²⁷ Батрић Јовановић, н. дј., 248.

ГЛАВА ТРЕЋА

ПОЛИТИКА ОКУПАТОРА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1941. ГОДИНЕ — АКТИВНОСТ СЕПАРАТИСТА И СТВАРАЊЕ ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА

Развитак НОП у Црној Гори од августа 1941. до јануара 1942. године

У току непријатељске офанзиве одржано је на планини Лебршнику (подгорички срез) проширено савјетовање Покрајинског комитета КПЈ (8. августа 1941), на коме је извршена анализа и дата оцјена устанка и донесени закључци у вези с даљим развитком народноослободилачког покрета у Црној Гори, Боки и Санцаку. Поред задатака који су се односили на политичко и организационо јачање и учвршћивање партијске организације, на савјетовању је одлучено да се изврши реорганизација терилских одреда, у које је требало укључити не само чланове КПЈ него и све родољубе и антифашисте који су спремни за борбу против окупатора, а затим да се настави извођење оружаних акција против окупатора и да се изврше свестране политичке и војне припреме за поновно расламсавање ослободилачке борбе.¹ Иако је у његовим документима било погрешних оцјена и ставова (као што је став о антифашистичкој револуцији као нужној етапи пролетерске револуције), који су сужавали платформу народноослободилачке борбе, што је нешто касније интервенцијом ЦК КПЈ исправљено, ово је савјетовање значило снажан подстицај даљем развитку народноослободилачког покрета у Црној Гори.²

У току септембра и октобра одржане су среске партијске конференције, на којима су прорађивани материјали са савјетовања. Све партијске организације извршиле су темељите политичке и војне припреме за даљи развитак народноослободилачке борбе. Напосредно по-

¹ Зборник НОР, III, 4, док. 2, Резолуција покрајинског савјетовања КПЈ за Црну Гору, Боку и Санцак.

² Исто, III, 1, док. 48. Извјештај Ивана Милутиновића Централном комитету КПЈ од 6. новембра 1941.

слије савјетовања, умјесто Привремене врховне команде формиран је Штаб народноослободилачких герилских (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санџак. Извршена је реорганизација герилских одреда, који су брзо прерасли у водове и чете, односно батаљоне и партизански одред успио је да уништи већу италијанску моторизовану когорски и херцеговачки герилци водили су успјешне борбе против усташа и домобрана у рејону Билећа и Гацка. У Црној Гори је такође извршено неколико диверзантских акција, а крајем септембра изведене су и оружане акције на комуникацијама Никшић — Даниловград и Подгорица — Матешево. Средином, заправо 18. октобра Зетски партизанске одреде. У другој половини августа и почетком септембра црнолону код Јелиног дуба (комуникација Подгорица — Матешево), што је означило прелом у погледу масовности оружаних акција против окупатора.

У другој половини октобра, у смислу одлука савјетовања у Столицама, извршена је реорганизација партизанског командовања у Црној Гори и Санџаку. Одлуком ЦК КПЈ и Врховног штаба формиран су посебно Главни штаб НОП одреда за Санџак, а посебно Главни штаб за Црну Гору и Боку. Извршена је и реорганизација партизанских јединица. Током новембра формирано је шест територијалних партизанских одреда (Ловћенски, Зетски, „Бијели Павле“, Никшићки, Дурмиторски и комски). Средином новембра формиран је Црногорски НОП одред за операције у Санџаку, који је у свом саставу имао 3.690 бораца. У нападу на Пљевља (1. децембра 1941) овај одред је претрпио неуспјех, али је својим дјејствима у Санџаку подстакао снажнији развитак ослободилачког покрета у том крају.

Почев од првих дана новембра партизански одреди у Црној Гори изводили су систематски оружане акције против окупатора. Готово све комуникације су дошле под удар. Уочи и за вријеме пљеваљске операције партизански одреди су активност против окупатора максимално појачали. Готово све комуникације, изузев оних у приморју, биле су за више дана онеспособљене за саобраћај. Окупатор је био стијешњен у својим гарнизонима и сваки покушај изласка из њих стајао га је великих губитака. Поред осталих неуспјеха које је трпио, само у двјема акцијама крајем новембра, тј. приликом покушаја продора из Билеће за Никшић (26. новембра) и упада у Куче (30. новембра), окупатор је имао 280 избачених из строја.³

Због учесталих напада, несигурности комуникација и предстојеће зиме, окупатор је био принуђен да напусти нека мјеста у којима је држао своје посаде и да се концентрише у неколико већих гарнизона. Још средином октобра он је евакуисао своје гарнизоне из Шавника и Жабљака, а крајем децембра 1941. и почетком јануара 1942. године и из Грахова, Лијеве Ријеке, Матешева, Колашина и других мањих мјеста.

³ Зборник НОР, III, 1, док. 96, Извјештај Никшићког НОП одреда од 30. новембра 1941; Исто, док. 109, Извјештај Зетског НОП одреда од 3. новембра 1941.

Крајем 1941. и почетком 1942. године у Црној Гори и црногорском дијелу Санџака дјејствовало је близу 50 партизанских батаљона, који су по списку имали око 20.000 људи, од којих приближно половину активних бораца.⁴ Почетком 1942. године број партизана се повећао. На тражење Врховног штаба, Главни штаб за Црну Гору и Боку издвојио је од тих снага око 4.000 бораца и послао их у Санџак, Херцеговину, источну Босну, као помоћ ослободилачком покрету у тим крајевима.⁵

Поред рада на јачању и учвршћивању партизанских одреда као оружане снаге народноослободилачког покрета, руководство устанка је посвећивало велику пажњу и стварању широке платформе за окупљање у борби против окупатора родољубивих снага из свих друштвених слојева, без обзира на политичка убјеђења, националну и вјерску припадност. Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори је своје политичке ставове изражавало преко партијских инструкција, директива, прогласа, резолуција и написа у партизанској штампи.

Припреме руководства устанка за јачање народноослободилачког покрета у Црној Гори последице непријатељске офанзиве текле су под народном општенационалне ослободилачке антифашистичке револуције, која је први пут употребљена на покрајинском савјетовању од 8. августа 1941. Руководство НОП-а у Црној Гори је сматрало да са борбом против окупатора треба истовремено повести борбу против старог режима који је владао у Југославији до рата.⁶ Та парола је, у ондашњим условима, сужавала или могла да сузи базу народноослободилачког покрета, а могла је и да компликује односе са западним савезницима. Централни комитет КПЈ је зато благовремено интервенисао и исправио такво схватање, мада се у међувремену и само покрајинско руководство кориговало, тако да то није могло имати неке теже последице. Већ у прогласу ПК КПЈ објављеном крајем августа или почетком септембра 1941. даје се шира платформа, а Велика Британија и САД третирају се као савезници. У том прогласу је истакнуто да ће КПЈ као предводник радних маса, у интересу народа и општенационалних циљева, дијелити добро и зло са свим патриотима у борби против окупатора и његових „скутоноша“.⁷ У њему се народ Црне

⁴ Није могуће прецизно утврдити број партизана у Црној Гори у то вријеме. Према процјени Влада Стругара (*Рат и револуција народа Југославије*, 69) партизански одреди у Црној Гори имали су у то вријеме око 20.000 људи. Батрић Јовановић (*Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, 810) наводи да је у истом периоду било око 30.000 људи. Међутим, број активних партизана био је знатно мањи. У извјештају Ивана Милутиновића Врховном штабу од 11. јануара 1942. године пише: „Оно што је за нас најважније јесте то да ми данас у Црној Гори и Боки немамо ни 7.000 добро наоружаних, добро дисциплинованих и вољних партизана, који би били способни за операције на другом терену, а не нарочито последице случаја у Пљевљима... Ми мислимо да је процјена другова који се сада налазе код Вас нереална...“ (*Зборник НОР*, III, 4, док. 21).

⁵ *Зборник НОР*, II, 2, док. 183, Титово писмо Е. Кардељу и И. Рибару — Лоли од 16. фебруара 1942.

⁶ *Зборник НОР*, III, 4, док. 7, Извјештај ПК СКОЈ-а за Црну Гору, Боку и Санџак Централном комитету СКОЈ-а од 18. новембра 1941.

⁷ АИИ—Т, II 5—9 (41).

Горе позива да се уједини у борби за националну слободу, независност и равноправност.⁸ У прогласу ПК КПЈ од 17. октобра 1941. истиче се да народноослободилачка борба није искључиво комунистичка ствар, већ треба знати „да се данас ради само и једино о националном ослобођењу.“⁹ У истом прогласу се позивају Албанци, Муслимани, Срби и Хрвати да се удруже са Црногорцима и да стварају своју народноослободилачку војску у борби против окупатора. Истовремено се позивају сви родољуби, бивши официри, лекари, чиновници, ђаци, омладина и жене, без обзира на вјерску и националну припадност, да у борби против окупатора остваре чврсто народно јединство.¹⁰ Карактеристично је да се у овом документу наглашава потреба рјешења националног питања, па се каже да народноослободилачка борба треба да буде истовремено и борба за слободну и равноправну Црну Гору, аутономни Санџак и независну Албанију.¹¹

Покрајински комитет КПЈ и Главни штаб улагали су велике напоре да се у народноослободилачку борбу укључи што већи број припадника и присталица бивших грађанских партија и официра — све родољубиве снаге. Тако се у директиви ПК КПЈ од 26. октобра, упућеној свим партијским организацијама, каже: „Комунисти морају да буду свјесни тога да је циљ данашње борбе народно ослобођење испод фашистичког јарма и да је њихова највећа дужност да у ту борбу уведу све оне који су спремни да у њој учествују или је на ма који начин помажу.“¹² Треба истаћи да је долазак Ивана Милутиновића почетком новембра 1941. (и његово искуство, које је у том погледу стекао прије доласка у Црну Гору) допринио да се то питање правилније сагледа. Средином новембра ПК КПЈ је издао директиву партијским организацијама у којој се говори о сарадњи с родољубивим снагама. У том документу се истиче да се треба чувати секташества, и сарадњу остварити са свим родољубима који хоће искрено да се боре и помажу народноослободилачку борбу, без обзира на то јесу ли они припадници или функционери какве родољубиве организације или политичке странке. „Најбољи међу тим елементима, на основу предлога МК односно ОК (КПЈ) и на предлог батаљонске команде могу се узети у обзир за војна руководства“, истиче се у том документу.¹³

Пошто се у то вријеме приличан број бивших југословенских официра стављао на располагање партизанским командама, Покрајински комитет КПЈ је 20. новембра 1941. упутио партијским организацијама директиву у којој понавља да су отворена врата партизанских јединица свим поштеним родољубима, свима који хоће да се боре против окупатора, а од њиховог држања у борби зависи њихов даљи напредак, „јер ми не гледамо на то што је ко био прије у бившој југословенској војсци, већ како се ко држи сада у данашњој борби“. Про-

⁸ Исто.

⁹ АИИ—Т, II 5—3 (41).

¹⁰ Исто.

¹¹ Исто.

¹² Зборник НОР, III, 1, док. 29.

¹³ Исто, док. 47.

вјерени родољуби, писало је у директиви, биће примани и у штабове партизана, а они који су компромитовани у народу, чија је прошлост прљава, не долазе у обзир за пријем ни у партизане.¹⁴ Овакве ставове налазимо у већем броју партизанских и партијских докумената.

У писму Ловћенском одреду од 28. новембра 1941. године Главни штаб је поновио да сви родољуби могу и треба да нађу мјеста у партизанским редовима; њихова активност не смије бити спутавана, али њихов политички рад међу партизанима мора бити контролисан. Ако се покажу као добри борци, писало је у том документу, долазе у обзир за све командне функције у партизанским јединицама до команданта одреда.¹⁵

Неколико дана касније Главни штаб је поново писао Ловћенском одреду да предузме кораке ради повезивања са припадницима грађанских партија, како с радикалима и демократима тако и с федералистима који се нијесу компромитовали сарадњом с окупатором, да покуша да с њима одржи заједнички састанак на коме би осудили оне који су покушавали да изазову братоубилачку борбу.¹⁶

Тамо гдје су мјесна руководства гријешила, било одступајући од генералне линије КПЈ, односно од опште линије народноослободилачког покрета, било чинећи друге политичке прешке, ПК КПЈ је интервенисао. Тако је у писму Окружном комитету КПЈ — Цетиње од 1. децембра 1941. године писао да је неправилно дијелити људе на „бјелаше“ и „зеленаше“, како је то поступио ОК КПЈ — Цетиње у једном прогласу Катунцима. ПК КПЈ је указивао на потребу „Да се сви поштени Црногорци и Црногорке окупе у јединствени фронт у борби за народно ослобођење из фашистичког ропства... Све оне који изражавају своју спремност за борбу, звали се они „англофили“ или ма како друкчије, треба примити у наше партизанске јединице“.¹⁷

Општа линија НОП у Црној Гори била је да припадницима бивших грађанских партија и другим родољубима омогући учешће не само у партизанским јединицама већ и у привременим органима народне власти — народноослободилачким одборима. Чак је директива била да се за предсједника народноослободилачких одбора увијек бирају угледни грађани — непартијци. Став руководства НОП у погледу карактера, циљева и задатака народноослободилачких одбора објашњаван је и преко Народне борбе, органа ПК КПЈ. У написима је наглашавано да народноослободилачки одбори нијесу и не смију бити органи појединих партија или посебних организација, већ у њему треба да буду заступљене све политичке групе и организације и сви родољуби, „све оно што је на дјелу показало да неће никада издати своју отаџбину у овом светом рату“.¹⁸

¹⁴ Зборник НОР, III, 1, док. 86, Директивно писмо ПК КПЈ од 20 новембра 1941.

¹⁵ Исто, док. 82.

¹⁶ Исто, док. 147, Писмо Главног штаба од 18. децембра 1941.

¹⁷ Исто, док. 104.

¹⁸ Народна борба бр. 3, 1941.

Рад руководства НОП у Црној Гори на окупљању припадника бивших грађанских партија и других родољуба у народноослободилачком покрету није се сводио само на упутства партијским организацијама, већ су они позивани на сарадњу и преко прогласа, партизанске штампе и личних контаката, а неким од њих су писмени позиви и директно упућивани.

Такав став руководства НОП допринио је да знатан број грађанских политичара и припадника бивших грађанских партија приступи народноослободилачком покрету.¹⁹

Радећи на окупљању свих родољубивих снага у борби против окупатора руководство НОП је посвећивало посебну пажњу организацијама омладине и жена. При томе се постављало као главни циљ укључивање што већег броја омладине и жена у народноослободилачки покрет и организационо оформљење јединственог омладинског фронта за борбу против окупатора. Полазну линију за рад у том погледу представљала је директива ЦК СКОЈ-а од августа 1941. године, упућена Секретаријату ПК СКОЈ-а за Црну Гору. У њој се, поред осталог, каже: „Наша руководства, нарочито покрајинска, окружна и месна, морају... одмах ступити у контакт са представницима осталих омладинских организација и група у њиховој покрајини, односно место... У обзир код сарадње долазе све родољубиве и антифашистичке снаге: соколи, демократи, земљорадници, радикали и најразличитије омладинске организације... Треба енергично ликвидирати свако секташтво које би и даље кочило развитак нашега рада у овом правцу“.²⁰

Почев од септембра у Црној Гори се ради на формирању јединствене омладинске организације под именом Црногорска народна омладина, а ускоро затим и организације жена. Крајем новембра 1941. године, када је одржана Прва покрајинска конференција, Црногорска народна омладина је имала (не рачунајући Санџак) 12.511 чланова.²¹

О напорима руководства НОП у Црној Гори да окупи све снаге у борби против окупатора чланови мисије: Б. Хадсон, З. Остојић и М. Лалатовић, извијестили су средином октобра 1941. године своје надлежне факторе: „У Црној Гори сада акцију воде добро организовани комунисти. Они хоће да окупе све за борбу против окупатора (подвукао Р. П.). Национални елементи држе се по страни и чекају. Треба подстаћи националисте да се организују за борбу“.²²

¹⁹ Видјети о томе: Р. Пајовић, *Народноослободилачки фронт Црне Горе*, ИЗ, 4, 1964, 607—622.

²⁰ *Зборник НОР*, II, 2, док. 13.

²¹ *Документи историје омладинског покрета Југославије*, том I, књ. 2, 239—260.

²² АИИ—Т, XI 1а—25 (41), Препис депеше савезничке мисије Хадсон — Остојић — Лалатовић бр. 25. од октобра 1941.

*Покушај ставарања привремене црногорске владе и формирање
италијанског Гувернатора за Црну Гору*

По завршетку офанзиве окупатор је средином септембра дивизију Пуље вратио у Албанију, а дивизију Каћатори деле Алпи пребацио у Далмацију. Италијанске оружане снаге које су остале у Црној Гори износиле су око 100.000 људи.²³ Њима је окупатор запосио све градове, средња и општинска мјеста, као и многа села дуж комуникација.

По одлуци шефа италијанске владе Бенита Мусолинија од 24. јула, Пирцио Бироли је своју резиденцију преселио из Тиране у Цетиње, гдје је имао „на лицу мјеста“ да руководи операцијама „које већ личе на рат“ и да са војном преузме и цивилну власт. Истовремено, Мусолини је разријешао Маццолинија дужности високог комесара Црне Горе. Командант окупационих трупа Црне Горе овлашћен је да на овом простору не именује цивилног комесара, ако „из нарочитих разлога“ сматра да то није потребно.

На основу ових наредби и овлашћења Пирцио Бироли је 25. јула стигао на Цетиње, а већ сјутрадан званично је преузео војну и цивилну власт у Црној Гори.²⁴

Први утисци Пирција Биролија по доласку у Црну Гору били су: у економском погледу влада хаотично стање, а у политичком погледу становништво је „занесено комунистичком идеологијом“. Због тога би очекивати да се Црногорци могу држати покорени или покушати да се одржи „ред“ обећањима или убјеђивањем значило исто што и „орати море“, — обавјештава он Врховну команду.²⁵ Из тога је Бироли извео закључак да је неопходна политика силе коју ће он често и примјењивати у Црној Гори, нарочито у устанку.

По завршетку оружаных операција против устаника, да би онемогућио даље оживљавање ослободилачког покрета, Бироли је предузео мјере за предају оружја, а касније ће и за предају устаника. Мјере за предају оружја он је предузео преко својих команданата дивизија, који су објавили наредбе у том смислу. Цјелокупно наоружање требало је предати у року од 10. дана. У случају неизвршења наредбе, команданти дивизија су запријетили оштрим репресалијама, наглашавајући да ће старјешине села и друге истакнуте личности интернирати у концентрационе логоре, а куће оних особа које у одређеном року не буду предале сво оружје „биће савњене са земљом“.²⁶

Међутим, Пирцио Бироли се није ограничио само на војну акцију, поготово кад се увјерио да устаници нијесу у стању да се организо-

²³ АВИИ, НАВ—И—Т—621, Ф, 356/814—819, Извјештај цивилног комесара Рулија Министарству спољних послова од 10. децембра 1941; НАВ—Н—Т—311, Ф. 196/93—109, Извјештај њемачке контраобавјештајне службе њемачком опуномоћеном генералу у Хрватској од 26. марта 1943. године.

²⁴ Зборник НОР, XIII, 1, док. 78, Обавјештење Врховне команде Министарству спољних послова од 25. јула 1941. (Видјети напомене Редакције Зборника).

²⁵ Исто, док. 97, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 2. августа 1941.

²⁶ АИИ—Т, XI 2а—11 (41).

вано одуспру несразмјерно надмоћнијим окупаторским оружаним снагама. Он је припремио и план политичке акције. Циљ те акције састојао се у првом реду у рјешавању државног уређења, а затим економских, финансијских и граничних питања.²⁷

Први потез Биролијеве владавине био је повлачење италијанских цивилних представника (комесара) у срезовима и предавање власти окупаторским командантима гарнизона. У погледу вршења полицијске власти и изрицања полицијских казни команданти војних команди дјеста имали су да траже мишљење надлежних команданата краљевских карабинијера. Истовремено Бироли је смијенио среске начелнике (које су биле поставиле још краљевске југословенске власти), у Бару, Подгорици, Даниловграду, Никшићу, Шавнику, Колашину, Андријевици, Беранама и Бијелом Пољу. Једино нијесу смијењени срески начелници у Цетињу, Пљевљима и Чајничу (Чајниче је такође било у оквиру италијанског цивилног комесаријата за Црну Гору) и предсједник општине у Цетињу, али су према њима појачане мјере контроле. Срески начелници, који су остали на дужности, били су непосредно зависни од окупаторских војних команданата мјеста и нијесу могли да изврше њихован службени посао без њихове сагласности.²⁸

Бироли је добро оцијенио да већина Црногораца не жели „сепаратну“ Црну Гору. Међутим, у низу других бројних замисли које је имао у вези са Црном Гором, он је предложио да се Црна Гора присаједини Италији и да би, можда, било цјелисходно да се помоћу једног краљевског регента управља земљом, јер присаједињење Италији, „ако не може Србији“, жели наводно велика већина Црногораца, чак сви осим „одметника“.²⁹

Тринаестојулски устанак је спријечио делегацију Петровданског сабора да пође у Рим да Декларацију преда италијанском краљу и да га замоли „да благоизволи одредити намјесника Краљевине Црне Горе, који ће прогласити устав“. Чим је устанак избио чланови „Сабора“ су се вратили својим кућама. Михаило Ивановић, почасни предсједник, вратио се у Херцег-Нови, Секула Дрљевић је пошао у Дубровник, а Душан Вучинић у Будву. Они његови чланови који су остали на Цетињу нијесу имали никакве стварне улоге. Поновно успостављање окупационе власти, а посебно Биролијеве комбинације и консултације у вези са државним уређењем Црне Горе, допринијели су да се чланови „Конституанте“ поново нађу на окупу. Јово Поповић, Михаило Ивановић, др Секула Дрљевић, и Душан Вучинић су 5. августа 1941. године упутили Пирцију Биролију представку у којој се истиче као неопходно да се одмах упути у Рим делегација предвиђена Декларацијом Петровданског сабора, која би замолила италијанскога краља да именује регента Црне Горе са краљевским овлашћењима, који би остао све док се не попуни упражњени црногорски пријесто. Ова

²⁷ Зборник НОР, XIII, 1, док. 97, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 2. августа 1941.

²⁸ Исто; Зборник НОР, XIII, 1, док. 91, Наредба Пирција Биролија од 31. јула 1941.

²⁹ Исто као напомена 27.

група, која је себи дала незваничан назив: Комитет за независност Црне Горе, такође истиче потребу да Црна Гора што прије добије своју владу, без које се, по њиховом мишљењу, не може извршити нити државна организација нити брза консолидација Црне Горе. Мотивишући ову представку жељом да помогне окупаторску акцију на смиривању Црне Горе, комитет је замолио Пирција Биролија да се његовом представком упозна италијанска влада.³⁰

Пирцио Бироли је 11. августа ову представку Црногорског комитета доставио Врховној команди, о чему је обавијестио и Министарство спољних послова, али је сугерирао да се нађу мотиви за одлагање пријема делегације у вези са захтјевом Комитета док се са „вишег мјеста“ донесе дефинитивна одлука о политичкој судбини Црне Горе.³¹

Италијанска влада је прихватила сутестију Пирција Биролија, па је преко њега одговорила Црногорском комитету да није у могућности да одмах прими званично делегацију. Црногорски комитет је уважио мотиве италијанске владе, али се 16. августа поново обратио Биролију да на надлежно мјесто пренесе његову молбу да се делегација приватно позове у Рим и да јој се тако пружи могућност да компетентним представницима италијанске владе изнесе услове Црне Горе послје њеног проглашења за „независну“ државу. У овој представи Комитет истиче као хитну потребу да се постојећа административна организација потпуно замијени новом организацијом „независне“ Црне Горе, на бази „традиционално државотворних елемената“. Комитет наводи три основна разлога да се овој молби што прије удовољи, а то су: на тај начин би се акт од 12. јула, којим је извршено проглашење „независности“, сматрао готовим чином; тиме би се одузела могућност непријатељској пропаганди за даље „смутње у земљи“, и, најзад, тиме би се, наводно постигао психолошки услов за умирење црногорског народа.³²

Пирцио Бироли је представку Црногорског комитета проследио италијанској влади, с напоменом да се он не противи жељи „поменутих господe“ да дођу у Рим приватно, у вези са питањима која се у представи помињу.

У вези са новом представком Црногорског комитета Бироли је обавијестио Врховну команду да је поводом имендана краљице Јелене одлучио да уз њега конституише један провизорни консултативни орган, за интерна и цивилна питања, састављен од „делегата националног препорода“ из редова Црногораца. Осим тога, одлучио је да у унутрашњости, по срезовима, од домаћих колаборациониста уз италијанске војне команданте именује тзв. „помоћне комесаре“. По Биролијевој оцјени то је било неопходно да би окупатор пред народом могао с неким дијелити одговорност, пошто је рачунао да ће предстојећа зима ситуацију учинити тешком у сваком погледу. Он је сматрао

³⁰ НАВ — И — Т 821, Ф. 356/806.

³¹ НАВ — И — Т — 821, Ф. 356/805.

³² НАВ — И — Т — 821, Ф. 356/804, Писмо Црногорског комитета Пирцију Биролију од 16. августа 1941.

да би учешће домаћих колаборациониста у управљању земљом било од вишеструке користи, а нарочито би, касније, у случају потребе, могло да олакша одвајање цивилних од војних функција.³³

Припреме за формирање провизорног органа квислиншке власти Пирцио Бироли је спроводио уз широко консултовање свих струја сепаратиста. Он је, разумије се, најприје позвао на разговор главне актере Петровданског сабора и некадашње чланове Савјетодавног вијећа, како оне који су се налазили на Цетињу, тако и оне који су се већ били вратили својим кућама. Осим њих, Бироли је позвао на консултовање и оне сепаратисте који су, у извјесном смислу, били у опозицији према Савјетодавном вијећу, као што су Новица Радовић и Петар Пламенац. Круг је, наравно, проширен и на друге личности, углавном истакнутије чланове Црногорске федералистичке странке, који се до тада нијесу ангажовали у догађајима, као Луку Гојнића, Сава Вулетиха, Мирка Мијушковића, Крста Поповића и др. Бироли им је саопштио да је одлучио да формира једну провизорну владу чији би чланови вршили функцију комесара до коначног образовања владе. У договору Биролија и сепаратиста одлучено је да провизорну владу сачињавају следеће личности: предсједник и комесар за правду Михаило Ивановић, комесар за унутрашње послове Секуле Дрљевић, а његов помоћник Божо Кривокапић, комесар за финансије Душан Вучинић, комесар за правосуђе Данило Тунгуз и комесар за трговину и саобраћај Томо Кршикапа.³⁴

Након тих консултација Секула Дрљевић је 30. августа по налогу Пирција Биролија, преко Радио — Цетиња прочитао изјаву, у којој је истакнуто да одлуке Петровданског сабора остају на снази а да је за то гаранција, поред осталог, „ријеч Дучеа и моћна фашистичка империја“. Дрљевић је том приликом најавио да су у току припреме за образовање црногорске владе.³⁵

У свом извјештају Врховној команди Пирцио Бироли је рад на формирању провизорне владе назвао експериментом, који је сматрао корисним због оцјене „опортунитета да се Црној Гори да она независност која је на срцу правих патриота“. У успјех те акције Бироли није ни сам вјеровао, тако да је то чинио више због „чисте савјести“.³⁶ Није вјеровао у успјех те акције због тога што се освједочио да су сепаратистичке вође „личности без присталица у земљи“, па је због тога недвосмислено указао својим претпостављеним да би ослањање само

³³ НАВ—И—Т—821, Ф. 35/800—803, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 18. августа 1941; Исто, Ф. 356/795—796, Забљешка Врховне команде, Источно ратиште, од 31. августа 1941.

³⁴ РСУП—Т, Изјаве: Јова М. Поповића и Душана Вучинића, написане у истражном затвору ОЗН-е, од 24. и 29. XI 1944. — Према изјави на саслушању Новице Радовића од 20. XII 1944, Сава Вулетих и Лука Гојнић нијесу хтјели да се приме дужности предсједника, а он и Петар Пламенац су одбили да уђу у управу.

³⁵ Зборник НОР, III, 4, док. 172.

³⁶ Као напомена 33.

на те снаге било погрешно. Он је већи успјех видео у ослоњу на контрареволуционарне снаге великосрпске оријентације. Међутим, он није хтио да одбаци ни једну од ових двију политичких група, већ је дошао на идеју да поради на ублажавању несугласица међу њима и на њиховом обједињавању против снага ослободилачког покрета. Акцију на стварању „независне“ црногорске државе Бироли је сматрао чак ризикантном, колико због територијалног сакаћења Црне Горе толико и због нерасположења према тој акцији како интелектуалаца тако и народних маса. Због тога је Бироли предложио алтернативу: или Црна Гора која би обухватила дио Херцеговине, појас Билећа — Гацко — Фоча — Чајниче, дио Санџака с Новим Пазаром, Метохију, Улцињ и Боку Которску (са опраничењима која би Италији гарантовала власт над Боком као поморском базом), која би омогућила стварање државе у оквиру Римске империје, или анексију Италији у оквиру провинције, типа Љубљане. За случај прихватања друге алтернативе, Бироли је сматрао да је довољно да се створи једно намјесништво, или гувернаторат слично оном у Далмацији.³⁷

До доношења коначног рјешења о судбини Црне Горе Бироли је предложио да се „апсолутном хитношћу“ приступи формирању Националне банке Црне Горе, која би узела лиру као монету, како би се омогућила размјена дефицитарне робе с Италијом, као и да се повуку житосане динарске новчанице којима је свака размјена прекинута, затим да се упоредо са монетарном спроводе и царинска унија између Италије и Црне Горе, да се предузму мјере за експлоатацију дувана и дрвета, да се Црној Гори додијели зајам за отварање јавних радова „како би се радом обезбиједио мир у земљи“, и, најзад, да се предузму мјере за формирање једног жандармеријског тијела, како би се омогућило наименовање општинских органа који познају живот у земљи и који би обезбиједили утицај у својим подручјима.³⁸ Пројекат о формирању жандармерије, тзв. „крилаша“, Бироли је послао на одобрење још у августу.³⁹

Пошто је крајем августа обавио инспекцијско путовање по Црној Гори, којом приликом је извршио смотру окупаторских трупа и упознао се до детаља са политичком ситуацијом у унутрашњости Црне Горе, Пирцио Бироли је са својим дилемама око будућег положаја Црне Горе пошао у Рим.⁴⁰

Италијанска влада је подржала Биролијев предлог да се одустане од формирања црногорске владе од сепаратиста. Такође је подржан Биролијев предлог у погледу оријентације на великосрпске снаге у Црној Гори. Питање државног уређења остало је и даље отворено, а

³⁷ Зборник НОР, XIII, 1, док. 98, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 12. августа 1941.

³⁸ Исто, док. 97, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 2. августа 1941.

³⁹ НАВ — И — Т — 821, Ф. 356/800—803, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 18. августа 1941.

⁴⁰ НАВ — И — Т — 821, Ф. 356/860—867, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 27. августа 1941.

границе су остале исте као и прије Петровданског сабора, тј. одлука о анектирању Боке Которске Италији и припајању Улциња, Тузи, Плава, Гусиња, Рожаја и Метохије тзв. Велика Албанија остала је и даље на снази. Сходно томе, није се мијењала ни граница према Херцеговини. Мусолинијевом одлуком од 3. октобра 1941. успостављен је Гувернаторат за Црну Гору са сједиштем на Цетињу, а за гевернера је постављен Пирцио Бироли. У погледу грађанских зослова гувернер је био подређен Министарству спољних послова, а у војном погледу Врховној команди. За обављање грађанских послова задржане су установе бивше Зетске бановине, с тим што су попуњене новим домаћим службеницима и италијанским савјетницима.⁴¹ При Гувернаторату је формиран Цивилни комесаријат, преко кога ће гувернер управљати политичким, цивилним и административним пословима. За цивилног комесара наменован је др Гуљелмо Рули (Guglielmo Rulli).⁴²

Послије једномјесечног боравака у Риму, Бироли се 6. октобра вратио у Црну Гору. Он је одмах објавио проглас у коме је обавијестио црногорски народ о најновијим одлукама италијанске владе. Једна од првих Биролијевих мјера, по повратку из Италије, била је да удаљи са Цетиња оне сепаратисте који су се били окупили око Комитета за независност Црне Горе, као и оне који су били планирани за чланове провизорне владе. Бироли је свима њима наредио да се разиђу својим кућама, а два главна члана Комитета, Јова Поповића и Секулу Дрљевића, протјерао је из земље. Јову Поповићу је наређено да се врати у Ницу, гдје је до рата живио, а Секуле Дрљевић је конфиниран у Сан Рему, с мотивацијом да му је даљи боравак на Цетињу опасан по живот.⁴³ Одлуку да се не формира сепаратистичка влада Бироли је на одређени начин саопштио и у свом прогласу од октобра 1941. у коме је, поред осталог, рекао: „Нама нијесу потребни министри, ни нарочити људи, већ поштени и савјесни радници, који ће добром администрацијом допринијети економском препороду Црне Горе“.⁴⁴

⁴¹ Глас Црногорца бр. 6 од 6. XII 1941; Зборник НОР, XIII, 1, док. 98, Извјештај Пирција Биролија Врховној команди од 12. августа 1941.

⁴² АИИ-Т, XI 2 6—7 (41), Проглас Пирција Биролија од октобра 1941.

⁴³ Италијанске власти су Јова Поповића вратиле с пута за Ницу (из Торина) у Цетиње. — Дрљевићеву конфинацију Италијани су мотивисали завјером која је наводно против њега организована на Цетињу. Није му дозвољен ни повратак у Земун, јер је наводно и у Београду против њега била организована завјера. На Дрљевићевом пасошу у Италији су написали „senza ritorno“, без повратка, јер је у Италији требало да остане до краја рата. Дрљевић је у Сан Рему остао око два мјесеца. Пошто над њим није вршен озбиљнији надзор, он је помоћу њемачког пасоша (с којим је из Земуна пошао у Црну Гору) успио да се врати у Земун, гдје је остао до средине 1944. године (РСУП-Т, Рукопис Јова Поповића од 24. XI 1944; АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава Сава Вашовића од 7. VI 1945; С. М. Штедимлија, Положај Црне Горе, Спремност бр. 94, Загреб 12. XII 1943; С. Дрљевић, Препород Србије, Граничар бр. 13, Земун, 25. III 1944; Хрватска енциклопедија, св. 5, Загреб 1945, 271 (усташко издање).

⁴⁴ АИИ-Т, XI 26—7/41.

Такав корак италијанског гувернера није примљен са симпатијама међу сепаратистима, али је све то изведено, па и конфлизирање Поповића и Дрљевића, без икаквог потреса.⁴⁵

Својим прогласима гувернер је наговјестио нову оријентацију окупационе власти према контрареволуционарним политичким групама. Тада окупатор и званично почиње да тражи сарадњу са припадницима грађанских партија великосрпске оријентације, поготово са оним снагама које су се у разним крајевима Црне Горе већ истакле као непомирљиви непријатељ народноослободилачког покрета. Међутим, он у овој новој оријентацији није одбацио ни сепаратисте, али је сада потражио сарадњу са оним дијелом вођства Црногорске федералистичке странке који је био у опозицији према члановима Савјетодавног вијећа. Ту нову групу представљали су Новица Радовић, Петар Пламаенац и Саво Вулетић. Пирцио Бироли је предузео мјере да све контрареволуционарне снаге обједини у борби против НОП-а. Он је то и јавно рекао истакавши да је вријеме да „престану страначке разморице“ и указујући на потребу да се „сви Црногорци окупе у једну цјелину за добро своје земље“.⁴⁶ У прогласу од 16. октобра Бироли је позвао контрареволуционарне снаге да одустану од политичких странака „што су искварили племенити и благородни црногорски народ мјесто да га морално и економски подигну“.⁴⁷

Да би фронт контрареволуције што више ојачао, окупатор је одлучио да пусти из Албаније један број интернираца, међу којима и дио официра и виших чиновника. При томе је од њих, очекивао директну помоћ, а рачунао је да ће тим поступком задовољити и симпатије народа. Том приликом је из интернације дошло око 1800 људи, међу којима је највише било оних испод 17 и изнад 45 година старости.⁴⁸ Поред осталих, том приликом су пуштени бивши подобан Душан Влаховић, др Јован Клисић, Томо Милошевић и др. — личности које ће имати запажену улогу као колаборационисти.⁴⁹

Полазећи од свог начела да би војна дјелатност била бесплодна без цивилних мјера, које би омогућиле успостављање унутрашњег реда и омогућиле повјерење у Италијане, Пирцио Бироли је дошао на идеју да од представника контрареволуционарне групе из свих срезова формира један одбор који би помогао „нормализовање стања“ у Црној Гори. Тај одбор није требало да има карактер црногорске владе, али би био званично признат од окупатора. Састајао би се на Цетињу под тајним надзором окупатора, издавао би прогласе у којима би позивао народ у борбу против народноослободилачког покрета, снабдије-

⁴⁵ НАВ — И — Т — 821, Ф. 356/892, Забљешке Врховне команде, Источно ратиште, од 17. октобра 1941. — Такав Биролијев поступак, нарочито у погледу прихватања сарадње са великосрпским снагама, сепаратисти су тумачили околност да је Бироли у току I свјетског рата био на Солунском фронту и да је одликован Орденом Бијелог орла (С. М. Штедимлија, *Положај Црне Горе*, Спремност бр. 94, 12. XII 1943, 2.

⁴⁶ АИИ—Т, XI 26—7 (41), Проглас Пирција Биролија од октобра 1941.

⁴⁷ АИИ—Т, XI 26—17 (41).

⁴⁸ РСУП—Т, Новица Радовић, Италијанска окупација 1941. године.

⁴⁹ Исто, Саслушање Новице Радовића (без датума).

вао би колаборационистичке власти новцем и оружјем у циљу угушивања устанка, било самовољно било у сарадњи са италијанским трупима. Бироли је био загријан за тај пројект поготово што су то контрареволуционарне снаге и саме тражиле. Осим тога, Бироли је сматрао да такво рјешење не би компромитовало коначну италијанску одлуку о „будућности Црне Горе“.⁵⁰

У циљу реализације те замисли Пирцио Бироли и цивилни комесар Рули позвали су на Цетиње представнике појединих политичких група ради консултовања о начину умирења земље. У новембру 1941. године Рули је на Цетињу организовао савјетовање на коме су учествовали представници главних контрареволуционарних група из разних крајева Црне Горе. На савјетовању су учествовали: Новица Радовић и Шћепан Лазовић (Подгорица), Крсто Поповић и Петар Ломпар (Цетиње), Милутин Јелић и Урош Влаховић (Андријевица), Лука Мијушковић (Никшић), Радојица Оровић (Бијело Поље), Милисав Анђелић (Пријепоље), Филип Цемовић (Беране), Драгиша Вешовић (Лијева Ријека), Петар Пламенац (Црмница) и др. На савјетовању је постигнута сагласност да се формира Главни национални одбор на Цетињу и слични одбори по срезovima и да се успоставе жандармерија и оружане јединице за борбу против народноослободилачког покрета.⁵¹

Пирцио Бироли је почетком децембра обавијестио Министарство спољних послова о својим намјерама у погледу формирања „националног“ одбора, али је убрзо добио одговор да се не сматра да би у тадашњој „војној фази“ било угодно покретати ово питање, зато што је потребно са посебном обазривошћу приступити сарадњи са црногорским елементом“.⁵² Тако је питање формирања „националног“ одбора одложено за неколико мјесеци.

Упоредо с акцијом на окупљању колаборациониста за борбу против народноослободилачког покрета, окупатор је предузимао и друге мјере у циљу успостављања „реда и мира“. Он је, прије свега, покушао да народноослободилачки покрет поткопа изнутра, тај да његове припаднике одвоји од руководства. У прогласу од 16. октобра 1941. Пирцио Бироли је позвао „свакога — грађанина и сељака“ да поради око смиривања прилика. Истим прогласом Бироли је позвао припаднике народноослободилачког покрета да у року од мјесец дана предају оружје сеоским старјешинама и да се покоре, гарантујући им да ће им живот бити спашен. Истовремено, је обећао да се против припадника НОП

⁵⁰ Зборник НОР, XIII, 1, док. 185, Извјештај Пирција Биролија министарству иностраних послова од 1. децембра 1941.

⁵¹ Саопштење главног штаба бр. 5 од 21. децембра 1941; РСУП—Т, Саслушање Новице Радовића (без датума). — У Саопштењу Главног штаба грешком пише да је то савјетовање одржано крајем децембра. Очигледно је да се хтјело рећи крајем новембра, што би одговарало стварном стању. — Према саслушању Новице Радовића, учесници савјетовања су добили формуларе — упитника, у које је требало да изнесу своје мишљење о начину организовања колаборационистичке власти у Црној Гори, а посебно да ли да се формира влада, комитет или одбор.

⁵² Зборник НОР, XIII, 1, док. 185, Извјештај Пирција Биролија Министарству иностраних послова од 1. децембра 1941. Видјети напомену Редакције бр. 3 и 4.

који нијесу имали улогу организатора, „подстрекача или водећих елемената“ и који нијесу убили ни једног италијанског војника, неће предузимати никакве кривичне мјере.⁵³ Међутим, свега два дана касниј (18. октобра). Зетски НОП одред је уништио једну окупаторску моторизовану колону код Јелиног дуба. Том приликом је погинуло 150, а заробљена су 64 војника и официра и уништена 43 камиона.⁵⁴ И поре тога, окупатор је прихватио позив Главног штаба за састанак (који је одржан 26. октобра 1941. у Мартинићима) ради размјене ратних заробљеника, до које је дошло почетком новембра.⁵⁵

Послије преговора у Мартинићима, Бироли је, по одобрењу свој владе 31. октобра 1941. објавио општу амнестију за све припадник народноослободилачког покрета у Црној Гори, изузимајући 26 партизана које је сматрао вођама. Амнестија се односила и на интернирце, па је објављено да ће они бити враћени својим кућама, ако партизан прихвате услове амнестије. Свима онима који нијесу директно учествовали у борби амнестијом се гарантовала надокнада цјелокупне штете коју им је италијанска војска проузроковала.⁵⁶

Народноослободилачки покрет у Црној Гори је баш тих дана доживљавао снажан успон. У току мјесец дана, колико је износио амнестијом предвиђени рок за предају оружја, партизански одреди су нанијели окупатору неколико осјетних пораза (код Вилуса, на Сјеничком стијенама у Кучима, и др.), велики број комуникација био је онеспособљен, а најзад је дошло и до напада на Пљевља. Па и послите истека рока датог у амнестији, која како је и сам признао, није наишла на „очекивани одазов“, Пирцио Бироли је покушао да направи неки прећутни договор са народноослободилачким покретом о ненападању. То се види из његовог прогласа од 4. децембра 1941, у коме се каже: „Моја војска неће предузети никакву непријатељску акцију ако буде поштована. Али сваки пут кад буду нападнути моји одреди, наши гарнизони, или ако буде почињен било који акт саботаже, репресалија ће бити жестока и неумољива“.⁵⁷

То је несумњиво био израз окупаторове немоћи да заустави развитак народноослободилачког покрета, али и тежње да то сваку цијену сачува мир у овом простору.

Формирање антикомунистичке милиције

Упоредо са настојањем да уреди цивилну власт, окупатор је приступио и организацији помоћних војних јединица састављених искључиво од домаћег становништва. Те јединице су назване антикомунистичка милиција (*Milizia volontaria anticomunista*). Милиција је употре-

⁵³ АИИ—Т, XI 2а—17 (41).

⁵⁴ Саопштење Главног штаба бр. 1, од 26. октобра 1941; В. Тодоровић, н. д., 121—131 (О овом догађају постоји више написа).

⁵⁵ Исто; Зоран Лакић, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*, ВИГ, 1, 1967, 79.

⁵⁶ *Зборник НОР*, III, 4, док. 178.

⁵⁷ АИИ—Т, XI 2б—13 (41).

вао би колаборационистичке власти новцем и оружјем у циљу угушивања устанка, било самовољно било у сарадњи са италијанским трупима. Бироли је био загријан за тај пројект поготово што су то контрареволуционарне снаге и саме тражиле. Осим тога, Бироли је сматрао да такво рјешење не би компромитовало коначну италијанску одлуку о „будућности Црне Горе“.⁵⁰

У циљу реализације те замисли Пирцио Бироли и цивилни комесар Рули позвали су на Цетиње представнике појединих политичких група ради консултовања о начину умирења земље. У новембру 1941. године Рули је на Цетињу организовао савјетовање на коме су учествовали представници главних контрареволуционарних група из разних крајева Црне Горе. На савјетовању су учествовали: Новица Радовић и Шћепан Лазовић (Подгорица), Крсто Поповић и Петар Ломпар (Цетиње), Милутин Јелић и Урош Влаховић (Андријевица), Лука Мијушковић (Никшић), Радојица Оровић (Бијело Поље), Милисав Анђелић (Пријепоље), Филип Цемовић (Беране), Драгиша Вешовић (Лијева Ријека), Петар Пламенац (Црмница) и др. На савјетовању је постигнута сагласност да се формира Главни национални одбор на Цетињу и слични одбори по срезovima и да се успоставе жандармерија и оружане јединице за борбу против народноослободилачког покрета.⁵¹

Пирцио Бироли је почетком децембра обавијестио Министарство спољних послова о својим намјерама у погледу формирања „националног“ одбора, али је убрзо добио одговор да се не сматра да би у тадашњој „војној фази“ било zgodно покретати ово питање, зато што је потребно са посебном обазривошћу приступити сарадњи са црногорским елементом“.⁵² Тако је питање формирања „националног“ одбора одложено за неколико мјесеци.

Упоредо с акцијом на окупљању колаборациониста за борбу против народноослободилачког покрета, окупатор је предузимао и друге мјере у циљу успостављања „реда и мира“. Он је, прије свега, покушао да народноослободилачки покрет поткопа изнутра, тај да његове припаднике одвоји од руководства. У прогласу од 16. октобра 1941. Пирцио Бироли је позвао „свакога — грађанина и сељака“ да поради око смиривања прилика. Истим прогласом Бироли је позвао припаднике народноослободилачког покрета да у року од мјесец дана предају оружје сеоским старјешинама и да се покоре, гарантујући им да ће им живот бити spaшен. Истовремено, је обећао да се против припадника НОП

⁵⁰ Зборник НОР, XIII, 1, док. 185, Извјештај Пирција Биролија министарству иностраних послова од 1. децембра 1941.

⁵¹ Саопштење главног штаба бр. 5 од 21. децембра 1941; РСУП—Т, Саслушање Новице Радовића (без датума). — У Саопштењу Главног штаба грешком пише да је то савјетовање одржано крајем децембра. Очигледно је да се хтјело рећи крајем новембра, што би одговарало стварном стању. — Према саслушању Новице Радовића, учесници савјетовања су добили формуларе — упитника, у које је требало да изнесу своје мишљење о начину организовања колаборационистичке власти у Црној Гори, а посебно да ли да се формира влада, комитет или одбор.

⁵² Зборник НОР, XIII, 1, док. 185, Извјештај Пирција Биролија Министарству иностраних послова од 1. децембра 1941. Видјети напомену Редакције бр. 3 и 4.

који нијесу имали улогу организатора, „подстрекача или водећих елемената“ и који нијесу убили ни једног италијанског војника, неће предузимати никакве кривичне мјере.⁵³ Међутим, свега два дана касније (18. октобра) Зетски НОП одред је уништио једну окупаторску моторизовану колону код Јелиног дуба. Том приликом је погинуло 150, а заробљена су 64 војника и официра и уништена 43 камиона.⁵⁴ И поред тога, окупатор је прихватио позив Главног штаба за састанак (који је одржан 26. октобра 1941. у Мартинићима) ради размјене ратних заробљеника, до које је дошло почетком новембра.⁵⁵

Послије преговора у Мартинићима, Бироли је, по одобрењу своје владе 31. октобра 1941. објавио општу амнестију за све припаднике народноослободилачког покрета у Црној Гори, изузимајући 26 партизана које је сматрао вођама. Амнестија се односила и на интернирце, па је објављено да ће они бити враћени својим кућама, ако партизани прихвате услове амнестије. Свима онима који нијесу директно учествовали у борби амнестијом се гарантовала надокнада цјелокупне штете коју им је италијанска војска проузроковала.⁵⁶

Народноослободилачки покрет у Црној Гори је баш тих дана доживљавао снажан успон. У току мјесец дана, колико је износио амнестијом предвиђени рок за предају оружја, партизански одреди су нанијели окупатору неколико осјетних пораза (код Вилуса, на Сјеничким стијенама у Кучима, и др.), велики број комуникација био је онеспособљен, а најзад је дошло и до напада на Пљевља. Па и послвије истека рока датог у амнестији, која како је и сам признао, није наишла на „очекивани одазов“, Пирцио Бироли је покушао да направи неки прећутни договор са народноослободилачким покретом о ненападању. То се види из његовог прогласа од 4. децембра 1941, у коме се каже: „Моја војска неће предузети никакву непријатељску акцију ако буде поштована. Али сваки пут кад буду нападнути моји одреди, наши гарнизони, или ако буде почињен било који акт саботаже, репресалија ће бити жестока и неумољива.“⁵⁷

То је несумњиво био израз окупаторове немоћи да заустави развој народноослободилачког покрета, али и тежње да по сваку цијену сачува мир у овом простору.

Формирање антикомунистичке милиције

Упоредо са настојањем да уреди цивилну власт, окупатор је приступио и организацији помоћних војних јединица састављених искључиво од домаћег становништва. Те јединице су назване антикомунистичка милиција (*Milizia volontaria anticomunista*). Милиција је употре-

⁵³ АИИ—Т, XI 2а—17 (41).

⁵⁴ Саопштење Главног штаба бр. 1, од 26. октобра 1941; В. Тодоровић, н. д., 121—131 (О овом догађају постоји више написа).

⁵⁵ Исто; Зоран Лакић, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*, ВИГ, 1, 1967, 79.

⁵⁶ Зборник НОР, III, 4, док. 178.

⁵⁷ АИИ—Т, XI 2б—13 (41).

бљавана углавном за чување комуникација и других важнијих објеката, а употребљавана је и за чишћење терена, тзв. »rastrellamento«. Милиција је од окупатора добијала наоружање, храну, одјећу, обућу и плату.⁵⁸ Она је била организована најчешће по четама, а рјеђе по батаљонима. Наређења је примала искључиво од италијанских војних власти,⁵⁹ а била је у цјелини потчињена Команди краљевских карабинијера. Команду над јединицама милиције окупатор је повјеравао у почетку само присталицама Црногорске федералистичке странке, односно сепаратистима (вјероватно су јој они и дали име „крилаци“, што је требало да подсјећа на стару црногорску жандармерију, која је на капама носила грбове у облику крила), а касније и људима великосрпске оријентације. Милиција је регрутована у првом реду од избјеглица, који нијесу имали средстава за живот.

Организација милиције спроведена је најприје у оним мјестима у којима су контрареволуционарне снаге биле бројне. Прве чете милиције формиране су већ у августу. Тако је у то вријеме у андријевичком срезу формирана чета милиције од људства из Андријевице, Бандовића Моста, Краља и других сусједних села, а за њеног командира Италијани су поставили Ђока Рачића.⁶⁰ Ускоро затим у овом срезу је формирано пет чета милиције, и то: Шекуларска, Барска, Краљска, Ријечко-гребачка и Љеворечка. За њихове командире постављени су: Батрић Божовић (бивши предсједник општине шекуларске), Душан Арсовић (судски поручник бивше југословенске војске), Митар Вукићевић (учитељ), Васо Лабан (поручник бивше црногорске војске) и Ђоко Лапић.⁶¹

У септембру 1941. у срезу беранском формиран је батаљон милиције. За команданта батаљона окупатор је поставио Радосава Јоксимовића, а за његове замјенике — на лијевој обали Лима Вука Вуковића, а на десној обали Лима Тома Кастратовића, судију из Берана.⁶²

Готово истовремено формирана је милиција у срезу колашинском, уз помоћ Љуба Минића, Милана В. Булатовића и Шћепана Ракочевића, затим у Бијелом Пољу, уз помоћ Живка Анђелића, Вехба Бучана и Гаљана Лукча. Милиција у Братоножићима организована је уз помоћ Вука Станишића, учитеља, који је постао и њен командир.⁶³

Антикомунистичкој милицији окупатор је придавао велики значај, па је предузео мјере да се она формира и у другим крајевима Црне Горе. Тако су настале чете милиције у Ријечној нахији, Црмници и Никшићу. У том послу окупатору су пружили помоћ: у Ријечној нахији

⁵⁸ Р. Лекић, н. д., 125.

⁵⁹ АИИ—Т, XI 16—10 (41).

⁶⁰ АВИИ, Накнадна четничка архива, ЦГ-В-2600; Исто, НАВ—И—Т—821, Ф. 356/860—867, Извјештај А. Пирција Биролија Врховној команди од 27. августа 1941; Р. Лекић, н. д., 125.

⁶¹ Р. Лекић, н. д., 137—152. — Батрића Божовића и Васа Лабана Ликвидирала је Полимска партизанска чета у новембру 1941, а Митар Вукићевић је погинуо у октобру 1943.

⁶² АИИ—Т, VIII 1м—10 (45). Материјал Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача.

⁶³ Батрић Јовановић, н. д., 298.

Јован Б. Вујовић, Ђоко Краљевић и Лазар Петричевић, у Црмници Мило С. Лековић, Бећо Пламенац и Петар Вулековић, а у Никшићу Радојица Никчевић и Томо Почек.⁶⁴

Ови колаборационисти су у формираним јединицама добијали командне положаје.

Антикомунистичка милиција је у неку руку послужила и приликом формирања четничке организације, која је из ње регрутовала своју војску. То се у првом реду односи на андријевички, берански и колашински срез.

Послије савјетовања цивилног комесара са представницима грађанских партија на Цетињу, командант краљевских карабинијера потпуковник Томазо Гандини (Т. Gandini) издао је проглас којим је бивш жандарме, својевремено послате на „неодређено одсуство“, позвао у службу, уз напомену да ће уживати сва права, и да ће им се поред плате коју су имали прије рата додијелити и ратни додатак. Овим прогласом на дужност су позвани и бивши жандармеријски официри.

Споразум сепаратистичких вођа са цивилним комесаром

У разговорима са црногорским колаборационистима око формирања жандармерије окупатор је понудио Крсту Поповићу да буде командант цјелокупне жандармерије.⁶⁵

Према изјави Новице Радовића, Поповић је одбио да се прихвати дужности команданта жандармерије.⁶⁶ Дио сепаратистичког вођства који је ступио на сцену (Крсто Поповић, Новица Радовић и Петар Пламенац) имао је другу комбинацију. У вријеме савјетовања цивилног комесара са представницима грађанских политичких партија на Цетињу, Крсто Поповић и Новица Радовић предложили су цивилном комесару Рулију да се дозволи формирање тзв. Црногорске народне војске, на челу са Крстом Поповићем, која би завела ред у Црној Гори, али да се претходно о томе направи писмени споразум између представника окупационе власти и сепаратиста. Поповић и Радовић су поднели нацрт тог споразума у осам тачака, који је предвиђао: да се формира Црногорска народна војска од шест до осам хиљада људи, да та војска има народну ношњу а наоружање да буде југословенско, да командант те војске буде Крсто Поповић, да се при Врховној команди те војске формира цивилно одјељење, да Врховна команда и цивилно одјељење добијају редовне зајмове од италијанске владе на рачун црногорске државе, да Црногорска народна војска успостави ред у старој

⁶⁴ АИИ—Т, VIII 1м—1—14 (45), Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача; Батрић Јовановић, и. д., 298.

⁶⁵ Према изјави Тома Кршикапе, којег су 5. децембра 1941. заробили борци љешанског батаљона, Крсто Поповић је у то вријеме био поткомандант и организатор „крилаша“ (жандармерије) за Црну Гору и имао је своју сталну канцеларију у Команди карабинијера на Цетињу (Зборник НОР, III, 1, док. 121, Писмо Главног штаба Ловћенског одреда од 9. децембра 1941).

⁶⁶ РСУП—Т, Н. Радовић, Италијанска окупација 1941.

Црној Гори за мјесец дана, а за други мјесец и у другим крајевима Црне Горе.⁶⁷

Пирцију Бироли је сумњао да ће сепаратисти успјети да за тако кратко вријеме успоставе ред, али пошто је од сепаратистичких вођа добио увјеравање у том погледу, одобрио је да се споразум потпише. Споразум је у име италијанског гувернера потписао цивилни комесар барон Рули, а у име сепаратистичког вођства Крсто Поповић. Одмах по потписивању споразума Рули је 4. децембра 1941. пошао у Рим, да реферира својој влади. Међутим, римска влада није одобрила споразум, па је Рулија опозвала са дотадашње дужности. Званични одговор фашистичке владе предат је вођству црногорских сепаратиста 9. јануара 1942. године. Он садржи двије основне мисли: прво, да су италијанске трупе „послије војничке побједи над Југославијом окупирале Црну Гору на основу ратног права“ и, друго „Црна Гора до завршетка рата имаће оно што буде заслужила својим држањем према Италијанима“.⁶⁸

Пирцију Бироли је такође био против посебног аранжмана са сепаратистима, што је, уосталом било у потпуности у складу са новим курсом италијанске политике у односу на Црну Гору.⁶⁹ Није искључено да је на негативан одговор италијанске владе утицало Биролијево мишљење, односно сумња у реалност обећања сепаратиста о успостави „реда“ у Црној Гори. Тешко је претпоставити да је и само сепаратистичко вођство вјеровало у такво нешто. Али постоји нешто друго што је било увијек присутно код сепаратистичког вођства, а то је жеља да има своју војску, која би представљала залог приликом коначног рјешавања судбине Црне Горе кад се рат једном заврши и, најзад, сепаратистичко вођство је на тај начин жељело да одврати окупатора од спреге са представницима великокрпских снага у Црној Гори, које је за све вријеме рата сматрало за главног непријатеља.⁷⁰

Активност сепаратиста против народноослободилачког покрета

Нова група сепаратистичких вођа (Петар Пламенац, Новица Радовић и Крсто Поповић), код које је италијански гувернер потражио ослонац, пружила је безрезервну подршку италијанској политици у Црној Гори. Она је окупатору пружила помоћ разним савјетима у циљу што

⁶⁷ Исто; РСУП-Т, Записник о саслушању Н. Радовића од 21. децембра 1944.

⁶⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 189, Писмо Н. Радовића А. Пирцију Биролију од 14. јануара 1942.

⁶⁹ АИИ-Т, III 3—35 (41), Извјештај партизанског обавјештајца.

⁷⁰ Један дио вођства Црногорске федералистичке странке је сматрао „да треба Црну Гору очувати, њу и њене снаге, да не би били од стране Београда заскочени као 1918, па да у Новој Југославији снагом свог војничког потенцијала осигурају себи равноправан положај“. — Карактеристичан је и став Новице Радовића према сарадњи с Италијанима: „Ако ми не држимо контакт са Италијанима, успоставиће га четници и тако нас ставити ван закона као 1918“ (АВИИ, Архив НОР, К. 757, бр. рег. 1—1/3, Изјава др Сава Вашовића од 7. јуна 1945).

зфикаснијет обрачуна са народноослободилачким покретом, а ступала је са окупатором и у разне аранжмане, иступајући у име Црногорске федералистичке странке, чиме је несумњиво дезоријентисала један дио њених присталица. За разлику од Крста Поповића, чија сарадња са окупатором није избијала у јавност, Петар Пламенац и Новица Радовић су за рачун окупатора јавно иступили против народноослободилачког покрета. Они су за његов рачун покушали и преговоре са представницима Главног штаба у Маритинићима (26. октобра 1941) и, према писању (Саопштење) главног штаба, залагали се за италијанске ставове и интересе више и од самих окупаторских представника. Њих су, међутим, представници Главног штаба игнорисали, одбијајући да са њима разговарају. Главни штаб је јавно осудио ову групу сепаратиста, квалификујући њен рад као издајнички.⁷¹ Пламенац и Радовић су као одговор Главном штабу објавили проглас (потписујући га са „Црногорска федералистичка странка“), сав прожет пријетећим тоном, који се завршава ријечима: „У крв ће нам вјере запливати, која буде гора нек потоне“.⁷²

Сепаратистичка група К. Поповића, П. Пламенца и Н. Радовића имала је упориште у једном дијелу старе Црне Горе, у првом реду у Катунској нахији, затим у Црмници, дијелом у Конаку и нешто мање у Ријечкој нахији. Нарочито је Крсто Поповић имао утицаја у Катунској нахији.

Крсто Поповић је био официр бивше црногорске војске. У балканским ратовима учествовао је као командир чете, а у првом свјетском рату као командант Извиђачког одреда Санџачке војске, у чину капетана. За вријеме аустругарске окупације био је у интернацији у Болдогасону. По завршетку I свјетског рата се експонирао као противник уједињења и једно вријеме предводио је оружане комунистичке трупе, а затим је емигрирао у Ласту. Црногорска емигрантска влада га је унаприједила у чин бригадира. После распуштања црногорских војних логора у Италији остао је у емиграцији до пред II свјетски рат. У првим данима после окупације држао се по страни. Средином јесени 1941. прихватио је сарадњу с окупатором. Али како његова сарадња са окупатором у то вријеме није била позната а иначе је важио за угледног човјека, успио је да стекне популарност међу једним дијелом присталица Црногорске федералистичке странке и оствари утицај на њега.

У Катунској нахији је 1918. године било много противника уједињења, због чега је читав овај крај био изложен репресалијама војних и цивилних власти Краљевине СХС. То је свакако био један од разлога да Катунска нахија између два рата постане главна база Црногорске федералистичке странке.

Утицај КПЈ у Катунској нахији био је доста скроман. У вријеме тринаестојулског устанка била су тамо свега 23 члана КПЈ, не рачунајући Његуше, гдје је постојала посебна партијска ћелија.⁷³ Због

⁷¹ Саопштење Главног штаба бр. 1 од 26. октобра 1941.

⁷² РСУП—Т, Записник о саслушању Н. Радовића од 22. децембра 1941.

⁷³ Ђуро Вујовић, Стара Црна Гора у НОП (рукопис).

тога у тринаестојулском устанку партијска организација није успјела да јаче заталаса масе, које су се налазиле под утицајем Црногорске федералистичке странке.

Сепаратисти су у свакој општини Катунске нахије имали своје центре и своје људе око којих се окупљају њихове присталице. Тако су се у Цуцама окупљали око др Божа Кривокапића, потпредседника ЦФС, у Бјелицама око Душана Вуковића, командира бивше црногорске војске, у Ђеклићима око Андрије Драгутиновића, такође официра бивше црногорске војске, док су у чевској општини најистакнутији сепаратисти били поп Милош Турчиновић и Јово Турчиновић.

У чевској општини је постојала и једна прочетничка група на чијем су се челу налазили капетан бивше југословенске војске Илија Вукотић и учитељ Никола Вукотић. Ова група је такође испољавала непријатељски став према народноослободилачком покрету, али њен утицај у то вријеме није могао да дође јаче до изражаја.⁷⁴

Сепаратисти су у Катунској нахији последице 13-јулског устанка појачали активност против народноослободилачког покрета. За своју акцију они су користили грешке и слабости у руковођењу у устаничким данима, као и расположење народа, код кога је, у Катунској нахији посебно, преовлађавала бојазан од нових акција против окупатора.⁷⁵ Под утицајем сепаратиста, масе су се доста дуго колебале (и оне су за борбу против окупатора, али „само кад за то куцне час“). Због утицаја и активности сепаратиста, средином новембра 1941. године, у Катунској нахији од око 4.000 за оружје способних људи у партизанима се налазило једва око 100 бораца.

У непријатељској активности против народноослободилачког покрета највише се истицала група сепаратиста у Бјелицама. На иницијативу Душана Вуковића и његових најближих сарадника, тамо је средином јесени 1941. године одржан племенски скуп, на коме се Вуковић заложиио да Бјелице приме окупаторско оружје. На скупу су, међутим, били и припадници НОП, па су осујетили ову Вуковићеву намјеру. Ускоро затим Вуковић је организовао и други скуп, којем је присуствовало око 150 Бјелица. За ову прилику Вуковић је припремио резолуцију, у којој се тражило да се на бјеличкој територији не изводе никакве акције, да се партизанима из Бјелица забрани да носе пушке, а партизанима са друге територије да се забрани кретање по Бјелицама; ако се, пак, деси да партизани некога Бјелицу убију, остале Бјелице имају да га свете. Вуковић је захтијевао од присутних да потпишу ту резолуцију, истичући да сваког оног ко је не потпише треба сматрати саучесником у партизанским акцијама. Партизани су, међутим, присуствовали и овом скупу, а један од говорника био је и се-

⁷⁴ Зборник НОР, III, 1, док. 67, Проглас ОК КПЈ—Цетиње од 20. новембра 1941; Исто, III, 4, док. 5, Извјештај Команде Катунског НОП батаљона од новембра 1941.

⁷⁵ Зборник НОР, III, 1, док. 39, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 31. октобра 1941.

кретар ОК КПЈ — Цетиње Крсто Попивоца. Тако да је онемогућена и ова Вуковићева намјера, а његову резолуцију није нико потписао.⁷⁶

Активност сепаратиста осјећала се и у Црмници. Али за разлику од Катунске нахије, овдје се осјећала активност и других контрареволуционарних снага.

Развитак НОП у Црмници имао је много својих специфичности. Утицај КПЈ у овом крају уочи рата био је веома јак. То се осјетило и у току устанка.⁷⁷ Али за вријеме непријатељске офанзиве велики број Црмничана је интерниран, а партијска организација је преполовљена. То су искористили непријатељи НОП, у првом реду сепаратисти. Почетком јесени 1941. године, када се НОП у другим крајевима Црне Горе почео стабилизovati, у Црмници су се појавиле извјесне групе тзв. „старијих људи“ који су припремали састанке у циљу стварања организације, изван НОП.⁷⁸

Поједине групе сепаратистички оријентисаних људи почеле су још од септембра да се уписују у антикомунистичку милицију, тзв. „крилаше“, и да примају окупаторско оружје.

Сепаратистичке групе биле су најактивније у Годињу, Бољевићима и Лимљанима. На челу оне у Годињу били су Мило Лековић, командир (мајор) бивше црногорске војске, и Лука Лековић, предједник доњоцрмничке општине. Мило Лековић је постављен за старјешину „крилаша“. Он је имао писмени споразум са Десетом групом „црних кошуља“ о заједничким акцијама против партизана.⁷⁹

Свој утицај у Бољевићима сепаратисти су остварили преко Бећа Пламенца, Ника Пламенца и Јована—Јоца Пламенца.⁸⁰

У Лимљанима су сепаратисти били такође веома активни. Поред осталог, они су средином јесени 1941. године организовали скуп мјештана на којему су поднјели на потпис резолуцију да Лимљани неће ступати ни у какву акцију против окупатора, да неће дозволити извођење било каквих акција на овом терену и да партизанима неће дозволити пролазак кроз своје село.⁸¹

Активност сепаратиста, а нешто касније и других контрареволуционарних група, спутавала је развитак НОП до те мјере да се број партизана у Црмници попео на 82 борца тек почетком 1942. године.⁸²

У општини Конак (Очинићи, Врела, Угњи) постојала је такође група сепаратиста. Она се повезала са сепаратистичким вођством на Цетињу и развила веома живу активност против неродноослободила-

⁷⁶ Исто, док. 58, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 13. новембра 1943.

⁷⁷ Уочи устанка у Црмници је било 93 члана КПЈ и око 200 чланова СКОЈ-а (В. Роловић, *Црмница у првим данима устанка*, Устанак народа Југославије, I, 709.

⁷⁸ *Зборник НОР*, III, 1, док. 39, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 31. октобра 1941.

⁷⁹ *Побједа*, Цетиње, бр. 38, од 12. августа 1945, 7.

⁸⁰ *Зборник НОР*, III, 1, док. 39, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 31. октобра 1941.

⁸¹ *Зборник НОР*, III, 1, док. 173, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од децембра 1941.

⁸² Исто, III, 2, док. 32, Записник о састанку комитета и политкомесара Ловћенског НОП одреда од 20. јануара 1942.

чког покрета. Томе је свакако допринијела непосредна близина Цетиња, која је омогућавала подршку и окупатора и сепаратистичког вођства. Најистакнутији сепаратисти у Конаку били су Бутор Батрићевић, потпоручник бивше црногорске војске, затим Кићо Паовић, Лазо Паовић и други. Сепаратисти из Конака су 24. октобра саставили резолуцију против НОП, затим су организовали сакупљање потписа на овој резолуцији, да би је затим доставили италијанској команди на Цетињу.⁸³

Сепаратистичка група у Ријечкој нахији — на челу са Јованом Б. Вујовићем, Ђоком Краљевићем и Лазом Петричевићем — такође је била активна, нарочито у пружању помоћи окупатору приликом формирања антикомунистичке милиције. Међутим, последице ликвидације Ђока Краљевића (у септембру) и Лаза Петричевића (у октобру), Јован Б. Вујовић је побјегао на Цетиње, па је на тај начин сепаратистичка активност у овом крају за извјесно вријеме била онемогућена.

Окружни комитет КПЈ — Цетиње, штаб Ловћенског одреда и друга политичка и војна руководства на терену улагали су велике напоре да отргну масе испод утицаја сепаратиста и да их придобију за НОП. То се у првом реду радило преко прогласа и конференција на којима су народу објашњавани политичка ситуација, циљеви НОБ, улога разних колаборационистичких група и друго. Само од 23. новембра до 8. децембра 1941. на подручју ОК КПЈ — Цетиње (цетињски и барски срез) одржане су 154 конференције, на којима су учествовала 5.243 човјека. У Катунској нахији је одржано 60 конференција, на којима је учествовало преко 2.000 људи.⁸⁴

Напор руководства НОП на подручју ОК КПЈ — Цетиње уродио је плодом. Међутим, расположењу народа у том крају према НОП посебно је допринијело формирање Ловћенског батаљона од 341 борца, који је ушао у састав Црногорског НОП одреда за операције у Санцаку. Овај батаљон, пролазећи кроз нека села Катунске нахије на путу за Санцак, оставио је снажан утисак на мјештане, који су последице тога почели масовно да се пријављују партизанским командама и да приступају НОП.⁸⁵

Неуспјех на Пљевљима сепаратистичко вођство је покушало да искористи, нарочито у Катунској нахији. Оно је поново покушало да протури своје резолуције, у којима је тражено да се спријечи извођење акције против окупатора.⁸⁶

На иницијативу Крста Поповића и других сепаратистичких вођа, у Катунској нахији се јављају одбори „народне слоге“ (негдје: „Катун-

⁸³ АИИ—Т, IV 46—28 (42), Записник о саслушању Бутора Батрићевића од 3. фебруара 1942.

⁸⁴ АИИ—Т, III 2—5 (41), Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 11. децембра 1941.

⁸⁵ Зборник НОР, III, 1, док. 81, Извјештај штаба Ловћенског НОП одреда од 27. новембра 1941.

⁸⁶ Зборник НОР, III, 1, док. 133, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 12. децембра 1941; Исто, док. 173, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од децембра 1941.

ске слогe)". Тако су формирани одбори „народне слогe“ у Цуцама (на челу са др Божом Кривокапићем), у Чеву (на челу са попом Милошем Турчиновићем), у Ђеклићима (с Андријом Драгутиновићем) и у Бјелицама (на челу са Душаном Вуковићем).⁸⁷

Сепаратистичке вође из Бјелица, Ђеклића и Чева организовали су 4. јануара 1942. међуплеменски збор на Ресни (Бјелице), на коме је требало да се формира одбор „народне слогe“ за читаву Катунску нахију, и који је требало да одлучи о даљем држању Катунана према народноослободилачкој борби. На збор је дошло око 80 људи, представника одбора „народне слогe“ и других истакнутих сепаратиста из околних крајева Катунске нахије.⁸⁸

Партизани су овај збор разбили, а организаторе ухапсили и спровели у штаб Ловћенског одреда. Организаторе збора штаб Ловћенског одреда је саслушао, па је пет ставио у кућни притвор, а шестог — Душана Вуковића спровео је у Главни штаб, одакле је послје краћег времена и он пуштен.⁸⁹

Руководство НОП на подручју ОК КПЈ — Цетиње било је принуђено на нове напоре у циљу онемогућавања активности сепаратиста, а затим да живим политичким радом подигне дух народних маса који је био опао послје неуспјеха на Пљевљима (Ловћенски батаљон је на Пљевљима претрпио огромне губитке: 74 погинула и 62 рањена бораца). Најактивнијим сепаратистима у Катунској нахији Штаб Ловћенског одреда је упутио писмене опомене, у којима их је упозорио на последице ако наставе непријатељски рад.⁹⁰ Борцима погинулим на Пљевљима приређене су масовне комеморације на читавом подручју Ловћенског одреда. Организоване су и бројне политичке конференције. Те мјере су допринијеле, нарочито у Катунској нахији, да велики број људи ступи у партизанске јединице. У Црмници, Конаку и другим крајевима цетињског и барокотг среза, гдје политички рад није показао задовољавајући резултат, приступило се ликвидацији најистакнутијих непријатеља народноослободилачког покрета. На тај начин је активност сепаратиста и других непријатеља народноослободилачког покрета била у извјесној мјери сузбијена, али за краће вријеме.

⁸⁷ Зборник НОР, III, 1, док. 196, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 31. децембра 1941, Исто, III, 2, док. 1, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 1. јануара 1942; Исто, док. 16, Извјештај штаба Ловћенског одреда од 13. јануара 1942; АИИ—Т, IV 46—3 (42), Саслушање Крста Калуђеровића од 5. јануара 1942; Исто, IV 46—2 (42), Саслушање Милутина Звицера од 5. јануара 1942.

⁸⁸ Зборник НОР, III, 2, док. 16, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 13. јануара 1942; АИИ—Т, IV 46—4 (42), Саслушање Илије Вуковића од 5. јануара 1942.

⁸⁹ АИИ—Т, III 2—3 (42), Извјештај ОК КПЈ — Цетиње Покрајинском комитету од 16. јануара 1942.

⁹⁰ АИИ—Т, IV 4а—32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 (42), АВИИ, А-НОБ — к. 1675, бр. рег. 22—1 и 24—1.

Покушај да се Крсто Поповић придобије за народноослободилачки покрет

У духу генералне линије руководства народноослободилачког покрета, Окружни комитет КПЈ — Цетиње покушао је да за борбу против окупатора придобије и Крста Поповића једног од истакнутих федералистичких вођа, који је у то вријеме живио на Цетињу. Овај корак је предузет на основу сазнања ОК да је став К. Поповића према сепаратистичком дијелу вођства СФС неодређен, што његова сарадња са окупатором тада није била довољно позната и, најзад, због тога што је Поповић имао велики утицај у Катунској нахији.⁹¹ На пленуму ОК КПЈ — Цетиње од 28. октобра 1941. одлучено је да се Крсту Поповићу упути писмо да приступи народноослободилачком покрету. Закључено је да га у крајњем случају треба „истјерати на чистину“: ако одбије да приђе НОП-у, онда га натјерати да се изјасни за сарадњу са окупатором, што би значило његово политичко разобличавање у очима народа.⁹²

Средином новембра 1941. године штаб Ловћенског одреда је послао свог представника да разговара са К. Поповићем. Међутим, Поповић није дошао на заказано мјесто и тако је овај покушај пропao.⁹³

Окружни комитет и штаб Ловћенског одреда сматрали су да К. Поповића не треба више ни позивати, већ политичким путем, преко зборова и конференција у Цуцама, приступити његовом раскринкавању.⁹⁴ Али, у Цуцама се у међувремену спремао племенски скуп, и народ је позвао Поповића да дође, па је окружно политичко и војно руководство одлучило да га и оно „последњи пут“ позове да „иде у село са народом, који се спрема на устанак“, и да се на племенском скупу изјасни или ће с Италијанима или са Црногорцима.⁹⁵

Иако је К. Поповић одбио да дође у Цуце, Главни штаб је оцијенио да треба и даље настојати да се успостави контакт с њим, јер је сматрао да ће то омогућити, ако Поповић не приђе НОП-у, да се лакше политички разобличи и да се народне масе у Катунској нахији од њега одвоје. О томе је Главни штаб обавијестио Штаб Ловћенског одреда.⁹⁶

Нови покушај у овом погледу Штаб Ловћенског НОП одреда учинио је 3. децембра. Преко цетињске партијске организације упућено је Крсту Поповићу писмо у коме се он поново позива да приступи народноослободилачкој борби.⁹⁷

⁹¹ Зборник НОР, III, 1, док. 60, Записник о савјетовању команданата и политкомесара од 15. новембра 1941.

⁹² Исто, док. 39, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 31. октобра 1941.

⁹³ Исто, док. 68, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 20. новембра 1941.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто, док. 58, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 13. новембра 1941. Исто, док. 81, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 27. новембра 1941.

⁹⁶ Исто, док. 70, Писмо Главног штаба Штабу Ловћенског одреда од 21. новембра 1941.

⁹⁷ Зборник НОР, III, 1, док. 107.

Пошто се раније изговарао да од Италијана не може ни корака из Цетиња, овом приликом му је стављено до знања да ће га доносилац писма извести из града сигурним каналима, гарантујући му личну безбједност. Партијској организацији на Цетињу је наређено да предузме све потребне мјере за његов излазак на слободну територију, уколико он на то пристане.⁹⁸

Представник Штаба Ловћенског одреда је узалуд чекао на уговорени састанак 10. децембра у селу Штитарима. Крсто Поповић поново се није одазвао позиву, нити је пристао на разговор с представницима народноослободилачког покрета.

Још једном се покушало да се К. Поповић придобије за народноослободилачку борбу. Овом приликом то је учињено преко некадашњег Поповићевог политичког пријатеља, командира (мајора) бивше црногорске војске Сава Челебића, који је већ био ступио у народноослободилачку борбу, и преко Душана Вуковића, који је после хапшења на збору на Ресни и са слушања у штабу Ловћенског одреда и Главном штабу пуштен на слободу. С. Челебић и Д. Вуковић написали су писмо Крсту Поповићу. Просљеђујући то писмо Штаб Ловћенског одреда је и овом приликом дао Поповићу гаранцију за потпуну безбједност на територији коју контролишу партизанске јединице.⁹⁹ Међутим, Крсто Поповић ни овом приликом није пристао да изађе на слободну територију. Нема поузданих података на основу којих се може утврдити како је К. Поповић реаговао на ово писмо. Сачуван је само један докуменат, на коме је потпис изблиједио, за који би се, судећи по садржини, могло претпоставити да је то одговор Крста Поповића на ово писмо. У њему пише да намјера руководства НОП са покретањем борбе за ослобођење Црне Горе од окупатора и онаквим условима не води ничему другом него уништењу и оног дијела Црне Горе који је остао поштеђен од окупаторских репресалија и да због тога не може да прихвати сарадњу „у том послу“.¹⁰⁰ То је био посљедњи покушај да се Крсто Поповић придобије за народноослободилачки покрет.

Стварање тајних официрских организација

Уплашене масовношћу устанка који је по свом садржају имао револуционарни карактер, великосрпски оријентисане грађанске снаге после непријатељске офанзиве почињу организованије да раде против народноослободилачког покрета. Њихова активност одвијала се у два правца. Највећи дио тих снага, којима су печат давали грађански политичари, ставио се на располагање окупатору, пружајући му услуге у циљу уништења устаничког руководства и спречавања новог револуционарног покрета народних маса. На другој страни,

⁹⁸ Исто, док. 108, Писмо Штабу Ловћенског одреда од 3. децембра 1941. Миловану Вујовићу.

⁹⁹ АИИ—Т, IV 4а—5 (42), Писмо Штаба Ловћенског НОП одреда од 8. јануара 1942.

¹⁰⁰ АВИИ, к. 1675, бр. рег. 26 — 5.

многи официри бивше југословенске војске, помагани од дијела грађанских политичара, почињу да се групишу, или да се стављају на чело антикомунистички расположених група, и да ступају такође против народноослободилачког покрета, али донекле независно од окупатора, мада су му готово сви изразили лојалност. Тако су се, поред осталих, издвајале групе официра у Лијевој Ријеци на челу са мајором Ђорђијем Лашићем, у Прекобрђу са капетаном Леком Вујисићем, у Матешеву са професором Божићем Милошевићем, затим група официра на Заучкој гори на челу са капетаном Павлом Ђуришићем, на планини Локви са мајором Милорадом Т. Јоксимовићем, у Никшићу на челу са артиљерским мајором Пером Марушићем и друге.¹⁰¹ Ове групе већ крајем лета почињу организовано да иступају против НОП. Међу њима се својом активношћу посебно истицала група Ђорђија Лашића у Лијевој Ријеци.¹⁰²

Пошто се у току непријатељске офанзиве највећи дио становништва са подручја Лијеве Ријеке вратио на своја огњишта и под утицајем реакционарно расположених официра бивше југословенске војске изразио лојалност окупатору (15. августа), Ђорђије Лашић 5. септембра 1941. организује у Лијевој Ријеци збор грађана „и војске“, на коме се доноси одлука да се позову сви они који су „побегли у шуму“, а ако то не учине да се „одмах са њима има обрачунати оружјем“.¹⁰³

Од осталих група нешто потпуније податке имамо о оној у Матешеву. Њен вођа Божић Милошевић показао је доста активности на организовању и повезивању контрареволуционарних снага у Матешеву, Барама Краљским и Прекобрђу. Он је такође, са својим сарадницима, организовао на Матешеву полагање заклетве против НОП-а.¹⁰⁴

Официри бивше југословенске војске организовали су и своје тајне организације, такође уперене против народноослободилачког покрета. О раду тих тајних официрских организација — у ствари првих зачетака четничке организације у Црној Гори — мало се зна, баш због тога што су биле тајне, што су и обавјештења, и пропаганда и задаци усмено саопштавани. Писмено се радило само у крајњем случају, па и тада је сваки писмени траг морао бити уништен. Ако би неки члан, свјесно или

¹⁰¹ Милорад Јоксимовић, *Устанак у Васојевићима и прва веза Црне Горе са Дражом Михаиловићем*, Гласник СИКД „Његош“, св. 1, 1958, 88—105.

¹⁰² Ђорђије М. Лашић, официр бивше југословенске војске (рођен у Лијевој Ријеци, 5. маја 1906), завршио је Војну академију у 52. класи. Касније је завршио Вишу школу Војне академије и генералштабну припрему. У чин генералштабног мајора унапријеђен је у априлу 1940. године. Априла 1941. године ратни распоред га је затекао на положају начелника штаба Дравске дивизије (Радомир-Рајо Поповић, *Ђорђе М. Лашић*, Гласник СНКД „Његош“, св. 2, 1959, 99—100).

¹⁰³ *Обнова* бр. 84, Београд, од 19. фебруара 1944, 3; АВИИ, ЧА, ЦГ — V — 1315, Извјештај Радивоја У. Милошевића Д. Михаиловићу од 22. јануара 1943. о националном раду.

¹⁰⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ — V — 1315, Извјештај Радивоја У. Милошевића Д. Михаиловићу од 22. јануара 1943. о националном раду.

несвјесно, одао организацију, имао је бити убијен.¹⁰⁵ Приликом наших истраживања успјели смо да пронађемо податке само о двијема таквим организацијама, које су се налазиле у Лијевој Ријеци и Никшићу. Организација у Лијевој Ријеци звала се *Гвоздена рука*, а она у Никшићу — *Официрска организација за заштиту народа Црне Горе*.

Тајну официрску организацију у Лијевој Ријеци основао је Борђије Лапић. Према једном списку активних и резервних официра из андријевичког среза наводи се да је организација формирана у јулу 1941. године.¹⁰⁶ Сматрам да се то вријеме не може прихватити као вријеме формирања ове организације, јер то није било ни практично изводљиво, пошто се официри њени чланови, нијесу налазили на окупу, а Лапић, који је био њен организатор, затим Андрија Весковић и други, напустили су среску војну команду у Андријевици 4. августа. Најјављеније је да је организација формирана око 5. септембра 1941, када је улиједио и збор грађана и „војске“.

Гвоздена рука је у свом саставу имала 19 чланова — активних официра бивше југословенске војске.¹⁰⁷ Имала је своја правила (од, како изгледа, 37 чланова), која, међутим, нијесу у цјелини сачувана. Један њихов дио, заправо само фрагменти, објављен је у *Саопштењу Главног штаба бр. 5 од 21. децембра 1941. године*. Организација је, судећи по њеним правилима, имала за циљ да „спаси“ црногорски народ од страха и пустоши (чл. 1), а затим да не дозволи никакву организацију која би вршила напад на окупатора, јер „само гвоздени људи (припадници *Гвоздене руке* — прим. Р. П.) имају право да заштите народ од евентуалних незгода“ (чл. 18). Чланови организације морали су да полажу заклетву. Приликом полагања заклетве морали су да стоје и да дигну три прста увис (чл. 9), а чланови руководства требало је, по могућности, да се заклињу пред свештеником (чл. 10). Чланови организације имали су да носе на реверу капута, или неком другом скривеном мјесту, иницијале организације (ГР — гвоздена рука). Правила су предвиђала да се води записник о важнијим одлукама, који би у случају опасности требало спалити. И, најзад, члановима који се буду придржавали Правила даће се „одговарајуће мјесто према заслугама, кад буде дошло вријеме“.¹⁰⁸

¹⁰⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ — П — 7, Правила официрске организације за заштиту народа Црне Горе. — У току истраживања на ову тему успио сам да пронађем податке само за двије такве организације — ону у Лијевој Ријеци и ону у Никшићу.

¹⁰⁶ РСУП—Т, нерегистровано.

¹⁰⁷ Чланови организације су били: Борђије Лапић, ваздухопловни мајор Андрија Весковић, артиљеријски капетан Видак В. Зечевић, капетан Миро В. Дујовић, капетан Новак В. Миликић, потпуковник Радивоје У. Милошевић, артиљеријски капетан Радивоје П. Крушчић, капетан Бранко Р. Радевић, поручник Машан М. Аџић, поручник Петар М. Милошевић, инжењеријски потпоручник Вељко Р. Томовић, војни чиновник III класе Војин Р. Гоговић, ваздухопловни потпоручник Војин М. Дујовић, војни чиновник III кл. Божо Л. Милошевић, потпоручник Драгиша Т. Дујовић, артиљеријски потпоручник Драго С. Вешовић, интендант, поручник Симо М. Зечевић, арт потпоручник Спасоје М. Зечевић и судски потпоручник Лука М. Зечевић (РСУП—Т, нерегистровано).

¹⁰⁸ Саопштење Главног штаба бр. 5, 21. децембар 1941. — Овај дио није објављен у *Зборнику грађе за историју радничког покрета Црне Горе, II*, гдје су, иначе, Саопштења објављена.

Организација за заштиту народа Црне Горе са сједиштем у Никшићу формирана је нешто касније.¹⁰⁹ За разлику од оне у Лијевој Ријеци, правила ове организације су сачувана, тако да на основу њих можемо више сазнати о њеним циљевима и задацима. Један од њених задатка био је да се народу докаже да су официри „његови прави представници који са њим носе све тешкоће данашњице и да једино они воде рачуна о правим интересима нашег народа“. За своју идеологију чланови тајне организације официра изабрали су национализам, којему су додали атрибуте „етички и хумани“, који би се налазио у основи правног уређења „са крајње демократским начелима“, „искључујући и економски либерализам и принудни комунизам“. Дакле то је „једини могући облик нашег државног уређења и будућности и са таквим уређењем треба предати наш народ нашој легалној влади сада у Лондону — што је циљ организације“.

Организацијом је руководио одбор са предсједником и секретаром на челу. Организација је имала за циљ:

1) Организовање народа у формацијске јединице ради ангажовања у следећим приликама:

а) у случају десанта савезника или трупа емигрантске владе на југословенску територију, ради прихвата и заједничке акције;

б) у случају наглог слома окупатора, ако савезничке трупе или трупе емигрантске владе не би стигле да заведу ред;

в) у случају самоодбране или указатог момента за општи устанак народа, и

г) у случају самоодбране православног живља у Херцеговини од усташких прогона.

Посебно пада у очи задатак: „... спречити ма какве револуционарне акције до доласка легалне владе, када јој предати власт“.

Формирање јединица о којима се говори у тачки 1 имало се извршити по формацији Црногорске војске из 1912. године, што је имало практични разлог, јер су зборна мјеста јединица позната. У случају десанта савезника и трупа емигрантске владе и у случају наглог слома окупатора требало је извршити општу мобилизацију, а у другим случајевима требало је извршити само дјелимичну мобилизацију „елемената национално свесних“.

Према замисли никшићке организације, по свим срезовима је требало формирати среске одборе и по један четнички одред под вођством официра, који би морао бити „изнад свега национално оријентисан“. Задатак ових четничких одреда састојао се у следећем:

„а) вршење атентата и аката саботаже,

б) ширење националне свести код народа, и

¹⁰⁹ Њени најпознатији чланови били су: артиљеријски мајор Перо Ј. Марушић, капетан Шпиро Стојановић, капетан Никола Чановић, капетан Владимир М. Контић, ижикњеријски капетан Миливоје Краљевић, жандармеријски капетан Петар Драшковић, жандармеријски капетан Душан Милатовић и др. (АВИИ, ЦГ—V—317, Писмо капетана Владимира М. Контића Д. Михаиловићу од 18. фебруара 1953; АИИ—Т, IX 1а—144 (42), Извјештај капетана Миливоја Краљевића; Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада капетана Шпира С. Стојановића).

в) парирање рада пропагатора других идеологија, као и заштита становништва Црне Горе од насилне пропаганде ма са које стране долазила“.¹¹⁰

Из наведених формација јасно се види да је цјелокупан рад био уперен против народноослободилачког покрета, на чијем се челу налазила Комунистичка партија.

Прве везе Драже Михаиловића са присталицама у Црној Гори

Разбијене и дезоријентисане грађанске снаге у Црној Гори будно су пратиле шта се дешава у другим крајевима Југославије, а посебно у Србији. Оне су се о томе обавјештавале преко избјеглица и других људи који су са разних страна долазили у Црну Гору, а дијелом и преко Радио-Лондона. Тако су се још уочи устанка у неким крајевима Црне Горе проносили гласови да је пуковник Михаиловић избјегао заробљавање и да се са читавом једном дивизијом (!) повукао у српске планине. Једна група грађанских политичара и официра бивше југословенске војске из бјелопољског среза покушала је у јуну 1941. године да се са њим повеже. Они су послали у Србију неколико „рођених хајдука“, на челу са Јагошем Кораћем из Затона, са задатком да утврди истину, о тим причама.¹¹¹ Кораћева група се вратила из Србије крајем јула, када је устанак у Црној Гори био у пуном размаху. Она није могла ухватити везу с Михаиловићем, али је успјела да се о његовој групи на Равној гори потпуније обавијести.¹¹²

Четничка организација Драже Михаиловића рано се заинтересовала за Црну Гору. Мајор Жарко Тодоровић један од вођа њеног београдског пункта упутио је у јуну 1941. године у Црну Гору Војислава Лукачевића, са задатком да се повеже са неким официрима бивше југословенске војске и да им пренесе директиве и упутства за организовање четничких одреда у Црној Гори. Лукачевић је добио и имена официра с којима се требало повезати. То су: генералштабни мајор Ђорђе М. Лашић, пуковник Бајо Станишић и мајор Миличко Јанковић.¹¹³ На поласку за Црну Гору Лукачевић је добио овлашћење: уколико неки од ових официра из било каквих разлога не би могао да дође у обзир, да сам, по својој увиђавности, пронађе људе којима ће повјерити послове организације четничких одреда и да их упозна са директивама и упутствима четничке Врховне команде. Осим усмених упутстава, Лукачевић је добио и писмене директиве које је имао да пренесе поме-

¹¹⁰ АВИИ, ЦА, ЦГ — П — 7.

¹¹¹ Јагош Кораћ је касније постао познати четнички злочинац. Ликвидиран је 1947. године као одметник у Баловића клисури.

¹¹² Милан Бандовић, *Устанак у Црној Гори јули—август 1941*, Књига о Дражи, I, Виндзор (Канада) 1956, 74 — 86. — Бандовић је био један од истакнутих четничких функционера. Поред осталог, био је командант бјелопољског среза. Данас живи у Америци као политички емигрант. У неколико наврата је клеветнички писао о ослободилачкој борби југословенских народа. Његови написи лишени су објективности.

¹¹³ О Миличку Јанковићу видјети напомену 78 у другој глави.

нутим официрима. Поред упутстава за формирање четничких одреда, директиве су садржале и упутства о односу вођства ових одреда према другим оружаним групацијама и политичким странкама.¹¹⁴

Непосредно по Лукачевићевом доласку, у Црној Гори је избио тринаестојулски устанак. Лукачевић је у Подгорици, гдје га је устанак и за-текао остао неких 10—15 дана код својих рођака. За то вријеме Подгорица је била блокирана, тако да није успио да види никога од официра које је тражио нити да се повеже било са ким коме би могао повјерити посао око оснивања четничке организације у Црној Гори. Необављена посла, Лукачевић се из Подгорице преко Скадра и Приштине вратио за Београд.¹¹⁵

У августу 1941. године Дража Михаиловић је учинио нови покушај да ухвати везу са истомишљеницима у Црној Гори у циљу формирања четничке организације. Он је у Црну Гору упутио подофицира Милована Недељковића, са задатком да успостави везу са једним пуковником бивше југословенске војске у рејону Дурмитора, а затим да из Колашина доведе на Равну гору Илију Трифуновића — Бирчанина. Међутим, ни овај покушај није успио.¹¹⁶

У јесен 1941. године Жарко Тодоровић је поново упутио Лукачевића у Црну Гору, са истим задатком као и претходни пут.¹¹⁷ Али Лукачевић ни овом приликом није успио да изврши задатак. Морао се вратити из Приштине, преко Рашке, у Београд.

У међувремену капетан Рудолф Перхинек и поручник Мирко Куклић, који су се дотле налазили на подручју беранског среза, упућени су у септембру 1941. године од стране официра и представника грађанских партија са овог терена у Србију. Они су успјели да успоставе

¹¹⁴ РСУП-Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 20. марта 1945. — Лукачевић је прије рата био чиновник Грађевинског друштва „Батињол“. Био је резервни капетан II класе. За четничку организацију имао је крупне заслуге и у њој имао значајне функције. Краљ Петар га је, на предлог Драже Михаиловића, зато одликовао Орденом Карађорђевог звијезде с мачевима V степена. У међувремену Лукачевић је преведен у активу и унапријеђен у чин активног капетана I класе (6. IX 1942), а нешто касније и у чин мајора. Почетком децембра 1944. године јединице НОВЈ су га заробиле и он је 14. августа 1945. стријељан као ратни злочинац по пресуди Вишег војног суда Југословенске армије у Београду.

¹¹⁵ Исто.

¹¹⁶ Батрић Јовановић у раду *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији* (442) пише да је Недељковић ишао у Црну Гору са задатком да ухвати везу с пуковником Бајом Станишићем. Ослањајући се на овај податак, и сам сам поновио ту констатацију у чланку *Формирање „националне“ организације Баја Станишића*, ИЗ, 4, 1966, 717. То, Међутим, не може да се прихвати као тачно, јер се пуковник Станишић у то вријеме није налазио у рејону Дурмитора, већ у рејону Даниловграда, а пуковник којег је тражио Недељковић у међувремену је био пошао за Србију (АВИИ, четничка архива, к. 75, 3/1, Извјештај Милована Недељковића команданту Рудничког корпуса од 7. марта 1944).

¹¹⁷ РСУП-Т, Записници о саслушању Војислава Лукачевића од 20, 21. и 23. марта 1945. године. — Лукачевић је у датирању свога другог пута у Црну Гору врло неодредан и несигуран. Према једном записнику то је било у октобру, према другом у августу или септембру, а према трећем чак у новембру (!?) 1941. године.

везу са четничком Врховном командом.¹¹⁸ Тако је дефинитивно успостављена веза између организација Драже Михаиловића и прчетнички оријентисаних официра и других грађанских група у Црној Гори.

Пошто се обавијестио о политичким приликама у Црној Гори и раду појединих официрских група и других грађанских снага, Дража Михаиловић је предузео мјере да уреди четничко командовање на овом простору. Тако је 15. октобра 1941. наименовао за команданта свих четничких снага у Црној Гори генералштабног мајора Ђорђија Лашића, а капетана Павла Ђуришића за команданта четничких снага у срезovima андријевичком, беранском, колашинском, бјелополском, пријеполском, пљеваљском и општинама барској и буђевској.¹¹⁹ Том приликом Михаиловић је Лашићу и Ђуришићу издао пуномоћје са карактером наредбе да им се сви активни и резервни официри и подофицири и сви војни обвезници имају одмах ставити на располагање, а све грађанске власти се позивају да им сходно ратним законима Краљевине Југославије пруже пуну помоћ као представницима редовне југословенске војске.¹²⁰

Ускоро је усплиједило и успостављање везе и другим каналима. У ноћи 20/21. септембра 1941. године дошла је британском подморници код Петровца заједничка мисија британске и југословенске владе која је на челу са британским капетаном Билом Хадсоном (Bill Hudson) и мајорима бивше југословенске војске Захаријем Остојићем и Мирком Лалатовићем упућена у штаб Драже Михаиловића. Мисију су прихватили герилци из Паштровића. Она је затим у пратњи других герилских група дошла у Штаб герилских (партизанских) одреда за Црну Гору, Боку и Санџак, који се налазио на Радовчу.¹²¹ Мисија се задржала на Радовчу до 20. октобра, када је наставила пут за Врховни штаб НОПОЈ и даље за штаб Драже Михаиловића. За вријеме боравка на Радовчу мисија се детаљно обавијестила о развиту народноослободилачког покрета у Црној Гори, и о томе је путем радија обавијестила британску и југословенску (емигрантску) владу. Они су се том приликом повезали са групом официра бивше југословенске војске, које је упознала са ставом југословенске владе. Штаб герилских (партизанских) одреда, односно Главни штаб, у томе им није правио сметње — због контаката који су у то вријеме постојали између Врховног штаба НОПОЈ и штаба Драже Михаиловића.¹²²

¹¹⁸ Исто, записник о саслушању Војислава Лукачевића од 20. марта 1945; М. Бандовић, н. д., 79.

¹¹⁹ Зборник НОР, Ш, 4, док. 190, Наредба Ђ. Лашића Ивану Булатовићу од 16. јануара 1942; Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 1, Наредба Д. Михаиловића, стр. пов. бр. 177 од октобра 1941.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Ф. В. Д. Дикин, *Бојовна планина*, Београд 1973, 153—154.

¹²² Дискусија Радована Вукановића на научном скупу у Титограду (27. и 28. априла 1964. поводом Прегледа историје СКЈ.

Средином јесени (у новембру 1941) Дража Михаиловић је са својим присталицама у Никшићу успоставио везу преко свог личног изасланика Лазара Тркље, секретара бивше земљорадничке партије.¹²³

Покушај формирања „Народне војске“

Под утицајем појачане пропаганде југословенске избјегличке владе, која је ширена преко Радио-Лондона и на друге начине, као и успостављена веза са Дражом Михаиловићем, средином јесени, 1941. године, почело се осјећати живље кретање међу припадницима бивших грађанских партија, у првом реду оних најреакционарнијих (ЈРЗ, ЈНС), као и међу официрима краљевске југословенске војске. Томе је посебно допринио говор предсједника југословенске владе, одржан преко британског радија.¹²⁴

Активност грађанских снага највише је долазила до изражаја у градовима, гдје се налазио највећи дио великосрпски оријентисане интелигенције, у првом реду високи функционери у администрацији и судству у Краљевини Југославији, затим многи официри, полицијски и жандармеријски апарат. Њиховој активности ишла је на руку окупаторска власт која је била не само толерантна већ и наклоњена свим покретима упереним против народноослободилачке борбе. Типичан примјер у том погледу била је Подгорица, гдје се у току читавог рата налазио окупљен велики број контрареволуционарних снага. Држање бивших грађанских политичара, грађанских интелектуалаца на високим положајима у Краљевини Југославији, официра и других грађанских снага у Подгорици до новембра 1941. године било је углавном неодређено и незапажено. А тада они иступају с разним предлозима, резолуцијама и другим мјерама упереним против НОП. Средином новембра 1941. године припадници бивших грађанских партија у Подгорици одржали су састанак на којем су донијели резолуцију о заједничком ставу према народноослободилачком покрету. У резолуцији се тражи да њихови представници уђу у Главни штаб партизанских одреда, условивши то забраном политичког рада у партизанским јединицама и укидањем функције политичког комесара.¹²⁵

Контрареволуционарне грађанске снаге су одавде слале своје представнике у ближа или даља мјеста која су гравитирала Подгорици: у Љешкопоље, Љешанску нахију, Зегу, Пилере, Даниловград, Вражегрмаце и др., настојећи да тамо прошире свој утицај. Временом оне су у томе успјеле. Тако су контрареволуционарне снаге из околних се-

¹²³ Зборник НОР, III, 4, док. 24, Пресуда Пријеког војног суда Никшићког НОП одреда групи Новице Ковачевића од 15. јануара 1942; Исто, док. 232, Релација рада капетана Шпира С. Стојановића.

¹²⁴ Зборник НОР, III, 4, док. 11, Извјештај И. Милутиновића Врховном штабу од 11. децембра 1941.

¹²⁵ Исто, III, 1, док. 77, Извјештај И. Милутиновића Врховном штабу од 26. новембра 1941.

ла организовале конференције, које су биле уперене против Н. Да би парирале раду одбора Народноослободилачког фонда и народноослободилачких одбора, ове су снаге иступале са предлозима о оснивању својих одбора за помоћ сиротињи. Против НОП-а они иступају и штрије. Тако почетком новембра 1941. група прочетничких елемената из Љешанске нахије саставила је резолуцију којом се осуђује народноослободилачка борба, а према окупатору се изражава лојалност. Под пријетњом организатора, ову резолуцију је потписало 45 људи.¹²⁷

Грађанске контрареволуционарне снаге иступале су слично и у другим крајевима.¹²⁸ На подручју беранског, андријевичког и колашинског среза оне су такође појачале своју активност у циљу организовања против народноослободилачког покрета. Поред осталог, припремиле су многе конференције на којима су против НОП-а отворено иступале.¹²⁹

Општа карактеристика грађанских снага јесте у томе што су се изјашњавале против убијања шпијуна и других сарадника окупатора, с мотивацијом да су то „наша браћа“. Оне су, такође, под разним видовима иступале против народноослободилачке борбе. Наиме, противиле су се извођењу „мањих акција“ против окупатора, правдајући то страхом од репресалија, а биле су за општенародну борбу против окупатора — али „када народ за то буде спреман“.¹³⁰

Дјелатност грађанских снага против народноослободилачког покрета није се сводила само на политичку активност. Оне се истовремено ангажују и на организовању својих оружаних снага, тзв. „националних“ јединица, односно „Народне војске“. Тако је у Горњим Кучима група официра на челу са потпуковником Савом Вујошевићем, капетаном Стеваном Прелевићем и поручником Николом Дракуловићем, формирала тих дана „национални“ батаљон.¹³¹ Прочетничке снаге из Голије, на челу са мајором Мињом Вишњићем, среским начелником Блажом Вишњићем, Антонијем Вишњићем и Дамјаном Ђурићем, организовале су 13. новембра 1941. збор Голијана на Кресцу, на коме су формирале Голијски батаљон „Народне војске“.¹³² Група четничких присталица у Пољима Колашинским, на челу са полицијским писаром Милосавом Петрушићем, општинским дјеловођом Јанком Гошом, професором Бећиром Томовићем и студентом Ђуканом Анђелићем, покушала је такође да формира сличну војну организацију.¹³³ Жеља за фо-

¹²⁶ Исто, док. 73, Директивно писмо ОК КПЈ — Подгорица од 23. новембра 1941.

¹²⁷ Исто, док. 58, Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 13. новембра 1941.

¹²⁸ Исто, док. 81, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 27. новембра 1941.

¹²⁹ Исто, док. 60, Записник о савјетовању команданта и политкомесара партизанских одреда од 15. новембра 1941.

¹³⁰ Зборник НОР, II, 2, док. 59, Извјештај И. Милутиновића Врховном штабу од 14. децембра 1941.

¹³¹ АИИ-Т, IX 1а-4 (42), Изјава Николе М. Вујошевића од 27. јануара 1942; Исто, IX 1а-251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

¹³² Исто, IX 1а-314 (42), Релација Голијског националног батаљона.

¹³³ Зборник НОР, III, 1, док. 60, Записник о савјетовању команданата и политкомесара партизанских одреда од 15. новембра 1941; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 188.

рмирањем „Народне војске“ осјетила се и у Ровцима, као и у Лијевој Ријеци и другим мјестима андријевичког и беранског среза.¹³⁴

Благовремено уочивши циљеве ових оружаних формација, при чему је користило и искуство из односа НОП и четника Драже Михаиловића у Србији, које је Иван Милутиновић пренио приликом доласка у Црну Гору, Главни штаб је, на савјетовању са командантима и политичким комесарима партизанских одреда од 15. новембра 1941, одлучио да се најенергичније сузбију и спријече покушаји стварања војних формација мимо партизанских одреда као „петоколонашка“ и разбијачка „работа“ саботера и непријатеља народноослободилачке борбе. Али, је у духу генералне линије НОП-а, закључено да треба пружити могућност свим родољубима да учествују у народноослободилачкој борби, а провјереним и да уђу у командни састав партизанских јединица.¹³⁵

У вези са тражењем припадника бивших грађанских партија из Подгорице и уопште у вези са ставом грађанских снага Главни штаб и покрајински комитет КПЈ одлучили су да се одржи заједнички састанак са свим представницима политичких партија, на коме би се од њих тражило да се изјасне за народноослободилачку борбу, „и то не само на ријечима него и на дјелу“.¹³⁶ Такво упутство послато је окружним комитетима и штабовима партизанских одреда.¹³⁷ Са својим ставом према припадницима грађанских партија и њиховим покушајима да формирају „Народну војску“ руководство НОП-а у Црној Гори упознало је Врховни штаб, обавјестивши га да се неће дозволити формирање војних јединица изван партизанских одреда, да ће припаднике бивших грађанских партија позвати да ступају у партизанске редове, а ако се у току борбе покажу као добри војници — да ће бити примљени и у штабове. Такође је истакнуто да ће се приликом формирања народноослободилачких одбора по селима од бивших грађанских политичара захтијевати да и они улазе у те одборе.¹³⁸

Послије савјетовања команданата и политичких комесара партизанских одреда од 15. новембра 1941. партизанске јединице су предузеле мјере те су за извјесно вријеме углавном онемогућени покушаји формирања „Народне војске“.

Дјелови Никшићког партизанског одреда су разбили „националну“ организацију у Голији. Један број њених вођа на челу са Антонијем Вишњићем и Дамјаном Ђорићем пребјегао је 15. новембра у Казанце. Нешто касније Миња Вишњић је поново покушао да организује

¹³⁴ Зборник НОР, III, 4, док. 11, Извјештај И. Милутиновића Врховном штабу од 11. децембра 1941; Исто, II, 2, док. 59, Извјештај И. Милутиновића ЦК КПЈ од 14. децембра 1941.

¹³⁵ Исто, III, 1, док. 60. Записник о савјетовању команданата и политкомесара партизанских одреда од 15. новембра 1941.

¹³⁶ Исто, III, 1, док. 77, Извјештај И. Милутиновића Врховном штабу од 26 новембра 1941.

¹³⁷ Исто, док. 147, Писмо Главног штаба Штабу Ловћенског одреда од 18. децембра 1941.

¹³⁸ Исто, док. 77, Извјештај И. Милутиновића од 26. новембра 1941.

једну групу Голијана и да их пребаци у Борач, гдје би ухватили везу са босанским четницима, али је и овај покушај пропао.¹³⁹

Покушај са формирањем „Народне војске“ у Пољима Колашинским и Ровцима такође је онемогућен.¹⁴⁰

Захваљујући јачању НОП и формирању нових партизанских јединица и у Кучима је онемогућен рад групе на чијем се челу налазио Саво Вујошевић. Чланови „Народне војске“ у Горњим Кучима су обуставили своју активност и ступили су у новоформирану партизански батаљон *Марко Миљанов II*. Међутим, судећи по четничким изворима, они су само „ћутали од страха“ — „Прави националисти су пришпли привидно, да би сачували главе и оружје и да би били сигурнији од евентуалног напада од стране Италијана“.¹⁴¹

Формирање четничке организације у црногорском дијелу Санцака

Недовољан утицај КПЈ у Санцаку, доста изражена нетрпељивост између православног и муслиманског живља и везе контрареволуционарних снага са Дражом Михаиловићем — допринијели су да се четничка организација у једном дијелу Санцака (на десној обали Лима) доста рано формира и нађе своје приврженике. Послије формирања четничке организације у прибојском и другим срезovima на десној обали Лима дошли су на ред бјелополски и пљеваљски срез.

Прва четничка организација у бјелополском срезу формирана је у селу Стројтеници, у расовској општини, на десној обали Лима. У Стројтеници је 26. новембра 1941. године одржана тајна конференција на којој су учествовали четници из расовске и савинопољске општине. На конференцији је одлучено да се формира оружана јединица под називом Расовско-бистрички четнички одред са четири чете и то: Костеничка, Дебелска, Пећаранска и Расовска. На конференцији је одлучено да се одред стави под команду Драже Михаиловића, коме ће се о томе поднијети извјештај, уз тражење наређења како да се управљају и шта све да раде. Конференција је именovala и командни кадар одреда. За команданта је постављен резервни пјешадијски капетан I класе Миливоје Б. Обрадовић, а за команданта су привремено одређени водници из појединих чета. Том приликом су прописана и привремена правила како да се „управљају“ уписани чланови до добијања правила од Драже Михаиловића.¹⁴² Организација одреда извршена је сјутрадан, 27. новембра, када се уписало 600 чланова, од којих је половина била наоружана. „Сви чланови наше организације“, извјестио је командант одреда Д. Михаиловића, „сви су се једногласно одлучили, да се ставе под Вашу команду, да се боре за краља и отаџбину“.¹⁴³

¹³⁹ АИИ—Т, IX 1а—314 (42), Релација Голијанског националног батаљона.

¹⁴⁰ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 188.

¹⁴¹ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

¹⁴² Исто, XI 1а—24 (41), Записник тајне четничке конференције у селу Стројтеници.

¹⁴³ АВИИ, ЧА, ЦГ — В — 1175, Извјештај Миливоја Обрадовића од 5. децембра 1941. Дражи Михаиловићу.

Четничка активност у бјелопољском срезу (на десној обали Лима) није остала незапажена ни партизанском руководству. Команда Бјелопољске партизанске чете извјестила је 29. новембра секретара Обласног комитета КПЈ за Санџак: „Са десне стране Лима четници, српска и муслиманска реакција роваре по народу и расипају мржњу. Послали смо људе да организују бар једну десетину партизана као нашу филијалу и да раде на разбијању реакције и измирењу Срба и муслимана“.¹⁴⁴

Преко прибојског, организација Драже Михаиловића успоставила је визу и са прочетничким елементима у пљеваљском срезу. Већ у новембру је формирана илегална четничка организација у пренђанској, бобовској, косаничкој, илијинобрдској, хоћевинској и мељачкој општини.¹⁴⁵ Међутим, због јаког утицаја народноослободилачког покрета, ове организације нијесу могле да дођу до јачег изражаја, сем у општинама које су се налазиле у непосредној околини Пљеваља.

Италијани су такође настојали да од бивших официра, подофицира, финансиа, четника Косте Пећанца (њихова је организација постојала у Пљевљима и између два рата) и других реакционарних снага из Пљеваља и непосредне околине формирају четничку организацију, коју би употребили за борбу против партизана. Један такав покушај у октобру завршио се неуспјехом,¹⁴⁶ али су после пљеваљске операције и доласка већих партизанских снага из Црне Горе у Санџак Италијани и контрареволуционарне снаге из Пљеваља предузели одлучнију акцију у циљу стварања четничке организације.¹⁴⁷ Италијанска команда у Пљевљима је за ту акцију обезбиједила паре, храну, оружје, чак и војводеке титуле — за које је одређена и норма: организовање 80 четника.¹⁴⁸ Тако је проглашено неколико четничких „војвода“, као што су капетан Петар Војиновић — војвода тарски, поручник Ратко Ђуровић — војвода брезнички, поднаредник Бошко Топаловић — војвода бушањски.¹⁴⁹ Поред ових, главни четнички организатори у пљеваљском срезу били су: Војислав Ненадић, Богдан Ненадић, Григорије Божовић, Нићифор Лисичић, који су били главна спона између Италијана и четника, затим официри Саво Дамјановић, Бора Митрановић, Богољуб Ирић, подофицири Петар Јестровић, Добрило Јестровић и други (треба-ло је да они постану команданти будућих четничких јединица).¹⁵⁰

Као резултат удружених напора окупатора и контрареволуционарних снага из Пљеваља, 7. децембра 1941. формирана је прва четничка оружана јединица у срезу пљеваљском, под називом Брезнички четни-

¹⁴⁴ Зборник НОР, III, 1, док. 86, Извјештај Томаша Жижића и Сава Дрљевића од 29. новембра 1941. Рифату Бурџовићу.

¹⁴⁵ АТИИ, Накнадна четничка архива, ЦГ — В — 2370, Препис извјештаја Драгиче Ђ. Јовановића од 26. новембра 1941. Дражи Михаиловићу.

¹⁴⁶ Данило Јауковић, *Санџак у народноослободилачком рату*, III, ВИГ, 6, 1960. 26.

¹⁴⁷ Исто, IV, ВИГ, 1—2, 1961, 27.

¹⁴⁸ Батрић Јовановић, н. дј., 464.

¹⁴⁹ Д. Јауковић, н. дј., IV, ВИГ, 1—2, 1961, 26

¹⁵⁰ Исто; Батрић Јовановић, н. дј., 464.

чки одред. Била је састављена од људства из Пљеваља и илијинобрдске и отиловићке општине (из непосредне близине Пљеваља).¹⁵¹ Четници које су организовали Италијани убрзо су се објединили са четницима Драже Михаиловића.¹⁵²

Четнички прваци из Пљеваља често су излазили у околна села ради придобијања сељака за четничку организацију. Њиховом успјеху су доприносиле и репресалије које су Италијани спроводили не само у граду већ и у околини. Средином децембра четници су у селу Забрђу организовали масовни збор, на који су позвани сви угледнији сељаци из околине. Организатори су ту доказивали окупљеном народу да је једини спас против италијанских репресалија уступање у четничку организацију, коју окупатор наоружава и издржава, а коју југословенска емигрантска влада одобрава и фаворизује.¹⁵³

На збору у Мељаку, који је 18. децембра организовала Мељачка партизанска чета, иступили су и четнички елементи. Они су учинили да дође до расцјепа у партизанској чети, па је и један број партизана приступио четничкој чети бившег подофицира Милутина Јеловца, која је у јануару прерасла у батаљон.¹⁵⁴

Успјеху четничке организације у пљеваљском срезу допринијели су тицај Драже Михаиловића, који је он успио да оствари преко појединих официра бивше југословенске војске, и чести упади четничких јединица из источне Босне.¹⁵⁵

Појава и развитак четништва у пљеваљском срезу представљали су озбиљан проблем за даљи развитак народноослободилачког покрета у том крају. Да би се утицај четника сузбио и онемогућио, тражена је помоћ из сусједног дурмиторског среза. Пошто су Црногорски одред за операције у Санцаку (до његовог расформирања 21. децембра), односно Црногорско-санцачки партизански одред, који су у вријеме појаве првих четничких организација дејствовали на територији пљеваљског среза имали доста велико оперативно подручје (територија између Таре, Лима и Дрине), па зависно од тога и велике и сложене задатке, борба против четништва на територији пљеваљског среза препуштена је пљеваљској партизанској чети. А пошто она за то није била довољна, јер се четништво налазило у сталном успону, то су прво Штаб Црногорског одреда за операције у Санцаку, а затим и Врховни штаб тражили од Главног штаба за Црну Гору да из Дурмиторског одреда пошаље у пљеваљски срез двије-три партизанске чете.¹⁵⁶ Око 20. децембра у пљеваљски срез су пребачене три чете Дурмиторског одреда: Ускочка, Језеро-шаранска и Дробњачка. Ускочка чета је распоређена на Каменој гори, а Језеро-шаранска у рејону Маоча, и обје су стављене под ко-

¹⁵¹ АВИИ, ЦА, ЦГ — В — 1707, Извјештај Штаба 3. батаљона 1. пљеваљске бригаде Милану Недићу од 13. марта 1944.

¹⁵² Батрић Јовановић, н. дј., 464.

¹⁵³ Д. Јауковић, н. дј., IV, ВИГ, 1—2, 1961, 26.

¹⁵⁴ Батрић Јовановић, н. дј., 464 — 465.

¹⁵⁵ Слободан Лучић, *Развој устанка у пљеваљском срезу*, ВИГ, 1, 1953, 51—52.

¹⁵⁶ Д. Јауковић, н. дј., IV, ВИГ, 6, 1961, 4—5.

манду Црногорско-санџачког одреда. Дробњачка чета, која је у свом саставу имала 38 бораца, прикључена је Пљеваљској чети на терену Мељака, са задатком да се боре против четничких упада из источне Босне. Присуство јачих партизанских снага и успјешна борба против окупатора и четника, који су покушавали да се у пљеваљски срез инфилтрирају из Србије и источне Босне допринијели су даљем развоју народноослободилачког покрета у овом крају, тако да је 7. јануара 1942. у Крушеву формирана и Друга пљеваљска партизанска чета. Ускоро затим дошло је до регруписавања партизанских снага. Прва пљеваљска и Дробњачка чета пребациле су се преко Брвенице, Готовуше, и Југова у село Адровиће, са задатком да спријече пребацивање четничких група из Србије на тај терен, а Друга пљеваљска чета извршила је покрет преко Мељака, Бобова и Мештаревица у правцу Челебића, са циљем да спријечи убацивање четника из источне Босне.¹⁵⁷ Првој пљеваљској и Дробњачкој чети (је у другој половини јануара пошло за руком да у селу Крњачи заробе групу четничких вођа који су од Драже Михаиловића били добили задатак да на том подручју мобилишу народ и четничке јединице. Из те групе четворица су осуђена на смрт и сприједана (капетан Петар Војиновић, капетан Саво Дамјановић, наредник Петар Јестровић и Марко Гогоћ), док су остали, међу којима капетан Бора Митрановић и подофицир Добрило Јестровић, који су изјавили да ће остати с партизанима, пуштени.¹⁵⁸ Ликвидација четничких функционера је у доброј мјери обезглавила четничку организацију у пљеваљском срезу, тако да све док су се партизани налазили на том терену (до краја маја) није могла ојачати нити створити јаче војничке формације.¹⁵⁹

Формирање четничке организације у Лијевој Ријеци и Прекобрђу

Пошто је обавијештен да је наменован за команданта снага у Црној Гори, Ђорђе Лашић је почео интензивније радити на стварању четничке организације. Са групом сарадника, он је крајем новембра обишао сва леворечка села, истичући потребу организовања „на племенској основи“ — ради заштите села од упада „странаца“, како је Лашић називао партизана.¹⁶⁰ Као резултат те Лашићеве акције настају прве четничке чете на подручју Лијеве Ријеке. Тако је 25. новембра формирана четничка чета Милошевића, а сјутрадан и Леворечка партизанска чета. Ова чета је на дан формирања имала 74 четника, док је партизанска имала свега 43 бораца.¹⁶¹ Лашић је наставио са организовањем четника, тако да је до 7. децембра успио да формира и Леворе-

¹⁵⁷ С. Лучић, н. дј., 52.

¹⁵⁸ Митрановић је касније постао познати четнички командант.

¹⁵⁹ Д. Јауковић, н. дј., IV, ВИГ, 1—2, 1961, 27.

¹⁶⁰ Р. Лакић, н. дј., 159.

¹⁶¹ АИИ—Т, IX 16—150 (43), Препис списка четника чете Милошевића Леворечког батаљона; Зборник НОР, III, 4, док. 18, Одломак из Дневника Рајка Милошевића.

чки батаљон, који је у свом саставу имао пет чета. Лашић је 7. децембра обавијестио Главни штаб о формирању Љеворечког батаљона „на племенској основи“.¹⁶² Међутим, тада Лашић још није био дефинитивно завршио са организацијом. Наиме, припадници батаљона нијесу још били положили заклетву, а онда нијесу била обухваћена ни сва села. Због тога је рад на организовању и учвршћивању батаљона настављен све до почетка јануара 1942. године. Значајну помоћ пружио му је у том мјесецу италијански гарнизон. Она села (као Тузи, Слацко и друга) која су се колебала или одуговлачила да приђу четничкој организацији Италијани су, у договору са Лашићем, гађали артиљеријом — нека чак и по неколико дана. То је изазвало панику, па су та села слала делегације окупатору, које су изјављивале да ће протјерати партизана из села само да Италијани обуставе гађање артиљеријом. Тако је ширена фама да су они који сарађују с окупатором „спасиоци народа“ и „народни људи“,¹⁶³ што је отежавало, чак и онемогућавало партизанску активност, а Лашићевој организацији дошло као поручено.

И иначе Лашић је одржавао тијесне везе са Италијанима у Лијевој Ријеци. Његов штаб се налазио у селу званом Ками, свега 500 метара од италијанског гарнизона.

У писму Главном штабу НОП одреда од 7. децембра Лашић је обавијестио да је циљ његове организације да припреми Љеворечки батаљон за један општи напад на непријатеља и за акцију према Плаву Гусињу и Метохији, када за то буде вријеме, и да спречи убијање сарадника окупатора, јер оно „прети да нас заплете у племенске и браћевничке борбе — крвне освете, од чега може имати користи само непријатељ...“ Лашић је обавијестио Главни штаб да „овај батаљон не може се укључивати ни у какву организацију која носи политички карактер, већ само у племенску организацију Црне Горе“, а затим је предложио:

- 1) да се Главни штаб за Црну Гору, Боку и Санџак састави од представника свих племена Црне Горе;
- 2) да ове представнике изабере народ слободном вољом;
- 3) да се судбина Црне Горе преда у руке овако састављеном штабу, који ће бити овлашћен за извођење појединачних акција против непријатеља до свршетка рата, као и за дизање општег устанка ако за то настану повољне околности;
- 4) да се престане са убијањем људи из народа;
- 5) ако се докаже да неко служи непријатељу као шпијун или ма шта ради на штету свога народа, има да му суди искључиво одређени народни суд краја у коме кривац живи;
- 6) приликом пропаганде, било политичке или идеолошке, не вршити никакав терор, већ оставити народу да се слободно одређује;
- 7) после ослобођења никакве политичке идеологије не изводити путем револуције, већ да то буде искључиво вољом народа;

¹⁶² АИИ—Т, XI 3—1 (41), Писмо Ђорђија Лашића од 7. децембра 1941. Главном штабу; Исто, XI 1а—10 (41), Наредба бр. 1, команданта Љеворечког батаљона за 12. децембра 1941.

¹⁶³ Зборник НОР, III, 4, док. 18, Одломак из Дневника Рајка Милошевића

— ако би се прихватио овакав предлог, а посебно у погледу реорганизације Главног штаба, и Љеворечки батаљон ће се укључити у ту организацију преко племена Васојевића.¹⁶⁴

Главни штаб НОП одреда је предузимао мјере да се онемогући Лашићев рад на формирању четничке организације на подручју Лијеве Ријеке. Он је почетком децембра послао Воја Тодоровића и Јагоша Јовановића, као своје представнике, да партизанском руководству на подручју Лијеве Ријеке пруже помоћ у политичком раду, у првом реду на разобличавању Лашићеве организације. Они су учествовали на конференцијама у Опасаници (6. децембра) и Лопатама (7. децембра), а 8. децембра је дошло и до састанка представника Главног штаба и представника Лашићеве организације.¹⁶⁵

Пошто се на тај начин успјело онемогућити стварање Лашићеве организације, Главни штаб је одлучио да треба ликвидирати италијански гарнизон у Лијевој Ријеци (који је чинио 3. батаљон 83. пјешадијског пука дивизије *Венеција* са око 1000 војника), како би Лашићева организација изгубила његову подршку. Посао око ликвидације италијанског гарнизона у Лијевој Ријеци повјерен је Зетском партизанском одреду. Штаб Зетског одреда имао је на располагању следеће јединице: батаљоне *Јоле Пилетић*, *Марко Миланов II* и *Братоножићко-брскутски* (некомплетни), једну чету одреда *Бијели Павле* и *Љеворечку* партизанску чету. Партизанске јединице под командом Блажа Јовановића, команданта Зетског одреда, стигле су 17. децембра на подручје Лијеве Ријеке. Истог дана упућен је позив Лашићу да дође на преговоре у циљу постизања евентуалног споразума о нападу на италијански гарнизон. У међувремену организован је народни збор у селу Леваји. На збору је Блажо Јовановић објаснио политичку ситуацију, указао на издајничку улогу четника и позвао сељаке да се прикључе партизанима. Али дио сељака који је већ био под утицајем Лашића и учлањен у његову организацију изјавио је да ће се борити против партизана ако они нападну италијански гарнизон.¹⁶⁶ Тог дана су узалуд очекивани и Лашићеве представници за преговоре. Они се нијесу појавили, па је састанак одложен за сјутрадан.¹⁶⁷ Најзад, 18. децембра дошло је до првог састанка између команданта Зетског партизанског одреда и члана Главног штаба Блажа Јовановића, с једне, и представника љеворечких четника Алексе Дујковића, са друге стране. Састали су се у селу Птичу. Истог дана увече, као и сјутрадан, дошло је до нових састанака, али су сви завршени без резултата. А. Дујковић је изјавио да Лашић и његови сарадници не признају Главни штаб НОП одреда, да одбијају сардњу са комунистима, да не дозвољавају партизанима извођење било каквих акција против Италијана на подручју Лијеве Ријеке и „да ће се борити противу оних који нападну Италијане у Лијевој Ри-

¹⁶⁴ АИИ—Т, XI 3—1 (41).

¹⁶⁵ *Зборник НОР*, III, 4, док. 18, Одломак из Дневника Рајка Милошевића.

¹⁶⁶ Воја Тодоровић, н. дј., 199—202.

¹⁶⁷ *Зборник НОР*, III, 4, док. 18, Одломак из Дневника Рајка Милошевића.

јеци“.¹⁶⁸ Представник Главног штаба НОП одреда је на то одговорио да ће партизани водити борбу против окупатора и у том истрајати до краја, а акције ће изводити тамо гдје нађу за сходно.¹⁶⁹

Партизанске снаге задржале су се неколико дана на подручју Лијевој Ријеке. За то вријеме Б. Јовановић је са сарадницима детаљно проучио ситуацију. Како су временске прилике биле неповољне (мењава), како (због њих) партизани из Мораче нијесу могли доћи као појачање, како је однос снага био у корист непријатеља, а узимајући у обзир и непријатељско држање Лашића и његовог батаљона — оцијењено је да би напад имао мало изгледа на успјех па се одустало од њега.¹⁷⁰ Дјелови батаљона *Јоле Пилетић*, *Марко Миљанов II* и чета одреда *Бијели Павле* су упућени на своје терене, а Љеворечка партизанска чета и Братоножићко-брскутски батаљон добили су задатак да италијанском батаљону онемогуће везу са другим гарнизонима и да га нападне уколико изврши покрет према Матешеву. Приликом повлачења партизанске снаге су у Братоножићима порушили цесту (у дужини од неколико стотина метара) која Лијеву Ријеку спаја са Подгорицом.¹⁷¹ И цеста која Лијеву Ријеку спаја са Матешевом порушена је између Лопата и Рацкова гувна. Због притиска који су Љеворечка партизанска чета и Братоножићко-брскутски батаљон на њега вршили и након напада на једну колону (3. јануара 1942. на Рацковом Гувну) која му је из Матешева долазила као помоћ, италијански гарнизон се у току ноћи 4/5. јануара преко Матешева повукао у Беране.

У Прекобрђу су још од јулског устанка контрареволуционарне снаге несметано радиле против народноослободилачког покрета. Међу њима су се највише истицали Батрић Ракочевић, судија, и Лека Вујисић, капетан II класе. Они су се у току устанка повезали са реакционарним елементима из сусједних општина. Послије поновног разгоријевања ослободилачке борбе њихова акција се такође појачава. То се запажа нарочито од новембра 1941. године. Они су успоставили контакт са Ђорђијем Лашићем у Лијевој Ријеци, Иваном Булатовићем, сепаратистом и мајором бивше црногорске војске из Роваца, браћом Вујисићима из Скрбуше. Нарочито је контакт био тијесан са Ђорђијем Лашићем, од којег су добијали и инструкције за рад. Батрић Ракочевић и Лека Вујисић у заједници са Иваном Булатовићем издали су 30. новембра проглас Прекобрђанима и Ровчанима, у којем је изложен њихов политички став. Проглас је највећим дијелом писан у четничком духу. У њему се „цио родољубиви народ“ позива да стане на страну „ове четничке акције“, а затим се истиче: „прихваћамо се четовања као најславније реликвије наше традиције јер је Србин кроз четовање створио слободу и изградио своју традицију“, па се тражи „слободна и недјељива Југославија“, позива: „напријед браћо и сестре, у четничке редо-

¹⁶⁸ АИИ—Т, XI 1а-9 (41), Обавјештење Ђорђија Лашића од 28. децембра 1941. године командирима чета; *Зборник НОР*, III, 4, док. 18, Одломак из Дневника Рајка Милошевића.

¹⁶⁹ *Зборник НОР*, III, 4, док. 18, Из дневника Рајка Милошевића.

¹⁷⁰ Исто; В. Тодоровић, н. дј., 202.

¹⁷¹ В. Тодоровић, н. дј., 202—203.

позива да се здруже и повежу. Овдје се Лашићев став у ствари идентификује са ставом великосрпске буржоазије. Тако он прихвата оцјену великосрпске буржоазије да је до априлског слома дошло због издаје Хрвата, прикључујући им сада и „Турке-муслимане“ и „браћу комунисте“ (!), чиме жели унапријед оправдати и оружани обрачун са њима, који је већ на помолу. У нападу на народноослободилачки покрет, који поистовјећује са Комунистичком партијом, Лашић не бира средства, употребљавајући и тешке бесмислице, као што је оптужба да су и они криви за априлски слом. Четничкој организацији, односно великосрпској буржоазији није лако падао жиг издаје, па зато покушава да га пребаци на партизане, додајући им и епитет „петоколонашци“ — како су у то вријеме партизани називали непријатеље НОБ. У *Апелу Васојевића* Лашић каже за комунисте: „Они да би омели наш поштени и национални рад, преко својих агената достављају наш рад непријатељу како би непријатељ онемогућио да се збијемо у националне редове а они продужили несметано са својим радом у народу који крсте једином борбом против окупатора“.

Знајући да су масе веома расположене за борбу против окупатора, Лашић каже да је и он „противу непријатеља“ и додаје: „и ми ћемо устати онда када сви заједнички нађемо за потребно да допринесемо помоћ нашим савезницима и убрзамо наше ослобођење, а да очувамо народ од коначног уништења“. Лашић такође није могао да игнорише симпатије наших народа према Совјетском Савезу (ни у писму Главном штабу од 7. децембра ни у *Апелу*, у коме Стаљина назива другом!). Тако се у *Апелу Васојевића* о томе каже: „Велика давнашња жеља нашег народа према мајци Русији веже све Србе и Јужне Словене за њу, те када би се послије ослобођења поставило питање уједињења свих Словена, то ће народ сам ријешити својом слободном вољом, преко својих легитимних представника...“

На крају, Лашић у *Апелу* позива Братоножиће, Куче, Ровчане, Морачане и Пипере да одаберу своје људе који ће се састати с њим — „да решимо братски и заједнички све што треба да предузмемо у овим најкритичнијим моментима“.¹⁷⁷

Команда Љеворечке партизанске чете помно је пратила Лашићеву акцију и иступања, па је након савјетовања са партизанским руководиоцима и партизанима који су се налазили на терену Лијеве Ријеке закључила да његово повезивање с групама из других племена које су биле непријатељски расположене према народноослободилачком покрету служи искључиво разбијању народног јединства и народноослободилачке борбе. Стога је одлучено да се са Лашићем прекине свака даља сарадња и преговори, пошто су сви дотадашњи напори и настојања партизанског руководства да се оствари јединство са његовом групом у борби против окупатора остали без резултата. У име Команде Љеворечке партизанске чете Мирко Вешовић и Шћепан Ђукић (поли-

¹⁷⁷ АИИ—Т, XI 16—7 (41), (препис). *Апел* је потписан са: Племе Васојевићи, али се по његовом садржају види да га је писао Лашић, јер су неки ставови из његовог писма Главном штабу од 7. децембра 1941. године поновљени.

тички комесар и командир чете) упутили су 27. децембра 1941. Ђорђију Лашићу писмо и упознали га са овом одлуком.

Лашић је то и очекивао, па је ту прилику искористио за нове нападе на партизанае. Вешовићево и Ђукићево писмо дао је да се умножи, а затим га је доставио командирима чета Љеворечког четничког батаљона „ради саопштења народу“.¹⁷⁸ Тим поводом Лашић је 1. јануара 1942. организовао скуп најистакнутијих љеворечких четника, који је назвао сједницом представника братстава Лијеве Ријеке. Овај скуп је одлучио да се љеворечким партизанима упути ултиматум да напусте територију Лијеве Ријеке. Четнички ултиматум је такође умножен — ради растурања по љеворечким селима. Текст је садржавао и упозорење партизанима: „У случају доцнијег сусрета сматрамо да идете ради настављања убиства и физичког обрачунавања, па ћемо бити принуђени да по принципу нужне одбране употребимо силу како према вама тако и према онима код којих се склањате и који вас потпомажу“. На скупу од 1. јануара 1942. године љеворечко четничко вођство је одлучило да се једна четничка чета „одметне у шуму“ — ради извршења донијетих одлука, што је мотивисано као „спречавање извршења злочина и одржавања реда“.¹⁷⁹

То је у ствари значило дефинитивни раскид између четника и партизана на подручју Лијеве Ријеке. Ускоро затим (4. јануара) италијански гарнизон је уз обезбјеђење Лашићевих четника напустио Лијеву Ријеку и повукао се преко Матешева у Беране, гдје се налазило сједиште дивизије.¹⁸⁰ Тако су се четници и партизани у Лијевој Ријеци нашли лицем у лице. Затегнутост која је порасла послје раскида, а поготову послје повлачења Италијана, пријетила је да се сваког часа претвори у оружани сукоб.

Покушај стварања четничке организације у другим крајевима Црне Горе

Партизански неуспјех у нападу на Пљевља, формирање Лашићеве организације и његов Апел, као и позив — Драже Михаиловића Павлу Ђуришићу да дође у његов штаб (почетком децембра 1941.) — подстакли су прочетничке снаге у многим крајевима Црне Горе да се уз подршку окупатора што прије организују.

Након формирања четничке организације у Лијевој Ријеци и Прекобрђу, којој прилази и антикомунистичка милиција из Матешева и

¹⁷⁸ АИИ—Т, XI 1а—9 (41).

¹⁷⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ — В — 1292, Записник са сједнице представника братства Лијеве Ријеке.

¹⁸⁰ Приликом дочека италијанског гувернера Пирција Биролија крајем јула 1942. године, Лашић је у Лијевој Ријеци одржао поздравни говор и истакао помоћ љеворечког четничког батаљона тамошњем италијанском гарнизону. Он је том приликом истакао: „Екселенцијо, ... Национални батаљон овога мјеста заштитио је 83. батаљон да не буде нападнут у Лијевој Ријеци од комуниста, исто тако заштитио је одлазак Вашег батаљона за Беране“ (текст Лашићева говора објављен је у *Гласу Црногорца* бр. 40, од 8. августа 1942).

Бара Краљских, Ђорђије Лашић је настојао да четничку организацију прошири и на сусједна мјеста, у првом реду на Ровца и Морачу. Међутим, прилике за то у овим мјестима нијесу биле нарочито повољне.

Од ликвидирања Николе Јовановића, бившег народног посланика, око кога су се у току устанка Ровчани груписали, ситуација у Ровцима се развијала у корист народноослободилачког покрета. Занимљиво је да је Ђ. Лашић са сарадницима покушао да четничку организацију у Ровцима формира преко сепаратисте Ивана Булатовића. Булатовић се тог задатка прихватио, видећи у томе „племенску“ организацију уперену против партизана. Међутим, он је у Ровцима сматран за кобну личност због које су Ровчани испаштали још од уједињења, 1918. године. То је Булатовић знао па је настојао да повјерени му задатк и свој утицај у Ровцима оствари преко Вука Бећковића, наредника — водника бивше југословенске војске. То су покушавали да ураде и колаборационисти из Колашина — Љубо Митић и Радован Радовић.¹⁸¹

Бећковић се прихватио посла око формирања четничке организације у Ровцима. У том циљу је припремио више скупова, а 14. децембра организовао је и племенски збор, на коме је одлучено да се у Ровцима формира четнички батаљон, за чијег је команданта изабран В. Бећковић.¹⁸² Том приликом је одлучено да се штаб Комског партизанског одреда упозори да партизани престану са убиствима шпијуна и сарадника окупатора (него да се образује племенски суд који би им судио), да се Ровчанима омогући нормалан саобраћај са Колашином (тјде се налазио окупаторски гарнизон итд. Одлуке збора Бећковић је формулисао и истог дана доставио штабу Комског НОП одреда — као „последњу опомену батаљона Ровачког“.¹⁸³ Међутим, и поред свих Бећковићевих настојања тада није дошло до формирања Ровачког „националног“ батаљона.

Штаб Комског НОП одреда, који се налазио у Манастиру Морачи, предузео је мјере да се онемогући стварање четничке организације у Ровцима. Он је позвао Бећковића да се јави али он није смио, већ се изговорио „болешћу“. Умјесто да лично дође, он је штабу Комског одреда упутио писмо у коме пориче да је аутор писма које је са збора упућено овом одреду, и истиче да се политиком није никада бавио, а партизанску борбу назива, једино праведном и оправданом. Истина, признаје да је на скупу захтијевао да се организује ровачки четнички батаљон, али каже да је био у заблуди јер је чуо да постоје „поштени четници који се боре искључиво против окупатора“.¹⁸⁴ Тако је, због чињенице да су се на том терену налазиле јаке партизанске снаге, Бећковић морао одложити формирање четничког батаљона.

¹⁸¹ Зборник НОР, III, 1, док. 148, Извјештај делегата Главног штаба од 18. децембра 1941.

¹⁸² АИИ—Т, XI 3-3 (41), Препис писма В. Бећковића Штабу Комског одреда од 16. децембра 1941.

¹⁸³ Исто, XI 1а-29 (41), Препис писма Вука Бећковића од 14. децембра 1941. Штабу Комског одреда.

¹⁸⁴ Исто, XI 3—3 (41) Писмо Вука Бећковића од 16. децембра 1941.

Четничко вођство из Лијеве Ријеке и Прекобрђа није се, међутим, мирило с тим неуспјехом већ је улагало нове напоре да се формира четничка организација у Ровцима, па чак и у Морачи, гдје се налазио и штаб Комског партизанског одреда. Почетком јануара 1942. године Батрић Ракочевић је издао посебне прогласе Ровчанима и Доњоморачанима, у којима их позива да ступе у четничку организацију. Доњоморачанима он поручује да је 1000 наоружаних четника спремно да им на позив притекне у помоћ. У прогласима се истиче да је народноослободилачки покрет уско комунистички, туђински и жидовски, наглашавајући да југословенска влада и краљ признају само четнички покрет, а да су НОП прогласили за илегалан.¹⁸⁵ Карактеристичан је овдје став према братоубилачкој борби: „Ми Ровчани, не желимо братоубилачку борбу, нити ћемо је подржати ма у ком виду, а то би неминовно морало бити када би (ви) пришили петокраке.“¹⁸⁶ Међутим, и поред тако оштрих пријетњи, ни овај покушај није успио.

Крајем 1941. године активирале су се и прочетничке снаге у Липову, Пољима Колашинским и Мојковцу.

Контрареволуционарне снаге из Горњег Липова формирале су 6. децембра Национални одбор, у који је ушло 11 људи на челу са Светозаром Лазаревићем, касационим судијом, као предсједником. Истог дана ту је формирана и „национална“ чета, а за њеног командира („према правилнику Националног одбора“) изабран је резервни поручник Милинко Ј. Минић. Одмах се приступило уписивању људи у чету. Иако је чета ускоро имала 151 на списку, она није смјела иступити отворено против народноослободилачког покрета све до доласка четника Павла Ђуришића у Колашин (23. фебруара 1942).¹⁸⁷

Прочетничка група у Мојковцу, коју су претежно сачињавали официри и подофицири бивше југословенске војске, на челу с Јовом Мишњићем, која је такође појачала своју активност, радила је повезано са прочетничким групама у Пољима Колашинским и бјелопољском срезу. Све су оне настојале да се повежу с Дражом Михаиловићем. У том циљу су делегирале једну групу официра и подофицира, на челу са Капетаном Јовом Мишњићем, која је кренула на пут око 1. јануара 1942. Међутим, у селу Лековини ту су делегацију заробили борци Бјелопољске партизанске чете. Пошто су утврђени циљеви и задаци групе, партизански војни суд је њене чланове осудио на смрт.¹⁸⁸

Крајем 1941. године грађанске и уопште прочетничке снаге у подгоричком срезу појачале су своју активност против народноослободилачког покрета. Грађанске снаге из Подгорице настојале су да подстакну прочетничке снаге у Љешкопољу, Зети, Љешанској нахији, Пиперима и другим крајевима који су се налазили под партизанском влашћу, да формирају националистичку, односно четничку орга-

¹⁸⁵ АИИ—Т, IX 1ц—1 (42), Проглас Б. Ракочевића од 1. јануара 1942.

¹⁸⁶ Исто, IX 1ц—18 (42), Проглас Батрића Ракочевића Ровчанима од 3. јануара 1942.

¹⁸⁷ Исто, IX 1а—350 (42), Релација 3. чете Липовског четничког одреда.

¹⁸⁸ Д. Јауковић, *Санџак у НОР*, IV, ВИГ, 1-2, 1961, 15.

низацију. У томе су им окупаторске трупе из Подгорице пружиле значајну помоћ.

У Љешкопољу, гдје су контрареволуционарне снаге из Подгорице успјеле да остваре свој утицај преко потпуковника бивше југословенске војске у пензији Михајла Мугоше прочетничке снаге које су крајем 1941. почеле са формирањем тајне „националне“ чете.¹⁸⁹

Формирање „националне“ чете у Зети у првој половини јануара 1942. директно је омогућио окупатор. Два моторизована италијанска батаљона упала су 7. јануара 1942. изненада у Зету и у селу Махали опколила групу партизана. Том приликом су потинула три партизана, међу којима и командант Зетског партизанског батаљона Нико Мараш и комесар Горичанске чете Војин Божовић.¹⁹⁰ Пет дана касније Италијани су поновили упад у Зету и у селима Дајбабе, Махала и Горичане заробили и похватили 36 партизана и одвели их у Подгорицу.¹⁹¹ Учесници упади окупатора принудили су партизана да се повуку на територију Љешкопољског батаљона, тако да су националисти из Зете могли несметано да приступе формирању своје чете.¹⁹²

Прочетничке снаге у Доњој Љешанској нахији, које су у то вријеме успјеле да придобију један дио маса, пријешле су у „офанзиву“ против партизана, настојећи да свој утицај прошире и на Горњу Љешанску нахију.¹⁹³

Прочетничке снаге у Пиперима, на чијем су се челу налазили капетан бивше југословенске војске Јовица Бољевић, бивши полицијски писар и вршилац дужности среског начелника Милован Бешић и бивши председник општине Павле Бешић, а касније им се придружио и капетан бивше југословенске војске Саво Димитровић — Божовић (сви из Стијене Пиперске), крајем 1941. и почетком јануара 1942. године такође су појачале своју активност. Оне су основале тајну организацију под називом „Народни борци“. Ј. Бољевић, М. Бешић и П. Бешић налазили су се у партизанским јединицама, тако да су несметано обилазили пиперска села: Стијену, Петровиће, Сеоца и Копиље, у којима су одржавали тајне састанке са својим присталицама и вршили упис у организацију. Међутим, њихов рад је откривен и ноћу 17/18. јануара 1942. борци партизанског батаљона *Јоле Пилетић* су ухватили Ј. Бољевића, М. Бешића и П. Бешића, док је Саво Божовић — Димитровић успио да побјегне и оклони се код окупатора на Врањинским Њивама. Војни суд Зетског партизанског одреда је четничке организаторе осудио на смрт, а чланови њихове организације су разоружани.¹⁹⁴

¹⁸⁹ Зборник НОР, III, 1, док. 152, Писмо ПК КПЈ Окружном комитету КПЈ Подгорица од 20. децембра 1941; Глас Црногорца бр. 27, од 27. јуна 1942, 4.

¹⁹⁰ В. Тодоровић, н. д., 210—211.

¹⁹¹ Исто; Зборник НОР, III, 2, док. 25, Извјештај Штаба Љешкопољског батаљона од 16. јануара 1942.

¹⁹² Зборник НОР, III, 4, док. 28, Извјештај Главног штаба Врховном штабу од 30. јануара 1942.

¹⁹³ Исто, III, 2, док. 32, Записник о савјетовању команданта и политкомесара Ловћенског одреда од 20. јануара 1942.

¹⁹⁴ Исто, III, 4, док. 26, Писмо Главног штаба Штабу Ловћенског одреда од 23. јануара 1942; В. Тодоровић, н. д., 212—215.

У Бјелопавлићима су постојала два истакнутија прочетничка пункта, и то један у Вражегрмцима а други у Јеленачкој општини. Њих су сачињавали остаци апарата старе власти, официри бивше југословенске војске и неколико конзервативних интелектуалаца, припадника бивших грађанских партија.

У Вражегрмце су навраћали и повремено боравили Лазар Дамјановић, судија Великог суда у Подгорици (на Подгоричкој скупштини од 13. новембра 1918. изабран за члана Извршног одбора за народно уједињење) и артиљеријски мајор Перо Ј. Марушић, који су живјели у Подгорици, односно Никшићу. Они су још с јесени 1941. успјели да окупе и једну групу сарадника у којој су били најистакнутији: Владо Дамјановић, бивши срески начелник у пензији, Душан Станковић, касније, у току 1942—1943. предсједник општине, Дамјан Вучић, бивши предсједник општине, Спасоје Радоњић, резервни капетан, Душан Вујадиновић, поручник, учитељи Драгиша Вујадиновић и Миладин Вујадиновић и други.

Лазар Дамјановић и Перо Марушић су затим постали спона између контрареволуционарних снага у Подгорици и Никшићу и ове групе у Вражегрмцима. Прочетничка група у Вражегрмцима, окупљајући око себе један број истомисљеника, покушала је у неколико наврата да организује зборове националиста и да оснује „националне“ одборе који би били лојални окупатору. Међутим, те покушаје онемогућила је мјесна партијска организација.¹⁹⁵

Послије доласка у Никшић Лазара Тркље, специјалног опуномоћеника Драже Михаиловића (средином новембра 1941), прочетничке снаге у овом срезу отпочеле су живу активност против народноослободилачког покрета. Тркља је одржао састанак са Новицом С. Ковачевићем, судијом из Спиле (код Грахова), Спасојем Тадићем, пензионером из Пиве, једним од првака лијевог крила Земљорадничке странке у срезу никшићком, и функционером Удружења четника и Радојицом Никчевићем, сепаратистом и предсједником квислиншке општине у Пјепивцима, изложио им циљеве четничког покрета и поставио их за повјеренике Драже Михаиловића у никшићком срезу. Том приликом је договорено да Н. Ковачевић формира четничку организацију у бившем велимском срезу (граховска, бањска, вучедолска и рудинска општина), а С. Тадић и Р. Никчевић у осталом дијелу никшићког среза.¹⁹⁶

Иако су четнички повјереници имали задатак да на својим секторима одмах отпочну са формирањем четничке организације, Новица Ковачевић је због партизанске блокаде Никшића морао да остане у граду још готово мјесец дана, а затим је средином децембра 1941. пошао у своје родно мјесто Спилу. Док је Граховски партизански батаљон водио двадесетодневне борбе против Италијана на сектору Грахово—Црквице, Н. Ковачевић је готово несметано могао да почне свој рад. Он је окупио око себе извјестан број „угледних“ људи, углавном

¹⁹⁵ АИИ—Т, VIII 16—41 (Мемоарска грађа); Драгиша Перовић и други, Развитац НОБ у бившој општини Бражегрмској (рукопис).

¹⁹⁶ Стево Ковачевић, Грахово у устанку 1941. године (рукопис).

официре бивше југословенске војске и пензионисане чиновнике, од којих су неки били војни старјешине у партизанским четама. Према упутству које је добио од Л. Тржље, Н. Ковачевић је својим сарадницима рекао да је борба партизана против окупатора преурањена и штетна и да према томе представља авантуризам и да је Дража Михаиловић једини од избјегличке владе и краља овлашћен да води борбу против окупатора и да ће он наредити када то треба да буде. Затим је кажао да треба одмах приступити формирању четничких војних формација под називом „Народна војска“, пренијевши при том инструкцију Драже Михаиловића да сви војни обвезници остају мобилисани и под заклетвом краљу и отаџбини.¹⁹⁷ Н. Ковачевић, је затим приступио изради статута „Народне војске“. Статут је имао 14 тачака, а требало је да га потпишу сви чланови ове војне организације. Према првом члану статута, сви припадници „Народне војске“ имали су да се заједно својом чашћу да ће остати вјерни својој држави Југославији, краљу Петру, избјегличкој влади, њеним савезницима и Дражи Михаиловићу, као и другим војним старјешинама које буду одредили влада, савезници, Дража Михаиловић, или које они између себе буду изабрали, и да ће се њиховим наређењима покоравати и по њиховим упутствима радити. У четвртој тачки стајало је: „Према окупатору поступаћемо по наређењу генерала Михаиловића“.¹⁹⁸ Чете „Народне војске“ имале су задатак да онемогућавају у својим селима партизанске акције против окупатора.

Новица Ковачевић је једном броју својих сарадника дао по један примјерак статута и послао их у поједина села бившег среза велимског, са задатком да приступе формирању чета „Народне војске“. Тако су, поред осталих, упућени: пензионер Стеван Л. Ковачевић, у Грахово, капетан Ђорђе Марковић у Јабуче, Крсто Н. Ковачевић и Никола В. Булајић у Брођанац, поручник бивше југословенске војске Иван Јаничић у Петровиће и Ријечане, Блажо Пешикан у рудинско-трепачку општину, поручник бивше југословенске војске Стеван Мићковић у банску општину итд.¹⁹⁹

Припремајући зборове на којима је требало формирати чете „Народне војске“, четнички организатори су успјели да поколебају приличан број партизана, који су напустили положаје на сектору Грахово — Црквице.

Н. Ковачевић са својим сарадницима организовао је 23. децембра 1941. у Подбожур у збор на коме је прочитан статут „Народне војске“. Пошто је око 50 учесника ставило потпис на статут, приступило се формирању Спљуске чете.²⁰⁰ Истога дана је (на исти начин) формирана

¹⁹⁷ Исто, АВИИ, К, 1673, 1—1/1, Записник о саслушању Новице Ковачевића у Грахову 2. и 3. јануара 1942. године.

¹⁹⁸ Исто; Зборник НОР, III, 4, док. 24, Пресуда Пријеког војног суда Никшићког НОП одреда групи Новице Ковачевића од 15. јануара 1942.

¹⁹⁹ С. Ковачевић, нав. дјело.

²⁰⁰ Исто; Зборник НОР, III, 4, док. 24, Пресуда Ковачевићу и др.

и Јабучко-загорска чета, а 25. децембра Вилушка чета „Народне војске“.²⁰¹

Одмах последије формирања првих чета „Народне војске“ Н. Ковачевић је са својим сарадницима о томе обавијестио команданта Никшићког одреда и Штаб Граховског партизанског батаљона.²⁰²

Послије ослобођења Грахова (28. децембра 1941) Новица Ковачевић је са Списком четом дошао у ово мјесто, али је од стране партизана Граховског батаљона са читавом четом разоружан и ухапшен. Након петодневне истраге, Пријеки војни суд Никшићког партизанског одреда је Н. Ковачевића и седам његових сарадника осудио на смрт, а остале чланове „Народне војске“ је ослободио.²⁰³

Након добијања упутстава од Драже Михаиловића вођство тајне организације официра у Никшићу предузимало је мјере на формирању четничког покрета. Поред официра, као организатори се појављују и нови повјереник Д. Михаиловића Радојица Никчевић, затим директор никшићке гимназије Крсто Љумовић и професор теологије Иринеј Крстић. Ова група је у име четничке организације Драже Михаиловића донијела резолуцију и објавила проглас у којима се „сав национални народ“ из никшићке области позива да се супротстави народноослободилачком покрету. Проглас су потписали: Радојица Никчевић, Крсто Љумовић, Иринеј Крстић, мајор Перо Ј. Марушић, капетан Шпиро С. Стојановић и Радуде Павићевић. Радојица Никчевић је преузео бригу око растурања прогласа у никшићкој области. О резолуцији и прогласу обавјештавани су Штаб Никшићког партизанског одреда, а преко курира и Дража Михаиловић.

Група потписника прогласа представљала је ужи одбор за организовање четничког покрета. Одбору је почетком јануара 1942. године пришао Јеврем Шаулић, председник квислиншке општине у Никшићу, иначе члан Црногорске федералистичке странке. Поводом хапшења групе Новице Ковачевића и разоружавања његове „Народне војске“, четнички одбор је 6. јануара 1942. у Никшићу организовао збор грађана. Јеврем Шаулић је на овом збору осудио народноослободилачки покрет.²⁰⁴ Ј. Шаулић је, у договору са одбором, покушао да организује један збор истакнутих грађана који би подржали четнички покрет и изјаснили се против НОП. На тај збор он је позвао око 60 грађана: бивших посланика, судија, професора, учитеља и других интелектуалаца. Али када је позватим саопштен циљ збора, они су изјавили да су „робови и да је незгодно узимати оружје против своје браће и да желе као робови сачекати крај данашњем рату“.²⁰⁵

²⁰¹ АВИИ, ЧА, к. 196, Рег. бр. 1/3 (раније: БХ-В-7417) Заклетва поручника Ивана М. Јанчића од 25. XII 1941.

²⁰² С. Ковачевић, нав. дјело.

²⁰³ Зборник НОР, III, 4, док. 24, Пресуда Пријеког војног суда Никшићког НОП одреда групи Новице Ковачевића од 15. јануара 1942.

²⁰⁴ Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада капетана Шпира С. Стојановића.

²⁰⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-317, Писмо капетана Владимира М. Контића Д. Михаиловићу од 18. фебруара 1943; АИИ—Т, IX 1а—144 (42), Извјештај капетана Миливоја Краљевића (без датума).

Упоредо са овим, четнички одбор покушао је, одмах после је иступа Јеврема Шаулића, да организује и збор официра и подофицира који су се налазили у Никшићу, ради доношења резолуције против НОП. Међутим, и овај збор је пропао, јер је одзив био слаб. И два нова покушаја пропала су из истих разлога.²⁰⁶

Послије неуспјеха са организовањем зборова интелектуалаца и официра, четнички одбор је предложио да се формира жандармерија, у југословенским униформама, што је окупатор прихватио.²⁰⁷ То је, заправо, био једини успјех четничког одбора у Никшићу прије иступања против НОП-а Баја Станишића.

У шавничком срезу постојале су у другој половини 1941. године двије прочетничке групе (једна у дробњачкој, а друга у шаранској општини), на чијем су се челу налазили официри бивше југословенске војске и понеки грађански политичари.

На челу прочетничке групе у дробњачкој општини били су капетани бивше југословенске војске Станиша Јауковић и Иван Ружић. Они су предузимали извјесне мјере у погледу формирања своје организације још одмах после устанка, али им је након повлачења италијанских трупа из Шавника и Жабљака рад био отежан. О томе је један од вођа ове групе забиљежио: „... Ми тамо у планинама и у средини изоловани (смо) од сваке помоћи. ... Талијани далеко, саобраћаја нема, покрет свакоме онемогућен, а вести никакве ниоткуда — све је то оквало сваког националисту. ...“ Упркос, томе, предузимани су неки кораци у циљу окупљања истомишљеника. Међутим, крајем новембра су преко тог терена прошли дјелови Црногорског одреда за операције у Санцаку, што је вође ове прочетничке групе поколебало, тако да су остали пасивни све до почетка прољећа 1942. године, када су пребјегли четницима.²⁰⁸

На челу прочетничке групе у Шаранцима налазили су се Периша Џаковић, судија, иначе познат као Љотићевац (у вријеме петомајских избора 1935. године био је кандидат за посланика на Љотићевој листи у шавничком срезу), и официри бивше југословенске војске Наход Џаковић, Момчило Џаковић и Никола Бојовић.²⁰⁹ Шаранска општина се граничила са пљеваљским срезом, тако да су вође прочетничке групе из Шаранаца били у могућности да одлазе у Пљевља и да се тамо састају са четничким вођама из Санцака, као и са окупатором. Партизански неуспјех на Пљевљима подстакао је ову групу да појача своју активност. Ускоро после напада на Пљевља и формирања четничке организације у пљеваљском срезу, браћа Џаковићи и Никола Бојовић пошли су у Пљевља. Они су се на Илином Брду повезали са четничким војводом Ратком Ђуровићем, а преко њега и са представницима итали-

²⁰⁶ Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада капетана Шпира С. Стојановића.

²⁰⁷ Зборник НОР, III, 4, 232, Релација рада капетана Шпира С. Стојановића.

²⁰⁸ АИИ—Т, IX 1а—14 (42), Писмо капетана Ивана А. Ружића Бају Станишићу од 24. априла 1942.

²⁰⁹ АИИ—Т, IV 56—4 (42), Пресуда партизанског војног суда при Штабу Дурмиторског одреда Периши Џаковићу и др. од 29. јануара 1942.

јанске команде из Пљеваља, с којима је одржан састанак на Забрђу.²¹⁰ После састанка са Италијанима, Никола Бојовић је остао у Санџаку, а Периша Џаковић са браћом (Наход и Момчило Џаковић) вратио се у Шаранце, са задатком да формирају четничку организацију у шавничком срезу. По доласку у Шаранце они су формирали једну четничку групу од десетак људи, а затим су се повезали са тројицом присталица из Буковица (браћа Јефтовићи—Томићи).²¹¹ Намјеравали су да се повежу и са капетаном Станишом Јауковићем и да му предају упућства, која су добили у Санџаку, за формирање четничке организације у дробњачкој општини, али у томе нијесу успјели.²¹² Периша Џаковић се затим са својом групом одметнуо у шуму, али су средином јануара двије чете Никшићког и Дурмиторског партизанског одреда успјеле да његову групу заробе и на тај начин онемогуће формирање четничке организације у дурмиторском срезу.²¹³ Партизански војни суд при штабу Дурмиторског одреда је групу Перише Џаковића осудио на смрт (29. јануара 1942).²¹⁴

Крај 1941. године у Црној Гори, као што се види, протекао је у знаку настојања присталица Драже Михаиловића да формирају четничку организацију, с једне, и руководства народноослободилачког покрета да их у томе спријече, са друге стране. У једном дијелу Црне Горе четничка организација је успјела да се конституише. Између народноослободилачког покрета, који је био за бескомпромисну борбу против окупатора, и четничке организације Драже Михаиловића, која је ишла за разбијањем те борбе, ослањајући се при том на окупатора, створен је на тај начин непремостиви јаз, и њихови су се односи већ на самом почетку толико заоштрили да је питање оружаног сукоба између њих било само питање дана.

²¹⁰ Бранко Перовић, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, ВИГ, 2, 1952, 38.

²¹¹ Исто, АИИ—Т, IV 56—4 (42), Пресуда Периши Џаковићу и др.

²¹² Б. Перовић, *нав. дјело*.

²¹³ Исто; *Зборник НОР*, III, 2, док. 21, Писмо Штабу Дурмиторског партизанског одреда Штабу Никшићког одреда од 15. јануара 1942.

²¹⁴ АИИ—Т, IV 56—4 (42), Пресуда групи Перише Џаковића од 29. јануара 1942.

ДРУГИ ДИО

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ОРУЖАНИ СУКОВ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА И ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА

Крај 1941. године унио је битне промјене у констелацију ратујућих страна у II свјетском рату. Петог децембра 1941. Црвена армија је прешла у противофанзиву код Москве. Осмог децембра САД су ушле у рат против Јапана, а 11. децембра објавиле су рат и силама Осовине — Њемачкој и Италији. Многе до тада неутралне државе Америке објавиле су рат Њемачкој, Италији и Јапану.¹ У Вашингтону су 1. јануара 1942. године владе 26 савезничких држава, на челу са СССР, САД и Великом Британијом, потписале Декларацију Уједињених нација, којом су се обавезале да употребе све своје снаге против чланица Тројног пакта и да ни једна не потпише сепаратни мир с непријатељем. Ови догађаји, као и посебни споразум САД и Велике Британије да обрачуна са њемачким и италијанским снагама треба дати првенство у односу на јапанске снаге на Далеком истоку, улили су наду и отворили перспективу поробљеним народима у Европи да је слом хитлеризма и фашизма неминован и близак.²

Оваква међународна политичка ситуација имала је утицаја и на развитак народноослободилачког покрета у Југославији, као и на његов међународни положај. Југословенска емигрантска влада, која је своју политичку концепцију заснивала на претпоставци да ће четнички равногорски покрет представљати одлучујући фактор у посљератном уређењу Југославије, улагала је напоре код савезничких влада да се Дража Михаиловић призна као једини вођа отпора у земљи, и да се партизанске снаге ставе под његову команду. Све буржоаске политичке групе у емиграцији плашиле су се јачања народноослободилачког покрета у земљи, на чијем је челу стајала КПЈ, па су четнике Д. Михаиловића прихватиле као општејугословенски покрет.³ Међународни догађаји и развитак НОП-а у земљи утицали су на промјену ју-

¹ СССР, *Великой Отечественной войне 1941—1945*, Москва 1964, 109.

² Исто, 127; Владо Стругар, *Рат и револуција*, 107.

³ Душан Пленча, н. дј., 93—94.

гословенске владе. Једанаестог јануара 1942. образована је влада Слободана Јовановића. То је значило превагу оних снага које су се залагале да се будуће државно уређење Југославије успостави на начелима предратног уређења. Програм нове владе био је изразито великосрпски и контрареволуционаран. Влада С. Јовановића је осудила народноослободилачки покрет као авантуризам и насиље, а равногорски покрет прихватила као носиоца њене политичке акције. Дража Михаиловић, који је краљевим указом од 7. децембра 1941. произведен у чин генералштабног бригадног генерала, постављен је у новој влади за министра војске, морнарице и ваздухопловства. Он је 19. јануара 1942. унапријеђен у чин дивизијског генерала. Ускоро затим, 22. јануара 1942, влада је четнички покрет Драже Михаиловића и званично прогласила Југословенском војском у отаџбини.⁴ Осим тога, Д. Михаиловићу су дата ванредна овлашћења која су му омогућила да у име владе и Крунског савјета доноси одлуке из надлежности врховног команданта и председника министарског савјета.⁵ Поред ове потпуне моралне подршке, четницима је убрзо почела да стиже и оружана и материјална помоћ. Влада Велике Британије је у потпуности подржала ставове и програм владе С. Јовановића, четницима је почела слати помоћ у новцу, одјећи, оружју и другом ратном материјалу, а у јануару 1942. упутила је новог представника (мајора Атертона) код Драже Михаиловића.⁶

Подршка југословенске владе и прихватање за опуномоћеног представника у земљи и повлачење главних снага народноослободилачког покрета из Западне Србије подстакли су Дражу Михаиловића да отворено и одлучно иступи против НОП-а и у другим крајевима земље. Већ приликом повлачења главних партизанских снага из Србије Д. Михаиловић је испољио намјеру да своју акцију прошири на Црну Гору. Крајем новембра он је, преко капетана Рудолфа Перхинека и поручника Мирка Куклића, четничким вођама у Црној Гори послао новац, овлашћења, разне директиве и „читаве цакве вести“, а Павла Ђуришића је позвао у свој штаб.⁷

Намјера Д. Михаиловића поклапала се са жељом прочетничких снага у Црној Гори. Готово у исто вријеме прочетничке снаге у беранском срезу, које су већ биле у тијесној вези са овојим истомишљеницима у сусједним срезovima (андријевичком, бјелополском и колашинском), увидјевши да сарадњу са окупатором народ не прихвата радо, дошле су на идеју да Павла Ђуришића, који је још у октобру наименован за команданта четничких снага у Лимској долини, пошаљу код Д. Михаиловића, да би од њега прибавио потребна упутства и овлашћења за формирање четничких јединица. Поред практичних разлога,

⁴ Исто, 115 — 124; Јован Марјановић, *Прилози историји сукоба НОП и четника Драже Михаиловића у Србији 1941. године*, Историја XX века, I, 225.

⁵ Душан Пленча, н. дј., 116.

⁶ Мишо Лековић, *Боравак британске војне мисије на ослобођеној територији Црне Горе и југоисточне Босне* (фебруар—април 1942), ИЗ, 1—2, 1971, 301—328.

⁷ РСУП—Т, Писмо Рудолфа Перхинека и Мирка Куклића од 29. новембра 1941. Павлу Ђуришићу (Доказни материјал о кривици групе сепаратиста и четника на челу са Јовом М. Поповићем).

рачунало се да ће се с Михаиловићевим овлашћењима постићи и потребан пропагандни ефекат у народним масама.⁸

Перхинец и Куклић, на повратку из штаба Д. Михаиловића, стигли су 8. децембра 1941. у санџачко село Драгојловиће, одакле су преко капетана Миливоја Обрадовића, команданта Расовско-бистричког четничког одреда, ухватили везу с Павлом Ђуришићем. Они су позвали Ђуришића да хитно дође код њих, одакле је имао да продужи к Д. Михаиловићу.⁹ Десетак дана касније Ђуришић је већ био у штабу Д. Михаиловића. Михаиловић је Ђуришићу саопштио да четничка акција против партизана у Црној Гори, као и акција за остваривање четничког програма, треба да отпочне управо из Ђуришићева штаба.¹⁰ У вези с тим, он му је дао низ наређења, упутстава и инструкција. Михаиловић је 20. децембра 1941. потврдио наименовања четничких команданата у Црној Гори: Лашића је поставио за команданта свих четничких одреда у Црној Гори, а Ђуришића за команданта Лимских четничких одреда (територија андријевичког, беранског, колашинског, бјелополског, пљеваљског и пријепољског среза). У писму које је Д. Михаиловић, по Ђуришићу, 20. децембра 1941, упутио Ђорђију Лашићу, овој двојници четничких команданата дају се овлашћења да постављају командно особље на својој територији, а затим да позову виђеније људе и да у заједници с њима при четничким штабовима формирају политичке одборе чији ће основни задатак бити да помажу четничку акцију.¹¹ Четнички команданти у Црној Гори су добили овлашћења да за рачун својих одреда могу вршити разне позајмице у народу (у новцу, храни и др.).¹²

Михаиловић је 20. децембра 1941. упутио Ђ. Лашићу наређење да се сви активни и резервни официри и подофицири и војни обвезници бивше југословенске војске одмах пријаве и ставе на располагање четничким командантима у Црној Гори, без обзира на чин и положај који су раније имали. Посебан значај овог наређења јесте у томе што му је Михаиловић, као званични представник владе, дао важност огласа мобилизације и, позивајући се на то да нико није разријешен заклетве „на верност краљу и Отаџбини“, упозорио је да ће свако ко му се не одазове бити сматран војним бјегунцем и да ће му се судити по ратним законима Југословенске војске.¹³

Са Михаиловићевим упутствима Павле Ђуришић се 30. децембра 1941. вратио у Црну Гору.¹⁴

⁸ АВИИ, Накнадна четничка архива, ЦГ-Х-2951, Извјештај четничке провенијенције, непознатог аутора.

⁹ АВИИ, Накнадна четничка архива, ЦГ-V-2350, Писмо Р. Перхинека и М. Куклића од 8. децембра 1941 (Препис Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача).

¹⁰ АИИ—Т, IX 1а—344 (42), Препис наређења Штаба Лимског четничког одреда, стр. пов. бр. 11, од 9. јануара 1942.

¹¹ АИИ—Т, XI 1а—12 (41). Михаиловићево писмо, познато под називом *Инструкције*, објављено је у *Зборнику НОР*, III, 4, док. 185. Међутим, због низа штампарских грешака и других пропуста, не може се користити из овог Зборника.

¹² Документи о издајству Драже Михаиловића, док. бр. 2.

¹³ *Зборник НОР*, III, 4, док. 186.

¹⁴ *Глас Црногорца* бр. 13, 18. април 1942, 2, Први национални покрет против комуниста у Црној Гори.

Политички програм и циљеви четничког покрета

Четничка организација Драже Михаиловића у почетку није имала одређене концепције ни у погледу свог политичког програма ни у погледу својих циљева. То је и природно, јер је тада било тешко предвидјети ток рата уопште и развитак народноослободилачког покрета у земљи. Зависно од тога, четнички програм, као и сами покрет, доживљавао је своју еволуцију током рата и добијао изразитија обиљежја.

До почетка народноослободилачке борбе коју су против окупатора повели партизански одреди, Д. Михаиловић није износио други политички програм осим уздржавања од борбе против Њемаца и проповиједања борбе против Хрвата и Муслимана под видом заштите српског живља.¹⁵ Иако је борба против окупатора истицана као општа парола, вођство четничког покрета Д. Михаиловића је стајало на становишту да се против Њемаца не предузима ништа прије но што њихове трупе буду смањене или окупација напуштена, а за тај моменат бити спреман и сопственим снагама успоставити власт и завести ред у земљи.¹⁶ Послије отпочињања ослободилачке борбе непријатељски став према руководству НОП постаје једна од основних компонената четничког програма.

Карактеристично је да је четничко вођство у почетку било непријатељски расположено према влади генерала Симовића, оптужујући је за капитулацију и бјекство из земље.¹⁷ Међутим, плашећи се сталног јачања НОП-а и његовог великог утицаја у народним масама, оно је доста брзо еволуирало у свом приближавању емигрантској влади. У осlonцу на легитимну владу и њену моралну подршку четнички покрет је видио једини излаз да се постигне равнотежа, а можда и престиж у односу на НОП.

Четнички покрет Д. Михаиловића у почетку се ослањао готово искључиво на официрски кадар (управо, на онај његов дио који је избјегао заробљеништво), полицију и жандармерију, и представљао је прије свега војничку творевину. У току љета 1941. почињу му прилазити извјесни политичари, припадници бивших грађанских партија (Земљорадничке, Републиканске, Демократске, Социјалдемократске и других). У то вријеме он добија политичку боју, формира се Централни национални комитет, па и политички програм добија одређеније контуре.¹⁸

Први четнички политички програм, за који се зна, приписује се Београдском политичком одбору Д. Михаиловића, а настао је крајем љета 1941. године. Њега је у Лондон пренио Михаиловићев опуномоћеник др Милош Секулић.¹⁹ Овај програм је имао четири дијела, односно тачке:

¹⁵ Јован Марјановић, *Прилози историји сукоба НОП и четника ДМ*, Историја XX века, I, 170.

¹⁶ Исто, 198.

¹⁷ Исто, 196.

¹⁸ Исто, 178—179.

¹⁹ Исто, 179.

Први дио, под насловом „Рад за време трајања рата“, предвиђао је: одржавати непријатељски став према окупаторима и њиховим помагачима, али до даљег не улазити у непосредне борбе, осим у случајевима самоодбране као што је случај у Хрватској, а гдје се ради о самоодбрани српског живља подржавати га и по могућности дириговати борбом; настојати да се по сваку цијену онемогући грађански рат међу Србима; владу у емиграцији сматрали легалном док рат траје и по могућности одржавати везу са њом; на терену наћи поуздане људе преко којих ће се реализовати оно што се закључи; настојати да се организација прошири на све земље Југославије;²⁰

Друга тачка програма („Рад у прелазном времену“) предвиђала је потребне припреме како би се у данима слома окупатора могле извршити ове акције: казнити све оне који су служили непријатељу и који су свјесно радили на истребљењу српског народа; омеђити „дефакто“ српске земље и учинити да у њима остане само српски живаљ; посебно имати у виду брзо и радикално чишћење градова и њихово попуњавање свјежим српским елементом; изградити план за чишћење или помјерање сеоског становништва, са циљем хомогености српске државне заједнице; у српској јединици као нарочито тежак проблем узети питање Муслимана и по могућности ријешити га у овој фази, и унапријед одредити које и какве јединице треба да проводе извршење ових програмских тачака;²¹

У преосталим двјема тачкама програма истиче се да је идеал јака и хомогена српска државна јединица, политички и економски способна за живот, која ће послужити ширим политичким комбинацијама, док се у погледу унутрашњег политичког и социјалног уређења наглашава да то питање „за сада“ не треба третирати.²²

Овај програм био је намијењен иностранству и није познато да ли је допро до народних маса и какав је утицај имао на њихово опредјељење. Но, треба истаћи да су основне мисли из овог програма, истина шире развијене и допуњене, ушле и у касније нацрте и програме четничког покрета.

Нешто касније четнички програм је добио потпуније контуре. 20. децембра 1941. Д. Михаиловић је доставио *Инструкције* четничким командантима у Црној Гори Ђ. Лашићу и П. Ђуришићу. Оне представљају програмски докуменат. То је, према досадашњим научним истраживањима, први докуменат овакве природе с потписом Драже Михаиловића. Ту је истакнуто да су четнички одреди наставак бивше Југословенске војске, чији је циљ:

²⁰ Исто, 179.

²¹ Исто, 180.

²² Исто. — Михаиловић се касније оградио, истина декларативно, од програма који је Секулић однио емигрантској влади, истичући да он прије свега води војничку акцију, а да га политика, наводно, не интересује. У вези с тим Михаиловић је 24. августа 1942. упутио депешу предсједнику југословенске владе: „Секулић је понео собом једну нашу преставку али то није био политички програм него излагање ситуације и наших потреба“ (АИИ—Т, IX 16—14 (42), Депеша Д. Михаиловића бр. 450 (препис).

1) борба за слободу „целога народа“ под окриптом краља Петра II;
2) стварање велике Југославије и у њој велике Србије етнички чисте у границима Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине, Срема, Баната и Бачке;

3) борба за укључивање у југословенску државу још неослобођених словеначких територија под Италијанима и Њемцима (Трст, Горица, Истра, Корушка), као и Бугарске и сјеверне Албаније са Скадром;

4) чишћење државне територије од свих „народних мањина и ненационалних елемената“;

5) створити непосредне заједничке границе између Србије и Црне Горе, као и између Србије и Словеначке, чишћењем Санџака од албанског и муслиманског и Босне од хрватског и муслиманског живља;

6) кажњавање усташа и Муслимана „који су у трагичним данима немилосрдно уништили наш народ“;

7) кажњавање свих оних који су криви за априлску катастрофу;

8) у крајевима очишћеним од „народних мањина и ненационалних елемената“ извршити насељавање Црногораца (у обзир долазе „сиромашне исправне и поштене породице“);

9) осигурање једног политичког тијела које ће „водити државни брод смерима општенародних тежњи и интереса“.

У вези са овим циљевима, Михаиловић је поручио Лашићу и Ђуришићу: „Учините све што је у Вашој моћи да се сав национални елемент у Црној Гори сврста што пре у наше одреде, јер се догађаји ређају вратоломном брзином и не смеју нас затећи неспремне“.²³

Четнички политички програм добио је конкретну разраду у дијелу Михаиловићевих инструкција у којем се четничким одредима у Црној Гори дају задаци и правци дјјства „у главном тренутку“. Ови задаци су предвиђали да се дијелом снага, у сарадњи са Јаворским и Голијским одредом, дјјствује долином Лима правцем Бијело Поље — Сјеница, са задатком да се Пештер очисти од муслиманског и албанског живља; да се дијелом снага, у сарадњи са претходним и Копачичким одредом, дјјствује преко Чакора ка Метохији, са задатком да се територија на томе правцу очисти од Албанаца, као и да се пресретну они који ће бити прогоњени из Пештера, односно Санџака; да се са снагама из области Никшића, у сарадњи с лијевом Данлићевом колоном која ће дејствовати преко Мостара, дјјствује правцем према Дубровнику, са задатком да се он ослободи; најзад, дијелом снага дејствовати ка југу, у циљу заузимања Скадра, и са те стране обезбиједити Црну Гору од упада Албанаца.²⁴

Михаиловићеве инструкције умножене су у Лашићевом штабу почетком јануара 1942. године. На бази њих Лашић је 7. јануара објавио проглас под насловом *Браћо Црногорци*, сав прожет великосрпским национализмом. Перспектива у погледу борбе против окупатора ту је

²³ АИИ—Т, XI 1а—12 (41); Ј. Марјановић, *Прилози историји сукоба НОП и четника ДМ*, 181, Батрић Јовановић, н. дј., 444.

²⁴ АИИ—Т, XI 1а—12 (41), Инструкције Д. Михаиловића од 20. децембра 1941.

дата доста нејасно. Оштрица је уперена много више против такозваних „анационалних елемената“ — Албанаца, Мађара, Муслимана и Хрвата. Борба против њих се третира као „истрага потурица“ и као борба против „некрсти“ и истјеривање „губе из торине“.²⁵ У прогласу се поставља као најсветији задатак: да се „очисте све српске земље од звјерова који су нас за вријеме овог најстрашнијег ропства мучили и убијали“.²⁶

Беликосрпски став четничког програма такође је изражен у наредби команданта Љеворечког четничког батаљона од 18. јануара 1942. којом се Љеворечани позивају да се сврстају у националне редове и образују „јаки национални фронт“. У наредби је истакнуто да се треба борити за четири основна елемента: за слободу, за добро народа, за краља, за велику Југославију. Посебно је наглашено да ће Срби бити стожер „Велике Југославије“, да ће „национално исправни“ Срби бити награђени, а особито сељаци и радници, јер ће бити насељени у богатим равницама јужне Мађарске, румунског Баната, Метохије, Санџака, Босне и Херцеговине, које ће бити „очишћене од свих анационалних елемената“. „Срем, Банат, Бачка, Србија и Босна и Херцеговина, у будућој великој Југославији биће пиво нове Државе, где ће се само мислити, говорити и радити и дисати само српски“.²⁷

Када је ријеч о четничком програму и четничким политичким концепцијама, потребно је обратити пажњу и на четнички став (и његову еволуцију) према народноослободилачком покрету. Тај став је све до средине јесени 1941. године био доста нејасан и неодређен. Програм Београдског политичког одбора био је намијењен иностранству, па то питање, из одређених разлога, није потпуније разматрао. У њему је чак изричито наглашено да питање унутрашњег политичког и социјалног уређења, што треба довести у везу са платформом НОП-а, не треба третирати „за сада“, и једино се истиче да треба онемогућити „грађански рат међу Србима“.²⁸

Четнички став према НОП-у потпуније је дошао до израза у другој половини јесени 1941. године. У вријеме када је руководство НОП покушавало да постигне споразум са четницима о заједничкој борби против окупатора, четничко вођство („Команда Војночетничке организације у Шумадији“) је објавило један проглас у коме се каже да је цијела земља организована у „војно четништво“ у чијим се редовима и на чијем се челу налазе „исправни српски официри, подофицири и обвезници“, али да у шумама има и друга организација, организација партизана, која изводи извјесне операције које нијесу у складу са идејом војске већ за собом имају политичку или личну позадину која доводи до неслоге. У прогласу се истиче да четничка организација добија позиве за преговоре од разних партизанских група, али пошто се четници боре „само у оквиру дате заклетве за краља и отаџбину“ — није-

²⁵ АИИ—Т, IX 14—2 (42).

²⁶ Исто.

²⁷ АИИ—Т, IX, 1а—356 (42), Препис наредбе бр. 5 команданта Љеворечког батаљона за 18. јануар 1942.

²⁸ Јован Марјановић, Прилози историји сукоба НОП и четника ДМ, 180.

су овлашћени да преговарају било са којом групом. И, на крају, партизани се позивају да се боре заједно са четницима, али „само у оквиру положене војничке заклетве“, наглашавајући да ће се сваки Србин који и даље остане у акцији ван војно-четничке организације сматрати за „издајника и злочинца свога народа“. Партизанима се посебно скреће пажња да се уздрже од преране акције, да не изазивају непријатеља који би могао да изврши репресалије против становништва. Овим прогласом је војно-четничка организација позвала „сву браћу Србе да буду спремни за заједничку борбу противу вековног непријатеља свих Словена а нарочито Срба“.²⁹

У инструкцијама Д. Михаиловића четничком вођству у Црној Гори (од 20. децембра 1941) истакнуто је да четничка борба мора имати карактер чистог национализма. Због тога, као и због циљева за чије су остварење четнички одреди имали да се боре, а имајући у виду и развратак међународне политичке ситуације, Д. Михаиловић је писао црногорским четничким вођама: „Са комунистима партизанима не смије бити никакве сарадње јер се они боре против династије а за остварење социјалне револуције што никад не смије бити наш циљ, јер смо ми једино и искључиво борци за краља и отаџбину и слободу народа“ (подвукао Р. П.).³⁰

Михаиловићеве инструкције подстакле су четничко вођство у Црној Гори на енергичнији иступ против НОП. У прогласу од 7. јануара Лашић је НОП назвао магловитим путем, а његове пароле примамљивим лозинкама „заведених синова“.³¹ Лашић је позвао присталице да формирају своје јединице на „чисто“ националној основи и да не дозволе да „посебне политичке групације растржу нашу народну снагу и искористићују је у чисто партијске сврхе, те да нам онемогуће извршење узвишеног задатка који је од пресудног значаја за нашу будућност“.³² Десетак дана касније командант Љеворечког четничког батаљона (капетан I класе Видак Зечевић) упутио је партизанима поруку „да се нико не шали“ да скине југословенску, односно четничку заставу „која се прва залепршала у колијевци Васојевића у нашој дивној Лијевој Ријеци; која се прва овога пута залепршала у Црној Гори“.³³ У овом документу се осуђује Комунистичка партија, „која не познаје по своме пропраму ни српство ни словенство, ни брата за брата, ни породицу ни нашу свету веру, већ су јој сви народи једнаки и сви су другари само јесу ли њихова Партија макар да је и Турчин, Арнаутин, Јевреј, Италијан или ма ко други“.³⁴

Крајем 1941. и почетком 1942. године четничке вође су отпочеле бјесомучну пропаганду против НОП-а. Истичало се да партизани прије

²⁹ Институт за раднички покрет Србије, Фонд ДМ, Шумадијски корпус, бр. 9, „Поклич из шуме Војночетничке организације Југословенске војске упућен српском народу“.

³⁰ АИИ—Т, XI 1а—12 (41), Инструкције Д. Михаиловића.

³¹ АИИ—Т, IX 1ц—2 (42).

³² Исто.

³³ АИИ—Т, IX 1а—356 (42), Препис наредбе бр. 5 команданта Љеворечког батаљона за 18. јануар 1942.

³⁴ Исто.

свега остварују програм КПЈ, тј. желе да успоставе своју диктатуру, да им је тежња да разоре морал широких народних маса, да руше светињу брака и породице, а да паролом ослободилачке борбе против окупатора желе да привуку несвјесне народне масе и да их искористе за своје страначке сврхе. То је све четничким вођама требало да послужи као оправдање за борбу против НОП-а. Пошто је постављен за млинистра војске, Д. Михаиловић је својим јединицама као први задатак поставио да униште партизане наводно као кочницу јединствено организованог покрета, јер ће тек после њиховог уништења бити могуће почети борбу против окупатора.³⁵

Четнички програм је у основи имао усконационални — великосрпски карактер. Он се наслањао на концепције најконзервативније дијела српске буржоазије између два рата.³⁶ Као алтернатива програму НОП, односно КПЈ, он је могао бити прихватљив само за најреакционарније великосрпске снаге, у првом реду официре и подофицире бивше југословенске војске, припаднике жандармерије и полиције, државне функционере и чиновнички апарат старе власти, конзервативне грађанске политичаре (припаднике српских грађанских партија) и један дио интелектуалаца старије генерације који су школовани уочи I свјетског рата претежно у Србији (некадашњи тзв. „омладинци“) и средње генерације која је школована и васпитана у великосрпском духу у првим годинама после уједињења, када је утицај КПЈ био још скроман. За један дио сељачких маса, па чак и интелектуалаца, које су пришле четничком покрету не може се рећи да су то учиниле зато што су биле задовољне поставкама и рјешењима која им је пружао овакав четнички програм. Оне су му углавном пришле због тога што је иза четничког покрета стајала легитимна влада која је била призната, подржавана и помагана од савезника.

Формирање Лимско-санџачког четничког одреда

Павле Ђуришић се вратио из штаба Драже Михаиловића са титулом четничког војводе.³⁷

По повратку из Михаиловићевог штаба, Ђуришић је предузео енергичне мјере за извршење задатака које је тамо добио. Он је почетком јануара 1942. године у селу Заостру (код Берана) организовао

³⁵ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 6. априла 1945.

³⁶ Јован Марјановић, *Устанак и НОП у Србији 1941*, 189.

³⁷ *Први национални покрет против комуниста у Црној Гори*, Глас Црногорца бр. 13, 18. априла 1942, 2. — Ђуришић је рођен 9. јула 1907. године у Подгорици. Основну школу и нижу гимназију завршио је у мјесту рођења. Како је рано остао без оца, школовање је наставио у Беранама (почео учитељску школу, а при крају друге године пријешао у гимназију), гдје је бригу о његовом издржавању предузео његов ујак Петар Радовић, судија, иначе четник из одреда војводе Вука. У кући ујака добио је прва сазнања о четништву, што је без сумње утицало на његово политичко опредјељење. По завршетку седмог разреда гимназије ступио

збор официра, грађанских политичара и других грађанских снага из беранског среза, које је упознао са инструкцијама Драже Михаиловића.⁴⁰ На збору је прихваћена наредба Д. Михаиловића о постављењу Павла Ђуришића за команданта четничких снага на овој територији. Ђуришић је затим приступио формирању штаба Лимског четничког одреда који би обједињавао све територијалне четничке одреде у беранском срезу. Ђуришићев штаб, који је за сједиште изабрао село Заостро, добио је назив Горски штаб бр. 15. Већ 5. јануара Ђуришић је поставио командно особље четничких јединица у беранском срезу, а на располагање је имао 32 активна официра бивше југословенске војске и већи број подофицира.⁴¹ За начелника штаба Лимског четничког одреда постављен је капетан Радомир — Рајо Поповић (син Милана Поповића, познатог грађанског политичара у беранском срезу), за ађутанта штаба — потпоручник Марко Вуковић, за вршиоца дужности помоћника команданта Светозар Добрашиновић (један од првих Ђуришићевих сарадника, бивши предсједник манастирске општине), за шефа пропагандног одјељења поручник Димитар Ђукић, за шефа економског одјељења интендантски поручник Никодим Ралевић, за командира Штапске чете поручник Бранко Ђурашковић, а за одржача везе са потчињеним штабовима и обављање повјерљивих послова ван штаба капетан Драгиша Бајић. За среског команданта четничких одреда за срез берански, са сједиштем у селу Вилишкој, постављен је мајор Божо Јоксимовић, а за његовог ађутанта ваздухопловни капетан Божидар Ђеранић. Истовремено, Ђуришић је наименовао старјешинско особље Ржаничког, Будимског, Поличког, Манастирског, Горњоселског, Брзавског и Беранског четничког одреда. За команданта Ржаничког четничког одреда, са сједиштем у Калудри, постављен је мајор Милорад Јоксимовић (син Томе Јоксимовића, познатог грађанског политичара), а за његовог ађутанта поручник Божидар Коматина. За команданта осталих одреда постављени су: Будимског — капетан Мирко Бабовић, Поличког — капетан Симо Поповић, Манастирског — мајор Миомир Цемовић, Горњоселског — Радоје Шћекић (грађански политичар), Брзавског — ваздухопловни наредник Радојко Фемић и Беранског — капетан Никола Трифуновић. За сједишта одреда одређена су следећа мјеста: за Будимски одред — Будимља, за Полички — село Горажде, за Манастирски — Вилишка, за Горњоселски — Праћевац, за Брзавски — Брзава, док је за сједиште Беранског четничког одреда

је у 55. класу Војне академије (1927. године), из које 1930. године излази као пјешадијски потпоручник. Прве године службовања провео је у Сарајеву (10. пјешадијски пук — Таковски и Пјешадијска официрска школа), а 1934. године, по молби, прелази у Беране, прво као командир вода а затим (послије капетанског испита) командир 1. чете 48. пјешадијског пука. На дан уласка Италијана у Албанију (7. IV 1939) послат је са четом у Плав, одакле успоставља везу са извесним личностима у Албанији у циљу организовања обавјештајне службе. (Милорад Јоксимовић, *Павле Ђуришић*, Гласник СКИД „Његош“, св. 5, 1960. 85.).

Напомене 38 и 39 су отпале при коначној редакцији текста.

⁴⁰ *Први национални покрет*, Глас Црногорца бр. 13, 18. априла 1942. 2.

⁴¹ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1176/1, Наредба П. Ђуришића пов. бр. 2, од 5. јануара 1942.

одређено Беране, гдје су се налазили италијански гарнизон и команда дивизије Венеција.⁴²

Послије постављања старјешинског особља на подручју Лимског четничког одреда Ђуришић је преко својих команданата позвао све активне подофицире, жандарме, финансије и граничаре да се одмах јаве у његов штаб ради распореда. За недолазак Ђуришић је упозорио на „законске мере“.⁴³

Ускоро по формирању штабова лимских четничких одреда Ђуришићу је пришла цјелокупна антикомунистичка милиција са подручја беранског среза, која је у свом саставу имала око 500 припадника.⁴⁴ Послије ослобођења Колашина (5. јануара 1942) у Заостро је добијао Љубо Милић са групом од 42 човјека из колашинско-речинске општине, који су до тада припадали антикомунистичкој милицији.⁴⁵ Ускоро затим Ђуришићу се прикључила и група Радојице Оровића са око 80 људи.⁴⁶ Снабђевени инструкцијама Д. Михаиловића и наређењем о мобилизацији свих активних и резервних официра и подофицира и војних обвезника, четнички команданти су одмах приступили уписивању људства у четничке одреде.

У међувремену Ђуришић је при свом штабу формирао Срески политички одбор, односно Политички комитет, како је најчешће називан. У тај одбор увео је најконзервативније праћанске политичаре, који су још од јулског устанка имали непријатељски став према народно-ослободилачком покрету: Милутина Јелића, бившег директора гимназије и народног посланика на листи ЈНС, Милана Поповића, члана Демократске странке, Тому Јоксимовића, племенског капетана а затим

⁴² Територијални четнички одреди имали су следеће чете: *Ржанички одред*—Лушко—Загорску (командир жандармеријски капетан Милан Кастратовић), Калударску (поручник Милоша Анђић), Ровачку (потпоручник Љубомир Девић) и Ржаничку (командир је одређен касније); *Будимски*—Петљичку (поручник Драгутин Барјактаровић), Дапсићку (капетан Вуксан Цимбаљевић) у Будимску (поручник Милутин Бабовић); *Полички*—Маштанско-драгосавску (поручник Ристо Вукадиновић), Горашку (поручник Вукић Ђукић) и Заградску (поручник Никола Трифуновић); *Манастирски*—Виницку поручник Милија Теранић), Бучичко-печичку (поручник Милић Бојчић), Црновршко-лужичко-долачку (поручник Милан Вуковић) и Беранселско-велићску (поручник Радосав Миловановић); *Горњоселски*—Праћевачку (наредник Божо Раичевић); *Љубничку* (5. јануара је за командира чете постављен жандармеријски наредник Велимир Пешић, али је 10. јануара настала измјена па је уместо Пешића за командира постављен водник те чете Милић Обрадовић), Курикућку (наредник Радивоје Шекуларац), Главачку (потпоручник Јован Божовић), Басташку (Васо Бешић) и Заградску (Радосав Шћекић); *Брзавски*—Штитарско-рујичко-калударску (поручник Владо Шћепановић), Пријелонску (Милија Недовић) и Брзавско-крушку (потпоручник Милан Фемин) и *Берански*—I берански (капетан Милош Павићевић) II беранску (капетан Тома Кастратовић).—Заострачка чета била је самостална и дјејствовала је под непосредном командом Павла Ђуришића. (АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1176/1, Наредба П. Ђуришића пов. бр. 2 од 5. јануара 1942; АИИ—Т, IX 1а—1 (42), Наредба П. Ђуришића пов. бр. 13, од 10. јануара 1942).

⁴³ АИИ—Т, IX 1а—344 (42), Препис наређења П. Ђуришића стр. пов. бр. 11 од 9. јануара 1942.

⁴⁴ *Први национални покрет*, Глас Црногорца бр. 13, од 18. априла 1942, 2.

⁴⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁴⁶ АИИ—Т, III 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин ПК КПЈ од 14. фебруара 1942.

среског начелника, и Велимира Јојића, професора и народног посланика на листи Б. Јевтића (1935. године).⁴⁷

Чланови политичког одбора су пратили Ђуришићев штаб у свим походима, организовали зборове, држали ватрене говоре против партизана и позивали народне масе под четничку заставу.⁴⁸ Они су тим својим радом успјели да заведу један дио маса.

Павле Ђуришић се систематски припремао за оружани сукоб са НОП-ом. Иако је за ту акцију имао сва потребна овлашћења и наређења Д. Михаиловића, он је благовремено предузео мјере да обезбјеђи помоћ и подршку италијанског окупатора. Ђуришић је у почетку настојао да сарадња с Италијанима као и њихова помоћ у оружју и другом материјалу буде тајна, како се четнички покрет не би компромитовао. Због тога је контакте с Италијанима одржавао преко одређених личности, а он лично се у периоду јануар — март састао са представницима италијанских трупа свега два пута.⁴⁹ На првом његовом састанку са представницима команде италијанске дивизије *Венеција* вођен је разговор о четничкој акцији против партизана. Ђуришић је том приликом тражио да му командант дивизије *Венеција* одобри слободу акције по селима и да му се додијели извјесна количина оружја за његове одреде. Командант дивизије (Бонини) обећао је да ће Ђуришићу изићи у сусрет.⁵⁰ Ускоро затим услиједио је и споразум између Павла Ђуришића као команданта четничких одреда који оперишу у зони дјелства дивизије *Венеција* и Главне команде италијанских трупа у Црној Гори. По том споразуму четнички одреди Павла Ђуришића су се обавезали: да воде борбу против комуниста и њихових присталица, да одржавају стални контакт с италијанским војним властима и да по њиховом упутству изводе акције, да одржавају ред и гарантују сигурност пута у зони коју посједну, да никада не окрену оружје против италијанских трупа и да своју политику ограниче на борбу против „комунизма“, да врате (када буде уништен „комунизам“) оружје које су им дале италијанске власти изuzeв пушке које буду потребне ради одржавање реда.⁵¹ Италијанске власти су се пак обавезале да четничке одреде снабдијевају оружјем, животним намирницама и платама, онако како је то предвиђено споразумом са братом Павла Ђуришића.⁵²

⁴⁷ Т. Јоксимовић, М. Поповић и В. Јојић учествовали су на Подгоричкој скупштини (26. новембра 1918), а Јоксимовић је био и члан делегације која је регенту Александру уручила резолуцију Подгоричке скупштине. Милан Поповић и Милутин Јелић били су чланови делегације која је у току непријатељске офанзиве (августа 1941) срела италијанске трупе на Чакору.

⁴⁸ Новица М. Поповић, *Тома Јоксимовић*, Гласник СКИД „Његош“, св. 1, 1962, 126; Милорад Т. Јоксимовић, *Милан Поповић*, Гласник СКИД „Његош“, св. 14, 1964, 114.

⁴⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ-Х-494, Извјештај Захарија Остојића Д. Михаиловићу (без датума).

⁵⁰ АВИИ, НЧА, ЦГ-Х-2951, четнички извјештај непознатог аутора.

⁵¹ Документи о издајству ДМ, док. 14.

⁵² Исто, — Брат Павла Ђуришића, Васо, био је стари четнички представник у штабу дивизије *Венеција*. Преко њега су Италијани снабдијевали четнике оружјем и другим ратним материјалом, храном и новцем за редовне плате и др.

Према неким ауторима, споразум између Павла Ђуришића и окупатора потписан је у јануару,⁵³ а према другима — у марту.⁵⁴ Како и било, сигурно је да је Ђуришић имао контакт с представницима команде дивизије *Венеција* прије напада на партизанае, и логично је претпоставити да је за такву акцију морао имати макар италијанску « гласност.

У првој половини јануара Ђуришић је извршио све припреме напада на партизанске снаге у беранском срезу. Око 400—500 Ђуришићевих четника, иза којих су наступали Италијани, нападо је 13. јануара, око 5 часова, партизанске снаге у селима Бучу, Црном Врху, Слани и Соколу. Партизани су били изненађени те нијесу успјели пружити организован отпор, већ су се у нереду повукли, уз губитке једног мртвог.⁵⁵ Према породицама припадника НОП-а четници су и чели терор: неколико њих, у којима је било и дјеце од непуне године, похапсили су и два дана их по великом мразу држали под шаторим, затим их предали Италијанима који су их интернирали.⁵⁶

Четници су 15. јануара заједно са муслиманском милицијом Италијанима напали партизанску чету у Полици. Партизани су чим су дошли (уз губитке од једног мртвог и четири рањена) успијевали да одомаћеним непријатељским снагама, које су ипак успјеле да оплачкају велики дио села.⁵⁷ Сјутрадан (16. јануара) четници су заједно са Италијанима опколили село Ржаницу, у којој се налазио Ржанич партизански вод. Том приликом је један партизан погинуо, а 11 је заробљено и интернирано. Свим партизанима су спаљене куће, а готве њихове породице су интерниране.⁵⁸

Тако су четници за свега неколико дана загосподарили читавом територијом беранског среза изузев Полице, десно, и Горњих Села, лево од Лима.

Формирање Андријевичке четничке бригаде

Михаиловићеве инструкције стигле су у Лашићев штаб непосредно после евакуације Италијана из Лијеве Ријеке. Њих је из Ђуришићевог штаба у Заостру донио жандармеријски потпоручник Емил Томовић.⁵⁹

По добијању Михаиловићевих инструкција и наређења Лашић предузео одлучније кораке на учвршћивању и проширивању четни-

⁵³ Радован Лекић, н. дј., 182. — Кодико је познато, ни до данас није пронађен оригинални текст споразума, већ само препис који је заплићен у архиви Павла Ђуришића, који је затим објавила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. (*Документи о издајству ДМ, док. бр. 14*).

⁵⁴ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, Београд, 1982.

⁵⁵ АИИ—Т, III 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин од 14. фебруара 1942.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Р. Лекић, н. дј., 190.

среског начелника, и Велимира Јојића, професора и народног посланика на листи Б. Јевтића (1935. године).⁴⁷

Чланови политичког одбора су пратили Ђуришићев штаб у свим походима, организовали зборове, држали ватрене говоре против партизана и позивали народне масе под четничку заставу.⁴⁸ Они су тим својим радом успјели да заведу један дио маса.

Павле Ђуришић се систематски припремао за оружани сукоб са НОП-ом. Иако је за ту акцију имао сва потребна овлашћења и наређења Д. Михаиловића, он је благовремено предузео мјере да обезбједи помоћ и подршку италијанског окупатора. Ђуришић је у почетку настојао да сарадња с Италијанима као и њихова помоћ у оружју и другом материјалу буде тајна, како се четнички покрет не би компромитовао. Због тога је контакте с Италијанима одржавао преко одређених личности, а он лично се у периоду јануар — март састао са представницима италијанских трупа свега два пута.⁴⁹ На првом његовом састанку са представницима команде италијанске дивизије *Венеција* вођен је разговор о четничкој акцији против партизана. Ђуришић је том приликом тражио да му командант дивизије *Венеција* одобри слободу акције по селима и да му се додијели извјесна количина оружја за његове одреде. Командант дивизије (Бонини) обећао је да ће Ђуришићу изићи у сусрет.⁵⁰ Ускоро затим успиједио је и споразум између Павла Ђуришића као команданта четничких одреда који оперишу у зони дјejства дивизије *Венеција* и Главне команде италијанских трупа у Црној Гори. По том споразуму четнички одреди Павла Ђуришића су се обавезали: да воде борбу против комуниста и њихових присталица, да одржавају стални контакт с италијанским војним властима и да по њиховом упутству изводе акције, да одржавају ред и гарантују сигурност пута у зони коју посједну, да никада не окрену оружје против италијанских трупа и да своју политику ограниче на борбу против „комунизма“, да врате (када буде уништен „комунизам“) оружје које су им дале италијанске власти изузев пушке које буду потребне ради одржавање реда.⁵¹ Италијанске власти су се пак обавезале да четничке одреде снабдијевају оружјем, животним намирницама и платама, онако како је то предвиђено споразумом са братом Павла Ђуришића.⁵²

⁴⁷ Т. Јоксимовић, М. Поповић и В. Јојић учествовали су на Подгоричкој скупштини (26. новембра 1918), а Јоксимовић је био и члан делегације која је регенту Александру уручила резолуцију Подгоричке скупштине. Милан Поповић и Милутин Јелић били су чланови делегације која је у току непријатељске офанзиве (августа 1941) срела италијанске трупе на Чакору.

⁴⁸ Новица М. Поповић, *Тома Јоксимовић*, Гласник СКИД „Његош“, св. 1, 1962, 126; Милорад Т. Јоксимовић, *Милан Поповић*, Гласник СКИД „Његош“, св. 14, 1964, 114.

⁴⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ-Х-494, Извјештај Захарија Остојића Д. Михаиловићу (без датума).

⁵⁰ АВИИ, НЧА, ЦГ-Х-2951, четнички извјештај непознатог аутора.

⁵¹ Документи о издајству ДМ, док. 14.

⁵² Исто. — Брат Павла Ђуришића, Васо, био је стари четнички представник у штабу дивизије *Венеција*. Преко њега су Италијани снабдијевали четнике оружјем и другим ратним материјалом, храном и новцем за редовне плате и др.

Према неким ауторима, споразум између Павла Ђуришића и окупатора потписан је у јануару,⁵³ а према другима — у марту.⁵⁴ Како и било, сигурно је да је Ђуришић имао контакт с представницима командне дивизије Венеција прије напада на партизане, и логично је претпоставити да је за такву акцију морао имати макар италијанску сагласност.

У првој половини јануара Ђуришић је извршио све припреме напада на партизанске снаге у беранском срезу. Око 400—500 Ђуришићевих четника, иза којих су наступали Италијани, напало је 13. јануара, око 5 часова, партизанске снаге у селима Бучу, Црном Врху, Слани и Соколу. Партизани су били изненађени те нијесу успјели пружити организован отпор, већ су се у нереду повукли, уз губитке једног мртвог.⁵⁵ Према породицама припадника НОП-а четници су извели терор: неколико њих, у којима је било и дјеце од непуне године похапсили су и два дана их по великом мразу држали под шаторима затим их предали Италијанима који су их интернирали.⁵⁶

Четници су 15. јануара заједно са муслиманском милицијом Италијанима напали партизанску чету у Полици. Партизани су чиниоци (уз губитке од једног мртвог и четири рањена) успијевали да одолају надмоћнијим непријатељским снагама, које су ипак успјеле да опљачкају велики дио села.⁵⁷ Сјутрадан (16. јануара) четници су заједно са Италијанима опколили село Ржаницу, у којој се налазио Ржанички партизански вод. Том приликом је један партизан погинуо, а 11 је заробљено и интернирано. Свим партизанима су спаљене куће, а готово све њихове породице су интерниране.⁵⁸

Тако су четници за свега неколико дана загосподарили читавом територијом беранског среза изузев Полице, десно, и Горњих Села лијево од Лима.

Формирање Андријевичке четничке бригаде

Михаиловићеве инструкције стигле су у Лашићев штаб непосредно после евакуације Италијана из Лијеве Ријеке. Њих је из Ђуришићевог штаба у Заостру донио жандармеријски потпоручник Вукотин Томовић.⁵⁹

По добијању Михаиловићевих инструкција и наређења Лашић предузео одлучније кораке на учвршћивању и проширивању четничке бригаде.

⁵³ Радован Лекић, н. дј., 182. — Колико је познато, ни до данас није пронађен оригинални текст споразума, већ само препис који је заплијењен у архиву Павла Ђуришића, који је затим објавила Државна комисија за утврђивање злочина окупатора и његових помагача. (Документи о издајству ДМ, док. бр. 14).

⁵⁴ Батрић Јовановић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, 5.

⁵⁵ АИИ—Т, III 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин од 14. фебруара 1942.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

⁵⁹ Р. Лекић, н. дј., 190.

организације и на спровођењу припрема за борбу против НОП-а. Он је 5. јануара 1942. организовао четнички збор у Лијевој Ријеци. Ову је прилику искористио да први пут јавно иступи у овојству команданта четничких снага Д. Михаиловића у Црној Гори и да присутне упозна са програмом четничке организације. На збору је, „уз непрекидно брујање звона“, извршена заклетва припадника Љеворечког батаљона, који је тада већ имао 476 четника.⁶⁰

Одмах после збора, Михаиловићеве инструкције и друга документа су умножени и по куририма послати у Матешево, Баре Краљевке и села око Андријевице, а ускоро затим и у остале крајеве Црне Горе. Истакнутим грађанским политичарима у андријевичком срезу — Ђубу Вуксановићу, Милутину Јелићу, Вуксану Бакићу и другим — Лашић је, поред Михаиловићевих инструкција, послао и наређење да сами приступе формирању четничких формација по угледу на Лијевој Ријеку.⁶¹

Седмог јануара Лашић је објавио проглас у коме је на бази Михаиловићевих инструкција изложио четнички програм и позвао Црногорце да се сврстају у оружане јединице на чисто националној основи.⁶² Истога дана он је наредио својим четама сталну приправност, упоривши их да ће им оружје ускоро бити потребно за борбу против непријатеља, под којим се могао подразумевати једино НОП. „Наш задатак није још завршен“, — писало је у наређењу Ђ. Лашића од 7. јануара, „напротив тек сада почиње тешка дужност за чије извршење треба пуно напора и тешкоћа...“⁶³

Четничке присталице у Андријевици и околним селима, окупљене око Милутина Јелића, Ђуба Вуксановића, Вуксана Бакића и других четничких вођа, на подстрек окупатора биле су ионако развиле велику активност. После успостављања везе са Ђорђијом Лашићем и добијања од њега инструкција и других упутстава о формирању четничке организације, заказан је у селу Краљима збор представника „свих племена“ среза андријевичког (изузев Лијеве Ријеке). На збору је, у духу инструкција Драже Михаиловића, требало основати четничку организацију и именовати командни кадар четничких јединица у ан-

⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1293, Наређење Ђорђија Лашића бр. 22 од 7. јануара 1942; *Први национални покрет у Црној Гори*, Глас Црногорца бр. 25, 6. јуна 1942, 5. — Текст заклетве четника Љеворечког батаљона гласио је:

„Ја ... закљичем се свемогућим Богом и свим што ми је најсветије и на овом свету најмилије да ћу радити само на добро и корист свога народа и да ћу наређења својих старешина из Љеворечког батаљона у овом смислу слушати; да нећу служити на корист непријатеља и да ћу у погодном моменту устати против њега ради ослобођења; да ћу извршење убиства правих људи у Лијевој Ријеци спречавати свим силама и да ћу сваког бесправно убијеног брата — Љеворечанина осветити.

Тако ми бог помогао“

(АИИ—Т, IX 1а—46 (42).

⁶¹ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1293, Наређење Ђ. Лашића од 7. јануара 1942; *Глас Црногорца* бр. 25 од 6. јуна 1942, 5.

⁶² АИИ—Т, IX 1ц—2 (42).

⁶³ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1293.

даријевићком срезу.⁶⁴ Организатори збора су упутили писмене позиве људима на које су рачунали да ће безусловно прихватити четнички програм. То су били углавном приврженици старог режима: интелектуалци разних професија, официри и подофицири бивше југословенске војске, бивши жандарми, финанси и др., од којих су се неки налазили у редовима антикомунистичке милиције.⁶⁵ Дио учесника који је долазио са правца Андријевице, прошао је кроз ову варош, у којој се налазио окупаторски гарнизон, са свим амблемима и ознакама чинос на униформама (официри и подофицири).⁶⁶ На збор је дошло око 30 позваних, а међу њима око 200 наоружаних. На збор су дошли и представници Краљског партизанског вода — наравно непозвани — који су успјели да разоткрију намјеру организатора и да их онемогуће у томе.

Овај неуспјех, међутим, није обесхрабрио четничке организаторе па су за 12. јануар заказали други, још већи збор, у истом селу. Овај збор је планиран у споразуму с Ђорђијем Лашићем, од кога је затражена и војничка помоћ. Лашић је за овај збор почео благовремено припреме. Он је 7. јануара одредио двије чете Љеворечког батаљона од по 100 четника који ће поћи као помоћ у Краље.⁶⁷ Осим љеворечких четника, на збор је позвана и антикомунистичка милиција из Андријевице Бара Краљских, Матешева и Лијеве Ријеке.⁶⁸

Љеворечки четнички батаљон на челу са Ђорђијем Лашићем предузео је 10. јануара покрет у правцу Матешева и Краља, са југословенским заставама на челу.⁷⁰ На Јабуци га је дочекала четничка чета и Прекобрђа, на челу са капетаном Леком Вујисићем. Приликом сусрета љеворечки и прекобрдски четници су се узајамно поздравили југословенским заставама, уз овацје краљу и „новој великој Југославији“. На Јабуци се један вод Прекобрђана прикључио љеворечким четницима на путу за Краље.

Љеворечко-прекобрдским четницима припремљен је „свечан“ дочек у Краљским Барама од стране барских и матешевских четника и милиције. Ту је батаљон и законачио, а сјутрадан је наставио пут за Краље, гдје је стигао 11. јануара. Код сеоске цркве организовано су га дочекали краљски четници. Ту су размијењени говори, ту се клицали

⁶⁴ Лекић, н. дј., 200. — Према Р. Лекићу збор је био заказан за 8. јануар. Међутим, према неким документима дало би се закључити да је био заказан за раније.

⁶⁵ Исто, 169.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1293, Наређење Ђорђија Лашића бр. 22 од 7. јануара 1942.

⁶⁹ Р. Лекић, н. дј., 206.

⁷⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона. — Карактеристично је да су четници носили југословенске заставе, иако је четнички програм био искључиво уско национални, великосрпски. Црногорски четници, међутим, нијесу хтјели да носе српску заставу, јер је она иста као и црногорска. Због тога, да би парирали сепаратистима и да народ не би помислио да се ради о неком црногоризму, они су развили југословенску заставу. (Исто, ЦГ-X-494, Извјештај Захарија Остојића — без датума — Дражи Михаиловићу. Италијани су у почетку нерадо гледали на ношење југословенских застава, али су ипак прешли преко тога.).

сраљу, ту је извршено церемонијално одавање почasti југословеноким заставама.⁷¹ Сјутрадан 12. јануара, одржан је збор најистакнутијих четничких вођа из андријевичког среза, на који су дошли и опуномоћеници Павла Ђуришића.⁷² На збору је одржано неколико говора, а затим су прочитане инструкције Драже Михаиловића и указ о постављењу Ђорђија Лашића за команданта свих четничких снага у Црној Гори.⁷³

О четничком збору Андријевички партизански батаљон је сазнао непосредно прије његовог почетка. Његови мањи дјелови су са својом интервенцијом пореметили план четничких организатора, присиливши их да извјестан дио посла одложе за сјутрадан (13 јануара).⁷⁴ Око 10 часова, 13. јануара, требало је да се одржи ужи скуп на који су били позвани сви активни и резервни официри и подофицири и други истакнути четнички вође. Око 120 партизана Андријевичког батаљона, на челу са Бранком Делетићем, нашло се наспрам четника, с намјером да омете четнички збор. Партизанима није преостајало ништа друго (сем да одворе вартру на окупљене четнике. Међутим, партизанско руководство је оцијенило да такав подухват није политички припремљен.⁷⁵ Четници су затим наставили са збором. Поново су прочитане инструкције, упутства и постављења Драже Михаиловића, а затим су извршена нова постављења. Тада је извршено и формирање штаба Прве андријевичке четничке бригаде и другог командног особља. За команданта бригаде постављен је ваздухопловни мајор Андрија Весковић, а за команданте батаљона: Требачког — капетан Крсто Васовић, Шкуларског — поручник Александар Дашић, Андријевичког — капетан Мираш Савић, Полимског — капетан Димитрије Влаховић, Краљског — судски поручник Душан Арсовић, Љеворечког — капетан Видак Зечевић. Постављени су и командири неких чета, а за села у којима оне још нијесу биле формиране или припремљене командант бригаде је добио овлашћење да у заједници са осталим четничким вођама изврши избор и наименовање командира.⁷⁶

Тако је формирање четничке организације у андријевичком срезу завршено, изузев у Цеџунима, Врањештици и Коњусима (иако је за двије коњушке чете командни кадар већ био наименован), као ни у селима Мурини, Машници и Велики, која су се налазила на територији тзв. Велике Албаније.⁷⁷

⁷¹ Исто, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁷² Први национални покрет против комуниста у Црној Гори, Глас Црногорца бр. 26, 6. јуна 1942, 5.

⁷³ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁷⁴ Исто; Р. Лекић, н. дј., 205—210.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ На збору су за командире чета постављени: за командира коњушке чете — резервни поручник, учитељ Александар Мишковић, Горњокоњушке — резервни поручник учитељ Вучеља Бабвоић, Кошутинке — капетан Марко Вучељић, Улотке — поручник Леко Чошкић, Доњокраљске — резервни поручник Милош-Мића Маријановић, Горњокраљске — резервни поручник Јанко Нововић, Трешњевске — поручник Милош В. Маријановић, Барске — резервни потпоручник учитељ Митар Вукићевић. (Р. Лекић, н. дј., 209.)

⁷⁷ Р. Лекић, н. дј., 213.

Послије дводневног зборована у Краљима љеворечки и прекобрдски четници на челу са Ђорђијем Лашићем су се вратили 14. јануара. Њима су у Краљима организовали свечан испраћај, а затим су их остали четници пратили до врха Трепњевика.⁷⁸ Дуж пута су их четнички настрोјени сељаци дочекивали са здравицама, што је праћено клицањем краљу и Југославији. Око 400 четника из Бара, Матешева, и Прекобрђа окупило се у међувремену на Матешеву, гдје су, на очиглед партизанске команде мјеста и посаде чете, организовали свечан дочек четничком батаљону.⁷⁹ Ту су заједничке манифестације трајале три сата. За то вријеме су држани говори и поново се клицало краљу, Дражи Михаиловићу и Југославији. Батаљон је, затим, приликом настављања пута за Лијеву Ријеку, односно Прекобрђе, испраћен са три плотуна из пушака.⁸⁰

Послије четничког збора у Краљима настављен је интензиван рад на организовању четничких јединица. Тако је већ 14. јануара формирана Ђулићка чета у коју су истог дана уписана 94 четника, 16. јануара формирана је Божићко-андријевичка чета са 148 четника и друге (неке јединице, као (Калевићко-присојачка чета и краљској општини биле су формиране и прије збора).⁸¹

По повратку из Краља Ђорђије Лашић је одлучно кренуо у акцију за проширивање четничке организације. Наређење Драже Михаиловића, односно оглас мобилизације он је 16. јануара умножио на шапирографу и под својим потписом доставио га појединим истакнутијим личностима у оним крајевима у којима четнички покрет још није био узео маха. На основу овлашћења од Драже Михаиловића, он је при том позвао све активне и резервне официре и подофицире, и све војне обвезнике уопште, да му се ставе на располагање, упозоравајући их на њихову заклетву на вјерност краљу и отаџбини, као и на то да ће сваки онај који се не одазове овом наређењу бити проглашен војним бјегунцем, којему ће се судити по ратним законима бивше југословенске војске.⁸² Тек постављеним четничким командантима и другим старјешинама наређено је да одмах предузму организовање „свих националних елемената у свом делокругу и да се расчисти питање ко је за Краља и отаџбину а ко је против овога“.⁸³ Све активне и резервне официре Лашић је позвао да му се одмах јаве у Лијевој Ријеци, „а ко се... не јави сматраће се (војним) бјегунцем и мораће да искуси све последице ратног закона Краљевине Југославије“.⁸⁴

⁷⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁷⁹ Исто, Р. Лекић, н. б., 214.

⁸⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁸¹ АИИ—Т, IX 1а—353 (42), Препис списка четника Ђулићке чете; Исто, IX 1а-346 (42), Препис списка четника I четничке чете I андријевачког батаљона; Исто, IX 16-159 (43), Препис списка четника Салевићко-присојачке чете. Чета је формирана 9. јануара 1942, када је у њу ступило 108 четника.

⁸² Зборник НОР, III, 4, док. 190, Наређење Ђорђија Лашића од 16. јануара 1942. достављено Ивану Булатовићу.

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

У сусједним мјестима дошло је одмах до одговора на ову активност. Још 15. јануара Батрић Ракочевић са групом Прекобрђана састао се са Лашићем ради договора о даљој акцији.⁸⁵

Ускоро затим организован је збор у морачким селима, којему је, осим Морачана, требало да присуствују и Прекобрђани. Као свог опуномоћеника Лашић је 17. јануара на тај збор послао Алексу Дујовића.⁸⁶

У Лијевој Ријеци Ђ. Лашић је тога дана (17. јануара) организовао збор љеворечког батаљона, на којему су саопштене кадровске промјене у четничком вођству: за команданта Љеворечког четничког батаљона, на мјесто дотадашњег команданта Ђ. Лашића који је преузео улогу команданта свих четничких снага у Црној Гори, поставља се Видак Зечевић, а за начелника новог Лашићевог штаба капетан Миро Дујовић. Збору су присуствовали и прочетнички елементи из Брзкута, на челу са судским мајором Пером Чађеновићем, који се већ био експонирао.⁸⁷

Послије збора у Краљима четничка акција је живнула у свим крајевима андријевичког среза. Четнички иступи против партизана постали су отворени и дрски. У више села организовали су зборове и конференције, на којима су прихваћени четнички команданти постављени на збору у Краљима, и формиране четничке јединице.⁸⁸

Пораз партизана у Краљским Барама и Лубницама

Руководство НОП у Црној Гори увиђало је опасност од четника у Лијевој Ријеци и Лимској долини. Пошто су се крајем 1941. године четничке снаге из ових крајева тјешње повезале с Дражом Михаиловићем, Главни штаб је сматрао да ће се свако колебање и неодлучност у погледу брзог ликвидирања четничких снага у андријевичком и беранском срезу касније осветити.⁸⁹ Увидјевши да снаге Комског НОП одреда нијесу ни политички ни војнички довољно јаке да берански и андријевички срез „очисте од разних четничких банди“, Главни штаб је одлучио да му у најкраћем року пошаље јаче снаге у помоћ.⁹⁰ У том циљу Главни штаб је средином јануара упутио Кучки и Братоножићко-брскутски комбиновани батаљон и двије чете Пиперског батаљона „Јоле Пилетић“. ⁹¹ У исто вријеме је у Колашин послао свог члана, односно делегата Баја Секулића, док је од јулског устанка делегат ПК КПЈ на том терену био Саво Брковић.⁹²

У вријеме док су четничке снаге око Павла Ђуришића (у беранском) и Ђорђија Лашића (у андријевичком срезу) последије повезивања с Дражом Михаиловићем нагло јачале, руководство НОП-а на том те-

⁸⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Р. П. Лекић, н. дј., 219—220.

⁸⁹ Зборник НОР, III, 4, док. 21, Извјештај Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од 11. јануара 1942.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Батрић Јовановић, н. дј., 477.

⁹² Зборник НОР, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1947.

рену је губило драгоценно вријеме око тога којој од двије опасности дати приоритет. Окружни комитет КПЈ — Колашин (подручје колашинског, беранског, и андријевичког среза) сматрао је да главну опасност представља група Павла Ђуришића, којој су се почетком јануара прикључиле групе Љуба Минића и Радојице Оровића, па је тражио да се главни напад против њих усмјери. Делегат ПК КПЈ сматрао је да већа опасност пријети од групе Ђорђија Лашића, па је инсистирао да се прво ратнички андријевички срез.⁹³ С тим у вези у Колашину је 17 јануара одржан састанак делегата ПК КПЈ и Главног штаба и представника Окружног и Мјесног комитета КПЈ — Колашин, на коме је прихваћена ова друга алтернатива. Одлучено је да се јачим снагама из Колашина предузме покрет у правцу Матешева, Јасена, Јабукe и Лијеве Ријеке, а партизанске снаге из Пипера, Куча, Братоножића и Брскута, као и Љеворечка чета и Доњоморачки батаљон — да затворе обруч са правца Лијеве Ријеке, са задатком да се похватају четничке вође, а четничка организација растури.⁹⁴ Од партизанских снага које су се налазиле у Колашину формиран је комбиновани батаљон, јачине око 340 људи, који је 18. јануара предузео покрет и истог дана стигао у Матешево.⁹⁵ Сјутрадан су дјелови овог батаљона стигли у Јасен, а двије чете у Краљске Баре, са циљем да успоставе непосредни контакт с Андријевичким партизанским батаљоном.⁹⁶ О покрету партизанских снага и о њиховим намјерама четничке вође у Лијевој Ријеци су обавијештене 19. јануара предвече, преко потпоручника Вељка Томовића и с других страна.⁹⁷ На основу тих извјештаја наређено је прикупљање љеворечког четничког батаљона и заказан покрет 20. јануара у зору. Барски и матешевски четници, који су се повукли пред партизанима, заузели су одбрамбени распоред у Барама, на мјесту званом Сунга, а затим су послали курире у Краље и Лијеву Ријеку, затраживши да им се хитно пошаље помоћ.⁹⁸ Истог дана око 15 часова барским и матешевским четницима стигле су у помоћ двије чете Краљског батаљона.⁹⁹ У тако напетој ситуацији, кад се рјешавало питање „ко ће кога“, четници су дјеловали брже, одлучније и организованије, не тајећи да им је циљ уништење комуниста, односно партизана.¹⁰⁰

Љеворечки четнички батаљон предузео је рано ујутро 20. јануара покрет у правцу Матешева. На Лопатама прикључила му се прекобрдска четничка чета, на челу с капетаном Лском Вујисићем. Ова колона је на Веруши без отпора разоружала 11 партизана из Љеворечке чете. Код Пилане Стијовића (код Јабукe) изненадила је и такође разоружала 18 партизана из Мораче, а ускоро је овдје дошло до борбе између чет-

⁹³ АИИ—Т, 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин од 14. фебруара 1942.

⁹⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 201.

⁹⁵ Исто; Батрић Јовановић, н. дј., 469.

⁹⁶ Р. Лекић, н. дј., 221.

⁹⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ АИИ—Т, III 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин од 14. фебруара 1942.

V RAS PCH 1A

ничке претходнице и партизанских стража, у којој су погинула три партизана. Четници Љеворечког батаљона у том моменту нијесу знали да је Павле Ђуришић већ недјељу дана раније напао партизана, па су вјеровали да борба на Пилани Ђуровића означава почетак оружаног сукоба са НОП-ом.¹⁰¹

У циљу успјешног напада на Матешево, једна чета Љеворечког батаљона и Прекобрдска чета су од Зауглине наставиле напредовање лијевом обалом Таре уз косе Острвице, док су четири чете Љеворечког батаљона упућене десном обалом уз косу Журен, према Несирену. Једна чета је упућена преко Несирена да ухвати везу с барским четницима. Предвече су четничке јединице стигле у рејон Матешева (код Ацића Дола) и извршиле напад на партизана, али је борба услед мрака ускоро прекинута. У овој борби теже је рањен Ђорђије Лашић.¹⁰²

У међувремену су барска и двије краљске четничке чете извршиле око 14 часова концентричан напад на двије чете Колашинског комбинованог партизанског батаљона које су се биле смјестиле у дрвеним баракама Пилане Ђуровића у Пецком лугу. Партизани су били изненађени и узалудно су покушавали да пруже отпор. Послије краће борбе (нешто дуже од пола часа) обје партизанске чете су савладане. Погинуло је и убијено 37, а заробљено 102 партизана, међу којима и 15 рањених, док су четници имали три мртва и неколико рањених.¹⁰³

Партизанске снаге из Куча, Братоножића, Пипера и Брскута ушле су 20. јануара без отпора у Лијеву Ријеку и одмах продужиле. Пошто су у међувремену четници били заузети преношењем Лашића и других рањеника преко Трешњевица за Андријевицу, јединице Зетског партизанског одреда су без борбе стигле у Матешево.¹⁰⁴

Под притиском четника Павла Ђуришића, партизанске снаге с лијеве обале Лима, у срезу беранском повукле су се у Горња Села. Окружни комитет КПЈ — Колашин и штаб Беранског партизанског батаљона одлучили су да се Горња Села бране, као посљедње партизанско упориште у беранском срезу. Како је на располагању било свега 70 бораца, а напад Ђуришића, чије су снаге сваког дана нарастале, очекиван је сваког дана, одлучено је да се затражи помоћ од штаба Комског одреда и делегата Главног штаба из Колашина. С том намјером је секретар Окружног комитета Јефто Шћепановић — Чајо пошао у Колашин. Пошто је у међувремену одлучено да се главне снаге усмјере против четничких снага у андријевичком срезу, захтјеву Окружног комитета и штаба Беранског партизанског батаљона само је дјелимично удовољено: беранским партизанима послат је у помоћ један комбиновани партизански батаљон из колашинског среза (састављен од ровачких и морачких партизана) јачине око 200 бораца.¹⁰⁵ Штабу

¹⁰¹ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

¹⁰² Исто.

¹⁰³ Исто; АИИ—Т, IX 1а—2 (42), Писмо капетана Милована А. Јабовића Андрији Весковићу, Зборник НОР, III, 4, док. 47, Извјештај Штаба Црногорско-санџачког НОП одреда од 19. фебруара 1942.

¹⁰⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ-V-1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

¹⁰⁵ АИИ—Т, III 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин од 14. фебруара 1942.

Црногорско-санџачког одреда упућено је писмо да и он пошаље помоћ беранским партизанима са правца Равне Ријеке, а вјеровало се да ће и партизанске снаге из андријевичког среза ускоро бити у могућности да преко Бара Краљских притекну у помоћ.¹⁰⁶

Комбиновани колашински батаљон је 20. јануара кренуо из Колашина и пробијајући се кроз велике снијежне наносе, по великој хладноћи и вијавици, стигао у Лубнице у току 21 и 22. фебруара.¹⁰⁷ Чим је сазнао да је беранским партизанима стигло појачање, Павле Ђуришић је наредио да се 24. јануара изјутра изврши напад на Горња Села из пет праваца: Буче — Коњско — Праћевац — Курикуће — долина Бистрице — Кржуље — Курикуће; Црни Врх — Бастахе — Лубнице; Заостро — Вучја — Главаца и Пријелози — Заград — Плавац — Кордељ.¹⁰⁸

Два члана Окружног комитета, који су се у то вријеме налазили у Горњим Селима, и Штаб беранског батаљона обавијештени су када ће бити четнички напад, па су затражили хитну помоћ од штаба Црногорско-санџачког одреда, а партизанској чети на Полици послато је наређење да у току ноћи уочи четничког напада пређе Лим и удари четницима с леђа. Међутим, курир који је носио ово наређење политичкој чети наишао је италијанску засједу и није те вечери успио да пређе Лим. Због тога је политичка чета тек дан касније прешла Лим и прикључила се партизанским снагама из бјелополског среза, које су стигле такође са закашњењем.¹⁰⁹ Павле Ђуришић је са око 800 четника у току ноћи 23/24. јануара опколио Горња Села и у зору извршио напад на партизане. У борби против надмоћнијих четничких снага погинуло је 15 партизана, а 27 који су се предали четници су истог дана све стријељали у Лубницама.¹¹⁰ Остали партизани били су принуђени да се повлаче преко планине Бјеласице и велики број њих је промрзао.¹¹¹

Послије борбе у Горњим Селима и повлачења политичке партизанске чете на територију бјелополског среза четници су потпуно овладали беранским срезом. На том терену они су успоставили страховладу и приступили учвршћењу своје организације. У свим селима организоване су четничке страже, које су имале задатак да онемогуће сваку дјелатност припадника НОП-а.¹¹² Под притиском терора, један дио сељака био је принуђен да приступи четничкој организацији. Извјестан број партизана који је био остао на територији среза предао је пушке четницима и скинуо партизанске знаке. Око двадесетак чланова КПЈ остављених да раде у позадини морало је прећи у строгу илегалност.¹¹³

¹⁰⁶ Исто.

¹⁰⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—V—2, Наредба Павла Ђуришића стр. пов. бр. 60 од 23. јануара 1942; Јб. Анђелић, *Град на Тари*, 209.

¹⁰⁸ Исто.

¹⁰⁹ АИИ—Т, III, 2—15 (42), Извјештај ОК КПЈ — Колашин од 14. фебруара 1942; Јб. Анђелић, *Град на Тари*, 212.

¹¹⁰ Исто.

¹¹¹ Исто.

¹¹² Исто.

¹¹³ Исто; Институт за раднички покрет Србије, Фонд Драже Михаиловића, док. бр. 14899, Догађаји у Црној Гори и Санџаку.

*Фронт на Матешеву
Пад Колашина*

Добајаји у Барама Краљским и Лубницама означавају преломни моменат у односима четника и НОП-а. До тада је и могло бити илузија да ће се четничка организација разбити хватањем и уништењем њених вођа, без рата. Баре Краљске и Лубнице означиле су крај таквим илузијама и представљале у правом смислу почетак оружаног сукоба у Црној Гори између четника Драже Михаиловића и народноослободилачког покрета.

Делегати Главног штаба (Баја Секулић) и Покрајинског комитета КПЈ (Саво Брковић), који су дошли на матешевски фронт, послје партизанског пораза у Краљским Барама донијели су одлуку да се од јединица Комског одреда и дјелова Зетског одреда који су били дошли на Матешево, као помоћ, формира Комбиновани одред „Радомир Митровић“ за чишћење андријевичког среза од четника.¹¹⁴

Комбиновани НОП одред „Радомир Митровић“ имао је у почетку иницијативу. Он је 22. јануара извршио напад на Краљске Баре, гдје су биле концентрисане јаке четничке снаге: Љеворечки батаљон, Прекобрдска чета и барски четници. Партизани су нападали преко Сунге и падина Кукиног брда с југа и преко Планинице, Букове пољане и Врањештице са сјевера. Тако су четници одсјечени са свих страна, изузев од тешко проходног Трешњевику у чијем се рејону налазио Андријевички партизански батаљон. Због велике хладноће (-30°C) и недовољног садејства, први напад одреда „Радомир Митровић“ завршен је неуспјешно. Највећи број губитака и на једној и на другој страни био је од мрза. Партизанске снаге су повраћане на полазне положаје у ширем рејону Матешева, гдје је према четницима образован фронт, који ће се држати око мјесец дана. Краљске Баре су у извјесном смислу представљале кључ за читав срез андријевички, а добрим дијелом и берански, јер би њиховим заузимањем партизани добили отворен пролаз и — како се сматрало — четници би било гдје друго тешко могли организовати успјешан отпор као овдје на прилазима Трешњевику. Љеворечки, прекобрдски и барски четници посебно су били свјесни значаја Бара, па су улагали крајње напоре да их одбране. Чланови штаба Љеворечког четничког батаљона Алекса Дујовић и капетан Бранко Радевић упућени су 23. јануара у Краље да траже помоћ од тамошњих четника.¹¹⁵ Сјутрадан су из четничког штаба упућени апели свим истакнутијим четничким вођама из среза андријевичког да убрзају помоћ у људству и храни. У апелу „очајним вапајем позивају се сва

¹¹⁴ У Комбиновани одред „Радомир Митровић“ ушле су следеће јединице: Морачко-ровачки комбиновани батаљон, Комбиновани батаљон „Вукман Крушић“ (састављен од бораца Липовског и Колашинско-речинског НОП батаљона), Љеворечки батаљон „Миљан Вуков“, Кучки комбиновани батаљон, Братоножићко-брскутски комбиновани батаљон и двије чете батаљона „Јоле Пилетић“ а од 10. фебруара и Никшићки комбиновани батаљон (Ватрић Јовановић, н. дј., 478).

¹¹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—V—1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

браћа Васојевићи преко Кома, да у најкраћем року дођу у помоћ браћи Љеворечанима, Баранима и Прекобрђанима да што пре разбијемо разбојничке партизанске банде на Матешеву“.¹¹⁶ Неколико дана касније издат је поново апел „виђенијим представницима из горњих Васојевића“ да убрзају помоћ. Апел се завршава ријечима: „Чујте, знајте и видите, да је овдје кључ свега — бити или не бити“.¹¹⁷

Штаб Андријевичког партизанског батаљона, који се налазио у четничкој позадини у селу Коњусима, запосјео је ноћу 20/21. фебруара с једном четом (Андријевичком) Трешњевићем, са циљем да онемогући комуницирање четника у Краљским Барама са позадином преко Трешњевића. Међутим, због великог мраза (-25°C) и без икаквог склоништа Андријевичка партизанска чета је била принуђена да сјутрадан напусти положаје у завијаној планини. Њу је замијенила Краљско-требачка чета али је због истих разлога 22. јануара и она напустила Трешњевић.¹¹⁸ Пошто су имали слободан пролаз преко Трешњевића, четницима у Краљским Барама дошле су у помоћ 24. јануара двије чете Краљског батаљона, које су донијеле са собом и извјесне резерве муниције и хране.¹¹⁹ Првог фебруара је једна група четника на челу с поручником Машаном Ацићем упућена у Заостро, да Павла Ђуришића упозна са ситуацијом у Барама. Седмог фебруара четницима у Барама долазе у помоћ Облобрдска четничка чета под командом капетана Милована А. Лабовића и једна чета милиције под командом Ђока Рачића.¹²⁰

Штаб одреда „Радомир Митровић“ је у међувремену планирао поновни напад на четнике у Барама за 26. јануар, али је дан прије тога нападао велики снијег, тако да су партизанске снаге за извјесно вријеме морале остати пасивне.¹²¹ Велика хладноћа, доста слаба исхрана (већ се осјећала nestaшица хљеба), и неуспјеси у борби негативно су утицали на морал партизана. Тих дана неколико официра и подофицира бивше југословенске војске са најблиским пријатељима пребјегло је четницима, пренијевши им драгоцене податке о јачини и распореду партизанских снага.¹²² Поред осталих, пребјегли су: 23. јануара — капетан Радуле Радовић, наредници Спасоје и Војислав Вујисић и Илија Булатовић са још два војника; 26. јануара — генералштабни капетан Владимир Ђукић и поштански чиновник Никола Вујошевић са још два војника, а 4. фебруара капетан Миљан Јанкетић.¹²³

Војници који су пребјегли с Ђукићем и Вујошевићем враћени су на Матешево, с поруком партизанима из Куча и Брскута да се враћају својим кућама, а затим је издат проглас с потписима пребјеглих официра који је упућен у Куче, Брскут, Братоножиће и Морачу. Овај чин није остао без утицаја на борбени морал партизана.¹²⁴

¹¹⁶ Исто.

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ Р. Лекић, н. дј., 227—228.

¹¹⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—V—1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Зборник НОР, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1942.

¹²² Исто, АВИИ, ЧА, ЦГ—V—1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

¹²³ Исто.

¹²⁴ Исто.

Очекујући и даље напад партизана с Матешева, ваздухопловни мајор Андрија Весковић, који је 30. јануара преузео дужност команданта четничких одреда Југословенске војске за Црну Гору умјесто раненог Лашића,¹²⁵ наредио је 8. фебруара командантима Андријевичког, Требачког, Шекуларског, Полимског и Краљског батаљона I андријевичке бригаде да на фронт у Барама упуте по једну чету од по 100 људи најкасније до 11. фебруара у 12 часова.¹²⁶

Пошто је од пребјеглих официра био тачно обавијештен о снази и распореду партизанских снага у ширем рејону Матешева, четнички штаб у Барама је, послије пристизања помоћи од стране краљских и обласних четника и милиције Ђока Рачића, издао заповијест за напад на партизански одред „Радомир Митровић“. Четнички напад је имао за циљ протјеривање партизанских снага из ширег рејона Матешева, које је, по оцјени четничке групације из Краља, представљало „кључ комунизма у Црној Гори“, а дијелом и да олакша акцију Павла Ђуришића против партизана у рејону Равне Ријеке и Шаховића и на правцу Мојковца.¹²⁷ Напад је извршен у зору 9. фебруара на широком фронту од Речина до Пајкова Вира. У нападу је учествовало седам чета, једна чета је затварала правац од Трепњевика, а двије су биле у резерви.¹²⁸ Борба је трајала читав дан. Иако су четници били добро припремљени (сваки је имао крпље, ради лакшег кретања по дубоком снијегу), напад се завршио неуспјехом. Предвече су четници, уз губитке, приморани да се врате у Баре.¹²⁹ Кривицу за овај неуспјех четници су углавном приписивали Ђоку Рачићу.¹³⁰

Четнички штаб у Барама Краљским увидио је да су њихове снаге недовољне да протјерају партизана с Матешева, па су се поново обратили Павлу Ђуришићу за помоћ. Колико су полагане наде у помоћ с те стране види се и по томе што је у штаб Лимских четничких одреда пошао лично Лашићев замјеник — А. Весковић.¹³¹

За то вријеме Павле Ђуришић је водио тешке борбе са снагама Црногорско-санџачког одреда у бјелопољском срезу. Пошто су Ђуришићеви четници загосподарили беранским срезом, штаб Црногорско-санџачког одреда је одлучио да партизанским снагама из бјелопољског среза и дјеловима Беранског партизанског батаљона нападне на њих. С том одлуком су упознати штаб Комског одреда и делегат Главног штаба, ради садејства. Двадесет седмог јануара партизани су напали на Фемића Криш и Пријелог. У почетку напада они су имали дјелимичног успјеха, али су под притиском четничких снага морали да се повуку у село Острел. Пошто су ту добили појачање, припремали су нови

¹²⁵ АВИИ, Допунска четничка архива, ЦГ—V—2389, Наредба Андрије Весковића од 30. јануара 1942.

¹²⁶ АИИ—Т, IX 1а—8 (42).

¹²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1298, Релација љеворечког четничког батаљона; Зборник НОР, III, 4, док. 192. Заповијест штаба четничких одреда у Црној Гори од 8. фебруара 1942.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Зборник НОР, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1942.

¹³⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1298, Релација Љеворечког четничког батаљона.

¹³¹ Исто.

напад за ноћ између 28. и 29. јануара, али су их четници предухитрили и напали јачим снагама, тако да су партизани морали да се повлаче према Шаховићима.¹³² Након мобилизације у бјелопољском срезу, Ђуришићеве снаге су знатно ојачале, тако да су успјеле да овладају Шаховићима (2. фебруара) и многим другим мјестима у бјелопољском срезу. Ноћу 4/5. фебруара четничке снаге су се повукле у Бијело Поље : у Заостро, а партизани су поново запосјели територију коју су држали до 27. јануара.¹³³

По повратку у Заостро, Павле Ђуришић се позабавио питањем уништења партизана у рејону Матешева и Колашина. Он је у том циљу направио оперативни план, који је 10. фебруара послао Весковићу.¹³⁴ Ђуришић је предлагао да Весковић са четничком групацијом из Краљских Бара изврши напад на Матешево, а затим и на Колашин, с јужне стране, а Лимски четнички одред да то учини преко Мојковца.¹³⁵ Четничке снаге у Краљским Барама су, међутим, и даље инсистирале да им Ђуришић пошаље помоћ, па су с тим циљем 15. фебруара послале у штаб Лимских четничких одреда поручнике Машана Аџића и Луку Зечевића.¹³⁶ Ђуришић је, најзад, обећао да ће ускоро послати помоћ. Како Ђуришићева претходница дошао је 16. фебруара из Заостра у Баре Љубо Минић са својом четом од 42 четника.¹³⁷

Обавијештен благовремено да Павле Ђуришић долази у помоћ четницима у Краљским Барама, штаб Комбинованог НОП одреда „Радомир Митровић“ доноси одлуку да се ови униште прије него им помоћ стигне.¹³⁸ У том циљу је његових 847 бораца у зору 19. фебруара извршило концентричан напад на четнике у Краљским Барама. План је био одлично замишљен и предвиђао је потпуно заокружење четника. Четници су били изненађени на најосјетљивијем правцу, на Вељем брду, али су се касније прибрали, организовали противнапад и одбацили партизана на читавом фронту. Партизанска јединица која је добила задатак да уз Опасаницу преко Комова зађе четницима за леђа залутала је у сњежној планини.¹³⁹ Четници су имали губитке од 8 мртвих и 4 рањена.

Очекујући да ће бити нападнути од четника са јачим снагама, јединице одреда „Радомир Митровић“ су се повукле и заузеле линију одбране Мујића Речине — Јабланово брдо — Планиница — Матешево — Јасен, истурајући мање дјелове према Лијевој Ријеци, како би онемогућили везу четника са Прекобрђем.¹⁴⁰

Лимски четнички одред под командом Павла Ђуришића стигао је у Баре 20. фебруара послерије подне. Послије једнодневнoг одмора, че-

¹³² Зборник НОР, III, 4, док. 29, Извјештај Штаба Црногорско-санџачког одреда од 2. фебруара 1942.

¹³³ Батрић Јовановић, н. дј., 472—475.

¹³⁴ Р. Лекић, н. дј., 234.

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—V—1298, Релација Љворечког четничког батаљона.

¹³⁷ Исто.

¹³⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1942.

¹³⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—V—1298, Релација Љворечког четничког батаљона.

¹⁴⁰ Зборник НОР, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1942.

тничке снаге јачине 1.134 војника нападе су 22. фебруара изјутра Комбиновани НОП одред „Радомир Митровић“ на читавом простору од Мујића Речина до Јабукe.¹⁴¹ На правцу главног удара оне су успјеле да разбију најјаче партизанске снаге, тако да су предвече овладале Матешевом.¹⁴²

Штаб одреда „Радомир Митровић“ покушао је да организује одбрану Колашина али у томе није успио, јер је повлачење партизанских снага из рејона Матешева изазивало панику. Четници су 23. фебруара ушли у Колашин без отпора.¹⁴³

Пад Колашина изазвао је демомарализацију у партизанским редовима. Истог дана када је Колашин пао престао је да постоји Колашинско-речински, а ускоро затим и Липовски НОП батаљон. Остаци ова два батаљона, углавном чланови КПЈ и СКОЈ-а, повукли су се према Синајевини и Мојковцу. Убрзо затим распао се и Ровачки партизански батаљон, а Прекобрдска партизанска чета прешла је на страну четника.¹⁴⁴ Партизанске јединице са подручја Брскута, Братоножића и Куча (из састава НОП одреда „Радомир Митровић“) вратиле су се на свој терен. 24. фебруара расформиран је НОП одред „Радомир Митровић“.¹⁴⁵ Команду над партизанским јединицама у рејону Колашина преузео је штаб Комског НОП одреда.

Послије заузимања Колашина дјелови Андријевичког партизанског батаљона, који су учествовали у борбама у рејону Колашина, прикупиле су се у Крајишту. На састанку у Крајишту требало је одлучити да ли да се батаљон пробије кроз непријатељске редове и изађе на слободну територију или да се разбије у мање групе и остане на окупираној територији андријевичког среза. Штаб батаљона се одлучио за другу алтернативу. Таква одлука била је кобна. Већина бораца Андријевичког батаљона деморалисала се и предала четницима, а само

¹⁴¹ Напад је извршен у три колоне: (десна колона командант мајор Милорад Јоксимовић, састав: Будимски, Ржанички и Бучички одред, чета Љуба Минића и чета Горњосељана и Слатињана) јачине 394 војника нападала је правцем Сувогорска ријека, Пивљен, Мујића Речине, Изласци, Шљивовичка коса; средња колона (командант мајор Андрија Весковић, састав: Штапска, Поличка и Барска чета и 7. чета Љеворечког батаљона) јачине 330 војника нападала је правцем Врањештичка ријека, Јабланово брдо, Планиница, са циљем пресијецања партизанских снага у долини Таре; лијева колона (командант кап. Видак Зечевић, састав: Љеворечки и Шекуларски батаљон, Доњокриљска и Морачка чета) јачине 410 војника нападала је лијевом обалом ријеке Дрцке, (АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1208, Релација Љеворечког батаљона).

¹⁴² Исто, *Зборник НОР*, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1942.

¹⁴³ Исто, — Четници су били изненађени хладним дочеком у Колашину. Ево како је у Релацији Љеворечког четничког батаљона забиљежен улазак у Колашин: „Сваки од четника надао се је свечаном уласку у град и дочеку од стране грађанства. Код леве колоне за командантом били су постројени све виђеније личности и прваци среза андријевичког, њих око 40. Али на велико изненађење у граду у први моменат није се могло видети живе душе. Колона је промарширала главном улицом са југословенском заставом на челу, обишла град и вратила се је у зграду гимназије, гдје је извршен распоред јединица за преноћиште“.

¹⁴⁴ Батрић Јовановић, н. дј., 480—485; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 228.

¹⁴⁵ Љ. Анђелић, нав. дјело, 230.

група од 18 чланова КПЈ на челу с Мјесним комитетом КПЈ остала је у илегалству.¹⁴⁶

Тако је последице заузимања беранског и андријевичког среза, а затим и Колашина са ближом околином, иницијатива прешла на страну четника.

Формирање четничке организације у Брскуту, Братоножићима и Кучима

Распад фронта на Матешеву и пад Колашина искористиле су четничке снаге у Брскуту, Братоножићима и Кучима за формирање организације. Штаб Зетског НОП одреда је увиђао опасност која пријети од ширења четничког покрета из Васојевића, па је покушао да мобилише борце Братоношко-брскутског батаљона 18. октобар, како би спречио продор четника од Лијеве Ријеке и онемогућио њихов утицај на подгорички срез. Међутим, припадници овог батаљона, под утицајем разорног рада четничких елемената, највећим дијелом су одбили да се боре против четника и разишли су се кућама.¹⁴⁷ Такву ситуацију су четнички елементи у Брскуту и Братоножићима искористили за организовање завјере. Ноћу 24/25. фебруара наредници бивше југословенске војске Милан Царичић и Радомир Ђукић са још три друга упали су у штаб партизанског батаљона 18. октобар и убили два члана штаба: Марка Биљурића и Милију Милачића. Сјутрадан је група официра и подофицира бивше југословенске војске извршила преврат и успоставила четничку власт. Главни организатори преврата били су капетани Владо Ђукић, Насто Дедић и Новица Лазовић.¹⁴⁸ У току 25, 26, и 27. фебруара у Брскуту је формиран четнички батаљон. Он је у свом саставу имао 140 људи, међу којима 5 официра и 15 подофицира.¹⁴⁹ За то вријеме четничке вође из Брскута ухватили су везу са четничким снагама у сусједним општинама.

Ноћу 26/27. фебруара извршена је завјера и у Братоножићима. Замјеник команданта Братоношко-брскутског НОП батаљона 18. октобар Батрић Марковић, иначе бивши полицијски писар и резервни поручник, са групом бораца дезертирао је с фронта и пришао брскутским четницима. Уз помоћ једне групе четника из Брскута, они су напали зграду основне школе у Пелевом Бријегу, гдје су се налазили дијелови Пиперског и Љеворечког НОП батаљона. Послије борбе која је трајала цијели дан, партизани су се повукли из Пелевог Бријега на положаје Велики Грабовник — Борова глава — Клопотско платно, на којима су се задржали до 20. марта, а завјереници на челу са Батрићем Марко-

¹⁴⁶ Батрић Јовановић, н. дј., 483.

¹⁴⁷ В. Тодоровић, н. дј., 233—235.

¹⁴⁸ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; Војо Тодоровић, н. дј., 237.

¹⁴⁹ Исто.

вићем приступили су формирању четничке организације у Братоножићима.¹⁵⁰

Послије четничког преврата у Брскуту и Братоножићима настало је превирање и у Кучима. То је искористио жандармеријски капетан Илија Ивановић, који је ноћу 28. фебруара (1. марта са три подофицира дошао у Брскут да тражи помоћ за стварање четничке организације у Кучима. Исте ноћи с Ивановићем је пошло у Куче 135 четника из Брскута, са капетаном Настом Дедићем на челу.¹⁵¹ Ова четничка група је 1. марта око 9 часова дошла у Горњу Кржању, гдје јој се прикључио наредник Перко Перковић са 20 људи. Партизанска предстража са Кржањског брда отворила је ватру на четнике, али је одбачена. Четници су затим пошли у Момче, гдје им је пришла група мјештана на челу с резервним поручником Мојсијем Вујадиновићем, који је још од раније био познат као непријатељ НОП-а.¹⁵² Нарастајући из дана у дан, четничка група с Настом Дедићем на челу стигла је 2. марта у села Пвилин и Безјово, 3. марта у Орахово, 4. марта у Убле, 5. марта у Дучиће, Лијеште и Косор, 6. марта у Медун и Фундину и 7. марта у Сјенице и Врбицу.¹⁵³ У свим овим селима непријатељи НОП-а организовали су јој свечани дочек уз звоњење звона, изношење здравица, љубљење југословенске заставе и пуцање из пушака. Капетан Дедић је у свим овим селима држао говоре, а у Орахову је говорио и потпуковник Саво Вујошевић.¹⁵⁴ Четничка пропаганда, притисак и оглашавање опште мобилизације на основу наређења Драже Михаиловића, као и тешке економске прилике, утицали су да дође до наглог осипања партизанских батаљона *Марко Миљанов I* и *Марко Миљанов II*.¹⁵⁵

Послије обиласка свих села и успостављања своје власти у њима, четници су 8. марта сазвали на Ублима збор свих Куча ради организовања батаљона и постављања старјешина. Збору су присуствовала 1764 наоружана „обвезника“ из Куча и Братоножића. Они су том приликом положили заклетву на вјерност краљу и отаџбини, а последије тога извршена је организација одреда и батаљона.¹⁵⁶ За команданта Кучко-братоношког четничког одреда постављен је потпуковник у резерви Саво П. Вујошевић, за начелника штаба одреда генералштабни капетан Владимир Ђукић, а за команданте батаљона: Братоношког — капетан Новица Лазовић, Доњокучког — капетан Милета Рашовић и Горњокучког — капетан Стеван Прелевић. За командире чета постављени су такође већином активни официри или подофицири бивше југословен-

¹⁵⁰ Исто.

¹⁵¹ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; Војо Тодоровић, н. дј., 239.

¹⁵² Исто.

¹⁵³ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Исто; АВИИ, ЦГ—П—39, Проглас народу Куча и Братоножића; В. Тодоровић, н. дј., 241—243.

¹⁵⁶ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—146, Извјештај штаба Кучко-братоношког четничког одреда од марта 1942 (препис непознатог поријекла).

оке војске.¹⁵⁷ Истовремено су постављени предсједници општина и шеф јавне безбједности (за шефа јавне безбједности постављен је жандармеријски капетан Илија Ивановић). Затим су одређена потјерна летећа одјељења за „чишћење“ терена од партизана, која су одмах ступила у акцију.¹⁵⁸ Два дана касније (10. марта) дошло је из Подгорице још 148 Куча, на челу с пуковником Заријом Вуксановићем и још 6 официра и 8 подофицира.¹⁵⁹

Пошто је у Кучима остало још партизана, у првом реду комуниста, одлучено је да се објави проглас којим ће они бити позвани да се врате својим кућама. Тако је и урађено. Констатујући да је 8. марта у Кучима и Братоножићима успостављена „потпуна четничка власт“ и да је тиме престала да важи свака друга власт, прогласом су позвани сви „часни синови племена Куча и Братоножића“ да ступе у редове четника. Они који се не врате својим кућама у року од 48 часова, писало је у том прогласу, сматраће се одметницима и рушитељима народног јединства и слободе и према њима ће се поступити као са одметницима и злочинцима, а сваки грађанин који буде давао подршку и прикривас „одметнике и зликовце“ сматраће се као њихов саучесник и сносиће исте посљедице. Позивајући се на инструкције Драже Михаиловића, којима је оглашена мобилизација цјелокупног људства из оперативне и резервне војске у циљу вођења четничке акције, посебно је наглашено да „неутралаца не може и не смије бити“. На крају су сви „странци“ који немају кућу на територији Куча и Братоножића, осим избјеглиц из Метохије, позвани да напусте ову територију у року од 48 часова.¹⁶⁰

Истим прогласом је објављено да се затвара граница између Куча и Братоножића, с једне, и Пипера, с друге стране.¹⁶¹

Четници су средином марта запосјели положаје према партизанима лијевог обалом Мораче од Смоковца до Биоча, гдје се налазио италијански гарнизон, а затим сд Биоча лијевог обалом Мале ријеке до села Клопота.¹⁶² У међувремену је успио да се из Куча у Пипере пребаци политички комесар Зетског НОП одреда Драгиша Ивановић са 10 партизана. По пребацивању у Пипере он је послао наређење да се и остале партизанске снаге из Куча пребаце на слободну територију, али курири нијесу успјели да се пробију кроз четничке редове и пренесу то наређење. Чланови КПЈ, скојевци и остали непредати борци баталјона Марко Миљанов I и Марко Миљанов II остали су тако у тешкој ситуацији. Један дио њих је прешао у илегалство, а остали су се постепено предавали. Један дио њих четници су похватили и предали окупатору, који их је дијелом стријељао а дијелом интернирао.¹⁶³

¹⁵⁷ Исто,

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—39- Проглас народу Куча и Братоножића.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² В. Тодоровић, н. дј., 243.

¹⁶³ Исто.

вићем приступили су формирању четничке организације у Братоножићима.¹⁵⁰

Послије четничког преврата у Брскуту и Братоножићима настало је превирање и у Кучима. То је искористио жандармеријски капетан Илија Ивановић, који је ноћу 28. фебруара (1. марта са три подофицира дошао у Брскут да тражи помоћ са стварање четничке организације у Кучима. Исте ноћи с Ивановићем је пошло у Куче 135 четника из Брскута, са капетаном Настом Дедићем на челу.¹⁵¹ Ова четничка група је 1. марта око 9 часова дошла у Горњу Кржану, гдје јој се прикључио наредник Перко Перковић са 20 људи. Партизанска предстража са Кржанског брда отворила је ватру на четнике, али је одбачена. Четници су затим пошли у Момче, гдје им је пришла група мјештана на челу с резервним поручником Мојсијем Вујадиновићем, који је још од раније био познат као непријатељ НОП-а.¹⁵² Нарастајући из дана у дан, четничка група с Настом Дедићем на челу стигла је 2. марта у села Цвилин и Безјово, 3. марта у Орахово, 4. марта у Убле, 5. марта у Дучиће, Лијеште и Косор, 6. марта у Медун и Фундину и 7. марта у Сјенице и Врбицу.¹⁵³ У свим овим селима непријатељи НОП-а организовали су јој свечани дочек уз звоњење звона, изношење здравица, љубљење југословенске заставе и пуцање из пушака. Капетан Дедић је у свим овим селима држао говоре, а у Орахову је говорио и потпуковник Саво Вујошевић.¹⁵⁴ Четничка пропаганда, притисак и оглашавање опште мобилизације на основу наређења Драже Михаиловића, као и тешке економске прилике, утицали су да дође до наглог осипања партизанских батаљона *Марко Миљанов I* и *Марко Миљанов II*.¹⁵⁵

Послије обиласка свих села и успостављања своје власти у њима, четници су 8. марта сазвали на Ублима збор свих Куча ради организовања батаљона и постављања старјешина. Збору су присуствовала 1764 наоружана „обвезника“ из Куча и Братоножића. Они су том приликом положили заклетву на вјерност краљу и отаџбини, а послије тога извршена је организација одреда и батаљона.¹⁵⁶ За команданта Кучко-братоношког четничког одреда постављен је потпуковник у резерви Саво П. Вујошевић, за начелника штаба одреда генералштабни капетан Владимир Ђукић, а за команданте батаљона: Братоношког — капетан Новица Лазовић, Доњокучког — капетан Милета Рашовић и Горњокучког — капетан Стеван Прелевић. За командире чета постављени су такође већином активни официри или подофицири бивше југословен-

¹⁵⁰ Исто.

¹⁵¹ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; Војо Тодоровић, н. дј., 239.

¹⁵² Исто.

¹⁵³ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Исто; АВИИ, ЦГ—П—39, Проглас народу Куча и Братоножића; В, Тодоровић, н. дј., 241—243.

¹⁵⁶ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—146, Извјештај штаба Кучко-братоношког четничког одреда од марта 1942 (препис непознатог поријекла).

ске војске.¹⁵⁷ Истовремено су постављени предсједници општина и шеф јавне безбједности (за шефа јавне безбједности постављен је жандармеријски капетан Илија Ивановић). Затим су одређена потјерна летећа одјељења за „чишћење“ терена од партизана, која су одмах ступила у акцију.¹⁵⁸ Два дана касније (10. марта) дошло је из Подгорице још 148 Куча, на челу с пуковником Заријом Вуксановићем и још 6 официра и 8 подофицира.¹⁵⁹

Пошто је у Кучима остало још партизана, у првом реду комуниста, одлучено је да се објави проглас којим ће они бити позвани да се врате својим кућама. Тако је и урађено. Констатујући да је 8. марта у Кучима и Братоножићима успостављена „потпуна четничка власт“ и да је тиме престала да важи свака друга власт, прогласом су позвани сви „часни синови племена Куча и Братоножића“ да ступе у редове четника. Они који се не врате својим кућама у року од 48 часова, писало је у том прогласу, сматраће се одметницима и рушитељима народног јединства и слободе и према њима ће се поступити као са одметницима и злочинцима, а сваки грађанин који буде давао подршку и прикривао „одметнике и зликовце“ сматраће се као њихов саучесник и сносиће исте посљедице. Позивајући се на инструкције Драже Михаиловића којима је оглашена мобилизација цјелокупног људства из оперативне и резервне војске у циљу вођења четничке акције, посебно је наглашено да „неутралаца не може и не смије бити“. На крају су сви „странци“ који немају кућу на територији Куча и Братоножића, осим избјеглици из Метохије, позвани да напусте ову територију у року од 48 часова.¹⁶⁰

Истим прогласом је објављено да се затвара граница између Куча и Братоножића, с једне, и Пипера, с друге стране.¹⁶¹

Четници су средином марта запосјели положаје према партизанима лијевом обалом Мораче од Смоковца до Биоча, гдје се налазио италијански гарнизон, а затим сд Биоча лијевом обалом Мале ријеке до села Клопота.¹⁶² У међувремену је успио да се из Куча у Пипере пребаци политички комесар Зетског НОП одреда Драгиша Ивановић са 10 партизана. По пребацивању у Пипере он је послао наређење да се остале партизанске снаге из Куча пребаце на слободну територију, али курири нијесу успјели да се пробију кроз четничке редове и пренесу то наређење. Чланови КПЈ, скојевци и остали непредати борци батаљона *Марко Миљанов I* и *Марко Миљанов II* остали су тако у тешкој ситуацији. Један дио њих је прешао у илегалство, а остали су се постепено предавали. Један дио њих четници су похватили и предали окупатору, који их је дијелом стријељао а дијелом интернирао.¹⁶³

¹⁵⁷ Исто,

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—39- Проглас народу Куча и Братоножића.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² В. Тодоровић, н. дј., 243.

¹⁶³ Исто.

вићем приступили су формирању четничке организације у Братоножићима.¹⁵⁰

Послије четничког преврата у Брскуту и Братоножићима настало је превирање и у Кучима. То је искористио жандармеријски капетан Илија Ивановић, који је ноћу 28. фебруара (1. марта са три подофицира дошао у Брскут да тражи помоћ за стварање четничке организације у Кучима. Исте ноћи с Ивановићем је пошло у Куче 135 четника из Брскута, са капетаном Настом Дедићем на челу.¹⁵¹ Ова четничка група је 1. марта око 9 часова дошла у Горњу Кржану, гдје јој се прикључио наредник Перко Перковић са 20 људи. Партизанска предстража са Кржанског брда отворила је ватру на четнике, али је одбачена. Четници су затим пошли у Момче, гдје им је пришла група мјештана на челу с резервним поручником Мојсијем Вујадиновићем, који је још од раније био познат као непријатељ НОП-а.¹⁵² Нарастајући из дана у дан, четничка група с Настом Дедићем на челу стигла је 2. марта у села Цвилин и Безјово, 3. марта у Орахово, 4. марта у Убле, 5. марта у Дучиће, Лијеште и Косор, 6. марта у Медун и Фундину и 7. марта у Сјенице и Врбицу.¹⁵³ У свим овим селима непријатељи НОП-а организовали су јој свечани дочек уз звоњење звона, изношење здравица, љубљење југословенске заставе и пуцање из пушака. Капетан Дедић је у свим овим селима држао говоре, а у Орахову је говорио и потпуковник Саво Вујошевић.¹⁵⁴ Четничка пропаганда, притисак и оглашавање опште мобилизације на основу наређења Драже Михайловића, као и тешке економске прилике, утицали су да дође до наглог осипања партизанских батаљона *Марко Миљанов I* и *Марко Миљанов II*.¹⁵⁵

Послије обиласка свих села и успостављања своје власти у њима, четници су 8. марта сазвали на Ублима збор свих Куча ради организовања батаљона и постављања старјешина. Збору су присуствовала 1764 наоружана „обвезника“ из Куча и Братоножића. Они су том приликом положили заклетву на вјерност краљу и отаџбини, а последице тога извршена је организација одреда и батаљона.¹⁵⁶ За команданта Кучко-братоношког четничког одреда постављен је потпуковник у резерви Саво П. Вујошевић, за начелника штаба одреда генералштабни капетан Владимир Ђукић, а за команданте батаљона: Братоношког — капетан Новица Лазовић, Доњокучког — капетан Милета Рашовић и Горњокучког — капетан Стеван Прелевић. За командире чета постављени су такође већином активни официри или подофицири бивше југословен-

¹⁵⁰ Исто.

¹⁵¹ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; Војо Тодоровић, н. дј., 239.

¹⁵² Исто.

¹⁵³ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Исто; АВИИ, ЦГ—П—39, Проглас народу Куча и Братоножића; В. Тодоровић, н. дј., 241—243.

¹⁵⁶ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—146, Извјештај штаба Кучко-братоношког четничког одреда од марта 1942 (препис непознатог поријекла).

ске војске.¹⁵⁷ Истовремено су постављени предсједници општина и шеф јавне безбједности (за шефа јавне безбједности постављен је жандармеријски капетан Илија Ивановић). Затим су одређена потјерна летећа одјељења за „чишћење“ терена од партизана, која су одмах ступила у акцију.¹⁵⁸ Два дана касније (10. марта) дошло је из Подгорице још 148 Куча, на челу с пуковником Заријом Вуксановићем и још 6 официра и 8 подофицира.¹⁵⁹

Пошто је у Кучима остало још партизана, у првом реду комуниста, одлучено је да се објави проглас којим ће они бити позвани да се врате својим кућама. Тако је и урађено. Констатијући да је 8. марта у Кучима и Братоножићима успостављена „потпуна четничка власт“ и да је тиме престала да важи свака друга власт, прогласом су позвани сви „часни синови племена Куча и Братоножића“ да ступе у редовне четника. Они који се не врате својим кућама у року од 48 часова, писало је у том прогласу, сматраће се одметницима и рушитељима народног јединства и слободе и према њима ће се поступити као са одметницима и злочинцима, а сваки грађанин који буде давао подршку и прикривао „одметнике и зликовце“ сматраће се као њихов саучесник и сносиће исте последице. Позивајући се на инструкције Драже Михаиловића којима је оглашена мобилизација цјелокупног људства из оперативне и резервне војске у циљу вођења четничке акције, посебно је наглашено да „неутралаца не може и не смије бити“. На крају су сви „странци“ који немају кућу на територији Куча и Братоножића, осим избјеглици из Метохије, позвани да напусте ову територију у року од 48 часова.¹⁶⁰

Истим прогласом је објављено да се затвара граница између Куча и Братоножића, с једне, и Пипера, с друге стране.¹⁶¹

Четници су средином марта запосјели положаје према партизанима лијевог обала Мораче од Смоковца до Биоча, гдје се налазио италијански гарнизон, а затим од Биоча лијевог обала Мале ријеке до села Клопота.¹⁶² У међувремену је успио да се из Куча у Пипере пребаци политички комесар Зетског НОП одреда Драгиша Ивановић са 10 партизана. По пребацивању у Пипере он је послао наређење да се остале партизанске снаге из Куча пребаце на слободну територију, али курири нијесу успјели да се пробију кроз четничке редове и пренесу то наређење. Чланови КПЈ, скојевци и остали непредати борци батаљона Марко Миљанов I и Марко Миљанов II остали су тако у тешкој ситуацији. Један дио њих је прешао у илегалство, а остали су се постепено предавали. Један дио њих четници су похватили и предали окупатору, који их је дијелом стријељао а дијелом интернирао.¹⁶³

¹⁵⁷ Исто.

¹⁵⁸ Исто.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—39- Проглас народу Куча и Братоножића.

¹⁶¹ Исто.

¹⁶² В. Тодоровић, н. дј., 243.

¹⁶³ Исто.

Формирање „Националне“ организације Баја Станишића

За разлику од сјевероисточног дијела, гдје су четници уз помоћ окупатора преузели иницијативу, у осталим крајевима Црне Горе народноослободилачки покрет био је доста стабилан.

Поред дивизије *Венеција*, која је била стационирана у Беранама, Андријевици и Бијелом Пољу, и дивизије *Пустерија*, стациониране у Пљевљима и другим мјестима Санџака, у централном, јужном и западном дијелу Црне Горе окупатор је почетком 1942. године имао следеће јединице: дивизије *Таро*, *Месина*, 47. пук дивизије *Ферара*, двије легије „црних кошуља“ и друге мање јединице. Везе између гарнизона у којима су биле стациониране ове јединице биле су нередовне. Окупаторски гарнизон у Никшићу (207. пук дивизије *Таро*) партизани Никшићког одреда држали су у блокади око два и по мјесеца (од почетка децембра 1941. до средине фебруара 1942). За то вријеме он се могао снабдијевати само ваздушним путем. Окупатор је у неколико наврата узалудно покушавао да разбије блокаду Никшића. Покушао је то и 17. јануара 1942, када су италијанске снаге из Даниловграда и Никшића (дјелови дивизије *Таро*) извршиле истовремено напад на партизанске положаје — које су држале јединице одреда *Бијели Павле*, *Ловћенског* и *Никшићког одреда* — са задатком да разбију блокаду и да се споје. Међутим, на обадвије стране су били потучени. Нарочито оштре борбе вођене су у рејону Даниловграда, на положајима Заграда, До Пјешивачки, Курило, Обадов бријег и Жута греда, гдје је нападач претрпио осјетне губитке.¹⁶⁴

Почетком фебруара окупаторске снаге из Даниловграда поново су покушале да се пробију у Никшић, али је и овај њихов покушај пропao.¹⁶⁵

Али оно што окупатор није успио да постигне сопственим снагама успио је уз помоћ „националне“ организације Баја Станишића. — Једанаестог фебруара 1942. године Баја Станишић је отворено иступио против народноослободилачког покрета. Уз помоћ својих сарадника официра бивше југословенске војске поручника Радивоја Војводића и поручника Богдана Павићевића, затим професора Нова Вулетића и професора Мирка Војводића, он је у Доњим Рсојевићима сазвао збор на који су позвани сви партизани из Павковића. Станишић је том приликом присутне партизане позвао да скину петокраке, приступе „националној“ организацији и изразе лојалност окупатору, мотивишући то већ познатом четничком паролем „За спас народа“.¹⁶⁶ Партизани из Виша, Виђића, Горњих и Доњих Рсојевића, Слапа, Кујазе и Творица

¹⁶⁴ Саопштење Главног штаба бр. 7, фебруар 1942; *Зборник НОР*, III, 2, док. Извјештај Штаба Никшићког одреда од 21. јануара 1942; Исто, док. 39, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 22. јануара 1942; Исто, док. 42, Извјештај Штаба Ловћенског одреда од 26. јануара 1942.

¹⁶⁵ *Зборник НОР*, III, 2, док. 63, Писмо Никшићког одреда од 7. фебруара 1942.

¹⁶⁶ АИИ—Т, VIII 16—41, Сјећање Мирка Станишића, Крста Грозданића и Сава Лучића; АВИИ, к. 2003, бр. рег. 2—10/3, Сјећање Војислава Јовановића, Вељка Чобељића и Вукадина Јовановића; Батрић Јовановић, н. дј., 492.

који су присуствовали збору највећим дијелом су приступили Станишићу, или су се вратили својим кућама.¹⁶⁷ Од људства које је пришло Станишићу формиран је Павковићки национални батаљон, за чијег команданта је постављен Ново Вулетих. Батаљон је у свом саставу имао 8 официра, 15 подофицира и 207 редова.¹⁶⁸

Штаб партизанског одреда *Бијели Павле* послао је своје представнике да преговарају са Станишићем, у намери да га одврате од националне издаје, али се у томе није успјело.¹⁶⁹ Пошто су двије партизанске чете које су пришле Станишићу напустиле фронт према Италијанима, на њихово мјесто су послате нове партизанске јединице. Положаје према Даниловграду, на лијевој обали Зете, посио је један батаљон НОП одреда *Бијели Павле*, а на деоној обали Зете Доњопјешивачка чета Никшићког одреда.

У међувремену, у Бјелопавлићкој равници, на простору од Даниловграда до Служа, окупатор је концентрисао три батаљона дивизије *Таро*, један пук дивизије *Алпи Граје* (*Alpi Graie*), двије трупе, алпинца *Вале* и два дивизиона артиљерије.¹⁷⁰ Свега три дана после изгуба Баја Станишића против НОП-а, тј. 14. фебруара, окупатор је са овим снагама извршио напад на положаје Фрутак—Обадов бријег, које су бранили дјелови Пјешивачког батаљона (Никшићки НОП одред). Уочи напада Баја Станишић и Ново Вулетих су команди Доњопјешивачке чете, која је држала положаје Фрутак—Жута преда—Обадов бријег, послали писмено упозорење да ће њихове јединице у случају да се Италијанима пружи отпор пуцати у леђа партизанима.¹⁷¹ Због тога Доњопјешивачка партизанска чета није могла прихватити борбу против Италијана на положајима у рејону Фрутка и Демировића, који су били погодни за одбрану, већ се морала повући изнад комуникације, гдје због конфигурације терена није могла ефикасно организовати одбрану. Дјелови Пјешивачког партизанског батаљона пружили су жилав отпор италијанским снагама, нанијевши им губитке у борбама код Богмиливића и Дреноштице. Иако су Пјешивачком батаљону дошли у помоћ дјелови Жулског батаљона, продор несразмјерно надмоћнијих окупаторских снага није могао бити задржан, али је успораван до 19. фебруара, када је блокада Никшића дефинитивно разбијена.¹⁷²

¹⁶⁷ Исто.

¹⁶⁸ АИИ—Т, IX 1а—93 (42), Релација Павковићевог националног батаљона.

¹⁶⁹ Батрић Јовановић, н. дј., 492.

¹⁷⁰ Владо Стругар и Перо Раичевић, *Развитак народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941 — 1945*, ИЗ, 1—2, 1955, 297.

¹⁷¹ Зборник НОР, III, 4, док. 60, Извјештај Главног штаба Врховном штабу од 28. фебруара 1942. и према усменом казивању командира Доњопјешивачке чете Благоја Перуновића, потпуковника у пензији.

¹⁷² Исто; Зборник НОР, III, 2, док. 87, Писмо Главног штаба Штабу Ловћенског одреда од 21. фебруара 1942; Исто, III 4, док. 60, Извјештај Главног штаба Врховном штабу од 28. фебруара 1942; АВИИ, к. 2002, бр. рег. 1—1/5, Мемоарска грађа.

Четничка организација Драже Михаиловића рано се заинтересовала за Станишића.¹⁷³ Покушај њеног београдског пункта од јуна 1941. да се са њим повеже, као што смо видјели, није успио.¹⁷⁴

За вријеме боравка на Радовчу (од краја септембра до 20. октобра 1941) мисија британске и југословенске владе Хадсон, Остојић и Лалатовић имала је контакте са неким официрима бивше југословенске војске. Члан мисије мајор Мирко Лалатовић састао се том приликом и с Бајом Станишићем.¹⁷⁵ Према неким подацима Лалатовић је том приликом Станишићу уручио документ југословенске владе о његовом постављењу за команданта националних трупа Црне Горе и Херцеговине.¹⁷⁶

Логично је претпоставити да је приликом повезивања Драже Михаиловића са присталицама у Никшићу (преко Лазара Тркље, у новембру 1941) успостављена веза и са Бајом Станишићем. Тим прије што је 30. децембра 1941. жандармеријски капетан Бранислав Шошкић у извјештају команданту четничких снага за источну Босну и Херцеговину мајору Бошкву Тодоровићу писао: „Ухватио сам везу са Србима у Црној Гори. Командант четника у Црној Гори је пјешадијски пуковник Бајо Станишић. Послао сам моје четнике до Никшића да и тамо народу кажем шта и како треба да ради“.¹⁷⁷ Средином јануара 1942. године са Станишићем је успоставио везу и Ђорђе Јашић, пославши му најновија наређења и инструкције Драже Михаиловића.¹⁷⁸ Ускоро затим Станишић је отпочео припреме за отворено иступање против народноослободилачког покрета. Већ 21. јануара 1942. он је написао проглас у коме је изложио начела четничке организације. Три примјерка прогласа Станишић је преко жандармеријског наредника Илије Радоњића доставио резервном капетану бивше југословенске војске Спасоју Радоњићу, Нову и Дамјану Вучићу и Миладину и Драгиши Вујадиновићу Вражегрмцима, с налогом да предузму потребне мјере за стварање и пропагирање четничке организације.¹⁷⁹

¹⁷³ Бајо Станишић, официр бивше југословенске војске, рођен је 16. маја 1891. године. Завршио је официрску школу (IV класа) на Цетињу 1912. године. Послије I свјетског рата ступио је у краљевску југословенску војску. У чин пуковника унапријеђен је 1936. године. Посљедњих година пред II свјетски рат био је командант Подофицирске школе у Билећи. У априлском рату учествовао је као командант пука на југословенско-албанској граници. У тринаестојулском устанку наменован је за члана Привремене врховне команде националноослободилачких трупа Црне Горе, Боке и Санцака. Послије устанка боравио је на подручју Винаћа и неко вријеме био је без икакве функције. Послије формирања Вражегрмско-петрушинског партизанског батаљона (крајем јесени) постао је савјетник у његовом штабу.

¹⁷⁴ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Јукачевића од 20. марта 1945.

¹⁷⁵ Дискусија Радована Вукадиновића о развиту НОВ у Црној Гори, Стенографске биљешке са састанка Комисије ЦК СКПГ за историју СКЈ од 27. и 28. априла 1965.

¹⁷⁶ РСУП—Т, Доказни материјал о кривици групе сепаратиста и четника на челу са Јовом Поповићем. — Овај податак треба узети у обзир само уз највећу опрезност.

¹⁷⁷ Фрагмент писма објављен је у *Народној борби* бр. 4, од 15. марта 1942.

¹⁷⁸ Р. Лекић, н. дј., 219.

¹⁷⁹ АИИ—Т, IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона.

Станишићев блиски сарадник капетан Спасоје Радоњић одмах је приступио формирању „националне“ организације у селу Мијокусовићима. За веома кратко вријеме он је успио да у ову организацију упише 27 људи, који су одмах почели да „осигуравају“ овој селу од партизана.¹⁸⁰ Један број чланова ове организације, по Радоњићевом налогу, ишао је и у друга вражегрмска села у циљу обавјештавања и пропагирања четничке организације.¹⁸¹

Сјутрадан по Станишићевом иступу против НОП-а на збору у Доњим Рсојевићима, формирана је „национална“ организација у вражегрмским селима Рошцима и Дабовићима. Од 35 људи, који су ступили у организацију, формирана је „национална“ чета, на челу с Филипом Ј. Поповићем. Они су истог дана пошли Бају Станишићу, а чета из Мијокусовића остала је „на осигуравању свог реона од партизана — комуниста“.¹⁸²

Послије неуспјелих преговора са Станишићем, штаб НОП одреда Бијели Павле организовао је напад на четничке снаге у Вражегрмцима и Павковићима. Дјелови одреда (Петрушинско-павковићки и дјелови Јеленачког и Команско-загорачког батаљона), и по једна чета Никшићког и Ловћенског одреда прикупили су се 17. фебруара на Купинову, гдје је разрађен план напада.¹⁸³ Када је обавијештен о доласку партизана, Баја Станишић је са Павковићким националним батаљоном и четничким снагама из Вражегрмаца (Дабовићко-рожачка чета) посјео 21. фебруара положаје у Винићима (Хум — Кололеч).¹⁸⁴ Четничке снаге из Мијокусовића посјеле су положаје према партизанима од Боговина и ријеке Зете до Шобајића, али се нијесу могле повезати са снагама Баја Станишића.¹⁸⁵ У току 22. фебруара у Винићима и Рсојевићима дошло је до оружаног сукоба између партизана и снага Баја Станишића. У борби која је трајала читав дан снаге Баја Станишића су одбачене на десну обалу Зете (у села Кујаву и Творило, која су имала повољан положај за одбрану) уз губитке од 5 мртвих и 7 рањених. Партизани су такође имали губитака — 7 мртвих и 12 рањених.¹⁸⁶ Два дана касније, 13 четника из Мијокусовића успјело је да се пребаци преко Зете и дође на Кујаву (у састав Вражегрмске чете), док је 14 њих остало и даље на свом терену.¹⁸⁷

Појавом организације Баја Станишића Лашићева односно Весковићева надлежност је ограничена на Санџак, сјеверни и сјевероисточни дио Црне Горе (слив Лима, Таре, Пиве и лијеве обале Мораче до Подгорице), а Станишић је добио у надлежност централни, западни и јужни

¹⁸⁰ Исто.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² Исто.

¹⁸³ АИИ—Т, VIII 16—41, Сјећање Мирка Станишића, Крста Грозданића и Сава Лучића; Батрић Јовановић, н. дј., 495—496, Нико Стругар, *Формирање Другог Ловћенског батаљона*, ИЗ, 1—2, 1955, 312.

¹⁸⁴ АИИ—Т, IX 1а—93 (43), Релација Павковићког националног батаљона.

¹⁸⁵ Исто, IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона.

¹⁸⁶ *Зборник НОР*, III, 2, док. 103, Писмо Штаба одреда Бијели Павле Ловћенском одреду од 27. фебруара 1942; АИИ—Т, IX 1а—93 (43), Релација Павковићког националног батаљона.

¹⁸⁷ АИИ—Т, IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона.

дио Црне Горе и Херцеговине. Окупатор је Станишићеву командантску власт ограничио на никшићки, даниловградски и подгорички срез, док је командант Херцеговине био само титуларно. Станишић ће настојати да своју власт прошири и на остале крајеве Црне Горе (цетињски, барски и бокошторски срез), али ће у томе само дјелимично успјети.

Водећи рачуна да на територији која му је дата у надлежност међу непријатељима НОП-а има и велики проценат такозваних зеленаша, Станишић је своју организацију назвао Народноослободилачка војска Црне Горе и Херцеговине, а њену команду прогласио је за Главни штаб.¹⁸⁸ То је истовремено био и демагошки потез, како би привукао родољубе, присталице ослободилачке борбе, који нијесу били комунисти. У саставу Станишићеве „националне“ организације постојала је посебна четничка команда. За првог команданта четничких одреда Станишић је поставио Радојицу Никчевића, а после његове смрти (10. марта 1942) Бошка Аграма. Карактеристично је да су Никчевић и Аграма, као и командант Павковићког „националног“ батаљона Ново Вулетих, били припадници Црногорске федералистичке странке.

Политички став Баја Станишића

У свом првом иступу на збору у Доњим Рсојевићима (11. фебруара) Станишић је био опрезан и углавном неодређен, како у односу на НОП тако и опрема окупатору. То исто може се рећи и за његов проглас од 11. фебруара. Станишић се покривао плаштом народноослободилачке борбе како би, поред осталог, добио у времену док се оснажи. У свом прогласу од 11. фебруара он је „као још непредат борац“, позвао све „честите синове ових кршева“ да се збију „у густе редове и слободе: своје огњиште, своју њиву, своју планину, своје село и свој град“. Истичући да су с њим, односно с његовом организацијом, братска Русија и „племенити“ савезници Енглеска и Америка, Станишић је у прогласу рекао да ће онога часа када буде извојевана слобода „Народна ослободилачка војска“ препусти народу да сам суверено одлучи и установи облик владавине и народног уједињења, који буде најбоље одговарао његовим потребама и животу. „Дакле: прво Слобода, па после политика!“¹⁸⁹

Станишић је избјегавао да се јавно декларише против НОП-а све до оружаног сукоба с партизанима у Вилићима и Рсојевићима (22. фебруара 1942). У свом прогласу од 24. фебруара он је оптужио комунисте за почетак братоубилачког рата, да би одмах затим истакао да он тај рат прима и да ће га водити без компромиса — „са свом снагом своје народне војске све дотле док се витешки дух народа ових кршева не ослободи и комунистичких окова“. Станишић је покушао да овим прогласом изазове раздор у партизанским редовима. Наиме, он је нагла-

¹⁸⁸ Зборник III 4, док. 193, Проглас Б. Станишића од 11. фебруара 1942; АВИИ, ЦГ—В—143, Обавјештење Б. Станишића од 26. фебруара 1942.

¹⁸⁹ Зборник НОР, III, 4, док. 193. АВИИ, ЧА, ЦГ—В—142,

сио да прави битну разлику између партизана, које сматра заведеним и чланова КПЈ, који партизана наводно искоришћавају „у сврху свој партије“.¹⁹⁰

Један од Станишићевих блиских сарадника капетан I класе Шпи ро Стојановић на једној конференцији окупатора и четника у Данилог граду (21. фебруара), упитан од овлашћеног италијанског представника шта четници желе постићи својим покретом, одговорио је: „... сам уништење комунизма и братоубиства у Црној Гори, и свим крајевим бивше краљевине Југославије“.¹⁹¹ А када је затим упитан шта пото желе остварити у Црној Гори, одговорио је, поред осталог: „Сви наци онално свесни исправни Срби како у Црној Гори, тако и осталим делк вима српских земаља у бившој Југославији после тога не желе ништ друго бити него само мирни робови окупаторови до завршетка рата, п цинови какво решење буду донијели на то ће остатак напаћеног срп ског народа дати свој пристанак“.¹⁹²

Станишићев политички став дошао је до изражаја и у говору к ји је његов изасланик Јаков Јововић одржао на збору колаборационист на Цетињу 9. марта 1942. године. Јововић је том приликом рекао да ј основни циљ „покрета народног спаса“ да „што боље“ сачува народ да се „што мирније“ дочека крај рата.¹⁹³

Станишић је и у низу споразума које је потписао с окупатором говора и интервјуа изјавио да је њему и његовим оружаним снагам једини циљ борба против НОП-а.

Станишићев политички став најпотпуније је изражен у његово поруци Херцеговцима средином 1942. године. У тој поруци су садржа на четири основна момента:

- 1) у војничкој и свакој другој акцији искључити политику, а души пословати и руководити се великом српском националном идејом
- 2) према окупатору бити тактичан и лојалан, развијати његово по вјерења према „Српском националном покрету“ како би разбили дефе тизам „унутарњег непријатеља“ и по могућности окупатора припре мити у заједничку сарадњу против тих „непријатеља“;
- 3) преко учитеља, професора и свештеника ширити поруку „Срби на окуп“, али је примјењивати „строго дискретно не само на екстремн Србе унитаристе него и на оне који југословенски мисле“;
- 4) коначни циљ јесте оснивање нове српске државе не само гео графског појма него „чисто српскога“ са четири најосновнија атрибу та: српска држава (Велика Србија), Србин краљ, (династије Карађорђе вића), српска народност и српска вјера. „Балканска федерација јес истом следећа етапа али главна основа и водитељ те федерације мор бити искључиво наша српска држава тј. Велика Србија“.¹⁹⁴

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада кап. Шпира С. Стојановића

¹⁹² Исто.

¹⁹³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—446, Говор Јакова Јововића на збору на Цетињу 9 марта 1942.

¹⁹⁴ АВИИ, Допунска четничка архива ЦГ—П—2900.

Као што се види, Станишићев политички став у својој основи није се разликовао од опште-познатог четничког програма. Ипак, није био мали број припадника Станишићевих оружаних формација који су живјели у заблуди да ће послје повлачења партизанских снага из Црне Горе „националне“ јединице ступити у борбу против окупатора. Међутим, Станишић је 20. јуна 1942. године издао наредбу (бр. 58) да се саопшти — свим припадницима његових оружаних формација пред стројем а сеоском становништву преко сеоских власти — да су гласине које се преносе у том смислу „измишљене и злонамјерне“. „Моја часна командантска ријеч“, каже он у овој наредби, „нека Вам буде најбоља гаранција да сам далеко од сваке помисли за намјеру коју ми подмећу а нарочито против италијанских трупа које су својом подршком омогућиле, да уништите анархизам наших комуниста, који је у сваком погледу ишао у првом реду против живота и интереса црногорског народа“.¹⁹⁵

Станишић је на том становишту, тј. да ће се борити искључиво против комунизма, остао и послје капитулације Италије, заправо све до своје смрти.

Споразум Баја Станишића с окупатором

Први контакт с италијанским трупама припадници Станишићеве организације имали су средином фебруара. Приликом продора италијанских трупа у циљу деблокаде Никшића (14 — 19. фебруар) представници Павковићког националног батаљона приредили су им на Кујави свечан дочек са здравицом.¹⁹⁶ Још у току италијанског продора за Никшић дошло је 17. фебруара до првог споразума између Станишићеве команде и команде италијанске дивизије Таро. Према том споразуму, припадници Станишићеве „Народне војске“ могли су се слободно кретати дуж пута Орја Лука — Дреновштица и на оном простору на коме успију да сами „заведу ред“. Они су се обавезали да осигуравају мост на Слапу и да другим трупама забране да пролазе тим путем у циљу напада на италијанске снаге које су се кретале у правцу Никшића, као и да спречавају рушење пута и телефонских жица на свом простору. Грађанству на простору на којем су јединице „зовиле ред“, као и у мјестима која значи Станишићева команда окупаторске власти су се обавезале да дају „требовање“, тј. редовно мјесечно следовање животних намирница. Обје команде су биле дужне да поштују овај споразум, који је имао привремен карактер пошто га је Врховна команда италијанских оружаних снага могла замијенити другим — „према приликама и фактичном стању“.¹⁹⁷

Споразум су потписали у име дивизије Таро њен командант генерал Г. Педраццоли (G. Pedrazzoli), а у име команде „Народне војске“ за

¹⁹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—153/Препис Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача.

¹⁹⁶ Зборник НОР, III, 2, док. 100, Саопштење Никшићког НОП одреда од 26. фебруара 1942.

¹⁹⁷ Документи о издајству Драже Михаиловића, I, Београд 1945. док. 33.

✱ Црну Гору и Херцеговину“ Станишићев представник Богдан Павиће
вић.¹⁹⁸

Плашећи се да организација Б. Станишића, која је све више узима мала маха, једнога дана не ојача и последице евентуалног уништења снага народноослободилачког покрета и сама не угрози њене позиције окупатор је желио да с њеним вођом потпише споразум који би имао трајнији карактер и који би, напоскон, искључио такву могућност. С тим у вези командант дивизије Таро је 22. фебруара позвао Бају Станишића у Даниловград да преговарају „о војничким стварима“.¹⁹⁹ Пошто је Станишић тога дана био заузет борбом против партизана, на тражење команданта окупационих трупа Луиђи Ментастија „национални“ одбор из Подгорице формирао је једну делегацију на челу с мајором бивше југословенске војске Рељом Пилетићем, која је 26. фебруара пошла на Кујаву у штаб Б. Станишића и од њега прибавила изјаву лојалности окупаторским трупама. С тим у вези Бајо Станишић је команданту италијанских окупационих снага у Црној Гори изјавио да је на тражење пријатеља и народа Црне Горе и Херцеговине дигао устанак против „комунистичког терора“ на овом простору, да га је у тој борби помогао командант италијанских оперативних трупа у Даниловграду у највећој мјери и да ће борбу против „комуниста“ водити са својим присталицама без компромиса, до уништења једних или других. Изјављујући да ће своје оперативне планове за сваку акцију достављати команданту италијанских оперативних снага у Даниловграду, Станишић је замолио генерала Ментастија да потчињеним командантима нареди потребну сарадњу. Обраћајући се Ментастију у том смислу Станишић је замолио да му се најхитније стави на располагање десет минобацача, осам митраљеза, педесет пушкомитраљеза, петсто пушака хиљаду бивших југословенских униформи, хиљаду пари ципела и да се обезбједе исхрана његових јединица према бројном стању које ће достављати свакодневно. Осим тога, Станишић је тражио да окупатор подржи „покрет“ мајора Ђорђија Лашића и да му се са њим омогући што хитнија веза, да се црногорским „националним“ одборима у појединим мјестима омогући и потпомогне акција против народноослободилачког покрета, да у мјестима која су заузеле „националне“ јединице окупатор притекне у помоћ у погледу исхране и, најзад, да се „национално и политички исправни људи“ који се налазе у интернацији хитно врате — према списку који ће доставити „национални“ одбори. На крају, Станишић је замолио Ментастија за узајамно повјерење и лојалност, дајући са своје стране „часну официрску ријеч“ да ће преузете обавезе до краја у свему извршити.²⁰⁰

Домаће буржоаске снаге пружиле су отворену подршку Бају Станишићу. Најистакнутији представници тих снага потписали су се на изјави Б. Станишића изразивши да је у потпуности одобравају и при-

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 3, бр. 34.

²⁰⁰ Зборник НОР, III, 4, док. 195, Извјештај делегата црногорског четничког одбора из Подгорице од 26. фебруара 1942.

хватају.²⁰¹ На тај начин је Станишићева изјава представљала први јавни акт о сарадњи четничких снага у Црној Гори с окупатором. Она је вршила кобни утицај на мобилизацију народних маса против НОП-а, које су то тумачиле као израз званичне политике краља и краљевске југословенске владе.²⁰²

Убрзо после ове изјаве лојалности Бајо Станишић је дошао у Подгорицу, гдје је 6. марта у сједишту Главне команде окупационих трупа у Црној Гори потписао у име Одбора црногорских националиста из Подгорице и долине Зете одлуку, односно обавезу: да ће водити бескомпромисну борбу против комунизма и комуниста у Црној Гори; да ће као вођа одреда црногорских националиста из Подгорице и долине Зете било лично или преко особа које буде делегирао бити у сталном контакту са Главном командом италијанских трупа у Црној Гори за све споразуме о извођењу заједничке акције у борби против снага народноослободилачког покрета у Црној Гори; да ће из покрета потпуно искључити сваку политику и водити борбу једино противу „комунизма“ у Црној Гори; да црногорски националисти, без обзира на коначни исход рата, неће никад употреједити оружје против италијанских трупа.²⁰³

Истог дана дошло је до потписивања споразума између Главне команде италијанских трупа у Црној Гори и Команде црногорских националиста из Подгорице и долине Зете. По том споразуму, примјењујући на знање изјаву и одлуку Главног одбора црногорских националиста из Подгорице и долине Зете за бескомпромисну борбу против снага народноослободилачког покрета, Команда италијанских трупа у Црној Гори, по овлашћењу италијанског гувернера Црне Горе Пирција Биролија, обавезала се: да поведе бескомпромисну борбу у сарадњи са црногорским националистима против комунизма; да даје помоћ у оружју, муницији, намирницама, обући и одјећи, у количинама које ће бити повремено споразумно утврђене; да са својим трупима и средствима учествује у акцији са националистичким одредима из Подгорице и долине Зете, а по споразуму са командантом црногорских „националних“ одреда. Споразум је обавезао вођу црногорских националиста из Подгорице и долине Зете да лично или преко делегираних особа буде у

²⁰¹ Исто. — Изјаву су потписали: Саво Вулећ, бив. министар, Стево Грегорић, предсједник Великог суда, Вукашин Вукашиновић, судија Вел. суда, Мило Пламенац, судија Вел. суда, Мих. Јовановић, судија Вел. суда, др Саво Радовић, бив. нар. посланик, Нешо Шћеповић, бив. нар. посланик, Милош М. Вучинић, предсједник општине, Вој. Гојнић, в. д. тужилац, Крсто Мандић, предсј. окружног суда, пук. Јоко Јовановић, Зарија Вуксановић, пуковник, Батрић Јовановић, апелациони судија, Марко Вулећ, апелациони судија, Божићар Томовић, Ристо Вујачић, адвокат, пуковник Тодор Пајовић, Мих. Мугоша, п. пук. мајор Димитр. Бољевић, Благота Мартиновић, Мил. Гилић, судија окружног суда, Митар Лаковић, нач. среза, Перо Ђукановић, фин. директор, Радивоје Брајовић, дир. пошта, Ђуро Пешић, дир. гимназије, Лабуд Рогановић, свештеник, Милош Јововић, професор, Мирко Драговић, проф. теол. Никола Драговић, шк. надз. Андрија Драговић, Мићо Стијовић, индустријалац, Мило Беговић, Васо Анђушић, трг. агент, Божо Рогошић, трговац, мајор Митар Врачар и Влажо Вучинић.

²⁰² Документи о издајству Д. Милашевића, док. 88; Записник о саслушању Војислава Гојнића.

²⁰³ Исто, док. 38.

сталном контакту са главном командом италијанских трупа у Црној Гори, у циљу извођења заједничке акције. Предвиђено је да италијанске трупе одржавају „ред и поредак“ у варошима а црногорски националисти по селима.

Споразум је у име Команде италијанских трупа у Црној Гори потписао начелник штаба пуковник Габриеле Бољоне (Boglione), а у име црногорских националиста из Подгорице и долине Зете пуковник Баја Станишић.²⁰⁴

Ширење „националне“ организације Баја Станишића

Баја Станишић је предузео мјере да што прије прошири и ојача своју „националну“ организацију. Природно, он је био упућен прво на градове — Даниловград, Подгорицу и Никшић, како због контрареволуционарних снага које су се тамо налазиле и показивале активност против НОП-а тако и због подршке окупаторских гарнизона у овим мјестима. Та помоћ окупатора није изостала. Напротив, била је веома обилна. Тако је на тражење Баја Станишића и његових сарадника у току једног дана окупатор пустио из интернације 137 „национално исправних“ грађана из Даниловграда и околине.²⁰⁵ Као резултат такве активности услиједило је формирање Даниловградске чете, на челу са капетаном бавше југословенске војске Шпиром Стојановићем, која је на дан 24. фебруара имала на списку 186 националиста из Даниловграда и непосредне околине.²⁰⁶

На иницијативу окупатора у другој половини фебруара у Даниловграду и Подгорици формиран су национални одбори, преко којих ће он снабдијевати Станишићеве трупе.²⁰⁷

Преко Националног одбора у Даниловграду, који је формиран 21 фебруара, Станишић је вршио пропаганду у циљу придобијања масе за „национални“ покрет. Тај одбор је објавио неколико прогласа (о циљевима покрета) који су растурани по селима око Даниловграда.²⁰⁸

По налогу Баја Станишића, Национални одбор је предузео мјере за формирање Косоволушке и Команско-загарачке чете.²⁰⁹ У том циљу је од 21. до 26. фебруара организовао три збора у Косовом Лугу. За ту сврху ангажоване су окупаторске и „националне“ оружане снаге

²⁰⁴ Исто.

²⁰⁵ Зборник НОР, III, док. 232, Релација рада кап. Шпира Стојановића.

²⁰⁶ Исто, АВИИ, ЧА, ЦГ—V—143, Обавјештење Баја Станишића од 26. фебруара 1942.

²⁰⁷ За председника Националног одбора у Даниловграду постављен је капетан Шпиро Стојановић, док је председник одбора у Подгорици био др Сава Радовић, бивши народни посланик, а чланови: Мило Пламенац, судија Великог суда, Нешо Шћеповић, трговац и бивши народни посланик, Илија Сјеклоћа, судија, Арсо Петровић, бивши помоћник министра унутрашњих послова, и Никола Костић, директор Финансијске дирекције (Зборник НОР, III, 4. док. 232, Релација рада кап. Шпира Стојановића; Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 10, Изјава др Сава Радовића).

²⁰⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада кап. Шпира Стојановића.

²⁰⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—V—143, Обавјештење Баја Станишића од 26. фебруара 1942.

које су имале задатак не само да обезбиједе учеснике збора (од напада партизана) већ и да изврше притисак на присутно становништво.²¹⁰ У Косовом Лугу, благодарећи равничарском земљишту, гдје је окупатор могао брзо интервенисати мото-механизованим јединицама из Даниловграда, националисти су постигли дјелимичан успјех. Међутим, Загарац и Комане су држали партизани, тако да у тим општинама националисти нијесу могли да организују зборове, већ су се морали послужити другим методом.

Национални одбор из Даниловграда писао је у више наврата бившој општинској управи у Загарачу да са 20—30 најугледнијих људи на челу с предсједником општине дођу у Национални одбор на преговоре, упозоравајући на посљедице које могу настати у случају недоласка.²¹¹ Тако су позиване и управе других сусједних општина на слободној територији.²¹²

Руководство НОП-а у Загарачу било је упознато са позивом Националног одбора, па је спријечило одлазак у Даниловград. Умјесто тога, тражено је да један од истакнутих чланова Националног одбора дође у Загарач на преговоре. До тога, међутим, није дошло.²¹³

На иницијативу Националног одбора у Подгорици, од Комана који су живјели у овом граду формиран је 3. марта Национални одбор.²¹⁴ На сједници, која је одржана у Подгорици, усвојена је и порука (у виду резолуције), која је затим упућена појединим истакнутијим личностима које су живјеле у Команима. У овом документу се поручује Команима да откажу даљи боравак на својој територији људима из других општина и племена (мисли се на партизана из других крајева Црне Горе); затим, да не дозволе да дође до међусобних убистава у Команима (алудира се на ликвидације непријатеља НОБ); најзад, да у Подгорицу пошаљу своје представнике који би преко Националног одбора Комана ступили у везу с Командом италијанских оружаних снага, како би се спријечила експедиција окупаторских и националних трупа које су се наводно већ спремиле за поход против Комана.²¹⁵ Ова порука је достављена осморици Комана.²¹⁶

Иако овај притисак националиста из Даниловграда и Подгорице на Загарач и Комане на први поглед није имао успјеха, он није био без значаја. Бројни позиви и поруке, као и помињање појединих личности,

²¹⁰ Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада кап. Шпира Стојановића.

²¹¹ АИИ—Т, IX 16—5 (42), Писмо Националног одбора из Даниловграда од 5. марта 1942.

²¹² Исто.

²¹³ Исто, VI 4—2 (42), Записник о раду Пленума Среског НОО—Цетиње од 22. марта 1942.

²¹⁴ Исто, IX 16—3 (42), Порука Комана у Подгорици од 3. марта 1942. — Чланови Националног одбора Комана у Подгорици били су: Благота Мартиновић, официр бивше црногорске војске и члан Црногорске федералистичке странке, Саво Г. Радуловић, кап. I класе бивше југословенске војске, Спасоје Веговић, професор, Јован М. Радоњић, капетан II класе и други.

²¹⁵ Исто.

²¹⁶ Исто.

припремали су терен за формирање „националних“ организација у Загарачу и Команима.

И поред свих настојања Баја Станишића и његових сарадника и помоћи коју им је окупатор пружио, у Даниловграду, а поготову у његовој околини, још нијесу били сазрели услови да „национални“ покрет добије шири замах. Због тога је центар „националног“ покрета пренесен у Подгорицу.

У Подгорици је 2. марта формирана Црногорска национална организација, која одмах предузима смишљене и одлучне мјере за формирање организације и у Љешкопољу, Љешанској нахији, Зети и другим дјеловима подгоричког среза.²¹⁷ Она објављује проглас за прогласом, позивајући народ на оружану борбу против НОП-а. Тако у прогласу од 4. марта објављује рат „зlikовачкој банди страних ујака и плаћеника под вођством Моше Пијаде“, 5. марта избацује до „Ко није с нама тај је против нас“, 6. марта: „Смрт злочинцима бода народу!“, а 7. марта објављује наредбу бр. 1: „Ко се не одазиву националне војне Команде, биће изведен пред Народни Војни Суд!“²¹⁸

Формирање „националне“ организације у Љешкопољу и Љешанској нахији омогућио је окупатор, као што је то учинио средином јануара у Зети. Он је 1. марта предузео наступање у правцу Љешанске нахије истовремено од Подгорице с два и од Ријеке Црнојевића с једним батаљоном, у намери да се те снаге споје и овладају комуникацијом у њеном ширем захвату.²¹⁹ У Доњој Љешанској нахији окупатор је вршио упаде у поједина села, у циљу репресалија и застрашивања становништва. Тако је 2. марта упао у село Корнет и потпуно га спалио, а затим продужио у правцу Станиселића. Горњољешански партизански батаљон је прешао у противнапад и одбацио непријатеља, избацивши му из строја око 50 војника.²²⁰ Ипак и по цијену великих губитака које су им нанијели Горњољешански батаљон и батаљон „Царев Лаз“, окупаторске колоне су се спојиле 3. марта.²²¹

Група националиста из Љешкопоља који су живјели у Подгорици, јачине 24 човјека, на челу с потпуковником Михајлом Мугошом и мајором Димитријом Бољевићем дошла је 2. марта последије италијанске колоне у Љешкопоље. Они су с неколико пушкомитраљеских рафала с брда Горица дали знак члановима илегалне „националне“ организације у Љешкопољу, с којима је иначе одржавана веза. За непун сат на Горици се окупило око 200 сељака који су припадали тајној „националној“ чети. Ту је одржан збор, на коме је о значају „националног“ покрета говорио Димитрије Бољевић. Са збора је упућен позив становништву

²¹⁷ Глас Црногорца бр. 8, од 21. марта 1942.

²¹⁸ Исто.

²¹⁹ АВИИ, к. 1675, бр. рег. 5—4, Писмо штабу батаљона „Царев Лаз“ од 2. марта 1942; Зборник НОР, III, 2, док. 121, Извјештај замјеника команданта Ловћенског НОП одреда од 3. марта 1942.

²²⁰ АИИ, IV 4а—142 (42), Писмо штаба Ловћенског одреда од 2. марта 1942.

²²¹ Зборник НОР, III, 2, док. 221, Извјештај замјеника команданта Ловћенског НОП одреда од 3. марта 1942.

осталих села да приступе „националном“ покрету.²²² Сјутрадан (3. марта) формиран је Љешкопољски батаљон, у који су ушле чете: Горњогоричка, Доњогоричка, Толошко-лужанска, Толошка и Грбавачка.²²³ У циљу подстицања сусједних села (ван Љешкопоља) да приступе „националној“ организацији, одржан је 8. марта збор и у Доњој Горици, на коме је говорио Јован Бољевић.²²⁴

„Национална“ организација из Подгорице послала је у Љешанску нахију, заједно с италијанском колоном, своје представнике Божка П. Бојанића, поручника бивше југословенске војске, и Андрију Ј. Пејовића, поручника бивше црногорске војске, иначе зеленаша, са задатком да формирају „националну“ организацију.²²⁵ Другог марта званично је формиран Љешански национални батаљон.²²⁶ Ускоро затим Национални одбор у Подгорици наименовао је за команданта Љешанског батаљона мајора Васа С. Вукчевића, а за ађутанта поручника Крста П. Радусиновића, који су на збору Љешана, 11. марта, изабрани на те дужности.²²⁷ Послије формирања Љешанског националног батаљона партизани су морали да напусте Брежине и доњи дио Љешанске нахије и да се повуку на линију Корнет — Дражевина — Парци — Станиселићи.²²⁸

Иступање Баја Станишића против НОП-а подстакло је и четничке снаге у Никшићу да се поново активирају. У том су предњачили официри бивше југословенске војске на челу с мајором Пером Ј. Марушићем. Они су 18. фебруара 1942. организовали састанак официра, подофицира и војних чиновника, и донијели резолуцију у којој су позвали народ да ступи у отворену борбу против НОП-а „без компромиса и до истребљења“.²²⁹ У резолуцији се позивају грађани да се определије и заузму свој став у „праведној борби за част и спас нације“, истичући: онај ко се не определије за борбу против народноослободилачког покрета тај је против „нас и нације и нека иде у комунистички табор“.

Активне официре, војне чиновнике, подофицире и остала активна војна лица која су ма у каквој функцији код партизана аутори резолуције сматрају за „издајнике нације“, најоштрије их осуђују и захтијевају „од представника нације и власти“ да се са њима најстроже обрачуна. Такође се захтијева да се са свим комунистима, а нарочито

²²² Глас Црногорца бр. 27, 27. јула 1942, 4, Улога Љешкопољског батаљона у националном покрету.

²²³ Исто.

²²⁴ Исто.

²²⁵ Глас Црногорца бр. 10, од 4. априла 1942, 3.

²²⁶ АИИ—Т, IX 1а—279 (42), Релација Љешанског националног батаљона.

²²⁷ Исто.

²²⁸ Глас Црногорца бр. 10, од 4. априла 1942, 3.

²²⁹ АИИ—Т, IX 1б—68 (42), Резолуција активних официра, војних чиновника и подофицира у Никшићу од 18. фебруара 1942 (четнички препис).

с интелектуалцима, поступа без икакве милости „ма где они сада били“.²³⁰

Један број официра и подофицира, и поред притиска који је на њих вршен, одбио је да потпише резолуцију и изјаснио се против борбе с народноослободилачким покретом.²³¹ Они се у резолуцији такође осуђују. Потписници резолуције за њих траже најстрожије казне, као и за „оне у шуми“; у сваком случају треба их „што пре учинити безопасним“.²³²

Официри и подофицири који су одбили да потпишу резолуцију, или су је потписали па касније повукли свој потпис, били су принуђени да потраже заштиту од окупатора. Они су пошли код италијанског команданта мјеста и изјавили да више воле у интернацију него у борбу против народноослободилачког покрета.²³³ Окупатор је све оне који су остали досљедни овом свом ставу интернирао, а један број је ипак пришао четничком покрету.²³⁴

Након разбијања партизанске блокаде и доласка јачих италијанских снага у Никшић (19. фебруара), Баја Станишић је предузео мјере да се убрза рад на стварању „националне“ организације у овом граду. Он је 4. марта формирао Команду националних трупа за Никшић и околину. За команданта је постављен мајор Петар Ј. Марушић, а Радојица Никчевић проглашен је за четничког војводу и команданта четничких јединица Црне Горе и Херцеговине.²³⁵ Станишић је позвао све војне обвезнике да ступе у његову „Народноослободилачку војску Црне Горе и Херцеговине“, а грађанима Никшића упутио је апел да помогну његову организацију „не само одобравањем већ и крвљу“. Истом наредбом он је официрима и подофицирима наредио да помогну четнички

²³⁰ Исто. — Резолуцију је потписало 19 лица: артиљеријски мајор Перо Ј. Марушић, ваздухопловни капетан Симо Б. Мијушковић, судски капетан Милија Булатовић, капетан Душан Милатовић, капетан Шпиро Стојановић, капетан Петар Драшковић, инжењеријски капетан Миливоје Краљевић, ваздухопловни капетан Крсто Кљајевић, војни писар II класе Радуле Павићевић, поручник Павле Стриковић, поручник Вукан Вујовић, капетан Михаило Кљајић и седам подофицира.

²³¹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—317, Писмо капетана Владимира М. Контића Д. Михаиловићу од 18. фебруара 1943.

²³² АИИ—Т, IX 16—68 (42). — Резолуцију су одбили да потпишу: капетан Марко Радуновић, капетан Душан Касом, капетан Михаило Кљајић, поручник Марко Кустудић, ваздухопловни поручник Божидар Булајић, поручник Мркоје Костић, водник I класе Радован Бурић, инжењеријски поднаредник Илија Милетић, водник Владимир Перовић, ваздухопловни поручник Димитрије Јоковић и поручник Димитрије Војводић. Пошто се имена капетана Михаила Кљајића и водника Владимира Перовића налазе и међу потписницима резолуције, вјероватно су они ову резолуцију потписали под притиском, као што је био случај и са поручником Вуканом Вујовићем, па су затим потпис повукли.

²³³ АИИ—Т, IX 16—68 (42), Резолуција официра од 18. фебруара 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—317, Писмо В. Контића Д. Михаиловићу од 18. фебруара 1943.

²³⁴ Четничком покрету су пришли: капетан Марко Радуновић, капетан Михаило Кљајић, капетан Душан Касом, поручник Вукан Вујовић, поручник Димитрије Јоковић и поручник Димитрије Војводић (АИИ—Т, IX 16—68 (42)).

²³⁵ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 36, Наредба Баја Станишића бр. 6, од 4. марта 1942. — Радојица Никчевић у ствари није био командант четничких јединица ни у читавој Црној Гори, нити пак у Херцеговини, већ само у оквиру организације Баја Станишића.

покрет. „Ко не буде добио команду код мајора Марушића“, пише у тој наредби Б. Станишића, „пушку у руке и као војник да се бори за слободу народа који га је одњио. По истребљењу народног зла сваки ће по заслуги добити своје мјесто“.²³⁶

Команда националних трупа за Никшић и околину објавила је позив у циљу прикупљања добровољаца за борбу против НОП-а. Међутим, становништво Никшића је највећим дијелом гајило симпатије према НОП-у, тако да се на тај позив јавило свега неколико младића, у граду познатих као љотићевци.²³⁷ Пошто покушај са добровољцима није успио, Команда је објавила општу мобилизацију грађана од 18 до 70 година старости. Рачунало се да ће се тако мобилисати око 500 људи способних за борбу. Међутим, многим је пошло за руком да избјегну мобилизацију, тако да су од мобилисаних у Никшићу формиране свега двије чете, укупно мање од 100 људи, састављене само од сиротиње и избјеглица.²³⁸ Укупан број оних који су у почетку приступили „националној“ организацији, добровољаца и мобилисаних из самог Никшића износио је око 200 људи. „Националној“ организацији у Никшићу приступило је из Страшеvine и Кличева 120 и из Озринића 160 људи. Од свих њих формиран је Никшићки одред, укупне јачине 480 људи.²³⁹

Иступање Баја Станишића против НОП-а имало је великог утицаја и на развитак „националне“ организације у Пјешивцима. Још у јануару 1942. године четнички елементи су тамо отпочели са илегалним радом. Одржавани су тајни скупови, на којима је полагана заклетва „на вјерност један другом“.²⁴⁰ У другој половини фебруара Јован Контић, бивши школски надзорник (касније је постављен за командира 1. чете Пјешивачког батаљона), успоставио је курирску везу с Бајом Станишићем. У ноћи између 1. и 2. марта пошла је у Станишићеш штаб на Кујави делегација коју су сачињавали: бивши предсједник општине пјешивачке и резервни капетан Ристо Бошковић, артиљеријски поручник Павле Вукићевић, војни чиновници Радојица Бацковић и Милутин Перуновић, и др. Станишић им је дао упутства за рад и одредио командно особље Пјешивачког батаљона. За команданта батаљона постављен је Ристо Бошковић.²⁴¹ Трећег марта одржан је на Богетићима збор, на коме је извршено формирање батаљона. Батаљон је имао 12 официра, 10 подофицира и 453 редова, распоређених у 4 чете.²⁴² Истога дана батаљон је запосјео положаје: Повија, Кунак и Плочице.

²³⁶ Исто.

²³⁷ АИИ—Т, IX 1а—144 (42), Извјештај кап. Миливоја Краљевића (без датума).

²³⁸ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—317, Писмо кап. В. Контића Д. Михаиловићу од 18. фебруара 1943.

²³⁹ АИИ—Т, IX 16—60 (43), Релација команде Никшићког одреда.

²⁴⁰ АИИ—Т, IX 1а—161 (42), Релација Пјешивачког батаљона националних трупа.

²⁴¹ Исто.

²⁴² Исто. — Командир 1. чете (Стубичко-повијске) био је Јован Контић, 2. чете (Церске) Радомир Вукићевић, учитељ и рез. поручник, 3. чете (Дреновачке) потпоручник Милутин Перуновић, а командир 4. чете (Доњопјешивачке) био је Радоња Лакчевић, бивши срески начелник.

Коалиција четника и сепаратиста

До рата Цетиње је било сједиште Зетске бановине. У њему се налазила банска управа, команда Зетске дивизије, команда Зетског жандармеријског пука, управа полиције и бројни административни апарат. Готово све чиновничко особље црногорске народности остало је на Цетињу после априлског слома. После избијања устанка дио особља које није на неки начин било укључено у сарадњу с окупатором интерниран је. Али пошто се увјерио да су комунисти организатори устанка, окупатор је средином јесени један дио интернираца пустио, рачунајући на његову подршку у борби против народноослободилачког покрета. Крајем 1941. и почетком 1942. године на Цетињу је створена прочетничка група, коју су, поред истакнутијих државних функционера, сачињавали официри бивше југословенске војске. Најпознатији и најактивнији међу њима били су генералштабни официри Боровоје Радуловић и Радован Иванишевић, који су у јануару 1942. организовали једну специјалну мисију у корист организације Драже Михаиловића,²⁴³ затим мајор Михаило Кековић, а од државних функционера бивши подбан Душан Влаховић. Њима се почетком марта придружио и бивши бан Зетске бановине (од 27. марта до 17. априла 1941) бригадни генерал у пензији Блажо Букановић.

Припремајући општу офанзиву против народноослободилачког покрета, окупатор је предузео мјере да уједини домаће контрареволуционарне снаге у Црној Гори, без обзира на њихова политичка убјеђења, у јединствени антикомунистички фронт. Окупатор је нашао и личност за коју је сматрао да ће својим ауторитетом моћи да удовољи овом захтијеву. То је био Блажо Букановић, који се прихватио ове дужности 7. марта.²⁴⁴ С обзиром на политичку прошлост овог човјека, није било сумње да ће га прихватити све четничке вође. Могло је само да се постави питање како ће га прихватити сепаратистичко вођство, али ни ту није било већих тешкоћа: вођа сепаратиста Крсто Поповић је већ сјутрадан, 8. марта, објавио проглас у коме је позвао своје присталице да одмах приђу „националном“ фронту и да се што прије јаве Главној команди ради војног распореда.²⁴⁵

²⁴³ Зборник НОР, III, 2, док. 38, Извјештај ОК КПЈ—Цетиње, од 22. јануара 1942. — Прочетничка група на Цетињу није могла да успостави директну везу с Дражом Михаиловићем, јер се преко слободне територије коју су држале снаге НОП-а није могло илегално путовати, а Италијани нијесу издавали пасоше за Србију. Због тога су генералштабни мајор Боровоје Радуловић и генералштабни капетан Радован Иванишевић одлучили да у Рим пошаљу артиљеријског потпоручника Душана Радоњића, да би преко југословенског посланика у Ватикану успоставили везу са југословенском избјегличком владом и од ње подморницом добили потребна упутства и средства за рад, и да би тим путем, посредно, успоставили везу са Дражом Михаиловићем. Новац за тај пут Душана Радоњића дао је инжењер Тавчар. Мисија Радоњића, међутим, није успјела, јер су Ватикан били блокирали припадници Гестапо-а (АВИИ, к. 146, 5/1, раније ЦГ—В—4/1, Репорт Бор. С. Радуловића Дражи Михаиловићу од 10. септембра 1942. године).

²⁴⁴ АИИ—Т, IV 4ф—37 (42), Писмо Крста Поповића од 27. децембра, 1942.

²⁴⁵ АИИ—Т, IX 1ц—4 (42).

Иако је таква политика наишла на одобравање и четничких вођа и сепаратистичке групе око Крста Поповића која је после тринаестог јулског устанка избила у први план, окупатор се за остварење овог циља послужио и методом притиска на масе. Наиме, војни гувернер (А. Пирцио Бироли) и командант окупационих трупа (Луиђи Ментасти) нијесу крили да имају наређење да ликвидирају НОП у Црној Гори. Они су четничким и сепаратистичким представницима изјављивали да су спремни да то ураде одлучно и брзо, али се наводно плаше да ће при том бити поубијано и попаљено „много оних који нијесу криви, док ће националисти знати да казне само кривце“.²⁴⁶

Колаборационистичке вође су прихватиле ову крилатицу, врло је често употребљавали и њом вршили притисак на црногорске народне масе да ступају у „националну“ организацију против НОП-а.

У Владином дому на Цетињу одржан је 9. марта 1942. збор активних и резервних официра, на којем је формално извршен избор команде „националног фронта“. За команданта свих „националних“ јединица изабран је Блажо Букановић, а за команданта Катунских трупа Крсто Поповић.²⁴⁷ На збору активних и резервних официра који је одржан у Зетском дому, три дана касније, Бајо Станишић је изабран за команданта сектора.²⁴⁸ Убрзо после свих састајака на којима су изабрани команданти сектора, Крсто Поповић је послао свога курира код Баја Станишића.²⁴⁹

Представници четника и сепаратиста договорили су се да се 9. марта пред зградом цетињске општине одржи јавни збор, на коме ће се грађани упознати са стварањем тзв. националног фронта и предложеним мјерама за борбу против НОП. У том смислу је формиран и Акциони одбор, који је преко штампаних плаката позвао грађане на збор.²⁵⁰ Збор је отворио предсједник општине цетињске Иво Радонић. На збору су говорили: у име четничке организације изасланик Баја Станишић, маорински капетан Јаков Јововић, бивши подбан Зетске бановине Душан Влаховић и коњички капетан Радојица Рончевић, а у име сепаратиста др Новица Радовић.²⁵¹ Посебну пажњу заслужује говор Станишићевог изасланика: Јаков Јововић је, наиме, том приликом окупатора назвао часним и благодарним, а припаднике НОП-а зликовцима, целатима, безочном војском „бјелосвјетског пустиња“ Моше Пијаде и сл;²⁵² он је присутне грађане обавијестио да је снагама НОП-а објављен рат без компромиса „до коначног њиховог истребљења или нашег тоталног уништења!“²⁵³ Објашњавајући начин добијања наору-

²⁴⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—446, Говор Јакова Јововића на збору на Цетињу 9. марта 1942; Глас Црногорца бр. 5, од 10. марта 1942.

²⁴⁷ Глас Црногорца бр. 5, од 10. марта 1942, 2.

²⁴⁸ Исто, бр. 6, од 14. марта 1942, 1.

²⁴⁹ Документа о издајству Д. Михаиловића док. бр. 102, Писмо Јакова Јововића од 16. марта 1942.

²⁵⁰ Исто, IX 1ц—5 (42), Позив Акционог одбора на јавни збор.

²⁵¹ Глас Црногорца бр. 5, од 10. марта 1942, 1.

²⁵² АВИИ, ЧА ЦГ—В—446.

²⁵³ Исто.

жања од окупатора Јововић је изјавио: „То ћемо оружје часно носити и са овог мјеста најсвечаније изјављујем у име свог команданта пуковника т. Станишића, у име својих колега и у своје име, да ниједан метак из овог оружја неће бити испаљен на благородног италијанског војника, без обзира на трајање и исход рата. Напротив ово ће оружје извршити смртну пресуду над сваким ко на нашем територију буде учинио такав покушај“.²⁵⁴ Јововић је присутне грађане упознао и са политичким ставом Баја Станишића.²⁵⁵

Збор је, на крају, донио резолуцију којом се „заведени синови“ позивају да напусте партизанске снаге и да се врате својим кућама, да неће бити узимани на одговорност „уколико не буду окрвавили своје руке братском крвљу или крвљу италијанских војника“, наглашавајући да ће они који се овом позиву не одазову бити „прогоњени оружаном руком“. Резолуцијом су такође позвани „сви прави патриоти“ да ступају у „националне“ оружане јединице у борбу против народно-ослободилачког покрета.²⁵⁶

На бази ове резолуције објављена је мобилизација свих мушкараца Цетиња и околине од 18 до 60 година старости.²⁵⁷

Окупатор је подржао ову акцију на тај начин што је одмах отворио своје магацине и приступио додјеливању животних намирница и исплати новчане потпоре породицама чији су чланови приступили „националном фронту“.²⁵⁸

4. Стварање националистичких војних формација у цетињском срезу и Црмници

Средином марта националисти у Цетињу и околини развили су живу активност. Око 150 грађана из Ријечке нахије (Цеклин, Љуботињ, Доброко Село, Косијери), настањених у Цетињу, одржало је 10. марта збор и донијело резолуцију у којој се „заведеној браћи“ упућује „последњи позив“ да се врате својим кућама.²⁵⁹ Сјутрадан су одржали збор и Црмничани настањени у Цетињу. У свом прогласу они су упозорили све Црмничане да је окупатор ставио народ у Црној Гори пред дилему: „Или да сами Црногорци успоставе ред и мир на територији своје земље, на начин како то најбоље знају, или ће он сам окончати побуну средствима с којим се послужио у Љешанској нахији. Брдима и другим мјестима, која су дјелимично, или потпуно уништена“.²⁶⁰ На крају се Црмничани позивају да удаље са своје територије „све странце“ и да се врате својим кућама и мирно чекају развој догађаја.²⁶¹

²⁵⁴ Исто.

²⁵⁵ Исто.

²⁵⁶ Глас Црногорца бр. 5, од 10. марта 1942, 1.

²⁵⁷ АИИ—Т, IX 1ц—5 (42).

²⁵⁸ АИИ—Т, IX 1ц—12 (42), Објава канцеларије Економата Националног фронта од 15. марта 1942.

²⁵⁹ Глас Црногорца бр. 6, 14. марта 1942.

²⁶⁰ АИИ—Т, IX 1ц—6 (42).

²⁶¹ Исто.

Одмах по наименовању за команданта сектора (Катуноких трупа), Крсто Поповић је са Душаном Вуковићем (једним од његових блиских сарадника) и око 50 националиста, углавном избјеглица из Метохије, под црногорским заставама пошао у Катунску нахију — у циљу мобилизације људства за национални покрет. У ту сврху окупатор му је обезбиједио камионе.²⁶² Поповић и Вуковић су 10. марта организовали збор на Његушима, гдје се налазио окупаторски гарнизон. Са збора је упућен апел Његушима да приме окупаторско оружје и да под командом Крста Поповића ступе у борбу против НОП-а. Око 40 Његуша је том приликом примило оружје, док је већина присутних одбила да то уради.²⁶³ Поповић и Вуковић су 13. марта организовали збор у Њеклићима, опет у непосредној близини окупаторских јединица (постаје окупатора налазиле у Дубовику, Чекању и Буковици, јачине око 600 војника). Око 100 сељака из Петрова Дола, Милијевића, Војковића, Крајњег Дола и Кућишта примило је овом приликом оружје.²⁶⁴ Истога дана националисти су организовали збор у Бајицама, у непосредној близини Цетиња. На збору је међутим, донесена резолуција у којој се истиче „да по цијену живота наших, наших породица и нашег иметка, нећемо примити оружје и борити се против устаника.“²⁶⁵ Резолуцију су потписали радно предсједништво збора и 192 ученика.²⁶⁶

Двадесет дана касније окупатор је изненада упао у Бајице и у знак одмазде похапсио све одрасле мушкарце и повео у Цетиње.²⁶⁷

Крајем фебруара и почетком марта дошло је до превирања у Чеву и Цуцима. Контрареволуционарне снаге искористиле су одлазак двије партизанске чете из ових мјеста у Васојевиће, па су појачале активност против НОП-а. Почетком марта организован је скуп становништва Мишака и Војинића (Чеве), на коме је одлучено да се партизанима „по цијену живота“ не предаје оружје.²⁶⁸

Долазак Крста Поповића и Душана Вуковића у Катунску нахију подстакао је њихове присталице у Чеву (њих око 90) да се наоружају и заузму фронт према партизанима.²⁶⁹ Истовремено су двије чете из Цуцко-Њеклићког НОП батаљона отказале послушност и такође заузеле непријатељски став према партизанима.²⁷⁰

Стварање четничко-сепаратистичке коалиције и формирање „националног фронта“ имали су одраза на развитак политичких прилика у свим крајевима не само цетињског среза већ и шире.

²⁶² Зборник НОР, III, 2, док. 157, Извјештај Штаба Ловћенског НОП одреда од 14. марта 1942.

²⁶³ Исто; АИИ—Т, VI 4—2 (42), Записник пленума Среског НОО — Цетиње од 15. марта 1942.

²⁶⁴ Исто.

²⁶⁵ Резолуцију је у цјелости објавила Бобра бр. 64 од 16. марта 1952, 2.

²⁶⁶ Исто.

²⁶⁷ АИИ—Т, IV 4ф—18 (42), Извјештај партизанског обавјештајца из Цетиња од 4. априла 1942.

²⁶⁸ Исто, IX 1а—11 (42), Резолуција Мишковаца и Војинића од 2. марта 1942; Исто, III, 2—21 (42), Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 21. марта 1942.

²⁶⁹ Зборник НОР, III, 2, док. 157, Извјештај Штаба Ловћенског НОП од 14. марта 1942.

²⁷⁰ Исто.

У Конаку, у непосредној близини Цетиња, гдје се још одраније осјећао утицај Крста Поповића, села Угњи, и Врела пришла су „националном покрету“ и одмах примила оружје.²⁷¹

На Ријеци Црнојевића, гдје се налазио окупаторски гарнизон, у размаку од пет дана одржана су два збора. Са збора од 11. марта позвани су партизани да се врате својим кућама; у противном — против њих ће се предузети енергична оружана акција до истребљења.²⁷² На збор од 15. марта позвани су сви мушкарци од 18 до 70 година старости. Позив су потписали италијански командант мјеста на Ријеци Црнојевића мајор Салваторе Спиталијери и Петар Петровић—Његош, који је говорио на скупу од 11. марта.²⁷³ На овом збору је говорио стари црногорски командир и бивши предсједник љуботињско-грађанске општине Ђоко Дрецуна. Он је позвао присутне да се организују у „црногорски национални покрет“.²⁷⁴ Италијански командант мјеста обећао је националистима сву потребну помоћ.²⁷⁵

Честа бомбардовања, артиљеријска ватра и пријетње окупатора репресалијама утицали су да се поколеба један дио становништва Доњег Цеклина, нарочито из села покрај Скадарског језера. Томе је допринијела и глад, која се навелико почела осјећати.²⁷⁶ Ситуација се још више погоршала повратком неких људи из интернације, односно из затвора, који су још више појачавали деморализацију.²⁷⁷ У таквој ситуацији народне масе нијесу видјеле излаз, па су формирале и саме делегације које су силазиле на Ријеку да окупатору изразе лојалност, у нади да ће добити требовање.²⁷⁸ То је утицало да се и неке партизанске чете из ових крајева распадну, а њихови припадници приме окупаторско оружје.²⁷⁹

На Ријеци Црнојевића је 21. марта формиран „национални“ батаљон, који је у свом саставу имао око 400 људи.²⁸⁰ За његовог команданта Крсто Поповић је наименовао Ђока Дрецуна. Четири дана касније националисти су почели оружани сукоб са снагама народноослободилачког покрета.²⁸¹

У сарадњи с националистима окупатор је предузео мјере да се и у другим крајевима цетињског среза формирају „националне“ јединице. Крајем марта Италијани и националисти упутили су Љуботињани-

²⁷¹ АИИ—Т, III, 2—21 (42), Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 21. јануара 1942.

²⁷² Глас Црногорца бр. 6, од 14. марта 1942, 1 и бр. 8, од 21. марта 1942, 2.

²⁷³ Јанко Лопичић, Ратни дневник, I, 190; Глас Црногорца бр. 10, од 4. априла 1942, 11.

²⁷⁴ Глас Црногорца бр. 8, од 21. марта 1942, 2.

²⁷⁵ Исто.

²⁷⁶ АИИ—Т, III, 2—21 (42), Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 21. марта 1942.

²⁷⁷ Ј. Лопичић, Ратни дневник, I, 195.

²⁷⁸ АИИ—Т, III 2—21 (42), Извјештај ОК КПЈ — Цетиње од 21. марта 1942.

²⁷⁹ Исто, IV 4ц—106 (42), Извјештај Штаба НОП батаљона Царев Лаз. — „Стихија панике и капитуланство је завладало тако нагло, као и ово прољеће што је одједном дошло“ — забиљежио је хроничар тих дана. (Јанко Лопичић, Ратни дневник, I, 200).

²⁸⁰ Ј. Лопичић, н. дј., 201.

²⁸¹ Исто, 202.

ма поруку да се предају, остављајући им за то рок до 31. марта, иначе ће бомбардовати не само партизанске положаје него и сва љуботињска села.²⁸² Окупатор се и овдје послужио опробаним средством; пустио је из интернације и Љуботињане, који су баш тих дана дошли кућама.²⁸³

Мјере окупатора ни овдје нијесу остале без резултата. Око половину бораца са подручја љуботињско-грађанске општине напустило је партизанске редове и вратило се кућама, изјављујући да нијесу „сиремни да под овим условима наставе борбу“.²⁸⁴ У међувремену, капетан бивше југословенске војске Јаков Кусовац, формирао је на Зачиру „националну“ чету од око 50 људи.²⁸⁵

Такав развој ситуације имао је утицаја и на околна села. Крајем марта и почетком априла око 70 људи из Бокова, Козијера и Ђиновића побјегло је у Цетиње. Они су приступили у „националну“ чету капетана бивше црногорске војске Вукала Рајковића, која је тако нарасла на 108 војника.²⁸⁶

Народноослободилачки покрет у Црмници такође је дуго одолијевао настојањима окупатора и реакционарних снага. Поред сепаратиста, тамо су се доста брзо активирале и прочетничке снаге. Почетком 1942. године оне су успоставиле везу с Ђорђијем Лапићем и почеле да раде по његовим упутствима.²⁸⁷ Лапићев експонент у Црмници био је Душан Поповић, бивши срески начелник. Иако су сепаратисти и четници били политички противници, рано су се нашли на истим позицијама против НОП-а, много прије званичне коалиције између четничког и сепаратистичког вођства.²⁸⁸ Ове снаге, назване заједничким именом националисти, потпомогнуте окупатором, улагале су напор да поткопају темеље НОП-а у Црмници и да га разбију.

Крајем фебруара или почетком марта Даро Вукић са групом од око 15 људи из Крњица побјегао је у Шестане (у то вријеме албанска територија), гдје су их Италијани наоружали. Ова акција је, међутим, пропала (већ 4. марта 10 људи из ове групе се вратило а Вукић је пошао у Вирпазар).²⁸⁹ Другог марта увече од 42 Лимљана из Каруча побјегла је код Италијана на Суторману.²⁹⁰ Сјутрадан је 40 људи из Бољевића побјегло у Вирпазар.²⁹¹ Окупатор је, уз помоћ националиста, покушавао да учесталим нападима, бомбардовањем и репресалијама деморалише припаднике НОП-а у Црмници и убрза њихово раслојавање. Таква политика окупатора и националиста имала је и одређених резултата. Око 100 партизана из Сеоца се предало, тако да је средином марта читава Доња Црмница биле у рукама окупатора и наци-

²⁸² Јово Михаљсвић, *Живи записници* (дневник), Београд 1965, 9.

²⁸³ Исто.

²⁸⁴ Исто.

²⁸⁵ Исто.

²⁸⁶ *Зборник НОР*, III, 3, док. 3, Извјештај Штаба Ловћенског НОП одреда од 4. априла 1942; *Цлас Црногорца* бр. 11 од 11. априла 1942, 2.

²⁸⁷ АИИ—Т, III 3—18 (42), Извјештај МК КПЈ — Бар за јануар 1942.

²⁸⁸ Исто.

²⁸⁹ *Зборник НОР*, III, 2, док. 125, Извјештај Штаба батаљона Јован Томашевић од 4. марта 1942.

²⁹⁰ Исто.

²⁹¹ Исто.

оналиста.²⁹² Готово истовремено предало се и 19 партизана из Комарна, одбивши претходно да се бори против окупатора и националиста на своме терену.²⁹³ Средином марта окупатор је уз помоћ националиста организовао напад на Горњу Црмницу из два правца, преко Сотонића и Папратнице, али је одбијен, уз осјетне губитке.²⁹⁴ То је повратило самопоуздање партизанима, тако да су се на том терену задржали све до средине априла.

Окупатор и националисти приšli су припремама за дефинитивни обрачун са НОП-ом у Црмници. Они су приступили врбовању интернираца који су се налазили у концентрационим логорима у Албанији. На Цетињу је 6. априла организован збор Црмничана са Цетиња и оних који су се вратили из интернације, на којем је одлучено да се предузме оружана акција против партизана у Црмници.²⁹⁵ Од ових људи формирана је „национална“ чета под командом Риста Хајдуковића, официра бивше црногорске војске.²⁹⁶ Међутим, све до повлачења партизанског батаљона Јован Томашевић (13. априла) окупатору и националистима није успјело да овладају Црмницом.

Успостављање националистичке власти у подгоричком и даниловградском срезу

Стварање четничко-сепаратистичке коалиције имало је несумњивог утицаја на свеукупни развитак националистичког, односно четничког покрета у Црној Гори. Четници и сепаратисти су уз помоћ и подршку окупатора образovali фронт против снага НОП-а који се протегао непрекидном линијом: Бока Которска — Симуња — Цетиње — Ријека Црнојевића — Подгорица — Колашин — Бијело Поље — Пљевља, а комуникација Подгорица — Даниловград — Никшић, којом је удружени непријатељ загосподарио у другој половини фебруара, раздвајала је слободну територију на два дијела.

Већ сутрадан последице званичног утврђивања споразума између четника и сепаратиста, тј. 10. марта, Станишић је са својим јединицама кренуо у општи напад на снаге НОП-а. Никшићки национални одред под командом Радојице Никчевића предузео је напад на Бршно, а Пјешивачки и Павковићки национални батаљон са Вражегрмском четом, који су се из Кујаве пребацили италијанским камионима до Богетића, напали су партизанске положаје у Повији и код манастира Острога. Напад националиста подржавала је италијанска артиљерија. Ове јединице су имале задатак да се споје у рејону Острога, одсијеку Вражегрмце и Павковиће, а затим приступе њиховом „чишћењу“ и успо-

²⁹² Зборник НОР, III, 3, док. 3, Извјештај Штаба Ловћенског НОП одреда од 4. априла 1942.

²⁹³ Исто

²⁹⁴ Исто.

²⁹⁵ Глас Црногорца бр. 11, од 11. априла 1942, 2.

²⁹⁶ Исто, бр. 15, од 2. маја 1942, 3 и бр. 17, од 9. маја 1942, 2.

стављању националистичке власти.²⁹⁷ Поход националиста завршио се неуспјехом. Никшићки национални одред је на Бришну разбијен, а његов командант Никчевић је погинуо. Осим тога, на Бришну је погинуло 14 националиста, 7 заробљено, а већи број рањен. Пошто Никшићки национални одред није извршио постављени му задатак, Пјешивачки и Павковићки батаљон и Вражегрмска чета морали су се повући. По наређењу Баја Станишића, Павковићки батаљон и Вражегрмска чета пошли су на Ждребаоник, гдје су остали до 25. марта, вршећи организационо утврђивање, извиђање и припреме за нове нападе.²⁹⁸

Истог дана (10. марта) националисти из Даниловграда су преко Тараша упали у села Вучицу и Међице, а Метохијска чета под командом капетана Сава Дмитровића—Божовића уз сарадњу Рогамске и Бурковићке чете напала је положаје пиперског партизанског батаљона у Стијени Пиперској.²⁹⁹ Даниловградски четници су успјели да запосједну Вучицу и Међице, а Метохијска чета, послје борбе коју је у току цијелог дана водила са једном четом Пиперског НОП батаљона, била је принуђена да се повуче на Врашићке Њиве.³⁰⁰

Формирањем Љешкопољског батаљона и успостављањем националистичке власти у Љешкопољу Зета је сасвим одсјечена од снага НОП-а. Тринаестог марта 52 националиста из Подгорице, под командом официра бивше југословенске војске Филипа Дракића, Сава Бакочевића и Зарије Рашковића, упала су у Горњу Зету. Од људства које им је пришло формиран је истог дана Горњозетски национални батаљон. За команданта батаљона постављен је капетан Зарија Рашковић.³⁰¹ Истога дана послје подне националисти су упали у Махалу и Мојановиће и формирали Доњозетски национални батаљон. За команданта батаљона постављен је капетан Сава Бакочевић.³⁰² Четрнаестог марта националисти су извршили упад у села Голубовце и Горицане, 15. марта у Гостиљ и Бериславце, а 16. марта у Матагуже.³⁰³ Мјесни партизани су дијелом изненађени и похватани, а један дио је принуђен да се повуче у села Бијело Поље, Бистрицу, и Курило. Командант Зетског националног одреда (Михајло Мугоша) издао је 16. марта наређење да се у току наредне ноћи нападну и заузму и та села. Партизани су се у овим селима спремали за одбрану, али када су обавијештени о општем нападу побојали су се да не буду опкољени па су се повукли у правцу Жабља-

²⁹⁷ Зборник НОР, III, 2, док. 149, Саопштење Никшићког НОП одреда од 11. марта 1942; Исто, док. 159, Извјештај команданта одреда Бијели Павле од 14. марта 1942; Исто, док. 186, Саопштење штаба Никшићког НОП одреда од 23. марта 1942; АИИ—Т, IX 1а—93 (42), Релација Павковићког националног батаљона; Исто, IX 1а—161 (42), Релација Пјешивачког националног батаљона; Исто, IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона.

²⁹⁸ Исто.

²⁹⁹ Зборник НОР, III, 2, док. 151, Извјештај МК КПЈ — Даниловград од 12. марта 1942; Исто, док. 150, Писмо Главног штаба од 12. марта 1942; АИИ—Т, IX 1а—318 (42), Релација Пиперског националног батаљона; Војо Тодоровић, н. дј., 248.

³⁰⁰ Исто.

³⁰¹ АИИ—Т, IX 1а—106 (42), Релација Зетског националног одреда.

³⁰² Исто.

³⁰³ Исто.

ка.³⁰⁴ Тако је 17. марта сва Зета била у рукама националиста, који су могли несметано да наставе уписивање у своју организацију.

Истовремено су предузете енергичне мјере да се националистичке јединице формирају у свим мјестима у којима до тада нијесу постојале, а тамо гдје су постојале да се прошири националистичка власт.

Ноћу 17/18. марта један партизан је бацрио бомбу у команду Доњогоричке националне чете, и том приликом су рањени командир чете и три водника. У знак репресалија, Љешкопољски национални батаљон је 18. марта ухапсио 65 особа из Љешкопоља и предао окупатору да их интернира.³⁰⁵

У зору 23. марта Љешкопољски батаљон са око 500 националиста под командом мајора Димитрија Бољевића извршио је напад преко Вељег брда на Даљем, Грбе и Ново Село. Лијеви бок Љешкопољског батаљона према Берима и Команима осигуравало је 130 италијанских војника са осам тенкова.³⁰⁶ Мање партизанске групе су се повукле пред непријатељем у правцу Бандића, а Љешкопољски батаљон је по заузимању ових села приступио организовању њиховог становништва у националистичке чете.³⁰⁷

Истог дана око 14 часова Љешкопољски батаљон, по налогу италијанског команданта мјеста у Подгорици, пошао је у помоћ националистима у Загарачу, који су пет дана раније, под вођством попа Павића Кековића, почели да стварају своју организацију.³⁰⁸ Тог дана формиран је Загарачки национални батаљон, који је у свом саставу имао 2 официра, 6 подофицира и 170 редова.³⁰⁹ Крајем марта извршена је реорганизација тог батаљона, јер су у његов састав ушле Чевска и Загредска чета. Батаљон је тако имао пет чета, са укупно 401 борцем. За команданта батаљона постављен је капетан Милован Буровић.³¹⁰

За вријеме акције Љешкопољског батаљона италијанска артиљерија са Горице и Љубовића гађала је цијели дан Зеленику и село Тафу у Команима.³¹¹ То је допринијело да се убрза рад на стварању националистичке организације у Команима. Према релацији Команског батаљона, националистичка организација у доњим Команима, (Тафа, Оравица, а дијелом и Балочи) почела је да се ствара 15. марта. Тог дана је на иницијативу Симона Ф. Радуловића и Филипа С. Радуловића формирана Доњокоманска чета. Они су после формирања чете долазили у Подгорицу и од команде Зетског одреда и команданта Љешкопољског батаљона добили упутства о спровођењу организације. По њиховом

³⁰⁴ Исто.

³⁰⁵ АИИ—Т, IX 1а—106 (42), Релација Зетског националног одреда; Војо Тодоровић, н. дј., 247.

³⁰⁶ Исто.

³⁰⁷ Исто.

³⁰⁸ Исто; АИИ—Т, IX 1а—163 (42), Релација Загарачког националног батаљона.

³⁰⁹ Исто.

³¹⁰ Исто. — За командире чета постављени су: 1. Вуко Кековић, 2. Радован Николић, поднаредник, 3. резервни капетан Милован Шћепановић, 4. Јован Мрваљевић и 5. чете (Загредско) Богдан Поповић.

³¹¹ АИИ—Т, IX 1а—106 (42), Релација Зетског националног одреда

повратку приступило се организовању Горњокоманске и Бандићке чете. Двадесет другог марта националисти из Комана организовали су збор у селу Црвена Папрат. На збору је говорио председник бивше команске општине Милош П. Радуловић, који је том приликом позвао Комане да приступају националном покрету „ради спаса свога племена и осталог народа“.³¹² Најзад, 26. марта дефинитивно је формиран Комански национални батаљон, који је у свом саставу имао 169 људи, од којих је око 90 имало оружје.³¹³

Љешански национални батаљон прикупио се 21. марта на зборном мјесту на Мирковој Барутани гдје су оним националистима који нијесу имали оружја подијељене окупаторске пушке. Батаљон је био састављен од четири чете (Горњодражевинска, Доњодражевинска, Брежинска и Кокотско-лекићка), са укупно 680 наоружаних војника.³¹⁴ У зору 22. марта три чете су нападе партизанске положаје Веља страна — Корнет — Пржњик — Туњ — Парци. Претходница Доњодражевинске чете изненадила је штаб Доњољешанског НОП батаљона и уништила га (убила три и тешко ранила четири партизана), заплијенивши два пушкомицраљеза, 10 пушака и партизанску архиву.³¹⁵ Истовремено, Брежинска чета је заузела Туњ и Криви врх. Сјутрадан је Љешански батаљон одбацио дјелове Зетског и Ловћенског НОП одреда који су се налазили на том терену, заузео села Горњу Дражевину, Крусе и Бере и овладао гребеном Бусовника.³¹⁶ Двадесет четвртог марта батаљон је заузео села Станисељиће, Градац и Парце, а два дана касније и Штитаре, чиме се читава Љешанска нахија нашла у рукама националиста. • Како је које село заузимао, мјештани су мобилисани у националисте, тако да је 26. марта Љешански батаљон имао 1.580 војника.³¹⁷ Послије напуштања Љешанске нахије љешански и љешкопољски партизани, укупно око 180 бораца, повукли су се према планини Ставору.³¹⁸ Пошто су били изгубили везу са осталим партизанским снагама, љешански и љешкопољски партизани су одлучили да се преко Барјамовице повуку дубље у Катунску нахију. Код Барјамовице су, међутим, нападнути, па су се поново вратили у правцу Ставора. Један број чланова ОК КПЈ Цетиње и Подгорица, који се налазио на том терену, одлучио је да се овај батаљон распусти и да се људство у групама повуче у позадину. Међутим, убрзо после распуштања батаљона највећи број

³¹² Исто.

³¹³ Исто. — За командире постављени су: 1. Лазар К. Радуловић, 2. Јован П. Радоњић и 3. Марко М. Секулић. За команданта батаљона постављен је 28. марта стари црногорски командир Живко Бошковић.

³¹⁴ АИИ—Т, IX 1а—106 (42), Релација Зетског националног одреда; Исто, IX 1а—279 (42), Релација Љешанског националног батаљона.

³¹⁵ Исто.

³¹⁶ Исто.

³¹⁷ АИИ—Т, IX 1а—279 (42), Релација Љешанског националног батаљона.

³¹⁸ Зборник НОР, III, 3, док. 3, Извјештај штаба Ловћенског НОП одреда од 4. априла 1942.

његових припадника пао је у руке непријатеља, а затим интерниран или стријељан.³¹⁹

Падом Куча, Братоножића, Вељег Брда, Грба, Новог Села, Служа и Мартинића, Пипери су се тако рећи нашли блкољени. Окупатор и националисти, односно четници, вршили су посљедње припреме за напад на њих. Главни штаб и штаб Зетског одреда, који су се налазили на Гостиљу, односно на Радовчу, увиђајући озбиљност ситуације одлучили су да се партизанске снаге са тог терена повуку у правцу Никшићке Жупе.³²⁰

У селу Црнцима организована је 18. марта Црначка национална чета, под командом Ивана Пулевића.³²¹

Да би лакше заузели горње Пипере, националисти су одлучили да у њима организују завјеру. Поручник Никола Ђуровић, који је био наменован за команданта Горњо-пиперског батаљона, у сарадњи с Илијом Поповићем организовао је 27. марта преврат у Петровићима, Радећој и Завали. Посао му је био утолико лакши што се Пиперски партизански ударни батаљон већ био повукао на Црни Гвозд. Тога дана су у ова села дошле Ђурковићка, Рогамска и један вод Метохијске чете. У току 28. марта формиране су Ријечка, Близанска, Мрцка, Петровићка и Сеоска национална чета, у укупној јачини 250 људи. Сјутрадан су националисти упали у села Стијену и Копиље.³²²

Пиперски ударни батаљон је 1. априла из Црног Гвозда извршио покрет преко Вукотице у правцу Никшићке Жупе.³²³

Тако су се крајем марта подгорички и даниловградски срез нашли у рукама националиста.

Пошто су партизани напустили територију Бјелопавлића, националисти су и тамо приступили мобилизацији и уписивању људства у своју организацију. Формиран је Бјелопавлићки национални одред, у који је ушло 7 батаљона: Вражегрмски, Павковићки, Петрушински, Јеленачки, Мартинићки, Косоволушки и Спушки.

Борба снага НОП-а и четника у рејону Колашина почетком прољећа 1942. године

Послије пада Колашина (23. фебруара) четници су наставили надирање сјеверозападно према Сивњајевини и низ долину Таре. Они су 24. фебруара ушли у Липово, гдје су побили групу рањених партизана у згради Основне школе, а 2. марта заузели су Мојковац и Поља Колашинска. Брзим напредовањем четника угрожена је слободна територија не само у Морачи него и у шавничком срезу. Због тога су јединице Комског НОП одреда организовале одбрану Доње Мораче на линији

³¹⁹ АИИ—Т, IV 1д—2 (42), Писмо Ивана Милутиновића од 14. маја 1942; Јован Ђетковић, *Једна погрешна директива...*, Побједа бр. 8, од 6. јануара 1945, 6.

³²⁰ В. Тодоровић, н. дј., 252 — 255.

³²¹ АИИ—Т, IX 1а—318 (42), Релација Пиперског националног батаљона.

³²² Исто.

³²³ В. Тодоровић, н. дј., 254.

Црквине — Бистрица — Пољане, а снаге Дурмиторског одреда на Сињајевини.³²⁴ Одбрана шавничког среза имала је тих дана посебан значај због очекиване совјетске помоћи која је требала да се прима преко аеродрома у ту сврху припремљеног код Жабљака.³²⁵ Због тога је штаб Дурмиторског НОП одреда 25. фебруара извршио мобилизацију свих наоружаних партизана Дробњачког, Ускочког и Језеро-шаранског батаљона ради спречавања евентуалног четничког продора у овај срез.³²⁶ Чак је и један комбиновани батаљон овог одреда, који је требало да сјутрадан крене за Босну, задржан у овом крају ради заштите слободне територије. Истога дана штаб одреда је формирао *Источни сектор сињајевински*, са задатком да организује одбрану среза на линији Ускоци — Сињајевина — ријека Тара.³²⁷ Већ сјутрадан пошле су према Вратлу на Сињајевини двије чете Језеро-шаранског батаљона (250 бораца), једна чета Ускочког батаљона (92), једна чета (40) и Никшићког НОП одреда која се затекла у том крају и двије чете Дробњачког батаљона (130) — укупно 512 бораца.³²⁸ Убрзо затим на Сињајевини је упућена и једна чета из Пиве са око 100 бораца.³²⁹

Берански, Мојковачки и Први бјелополски ударни батаљон, батаљон Алекса Ђилас, остаци Колашинско-речанског и Липовског батаљона и једна дурмиторска чета, укупно око 600 бораца, организовали су одбрану на линији Цер—Бурен према Мојковцу.³³⁰

Јединице Сињајевинског сектора са Вратла извршиле су напад 28. фебруара на четнике у Горњем Липову. Четницима је убрзо стигла помоћ из Доњег Липова, тако да су успјели да одбране ово упориште.³³¹

Послије продора четника у Поља Колашинска штаб Сињајевинског сектора оставио је на Вратлу једну чету, а са осталим јединицама је извршио покрет у правцу Штитарице и Поља Колашинских, гдје су се повезали са дјеловима Бјелополског и Комског НОП одреда.³³² Ове снаге, послије дводневних припрема, нападе су 3. марта четнике у Пољима, Горњој и Доњој Штитарици и Мојковцу. У току дводневних борби ова су мјеста ослобођена, а четници протјерани све до Марковог брда, наомак Колашина.³³³ У току борбе пребјегли су из Ускочко-дро-

³²⁴ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 229; Обрад Цицмил, *Дурмиторски НОП одред*, Београд 1966, 133.

³²⁵ *Зборник НОР*, III, 2, док. 90, Писмо штабу Дурмиторског НОП одреда од 22. фебруара 1942.

³²⁶ *Зборник НОР*, III, 2, док. 95, Извјештај Штаба Дурмиторског НОП одреда од 26. фебруара 1942.

³²⁷ Исто, док. 96, Наређење штаба Дурмиторског одреда од 25. фебруара 1942.

³²⁸ Батрић Јовановић, н. дј., 557; О. Цицмил, н. дј., 134—135.

³²⁹ Исто.

³³⁰ Батрић Јовановић, н. дј., 558.

³³¹ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 232; Батрић Јовановић, н. дј., 559.

³³² *Зборник НОР*, III, 2, док. 132, Извјештај штаба Дурмиторског НОП одреда од 6. марта 1942.

³³³ Исто; Батрић Јовановић, н. дј., 559; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 232—233; О. Цицмил, н. дј., 138; Милорад Т. Јоксимовић, *Борбе око Колашина и Мојковца у првој половини 1942*, Гласник СИКД „Његош“ св. 9, 1962, 77—78.

бњачког батаљона на страну четника капетани бивше југословенске војске Иван Ружић и Станиша Јауковић са још 6 партизана.³³⁴

У овој акцији, због слабих веза, нијесу биле обавијештене партизанске снаге на сектору Црквине — Бистрица — Пољане, гдје се налазио делегат Главног штаба Баја Секулић, тако да је пропуштена прилика да се једновремено и са тог правца изврши напад на четнике у рејону Колашина.³³⁵

Заузимање Колашина представља пресудан моменат у развоју сукоба између четника и снага НОП-а у Црној Гори. Са јаким четничким залеђем у Васојевићима и ослоном на окупаторске гарнизоне у Беранама, Андријевици и Бијелом Пољу, Колашин је постао база за даље ширење четничког покрета. Према процјени Покрајинског комитета, четничка офанзивна дејства из рејона Колашина према Мојковцу и централном дијелу Црне Горе имала су за циљ да партизанске снаге Црне Горе одвоје од Санцака, једног од најважнијих извора за набавку животних намирница, и да благовремено заузму повољне положаје како би на прољеће могли задржати иницијативу.³³⁶ Снаге Комског партизанског одреда биле су поколебале четничком пропагандом и успјесима, и нијесу показивале одушевљење за борбу против четника. Пошто саме нијесу биле довољне да разбију четнике Павла Ђуришића, Главни штаб је одлучио да се партизанским снагама у рејону Колашина пошालе помоћ. Међутим, на том путу стајале су знатне тешкоће, јер су се готово у свим крајевима Црне Горе почеле јављати четничке и сепаратистичке оружане групе, а око 4.000 црногорских партизана налазило се у Санцаку, источној Босни и Херцеговини.³³⁷ Због тога је Главни штаб тражио од Врховног штаба да у рејон Колашина упути два батаљона I пролетерске бригаде.³³⁸

Прве јединице (двје чете Ловћенског НОП одреда) које су упућене у помоћ Комском одреду морале су бити задржане неко вријеме на територији одреда *Бијели Павле* ради напада на снаге Баја Станишића, а затим су почетком марта пошле у правцу Вјетерника, одакле је и почињао фронт према Колашину.³³⁹ Један батаљон Никшићког НОП одреда (јачине око 500 бораца), на челу с комесаром одреда Милинком Ђуровићем, пошао је 7. марта за Ровца, гдје је стигао сјутрадан увече.³⁴⁰ Око 10. марта стигао је у Доњу Морачу и други Ловћенски батаљон, с којим је дошао и члан Главног штаба Пеко Дапчевић.³⁴¹ Тако се средином марта на фронту према Колашину који се протезао од Вје-

³³⁴ Зборник НОР, III, 4, док. 67, Извјештај полит. комесара Ускочко-дробњачког батаљона од 5. марта 1942.

³³⁵ О. Цицмил, н. дј., 138.

³³⁶ Зборник НОР, II, 3, док. 26, Извјештај Главног штаба од 7. марта 1942.

³³⁷ Зборник II, 2, док. 183, Писмо Тита Кардељу од 16. фебруара 1942. године.

³³⁸ Исто, III, 4, док. 60; Извјештај Главног штаба од 28. фебруара 1942.

³³⁹ Н. Стругар, н. дј., ИЗ, 1—2, 1955, 312.

³⁴⁰ Зборник НОР, III, 2, док. 133, Извјештај штаба Никшићког НОП одреда од 6. марта 1942; Исто, III, 4, док. 70, Извјештај Баја Секулића од 9. марта 1942.

³⁴¹ Н. Стругар, н. дј., 314.

терника преко Мораче, Сипљајевине до Требаљева налазило око 2.100 партизана.³⁴²

Послије заузимања Колашина Павле Ђуришић је предузео мјере да се активирају четничке групе у том крају чији је рад крајем 1941. и почетком 1942. године био онемогућен. Крајем фебруара он је послао у Прекобрђе капетана Леку Вујисића, кога је прогласио за четничког команданта среза колашинског, са задатком да развије активност на формирану четничких јединица у позадини партизанског фронта — у Прекобрђу, Ровцима и Горњој Морачи.³⁴³ Лека Вујисић је 2. марта у Међуријечју организовао састанак с командантом Ровачког четничког одреда Вуком Бећковићем, командиром Међуријечке чете и другим ровачким четницима.³⁴⁴ У Међуријечју је 3. марта одржан збор Ровчана. Четници су били планирали да тога дана изведу пуч, ликвидирају групу ровачких комуниста и успоставе четничку власт.³⁴⁵ Пуч је требало извести уз помоћ леворечких и прекобрдских четника. Међутим, они тога дана нијесу дошли, а ровачки четници нијесу смјели сами загазити у злочин. Збор је одржан у напетој атмосфери, али четнички план није успио.³⁴⁶

На тражење Окружног комитета КПЈ — Колашин и штаба Комског одреда, Никшићки партизански батаљон је стигао директно у Ровца. Његовим доласком четнички елементи у Ровцима су разбијени.³⁴⁷

Али оно што им није пошло за руком у Ровцима, четницима је успјело у Горњој Морачи. Једна група четника замаскирана у Горњоморачком партизанском батаљону извршила је 11. марта пуч у Драговића Пољу. Они су изненада упали у зграду у којој су се налазили Општински народноослободилачки одбор и партизанско руководство, ухапсили делегата штаба Комског одреда Милоша Радовића и смијенили народноослободилачки одбор и „изабравши“ нови, у који су ушли: потпуковник Алекса Бојић, бивши инспектор Министарства финансија Љубисав Баошћих, мајор Сава Марковић и неколико имућнијих сељака.³⁴⁸ Пучисти су формирали и суд који је требало да суди ухапшеном партизанском руководству. Пучисти, међутим, у томе нијесу успјели: прво је интервенисала група морачких комуниста и скојеваца на челу са командантом Горњоморачког батаљона Душаном Драговићем, а затим је једна чета Ловћенског батаљона јачине 105 бораца, коју су предводили Бајо Секулић и Пеко Дапчевић, пошла усиљеним маршом са Црквине у Горњу Морачу. Покватано је 18 пучиста, од којих је 10 најистакнутијих организатора стријељано.³⁴⁹

³⁴² Зборник НОР, III, 2, док. 164, Упутство Врховног штаба.

³⁴³ АИИ—Т, IX 1а—169 (42), Наређење капетана Луке Вујисића Вуку Бећковићу од 1. марта 1942; Исто, IX 1а—90 (42), Наређење Павла Ђуришића од 5. марта 1942.

³⁴⁴ Исто.

³⁴⁵ Љ. Анђелић, н. дј., 235.

³⁴⁶ Исто.

³⁴⁷ Исто.

³⁴⁸ Пакао или комунизам у Црној Гори бр. 7, Писмо Баја Секулића од 14. марта 1942.

³⁴⁹ Исто; Љ. Анђелић, н. дј., 236—237.

У међувремену је један комбиновани партизански батаљон, формиран у Манастиру Морачи од дијела Никшићког батаљона и три чете из састава Комског одреда, напао Међуријечку четничку чету која је држала положаје Браин До, Острвицу и Развршје (Међуријечје). Напад је извршен са свих страна, па су четници убрзо разбијени. Горњо-међуријечки вод је одступио за Кршје и Мртвичке стијене. Сретешки за Села Морачка (гдје се прикључио Селској чети), а остатак чете побјегао је у Прекобрђе.³⁵⁰

Послије разбијања међуријечких четника партизани су 13. марта изјутра напали четнике у Прекобрђу. У току дводневних борби они су овладали Сретешком гором, Грабом, Селима, Петровом Рави и Јабучком.³⁵¹

Послије ликвидације четничког упоришта у Прекобрђу, један дио партизана под командом Пека Дапчевића добио је задатак да преко Штавња усмјери напад према Лијевој Ријеци и да на тај начин партизанским снагама које су биле концентрисане под командом Блажа Јовановића у Братоножићима омогући да овладају Вјетерником, а затим, према заједничком плану, да наставе наступање према Лијевој Ријеци и даље према Колашину.³⁵²

Пошто су четничка упоришта у Ровцима, Горњој Морачи и Прекобрђу била разбијена, одлучено је да се организује општи напад на Колашин. Средином марта у Манастиру Морачи је одржан састанак на коме је разрађен план напада.³⁵³ За почетак напада одређен је 20. март. Планом је било предвиђено да се напад изврши на цијелом простору од Вјетерника до Мојковца и да се читава та територија очисти од четника.

Јединице Сипљајевинског сектора, ојачане једним дурмиторским партизанским батаљоном који је дошао из Санцака, уз сарадњу батаљона Алекса Ђилас, отпочеле су напад 17. марта. Они су до 20. марта заузеле Липово, Бистрицу, Мигаловицу, Баковиће, Плану, Градину и Мрково брдо.³⁵⁴

Партизанске снаге са правца Црквине и Пољана пошле су у напад 20. марта.³⁵⁵

Ловћенски ударни батаљон, дјелови Пиперског партизанског батаљона и група партизана из Братоножића и Брокута напали су истога дана четничке снаге у Братоножићима са правца Лутова према Вјетернику и са правца Тримојевића према Пелевом Бријегу, са циљем да олакшају дјејство партизанских снага у рејону Колашина. У току борбе која је трајала читав дан Братоношки четнички батаљон је ра-

³⁵⁰ АИИ—Т, IX 1а—95 (42), Извјештај командира Међуријечке четничке чете од 11. марта 1942.

³⁵¹ Пакао ... бр 7, Писмо Баја Секулића од 14. марта 1942.

³⁵² Исто.

³⁵³ Батрић Јовановић, н. дј., 569; Љ. Анђелић, н. дј., 238. — На састанку су учествовали: чланови Главног штаба Баја Секулић и Пеко Дапчевић, командант Никшићког комбинованог батаљона Милинко Ђуровић и политички комесар Глиго Мандић, командант Комског одреда Милутин Лакићевић и други.

³⁵⁴ Батрић Јовановић, н. дј., 570; О. Цицмил, н. дј., 142.

³⁵⁵ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 240—241.

збијен, а Братоножићи ослобођени на цијелом простору од Биоча до Вјетерника.³⁵⁶

Четници Павла Ђуришића су благовремено обавијештени (од дезертера из партизанских јединица) о припремама за напад на Колашин. Ђуришић је 16. марта послао курире у берански и андријевички срез са задатком да из тих крајева доведу појачање за одбрану Колашина и Лијеве Ријеке.³⁵⁷ Добивши свјеже четничке јединице из ових срезова, командант Лимских четничких одреда, наредио је да 20. марта у зору све четничке јединице од Лијеве Ријеке до Колашина пођу у напад.³⁵⁸ Главни четнички удар је у правцу Манастира Мораче, гдје је нападао Лимски четнички одред, док је Прекобрдски одред извршио напад на Прекобрђе, а Љеворечки на Штавањ и Вјетерник.³⁵⁹ Напад на Манастир Морачу извршен је из два правца: преко Вучје греде и преко Црквине. Ђуришићеви четници су изненадили и опколили дјелове Доњоморачког НОП батаљона, двије чете Ловћенског батаљона и дио колашинске чете на простору села Пољане, Бистрица, Жирци. Главнина партизанских снага са тог простора на челу с политичким комесаром Комског одреда Милутином Лакићевићем успјела је да се пробије кроз четнички обруч преко планине Вучја и Стијена милачких у правцу Доње Мораче. Члан Главног штаба Баја Секулић са мањом групом партизана покушао је да се из Бистрице пробије на југ, у правцу Црквине, али је наишао на најјачу четничку концентрацију и погинуо. Тада су погинули и командант Доњоморачког батаљона професор Лука Симоновић и предсједник Среског НОО — Колашин судија Лакић Анђелић са још 20 другова.³⁶⁰ Четничка колона која је наступала правцем Црквине — Манастир Морача изненадила је стражу штаба Комског одреда који се налази у селу Црквини и ликвидирала је. Том приликом је погинуо секретар ПК СКОЈ-а Будо Томовић.³⁶¹

Истог дана (20. марта) четници су напали дјелове батаљова Алекса Ђилас који су штитили мост на Тари код Требаљева и одбацили их, прешли на лијеву обалу, зашли за леђа Дурмиторском комбинованом батаљону и затим га напали. Дурмиторски комбиновани батаљон је био присиљен да напусти положаје на Градини, Марковом брду и Плани и да се повуче на Сињајевину (Вратло — Потрк). У овој борби смртно је рањен командант Језеро-шаранског батаљона Батрић Жугић.³⁶²

Прекобрдски и Љеворечки четнички одред напали су истог дана Комбиновани никшићки батаљон и ровачке партизане у Прекобрђу и на Штавњу. Никшићки и ровачки партизани били су принуђени да се

³⁵⁶ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде; В. Тодоровић, н. дј., 250 — 252; Н. Стругар, н. дј., ИЗ, 1955, 1—2, 315.

³⁵⁷ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 239.

³⁵⁸ АИИ—Т, IX 1а—98 (42), Писмо четничке Команде мјеста Лијева Ријека од 19. марта 1942.

³⁵⁹ Исто.

³⁶⁰ Батрић Јовановић, н. дј., 571—572; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 242—246.

³⁶¹ Исто.

³⁶² Исто; О Цицил, н. дј., 142.

пребаце на десну обалу Мораче и да се повуку у Ровца. Четници су овладали Прекобрђем и Муђуријечјем.³⁶³

Око 150 четника из Куча, на челу с потпуковником Савом Вујошевићем, извршило је 21. марта у зору противнапад из Сеоптице на партизане у Братоножићима. Напали су и два правца: према Вјетернику и према Орашу. У току борбе прикупило се око 120 четника из Братоношког батаљона, који је претходног дана био разбијен, и прикључио се кучким четницима. Кучко-братоношки четници у току дана заузели су Кисјелицу, Пелев Бријег и Вилац.³⁶⁴

Доњокучки батаљон под командом капетана Милете Рашковића пошао је сјутрадан (22. марта), у напад из рејона Биоче у правцу Тримојевића. У међувремену партизани су се пребацили на десну обалу Мораче, а четници су овладали читавим Братоножићима и поставили осигурање на ријеци Морачи према Пипирима. Истога дана око 40 људи из периферног братоношког села Лутова пришло је четничкој организацији.³⁶⁵

У ноћи 22/23. марта код мјеста Зури, између Птича и Лутова, приликом покушаја да се пребаце на слободну територију погинуло је седам љеворечких комуниста на челу са Шћепаном Ђукићем, политичким комесаром Љеворечке партизанске чете.³⁶⁶

Послије 20. марта граница између територије којом су овладали четници и слободне територије ишла је од Биоча ријеком Морачом до Рапкова Луга (око 5 километара сјеверно од Манастира Мораче). Међутим, четници се тиме нијесу задовољили, већ су настојали да овај свој успјех искористе и да прошире своју организацију на Ровца, Горњу Морачу и срез шавнички.

Послије неуспјелог напада на Колашин, јединице Сињајевинског сектора су се повукле на сињајевинске катуне Вратло и Потрк. У завијаној планини, на преко 1700 метара надморске висине, без довољно хране, опрема, одјеће и обуће, и под неповољним хигијенским условима, борцима Сињајевинског сектора који су се исцрпили у једномјесечним борбама у рејону Колашина, био је отежан даљи опстанак. Због тога је одлучено да се изврши регруписање снага и укине Сињајевински сектор. Од људства овог сектора формиран је 1. дурмиторски комбинирани батаљон, у који је ушло око 300 људи, док је око 400 бораца враћено кућама на опоравак и лијечење. Неколико дана касније, због исцрпљености морало је бити упућено кућама још око 80 бораца. Батаљон је, попуњен са 140 новомобилисаних бораца, посјео положаје на Вратлу, гдје је остао до почетка априла.³⁶⁷

³⁶³ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 247.

³⁶⁴ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

³⁶⁵ Исто; В. Тодоровић, н. дј., 250—252; Н. Стругар, н. дј., ИЗ, 1955, 1—2, 316.

³⁶⁶ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 248.

³⁶⁷ О. Цицил, н. дј., 144.

Прочетнички елементи у шавничког срезу покушали су да искористе успон четничког покрета у колашинског срезу на тај начин што ће организовати завјеру и преузети власт. Главни организатор, завјере био је Митар Караџић, бивши предсједник општине дробњачке. Организација, је имала мрежу и у ускочкој и дурмиторској општини, а центар јој се налазио у дробњачкој општини.³⁶⁸ Завјереници су имали циљ да ликвидирају партизанске штабове и команде мјеста у Жабљаку, Шавнику, Боану и другим мјестима, и да убију поједине истакнуте руководиоце НОП-а, као на примјер Мошу Пијаде, који се у то вријеме налазио на Жабљаку, команданта одреда Момчила Полексића и друге.³⁶⁹ Завјереници су затим намјеравали да пошаљу своје људе и на Сињајевински сектор, да би ликвидирали штаб сектора, односно штаб 1. дурмиторског комбинованог батаљона, и омогућили четницима да из Колашина без отпора упадну у шавнички срез.³⁷⁰ Изгледа да је ову завјеру организовао Павле Ђуришић преко официра Ивана Ружића и Станише Јауковића, који су му почетком марта пребјегли.³⁷¹ Главни организатор, Караџић, искористио је прилику да по једној енглеској мисији, која је из Шавника ишла за Жабљак, пошаље налог члановима завјереничке групе у Жабљаку да отпочну акцију ликвидацијом Моше Пијаде и штаба Дурмиторског одреда.³⁷² Завјера је, међутим, откривена 1. априла, а њени су вођи похватани и стријељани.³⁷³

Успјех четника у борби против партизана од 20. марта и избијање њихових јединица на обалу Мораче подстакли су прочетничке снаге у Ровцима да појачају своју активност. Од оних с лијеве обале Мораче формирана је Ровачка четничка чета.³⁷⁴ Присуство четничких јединица у непосредној близини појачало је превирање и колебаљивост међу ровачким партизанима. Они одржавају састанке и доносе резолуције које достављају леворечким четничким вођама и од њих траже да преговарају са штабом Ровачког партизанског батаљона о обустављању непријатељства.³⁷⁵ У Ровцима је 4. априла извршен пуч. Тога дана су припадници двије партизанске чете (Влаховића и Булатовића) одржали заједничку конференцију на којој су одлучили да скину партизанске знаке и приступе четничкој организацији и да „оси-

³⁶⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 85, Извјештај штаба Дурмиторског одреда од 7. априла 1942.

³⁶⁹ Исто, док. 83, Писмо Моше Пијаде од 3. априла 1942.

³⁷⁰ Исто, док. 83, Извјештај штаба Дурмиторског НОП одреда од 7. априла 1942.

³⁷¹ АИИ—Т, IX 1а—14 (42), писмо Ивана Ружића од 24. априла 1942; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 250. — У завјери су учествовали брат Ивана Ружића Марко и неколико рођака Станише Јауковића.

³⁷² Зборник НОР, III, 4, док. 85, Извјештај штаба Дурмиторског НОП одреда од 7. априла 1942.

³⁷³ Исто. — У завјери је учествовало неколико функционера старе власти, професора, учитеља, попова, официра, подофицира, полицијских писара, жанدارма и њихових рођака.

³⁷⁴ АИИ—Т, IX 1а—176 (42), Наређење штаба Комбинованог четничког одреда од 27. марта 1942.

³⁷⁵ АВИИ, Допунска четничка архива, ЦГ—П—2828, Писмо сретешких партизана од 27. марта 1942.

гуравају“ од партизана десну обалу Мораче и Мртвице.³⁷⁶ Љеворечки и прекобрдски четници са истока и пиперски четници с југа одмах су притекли у помоћ пучистима.³⁷⁷ То је допринијело да пуч успије и да се Ровачки партизански батаљон распадне. Пуч је изненадио штаб Комбинованог никшићког батаљона и чланове Окружног комитета КПЈ — Колашин који су се налазили у ровачком селу Мртво Дубоко. Њих су четници-пучисти ту опколили и затражили од штаба Никшићког батаљона да им „плати крв“ за групу четничких организатора који су због организовања завјере у Ровцима почетком марта стријељани. Штаб Никшићког батаљона, дио штаба Комског одред и дио Окружног комитета са групом ровачких партизана изненада се нашао у великој опасности. Они су били принуђени да прибјегну узимању талаца и да се преко тешко проходног кањона Мртвице повуку у правцу Церовица. Никшићки комбиновани батаљон и група ровачких партизана повукли су се преко Лијешња у Горњу Морачу. Тако су се 8. априла читава Ровца нашао у рукама четника.³⁷⁸

Четнички успјеси утицали су да и Доњоморачки партизански батаљон спадне на 60 бораца.³⁷⁹

Послије успостављања четничке власти у Ровцима партизански фронт у овом дијелу Црне Горе према четницима протезао се од планине Пали у Горњој Морачи преко Вратла на Сињајевини до Великог Препрана, односно ријеке Таре.

Мјере за стабилизацију НОП и сузбијање четничког покрета у Црној Гори

Оружани сукоб са четницима дао је главни печат развитку народноослободилачког покрета у Црној Гори у првој половини 1942. године. Поред бројних окупаторских снага и слабих економских прилика које су кулминирале појавом глади, народноослободилачки покрет је морао да прихвати и борбу против четничког покрета — непријатеља који ће се показати много жилавијим него што се почетку могло претпоставити. Четнички покрет Драже Михаиловића који се сакривао за ауторитетом легитимне југословенске владе и за атрибутом легалне југословенске војске у отаџбини, уз то и издашно помаган од окупатора животним намирницама, новцем и свом потребном ратном опремом, успио је да релативно брзо, углавном до средине марта, стекне позиције у већем дијелу Црне Горе, а понегдје, као на примјер у Васојевићима и колашинском срезу, и да се учврсти. Његов споразум са црногорским сепаратистима значио је корак даље у јачању контрареволуционарног фронта против народноослободилачког покрета.

Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори предузело је низ мјера да сачува јединство црногорског народа у борби

³⁷⁶ АИИ—Т, IX 1а—104 (42), Извјештај Међуријечке четничке чете од 5. априла 1942 (четнички препис).

³⁷⁷ Исто; ЈБ. Анђелић, *Град на Тари*, 251.

³⁷⁸ АИИ—Т, IX 1а—109 (42), Извјештај Међуријечке четничке чете од 9. априла 1942 (четнички препис); Јубо Анђелић, *Град на Тари*, 249—252.

³⁷⁹ ЈБ. Анђелић, *Град на Тари*, 254.

против окупатора. У том циљу покушавало се да се путем преговара поједини четнички и сепаратистички вође одврате од националне издаје. Важан корак у том смислу представљала је Скупштина црногорских родољуба у Острогу (8. фебруара 1942), на којој је, поред комуниста, више од половине учесника било из редова бивших грађанских партија и других угледних патриота. Поред тога што је том приликом формиран земаљски народноослободилачки одбор, Скупштина је усвојила резолуцију и објавила проглас у којима се црногорски народ позива да очува своје јединство у борби против окупатора, а четничка акција осуђује као национална издаја.³⁸⁰

Осим тих мјера, које су више или мање имале ограниччен успјех, тражена су и друга рјешења за излаз из ситуације која се из дана у дан погоршавала. У првим оружаним сукобима између снага НОП-а и четника код партизана су се јављале и неодлучност и колебљивост, у првом реду због тога што народ није желио грађански рат.³⁸¹ Четници, су, напротив, били врло дрски и енергични и у неколико махова су партизанским јединицама нанјели тешке губитке (Баре Краљске, Лубнице). Након мобилизације појединих јединица ради, слања на фронт према Колашину, долазило је до дезертирања, па чак и преласка на страну четника. Најзад се увидјело да са територијалним партизанским јединицама чији је састав живио код својих кућа а повремено слат у акције против окупатора није могуће примјењивати тактику партизанског ратовања, а посебно не водити борбу против четника. Због тога је Главни штаб 2. марта издао наређење да се због заостривања класних односа и јачања четничке организације приступи формирању ударних партизанских јединица — чета и батаљона.³⁸² Ударни партизански батаљони су представљали мобилне јединице спремне да изврше сваки задатак, а у првом реду да воде борбу против четника, „јер је против Италијана цео народ, па наравно противу Талијана је лакше мобилисати народ“.³⁸³

Процес формирања ударних јединица трајао је око два и по мјесеца, а ако се узму у обзир и јединице које су слате на фронт према Колашину, онда и дуже.

Неуспјеху партизана у борби против четника допринијеле су и такозване лијеве грешке. На развитак догађаја у Црној Гори, као и у Југославији уопште, несумњиво је утицао развитак међународних војно-политичких догађаја крајем 1941. године. Прелазак Црвене армије у противофанзиву код Москве и улазак САД у рат против сила Тројног пакта наговјестили су крај рата и неминовну побједу сила антихитлеровске коалиције. Такве наде подријавала је и Стаљинова изјава од 7. новембра 1941. о побједоносном завршетку рата најдаље до

³⁸⁰ АИИ—Т, III 1—2 (42), Писмо ПК КПЈ од 13. фебруара 1942; Зборник НОР, III, 2, док. 65, Проглас Скупштине црногорских и бокељских родољуба од 8. фебруара 1942.

³⁸¹ Зборник НОР, II, 3, док. 82, Извјештај М. Ђиласа и М. Бакића од 27. марта 1942.

³⁸² Зборник НОР, III, 2, док. 111.

³⁸³ Исто, док. 202, Директива ОК КПЈ—Никшић од 31. марта 1942.

краја 1942. године. Напад четника Драже Михаиловића на снаге НОП-а у Србији (крајем јесени 1941) и другим крајевима наше земље и њихово повезивање с окупатором и контрареволуционарним снагама у земљи, став југословенске емигрантске владе према Михаиловићевом покрету и, најзад, промјене у југословенској влади и Михаиловићеву наименовање за њеног министра војске, као и подршка британске владе Михаиловићевом покрету — руководство НОП-а оцијенило је као одлучан корак реакционарних снага за очување буржоаског поретка у Југославији. Процењујући ове догађаје, ЦК КПЈ и Врховни штаб су закључили да народноослободилачка борба улази у нову етапу и да то захтијева извјесне промјене у дотадашњој тактици. Те промјене су се састојале у оштријем иступу против четника и уопште у онемогућавању акције удружених реакционарних буржоаских снага против народноослободилачке борбе.³⁸⁴ Први практични корак у том погледу било је формирање 1. пролетерске бригаде. Међутим, у упутствима покрајинским руководством, Централни комитет је нагласио да формирање пролетерских бригада не значи промјену опште политичке линије и да прелазак на нову етапу не треба схватити као оштар прелом у политици Партије.³⁸⁵

Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори је, на супрот објашњењу ЦК КПЈ нову етапу схватило као прелом у политици Партије, па је и у теорији и у пракси пошло превише „улијево“. У појединим партијским упутствима и директивама, прогласима, као и органима КП КПЈ и ПК СКОЈ-а *Народној борби и Омладинском покрету*, дјелимично је дошло до изражаја сужавање политичке платформе НОП. Наиме, пренаглашаване су пароле о совјетској власти и о томе шта ће бити „сјутра“.³⁸⁶ Међутим, схватање о новој етапи и такозване лијеве грешке имали су много теже последице у практичном раду. То схватање у пракси је почело да се манифестује у пооштреном курсу ликвидације „петоколонаша“. Још у току 1941. године вршено је физичко уништавање шпијуна и других изразитих сарадника окупатора. Почетком 1942. године, а нарочито после покоља које су четници извршили над партизанима у Краљским Барама (20. јануара) и Лубницама (24. јануара), ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе дошле су видније до изражаја. Напоре с проширивањем четничких жаришта готово у свим крајевима Црне Горе и ликвидације су попримале шире размјере. Оне су понекад примјењиване и као превентивна мјера — да се спријечи ширење четничког покрета. Међутим, ефекат је најчешће био супротан од онога што се жељело постићи. Неке ликвидације нијесу ни биле довољно мотивисане. Нијесу увијек ли-

³⁸⁴ *Зборник НОР*, I, 2, док. 78, Писмо ЦК КПЈ од 14. децембра 1941, ПК КПЈ за Србију; Исто, III, 1, док. 168, Писмо ЦК КПЈ од 22. децембра 1941. ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

³⁸⁵ *Зборник НОР*, III, 1, док. 168, Писмо ЦК КПЈ од 22. децембра 1941. Покрајинском комитету КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак; Исто, II, 2, док. 83, Писмо ЦК КПЈ од 1. јануара 1942. ПК КПЈ Словеније.

³⁸⁶ *Зборник НОР*, II, 3, док. 82, Извјештај Милована Ђиласа и Митра Бакића од 27. марта 1942; Исто, док. 132, Писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942. М. Ђиласу, И. Милутиновићу и ПК КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак.

квидирани само стварни шпијуни и сарадници окупатора, већ и неки људи који су сматрани политичким противницима КПЈ, који јесу били непријатељски расположени према НОП-у али нијесу били компроми-товани сардњом с окупатором, или су с окупатором сарађивали али нијесу претходно довољно разобличени пред народним масама. Ликвидације без икаквог суђења нијесу биле ријетке. Уопште узев, народне масе нијесу могле да прихвате начин на који су те ликвидације вршене. Саопштења Главног штаба објављивала су у наставцима спискове ликвидираних шпијуна и „петскољонаша“, чиме је ово питање још више драматизовано. Истина, Саопштења су у марту 1942. престала са објављивањем сазаквих спискова, али не због тога што се са дотадашњом праксом престало, већ „услед помоћкања простора и потребе да се пише о важнијим стварима“.³⁸⁷ Неки партизански штабови су појединцима, па и члановима Партије, за поједине грешке изрицали и условне смртне казне.³⁸⁸ Таква пракса унијела је неспокојство и психозу опште несигурности не само код народних маса него и код појединих чланова КПЈ, што је имало штетне политичке посљедице.³⁸⁹

Ликвидације непријатеља народноослободилачке борбе и метод њиховог извршавања четници су искористили до максимума, не само у својој пропаганди него и у пракси. Они су на основу тога тврдили да је народноослободилачка борба чисто комунистичка ствар и да КПЈ има једини циљ да оствари диктатуру пролетаријата. Они су искористили и осјећање несигурности које су ликвидације изазвале у народу, па су правили и сами спискове „виђенијих“ људи које су наводно партизани осудили на смрт, тврдећи да су их „проналазили“ код убијених партизана и достављајући их својим „пријатељима“, што је у таквој ситуацији било довољно да читава села проканоћ устану против партизана или пребјегну четницима.³⁹⁰ Тако су и лијеве грешке олакшале четничком покрету да узме онаквог маха и да један дио народних маса одвоји од народноослободилачког покрета.

Централни комитет КПЈ и Врховни штаб су после доласка у Фочу (25. јануара 1942) били у могућности да пажљиво прате развој војно-политичких прилика у Црној Гори. У вези с појавом четника, они су у више наврата интервенисали и давали сугестије за побољшање ситуације, која се у зиму и почетком прољећа 1942. године доста компликовала, а нарочито у борби са четницима код Колашина. Средином марта Врховни штаб је послао у Црну Гору своје опуномоћенике Милована Ђиласа, Митра Бакића и Светислава Стефановића, са задатком да убрзају формирање ударних јединица.³⁹¹

Упознавши се са развитком политичких и војних прилика у Црној Гори, опуномоћеници су предложили Врховном штабу и Централ-

³⁸⁷ Саопштење Главног штаба бр. 8, од 10. марта 1942.

³⁸⁸ Зборник НОР, III, 3, док. 82, Извјештај М. Ђиласа и М. Бакића од 27. марта 1942.

³⁸⁹ Исто; док. 132, Писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942.

³⁹⁰ Глас Црногорца бр. 10, од 4. априла 1942, 3 (напис Шта раде партизани); Буро Вујовић, Стара Црна Гора у НОП (рукопис).

³⁹¹ Зборник НОР, II, 3, док. 46, Пуномоћје Врховног штаба М. Ђиласа, М. Бакића и С. Стефановића од 15. марта 1942.

ном комитету да се изврши реорганизација руководства НОП у Црној Гори. Због искривљивања генералне линије КПЈ смијењен је Покрајински комитет, а Главни штаб је реорганизован.³⁹² У међувремену је убрзан процес формирања ударних батаљона. Ударни батаљони су у почетку постојали упоредо са територијалним партизанским јединицама, заправо представљали су у извјесном смислу њихово језгро. Средином априла извршена је реорганизација свих партизанских јединица. Територијалне јединице су укинуте, а формиране су само ударне јединице на добровољној основи.³⁹³ Процес формирања ударних јединица трајао је до средине маја. Тада су постојала 24 ударна батаљона са око 4.000 партизана.³⁹⁴

Општи напад окупаторских и четничко-сепаратистичких снага на слободну територију

Крајем марта и почетком априла окупаторске трупе и јединице Крста Поповића, Баја Станишића и Павла Ђуришића предузеле су општу офанзиву против снага народноослободилачког покрета на цијелој дужини фронта од планине Орјена па преко Чева, Нишића, Сињајевине до Пљеваља.

Још средином марта око три батаљона дивизије *Месина* уз подршку авијације, бродске артиљерије и 17 тенкова напала су Орјенски батаљон на положајима у Морињу, Жлијебу и Св. Јеремији (херцеговачки срез). У току четвородневних борби (13. до 17. марта) непријатељ је претрпио осјетно губитке, али и постигао дјелимичан успјех (овладао је брдом св. Јеремија).³⁹⁵

Припремајући се за општу офанзиву против снага народноослободилачког покрета у Црној Гори, окупатор је око 25. марта довео из Италије дивизију *Емилија*. Са јачим снагама он је ноћу 30/31. марта извршио напад на дјелове Орјенског батаљона у Звечави и Ублима. Напад је извршен са три правца: од Херцег-Новог, од Мориња и од Црквица, и партизани су били принуђени да се повуку у Убаљску планину.³⁹⁶

³⁹² Исто, док. 132, Писмо ЦК КПЈ од 8. априла 1942; Исто, III, 4, док. 91, Извјештај Милована Ђиласа од 22. априла 1942; Исто, III, 3, док. 52, Извјештај Ивана Милутиновића од 30. априла 1942.

³⁹³ Зборник НОР, III, 3, док. 28, Наређење Главног штаба од 17. априла 1942.

³⁹⁴ Исто, док. 98, Извјештај Главног штаба од 14. маја 1942; Владо Стругар, Рат и револуција народа Југославије 1941—1945, 95.

³⁹⁵ Зборник НОР, III, 2, док. 171, Извјештај МК КПЈ за Боку од 17. марта 1942; Саопштење Главног штаба бр. 9 од 6. априла 1942.

³⁹⁶ Зборник НОР, III, 3, док. 13, Извјештај МК КПЈ — Херцег-Нови од 10. априла 1942; Др Душан Живковић, н. д., 159.

Напад окупатора и јединица Крста Поповића и Баја Станишића на Катунску нахију

Четничко-сепаратистичка коалиција је први пут дошла јаче до изражаја крајем марта, приликом синхронизованог напада јединица Крста Поповића и Баја Станишића на Катунску нахију. Напад је једновремено извршен и са три правца, и то: Цетиње — Чекање — Симуња — Чево, Даниловград — Загарач — Барјамовица — Чево и Дреновишница (Пјешиници) — Орани До — Ластва Чевска.

Крсто Поповић је са својим одредом пошао 15. марта из Цетиња у правцу Симуње и заузео положаје према партизанима који су држали фронт Челинац — Црни врх — Симуња — ужи рејон Убла — Вршањ. Поповићев одред се до линије фронта пребацио италијанским камионима. Истог дана дошло је до кратког препуцавања између њега и партизанских предстража.³⁹⁷ По наређењу Баја Станишића, на Цетињу је око 20. марта формиран одред националиста на челу с мајорем бивше југословенске војске Михаилом Кековићем. Тај одред је убрзо затим пошао у помоћ Крсту Поповићу на Симуњу.³⁹⁸

Јединице Крста Поповића и Михаила Кековића, ојачане једном четом Италијана и уз подршку италијанске артиљерије са Кућишта и Буковице, пошле су 26. марта у напад на Цуцко-Њеклишки НОП- батаљон на Симуњи.³⁹⁹ У току првог дана борбе удруженим окупаторско-националистичким снагама је успјело да заузму неке важне положаје на Симуњи.⁴⁰⁰

Загарачки национални батаљон, ојачан националистима из Барјамовице и сусједних мјеста, запосјео је 25. марта планину Тврдош, а сјутрадан, истовремено кад и јединице Крста Поповића и Михаила Кековића на Симуњи, напао је на Чевско-бјелички НОП батаљон према Барјамовици.⁴⁰¹

Уочи овог напада Пјешивачки национални батаљон добио је од Баја Станишића наређење да се преко планине Лупоглава повеже са националистима на Чеву, да им дотури оружје и муницију и омогуће организовање. Двије његове чете су 24. марта пошле Липовом страном у правцу Ластве Чевске, али су их на Лупоглаву дјелови Пјешивачког НОП батаљона напали, разбили и одбацили у правцу села Ђурчића.⁴⁰² Сјутрадан су их партизани напали и у Ђурчићима, али су се морали повући.

У току 27. марта дошло је до оштрих борби на свим правцима. Пјешивачки национални батаљон је поновио напад са три чете (Доњо-

³⁹⁷ Глас Црногорца бр. 7, од 17. марта 1942, 2, и бр. 9, од 28. марта 1942, 2.

³⁹⁸ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 102, Писмо Јакова Јововића од 16. марта 1942; АИИ—Т, IX 1ц—12 (42), Проглас Михаила Кековића од 20. марта 1942; Глас Црногорца бр. 9, од 28. марта 1942, 2.

³⁹⁹ АВИИ, к. 1675, бр. рег. 24—4, Извјештај Михаила Вицковића и Крста Поповића од 28. марта 1942; Глас Црногорца бр. 9, од 28. марта 1942.

⁴⁰⁰ Исто.

⁴⁰¹ АИИ—Т, IX 1а—163 (42), Релација Загарачког нац. батаљона; Ђуро Вујовић, Загарач у народноослободилачком покрету (рукопис).

⁴⁰² АИИ—Т, IX 1а—161 (42), Релација пјешивачког националног батаљона.

пјешивачком, Дреновачком и Церском) на партизанске положаје Студено — Ровачка главица — Лупоглав — Орани До. Националисти су успјели да одбаце партизане у правцу Кашевске лаке, да заузму село Меоца и овладају положајима Бус и Лета.⁴⁰³

У међувремену је партизанима стигло појачање од два комбинована батаљона Никшићког одреда и једне чете Херцеговаца. Ојачане партизанске снаге су извршиле противнапад и одбациле непријатеља на овим правцима. У току тродневних борби непријатељ је имао осјетне губитке. На Вешином ублу (у Загарачу) националисти су имали 12 мртвих, 4 рањена и 20 заробљених, а на Лупоглаву 10 мртвих и 15 рањених.⁴⁰⁴

Послије неуспјеха на Симуњи дошло је до размимоилажења између Крста Поповића и Михаила Кековића, послије чега је Кековић са својим одредом пошао на Даниловград и прикључио се јединицама Баја Станишића.⁴⁰⁵

Нови напад окупатора и националиста на Катунску нахију

Реорганизовани Загарачко-озринићки национални батаљон — снабдјевши се претходно у италијанском гарнизону у Даниловграду потребним наоружањем, муницијом, храном и другом ратном опремом — пошао је 30. марта у напад на партизанске снаге у Доњем Загарачу. Подржавала га је италијанска артиљерија, тенкови и авијација.⁴⁰⁶ У току дводневних борби партизани су били принуђени да се повуку у правцу Рујишта, Доње Марковине и Великога Гарча. Почетком априла националисти и окупатор овладали су и Горњим Загарчем, Барјамовицом и Великим Гарчем.⁴⁰⁷ Али, 2. никшићки ударни НОП батаљон, послије разбијања четника у Витасојевићима (Пјешивци), извршио је 6. априла у зору упад у Загарач. Непријатељ је био изненађен и принуђен да се предвече у нeredу повлачи у правцу Бјелопавлића.⁴⁰⁸ Загарачко-озринићки батаљон је прегруписао своје снаге и сјутрадан поново пошао у напад. Поред окупаторских тенкова и брдске артиљерије, Загарачко-озринићким националистима садјејствовали су једна чета Петрушинског националног батаљона, Косоволушка и Новосел-

⁴⁰³ Исто.

⁴⁰⁴ АВИИ, к. 1675, бр. рег. 24—4, Извјештај Михаила Вицковића и Крста Поповића од 28. марта 1942; Зборник НОР, III, 2, док. 194, Извјештај Вељка Мићуновића од 28. марта 1942; Исто, док. 196, Извјештај штаба комбинованог пјешивачког батаљона од 29. марта 1942; Исто, III, 3, док. 5, Саопштење штаба Ловћенског НОП одреда од 5. априла 1942; АИИ—Т, IX 1а—161 (42), Релација Пјешивачког националног батаљона; Исто, IX 1а—163 (42), Релација Загарачког националног батаљона; Буро Вујовић, *Загарач у НОП* (рукопис).

⁴⁰⁵ Зборник НОР, III, док. 5, Саопштење штаба Ловћенског НОП одреда од 5. априла 1942; Исто, док. 3, Извјештај штаба Ловћенског НОП одреда од 4. априла 1942; *Глас Црногорца* бр. 13, од 18. априла 1942, 4.

⁴⁰⁶ Саопштење Главног штаба бр. 10 од 17. априла 1942; Буро Вујовић, *Загарач у НОБ*, 50 (рукопис).

⁴⁰⁷ В. Вујовић, нов. дјело.

⁴⁰⁸ Исто.

ка чета, Одред цетињских националиста Михаила Кековића, Подгорички батаљон са Метохијском четом и Комански батаљон.⁴⁰⁹ Националисти су поново овладали Загарацем, а партизани су се повукли према Марковини.

Други никшићки ударни батаљон, дјелови Ловћенског НОП одреда, Граховска, Бањско-вучедолска и Команско-загарачка партизанска чета извршиле су 10. априла противнапад на удружене националистичке и окупаторске снаге. Партизани су дијелом успјели да одбаце непријатеља: 2. никшићки батаљон је успио да продре до Малог Гарча, гдје су надмоћније непријатељске снаге успјеле да га одбаце. Обје стране су имале велике губитке. Посебно је италијанска артиљерија са Бенина убла нанијела велике губитке 2. ударном никшићком батаљону, који је имао 14 мртвих и 16 рањених бораца.⁴¹⁰

Два дана послје дефинитивног заузимања Загараца од стране националиста и окупатора, јаче снаге дивизије Таро (више од једног пука) и одред Крста Поповића напали су партизанске снаге у Бјелицама и 13. априла заузели Чево.⁴¹¹ Италијанске снаге и око 250 националиста извршили су покрет из Ријеке Црнојевића у правцу Метериза. Батаљон Царев Лаз и дјелови Зетског НОП батаљона, по директиви, Ловћенског одреда, повукли су се са тог терена у Катунску нахију.⁴¹²

Послје заузимања Чева штаб Ловћенског одреда је такође издао директиву за повлачење партизанским снагама са подручја Љуботиња, Црмнице и Црногорског приморја. Тринаестог априла увеће батаљони 13. јули, Јован Томашевић и дио Приморског повукли су се са свог терена у Катунску нахију, у Цуце.⁴¹³

Послје повлачења батаљона Јован Томашевић „национална“ чета формирана 6. априла на Цетињу од интернираца из Црмнице, предвођена Ристом Хајдуковићем упала је средином априла преко Брајића у Црмницу и спојила се с националистима који су се на челу с Петром Вулековићем, капетаном бивше црногорске војске, кретали од Вирпазара. Тада је формиран Црмнички национални батаљон од око 600 људи. У Црмници је тиме наступио период националистичке страховладе — „чишћење“ терена од партизана, формирање „националних“ одбора судова и уопште организовање власти.⁴¹⁴

⁴⁰⁹ АИИ—Т, IX 1а—163 (42), Релација Загарачког националног батаљона; Исто, IX 16—59 (43), Релација Команског националног батаљона; *Зборник НОР*, III, 4, док. 232, Релација рада кап. Шпира С. Стојановића; Ђуро Вујовић, н. дј., 51.

⁴¹⁰ *Зборник НОР*, III, 3, док. 40, Извјештај штаба II ударног батаљона Никшићког НОП одреда од 22. априла 1942; Ђуро Вујовић, н. дј., 53.

⁴¹¹ *Глас Црногорца* бр. 12, од 14. априла 1942.

⁴¹² *Глас Црногорца* бр. 13, од 18. априла 1942; Ј. Лопичић, *Ратни дневник*, I, 216 — 219.

⁴¹³ Филип Бајковић, *Ловћенски одред пред формирање IV пролетерске*, IV протерска, Београд 1952, 35 —; Ј. Михаљевић, н. дј., 16—23.

⁴¹⁴ *Глас Црногорца* бр. 15, од 2. маја 1942, 3, и бр. 17, од 9. маја 1942, 2.

Загарачки и Комански национални батаљон и Спужка чета извршили су по наређењу Баја Станишића покрет преко Марковине и 16. априла стигли на Чево.⁴¹⁵

Послије заузимања Чева, један пук дивизије Таро вратио се 17. априла преко Штитара и Ријеке Црнојевића на Цетиње. У претходници му је ишла једна чета Команског батаљона.⁴¹⁶ Убрзо затим Загарачки национални батаљон се вратио у Загарач.⁴¹⁷

Повратком италијанског пука, Загарачког батаљона и чете Команског батаљона окупаторске и „националне“ снаге на Чеву су знатно ослабљене и нијесу могле предузимати значајније акције против партизана. Због тога је 21. априла Крсто Поповић интервенисао код команде дивизије Таро да пошаље у помоћ једну батерију топова, извесну количину пјешадијског наоружања или још један батаљон италијанске пјешадије, како би се могле наставити операције против партизана. К. Поповић је тражио и садјејство италијанских јединица од Милојевића у правцу Ластве Чевске и од Никшића у правцу Броњанца и Грахова, као и ангажовање италијанске авијације (да бомбардује партизанске положаје).⁴¹⁸

Пошто су повратком италијанског пука са Чева ослабљене националистичке снаге у Катунској нахији, Баја Станишић је команданту Катунских трупа Крсту Поповићу за операције против партизана ставио на располагање три своја ојачана батаљона: Комански, Загарачки и Пјешивачки (јачине око 1400 војника).

Део Команског батаљона који је ишао на Цетиње као претходница италијанском пуку вратио се на Чево 22. априла. Штаб Команског батаљона је тражио да се врати на своју територију, али је сходно споразуму Крста Поповића и Баја Станишића остао привремено у саставу Катунских трупа.⁴¹⁹

По наређењу Баја Станишића Загарачки национални батаљон ојачан једном четом Спужког батаљона и Пјешивачки батаљон ојачан Дољском четом Петрушинског батаљона извршили су 27. априла покрет правцем Доња Ластва — Горња Ластва — Меоца — Убли и Орани До — Лупоглав — Меоца.⁴²⁰

Уз садјејство три Станишићева ојачана батаљона и италијанских снага (пјешадија, артиљерија и авијација), Катунске трупе су 27. априла наставиле офанзиву у Катунској нахији.⁴²¹ Овим снагама су садјеј-

⁴¹⁵ АИИ—Т, IX 1а—163 (42) и IX 16—59 (43), Релација Загарачког и Команског националног батаљона.

⁴¹⁶ АИИ—Т, IX 16—59 (43), Релација Команског националног батаљона, 417;

⁴¹⁷ Исто, IX 1а—163 (42), Релација Загарачког националног батаљона.

⁴¹⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 207, Писмо начелника Катунских трупа од 21. априла 1942.

⁴¹⁹ АИИ—Т, IX 16—59 (42), Релација Команског националног батаљона.

⁴²⁰ АИИ—Т, 1а—161 (42) и IX 1а—173 (42), Релација Пјешивачког и Загарачког нац. батаљона.

⁴²¹ Зборник НОР, III, 3, док. 55, Извјештај Ловћенског одреда од априла 1942.

ствоваале и снаге Никишићког националног одреда које су напаале партизанске снаге на Будочу.⁴²²

Непријатељски напад од 27. априла завршен је неуспјехом. У региону Меоца и Убала удружене окупаторске и националистичке снаге су одбијене и натјеране на повлачење, уз губитке од око 20 мртвих и више рањених.⁴²³ Ојачани Пјешивачки национални батаљон, који је у борби с партизанима на Радовом куку, Водним главицама, Стражници, Несиленом врху и Ораном Долу претрпио осјетне губитке (20 избачених из строја), протјеран је чак до Витасојевића.⁴²⁴

Пошто се прегруписао и попунио, Пјешивачки национални батаљон је 4. маја поновио напад на линији Орани До — Меоца — Убли.⁴²⁵ Њему је успјело да на више мјеста пробије партизанске положаје. У току тродневних борби партизани су принуђени да напусте Катунску нахију и да се повуку према Лигунару, Јабуци и Пустом Лисцу. У овим борбама Станишићеви батаљони су показали већу упорност него Поповићеве јединице.⁴²⁶

Послије повлачења партизана из Катунске нахије Крсто Поповић се вратио на Цетиње, гдје је посјетио команданта италијанске дивизије Таро. То је у ствари било враћање посјете генералу Педрацолију.⁴²⁷ Приликом посјете Цетињу Крсто Поповић је изјавио да за успјех у Катунској нахији има да захвали, поред осталог и искреној сарадњи и потпори италијанских војника и официра, који су на овом фронту ишли раме уз раме са његовим војницима.⁴²⁸

Пошто је од Педрацолија добио упутства за даљи рад, Крсто Поповић се истог дана вратио на Чево.

Јединице Крста Поповића и Станишићеви батаљони који су им садијествоали приступали су организацији националистичке власти одмах по заузимању појединих мјеста. У Броњанцу су Пјешивачки и Загарачки батаљон у току 8. и 9. маја организовали чету националиста под командом Ђоке Гардашевића.⁴²⁹ Десетог маја Пјешивачки батаљон је извршио покрет у правцу Широке Улице и у току неколико наредних дана заузео Клачину, Бубрежак, Риђане и Штедим, гдје су такође одмах организоване „националне“ чете.⁴³⁰ У току 11. маја формиран је Кочански национални батаљон под командом резервног мајора Рака Мићуновића. У састав тог батаљона ушле су Риђанска, Клачинска и Кочанска чета, док је од Милочанске и Душке чете форми-

⁴²² Исто, док. 58, Писмо Саве Ковачевића од 1. маја 1942.

⁴²³ Исто, док. 57, Извјештај штаба Ловћенског одреда од априла 1942; Филип Бајковић, *Ловћенски одред пред формирање Четврте пролетерске*, Четврта пролетерска, Београд 1952, 36.

⁴²⁴ АИИ—Т, IX 1а—161 (42), Релација Пјешивачког националног батаљона.

⁴²⁵ Исто; *Зборник НОР*, III, 3, док. 65, Извјештај штаба Ловћенског одреда.

⁴²⁶ *Зборник НОР*, III, 3, док. 65, Извјештај штаба Ловћенског НОП одреда од 7. маја 1942; АИИ—Т, IX 16—59 (43), Релација Команског нац. батаљона.

⁴²⁷ *Глас Црногорца* бр. 18, од 12. маја 1942, 2.

⁴²⁸ Исто.

⁴²⁹ АИИ—Т, IX 1а—161 (42), Релација Пјешивачког националног батаљона.

⁴³⁰ Исто.

ран посебан батаљон под командом Обрена Божовића (рез. потпоручника) који је ушао у састав четничког одреда Бошка Аграма.⁴³¹

„Националне“ јединице које су се налазиле под командом Крста Поповића уз савјештво Италијана извршиле су 18. маја напад на дјелове Ловћенског и Никшићког партизанског одреда на Великој Ракити и Великој Ненади и успјеле да их одбаце према Загори.⁴³²

Ускоро затим удружене окупаторске и националистичке снаге заузеле су Трубјелу и Трепча. Двадесет петог маја дјелови италијанске дивизије Месина заузеле су Драгаљ и Грахово, последице чега су снаге Ловћенског и Никшићког НОП одреда биле принуђене да се повуку преко Велимља у Голију, а затим у Пиву.⁴³³

Пад Чева и присуство јачих окупаторских снага и јединица Крста Поповића и Баја Станишића у Катунској нахији охрабрили су непријатеље народноослободилачког покрета у Кривошијама и граховској општини и подстакле их да ступе у акцију. Већу активност у том погледу показала је група прочетнички оријентисаних Кривошијаца која је припремала завјеру против руководства народноослободилачког покрета. Повезавши се са својим истомишљеницима из Грахова и Црквице и са Крстом Поповићем, она је направила план да побије све комунисте, односно војно и политичко руководство са подручја Орјенског батаљона, а затим да преузме команду над јединицама и придружи се осталим „националним“ јединицама и Италијанима.⁴³⁴ Према том плану, акција је требало истовремено да почне и у Горњим и у Доњим Кривошијама. Завјереници су 27. априла убили командира партизанске чете у Горњим Кривошијама Вукадина Самарџића са три партизана, а потом формирали своју чету и за командира поставили Сима Ш. Самарџића.⁴³⁵ Ова акција је изазвала врење код неких водова Орјенског батаљона. Међутим, штаб је убрзо интервенисао и једним својим водом и уз помоћ дјелова Цуцког и Граховског партизанског батаљона завјеру у Горњим Кривошијама угушио. У борби до које је овом приликом дошло погинуо је командир завјереничке чете, један број завјереника се предао, а око 15 их је побјегло у Црквице гдје су се налазили Италијани.⁴³⁶ Завјера у Доњим Кривошијама је на вријеме откривена и спрјечена.⁴³⁷

Послије ових догађаја припадници НОП-а појачали су будност. Почетком маја група од око 50 Кривошијаца и Граховљана, не могавши да развије своју непријатељску активност на слободној територији, побјегла је к окупатору у Црквице и у Гркавац.⁴³⁷ И поред тога, све до повлачења Орјенског батаљона активност прочетничких елемената у Кривошијама била је онемогућена.

⁴³¹ АИИ—Т, IX 1а—312 (42), Релација Кочанског националног батаљона.

⁴³² Зборник НОР, III, 3, док. 117, Извјештај Саве Ковачевића и Вељка Мићуновића од 18. маја 1942; АИИ—Т, IX 1б—59 (43), Релација Команског нац. батаљона; Ј. Михаљевић, н. д., 46—47.

⁴³³ Зборник НОР, III, 3, док. 128, Писмо инструктора ОК КПЈ—Никшић од 24. маја 1942.

⁴³⁴ Д. Живковић, н. д., 163.

⁴³⁵ Исто.

⁴³⁶ Исто.

⁴³⁷ Исто.

*Напад националиста Баја Станишића на партизанске снаге у Жупи
Никшићкој*

Крајем марта НОП одред *Бијели Павле* и дјелови Зетског одреда (Пиперски батаљон и неке јединице из Куча, Братоножића и Брскута) повукли су се у Жупу Никшићку. У првој половини априла ове су снаге реорганизоване и од њих су формирана три ударна батаљона.

Почетком априла Баја Станишић је припремио напад на ове снаге у циљу њиховог протјеривања и подстицања на формирање „националне“ организације у Жупи Никшићкој. Припреме напада помогао је и окупатор — храном, оружјем и другом ратном спремом, као и пребацивањем „националних“ јединица у рејон прикупљања.⁴³⁹ У зору 12. априла Кучко-братоношка национална бригада (Доњокучки, Горњокучки и Братоножићки батаљон) и три батаљона Бјелопавлићког националног одреда (Косоволушки, Павковићки и Вражегрмски батаљон), јачине око 1500 војника, извршили су покрет из рејона прикупљања (села Вилићи и Подвраће), одбацили партизанске снаге са Острошких греда, Међећег, Бршна, Жировнице и истог дана избили на ријеку Прачаницу у Жупи Никшићкој.⁴⁴⁰ Кучко-братоношкој националној бригади и Бјелопавлићком националном одреду савјествовали су италијанске тенковске и артиљеријске јединице и авијација, Никшићки национални одред и Комабиновани батаљон Зетског националног одреда.⁴⁴¹ Штаб Никшићког НОП одреда организовао је противнапад, до кога је дошло 15. априла. У противнападу су учествовали: два батаљона Зетског НОП одреда која су се налазила на том терену, 1. и 3. никшићки ударни батаљон и самостална Ловћенска чета. Партизанске јединице су направиле обухват и у дводневној борби у Моракову, у Југовићима, код Манастира Св. Луке и на Кабленој глави и Жировници нанијеле непријатељу велике губитке, натјеравши га на повлачење према Озринићима и Никшићу. Непријатељ је имао око 70 мртвих и велики број рањених, а партизани 12 мртвих и 35 рањених бораца.⁴⁴²

Користећи забуну која је настала у четничким редовима послје пораза у Жупи, два ударна батаљона из састава одреда *Бијели Павле* и Зетског одреда извршила су упад у Бјелопавлице и Пипере.⁴⁴³ Они су 19. априла напали 3. чету Вражегрмског националног батаљона у селу Подвраћу, а 23. априла изненадиле су националисте на Радовчу, напали их и заробили око 20 људи (које су убрзо пустили) заплијенивши из-

⁴³⁹ АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација батаљона Кучко-братоношке бригаде.

⁴⁴⁰ Исто; IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона; Исто, IX 1а—93 (43), Релација Павковићевог националног батаљона.

⁴⁴¹ Саопштење Главног штаба бр. 10, од 17. априла 1942; АИИ—Т, IX 1а—279 (42), Релација Љешанског националног батаљона; Батрић Јовановић, н. д., 623.

⁴⁴² АИИ—Т, IX 1а—251 (42), Релација Кучко-братоношке бригаде; Исто, IX 1а—93 (43), Релација Павковићевог националног батаљона; Саопштење ГШ бр. 10, од 17. априла 1942; Зборник НОР, III, 3, док. 33, Извјештај Главног штаба од 20. априла 1942.

⁴⁴³ Зборник НОР, III, 3, док. 33, Извјештај Главног штаба од 20. априла 1942.

вјесну количину оружја и другог ратног материјала.⁴⁴⁴ По сугестији Врховног штаба, ударни батаљони одреда *Бијели Павле* и Зетског одреда су наставили с упадима на територију Бјелопавлића и Пипера.⁴⁴⁵ Они су 4. маја напали јаче четничке снаге на линији Острог — Долови Ковачевића. Партизани су успјели да продру до Тараша, надамак Даниловграда, избацивши непријатељу из строја велики број људи. Само у борби на Незброју и Мужнику националисти су имали 10 мртвих и 27 рањених, а 48 их је заробљено.⁴⁴⁶

Окупатор и националисти су настојали да разбију партизанске снаге које су се биле концентрисале у Жупи Никшићкој и одатле вршиле честе упаде на окупирану територију. У том циљу је Бајо Станишић 5. маја наредио команданту Подгоричког националног одреда да са Подгоричким и 1. и 2. пиперским националним батаљоном изврши покрет преко Радовча, Вукотице и Турије у правцу Жупе Никшићке. Подгорички и 1. пиперски батаљон пристигли су 7. маја увече на Копиле, а 2. пиперски на Радовче. Јачина националних батаљона износила је 660 људи.⁴⁴⁷ Ударни батаљон одреда *Бијели Павле* и Зетског одреда напали су ове снаге 8. маја изјутра. У борби која је трајала готово цијели дан партизани су избацили непријатељу из строја 20 људи, а затим су се повукли.⁴⁴⁸

Учестали партизански упади на окупирану територију ипак није су битније утицали на крајњи исход непријатељске офанзиве. У кратком временском размаку, од 9. до 12. маја, јаче непријатељске снаге извршиле су општи напад на Жупу Никшићку. У њему су учествовали дјелови италијанске дивизије *Алпи Граје*, Никшићки, Бјелопавлићи и Подгоричко-пиперски национални одред, Кучко-братоношка бригада и Љешански оперативни батаљон.⁴⁴⁹ Четврти никшићки ударни батаљон и Љовћенска партизанска чета, који су се налазили на подручју Жупе, нијесу се могли супротставити много надмоћнијим непријатељским снагама. На Кабленој глави је 12. маја погинуло 11 националиста на челу с командантом Кучко-братоношке бригаде потпуковником Савом Вујошевићем, али су непријатељске снаге сјутрадан без јачег отпора ипак ушле у Жупу Никшићку.⁴⁵⁰ Убрзо затим и у Жупи се приступило стварању „националне“ организације.

⁴⁴⁴ АИИ—Т, IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона; Исто, IX 1а—318 (42), Релација Пиперског националног батаљона; Саопштење Главног штаба бр. 11, од 1. маја 1942; Зборник НОР, III, 4, док. 232, Релација рада кап. Шпира С. Стојановића.

⁴⁴⁵ Зборник НОР, II, 3, док. 134, Писмо Врховног штаба од 10. априла 1942.

⁴⁴⁶ Зборник НОР, III, 4, док. 233, Релација рада кап. Шпира Стојановића; Саопштење Главног штаба бр. 11, од 11. маја 1942.

⁴⁴⁷ АИИ—Т, XI 1а—318 (42), Релација Пиперског националног батаљона.

⁴⁴⁸ Исто; Саопштење Главног штаба бр. 11, од 11. маја 1942.

⁴⁴⁹ АИИ—Т, IX 1а—93 (43); Исто, IX 1а—165 (42); Исто, IX 1а—251 (42); Исто, IX 1а—279 (42); Исто, 1а—318 (42), Релације Павковићевог и Вражегрмског батаљона, Кучко-братоношке бригаде, Љешанског и Пиперског батаљона.

⁴⁵⁰ Исто.

Борбе на колашинском сектору од средине априла до средине маја 1942.

Крајем марта и почетком априла Павле Ђуришић је приступио реорганизацији четничких снага у Колашину. Од млађих и оданих људи формиран су такозвани стални четнички одреди, а од осталог људства бригаде на територијалној основи.⁴⁵¹ Око 9. априла, пошао је у бјелополски, а затим у берански срез, гдје је такође извршио реорганизацију четничких снага. За команданта четничких одреда у бјелополском срезу наименовао је мајора бивше југословенске војске Радула Кујовића.⁴⁵²

Средином априла Ђуришић је са реорганизованим четничким јединицама припремио напад на партизанске снаге на Сињајевини и у Горњој Морачи. Петнаестог априла наредио је Другом четничком јуришном батаљону и липовским и пољским четницима да нападну снаге Другог дурмиторског ударног батаљона које су се налазиле на катуну Вратло на Сињајевини, у циљу њиховог опкољавања и уништавања.⁴⁵³ Истовремено је наређено једној чети Трећег јуришног батаљона, Морачком и Ровачком четничком батаљону да изврше демонстративни напад на партизанске снаге у Горњој Морачи, у циљу њиховог везивања, како би се послѣје уништења партизана на Вратлу и на њих извео напад.⁴⁵⁴

У зору 16. априла четници су неопажено пришли катуну Потрк, гдје су опколили једну чету Другог ударног дурмиторског батаљона и напали је. Изненађена чета пружила је жилав отпор, али је ипак савладана од надмоћнијег непријатеља. У борби је погинуло 11 партизана, а 28 је заробљено, од којих је пет на лицу мјеста убијено и заклано.⁴⁵⁵ Први и дјелови Другог дурмиторског ударног батаљона који су држали положаје према Липову, у Лучкој гори и Коврчком ждријелу покушали су да пруже помоћ опкољеним друговима, али су у томе закаснили.⁴⁵⁶

Послије уништења ове чете на Потрку четници су свој напад усмјерили на Горњу Морачу. Нападом из више праваца успјели су да направе обухват око Никшићког батаљона и доњоморачких и горњоморачких партизана. Зато су ови били принуђени да се повлаче по беспутном терену, преко села Завраца и Горњоморачке капе, и пређу у шавнички срез. Са њима су се повукли и чланови Општинског и Среског народноослободилачког одбора и други родољуби.⁴⁵⁷

Неколико дана касније, тј. 23. априла, 1. дурмиторски, 2. комски и 3. зетски ударни батаљон Бајо Секулић, јачине око 500 људи, преко

⁴⁵¹ АИИ—Т, IX 1а—178 (42), Наредба Штаба Лимских четничких одреда од 3. априла 1942; Михаило П. Минић, *Расуте кости* (1941—1945), 147.

⁴⁵² М. П. Минић, *Расуте кости*, 147.

⁴⁵³ АИИ—Т, IX 1а—323 (42), Наређење Павла Ђуришића од 15. априла 1942; Исто, IX 1а—187 (42), Наређење штаба Комбинованог четничког одреда од 15. априла 1942; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 257.

⁴⁵⁴ Исто.

⁴⁵⁵ Зборник НОР, III, 3, док. 33, Извјештај Главног штаба од 20. априла 1942; Исто, III, 4, док. 89, Писмо Моше Пијаде од 20. априла 1942; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 259.

⁴⁵⁶ Исто.

⁴⁵⁷ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 260—261.

Лоле, Горњоморачке капе, Сињајевине, Јаворја и Семоља упали су у Горњу Морачу. Напад је извршен из више праваца — преко Сврка, Редица, Трновице, Старца, Бљића и Пожње. Четници су били изненађени, па су се повукли у неред и претрпјели осјетне губитке: 31 мртви, 35 заробљених а извјестан број се утопио у Морачи.⁴⁵⁸ Двадесет седмог априла партизани су се повукли — због опасности од поновног непријатељског обухватног напада.⁴⁵⁹

Чести и изненадни упади партизана нијесу обесхрабрили четнике Павла Ђуришића. Они су 1. маја напали дјелове 2. дурмиторског и 3. никшићког ударног батаљона на Вратлу, Јаблановом врху, Градишту и Семољу, на Сињајевини. У борби која је трајала читав дан четници су одбачени натраг, у Липово.⁴⁶⁰

Увиђајући важност Сињајевине и Мојковца за одбрану не само шавничког среза него и шире партизанске територије са центром у Фочи, као и значај који су им партизани придавали, Павле Ђуришић је за почетак маја планирао шири и свеобухватни напад на овај сектор. Пошто је четничке одреде који су били концентрисани у Колашину припремио за то, крајем априла пошао је на терен Равне Ријеке (бјелополски срез) гдје се налазила Бјелополска бригада. Почетком маја Ђуришић је с овом бригадом пошао преко Ракице, са циљем да разбије партизанске снаге на Развршју, Мједеном гумну и Пржиштима, да у виду клина направи продор преко Бојне њиве према Прошћењу и да на тај начин пресијече комуникацију Мојковац—Шаховићи. Мање снаге Бјелополске бригаде послате су преко Јабучине да изведу демонстративни напад на партизанске снаге у Шеховићима.⁴⁶¹

Четници ик Колашина извршили су напад на партизанске снаге у ширем рејону Мојковца 4. маја изјутра. То су учинили у три колоне. Лијевог колонном, која је пошла од Клисуре Баковића преко огранка Сињајевине према цркви Ружици, са задатком да затвори ждријело између Бистрице и Сињајевине код катуна Крајеви, командовао је мајор Андрија Весковић. Друге двије колоне, под командом мајора Милорада Јоксимовића и Љуба Минића, нападале су преко планине Бјеласице према Мојковцу и долином Таре према Пољима Колашинским.⁴⁶² У току борбе четницима су дошли у помоћ Будимски четнички батаљон под командом капетана Мирка Бабовића и Манастирски батаљон под командом капетана Милића Бојичића.⁴⁶³ У првом налету четници су заузели Развршје, Мједено гумно, Бистрицу, Поља и Мојковац и потисли снаге Бјелополског одреда према Сиги и Церу, док су дио Бера-

⁴⁵⁸ Саопштење Главног штаба бр. 11, од 11. маја 1942; Батрић Јовановић, н. дј., 630.

⁴⁵⁹ Батрић Јовановић, н. дј., 630.

⁴⁶⁰ Саопштење бр. 11, од 11. маја 1942; Батрић Јовановић, н. дј., 631; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 264.

⁴⁶¹ М. П. Минић, н. дј., 148.

⁴⁶² Саопштење бр. 11, од 11. маја 1942; *Зборник НОР*, III, 4, док. 98, Извјештај штаба Бјелополског НОП одреда од 6. маја 1942; М. П. Минић, н. дј., 149; М. Т. Јоксимовић, н. дј., 82.

⁴⁶³ М. П. Минић, н. дј., 149.

нског батаљона и Бјелопавлићки вод остали у позадини четника на Бјеласици.⁴⁶⁴ У току 4. и 5. маја партизани су извршили неколико успјешних противнапада.

Уз одобрење и сагласност Врховног штаба, Главни штаб је у међувремену припремао напад на непријатеља у Колашину. У вријеме четничког напада на Мојковац, у покрету према овоме мјесту били су 1. батаљон Прве пролетерске бригаде, 1. омладински батаљон, 3. ударни батаљон Зетског НОП одреда *Бајо Секулић*, 2. комски ударни батаљон и три ударна батаљона Дурмиторског одреда. У току 6. и 7. маја ове јединице су стигле у рејон Мојковца. Командант Главног штаба Пеко Дапчевић, који је истовремено стигао у тај крај, издао је 7. маја заповијест за напад на четничке снаге у рејону Мојковца.⁴⁶⁵ Напад је извршен 9. маја у зору. У току дводневних оштрих борби (9. и 10. маја) партизани су повратили Мојковац и околину, разбили четнике и одбацили их према Колашину. У борбама на Скари, у Пољима, Горњој и Доњој Штитарици, на Великом Препрану, Боровњачком кршу и Вечериновцу четници су претрпјели велике губитке. У борбама од 4. до 10. маја, рачуна се, имали су око 150 избачених из строја. Том приликом је погинуо командант Будимског четничког батаљона капетан Мирко Бабовић.⁴⁶⁶

Четничким поразом код Мојковца отворен је пут партизанима према Колашину. Због тога је Павле Ђуришић пожурио у Колашин, у циљу организовања одбране. Четничке снаге из беранског, андријевичког и колашинског среза запосјеле су околна утврђења, у самом Колашину организовано је неколико отпорних тачака, а неколико специјалних четничких јединица распоређено је по околним селима, са задатком да у случају партизанског напада дјелују из позадине.⁴⁶⁷

Послије разбијања четничких снага у рејону Мојковца Главни штаб је приступио реализацији детаљних припрема за напад на четнике у Колашину. При томе се руководио оперативном идејом да се разбије и уништи важно четничко упориште у Колашину, ослободи колашински срез и продужи офанзивно дејство према Васојевићима и у свим другим правцима, убацујући у дубину ударне партизанске јединице који ће војничким и политичким радом дизати борбени дух и народу и проширити базу ослободилачке борбе.⁴⁶⁸ Главни штаб је формирао Оперативни штаб (Милован Ђилас, Велимир Терзић и Саво Дрљевић) који је имао да руководи операцијама код Колашина. Оперативни штаб је за ову акцију имао на располагању десет ударних батаљона (1, 2. и 3. дурмиторски, 1, 2. и 3. комски, Дурмиторски омладински, 3.

⁴⁶⁴ Зборник НОР, III, 4, док. 98, Извјештај штаба Бјелопољског НОП одреда III, 3, док. 64.

⁴⁶⁵ Зборник НОР, III, 3, док. 64.

⁴⁶⁶ Зборник НОР, III, 3, док. 74, Извјештај Пека Дапчевића од 9. маја 1942; IX 1а—279 (42); Исто, 1а—318 (42), Релација Павковићевог и Вражегрмског батаљ, Анђелић, Град на Тари, 263—273; М. П. Минић, н. дј., 148—153.

⁴⁶⁷ М. П. Минић, н. дј., 154; М. Т. Јоксимовић, н. дј., 83.

⁴⁶⁸ Зборник НОР, III, 3, док. 97, Заповијест Главног штаба од 14. маја 1942. за напад на Колашин; Исто, док. 98, Извјештај Главног штаба од 14. маја 1942.

никшићки, 1. омладински и Милешевски батаљон) и један батаљон Прве пролетерске бригаде.

Напад је извршен 16. маја у зору, из три правца. Десна колона је нападала преко планине Сињајевине, Липова и Рујевика. Средња колона је нападала преко Великог Препрана и Маркова брда. Лијева колона, најбројнија (шест батаљона), добила је најважнији и најтежи задатак, да преко Мојковца, Биоградског језера, Мелаје, Мушовића Ријеке, Дрпа, Излазака, Шљивовице, Трунића Дола и Лугова обухвати Колашин са источне и југоисточне стране и пресијече одступницу четничким снагама према беранском срезу и Матешеву.⁴⁶⁹

Четници су, међутим, спремно и организовано дочекали партизански напад. Иако је борба на неким секторима трајала до увече, они су у противнападу доста лако одбацили партизанске колоне, које су због тродневног исцрпљујућег марша и глади биле на крајњој граници физичке снаге.⁴⁷⁰

Повлачење партизанских снага из Црне Горе

Средином маја Бајо Станишић и Павле Ђуришић састали су се на Златици, код Подгорице. На састанку је донесен план операција свих четничких (и „националних“) снага у Црној Гори против партизана и одређен дан опште акције. Предвиђено да се овај удар на партизанске снаге изврши са три четничке колоне.

Лијева ударна колона под командом Баја Станишића имала је да напада преко Никшића, Годије, Горанска (Пива), Гацка и Автовца, према Калиновику и Фочи. Централна ударна колона (четници из колашинског, андријевичког и беранског среза) под непосредном командом Павла Ђуришића добила је задатак да напада преко Сињајевине, Шавника и Жабљака и долином Таре, до Шћепан-Поља. Десна колона — тј. Недићеве снаге под командом мајора Милоша Глишића (јачине око 300 људи) и мајора Вучка Игњатовића, затим четници из Санцака под командом мајора Здравка Касаловића, Војислава Лукачевића, Петра Баћевића и других четничких команданата — према овом плану требало је да изврши напад од Шаховића, Коврена и Пљеваља десном обалом Таре преко Левера и Бобова ка Челебићу, Шћепан-Пољу и Фочи.⁴⁷¹ Овај план је имао за циљ да се партизанске снаге опколе у долини Пиве и Таре и униште на том простору.⁴⁷²

У вријеме партизанског напада на Колашин (16. маја) Павле Ђуришић се налазио на састанку с Бајом Станишићем на Златици. Чим је сазнао за напад, он се са својом пратњом пребацио италијанским камионима у Колашин, гдје је организовао противнапад и гоњење парти-

⁴⁶⁹ Исто.

⁴⁷⁰ Исто; док. 124, Извјештај Велимира Терзића од 20. маја 1942; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 274—282; Ватрић Јовановић, *Црна Гора у НОР*, 654—658; М. П. Минић, н. дј., 153—156.

⁴⁷¹ М. П. Минић, н. дј., 156—159.

⁴⁷² Исто; РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава С. Лукачевића.

зана преко Сињајевине и низ долину Таре.⁴⁷³ По доласку у Колашин Ђуришић је сазвао своје команданте који су се ту налазили и изнио им план операција за коначни обрачун с партизанима. У вези с тим он је наредио да један дио четничких снага под командом мајора Андрије Весковића изврши покрет преко Сињајевине за Жабљак и Дурмитор, док је други дио четничких снага ставио под своју непосредну команду и са њим извршио покрет италијанским камионом долином Таре у правцу Мојковца.⁴⁷⁴ Четнички напад на оба правца уследио је 19. маја. Четничке снаге које су извршиле напад на Сињајевину успјеле су да у току тродневних борби овладају Јаблановим врхом, Гусаром и другим кључним положајима на овој планини. Истовремено Ђуришић је овладао Мојковцем и његовом околином.⁴⁷⁵

Полазећи од тога да је много важније сачувати људство него територију, Врховни штаб је наредио хитно повлачење партизана са мојковачког сектора.⁴⁷⁶

Истовремено је уследио притисак окупаторских и четничко-сепаратистичких снага на овим правцима. Из Никшића, гдје је био концентрисао јаке снаге (дјелови дивизије *Ферара* и дивизије *Алпи Граје*), окупатор је извршио притисак у правцу Грахова, гдје је уз помоћ јединица Крста Поповића и Баја Станишића у току 18. маја заузео Велику Ракиту и Пенаду, а 23. маја Трубјелу и Трепчу.⁴⁷⁷ Снаге Ловћенског НОП одреда повукле су се у Голију. Орјенском батаљону је пресјечена одступаница, па је — не могавши да се повеже са главнином партизанских снага — расформиран 28. маја 1942.⁴⁷⁸ После заузимања Жупе Никшићке италијанска дивизија *Алпи Граје*, уз помоћ јединица Баја Станишића, отпочела је продор у правцу Шавника. Њима су садјествовале јединице Павла Ђуришића преко Сињајевине.

Италијанске дивизије *Пустерија* и *Венеција* и четничке снаге на десној обали Таре, у Санцаку у склопу опште офанзиве која је у то вријеме извођена на ширем подручју, појачале су притисак на партизанске јединице од Бијелога Поља у правцу Шаховића и од Пљеваља у правцу Бољанића, Мељака, Косанице и Коврена.

У таквој ситуацији, када се непријатељски обруч око партизанских снага у Црној Гори и Санцаку стезао са свих страна, на Жабљаку је 21. маја одржано партијско и војно савјетовање коме је присуствовао генерални секретар КПЈ и Врховни командант партизанских одреда Јосип Броз Тито. Одлучено је да партизанске снаге привремено напусте

⁴⁷³ М. П. Милић, н. дј., 155; М. Т. Јоксимовић, н. дј., 86.

⁴⁷⁴ Исто.

⁴⁷⁵ Зборник НОР, III, 4, док. 108, Извјештај Велимира Терзића од 21. маја 1942; Ватрић Јовановић, н. дј., 660—661; Д. Јауковић, *Санцак у НОБ*, V, ВИГ, 3, 1961, 37.

⁴⁷⁶ Зборник НОР, II, 4, док. 69, Наређење Врховног штаба од 21. маја 1942.

⁴⁷⁷ Зборник НОР, III, 3, док. 117, Извјештај Саве Ковачевића и др. од 18. маја 1942; АИИ—Т, IX 16—59 (43), Релација Команског националног батаљона.

⁴⁷⁸ Др Д. Живковић, н. дј., 195.

територију Црне Горе и Санџака, а да се један број руководећих парти-
јаца пребаци у позадину.⁴⁷⁹

Удружене италијанске и четничке снаге заузеле су 26. маја Боан,
а 27. маја Шавник и угрозиле Жабљак.⁴⁸⁰

Партизанске снаге су се повлачиле према Пиви, праћене у стопу
од окупаторских и четничких јединица. У Пиви су се партизани задр-
жали до средине јуна, да би омогућили повлачење својих болница са
тог простора.

Чим су партизани напустили Жабљак, четници су у овоме мјесту
успоставили своју власт. Већ 31. маја Павле Ђуришић је поставио ту
среског начелника (Вуксана Гојковића).⁴⁸¹

Од Станишићевих јединица које су добиле задатак да оперишу
правцем Никшић — Голија — Пива, формиран је почетком јуна Го-
лијски одред, који је у свом саставу имао око 1500 људи. Овај одред је
под командом мајора Бошка Павића стигао у Голију 12. јуна.⁴⁸² На пла-
нини Утесу, у Бањанима, формиран је 8. јуна Голијски национални ба-
таљон, који ће средином јуна ући у састав Голијског одреда.⁴⁸³

„Националне“ јединице под командом Крста Поповића послје за-
узимања Бањана (29. маја) обуставиле су даље напредовање.⁴⁸⁴

Послије повлачења партизана из Црне Горе приступило се фор-
мирању четничке организације и успостављању четничке власти и у
Пиви. Тај посао је повјерен капетану Николи Бојовићу. До краја јуна
формиран је Пивски четнички одред, који је у свом саставу имао 250
наоружаних четника (одред је имао на списку два активна батаљона по
70 и двије позадинске чете по 100 четника).⁴⁸⁵

Од партизанских снага које су се повукле из Санџака и Црне Горе
формиране су почетком јуна Трећа санџачка, а средином јуна Четврта
и Пета црногорска пролетерска бригада.

Напуштајући Црну Гору и Санџак, црногорски и санџачки родо-
љуби одржали су 16. јуна скупштину на Тјентишту. Ту су донијели ре-
золюцију у којој се разобличава национална издаја четничког покрета
Драже Михаиловића и црногорских сепаратиста.⁴⁸⁶ Резолуција црно-
горских и санџачких родољуба убрзо је емитована преко радио-стани-
це „Слободна Југославија“ и на тај начин је демократска јавност у са-
везничким земљама први пут упозната с издајничком улогом четнич-
ког покрета Драже Михаиловића.

⁴⁷⁹ Зборник НОР, III, 3, док. 158, Писмо Тита Александру Ранковићу од 31.
маја 1942; Д. Јауковић, н. дј., В, ВИГ, 3, 1961; 42.

⁴⁸⁰ Зборник НОР, III, 3, док. 157, Извјештај Главног штаба од 30. маја 1942.

⁴⁸¹ АИИ—Т, IX 1а—204 (42), Наредба Павла Ђуришића од 31. маја 1942.

⁴⁸² АИИ—Т, IX 1а314 (42), Релација Голијског националног батаљона.

⁴⁸³ Исто.

⁴⁸⁴ АИИ—Т, IX 16—59 (43), Релација Команског националног батаљона.

⁴⁸⁵ АВИИ—ЧА—ЦГ—В-1397, Извјештај капетана Николе Бојовића од 29. јуна
1942.

⁴⁸⁶ Зборник НОР, III, 4, док. 139 и 141, Записник и Резолуција конференције
родољуба Црне Горе, Боке и Санџака од 16. јуна 1942.

ГЛАВА ПЕТА

ОРГАНИЗАЦИЈА ЧЕТНИЧКЕ И СЕПАРАТИСТИЧКЕ ВЛАСТИ (ЈУН 1942 — ЈАНУАР 1943)

Послије повлачења партизанских снага у Црној Гори је наступио период окупаторске и четничко-сепаратистичке страховладе. У Црној Гори су остала партијска руководства (Покрајински комитет КПЈ и СКОЈ-а, окружна и средња руководства КПЈ и извјестан број политичких радника), са задатком да организују рад у позадини и развију политичку активност у народу. Остао је и један број партизана који није успио да се пробије кроз непријатељски фронт и повеже са партизанском главнином, односно пролетерским бригадама. Било је међу њима и комплетних партизанских јединица, (на примјер, Орјенски баталјон), које су се — не могавши се пробити — вратиле у позадину. Такође је враћен и један број бораца који због исцрпљености нијесу могли да издрже напоре и дужи марш. Рачуна се да је, осим партизанских збјегова, враћено на терен око 700 позадинаца. Пошто у новим условима већим групама није био могућ опстанак, оне су се реорганизовале у мање герилске групе које су претежно пошле у своје крајеве.

Националистичке, односно четничке и сепаратистичке оружане формације убрзо су предузеле претраживање терена и већ у првом налету успјеле да убију или похватају велики дио партизана.

Окупатор је истовремено, уз помоћ четника и сепаратиста, масовно интернирао заробљене партизана, партизанске породице и пријатеље народноослободилачког покрета. Велики број родољуба упућен је у концентрационе логоре по Албанији и Италији, а убрзо су формирани и логори у Црној Гори (у Бару, на острву Мамули, и на Забјелу код Подгорице), у које је такође упућено неколико хиљада родољуба. У сваком граду, а нарочито у селима, у првом реду у општинским центрима, основани су окупаторски, односно четничко-сепаратистички затвори, који су такође били пуни родољуба (познатији од осталих били су колашински и никшићки затвор, Богданов крај на Цетињу, Бранловица код Даниловграда и Брчели у Црмници). Још у почетку извршено је неколико масовних стријељања, у којима је страдало неколико стотина припадника народноослободилачког покрета, а нешто касније,

послије консолидације окупаторске и квислиншке власти, вршена махом појединачна, али зато бројна стријељања. Због хапшења припадника и пријатеља народноослободилачке борбе и страха који је захватио народ због масовних репресалија и терора, партијске и партизанске групе су биле принуђене да се за извјесно вријеме повуку у дубоку илегалност.¹

У општинама и мјестима где то раније није било учињено формирана је цивилна власт у облику општинских управа и ореских начелстава. Ту су власт преузели истакнути антикомунисти, који су се истакли у борбама против народноослободилачког покрета. Почетком јуна формирана је и жандармерија, са задатком да пружи помоћ италијанским полицијским снагама. Она је зато и била под њиховим надзором.²

Регулисање односа са окупатором

— Споразум Блажа Ђукановића и Пирција Биролија

Италијани су с неповјерењем гледали на националистичке оружане формације, упркос њиховој лојалности у операцијама против снага народноослободилачког покрета.³ Због тога је италијански војни гувернер за Црну Гору А. Пирцио Бироли предузео мјере да се њихове снаге ограниче и међусобни односи потпуније регулишу још док се главна група црногорских партизана налазила на граници Црне Горе према Босни (у Пиви). Нацрт споразума био је готов већ 5. јуна 1942. и одмах је достављен на мишљење Блажу Ђукановићу и осталим четничким вођама у Црној Гори.⁴ Пошто су ови дали примједбе, споразум је послје приличног одуговлачења потписан 24. јула 1942. У име окупатора потписао га је војни гувернер Црне Горе армијски генерал А. Пирцио Бироли, а у име црногорских националиста генерал Блажо Ђукановић.

Споразум је имао 12 тачака. Као прво, италијански гувернер Црне Горе примио је к знању обавезу црногорских националиста да ће „уз часно и лојално осјећање спрема Италијана“ наставити и до краја водити бескомпромисну борбу против комунизма и комуниста у Црној Гори; да ће сарађивати на повраћају реда, мира и јавне сигурности у земљи; да ће потпомагати привредни препород Црне Горе, „и то у циљу да у земљи створе најповољније услове за очекивање одлука, које ће бити узете у погледу дефинитивног уређења Црне Горе по завршетку рата“.

Пошто су размијенили изразе захвалности за помоћ и задовољства сарадњом коју су црногорски националисти и италијански окупатор остварили у борби против народноослободилачког покрета, као и саосјећање за губитке које су у тој борби претрпјели, одлучили су да

¹ Зборник НОР, III, 4, док. 144, Извјештај ПК КПЈ од 31. јула 1942.

² Исто, док. 219, Споразум Блажа Ђукановића и Пирција Биролија; Архив за историју радничког покрета у Загребу (даље: АХРП—З) Извјештај Литерса од (јуна) 1943.

³ АХИР—З, Извјештај Литерса од јуна 1943.

⁴ Поред Блажа Ђукановића, с нацртом споразума су били упознати Бајо Станишић, Ђорђе Лашић и др Саво Радовић, адвокат и предсједник националног одбора у Подгорици.

се на територији Гувернерства Црне Горе образује Одбор црногорских националиста од 17 чланова (по један за сваки срез и по један за градове Цетиње и Подгорицу), чија ће имена предложити потписници споразума гувернеру на одобрење.⁵ За сједиште Одбора одређено је Цетиње. Према споразуму, Одбор је једини компетентан и овлашћен да сарађује с италијанским властима, да предлаже лица која ће се именовати или потврдити у траћанској служби и да пружа свјетлости за обезбеђење и „добро“ земље. Одбор је добио право да поједине своје чланове делегира у сједишта разних италијанских команди и власти, у циљу сарадње са њима „у дјелокругу и по директивама садржаним у овом документу“.

У циљу „доброг завршетка срећно отпочете акције против комуниста“ и да би се спријечио њихов повратак, одлучено је да се на територији Црне Горе од „одабраних и пробраних црногорских националиста“ формирају три „летећа одреда“, на чијем ће се челу налазити Павле Ђуришић, Бајо Станишић и Крсто Поповић. Команданти „летећих одреда“ добили су у надлежност следеће срезове: Павле Ђуришић — Бијело Поље, Колашин, Беране, Андријевицу и Шавник.⁶ Бајо Станишић — Никшић, Даниловград и Подгорицу; Крсто Поповић — Цетиње, Бар и дио територије никшићког среза који је био у надлежности дивизије Таро. Одреди су имали у свом саставу по 1500 људи, али је тај број могао бити повећан или смањен на предлог Одбора а по нахођењу гувернера.⁷ Команданти „летећих одреда“ били су потчињени Блажу Ђукановићу, а овај је, према потреби, требало да буде у директном и тијесном контакту са гувернером и командантом окупационих трупа Црне Горе, који је истовремено био и командант 14. армијског корпуса. Блажо Ђукановић и команданти „летећих одреда“ могли су предлагати акције, гувернеру, команданту окупационих трупа Црне Горе, командантима дивизија (оних територија гдје су одреди смјештени), али никаква акција није могла бити изведена без одобрења италијанских војних команданата, који задржавају за себе и право издавања упута за извођење акција. Генерал Ђукановић и команданти одреда обавезали су се да пруже „сарадњу“ сваки пут кад она буде тражена од гувернера, команданта окупационих трупа или од команданата дивизија, али само у оквиру борбе против снага ослободилачког покрета које дјелује у Црној Гори. Акција „летећих одреда“ није могла бити извођена ван зоне оне дивизије која је надлежна за територију гдје су одреди смјештени, осим ако то одобри командант окупационих трупа. Посебним споразумом требало је да се утврде плате, исхрана и наоружање припадника „летећих одреда“ и њихових старјешина, као и помоћ њиховим породицама.

⁵ У нацрту споразума од 5. јуна било је предвиђено да одбор буде састављен од 12 чланова; међутим, накнадно је узета у обзир читава територија Санџака која се налазила у италијанској окупационој зони (АИИ—Т, IX 1а—30 (42)).

⁶ У нацрту споразума није било предвиђено да Шавник уђе у састав овог одреда, већ оног који ће оперисати у централном дијелу Црне Горе, тј. у одреду Баја Станишића. Међутим, ова територија је, свакако на инсистирање четника, додијељена Ђуришићу, јер се поклапала са територијом коју му је Д. Михаиловић дао у надлежност наредбом од 20. децембра 1941.

⁷ У нацрту споразума било је предвиђено да прве двије формације имају по 1500, а трећа 1.000 војника.

Одлучено је да се на територији сваке општине формирају и јединице „народне сељачке милиције“, од „способних и сигурних људи“ који ће се нормално бавити грађанским запимањем, али који ће бити спремни да узму оружје у случају појаве партизанских јединица. Јединице милиције имале су наоружање и своје команданте, а њихови припадници статус добровољаца, тако да су финансијску „потпору“ имали само за оно вријеме које проведу у акцијама.

У циљу одржавања „реда и сигурности“, Национални одбор био је овлашћен да предложи формирање одреда „националне полиције“ у споразуму са командантом краљевских карабинјера. Особе из састава полиције биле су у дисциплинском погледу под непосредном командом својих старјешина, а ови су дјеловали по упутствима и под контролом и надзором команданта краљевских карабинјера у појединим мјестима. Свака полицијаска акција морала је бити изведена на захтјев команданта карабинјера или им пак претходно бити пријављена.

Споразумом је предвиђено да надлежни органи Гувернерства и Националног одбора изврше ревизију политичког владања грађанских чиновника ради спровођења мјера дисциплинског и административног карактера. Национални одбор је овлашћен да предлаже гувернеру лица која треба именовати (или потврдити) за среске начелнике, предсједнике општина, сеоске старјешине, бирајући их „међу стручно спремицима, способним и прикладним, било по својој култури, било по њиховој скорошњој прошлости“, преузимајући истовремено и одговорност за њихов рад.

Споразум је обавезао Национални одбор да „покрет националиста Црне Горе“ не смије имати никаквих других политичких циљева и тенденција осим борбе за уништење „комунизма“, и то у „потпуној слози“ с италијанским јединицама, а посебно да спречи сваку евентуалну акцију која би могла бити уперена против италијанских власти.⁸

Ускоро по потписивању битни елементи споразума објелодањени су у виду прогласа на насловној страни *Гласа Црногорца*.⁹ Том приликом је Блажо Ђукановић овом гласилу дао изјаву у којој је рекао да је са задовољством прихватио понуду сарадње коју им је упутио италијански гувернер Црне Горе, а да је функцију предсједника Националног одбора и команданта „националних“ јединица примио уз потпуну сагласност његових сарадника. При том је изјавио да се само по себи разумије да ће свака акција бити предузета у потпуној сагласности и са одобрењем италијанских војних и цивилних власти.¹⁰

Неколико дана касније Војни уред Гувернерства објавио је службени коминике, у коме се такође износи основна садржина споразума.¹¹

Четничке вође у Црној Гори осјећале су да им од тзв. зеленаша пријети опасност, па су настојале да преко споразума са окупатором њихов утицај сведу на најмању мјеру. На ту опасност упозорио је Блажо Ђукановић у свом писму Лашићу од 7. јуна 1942.¹² Због тога се Ла-

⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 220.

⁹ Глас Црногорца бр. 37, од 30. јула 1942, 1.

¹⁰ Исто.

¹¹ Глас Црногорца бр. 39, 4. августа 1942, 1.

¹² АИИ—Т, IX 1а—30 (42).

шић залагао да се умјесто три формирају два летећа одреда, и то један од 1500 људи за срезове берански, андријевички, колашински и територију Санџака, а други, који би имао 3.000 људи, да обухвати све остале срезове. За команданта овог другог одреда Лашић је предлагао Рељу Пилетића, а за главног команданта свих националистичких снага, укључујући ту и жандармерију, Баја Станишића. Он је био против тога да се формира и трећи одред, за цетињски и барски срез, да се не би осјетила сувишна подвојеност у командовању и још више због тога да се на тај начин не даде повода „екстремним елементима да га искористе у своје оврхе у Црној Гори“.¹³ Иако Лашић наглашава да под екстремним елементима у првом реду мисли на комунисте и „зеленаше“, очито је, с обзиром на тадашњу ситуацију у Црној Гори, да су прва брита Лашићу били управо ови посљедњи. Он се такође залагао да сједиште Црногорског националног одбора буде у Подгорици а не на Цетињу, наводно због тога што се Подгорица налази у центру Црне Горе и има предност у саобраћајном и економском погледу. Иако би се ови разлози, у некој другој ситуацији, могли и уважити, ипак је вјероватније, да се Лашић руководио тиме што су „зеленаше“, у Цетињу могли имати кудикамо већи утицај него у Подгорици, гдје се налазила главна база контрареволуционарних грађанских снага велико-српске оријентације. Лашић се залагао да се из назива Црногорски национални одбор избаци ријеч „Црногорски“, наводно као плеоназам. Међутим, није тешко уочити да прави разлог није био то, већ околност да је он у томе осјећао призив црногорске посебности.¹⁴ Ова Лашићева примједба је углавном усвојена, али није свуда консеквентно у тексту споразума спроведена.

У својим настојањима да се у споразуму с окупатором иде „до крајњих граница до којих се може ићи“, четничке вође су углавном оствариле своја очекивања, а посебно су успјеле да постигну сагласност окупатора да се Црна Гора не обнавља као самостална држава до завршетка рата.

Убрзо после је потписивања споразума италијански гувернер је у првој половини августа одобрио формирање Црногорског националног одбора, који је имао задатак да буде трансмисија у односима окупатора и четника. Одбор је имао 18 чланова који су били наименовани као представници срезова, односно градова, и то: Љубо Вуксановић, адвокат (Андријевица), Михаило Пламенац, касац, судија (Бар), Вукота Дедовић, лекар (Беране), Јово Лазаревић, (Бијело Поље), др Саво Радовић, адвокат (Даниловград), Душан Влаховић, бивши подбан (Колашин); Блажо Ђукановић (Никшић), Слободан Пурић, лекар (Нова Варош), Војислав Ненадић (Пљевља), Дервиш Шећеркадић, муфтија (град Пљевља), Арсо Петровић (Подгорица), Никола Вукчевић (град Подгорица), Михаило Јевђевић, свештеник (Прибој), Мурат Шећерагић, трговац (Сјеница), Нико Мартиновић, лекар (Цетиње), Иво Радоњић (град Цетиње и Јеврем Шаулић (Шавник). Предсједништво су сачињавали: предсједник Блажо Ђукановић, почасни предсједник дивизијски ге-

¹³ АИИ—Т, IX 1а—IX 1а—31 (42), Писмо Ђ. Лашића од 10. јуна 1942.

¹⁴ АИИ—Т, IX 1а—30 (42), Нацрт споразума Ђукановић—Бироли.

нерал у пензији Лука Гојнић, потпредседници — Саво Радовић и Дервиш Шећеркадић и секретар Никола Вукчевић.¹⁵

Убрзо затим формиран су мјесни национални одбори у Цетињу, Подгорици и другим мјестима.¹⁶

Карактеристично је да је споразум Пирција Биролија и Блажа Ђукановића састављен и потписан без консултовања сепаратистичког вођства. Такође нико од сепаратиста није ушао у Национални одбор. То је још више помутило односе и продубило јаз између четника и сепаратиста.

Организација сепаратистичких војних формација — Ловћенска бригада

По завршетку војних операција против партизана у Црној Гори извршена је реорганизација националистичких оружаних формација. По налогу окупатора, јединице које су биле састављене претежно од присиљно мобилисаног људства за борбу против партизана требало је расформирати, а од пробраног људства формирати мобилне, односно сталне оружане формације које ће „одржавати ред и поредак“ и о чијем ће се издржавању бринути сам окупатор.

У циљу припрема за формирање сталних војних јединица, Крсто Поповић је, у пратњи Новице Радовића и других сепаратистичких вођа, почетком јула 1942. године извршио инспекционо путовање на једном дијелу територије коју му је окупатор дао у надлежност. Он је том приликом обишао Ријеку Црнојевића, Вирпазар, Бар, Петровац и Будву. У овим мјестима су одржани зборови, на којима су К. Поповић и Н. Радовић позвали присутне да се „искрено и одано ставе на расположење својим претпостављеним црногорским официрима и талијанским командантима, како у формирању војних јединица тако и у даљем чувању реда и поретка“. У свим овим мјестима прије одржавања зборова Крста Поповића и његову пратњу примили су италијански локални команданти.¹⁷

Ускоро затим приступило се формирању сталних војних формација, али је тај процес завршен тек након потписивања споразума између Пирција Биролија и Блажа Ђукановића.¹⁸ Према споразуму, Крсто Поповић је добио овлашћење да може формирати један од укупно три летећа одреда. За разлику од јединица Станишића и Ђуришића, које су задржале назив одреда, Поповићева формација названа је Ловћенска бригада. Сједиште ове бригаде било је на Цетињу, а штаб су сачињавали: начелник — бивши црногорски официр Елажо Марковић, помоћник начелника — бивши црногорски официр Ристо Хајдуковић, ађутант — Стеван Перовић. Бригада је имала четири батаљона који су били распоређени по секторима.

Први батаљон је био распоређен на Првом, односно Катунском сектору. Он је имао у свом саставу 500 људи. Командант батаљона био

¹⁵ Глас Црногорца бр. 44, 9. августа 1942, 1. — Лука Гојнић је одбио да се прихвати дужности почасног председника (Исто бр. 47, 1. септембра 1942, 1).

¹⁶ Глас Црногорца бр. 52, 19. септембра 1942, 6; Документи о издајству ДМ, док. 10, изјава др Саво Радовића.

¹⁷ Глас Црногорца бр. 31, 11. јула 1942, 4.

¹⁸ АИИ—Т, IX 1а—47 (42), Препис писма команде Ловћенске бригаде од 10. јула 1942.

је бивши црногорски официр Душан Вуковић, а ађутант капетан бивше југословенске војске Илија Вукотић. Сједиште батаљона налазило се на Чеву. Батаљон је имао пет чета, и оне су биле распоређене овако: 1. чета на Ресни (командир Мило Мирковић), 2. чета на Чеву (капетан б. ј. в. Јован Николић), 3. чета на Ублима Чевским (капетан б. ј. в. Петар Ђукановић), 4. чета на Трешњеву (Алекса Рогановић) и 5. чета на Дубовику (Мирко Поповић).

Други батаљон (2. сектор — Ријечко-љешански) имао је три чете са укупно 300 људи. Сједиште му се налазило на Ријеци Црнојевића. Командант батаљона био је бивши црногорски официр Ђоко Дреџун, а ађутант Петар Шоћ. Прва чета била је распоређена на Мегеризима (командир Андрија Шофранец), 2. чета на Љуботињу (Мило Дреџун), 3. чета — једна половина на Доњим Улићима, а друга на Горњем Цеклину (Лука Вујовић).

Трећи батаљон (3. сектор — Црмница) са сједиштем у Вирпазару имао је такође 300 људи у свом саставу. За команданта сектора, односно батаљона, постављен је бивши црногорски официр Мило Лековић, за замјеника такође бивши црногорски официр Петар Вулековић, а за ађутанта Саво Јоветић. Сједиште 1. чете било је у Брчелама (командир поручник Лука Јањевић), 2. чете у Глухом Долу (поручник Перо Ђуковић) и 3. чете у Лимљанима (поручник Андрија Вукосавовић).¹⁹

Четврти батаљон (4. сектор — Вучи До) са сједиштем у Вилусима имао је 400 људи. За команданта батаљона постављен је бивши црногорски официр Косто Радовић,²⁰ а за ађутанта потпоручник Лука Петровић. Прва чета имала је сједиште на Велимљу (командир — капетан бивше југословенске војске Ђорђе Драганић), 2. чета на Трубјели (поручник Василије Коменетић), 3. чета у Враћеновићима (поручник Стеван Мићковић), 4. чета — пола у Осјечници, а пола у Грахову (капетан Благота Мићуновић).

Овака чета била је поред лаког пјешадијског наоружања имала и по један вод артиљерије (два топа 75mm и један минобацач 81mm), по два митраљеза и четири пушкомитраљеза.

У саставу Ловћенске бригаде, која је укупно имала 1.500 људи, налазиле су се и двије аутономне чете са по 100 војника. Прва је имала сједиште у Бару, а била је распоређена: пола вода у Доброј Води, пола вода у Зупцима и Туђемилима, један вод у Бару. Командир чете био је капетан Мирко Божковић. Друга чета, са сједиштем у Будви, била је распоређена: пола вода у Св. Стефану, пола вода у Петровцу, један вод у Будви. Командир чете био је капетан Миливоје Митровић.²¹

Командни састав, као што се види, нијесу чинили искључиво сепаратисти, већ и официри бивше југословенске војске, а они су махом били четнички оријентисани. Сепаратистичко вођство учинило је тај корак прије свега због тога што није имало довољно млађих бивших црногорских официра, а рачунало је да ће официре бивше југословенске војске који су рођени у овим крајевима и којима се овим чином указује повјерење придобити за своје циљеве. Међутим, у томе није

¹⁹ АИИ—Т, IX 2a—8 (42), Ordine di battaglia delle truppe montenegrine» Lovcenska brigata».

²⁰ После капитулације Италије пришао народноослободилачком покрету.

²¹ АИИ—Т, IX 2a—8 (42), Ordine di battaglia delle truppe montenegrine» Lovcenska brigata».

имало успјеха, јер је већина ових вршила пропаганду и друге активности у корист четника, тако да је један број њих смијењен, па су на њихова мјеста постављени тзв. „гаетлије“.²²

Одмах по формирању Ловћенске бригаде командант дивизије Таро обећао је да ће њени припадници у погледу хране, опреме и наоружања бити изједначени са италијанским војницима, с тим што ће бити потчињени овој дивизији. Међутим, пошто је почетком августа дивизију Таро смијенила Перуђа, ове су окупаторске обавезе дијелом отпале.²³

Након завршетка организације Ловћенске бригаде њена команда се обратила предсједницима новоформираних квислиншких општинских управа позивајући их да је помогну у вршењу њене дужности. У писму које је том приликом упућено предсједнику командне општине наређује се да предсједници општина одмах хапсе свако лице које ради против „реда и мира“ или говори о политици, а затим: да свако такво лице спроведу најближој војној команди — гдје ће се с њим поступити „по закону“.²⁴

Организација четничких војних формација

Послије повлачења партизанских снага у Црној Гори је извршена реорганизација четничких оружаних формација. Бајо Станишић је почетком јула укинуо четнички штаб при својој команди, на чијем се челу налазио Бошко Аграм.²⁵ У међувремену је дошло до диференцијације у Станишићевим „националним“ јединицама, тако да су оне распуштене, а њихови припадници су позвани да се упишу у четничке. При томе је наглашено да ће се послје завршетка рата о четницима водити посебно рачуна.²⁶

На основу споразума између команданта контрареволуционарних снага у Црној Гори и предсједника Главног националног одбора Блажа Букановића и италијанског војног гувернера Пирција Биролија, поред Летећег одреда Крста Поповића формирана су два четничка летећа одреда, и то: Зетски и Лимско-санџачки. Они су у свом саставу такође имали по 1.500 људи. Командант Зетског летећег одреда постао је Бајо Станишић, а његово сједиште налазило се у Острогу, док је командант Лимско-санџачког четничког одреда, чије се сједиште налазило у Колашину, био Павле Ђуришић.

Зетски летећи одред имао је у свом саставу четири батаљона. Први батаљон је формиран на територији подгоричког среза (његов командант је био мајор Васо С. Вукчевић) Друпи капетан Јаков Н. Јововић) и Четврти (капетан Шпиро Стојановић), на територији Бје-

²² АИИ—Т, IX 1а—212 (42), Препис извјештаја капетана Јована Николића (без датума).

²³ Зборник НОР, III, 4, док. 222, Писмо Команде Ловћенске бригаде од 19. августа 1942.

²⁴ АИИ—Т, IX 1а—224 (42).

²⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ — В — 158, Наредба Баја Станишића бр. 64 од 4. јула 1942.

²⁶ Исто, ЦГ — В — 163, Наредба Јакова Јовановића бр. 56 од 15. јула 1942.

лопавлића (даниловградски срез), а Трећи батаљон био је са територије никшићког среза (командант капетан Симо Б. Мијушковић).

Лимско-санџачки летећи одред имао је у свом саставу такође четири батаљона. Први летећи формиран је на територији бјелополског, Други на територији беранског, Трећи на територији андријевичког, а Четврти на територији колашинског среза.²⁷ У погледу командног састава ових батаљона једино се поуздано може рећи да је командант Четвртог батаљона био капетан Лека Вујисић. Најчешће су команданти батаљона летећих одреда били команданти четничких бригада које нијесу имале статус активних војних формација. С обзиром на ту околност, истичемо као вјероватно да је командант Бјелополске бригаде мајор Здравко Касаловић био и командант Првог батаљона активних четника Лимско-санџачког четничког одреда, командант 1. беранске бригаде мајор Миомир Цемовић — командант Другог, а командант 1. андријевичке бригаде капетан Новак Миликић — командант Трећег батаљона Лимско-санџачких четничких одреда.²⁸

Формирањем штаба Зетског четничког одреда престала је фактички да постоји Станишићева команда Народно-ослободилачке војске Црне Горе и Херцеговине.

Летећи, односно активни четнички одреди и батаљони били су мобилне јединице које су живјеле касарнским животом. Оне су се налазиле на евиденцији окупатора, који се у потпуности бринуо о њиховом издржавању и опреми. Сваки припадник ових одреда, без обзира на чин, примао је по 50 лира дневно, односно 1500 мјесечно, као и одјећу и храну.²⁹ С обзиром на ограничен број и бенефиције које су добијане од окупатора, то је за летеће одреде, односно активне четнике, вршен одбир. Четнички команданти су водили рачуна да припадници ових одреда не буду млађи од 19 ни старији од 45 година и да кућа не може дати више од једног четника.³⁰

Од много већег значаја је четничка формација коју је устројио Дража Михаиловић.

Дража Михаиловић је дошао у Црну Гору почетком јуна 1942. године.³¹ Одмах потом он је посветио пуну пажњу четничкој војној организацији. На једном састанку са истакнутим црногорским четничким командантима одржаном у селу Подгори (код Жабљака), Д. Михаиловић је наредио да се отпочне са припремама на организовању четничких бригада и корпуса.³² Већ тада је мајор Блажо Гојнић наименован за команданта Ловћенског корпуса (цетински и барски срез).³³

²⁷ Зборник НОР, III, 4, док. 225, Наређење штаба Лимско-санџачких четничких одреда од 24. септембра 1942.

²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—87, Преглед команде ЛСЧО.

²⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—256, Платни списак 1. чете 1. Батаљона Зетског четничког одреда за децембар 1942; АИИ—Т, IX 1а—327 (42), Платни списак четника 1. чете 2. батаљона Бјелопавлићког одреда.

³⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—163, Наредба Јакова Јововића од 15. јула 1942; Исто, ЦГ—В—197, Наредба команданта 1. батаљона Зетског четничког одреда од 6. октобра 1942.

³¹ Издајник и ратни злочинац Д. Михаиловић пред судом, Београд 1964, 138.

³² РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића.

³³ АИИ—Т, IX 1а—128 (42), Пуномоћије Д. Михаиловића за Блажа Гојнића од 20. јуна 1942.

На састанку у Зимоњића Кули (Автовац) од 13. јула 1942. године, на коме су учествовали Дража Михаиловић, Илија Трифуновић — Бирчанин, Захарије Остојић, Петар Баговић, Павле Ђуришић, Доброслав Јевђевић, поп Перишић, Милорад Поповић, капетан Иванишевић и Милан Шантић — извршена је организација четничког командовања у Црној Гори, Херцеговини, Босни, Лици и Далмацији. Михаиловић је том приликом територију Црне Горе подијелио на два сектора. За команданта источног сектора, односно територије Лимско-санџачких четничких одреда, поставио је Павла Ђуришића, а за команданта западног сектора (Никшић, Даниловград, Подгорица, Цетиње, Бар и Бока Которска) постављен је Бајо Станишић. Станишића и Ђуришића Дража Михаиловић је ставио под команду Блажа Ђукановића, кога је још раније поставио за команданта Црне Горе.

Послије састанка у Зимоњића кули Дража Михаиловић се вратио у Црну Гору. На повратку из Автовца он се код села Његувође састао с Бајом Станишићем и дао му упутства за даљи рад.³⁴ Више од пола године Михаиловићев штаб се налазио у Горњем Липову, селу код Колашина, одакле је руководио четничким покретом. Убрзо по доласку у Липово Михаиловић је убрзао рад на припремама за реорганизацију четничких јединица и формирање корпуса. У августу 1942. организовао је састанак у Пољима Колашинским на који су позвати команданти већих четничких јединица на челу с Павлом Ђуришићем, команданти срезова (Радосав Јоксимовић, Милан Бандовић, Ђорђе Лазаревић и др.), и један број истакнутијих интелектуалаца. На том састанку дефинитивно је донесена одлука о формирању корпуса и извршено постављење командног особља.³⁵

Након реорганизације Лимско-санџачки четнички одреди под командом Павла Ђуришића имали су четири корпуса — Комски, Лимски, Милешевски и Дурмиторски, са укупно 13 бригада. Ђуришићева војна организација имала је следећи изглед:

Комски корпус имао је у овом саставу три бригаде: Колашинску, I и II андријевичку. Колашинска бригада (командант капетан Лека Вујисић) имала је по списку 2483 човјека, од којих 1153 наоружана; I андријевичка (капетан Новак Миликић) 46 официра и 997 војника, а располагала је са 1082 пушке; II андријевичка бригада имала је 648 војника са 393 пушке. Командант Комског корпуса био је мајор Андрија Весковић.³⁶

Састав Лимског корпуса сачињавале су такође три бригаде: I беранска, II беранска и Бјелопољска. Прва беранска (командант мајор Миомир Цемовић) имала је 17 официра, 1038 војника и 691 пушку; Друга беранска (капетан Вуксан Цимбаљевић) — 38 официра, 1280 војника и 818 пушака; Бјелопољска бригада (мајор Здравко Касаловић) имала је 23 официра, 1856 војника и 1501 пушку. Командант кор-

³⁴ Издајник и ратни злочинац Д. М. пред судом, 30—31.

³⁵ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 27. марта 1945; Документи о издајству Драже Михаиловића, стр. 151, Изјава Риста Ковијанића.

³⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—87, Преглед Команде Лимско-санџачких четничких одреда; Исто ДЧА, ЦГ—В—2234, Преглед старјешинског особља Комског корпуса.

пуса био је мајор Милорад Јоксимовић.³⁷ Крајем 1942. године формирана је и II бјелополска бригада;

Милешевски корпус је обухватао територије пљеваљског, милешевског, прибојског, нововарошког и сјеничког среза, а на територији сваког од ових срезова формирана је по једна бригада. Пљеваљска бригада (командант поручник Јован Јеловац) имала је 13 официра, 1756 војника и 1339 пушака; Милешевска бригада (капетан Никола Кијановић) имала је 7 официра, 1270 војника и 608 пушака; Прибојска бригада (поручник Вукола Томић) имала је 4 официра, 940 војника и 614 пушака. О бројном стању Нововарошке и Сјеничке бригаде нема података. Зна се само колико су пушака имале на располагању: Нововарошка бригада (командант поручник Вук Калајит) 650, а Сјеничка (потпоручник Ратко Кривокапић) 1700. Командант Милешевског корпуса био је резервни капетан Војислав Лукачевић.

Дурмиторски корпус сачињавали су I и II дурмиторска бригада. Прва дурмиторска бригада (капетан Никола Бојовић) имала је на списку 15 официра, 1760 војника и 601 пушку, а Друга дурмиторска бригада (капетан Иван Ружић) 14 официра, 981 војника и 962 пушке.³⁸ Командант Дурмиторског корпуса био је капетан Никола Бојовић.³⁹

Припремано је и формирање Дечанског корпуса, који је такође требало да буде у саставу Лимско-санџачких одреда. Било је планирано да се у саставу овог одреда формирају три бригаде (Пећка, Источна и Дреничка). Међутим, крајем 1942. године рачунало се само са једном.

Команда Лимско-санџачких четничких одреда имала је у свом саставу Штипско-јуришни батаљон (командант капетан Милош Павићевић), састављен од 4 чете са 340 људи.⁴⁰

Рачуна се да су почетком 1943. године Лимско-санџачки четнички одреди располагали са 15.349 војника, око 200 официра, 13.116 пушака, 51 пушкомитраљезом, 15 митраљеза и 5 минобацача.

Ради реалније представе о снази Лимско-санџачких четничких одреда треба истаћи да је велики број људи који је вођен у евиденцији штабова корпуса био само формално на списку. Међутим, и поред тога, ово је била врло јака формација и у том периоду када се четнички покрет налазио у свом зениту Лимско-санџачки четнички одреди представљали су најелитнију и истовремено најбројнију јединицу Драже Михаиловића.

У вријеме формирања Зетског летећег одреда на територији Баја Станишића постојала су још четири четничка одреда, и то: Кучко-братоношки (командант пуковник Зарија Вуксановић), Зетски (потпуковник Михајло Могошца), Бјелопавлићки (Јаков Јововић) и Никшићки одреда (командант овог одреда до јуна 1942. био је мајор у пензији Радчица Мијушковић, а затим потпуковник у пензији Симо П. Букановић).

³⁷ Исто; АИИ—Т, IX 1а—295 (42), Наредба Павла Ђуришића од 7. децембра 1942.

³⁸ АВИИ, ЧА, ВК—П—29, Меморандум Захарија Остојића Д. Михаиловићу од 6. децембра 1942; АИИ—Т, IX 1а—248 (42), Распис Штаба ЛСЧО пов. бр. 683 од 15. октобра 1942.

³⁹ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 27. марта 1945.

⁴⁰ АВИИ, ВК—П—29, Меморандум З. Остојића од 6. децембра 1942; Исто, ЦГ—В—87, Преглед команде ЛСЧО.

У другој половини 1942. године извршена је реорганизација, четничких јединица и на овој територији. Умјесто дотадашњих одреда, формирани су четнички корпуси и бригаде. Укупно су формирана три корпуса са осам бригада. Зетски корпус обухватао је територију подгоричког и даниловградског среза и имао је у свом саставу четири бригаде. Никшићки корпус је обухватао истоимени срез и имао је двије бригаде, а Ловћенски корпус, такође са двије бригаде, обухватао је цетињски и барски срез.⁴¹ Команданти активних батаљона — капетани Јаков Јововић, Шпиро Стојановић и Симо Б. Мијушковић — били су истовремено и команданти четничких бригада.⁴²

Четничке формације под командом Баја Станишића имале су, према грубој процјени, око 5000 људи.

Од јесени 1942. године четнички покрет почиње да се организује и у Боки Которској. Контрареволуционарне снаге су и тамо почеле да организују оружане формације против народноослободилачког покрета, такозвану антикомунистичку милицију. Те снаге, међутим, нијесу имале одређен политички став. Једино што је код њих било јасно изражено били су антикомунизам и отворена колаборација са окупатором.⁴³

Приликом реорганизације четничких јединица Дража Михаиловић је одлучио да се на територији Дубровника и Боке Которске формира Дубровачки корпус са двије бригаде (Дубровачка и Бококогорска). За команданта корпуса наменован је ваздухопловни капетан Ђорђе Радмиловић. Радмиловић је од 22. септембра до краја 1942. године долазио у Боку Которску у три наврата, и у својству делегата Драже Михаиловића предузео мјере на формирању четничких јединица на овом подручју.⁴⁴ Пуномоћијем Д. Михаиловића од 12. новембра за команданта Бококогорске бригаде постављен је капетан Ђуро Иветић.

Због статуса Боке Которске (италијанска провинција) и жеље да задржи за себе читаву обалу од Ријеке до Будве, окупатор је енергично настојао да сузбије утицај и дјелатност четничког покрета Драже Михаиловића у Боки.⁴⁵ Тако је четничка организација овдје била ограничена на илегалан рад. Највећи број њених припадника налазио се у одредима антикомунистичке милиције.⁴⁶

Почетком 1943. године четничка организација у Црној Гори имала је, према њемачким изворима, 20.300 људи, што се углавном поклапа са четничким изворима.⁴⁷

За разлику од активних четника и жандармерије, остали четници (они у бригадама, односно корпусима) живјели су, наоружани, код

⁴¹ АВИИ, ЧА, ВК—П—29, Меморандум Захарија Остојића од 6. децембра 1942.

⁴² Исто, ЦГ—В—194, Наредба Команде Бјелопавлићког одреда пов. бр. 123 од 1. октобра 1942; АИИ—Т, IX 1а—300 (42), Списак старешинског особља Никшићке бригаде од 15. децембра 1942.

⁴³ Видјети о томе опширније: Др Душан Живковић, *Бока Которска и Паштровићи у НОБ*, 222-232.

⁴⁴ Исто, 230—232; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1564/2, Извјештај Радмиловића (од новембра 1942); Исто, ЦГ—В—1554, Извјештај Ђ. Радмиловића од 8. децембра 1942.

⁴⁵ АВИИ, ЦГ—В—1556, Извјештај Ђуро Иветића од 3. јануара 1943.

⁴⁶ Исто, ЦГ—В—1564/2, Извјештај Ђ. Радмиловића (од новембра 1942; Д. Живковић, н. дј., 231—232).

⁴⁷ АИХРП—З, нерегистровано, Извјештај генерала Литерса (Lüthers) из 1943. године (без датума).

својих кућа. Они су, са изузетком четника у Босни, а донекле и у цетињском и барском срезу, код окупатора имали статус народне сељачке милиције и нијесу примали редовне плате, већ једино за вријеме акција против партизана.⁴⁸ Изузетак у том погледу учињен је за четнике са територије голијске и пивске општине, који су на тражење Баја Станишића примили финансијску потпору од окупатора.⁴⁹

Активни југословенски официри и подофицири, припадници четничке организације, који су учествовали у борби против партизана у првој половини 1942. године, примали су пола плате од окупатора, а ако су били припадници активних (летећих) четничких јединица — имали су и додатак од 50 лира дневно као и остали четници.⁵⁰

Четници су се на разне начине довијали, и често у томе успијевали, да од окупатора добију што више на име плата. Тако су многе укључивали у потјерна одјељења и окупатору пријављивали већи број од оног који је стварно учествовао у акцијама, да би добили што више новца.

По Михаиловићевој замисли, легални четници требало је у првом реду да послуже за снабдијевање, а затим за прикривање илегалних група које су имале одређене терористичке задатке.⁵¹

На територији Баја Станишића све су јединице од првог дана њиховог формирања биле легализоване код окупатора. На територији Павла Ђуришића, међутим, било је и јединица и команданата у Санџаку, као на примјер четнички командант нововарошког среза Вук Калајит, који нијесу били легализовани. Због тога је Ђуришић убрзо послѣје реорганизовања својих јединица и формирање Летећег одреда сталних четника предузео мјере да код окупатора легализује све своје команданте. У наређењу Вуку Калајиту од 30. августа 1942. он је писао: „Ваш став према окупатору има бити лојалан и управљен тачно по наређењима ове команде (мисли се на штаб ЛСЧО — примј. аутора). Никаквих акција не смете предузети да претходно не обавијестите њихову (италијанску — примј. аутора) команду о њима“.⁵²

Занимљиво је да је један број четничких команданата на територији Баја Станишића био у извјесној недоумици због отворене сарадње са окупатором. Иако су знали за основне смјернице главног четничког руководства, ипак су се, због удаљености и нередовних веза са Врховном командом, плашили да у свом раду негдје нијесу одступили, особито у погледу отворене сарадње са окупатором. Један од Станишићевих команданата, Јаков Јововић, посредством Ђорђија Лашића, односно Павла Ђуришића, успио је да успостави везу са четничком Врховном командом у Липову.⁵³ Почетком новембра он је са гру-

⁴⁸ Зборник, НОР, III, 4, док. 219, Споразум Блажа Ђукановића и Пирџија Биролија.

⁴⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—33, Писмо Баја Станишића (без датума).

⁵⁰ АИИ—Т, IX 1а—142 (42), Наређење Штаба Лимског четничког одреда пов. бр. 580 од 27. септембра 1942; АВИИ ЧА, ЦГ—Х—303; Платни списак активних официра Кучко-братоношког одреда за октобар 1942; Исто, ЦГ—Х—304, Платни списак активних подофицира Кучко-братоношког одреда за октобар 1942.

⁵¹ Документи о издајству Драже Михаиловића, док. 417, Делепа „Чиче“ (Драже Михаиловића) од 11. септембра 1942.

⁵² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—20; Писмо Павла Ђуришића од 30. августа 1942.

⁵³ АИИ—Т, IX 1а—137 (42), Писмо Јакова Јововића Павлу Ђуришићу од 3. септембра 1942.

пом од 120 људи преко пиперских и ровачких планина стигао у Врховну команду и увјерио се да је њихов рад па, разумије се, и сарадња са окупатором, био у потпуности у складу са интенцијама Драже Михаиловића.⁵⁴

Ускоро по доласку у Црну Гору Дража Михаиловић је издао Упутство бр. 5, према коме је у сваком селу требало формирати три врсте чета. Такозване прве чете требало је попунити људима старим од 40 до 50 година, друге чете људима 30 до 40, а треће чете људима од 20 до 30 година старости. Свака од ових чета имала је специјализоване задатке: прве чете имале су задатак да одржавају ред и да заштите село у случају „опасности“, друге чете су имале задатак да руше путеве или на њима постављају препреке, а треће чете улазиле су у оперативне јединице и одлазиле на задатке и ван своје територије. Према овом упутству, као прву мјеру требало је изабрати среске команданте, у чију су надлежност спадале прве и друге чете. Његово сједиште треба да се налази гдје му се налази најјача друга чета. Командири чета називани су четовођама. Четовођа прве чете био је најстарији по рангу. Он је уједно био и командант мјеста у селу, због чега је на избор четовођа прве чете требало обратити посебну пажњу. Чим добију ово упутство четничке старјешине су имале да одмах припреме за овакву организацију. Према овом упутству, требало је извршити припреме за потпуно преузимање власти „у даном моменту“. То је подразумевало смјењивање компромитованих среских начелника и општинских управа, ради чега је требало извршити избор погодних лица за те дужности, с тим што им је то требало саопштити тек у даном тренутку.⁵⁵ Занимљив је дио упутства који говори о четничкој организацији у градовима по систему копчи (један нађе двојицу, а од ових сваки следећи двојицу, тако да се само тројке међусобно познају). Организације у градовима имали су задатак да буде националну идеју за успостављање нове Југославије, у којој не би било мјеста комунистима и фашистима. Према овим упутствима требало је презирати Љотића и његове присталице и избацити из друштва све оне који служе непријатељу. Ово посљедње је нарочито интересантно, јер је очито да

⁵⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—228, Писмо Јакова Јововића „Чика Бранку“ (Захарији Остојићу) од 11. новембра 1942. Писмо је написано у Колашину. — Изражавајући задовољство што је на самом извору средио своје утиске и добио информације за даљи „национални“ рад, Јововић је, поред осталог, писао Остојићу:

„Видио сам да су Вам познати сви наши напори од почетка злогласног комунистичког режима па све до данашњих дана...

Ја сам довео собом групу... једино и искључиво ради тога, да видим, да се осведочим, да питам да ли је мој рад у складу са интенцијама оних који воде послове Отаџбине, или тај мој рад има извесно одступање. Уколико тог одступања буде било, да поправим и да свој рад усмерим оном линијом којом треба да возе сви они, којима је у данашњим тешким данима поверено да воде народне послове... Са својим доласком хтео сам да свакоме јасно ставим до знања, да све што радимо, радимо по директивама са ове стране угледајући се на људе овог краја који су већ, ваљда, свакоме без увијања доказали, да нисмо ничије слуге и измењари већ ратници на обнови и успостави мајке наше Југославије.

На моје велико и огромно задовољство рекли сте ми да је све добро и да у том погледу треба и даље наставити (подвукао аутор). Чичине (Драже Михаиловић — примј. аутора) и Ваше речи дале су ми све разлоге да будем задовољан...“

⁵⁵ АИИ—Т, IX 1а—33 (42), Препис Упутства Драже Михаиловића бр. 5.

је у случају побједе четништва некога од сарадника окупатора требало жртвовати; а кога — на то питање није могуће одговорити, јер у једној општој сарадњи читавог покрета са окупатором тешко је направити разлику ко је више а ко мање сарађивао.

Рад на спровођењу четничке организације у духу Упутства бр. 5 у Црној Гори је почео ускоро после повлачења партизана. Таква организација спроведена је, колико је из доступне грађе познато, само на територији Лимских четничких одреда. Почетком јула Павле Ђуришић је доставио распис у смислу Упутства бр. 5 свим командантима корпуса и бригада. Разлика између овог расписа и Упутства бр. 5 јесте у томе што је у њему извршена рокада првих и трећих чета, тако да су у овом случају прве а не треће чете биле најважније (људство од 20—30 година старости) и оне су улазиле у састав оперативних јединица. Према Ђуришићевом распису команданти су могли за ове чете одабрати и млађе од 16 до 20 година старости.⁵⁶

Први практички корак у духу Упутства бр. 5 било је постављање среских команданата. Оно је уследило готово истовремено са постављањем команданата корпуса. Већ у августу су били постављени срески команданти за четири среза на територији ЛСЧО. Тако је за команданта беранског среза постављен Радосав Јоксимовић, бјелополског — Милан Бандовић, колашинског — Ђорђе Лазаревић и за команданта андријевичког среза Душан Арсовић.⁵⁷

У вези с организацијом трећих, односно првих чета, организована је 15. септембра 1942. године у Колашину конференција команданата корпуса, бригада и срезова са територије Лимско-санџачких четничких одреда.⁵⁸ За ову конференцију командант ЛСЧО Павле Ђуришић припремио је Подсјетник о реорганизацији четничких формација, који је имао укупно 30 тачака. Према њему требало је извршити формирање оперативних и других јединица на бази Михаиловићевог Упутства бр. 5 (I, II и III чете), а затим је било предвиђено: организовати обавјештајну службу; развити четничку пропаганду и сузбити сваки политички рад уперен против четничке организације („Једини ред и поредак, једина политика и власт је наша организација“); успоставити везу са свим сусједним четничким командама; прикупити и доставити спискове официра и подофицира који не учествују у четничком покрету, који су против четника да би се лишили и чина и могућности добијања било какве службе у будућој држави; саставити спискове политичара са вишом амбицијом, интелектуалаца ван четничке организације, комуниста било да су у шуми или су се пријавили, зеленаша,

⁵⁶ АИИ—Т, IX 1а—219 (42), Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 323 од 3. јула 1942.

⁵⁷ Документи о издајству Д. М., стр. 151, Изјава Риста Ковијанића; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—58, Писмо учесника конференције у Колашину од 15. септембра 1942. Дражи Михаиловићу.

⁵⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—58, Писмо учесника конференције Дражи Михаиловићу. — На конференцији су учествовали: Павле Ђуришић, Божо Јоксимовић, Милорад Јоксимовић, Здравко Касаловић, Миомир Цемовић, Рудолф Перхинек, Андрија Весковић, Никола Војовић, Иван Ружић, Вуксан Цимбаљевић, Радосав Јоксимовић, Ђорђе Лазаревић, Душан Арсовић, Милан Бандовић, Новак Миликић, Вук Калајит, Вукота Томић, Радоман Рајлић, Јован Јеловац, Радован Кривокапић, Никола Кијановић, Димитрије Влаховић, Лека Вујасић, и Гаврило Радовић.

сумњивих федералиста, издајника, шпијуна и саботера четничких наређења; водити тачну евиденцију о радио-апаратима, како би се прије операција одузели од приватних власника и тако спријечила нежељена пропаганда; одредити тројке од најповјерљивијих и најхрабријих људи. На крају Подсјетника пише: „По свим овим предвиђеним питањима одмах отпочети енергичан и непрекидан рад, како би се постигло оно што је идеал и циљ наше организације.⁵⁹ По завршетку конференције сви присутни четнички команданти понијели су по један примјерак Ђуришићевог подсјетника са собом.⁶⁰

По завршетку конференције у Колашину, четнички команданти су на својим подручјима организовали сличне конференције са потчињеним им старјешинама и предузели потребне мјере за реорганизацију четничких јединица.⁶¹

Односи четника и црногорских сепаратиста-зеленаша

Завршетак војних операција против снага народноослободилачког покрета означио је истовремено и крај четничко-сепаратистичке коалиције. Равнотежа која је у контрареволуционарном фронту до тада постојала у извјесном смислу, прије свега благодарећи окупаторској политици сада је нарушена обостраном тежњом да се из привремене побједе извуче максимална корист за себе.

Још док су четничке снаге на челу с Бајом Станишићем и Павлом Ђуришићем биле заузеле борбама с партизанима у рејону Дурмитора, сепаратистичко вођство на челу с Крстом Поповићем пожурило је да учврсти своју власт на подручју цетињског и барског и оног дијела никшићког среза који је био у надлежности дивизије Таро. Сепаратистичке вође су журиле да своју организацију формирају прије четника, како би могли ефикасније парирати њиховој пропаганди у зони коју им је окупатор додијелио у надлежност. Осим тога, они су жељели да свој утицај прошире и ван те зоне, као, на примјер, у Бјелопавлићима. Тако је 9. јула Новица Радовић пошао у Мартиниће, а Мирко Драговић у Спуж, са задатком да у овим мјестима развију пропаганду и нађу присталице за свој покрет. Они су у пропагандне сврхе користили тешко стање и терор које су Станишићеви националисти спроводили у Бјелопавлићима, и са својим пријатељима одржали су неколико састанака.⁶²

Четници су такође настојали да свој утицај прошире на територију читаве Црне Горе, па и ону коју је окупатор додијелио у надлежност Крсту Поповићу. Дража Михаиловић је за свог команданта у

⁵⁹ АИИ—Т, IX 1а—145 (42), Потсједник Павла Ђуришића од 15. септембра 1942.

⁶⁰ АИИ—Т, IX 1а—333 (42), Наређење Павла Ђуришића пов. бр. 641 од 7. октобра 1942; Исто, IX 1а—271 (42), Наређење П. Ђуришића стр. пов. бр. 741 од 11. новембра 1942.

⁶¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1684/1, Подсетник за рад команданта Пљеваљске бригаде после конференције 25. септембра 1942.

⁶² Глас Црногорца бр. 31, 11. јула 1942, 4.

цетињском и барском срезу поставио артиљеријског мајора Блажа Гојнића, кога је овластио да у његово име на овој територији може вршити организацију јединица Југословенске војске у отаџбини и командовати њима у својству команданта Ловћенског корпуса.⁶³

Блажо Букановић и Бајо Станишић су такође настојали да прошире четнички утицај на територију поју је окупатор дао у надлежност Крсту Поповићу. Први је дошао под удар, разумљиво, гранични појас. Окупатор је дао Крсту Поповићу да уреди домаћу власт (прије свега војну) на територији која се налазила у зони дјejства дивизије Таро. То је територија барског и цетињског среза и четири општине никшићког среза (граховска, рудинско-трепачка, бањанска и вучедолска). Сепаратистичко вођство је претендовало на читаву Катунску нахију, укључујући ту и Комане, Загарач и Пјешивце. По административној подјели из времена Краљевине Југославије Комани су припадали подгоричком, Загарач-даниловградском, а Пјешивци никшићком срезу. Позивајући се на одлуку окупатора по којој су подгорички, даниловградски и никшићки срез додијeљени Бају Станишићу, четничко вођство се упорно залагало да осујети претензије сепаратиста и онемогући њихов утицај у овим крајевима. То је оно без већих тешкоћа и остварило, јер су четнички елементи у овим мјестима били бројнији (током рата тамо је долазило и до мањих сукоба и инцидентата између њих и сепаратиста).

Једна од првих реакција на сепаратистичке претензије било је наређење Баја Станишића од 30. јуна 1942. у коме позива четнике са поменутих територија да дођу у Страшевицу код Никшића ради припрема за успостављање четничке војне и цивилне власти на територији подгоричког, даниловградског и никшићког среза.⁶⁴

Трвења између четника и сепаратиста почела су да узимају широког маха, па је Блажо Букановић предузео иницијативу да ублажи ту нетрпељивост и да успостави контакт између ове двије политичке групе. Посебно му је било стало да дође до сарадње оног дијела становништва које је било под утицајем четника и сепаратиста и оног под утицајем сепаратиста, пошто је са вођством ствар ишла теже. У том смислу Букановић је у јуну 1942. године организовао у сали Окружног суда у Подгорици збор интелектуалаца из оба табора. На скупу је дошло до међусобних напада, али је на крају постигнуто „јединство збора“, па је заказан нови, такође у Подгорици, на који је позвано око 200 особа. На новом збору је нешто јаче дошла до изражаја тежња за јединством завађених страна. Донесена је заједничка резолуција у којој је истакнуто као неопходно да се обје политичке групе споразумију и да се у том смислу изврши реорганизација „националног“ покрета. Изабран је мјешовити одбор од 45 људи, који је добио задатак да донесене закључке спроведе у живот. Одбор је подијeљен у три групе, које су потом пошле у Никшић, Цетиње и Бар — са задатком да припреме терен за сарадњу и стварање јединства.⁶⁵

⁶³ АИИ—Т, IX 1а—128 (42), Пуномоћије Д. Михаиловића за Блажа Л. Гојнића.

⁶⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—154; АИИ—Т, IX 1а—79 (42), Писмо Команде црногорских трупа од 5. јула 1942.

⁶⁵ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 88, Саслушање Војислава Гојнића од 8. децембра 1944.

У току одржавања конференције у овим мјестима дошло је до нових, још већих неспоразума, који су били подстакнути потписивањем споразума Пирција Виролија са Блажом Ђукановићем и формирањем Националног одбора.

Четнички елементи у зони дјејства Крста Поповића искористили су наклоност и максималну подршку коју је окупатор испољио према четничком покрету па су развили кампању против сепаратиста. Уз снажну пропаганду, њихови експоненти су приступили и присиљавању сељака да потписују заклетву на вјерност четничком вођи Блажу Ђукановићу.⁶⁶

Један од четничких експонената у Будви, капетан бивше југословенске војске Миливоје Митровић, који се у прољеће 1942. истакао активном пошћу против народноослободилачког покрета и постао шеф војне секције Националног одбора у Будви који је тих дана формиран, после реорганизације јединица Крста Поповића постао је командир националистичке чете у овом мјесту. Иако је после повлачења партизана извршена реорганизација и националистичких одбора, чиме су војне секције укинуте, Митровић се и даље појављивао као шеф војне секције. Сједиште, команде чете пренио је у своју кућу, игнорисао је наређења Крста Поповића као претпостављеног и кореспондирао директно с Главним националним одбором на Цетињу.⁶⁷

Сепаратистичко вођство је било веома озлојеђено споразумом Ђукановић—Вироли, као и антисепаратистичком активношћу четничког покрета. То је нашло израза и у писму Крста Поповића Блажу Ђукановићу од 27. децембра 1942. године, у коме је, поред осталог, речено:

„Заједнички иступ и слога против комуниста — терориста уродила је добрим плодом за кратко вријеме и не са много жртава. И умјесто да се пошло у продубљивању те слоге, те дефинитивног уништења комуниста, с ваше је стране почела поново стара нелојалност. Не само то него сте заборавили и заборављате да смо браћа. Без нашег знања и споразума направили сте један споразум са окупатором и тек после овршене чина диктирате да га прихватимо. Исто данас као 1918. године, а сам знаш какве су биле последице тог неспоразума, и чуди ме да ти искуство није послужило.

Једном скупу искусних људи, политичара бивших или не, требало је предати ствар чим се разбио комунизам да они израде план за даљи рад и они образују цивилну и војну власт, уколико окупатор то дозвољава“.⁶⁸

На четничку пропаганду сепаратисти су одговорили истом мјером. Почетком августа они су објавили летак под именом Црногорског патриотског фронта, који су затим умножили и растурили на дијелу територије коју су контролисали четници. У овом летку је дошао потпуно до изражаја не само античетнички већ и антипартизански, а на-

⁶⁶ АИИ—Т, IV 4ф—32 (42), Извјештај непознатог илегалца из Цетиња; Глас Црногорца бр. 44, 22. августа 1942, 5.

⁶⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—2531, Писмо Јова Турчиновића од 25. августа 1942.

⁶⁸ АИИ—Т, IV 4ф—37 (42). Фрагменти овог писма објављени су у издању ЦАСНО 1944. године под насловом *Четничка издаја у свјетлости докумената*.

посе антијугословенски став, као и пуна лојалност према „племенитом“ окупатору.⁶⁹

Послије тога настала су међусобна четничко-сепаратистичка оптуживања код окупатора.

Четничко вођство на челу с Блажом Ђукановићем оптужило је иницијаторе овог летка као противнике сарадње Црногорског националног покрета са окупаторским властима, истичући да се у Црногорски патриотски фронт „не скупља нико други осим остатака разбијених комуниста и њихових старих и нових симпатизера“.⁷⁰

Сепаратистичке вође Крсто Поповић и Новица Радовић интервјуисали су код Италијана против четничке пропаганде, оптужујући Блажа Ђукановића да наводно не признаје окупаторску власт нити поштује уговоре које је окупатор склопио са Крстом Поповићем, да спроводи разорну акцију у народу и буни га „припремајући му поновну катастрофу“.⁷¹

То је вјероватно био основни разлог што је Блажо Ђукановић нашао за потребно да се у име Главног националног одбора јавно оглади од четничке акције присиљавања сељака да потписују заклетву на вјерност четничком вођству.⁷²

Нова реорганизација националистичких одреда као и расцеп у четничко-сепаратистичком табору довео је до разилажења Баја Станишића са неким блиским сарадницима из зеленашких редова. Још 4. јула он је Бошка Аграма разријешио дужности команданта четничких снага на територији Црне Горе и Херцеговине (који је био постављен на ту дужност Станишићевом наредбом бр. 9 од 16. марта 1942.) и наредио му да распусти организацију а оружје преда по списку Станишићевој команди.⁷³ Почетком септембра један од првих Станишићевих сарадника, командант Павковићког националног батаљона Ново Вулетих, због размимоилажења са својим командантом напустио је положај и са око 20 присталица пошао код Крста Поповића у Катунску нахију.⁷⁴

⁶⁹ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2246, Извјештај Команде Кучко-братоношког одреда команданту четничког одреда од 26. августа 1942 (у прилогу: летак).

⁷⁰ Исто, ЦГ—Х—2929, Писмо Блажа Ђукановића Крсту Поповићу од 15. августа 1942 (фотокопија).

⁷¹ АИИ—Т, IV 4ф—32 (42), Извјештај непознатог партизанског обавјештајца.

⁷² У Гласу Црногорца бр. 44, од 22. августа 1942, 5, публикована је Објава Главног националног одбора у којој се каже:

„Са неколико страна сам сазнао и имам тачне податке да појединци траже од народа полагање некаквих заклетви. Како ову радњу појединци захтијевају без знања и одобрења Главног Националног одбора, чим се народ малтретира и доводи без икакве потребе до искушења, то одмах на познати начин ставити до знања народу, да се не одазива никаквоме позиву у циљу полагања заклетве без претходног одобрења и наређења Главног Националног одбора.“

Исто тако, ставити до знања да до сада положене заклетве неће имати никакве важности, јер су оне проведене од несодговорних лица, а без знања и одобрења Главног Националног одбора и Главног Команданта Националних Трупа“.

⁷³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—158.

⁷⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—184, Наредба Баја Станишића од 6. септембра 1942; Мемоари Блажа Марковића, начелника јединица Крста Поповића. — Ново Вулетих је после капитулације Италије пришао народноослободилачком покрету.

Иако су између четника и сепаратиста постојала дубока размишљеност, ипак је у другој половини 1942. по налогу окупатора дошло до обостраних покушаја да дође до споразума.

На позив Блажа Ђукановића почетком октобра 1942. дошао је на Цетиње Бајо Станишић. Поред тога што су се сусрели с гувернером А. Пирцијем Биролијем, који је „показао пуно добре воље и наклоности како би што боље и ефикасније помогао тешко настрадалом народу у Црној Гори“, четничке вође су том приликом имале неколико састанака и с извјесним истакнутим сепаратистима. Четничке и сепаратистичке вође су покушале да изгледе међусобне неспоразуме и након дужијег разговора испољиле су исто мишљење у погледу „слоге и народног јединства“, и довршења борбе против снага народноослободилачког покрета, у погледу потреба чишћења „будућег друштва од неваљалаца, корупционаша, протекционаша, и народних гробара оваке врсте“ и, најзад, у погледу потпуне лојалности према италијанским војним властима.

Обавјештавајући о томе јавност, у интервјуу *Гласу Црногорца* Бајо Станишић је рекао да ће се четници и сепаратисти поново ујединити, јер у основи једнако мисле и теже истом циљу.⁷⁵

Будући да су четници и сепаратисти у суштини имали идентичан став само у погледу борбе против народноослободилачког покрета и лојалности према окупатору, сепаратистичко вођство је покушало да формулише предлоге који би послужили као база за разговоре о трајнијем споразуму са четничким вођством. Пошто је у постизању споразума чворно питање било војно и политичко руководство, сепаратистичко вођство је у својим предлозима формулисало три варијанте за рјешење тога питања. Прва варијанта је предвидјела за предсједника Главног националног одбора и команданта свих олужаних одреда генерала Луку Гојнића, који је у својим политичким ставовима био доста умјерен, због чега су га сепаратистичке вође сматрале и називале „средњашем“,⁷⁶ а за потпредсједника и истовремено замјеника Крста Поповића и Блажа Ђукановића; ова варијанта је предвидјела и војну секцију у којој би главне личности биле потпуковник Митар Поповић (зеленаш), мајор Ђорђе Лашић и два лица за цивилне послове. По другој варијанти за предсједника Главног националног одбора предвиђен је Блажо Ђукановић, одбор би имао цивилну секцију са по једним чланом из обје политичке групе. Командант војске био би генерал Лука Гојнић, а његов замјеник Крсто Поповић или нека друга личност коју би изабрао Гојнић с војном секцијом. Трећа варијанта је предвиђала да три генерала (Ђукановић, Гојнић и Поповић) чине предсједништво Главног националног одбора и виши војни савјет са војном и цивилном секцијом од по три члана.

Ове предлоге је у име сепаратистичког вођства Новица Радовић у другој половини децембра 1942. предао Саву Радовићу, члану Главног националног одбора. О томе је Крсто Поповић обавијестио Блажа Ђукановића у писму од 27. децембра 1942, изразивши му жељу за састанак — „да братски утаначимо основу за обнову наше старе црногорске слоге, за срећу и мир нашег намученог народа“.

⁷⁵ *Глас Црногорца* бр. 59, 13. октобра 1942, 2.

⁷⁶ РСУП—Т, Писмо Петра Пламенца Крсту Поповићу од 19. јуна 1943.

Међутим, Блажо Ђукановић је игнорисао предлоге сепаратистичког вођства и није одговорио на писмо Крста Поповића.⁷⁷ Сепаратисти су стварно жељели споразум, али то није био случај и са четничким вођством. У четничком програму и свим комбинацијама црногорски сепаратисти — зеленаши сматрани су унутрашњим непријатељем (истина тај непријатељ је по важности долазио последије снага народноослободилачког покрета и Муслимана).

Почетком 1943. године четничко-сепаратистички односи ушли су у још оштрију фазу. Уочи и у току четничког похода на Неретву они су се заоштрили до максимума и постојала је реална могућност да дође до оружаног сукоба између ова два покрета, али је то спречио окупатор.

Односи Италијана и четника Драже Михаиловића у другој половини 1942. године

Односи између италијанског окупатора и четника Драже Михаиловића у Црној Гори у другој половини 1942. године регулисани су споразумом команданта четничких снага и предједника Главног националног одбора Блажа Ђукановића и италијанског војног гувернера Александра Пирција Биролија од 24. јула 1942. године.⁷⁸ У првих неколико мјесеци последије потписивања споразума односи између четника и окупатора одвијали су се у знаку обостране лојалности. Крајем јула и почетком августа Пирцио Бироли је извршио инспекционо путовање по централном и сјеверном дијелу Црне Горе и Санџака, тј. по територији на којој су организовали власт четнички команданти Бајо Станишић и Павле Ђуришић. Он је том приликом посјетио Лијеву Ријеку, Матешеву, Андријевицу, Беране, Бијело Поље, Бродарево, Комарно, Пријепоље, Прибој, Сјеницу, а затим Никшић, Шавник, Жабљак, Пљевља, и Чајниче. У овим мјестима четнички команданти су организовали зборове и свечани дочек италијанском гувернеру. У поздравним говорима који су одржани у част Пирција Биролија четнички команданти су изразили захвалност на свестраној помоћи и подршци коју им је окупатор пружио у борби против народноослободилачког покрета, обећавајући „непрекидну лојалност“ према италијанским трупама у Црној Гори.⁷⁹ У поздравном говору на збору у Лијевој Ријеци Ђорђије Лашић је захвалио Пирцију Биролију на свестраној помоћи у оружју, храни и новцу које су Италијани дали националистима у борби против снага народноослободилачког покрета, и замолио га, да помогне и награди „националистичке војнике“ Љеворечког батаљона који су водили „најтежу и најдужу борбу од свих у Црној Гори за уништење комунизма“.⁸⁰

Још је карактеристичнији говор Милана Бандовића, среског четничког команданта у Бијелом Пољу. Бандовић је Биролија поздравио

⁷⁷ АИИ—Т, IV 4ф—37 (42).

⁷⁸ Зборник НОР, III, 4, док. 219.

⁷⁹ Глас Црногорца бр. 40, од 8. августа 1942; 1—3; и бр. 43, од 18. августа 1942, 2.

⁸⁰ Глас Црногорца, бр. 40, 8. августа 1942, 2 (Говор Ђорђија Лашића на дочеку Пирција Биролија у Лијевој Ријеци, крајем јула 1942).

у име „националне“ организације Павла Ђуришића среза бјелополског, истичући да су црногорски националисти својом борбом у сарадњи са италијанским окупатором против народноослободилачког покрета демантовали ону несрећну револуцију од мјесеца јула 1941. године, коју су подигли комунисти у Црној Гори“, а затим је нагласио: „Национална организација у Црној Гори, на челу које се као један од главних вођа налази г. Павле Ђуришић, чија је највећа заслуга за уништење комуниста, поставила је за циљ: *уништење комунизма у Црној Гори, лојалност према италијанским трупама и нормализација мирног економског и политичког живота у Црној Гори*“ (курзив аутора).⁸¹

Циљ четничке организације који је изнио Милан Бандовић у говору на дочеку Пирција Биролија у Бијелом Пољу у основи се поклапао са жељом италијанског окупатора.

Пирцио Бироли се захвалио четничким командантима на дотадашњој сарадњи и помоћи коју су јединице Баја Станишића, Павла Ђуришића и Крста Поповића пружиле италијанским трупама у борби против народноослободилачког покрета у Црној Гори, изразивши жељу да се у овој земљи заведе трајан мир.⁸²

Четнички команданти су у више наврата упозоравали своје јединице на потпуну лојалност према окупатору. То је, наравно, урадио и Бајо Станишић.⁸³

Послије потписивања споразума Ђукановић — Бироли, четнички команданти у Црној Гори настојали су да по сваку цијену задрже лојалан став према окупатору. Они су се трудили да сваки покрет својих јединица, сходно споразуму, претходно пријаве надлежним италијанским командама.⁸⁴

Тек крајем љета и почетком јесени 1942. године код неких четничких команданата почела се осјећати, под утицајем британске пропаганде и савезничких успјеха, извјесна резервисаност према италијанском окупатору.

Након тромјесечног затишја у Црној Гори, А. Пирцио Бироли је средином септембра отпутовао у Рим на уобичајено реферисање о ситуацији у Црној Гори.⁸⁵ За вријеме борвака у Риму он је у интервјуу агенцији Транс-континентал с поносом истакао да за посљедње три мјесеца (послије повлачења партизанских снага) ни један италијански војник у Црној Гори није нити погинуо нити рањен. Бироли је том приликом истакао улогу националистичких јединица у Црној Гори у борби против народноослободилачког покрета, подвлачећи да оне у цијелој земљи осигуравају безбједност саобраћаја и пролаза, надзирајући у лојалној сарадњи с италијанским оружаним снагама и најудаљеније путеве и цесте.⁸⁶

⁸¹ Исто.

⁸² Исто бр. 43, 18. августа 1942, 2.

⁸³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—153, Наредба Баја Станишића бр. 58 од 20. јуна 1942 (препис Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

⁸⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—298, Наредба Баја Станишића бр. 1812 од 25. августа 1942 (препис Војног тужилаштва ЈНА); Исто, НЧА, ЦГ—Х—2932, Наредба Штаба Зетског четничког одреда бр. 2489 од 13. октобра 1942.

⁸⁵ Глас Црногорца бр. 56, 3. октобра 1942, 1.

⁸⁶ Исто, бр. 58, 10. октобра 1942, 1.

Вођа фашизма Мусолини је примио Биролија и похвалио га за резултате постигнуте у Црној Гори, а Хитлер га је одликовао Великим крстом за „војничке и организаторске способности“ постигнуте у Абисинији, Грчкој и Црној Гори.⁸⁷

Бироли је боравио у Риму кад су савезници преузимали иницијативу не само у ваздуху већ и на мору и копну. У Италији се већ осјећало незадовољство због сталног бомбардовања, глади и неуспјеха у Либији. Код фашистичког вођства се већ тада појавила бојазан да под утицајем савезничких успјеха не дође до промјене у држању четника и да се на Балкану не отвори други фронт.⁸⁸

Бироли се вратио у Црну Гору 2. октобра са Мусолинијевим директивама „за рад у будуће“.⁸⁹ Ове су инструкције несумњиво биле у тијесној вези с новим развојем међународних догађаја. То се осјећало по ујурбаности и неспокојству које је Бироли испољио након доласка из Рима.

Ускоро по повратку у Црну Гору Бироли је покушао преко Националног одбора, који је био главна опона између четника и окупатора („једини компетентан и овлашћен да сарађује са италијанским властима“), да смири ситуацију и спријечи четнике да уђу у какву „авантуру“. Чланови Главног националног одбора, уплашени од такве могућности, пружили су свестрану помоћ окупатору.⁹⁰ Од 9. до 21. октобра Блажо Ђукановић је са члановима Главног националног одбора извршио обилазак територије на којој су четници имали власт. Чланови одбора су том приликом посјетили Шавник, Жабљак, Колашин, Пљевља, Прибој, Нови Варош, Сјеницу, Пријеполје, Бијело Поље, Бџане, Андријевицу, Лијеву Ријеку и Биоче. У свим овим мјестима организовани су четнички зборови, на којима су говорили Блажо Ђукановић и други чланови одбора. Истичући у тим говорима да се „на све стране“ чују „алармантне вијести о могућим авантурама појединаца или појединих група“, чланови Главног националног одбора су позвали присутне да сузбију сваку пропаганду која је уперена против очувања „реда и мира“ у народу до краја рата.⁹¹ На збору у Биочу Арсо Петровић је позвао присутне да не ступају у везу са „пропагаторима“ прије него што чују његово мишљење као њиховог племеника и члана Главног националног одбора.⁹² Предсједник Главног националног одбора Блажо Ђукановић је на свим зборовима подсјетио на жртве које је Црна Гора имала у току једногодишњих борби, позвао четничке старјешине на мир, ред, рад, послушност и искрену лојаност према окупатору, а једино против народноослободилачког покрета да се води борба „до краја“.⁹³ Поред тога, он је преко Гласа Црногорца објавио по-

⁸⁷ Исто, бр. 57, 6. октобра 1942, 1.

⁸⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—410, Писмо Павла Ђуришића „Чика Ђоки“ (Дражи Михаиловићу) од 2. новембра 1942 (Препис Војног тужилаштва ЈНА).

⁸⁹ Глас Црногорца бр. 56, 3. октобра 1942, 1.

⁹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—410, Писмо Павла Ђуришића „Чика Ђоки“ (Дражи Михаиловићу) од 2. новембра 1942. — Описујући атмосферу на Цетињу по Биролијевом повратку из Италије, Павле Ђуришић је писао: „Наши изгубили главу — таква паника да просто се не може веровати. У Главном националном одбору хаос“.

⁹¹ Глас Црногорца бр. 64, 31. октобра 1942, 1.

⁹² Исто.

⁹³ Глас Црногорца бр. 75, 3. новембра 1942, 1.

себни апел у коме је рекао да је дужност свих „народних људи“ да се организацију на „правој националној линији“ и да га подрже у његовим настојањима да у „реду, раду и миру“ сачека свршетак рата.⁹⁴

Италијанске окупационе власти су и саме предузимале мјере да опомену поједине четничке команданте који се нијесу придржавали својих обавеза које су проистикале из четничких споразума са окупатором. Једна од таквих мјера било је и писмо команданта дивизије Ферара генерала Франћеска Занија (*Francesco Zani*) команди Зетског четничког одреда у Острогу, у коме се истиче да се командант 2. четничког батаљона Јаков Јововић удаљава из сједишта свога штаба без знања италијанских власти и бави се „непрекидним радом базираним на личном комодитету и на једној активности потпуно страниј сарадњи са италијанским оружаним снагама“, захтијевајући да опомене Јововића да се придржава „својих прецизних задатака“, иначе ће бити приморан да тражи од виших власти његово смјењивање.⁹⁵

Штаб Баја Станишића је одмах опоменуо Јакова Јововића и наредио му да убудуће води строго рачуна да његова сарадња са италијанским војним снагама буде „што је могуће савршенија“ и да приликом сваке акције, ако је то икако могуће прије а обавезно последије њеног извођења, обавијести надлежног италијанског војног команданта.⁹⁶

Док се Блажо Букановић са дијелом чланова Главног националног одбора налазио у обиласку сјеверних крајева Црне Горе, Пирици Бироли је 18. октобра 1942. године посетио Манастир Острог, гдје се налазио штаб Баја Станишића. У његовој пратњи налазили су се командант окупационих трупа Луиђи Ментасти и командант дивизије Ферара Франћеско Зани, италијански цивилни комесар и чланови Главног националног одбора: Арсо Петровић, Војислав Ненадић, Мило Пламенац и Никола Вукчевић, предсједници никшићке, даниловградске, подгоричке и цетињске општине митрополит Јоаникије и други. По повратку из Италије Бироли је показао више интересовања за сепаратисте него раније, па су се овог пута у његовој пратњи нашли и командант Ловћенске бригаде Крсто Поповић и његов блиски сарадник Новица Радовић.

Баја Станишић је са својим сарадницима организовао збор и припремио свечани дочек представницима окупационих власти. У поздравном говору он је Биролију рекао „да ниједног од крунисаних глава народ овога краја није дочекивао са дубљим и већим поштовањем него што данас Вас дочекује“.⁹⁷ Станишић је осудио снаге народно-ослободилачког покрета, које су нападале „мирне“ италијанске војнике, и захвалио италијанском гувернеру што је одустао од репресалија на које је „имао право“. Он је посебно изразио захвалност окупатору што је повјеравао ријечима четничких команданата да неће

⁹⁴ Исто, бр. 64, 31. октобра 1942, 1.

⁹⁵ АВИИ, НЧА, ЦГ—Х—2383, Писмо генерала Франћеска Занија, Команди националистичког одреда Манастир Острог од 12. октобра 1942.

⁹⁶ Исто, ЦГ—Х—2932, Наредба штаба Зетског четничког одреда Јакову Јововићу од 13. октобра 1942.

⁹⁷ Ваљда и сам увиђајући колико је далеко отишао у томе, Станишић је у Гласу Црногорца (бр. 62, 24. октобра 1942, 2) дао исправку и умјесто ријечи „ниједног од крунисаних глава“, дато је „ниједног од страних крунисаних глава“.

никад напасти њихову војску, па је затим рекао: „Дали сте нам оружје у руке и поднијели многе материјалне жртве, пружили сте нам своју војничку помоћ, без које ми не би били у стању да наш народ ослободимо од највећег зла и напасти које је имао у својој историји“.

Одговарајући на поздравни говор Баја Станишића, Пирцио Бироли је обећао да ће Италијани по Дучевом наређењу ујединити Црну Гору.

На свечаном ручку који је за представника окупационе власти и истакнуте четничке и сепаратистичке вође приређен у манастирском конаку, Бироли је у одговору на здравље митрополита Јоаникија, Арса Петровића и Милана Буја одао признање четничким и сепаратистичким вођама који су одано помогли италијанским трупама да се сломи „заједнички непријатељ“.

Позивајући четничке и сепаратистичке вође да слушају наређења Дучеа, Бироли је позвао и Црногорце да слушају „националне“ вође, а он ће за узврат учинити све да им „да добру жандармерију, рад, да учини од Црногораца уједињени народ“.

Добивши увјеравања да ће четничке и сепаратистичке вође наставити лојално сарадњу са окупатором, Бироли је обавијестио присутне да је наредио да се из албанских концентрационих логора пусти 400 интернираца.⁹⁸

Италијанске окупационе власти су несумњиво могле бити задовољне резултатом „пријатељског убјеђивања“, са једним дијелом четничког вођства око Блажа Ђукановића и Баја Станишића. Међутим, Бироли и његови сарадници нијесу могли бити спокојни све док не уклоне потенцијалну опасност са друге стране — од четничког вођства које се на челу с Дражом Михаиловићем налазио у Липову, у непосредној близини Колашина. Говоркања о „четничкој републици“ у Колашину и његовој широј околини била су допрла не само до савезника већ и до Рима и Берлина.⁹⁹ Пошто су још почетком октобра извјештаји осовинских обавјештајних служби недвосмислено указали да се западни савезници спремају за искрцавање у сјеверној Африци, одакле ће уперити своје ударце против Осовине, фашистичко вођство је обузела узнемиреност.¹⁰⁰ Оно је било опсједнуто страхом да у случају јаче савезничке акције на Средоземљу четници не упере своје оружје против сила Осовине и не омогуће отварање другог фронта на Балкану. Због тога је италијански окупатор у Црној Гори предузео мјере да разбије фаму о „четничкој републици“ у Колашину и онемогући припреме на том подручју за евентуално отварање другог фронта.¹⁰¹ Средином октобра команда дивизије Венеција (са сједиштем у Беранама) обавијестила је Ђуришића да су италијанске окупационе власти одлучиле да четничке снаге напусте Колашин и да у овом граду гарнизонирају један италијански батаљон. Италијанска команда је навела да италијанске трупе морају посјести Колашин из сљедећих разлога: да би могле ефикасније снабдијевати становништво животним намир-

⁹⁸ Глас Црногорца бр. 61, 20. октобра 1942, 1.

⁹⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—410, Писмо Павла Ђуришића „Чика Ђоки“ (Д. Михаиловићу) од 2. новембра 1942.

¹⁰⁰ Дневник грофа Тана, 357.

¹⁰¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—410, Писмо Павла Ђуришића Д. Михаиловићу од 2. новембра 1942.

ницама, што четничке јединице нијесу у стању да саме одржавају комуникације у исправном стању и, најзад, што је Колашин потребан италијанским трупам због електричне централе која треба да снабдијева енергијом италијански гарнизон у Матешеву.¹⁰² Поред тога, италијанске окупационе власти су одлучиле да се Санџак одвоји од Црне Горе као засебна зона, чиме су, разумије се, жељели да у случају савезничког искрцавања отежају везу четничких јединица на овој територији.¹⁰³

Павле Ђуришић је одмах обавијестио Дражу Михаиловића о новонасталој ситуацији. Четничко вођство је искористило повољан разврт међународне ситуације и уздрмане позиције окупатора, па је одлучило да према Италијанима заузме енергичан став. Дража Михаиловић је наредио Ђуришићу да са својим командантима корпуса, бригада и батаљона, среским командантима и командантима милиције поднесе колективну оставку на даљу сарадњу са Италијанима, како би се на њих извршио притисак и спријечило остварење ове њихове намјере.¹⁰⁴ Павле Ђуришић је поступио по наређењу Д. Михаиловића и упутио писмо италијанском гувернеру (А. П. Биролију), команданту италијанских трупа у Црној Гори (Л. Ментастију), команданту дивизије Венеција и предсједнику Главног националног одбора (Б. Ђукановићу), у коме их је обавијестио да овакву одлуку италијанских власти четничка организација не може прихватити због тога што се таквим поступком указује неповјерење не само према њему него и према цјелокупној четничкој организацији; што је то неповјерење резултат акције неколико четничких дисидената, међу којима Војислава Ненадића и Милисава Анђелића; што је због насталог неповјерења онемогућена блиска, тијесна и искрена сардња Италијана и четничких официра; на крају, што је прекршен споразум да се контакти између четника и италијанског гувернера одржавају само преко официра Ђуришићеве команде. Ђуришић је тражио да Колашин остане у четничким рукама — како због тога што је, по њиховим ријечима, овај град постао четнички симбол борбе против народноослободилачког покрета у Црној Гори и Санџаку тако и због тога што би се њиховим напуштањем створила могућност „комунистима да поново наставе са својом разорном акцијом против комуникација и Ваших трупа“. На крају, Ђуришић је обавијестио претпостављене четничке и окупаторске команданте и окупаторског гувернера да он у име четничке организације и Лимско-санџачких четничких одреда не може више да сарађује са италијанским војним властима ако се не испуни четнички захтјев у вези с Колашином, да ће четничка организација са легалног прећи на илегални рад и да он неће одговарати за посљедице које из тога проистеку.¹⁰⁵

У смислу наређења Д. Михаиловића, Павле Ђуришић је 18. октобра наредио свим потчињеним командантима да поднесу писмену оставку на даљу сарадњу са италијанским властима и да му их до 20.

¹⁰² АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—409, Обавјештење Павла Ђуришића начелнику ВК од 18. октобра 1942.

¹⁰³ АИИ—Т, IX 1а—149 (42), Обавјештење штаба Колашинске четничке бригаде стр. пов. бр. 17 од 18. октобра 1942.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—409, Обавјештење Павла Ђуришића начелнику ВК од 18. октобра 1942.

октобра доставе, а он ће их прослиједити италијанским окупационим властима. Он је својим командантима доставио и текст оставке, који је садржавао све елементе из његовог писма Ђукановићу и окупаторским функционерима. Осим тога, у тексту оставке се пребацује Италијанима што српски живаљ на десној обали Лима неће да узму у заштиту од Муслимана и Албанаца и да четничка организација сматра да Црна Гора као засебна економска јединица не може опстати без Санцака, који би, ако Италијани посједну Колашин, био одвојен од Црне Горе.¹⁰⁶

Спор око Колашина донио је доста узнемирености и четницима и окупатору. Ђуришић је наредио свим официрима и другим четничким старјешинама да се повуку из Колашина и да се у непосредној близини поставе патроле које би спречавале улазак четника у град, да не били изненађени и разоружани од окупатора.¹⁰⁷ Четници су такође извршили припреме за потпуну евакуацију.

Окупационе власти нијесу биле спремне на заостравање спора око Колашина у вријеме када су савезници пробили осовински фронт у Либији (код Ел Аламеина). Због тога су покушале да са четницима нађу компромис: одлучиле су да одустану од посједања Колашина, процјенивши да ће бити довољно то што ће Пирцио Бироли посјетити Колашин и на тај начин разуверити Рим и Берлин да ту постоји некаква „четничка република“.

На позив Пирција Биролија Павле Ђуришић је 1. новембра 1942. посјетио Цетиње. У разговору је Бироли затражио увјеравања да се на тој територији не припрема тзв. „други фронт“. Том приликом је било доста ријечи и о Дражи Михаиловићу. Бироли је саопштио Ђуришићу да нема ништа против Д. Михаиловића и четника, али само под условом да на том простору не отворе други фронт и не уђу у какву „авантуру“. Ђуришић је дао тражена увјеравања, а затим су прецизиране појединости о Биролијевој посјети Колашину.

Окупатор је попустио и у питању Санцака. Да би удовољио четницима, окупатор је заузео оштрији став према Муслиманима у Санцаку.¹⁰⁸

Четници су приступили припремању свечаног дочека италијанском гувернеру и његовој пратњи. Биролијева посјета Колашину била је заказана за 8. новембар, али до ње је дошло 6. новембра.¹⁰⁹ За дочек је заказан и четнички збор. Четничким вођама је било стало да збор на Италијане, остави што импресивнији утисак, па су зато позвали не само активне батаљоне ЛСЧО већ и све теренске јединице (са главним четничким обиљежјима — шубарама и реденицима), као и цјелокупно становништво среза колашинског (одрасли мушкарци, жене, омладина и дјеца).¹¹⁰

¹⁰⁶ АИИ—Т, IX 1а—149 (42), Обавјештење Штаба Колашинске четничке бригаде стр. бр. 17 од 18. октобра 1942.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—410, Писмо Павла Ђуришића Д. Михаиловићу од 2. новембра 1942.

¹⁰⁹ Исто; АИИ—Т, IX 1а—154 (42), Наређење штаба Колашинске бригаде пов. бр. 11, од 4. новембра 1942.

¹¹⁰ Исто; АИИ—Т, IX 1а—334 (42), Наредба Павла Ђуришића пов. бр. 710 од 4. новембра 1942.

У Биролијевој пратњи налазило се неколико чланова Главног националног одбора на челу с Блажом Ђукановићем, као и један батаљон алпинца. Италијанског гувернера поздравили су Блажо Ђукановић, Павле Ђуришић, Душан Влаховић, Ђорђе Лазаревић и Милан Бандовић.¹¹¹ Ђуришић је и овом приликом, као и много пута раније, за све недаће оптужио комунисте, који су народ „бацили у један вртлог, из кога се још није потпуно извукао“, осуђујући њихов став о црногорском националном питању. Он је одао признање Биролију и његовим сарадницима, који је знао да „лако и правилно одреди најбољи правац своје политике“ и „дао могућности да се видно испољи израз националног поноса и свести код српског народа у Црној Гори, да уз припомоћ италијанске војске и италијанског оружја очисти Црну Гору од тих изрода и јеврејских плаћеника и да заведе ред и мир у Црној Гори“.¹¹² Ђуришић је искористио прилику да своју оштрицу упери против сепаратистичког вођства, као и оног дијела четничког вођства из Санџака (такозвани четнички дисиденти) који је био за помирљиву политику према Муслиманима.¹¹³

Пирцио Бироли је у одговору на четничке поздравне говоре одао признање четницима Павла Ђуришића за бескомпромисну борбу против народноослободилачког покрета, али је истовремено дао подршку и Крсту Поповићу. Он је изразио увјерење да ће четници „и убудуће остати вјерни и одани Италији, која од Црне Горе жели да створи један животно и конструктивни организам“. Обраћајући се даље четницима и њиховом вођству, Бироли је захтијевао да свако, био главар или не, слиједи са правом лојалношћу његове директиве и наређења која ће издавати преко војних и цивилних италијанских власти, и да свако мора да им се најискреније покорава.¹¹⁴

Послије посјете Колашину Бироли се договорио са Ђуришићем да онај италијански батаљон из пратње остане пет дана на комуникацији Матешево — Колашин и да за то вријеме изведе три вјежбе. Прва вјежба имала је да се изведе до Доњег Липова. Пошто се у близини налазио штаб Драже Михаиловића (у Горњем Липову), Ђуришић је саопштио да нема никакве бојазни од италијанског батаљона, јер је то све „удешено“:

„Молим Вас“, писао је он Дражи Михаиловићу, „немојте се са тога места померити. Ја ћу лично са њима (Италијанима — примј. Р. П.) ићи када буде ова вјежба у правцу Липова.

Поново кажем немате потребе (да се плашите) јер сте ту потпуно сигурни а и радиостанице могу да раде несметано.

Ја ћу доћи лично горе да извесне ствари објасним које су врло интересантне“.¹¹⁵

Тако се спор између окупатора и четника око Колашина завршио компромисно, али неће остати без утицаја на њихове даље међусобне односе.

¹¹¹ Глас Црногорца бр. 8, 14. новембра 1942, 1.

¹¹² АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—411, Говор Павла Ђуришића приликом посјете Пирција Биролија од 6. новембра 1942. (препис Војног тужилаштва ЈНА).

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ Глас Црногорца бр. 68, 14. новембра 1942, 1.

¹¹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—412, Писмо Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу од 7. новембра 1942.

Четничке политичке и војне припреме за преузимање власти у случају изласка Италије из рата

Побједа савезника код Ел Аламеина (24. X 1942), десант у Алжиру и Мароку (8. XI 1942) и прелазак Црвене армије у противофанзиву код Стаљинграда (19. XI 1942) отворили су поробљеним европским народима перспективу на коначну побједу над силама Осовине. Четничка Врховна команда је сматрала да ће следећи потез савезника бити искрцавање на европско копно, и то у првом реду на Апенинско или Балканско полуострво, чиме би Италија била принуђена да изађе из рата, било као побијеђена држава било као нови савезник против „остатка“ Осовине.¹¹⁶ Савезничка пропаганда о тобожњем искрцавању на нашој јадранској обали, која је интензивније почела још крајем љета 1942. године подстакла је четничку Врховну команду да благовремено предузме мјере на учвршћивању организације која би омогућила „да српски народ у моменту пропадања непријатеља одмах наметне своју оружану власт“.¹¹⁷

Уобличење четничког програма

Перспектива успјешног завршетка рата подстакла је губања не само међу четничким интелектуалним крутовима већ и у народу.

Црногорско четничко вођство није крило да су Црногорци били запостављени у Краљевини Југославији и да за двадесет година у новој држави није било ријешено ниједно животно питање Црне Горе. Оно је, међутим, као „утјеху“ истицало да се „заувијек сурвала она срамна клика властодржаца“ која је нашу земљу била довела до руба пропасти. У свом прогласу од 7. јануара 1942. Ђорђије Лашић је писао: „Отишли су у неповрат сви мангупи и изјелице који су двадесет и више година, држали само власт. Њихово царство је при крају, једино сад за владе непријатеља још помало вршљају, али и то ће бити краткога вијека“.¹¹⁸ Међутим, осам мјесеци касније један истакнути четнички интелектуалац је констатовао: „Још увијек не може се примијетити никакво скретање од старог“.

Народне масе, не само оне које су се биле својевремено заталасале око програма народноослободилачког покрета већ и оне које су се због извјесних политичких грешака партизанског вођства (тзв. левичарења) пасивизирале или пришле четничком покрету, брзо су се разочарале у нову — четничку власт. И онај дио народа који је са симпатијама гледао на четнички покрет такође је доживио разочарење. Вјеровање да ће четници послје повлачења партизана окренути своје оружје против окупатора било је гола илузија. Четнички команданти

¹¹⁶ АВИИ, ЧА, ВК—П—29, Меморандум Захарија И. Остојића од 6. децембра 1942. начелнику штаба Врховне команде за случај да Италија изађе из рата.

¹¹⁷ Исто; АИИ—Т, IX 2а—3 (42), Италијански проглас под насловом *Одговор на тврдње енглеске пропаганде*; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1565, *Југословенска војска у отаџбини*.

¹¹⁸ АИИ—Т, IX 1ц—2 (42), Проглас Ђорђија Лашића од 7. јануара 1942; Исто.

су потписали нове обавезе према окупатору, а четнички покрет је задржао квислиншки и искључиво класни и великосрпски карактер. Стога су народне масе, у првом реду, сељачке, биле незадовољне и тражиле су да им се објасни куда се иде. Оне су ратно стање сматрале пролазним, па их је „будући живот много више интересовао“. Оне, природно, нијесу могле бити задовољне магловитом, уском и неодређеном четничком девизом *За краља и отаџбину*. Као одговор на ту паролу истицало се: „Ми смо имали и краља и отаџбину, и баш у тој отаџбини није било добро“. Народ је очекивао да ће живот у новој држави бити снопљивији, али то од Драже Михаиловића није могао чути.

Под утицајем народног нерасположења неки интелектуални кругови и црногорске четничке вође тражили су од Драже Михаиловића да се приступи изради програма рада у којем би се „са нешто ширих мисли“ оцртао живот у обновљеној држави.¹¹⁹

У фази интензивних припрема за преузимање власти, четничко вођство је 30. новембра и 1. и 2. децембра 1942. године организовало у Шаховићима конференцију четничких интелектуалаца из Црне Горе, Боке и Санџака названу конференцијом интелектуалне омладине, којој су присуствовали Захарије Остојић као представник Драже Михаиловића, Ђорђе Лашић, представник Главног националног одбора са Цетиња и Павле Ђуришић, командант ЈСЧО. Они су чинили и почасно председништво овога скупа. У радном председништву конференције били су: председник; Милан Бандовић, потпредседници: Вукашин Бојовић и Михаило Бурић, секретари: Јован Јованчевић и Петар Дабановић. Конференцији су присуствовали представници четничке организације свих црногорских срезова. Са конференције су упућени поздравни телеграми краљу Петру, Дражи Михаиловићу и Блажу Букановићу.¹²⁰

Првобитно је било одлучено да се конференција одржи у Колашину. Међутим, Павле Ђуришић је у последњем тренутку преиначио ову одлуку, мотивишући то жељом да се избјегне присуство припадника енглеске мисије која се налазила код Драже Михаиловића и италијанских официра за везу који су се налазили у штабу ЈСЧО у Колашину. То је довело до извјесног неспоразума између четничке Врховне команде и Павла Ђуришића.¹²¹

На конференцији је у виду закључака прихваћена сљедећа четничка политичка платформа:

„1. Будућа држава треба да буде наследна и уставна монархија — Краљевина Југославија, којом ће владати Краљ Петар други из династије Карађорђевића и у којој ће Четничка организација, у сагласности са круном бити за извјестан период времена, потребна за потпуну обнову и препород земље, једини носилац целокупне државне власти у земљи.

¹¹⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—79, Писмо инт. Љубомира С. Лазаревића Дражи Михаиловићу од 23. августа 1942.

¹²⁰ *Документи о издајству Д. М.*, док. 4, Записник омладинске конференције четничких одреда на територији Црне Горе, Боке и Санџака, одржане у Шаховићима на дан 30. новембра 1942. год.

¹²¹ АВИИ, IX 1а—352 (42), Писмо Павла Ђуришића Захарији Остојићу од 28. новембра 1942 (препис).

2. Границе будуће Југославије морају обухватити, поред досадашњих, и све оне покрајине на које имамо историјско право, а које су нам биле до сада неправедно одузете. Поред историјског, морају се узети у обзир етнички, политички, економски и стратегијски разлози.

3. Будућа држава треба да буде унитарна и у њој ће Срби, Хрвати и Словенци живети у својим областима на принципу широким самоуправа. Између свих области има се успоставити непосредна теренска веза, како би идеја југословенске заједнице била што потпунија.

4. На територији будуће државе живеће само Срби, Хрвати и Словенци. Националних мањина не може бити.

5. Приватна својина је зајамчена, а њен обим мора се ограничити законом у општем интересу.

Земља припада оном који је обрађује. Велики приватни поседи морају се укинути и ставити држави на расположење. Ово ће држави олакшати потпуно решење аграрне реформе.

Аграрно питање мора бити решено потпуно и правично.

Целокупна индустрија мора бити у државним рукама.

Велика трговина мора бити у државним рукама, а мала у приватним под контролом државе.

Привреда треба да буде изграђена на принципу државног задругарства.

Трговачки послови, новчани и кредитни заводи морају бити у државним рукама.

6. Наука и уметност су слободне.

Постојаће само државне школе. Основно школовање је обавезно и бесплатно.

Школе морају давати морално, национално и практично васпитање, како би се извела обнова и препород нације и културе. У ту сврху треба гимназије свести на потребан број, а повећати и формирати средње стручне школе, а нарочито пољопривредне и занатске.

У циљу препорода народа, путем школе вршити строгу селекцију наставничког особља и школске омладине.

7. Црква је државна. Православна је црква национална и светосавска. Католичка црква треба да буде административно одвојена од Ватикана, и да буде југословенски национална у духу идеја Штросмајера.

Верска настава је обавезна у овим основним и средњим школама.

8. Судије да буду независни и стални да не могу бити лишени звања нити уклоњени са дужности, премештени и пензионисани без одлуке редовног суда; да буду материјално обезбеђени, са аутоматским напредовањем као и остали чиновници.

Адвокати треба да буду државни чиновници.

Судије да буду из редова четничке организације, као и ови остали чиновници.

Општине територијално да буду што веће.

Општинско особље ће постављати и плаћати држава. При свакој општини по могућству да постоји лекар, ветеринар и пољопривредни референт. Они ће своје дужности обављати као државни чиновници, без права на приватну награду.

10. Обавезно се мора донети:

Закон о корупцији, који ће тачно предвидети која дела спадају у појам корупције. За корупцију постоји само једна казна — смрт; Закон о испитивању порекла приватне имовине од 1918. године до данас;

Закон о кривичној одговорности свих оних који су допринели на било који начин пропасти државе.

11. Војска треба да буде јака, спремна и препорођена, као гаранција реда и безбедности државе. Она треба да буде национална и морална школа народа.

12. Жандармерија треба да буде формирана из редова четника и да стоји под директном контролом четничке организације.

13. Државни чиновници имају бити национално и морално исправни из четничких редова, добро награђени и аутоматски унапређивани. Приватних чиновника не може бити.

Министри да буду државни чиновници, без дискреционих права и диспозиционих фондова.

Чиновницима укинути све специјалне додатке као: награде, сезонске додатке, паушале, тантијеме и путне трошкове.

Жене могу бити државни чиновници само у оскудици мушкараца и то у специјалним, њима подобним струкама.

14. Штампa да буде глас правде и истине, у служби националне обнове.

Дневна штампа — журналистика да буде руковођена интересом народа.

Штампарска издавачка предузећа морају бити у државним рукама.

15. У новој држави треба посветити нарочиту пажњу пропаганди у духу програма четничке организације и идеологије.

16. Оноспособљеним четницима у борби, као и породицама погинулих четника, по завршетку рата треба указати највећу пажњу и приступну материјалну помоћ.¹²²

На конференцији је такође одлучено да четничка организација, у духу изложених закључака, а у сагласности са Круном, спроведе државно уређење и буде једини носилац цјелокупне државне власти до остварења четничког програма и услова за прелазак на шире уставне слободе.¹²³

Закључци конференције у Шаховићима, који су били усмјерени на завођење четничке диктатуре, представљали су израз опште равногорске идеологије чији је творац Дража Михаиловић. То потврђују присуство и изјава на конференцији Михаиловићевог изасланика З. Остојића.¹²⁴

И четнички извјештаји и каснији догађаји показали су да четничка идеологија није ухватила јачега коријена у Црној Гори.

¹²² Документи о издајству Д. М., док. 6. Закључци Прводецембарске конференције четничке интелектуалне омладине Црне Горе, Боке и Санџака.

¹²³ Исто.

¹²⁴ Исто, док. 4, Записник омладинске конференције четничких одреда Југословенске војске на територији Црне Горе, Боке и Санџака.

Формирање Равногорске омладине

У склопу општих припрема за потпуно преузимање власти четничка Врховна команда је крајем љета предузела и мјере за формирање Равногорске омладине.

У предвечерје II свјетског рата омладина је у читавој земљи била под снажним утицајем Комунистичке партије Југославије. У првој години рата она је највећим дијелом била заталасана идејама народно-ослободилачког покрета и масовно укључена у његов рад. Крајем 1941. године организација Црногорске народне омладине била је прилично бројна. То је Дражи Михаиловићу дало повода да закључи, наравно са свог аспекта, да је „наша омладина у овом рату подбацила у овом националном стремљењу“ и да је дванаести час да „омладина похрли Равној Гори и да оправда наде народа и вођства *Равногораца*“. Четничко руководство је имало за циљ да формирањем Равногорске омладине младо покољење отргне испод утицаја Комунистичке партије, васпита га у четничком равногорском духу и створи од њега резервоар живе силе за свој покрет. С обзиром на развитак међународних догађаја, Д. Михаиловић је наредио да се организује омладина, програм за њено „национално“ и морално васпитање и формирање омладинских јединица разради, припреми и изврши најдаље до 1. октобра 1942. године.

Према Михаиловићевој замисли, организовање и васпитање Равногорске омладине требало је да буду изведени потпуно у милитаристичком духу.¹²⁵ Јединице Југословенске равногорске омладине (ЈУРАО) требало је да се формирају по свим срезовима, а надзор над њима имали су да врше команданти бригада у споразуму са среским командантима. Југословенска равногорска омладина се дијелила на Узданицу отаџбине и Заточника отаџбине. У јединице Узданице улазила су дјеца од 8 до 15 година старости, а у јединице Заточника младићи од 16 до 20 година, изузев они који су ушли у састав Југословенске војске у отаџбини.

Формирање омладине вршено је посебно у јединицама Узданице, а посебно у јединицама Заточника. Јединице су биле, десетине; водови, чете, батаљони и бригаде. Десетина је била јачине 10 до 15 чланова, вод двије до четири десетине, чета два до четири вода, батаљон двије до четири чете, бригада два до пет батаљона. Јединице Равногорске омладине носиле су називе као и бригаде Југословенске војске у отаџбини на чијој су се територији налазиле (Колашинска бригада Југословенске равногорске омладине, 1. чета Андријевићког батаљона узданице Југословенске равногорске омладине). Тежња је била да се у сваком срезу формира по један батаљон Узданице и по један батаљон Заточника. Омладинске јединице имале су своје старјешине. За јединице Узданице највећи чин могао је да буде наредник, а за јединице заточника капетана. Старјешине јединица Узданице до командира чете имали су да буду из састава Узданице, а командант батаљона код Узданице и све старјешине до командира чете код јединица Заточни-

¹²⁵ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2404, Штаб ЛСЧО од 20. септембра 1942. преноси наређење Д. Михаиловића.

ка морали су бити из састава Заточника. Команданти батаљона код Заточника као и команданти бригада бирали су из реда старијих омладинаца (од 18 до 25 година старости). Право произвођења старјешина и постављења команданата бригада задржавао је министар војске, морнарице и ваздухопловства на предлог команданта бригаде, уз сагласност осталих четних команданата.

Одмах по формирању јединица требало је приступити извођењу наставе, и то војне и опште.

Војна настава обухватала је основне војничке радње са пушком и без ње. За јединице Заточника настава је обухватала основне појмове и радње из борбене обуке, потребна знања из свих помоћних служби (обезбеђење објеката, снабдијевање, пожарство, санитетска служба и др.), потребне појмове из стражарске службе, соколске вјежбе и разне витешке игре, основне појмове из обавјештајне службе, службе везе и „све што је потребно да могу у даном тренутку са успјехом извршити задатак, појачавајући друге и треће чете Југословенске војске у отаџбини“.

Команданти бригада ЈВУО имали су право да користе заточнике и старију дјецу из Узданице за све потребе помоћних служби тамо гдје они могу замијенити војнике — четнике.

Све јединице Југословенске равногорске омладине биле су обавезне да под командом својих старјешина узму учешћа у свим манифестацијама и приредбама које организују четничке власти.

Трошкови око формирања и рада ЈУРАО падали су на терет редовних четничких бригада.

Команданти четничких бригада одређивали су за сваку јединицу Равногорске омладине водна, четна, батаљонска и бригадна зборишта.

Припадницима Југословенске равногорске омладине који се у раду јединица ЈУРАО буду истакли обећане су нарочите повластице при службоу редовног кадровског рока.¹²⁶

Општа настава, односно, васпитање, имала је да се врши „у духу стварања новог човека, у духу продубљивања националне свести и уздизања националног поноса, продубљивање осећања грађанске дужности према Краљу, Отаџбини и Народу, потребне дисциплине духа, истрајност и сласти у раду; тежње за радом и поретком; тежње за величином, противно словенском атавизму; дробљење на мало; осећања части, достојанства, поштења и скромности, друштвене правичности, Југословенског братства и Словенске солидарности итд итд. Женску омладину враћати породици, мајци, смерности, домаћинству, ручном раду, добром понашању, а код школованих обратити пажњу још и на учење језика и музике. Испраћивати будуће мајке и домаћице без чега нема препорода и оздрављења породице и народног живота“.¹²⁷

Стављен је посебан нагласак на такавано духовно васпитање школске омладине. Требало је, наиме, школску омладину натјерати да похађа цркве „више но што је уобичајено“, да присуствују обавезним „националним“ часовима у школи, сваког дана пола часа или 2—3 часа недјељно. За школску омладину је требало организовати предавања

¹²⁶ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2404, Прилог 1, Организација Југословенске равногорске омладине.

¹²⁷ АВИИ, ЦГ—В—2404, Прилог 2, Васпитање омладине.

која би код ње пробудила осјећања „за све што је свето и узвишено, добро и лепо, о Богу, Вери, о Отаџбини, Држави, Цркви, и школи, о породици, породичном огњишту и породичним светињама, оцу, мајци, брату и сестри, народу, о лепотама материјег језика и своје отаџбине, о народној поезији, етици, народним традицијама, о народној слави и величини, неимарима Отаџбине: владарима и херојима, државницима, о великим неимарима народне просвете и културе: просветитељима — лучоношама, песницима, књижевницима, уметницима и научницима, о значају рада, реда, поретка и дисциплине; о поштовању туђе имовине и туђих права; о друштвеној правди; о понашању и уљудности“.¹²⁸

Рад са омладином, како у војном тако и у васпитном погледу, требало је наставити по овим упутствима и после рата.¹²⁹

Већ крајем септембра и почетком октобра приступило се интензивном раду на организовању Равногорске омладине у духу ових упутстава. Омладина је била обавезна да изводи војне вјежбе и присуствује предавањима, укупно 6 часова недељно. Предавања из националне историје и књижевности, религије, морала и сл. морала су бити написана и два дана раније поднесена на увид задуженим за то четничким командантима.

За омладину која је избјежавала да присуствује вјежбама или предавањима предвиђене су строге казне. За сваки неоправдани изостанак припадник Равногорске омладине, односно његов родитељ, имао је бити кажњен новчано и затвором.¹³⁰

Средином октобра за омладинске старјешине (командире чета и команданте батаљона) организован је у Колашину двадесетодневни курс.¹³¹

Убрзо после конференције у Шаховићима, на којој је донесена четничка политичка платформа, у Колашину је 4. децембра одржана такозвана Друга омладинска конференција. Конференцији су присуствовали командант и начелник штаба ЛСЧО Павле Ђуришић и Радомир Поповић и изасланик четничке Врховне команде Рудолф Перхинец. Они су истовремено били и предсједници конференције (потпредсједници су били Вукашин Бојовић и Михаило Бурић, а секретари Јован Јованчевић и Петар Дабановић).¹³² На конференцији је формирана Омладинска интелектуална секција четничке организације на територији Црне Горе, Боке и Санцака. Том приликом су формиран Централни одбор (секција) са сједиштем у Колашину и срески одбори. У централни одбор изабрани су: Јован Јованчевић, судија из Берана, Петар Дабановић, новинар из Бара, Радош Новаковић, правник из Колашина, и Михаило Радовић, правник из Цетиња. Срески одбори формиран су за колашински, андријевички, берански, бјелополски, шавнички, жабљачки, цетињски, даниловградски, никшићки, подпорички, барски и

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Исто, Прилог 1, Организација Југословенске равногорске омладине.

¹³⁰ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2411, Наредба команданта 1. андријевичког батаљона од 15. октобра 1942.

¹³¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—О—2, Наредба штаба 1. Беранске бригаде од 16. октобра 1942; АИИ—Т, IX 1а—333 (42), Наредба штаба ЛСЧО од 7. октобра 1942.

¹³² Документа о издајству Д. М., док. 8, Записник Друге омладинске конференције четничких одреда Југословенске војске на територији Црне Горе, Боке и Санцака.

бококоторски срез.¹³³ Срески одбори су се налазили при среским ко-
мандама.

Послије дефинитивног формирања Равногорске омладине на те-
риторији Лимско-санџачких четничких одреда приступило се и фор-
мирању омладинских бригада.¹³⁴

При Главном националном одбору на Цетињу формирана је Сек-
ција за национално васпитање и пропаганду. Она је имала за циљ „вас-
питање омладине и народа у чисто националном духу са искључењем
сваке политичке и партијске припадности“. У оквиру националних од-
бора по срезовима формирани су срески одбори, а по општинама оп-
штински пододбори за национално васпитање и омладину. Одбори за
национално васпитање и пропаганду имали су задатак да, поред омла-
дине, изврши и организовање жена преко 20 година (које нијесу обу-
хваћене омладинском организацијом) у оквиру Женске националне
организације.¹³⁵

На челу одбора за национално васпитање и пропаганду налазили
су се управни одбори, односно управе. Предсједника управног одбора
Секције именовао је предсједник Главног националног одбора.¹³⁶ Упра-
ве среских одбора састојале су се од ужих и ширих одбора. Ужи одбо-
ри састојали су се од пет до осам чланова, које је на предлог среских
националних одбора именовао предсједник Главног националног од-
бора, а чланове ширих одбора бирали су ужи одбори.¹³⁷

Припреме за случај отварања „другог фронта“

Савезнички успјеси крајем 1942. године унијели су много жи-
воти у рад четничког вођства. У Врховној команди се вјеровало да ће
савезничка офанзива у Африци имати велики утицај на убрзање за-
вршетка рата. Гласине које су допирале до Врховне команде Драже
Михаиловића да ће престолонаследник Умберто преузети пријесто,
сврнути фашистички режим и настојати да сачува Италију од већих
потреса и разарања, дипломатска активност савезника у том правцу,
као и непрекидно савезничко бомбардовање италијанских градова које
је појачавало огорчење према Мусолинију — наводили су на закључак
да ће савезници предузети акцију за освајање Италије, што би довело
до њеног изласка из рата. Послије тога, разумно је било очекивати да
ће сљедећи корак савезници учинити у правцу Балкана, што не би ми-
моишло ни нашу земљу. Најављени долазак у штаб Драже Михаило-
вића енглеског пуковника Беилија (Bailey) са специјалним пуномоћи-
јем од стране енглеске Врховне команде и Форенџ офиса потврђивао је

¹³³ Исто.

¹³⁴ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2426, Наредба Павла Ђуришића стр. пов. бр. 839
од 9. децембра 1942.

¹³⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—О—3—АИИ—Т, IX 16—16 (42), Правилник Секције за
национално васпитање и пропаганду.

¹³⁶ За предсједника Управног одбора Секције наменован је школски над-
зорник Јован М. Контић (АВИИ, ЧА, ЦГ—П—17, Писмо Ј. М. Контића од 8. феб-
руара 1943.

¹³⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—О—3—АИИ—Т, IX 16—161/42, Правилник Секције за
национално васпитање и пропаганду.

нове наде и тумачен као предзнак скорих и врло важних догађаја у нашој земљи. Због тога је Оперативни штаб четничке Врховне команде разрадио опсежан план за отварање „другог фронта“ у Југославији. План је почетком децембра 1942. године био готов и већ 6. децембра начелник Оперативног штаба генералштабни мајор Захарије Остојић доставио је у облику меморандума начелнику штаба Врховне команде Дражи Михаиловићу.¹³⁸

Четнички план за отварање „другог фронта“, односно Меморандум Захарија Остојића, усредосредио је пажњу на италијанску окупациону зону, али су као базе узети Црна Гора, јужни дио Сандака, источна Босна, Херцеговина и приморски појас. Граница територије на којој су четници планирали отварање „другог фронта“ ишла је државном границом премла Албанији од ушћа Бојане до планине Богићевце, затим преко планине Мокре, Цмиљевице, Крстаче, Гиљева, Јадовница, Златара, ријеком Лимом (од ушћа Бистрице до ушћа Лима у Дрину), Дрином до ушћа Праче, преко Јахорине, Бјелашнице, Иван планине, Битовње, ушћа Раме у Неретву, Неретвом до ушћа у море и морском обалом до ушћа Бојане захватајући сва острва на овом дијелу обале.

Основни разлози да четничко руководство узме ову територију „за рад у првом моменту“ били су: планинско земљиште погодно за одбрану слабијим снагама на коме техничка надмоћност непријатеља не може доћи до изражаја, важне ратне луке Дубровник и Бока Которска и више мањих лучких мјеста за прихват савезничке флоте, више аеродрома погодних и за слијетање авиона веће тонаже (Мостар, Подгорица, Никшић, Граб код Требиња, Груда, Гацко и Невесиње), више важних праваца од мора ка унутрашњости и, најзад, то што се на овом простору налазио велики број релативно добро организованих четничких јединица. На овој територији, која је обухватала 44 среза, четници су имали организовано 16 корпуса (Милешевски, Лимски, Комски, Дурмиторски, Дечански, Зетски, Ловћенски, Никшићки, Дубровачки, Романски, Дрински, Невесињски, Требињски, Озренски, Босанско-херцеговачки летећи и Златиборски корпус) са укупно 54 бригаде, што је по описку износило око 50.000 људи.¹³⁹ Према овом плану, на 15 дана прије ступања у акцију требало је извршити општу тајну мобилизацију мушког становништва од 15 до 55 година старости, тако да се рачунало на још око 25 бригада, што би укупно износило и до 80.000 људи.

Четничко руководство није намјеравало да проширује ову зону док у њој не учврсти своју власт и не добије од савезника довољну помоћ. Међутим, у циљу успјешније одбране ове зоне планирана је и једна шира зона за крстарење, у којој би јединице ЈВУО примијениле четничко ратовање. Такозвана крстарећа зона протезала би се до линије: планина Копривник, Жљеб, Мокра, Стари Колашин, Јаруг, Сухор, Голија, Јавор, Мучањ, Муртеница, Чигота, Златибор, Тара, Деветак, Височник, Звијезда, Враница, Љубуша, Биоково, морака обала.

¹³⁸ АВИИ, ЧА, ВК—П—29, Меморандум Захарија Остојића Дражи Михаиловићу од 6. децембра 1942.

¹³⁹ Исто; Р. Пајовић, *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1943. године*, ЈИЧ, 1, 1962, 49—50.

У овим плановима четничко вођство је дало веома важно мјесто дефинитивном ликвидирању такозваних унутрашњих непријатеља у италијанској окупационој зони, у које су убрајани снаге народноослободилачког покрета, зеленаши — федералисти и Муслимани. Пошто је четницима највећа опасност пријетила од народноослободилачког покрета, њихово је вођство сматрало да се мора неодложно извршити „дефинитивно ликвидирање комуниста и њихових јатака и симпатизера без икакве милости“, како у случају отварања „другог фронта“ не би дошли у ситуацију да са Њемцима воде борбу на фронту а са снагама народноослободилачког покрета у позадини.

Питање обрачуна са Муслиманима задавало је четницима нешто више брига, не толико због њихове многобројности и релативно доброт наоружања муслиманске милиције колико због тога што су рачунали да ће се Италијани умијешати у конфликт и узети их у заштиту. Због тога је четничко вођство сматрало да Муслимане вјештом тактиком и пропагандом треба одстранити од акције према четничком покрету у моменту када би то за њ било најосетљивије. Приступање Муслимана које је предводио доктор Исмет Поповац требало је искористити у тактизирању према Муслиманима у источној Босни и Санџаку. Четници су имали у плану и покушај да Италијани разоружају оне Муслимане које су наоружали. Тај план је затим предвиђао да се приступи парцијалном уништењу Муслимана непосредно уочи отварања „другог фронта“, када Италијани неће бити у могућности да се за њих заузму. Оно што се не ликвидира прије ликвидирало би се после разоружања Италијана. Четничком вођству је било посебно стало да се разбије веза између Муслимана и народноослободилачког покрета.¹⁴⁰

Поред ликвидације „унутрашњих непријатеља“, као предуслов за отварање „другог фронта“ четничко вођство је имало да обезбиједи помоћ савезника у оружју и животним намирницама, која је требало да стигне прије почетка акције. Прво је требало да се затражи камплетна опрема (изузев пушака) за 50 бригада као и 250.000.000 лира и 50.000 златника.¹⁴¹ Истицана је као неопходна и помоћ савезничког ваздухопловства и морнарице. Од ваздухопловства се тражило да обезбиједи све важније објекте на узетој зони и да буде у стању да бомбардује све објекте за које четници то буду тражили, док би флота имала да осигура цијелу обалу са свим важним лукама. Савезничка флота, уз то, чим се образује „други фронт“ имала је да обезбиједи исхрану војске и народа.

Међутим четничко вођство се није задовољавало савезничком подршком из ваздуха и с мора, већ је размишљало и о формирању сопствене авијације и морнарице. Оно је сматрало да заштита важнијих центара и војничких објеката на посједнутој територији и благо-

¹⁴⁰ АВИИ, ЧА, ВК—II—29, Меморандум Захарија Остојића начелнику штаба ВК од 6. децембра 1942.

¹⁴¹ Поред осталог, четници су као прву помоћ намјеравали да траже од савезника: 1000 пушкомитраљеза, 500 лаких митраљеза, 250 тешких бацача, 250 противколских пушака, 100.000 ручних бомби, 10.000 комада ножева, 25.000 пари обуће, 25.000 пари униформи, 10.000.000 метака за пушку и пушкомитраљез, 250.000 мина за бацач, 250.000 метака за противколску пушку, 500 пољских телефона, 5000 километара телефонског кабла, 25 радио-станица, 25 пољских болница, 500 санитарских ранчева.

времена акција авијације у пуној сагласности са потребама сувоземних јединица против најосјетљивијих циљева захтијевају сопствену ловачку и бомбардерску авијацију, која је била лоцирана на сопственој територији. Поред тога рачунало се и на морални ефекат који би код четника створила своја авијација. При разматрању овог питања, међутим, појавио се проблем. Вјеровало се, наиме, да ће савезници испоручити довољан број авиона, али је требало имати своје летачко особље. На летачко особље бивше југословенске војске које је после априлског слома прешло у Африку није се могло рачунати јер је оно примило енглеско поданство. Према томе, за почетак је долазило у обзир особље које се налазило у земљи, па било ступило у четнике или не, а за касније рачунало се на повратак пилота који су у априлу 1941. заробљени у Никшићу и интернирани у Италију. Пошто се с Енглезима већ имало лоше искуство при покушају формирања југословенске ваздухопловне ескадре у Африци (за рад над сопственом територијом), више се рачунало на разумијевање Американаца.

Готово исти проблеми јављали су се и у погледу формирања морнарице (бродови и особље). Рачунало се, међутим, да би се дио италијанске морнарице добио као ратни плијен, на једну подморницу и двије торпилерке које су после априлског слома прешле у Африку, као и на то да је у међувремену избјегличка влада поручила код савезника један разарач и двије подморнице. То, уз евентуалну помоћ наших исељеника (у трговачким бродовима), требало је да послужи као језгро будуће четничке морнарице.

Као један од предуслова за отварање „другог фронта“ четници су подразумевали сагласност емигрантске владе и што јачи ослонац на Сједињене Америчке Државе.

У плановима за отварање „другог фронта“ заслужује посебну пажњу четничко држање према Италијанима. Четничко вођство је у том погледу развило посебну тактику, која је имала за циљ да се у моменту отпочињања акције дотадашњи њихови савезници разоружају без борбе. Због тога је четничка тактика изражавала настојање да се четнички покрет у очима Италијана прикаже као сила која заслужује сваки респект, у првом реду због јачине, борбености и познавања терена, а затим због веза са савезницима и могућности да од њих добију велику оружану помоћ. Италијанима је, дакле, требало ставити до знања да четници праве разлику између њих и Њемаца као окупатора, указати им на илузорност оружаног отпора и наговјестити им могућност да постану савезници у новим условима. У случају да савезници успију дипломатским путем да Италију одвоје од Осовине и да она пређе на њихову страну, четнички план је предвиђао да се италијанске трупе брзом акцијом разоружају, да се задржи извјестан број специјалиста (артиљерци, шофери, радници и др.), а остали да се најкраћим путем спроведу до јадранске обале гдје би сачекали бродове за повратак у Италију. Оне — била то војна или цивилна лица — који су се у току боравка у Југославији показали као непријатељи Срба требало је задржати у затвору и извести на суд. Истакнута је и потреба да се преко италијанских команданата утврди ко је од југословенских држављана радио за италијанску обавјештајну службу, како би се казнили и „како би се народу дало задовољење“. Један од важних задатака који је четничко вођство поставило себи за циљ био је да се утиче на Ита-

лијане да не дозволе Њемцима улазак у италијанску окупациону зону прије почетка четничке акције.

У вези с планираним отварањем „другог фронта“ свака четничка јединица је добила задатак, правац дјејства и одсјек фронта. Њихов рад сводио би се на двије фазе. У првој фази свака бригада уз помоћ старијих годишта имала би да ликвидира непријатеља на својој зони. У другој фази бригаде у саставу корпуса разводиле би се најкраћим правцем ка својим одсјецима на линији за образовање „другог фронта“. Као најпогодније мјесто за Врховну команду за прво вријеме док се не прошири четничка територија предвиђен је Манастир Острог.

Одмах по разоружању Италијана требало је извршити попуну наоружања четничких јединица и успоставити власт на заузетом подручју. Зато је требало успоставити: команду позадине, окупне команде, среске команде, среска начелства, општинске управе, кметије, пријеке војне судове, одборе за исхрану при среским командама, одборе за чување ратног плијена и непокретних добара, команде мјеста, команде пристаништа, аеродрома и сухопутних станица. Цјелокупна управа на заузетој територији имала је да буде под контролом војних власти.

Да би Врховна команда последије потпуног ослобођења наведене територије могла да се посвети чисто војничким пословима, четнички план је предвиђао да се сви остали послови пренесу на најпотребнија министарства која би сачињавала ратни кабинет. Према Меморандуму Захарија Остојића требало је формирати сљедећа министарства: за унутрашње послове, за исхрану, за саобраћај, за финансије и за пропаганду.

Вјеровало се да ће се, последије изласка Италије из рата, вратити велики број људи из италијанских логора. Занимљиво је видјети како се мислило поступити с интернирцима. Пошто је међу њима било људи различитих политичких схватања и припадности, требало је претходно припремити просторије за њихов смјештај, а затим преко специјалних комисија и „сигурних“ интернираца извршити селекцију. Комунисте и њихове симпатизере очекивала је ликвидација „по брзом поступку“, а остале „сумњиве и несигурне“ — суд. Карактеристично је да се намјеравало и све официре извести на суд, пред којим су имали да оправдају одлазак у интернацију. Млађи официри су сматрани мање кривим, па према томе њих је суд требало да ослободи одговорности, последије чега би били упућени на фронт. Према вишим официрима и генералима намјераван је потпунији судски поступак, па оне који се огласе кривим требало је затворити, а оне који оправдају свој одлазак у интернацију употребити за службе у позадини под контролом сигурних четника. Оваквим поступком према интернираним официрима пребало је, с једне стране, поправити углед официрскога кора пољуљан у априлском рату, а с друге стране дати задовољење четницима са дужим стажом. Поред тога, ригорознији поступак према вишим официрима и генералима упућују и на закључак да су амбициозни четнички команданти, махом нижи официри, а највише мајори (с незнатним изузетком), зазирали од могућности да им ови упрозе командне положаје.

Најзад, интересантан је став четничког вођства према Хрватима у данима припреме за отварање „другог фронта“. Послије заузимања назначене зоне, према четничким плановима отпочео би „рад на дефинитивном ослобођењу целокупне државне територије“, што би поставило на дневни ред питање уређења будуће државе. Самим тим четничко вођство је сматрало да ће буржоаско вођство Хрватске бити принуђено да се потпуније политички изјасни. Зато је стало на гледиште да у тој ситуацији треба према њему заузети агресивнији став. „Ако Хрвати и у овом моменту буду остали при пасивној резистенцији, треба им јасно ставити до знања да ће се наше јединице према њима држати као према непријатељима, и да нећемо правити разлику између усташа и осталих Хрвата... Треба порадити код наше Владе, да Хрвати из основа промене свој став према Југословенској војсци у Отаџбини и Србима, као и да отворено иступе противу усташа и комуниста“.¹⁴²

Ускоро по изради овог плана, у децембру 1942. године у штаб Драже Михаиловића дошао је енглески пуковник Беили. Он је Д. Михаиловићу саопштио да ће савезници на прољеће 1943. године, послје изbacивања сила Осовине из Африке, предузети операцију у правцу Балкана и Италије. На бази четничког плана за отварање „другог фронта“ (Меморандум З. Остојића) и помоћи савезника и садјејства њихове флоте и ваздухопловства коју је обећао пуковник Беили, Д. Михаиловић је почетком 1943. године издао Наредбу О. бр. 1 о припремама за напад на италијанске снаге у Црној Гори, Херцеговини и Санџаку и образовању фронта према Њемцима, чиме би се створила основа за отварање другог фронта на Балкану.¹⁴³ У вези с тим он је наредио својим командантима да изврше мобилизацијске припреме у потпуној тајности.¹⁴⁴ Михаиловић је истовремено издао заповијести (О. бр. 3 и О. бр. 4) за операције које је требало извести по фазама. Прва фаза рада предвиђала је мобилизацију, прикупљање трупа и разоружање Италијана.¹⁴⁵ Друга, пак, фаза предвиђала је посиједане положаја за одбрану од Њемаца и отварање „другог фронта“.¹⁴⁶ Михаиловић је затим донио одлуку да повуче неке своје одреде из градова гдје су се налазили окупаторски гарнизони, како би даља сарадња четника с Италијанима за чланове британске војне мисије који су се налазили у појединим четничким штабовима била што мање упадљива.¹⁴⁷

До четничког напада на италијанског окупатора и отварања такзваног „другог фронта“ у нашој земљи, међутим, није дошло. Догађаји који су уследили у нашој земљи и развитак међународне војно-политичке ситуације нијесу дозволили да се оствари овај чудовишни четнички план. Ипак је четницима успјело да остваре дио тог

¹⁴² Као напомена 140.

¹⁴³ Издајник и ратни злочинац, Михаиловић пред судом (даље: Д. М. пред судом), Београд 1946, 192—193; АВИИ, ЧА, ВК—В—106, Наредба О. бр. 1 начелника штаба Врховне команде Краљевине Југославије.

¹⁴⁴ АВИИ, ЧА, ВК—В—106, Наредба О. бр. 1 начелника ВК.

¹⁴⁵ АВИИ, ЧА, ВК—В—106, Заповест штаба ВК Краљевине Југославије О. бр. 3 од 1943. год.

¹⁴⁶ Исто, Заповест Штаба ВК Краљевине Југославије О. бр. 4, од 1943. године.

¹⁴⁷ Д. М. пред судом, 41.

плана. Они су, наиме, уништили извјестан број муслиманских села и побили око десет хиљада особа из редова муслиманског становништва у Санџаку и источној Босни, већи број илегалних партизанских група које су се налазили у Црној Гори и извјестан број припадника народноослободилачког покрета који су се налазили у четничким затворима.

Основни узроци који су онемогућили остварење овог четничког плана у цјелини били су снага народноослободилачког покрета у нашој земљи и промјена политичког става и савезника и сила Осовине према четницима Драже Михаиловића до које ће доћи у току 1943. године.

Терор над припадницима и присталицама народноослободилачког покрета

Успостављање окупаторске и четничко-сепаратистичке власти у Црној Гори карактерише се бруталним терором.

Четнички одреди Павла Ђуришића приликом уласка у Колашин, 23. фебруара водили су са собом покретни затвор. Око 200 партизана заробљених у Краљским Барама и других припадника и присталица народноослободилачког покрета из андријевачког и беранског среза довели су у Колашин и стрпали у стари колашински затвор,¹⁴⁸ који ће временом постати злогласно мучилиште припадника народноослободилачког покрета.

Одмах после деблокарања Никшића (19. фебруара 1942), уз помоћ једне групе присталица Драже Михаиловића коју су углавном сачињавали официри и неколико такозваних зеленаца, окупатор је похапсио и интернирао око 400 грађана. Током марта и априла похапшено је и интернирано још око 600 људи из Никшића.¹⁴⁹

Ускоро по формирању четничко-сепаратистичке коалиције, на предлог националиста окупатор хапси неколико стотина родољуба из Катунске и Ријечке нахије, које затим специјална комисија при команди карабинјера на Цетињу, осуђује на интернацију у концентрационе логоре по Албанији и Италији у трајању од годину до пет година. После заузимања Чева (13. априла) националисти су у овом мјесту формирали команду мјеста, при којој су основали затвор за припаднике народноослободилачког покрета.¹⁵⁰

Одмах по запосједању Љешкопоља националисти су ухапсили 122 родољуба, од којих су 73 ускоро интернирана у Албанију. Крајем марта пало је у руке националиста 60 партизана који нијесу успјели да се пребаце на слободну територију. Сви су они затворени, а њих 20

¹⁴⁸ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 285.

¹⁴⁹ АИИ—Т, VIII 1м—3 (45), Власти за вријеме окупације у срезу никшићком (Материјал Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

¹⁵⁰ АИИ—Т, VIII 1м—4 (45), Власти за вријеме окупације у срезу цетињском (Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

четнички суд је осудио на смрт.¹⁵¹ Истовремено, пошто су овладали Љешанском нахијом, националисти су основали затвор на Горњим Кокотима у који су стрпали око 200 партизана. Националистички суд на Горњим Кокотима издвојио је 12 партизана, међу којима су се налазили члан ПК КПЈ Видо Ускоковић, др агрономских наука Милутин Кажих и учитељ Веселин Бурзановић, и предао их Италијанцима, а ови су их стријељали на Врелима рибничким.¹⁵² У марту 1942. националисти у Зети ухапсили су 70 родољуба, од којих је 27 стријељано. После је успостављања власти у Кучима, четници под руководством жандармеријског капетана Илије Ивановића ухапсили су 86 партизана и предали их окупатору, који је 25 њих стријељао, а остале највећим дијелом интернирао. После повлачења партизана из Пипера, националисти су заједно са окупаторском војском запалили око 560 кућа у Потпећу, Завали, Радећи, Петровићима, Мркама, Близни, Свиби и Ожезима. Том приликом ухапшено је и затворено око 125 особа, углавном дјеце, жена и старца, који нијесу могли да се повуку са партизанима. Код Стијеноке чете Пиперског националног батаљона формиран је затвор.¹⁵³

На Бранловици, код Даниловграда, основан је такође националистички затвор, у којем се, крајем маја 1942. године, налазило 489 лица, углавном дјеце, жена и старца.¹⁵⁴

Националистички затвор у Никшићу био је такође пун родољуба.

Послије повлачења партизана из Црне Горе четници и сепаратисти су појачали терор над припадницима народноослободилачког покрета. Оснивају се затвори готово у свим општинским центрима и при четничким командама, који се непрекидно пуне родољубима. У неким градовима, као на примјер у Никшићу и Цетињу, има и по неколико окупаторских и националистичких (четничко-сепаратистичких) затвора. Тако су на Цетињу постојали затвори: Богданов Крај, „Владин дом“, Црквени суд и Возарски ескадрон (у Доњем Пољу). Чак и то није било довољно да прими све родољубе, па је поред затвора Богданов Крај подигнуто неколико дрвених барака, у којима се потом налазило неколико стотина родољуба.

Услови живота у окупаторским и четничким и четничко-сепаратистичким затворима били су неподношљиви. У одсуству хигијенских мјера, често се појављивао пјегави тифус. У цетињским затворима било је 12 смртних случајева од тифуса.¹⁵⁵

Какви су услови владали у четничким затворима може се дијелом видјети и из извјештаја команданта Бјелопавлићког одреда Јакоба Јововића од 30. маја 1942. године, у коме се каже:

¹⁵¹ Исто, VIII 1м—1 (45), Власти за вријеме италијанско окупације у срезу подгоричком (Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

¹⁵² Исто. — Националистички суд на Горњим Кокотима сачињавали су: резервни капетан Саво М. Поповић, судија Марко Вукчевић и поручник старе црногорске војске и Андрија Пејовић.

¹⁵³ Као напомена 151.

¹⁵⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—147, Извјештај Команде Бјелопавлићког одреда команданту народне војске Црне Горе и Херцеговине, од 30. маја 1942.

¹⁵⁵ АИИ—Т, VIII 1м—4 (45), Власти за вријеме окупације у срезу цетињском.

плана. Они су, наиме, уништили извјестан број муслиманских села и побили око десет хиљада особа из редова муслиманског становништва у Санџаку и источној Босни, већи број илегалних партизанских група које су се налазили у Црној Гори и извјестан број припадника народноослободилачког покрета који су се налазили у четничким затворима.

Основни узроци који су онемогућили остварење овог четничког плана у цјелини били су снага народноослободилачког покрета у нашој земљи и промјена политичког става и савезника и сила Осовине према четницима Драже Михаиловића до које ће доћи у току 1943. године.

Терор над припадницима и присталицама народноослободилачког покрета

Успостављање окупаторске и четничко-сепаратистичке власти у Црној Гори карактерише се бруталним терором.

Четнички одреди Павла Ђуришића приликом уласка у Колашин, 23. фебруара водили су са собом покретни затвор. Око 200 партизана заробљених у Краљским Барама и других припадника и присталица народноослободилачког покрета из андријевачког и беранског среза довели су у Колашин и стрпали у стари колашински затвор,¹⁴⁸ који ће временом постати злогласно мучилиште припадника народноослободилачког покрета.

Одмах последије деблокирања Никшића (19. фебруара 1942), уз помоћ једне групе присталица Драже Михаиловића коју су углавном сачињавали официри и неколико такозваних зеленаца, окупатор је ухапсио и интернирао око 400 грађана. Током марта и априла похапшено је и интернирано још око 600 људи из Никшића.¹⁴⁹

Ускоро по формирању четничко-сепаратистичке коалиције, на предлог националиста окупатор хапси неколико стотина родољуба из Катунске и Ријечке нахије, које затим специјална комисија при команди карабинијера на Цетињу, осуђује на интернацију у концентрационе логоре по Албанији и Италији у трајању од годину до пет година. Послије заузимања Чева (13. априла) националисти су у овом мјесту формирали команду мјеста, при којој су основали затвор за припаднике народноослободилачког покрета.¹⁵⁰

Одмах по запосједању Љешкопоља националисти су ухапсили 122 родољуба, од којих су 73 ускоро интернирана у Албанију. Крајем марта пало је у руке националиста 60 партизана који нијесу успјели да се пребаце на слободну територију. Сви су они затворени, а њих 20

¹⁴⁸ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 285.

¹⁴⁹ АИИ—Т, VIII 1м—3 (45), Власти за вријеме окупације у срезу никшићком (Материјал Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

¹⁵⁰ АИИ—Т, VIII 1м—4 (45), Власти за вријеме окупације у срезу цетињском (Материјал Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

четнички суд је осудио на смрт.¹⁵¹ Истовремено, пошто су овладали Љешанском нахијом, националисти су основали затвор на Горњим Кокотима у који су стрпали око 200 партизана. Националистички суд на Горњим Кокотима издвојио је 12 партизана, међу којима су се налазили члан ПК КПЈ Видо Ускоковић, др агрономских наука Милутин Кажичић и учитељ Веселин Бурзановић, и предао их Италијанима, а ови су их стријељали на Врелима рибничким.¹⁵² У марту 1942. националисти у Зети ухапсили су 70 родољуба, од којих је 27 стријељано. Послије успостављања власти у Кучима, четници под руководством жандармеријског капетана Илије Ивановића ухапсили су 86 партизана и предали их окупатору, који је 25 њих стријељао, а остале највећим дијелом интернирао. Послије повлачења партизана из Пипера, националисти су заједно са окупаторском војском запалили око 560 кућа у Потпећу, Завали, Радећи, Петровићима, Мркама, Близни, Свиби и Ожезима. Том приликом ухапшено је и затворено око 125 особа, углавном дјеце, жена и старца, који нијесу могли да се повуку са партизанима. Код Стијенске чете Пиперског националног батаљона формиран је затвор.¹⁵³

На Бранловци, код Даниловграда, основан је такође националистички затвор, у којем се, крајем маја 1942. године, налазило 489 лица, углавном дјеце, жена и старца.¹⁵⁴

Националистички затвор у Никшићу био је такође пун родољуба.

Послије повлачења партизана из Црне Горе четници и сепаратисти су појачали терор над припадницима народноослободилачког покрета. Оснивају се затвори готово у свим општинским центрима и при четничким командама, који се непрекидно пуне родољубима. У неким градовима, као на примјер у Никшићу и Цетињу, има и по неколико окупаторских и националистичких (четничко-сепаратистичких) затвора. Тако су на Цетињу постојали затвори: Богданов Крај, „Владин дом“, Црквени суд и Возарски ескадрон (у Доњем Пољу). Чак и то није било довољно да прими све родољубе, па је поред затвора Богданов Крај подигнуто неколико дрвених барака, у којима се потом налазило неколико стотина родољуба.

Услови живота у окупаторским и четничким и четничко-сепаратистичким затворима били су неподношљиви. У одсуству хигијенских мјера, често се појављивао пјегави тифус. У цетињским затворима било је 12 смртних случајева од тифуса.¹⁵⁵

Какви су услови владали у четничким затворима може се дијелом видјети и из извјештаја команданта Бјелопавлићког одреда Јаква Јововића од 30. маја 1942. године, у коме се каже:

¹⁵¹ Исто, VIII 1м—1 (45), Власти за вријеме италијанско окупације у срезу подгоричком (Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

¹⁵² Исто. — Националистички суд на Горњим Кокотима сачињавали су: резервни капетан Саво М. Поповић, судија Марко Вукчевић и поручник старе црногорске војске и Андрија Пејовић.

¹⁵³ Као напомена 151.

¹⁵⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—147, Извјештај Команде Бјелопавлићког одреда команданту народне војске Црне Горе и Херцеговине, од 30. маја 1942.

¹⁵⁵ АИИ—Т, VIII 1м—4 (45), Власти за вријеме окупације у срезу цетињском.

„На захтјев многобројних лица разних општина као и на захтев затвореника, њихових чувара и осталих старешина, а и по личној иницијативи обишао сам данас Национални затвор у Бренеловици где сам остао упознајући прилике преко три сата. Пошто сам добро размотрио стање у затвору и зрело размислио, дошао сам до закључка да је неопходно потребно да команданту изнесем своје опажање. . .

1) У затвору се налази 489 лица најразноврснијих годишта. Тај конгломерат оволиког људства у којему има велики број ситне па и најситније деце, стараца и старица одаје тако биједну слику да не може никако служити на част нашем националном покрету.

2) Оставити оволико људства месецима у затвору без икакве кривиче и не водећи рачуна о њиховим имањима и остатку, не само да је једна страшна и ужасна грешка, већ то је *наша национална срамота*, која се може опрати само тако, ако се најхитније приступи најрадикалнијем чишћењу.

3) Стекао сам убеђење да су многа лица затворена у оном првом вихору остала потпуно заборављена и нико не чује њихове вапаје и ако тачно знам и уверио сам се, да је више него половина тог робља затворено или просто на просто онако у првим моментима револуције, или што је вероватније и много чешћи случај, на пријаву појединаца из личне мржње. . . ¹⁵⁶

Четници и сепаратисти предузели су масовна хапшења свих људи и њихових породица који су учествовали у народноослободилачком покрету или су га помагали. Број ухапшених и затворених патло се повећавао. Тако се на примјер, број родољуба у четничком затвору у Бранловци попео почетком августа на 810.¹⁵⁷

Два затвора која су већ постојала у Подгорици (стари, тзв. Јусовача, и новостворени у згради Радио-станице) такође нијесу могли да приме све ухапшене родољубе, па је у септембру 1942. на Забјелу, на периферији града, формиран затвор-логор под шаторима (три велика шатора), опасан с три реда бодљикаве жице и обезбјеђиван окупаторско-четничком стражом. Овај логор-затвор постојао је све до ослобођења Подгорице. У њему се налазило просјечно 400—600 људи, различитог узраста (почев од дјеце до стараца). Услови живота у овом логору били су веома тешки, не само у хигијенском погледу него и због високих љетњих и ниских зимских температура, које су под шаторима биле неиздржљиве.¹⁵⁸

Још у марту 1942. године окупатор је основао концентрационе логоре на острву Мамули и полуострву Превлаци, код Херцег-Новог. Али то није било довољно да прими све родољубе, па је у септембру 1942. године основан и концентрациони логор у Бару. У септембру исте године у логору је било 176 интернираца; међутим, тај број се убрзо повећао, тако да је с прољећа 1943. године достигао 2000. Временом је ово постао транзитни логор, одакле су интернирци по групама слати

¹⁵⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—147, Извјештај Команде Бјелопавлићког одреда команданту Народне војске Црне Горе и Херцеговине од 30. маја 1942.

¹⁵⁷ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 46. Писмо Баја Станишића попу Перишићу од 10. августа 1942.

¹⁵⁸ Јован Бојовић, *Забјело* (Подгорица) *Отпор у жицама*, књ. 1, Београд 1969, 319.

у концентрационе логоре у Италији. Управу над логором имали су карабинијери, а обезбјеђивале су га регуларне италијанске трупе.¹⁵⁹

Почев од прољећа 1942. године интернације су вршене на предлог националистичких одбора, а касније на основу одлука карабинијерске комисије која је образована при Команди XI батаљона на Цетињу. Комисију су сачињавали представник италијанске дивизије која је била стационирана на Цетињу прво Таро, затим од 1. августа 1942. Перуђа, један представник Ратног војног суда, цивилни делегат и два висока карабинијерска функционера (углавном командант и његов ађутант). Повремено је у ову комисију улазио и по један представник мјесног националистичког одбора.¹⁶⁰ Мјесни националистички одбор на Цетињу вршио је истрагу над припадницима народноослободилачког покрета, па их је затим са преведеним оптужним материјалом уступао карабинијерима на даљи поступак.¹⁶¹ При Мјесном националном одбору постојало је Ислједно одјељење, на чијем се челу налазио др Никола Јерговић, а ислједници су били капетани бивше југословенске војске војске Павле Богавац и Миладин Перовић.

И, најзад, интернације су вршене на основу пресуда окупаторског Ратног војног суда, чије се сједиште налазило такође на Цетињу. Предсједник суда био је генерал Мароти (Marotti).¹⁶²

Четничко руководство је настојало да читавом свом раду, као уосталом и покрету, да легитиман карактер. То се, поред осталог, огледало и у настојању да се примјењују закони Краљевине Југославије. Међутим, због специфичности народноослободилачког рата четничко руководство није могло наћи адекватну примјену поменутих закона, па је 1. априла 1942. године прописало наредбу о устројству „народних војних судова“, који су имали да суде за дјела извршена почев од 14. јула 1941. године, дакле од почетка оружаног устанка у Црној Гори.¹⁶³ Овом наредбом установљени су „народни војни судови“ при командама четничких, односно националистичких одреда на Цетињу, у Подгорици, Вирпазару, Даниловграду, Никшићу и Колашину.¹⁶⁴ Наредба о устројству „народних војних судова“ предвиђала је смртну казну за слједећа дјела: убиства, разбојништва, прикривања и јатаковања, крађа и утаје, паљевине, оштећење и присвајање туђих ствари, за дјело против личне слободе и сигурности, богохуљења, упрожавања сигурности јавног саобраћаја, заштите јавног поретка, и др. Поред смртне казне, „народни војни судови“ могли су, према наредби о њиховом устројству, за ова дјела изрећи казну лишења слободе или ограничења слободе кретања до свршетка рата „ако се код извршиоца дјела стекну олакшане околности које утичу на одмеравање казне — § 70. и 71. Кри-

¹⁵⁹ Др Душан Живковић, н. дј., 214—219.

¹⁶⁰ АИИ—Т, VIII 1м—4 (45), Власт за вријеме окупације у срезу цетињском.

¹⁶¹ Исто. — Мјесни национални одбор на Цетињу сачињавали су: Душан Капа, предсједник, и чланови: Новица Радовић (касније је на његово мјесто дошао Саво Радоњић), др Мило Прља, Симо Весковић, Милан Буј и мајор Никола Беговић.

¹⁶² Исто.

¹⁶³ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2296, Наредба бр. 14 команданта Народне ослободилачке војске Црне Горе и Херцеговине.

¹⁶⁴ Нијесмо успјели да установимо да ли су у Вирпазару и на Цетињу постојали такви судови.

вичног закона". Ова наредба, која је имала 33 члана, умножена је и у облику брошуре достављена свим одредима, односно судовима.¹⁶⁵

Један од првих судова који су установљени по овој наредби био је Народни војни суд Зетског одреда у Подгорици. За председника му је постављен др Илија Вујовић, адвокат из Подгорице и резервни војносудски капетан, за његовог замјеника капетан Саво Бакочевић за судије: капетан Саво Поповић, наредник Душан Мараш, Мирко Вукчевић и Бајо В. Радовић, а за замјенике судија: поручник Живко Радуловић, наредник Рако Савковић, Митар П. Мутоша и Филип Ђ. Челебић.¹⁶⁶

Средином јула основан је Народни војни суд Кучко-братоношког одреда са сједиштем у Подгорици. Његов председник био је такође др Илија Вујовић, замјеник капетан Саво Поповић, а судије: судски поручник Марко Ивановић, наредник водник Димитрије Перић, Саво Вујосевић и Драго Станишић, а замјеници судија: судски приправник Милан Чађеновић, наредник водник Перко Перковић, Мирко Радошевић и Никола Рашовић. За тужиоца код овог суда постављен је адвокат Александар Лукомски, а за његовог замјеника резервни капетан Љубомир Ђукић.¹⁶⁷

Убрзо затим постављени су „народни војни судови“ и у осталим мјестима. Председник Народног војног суда Бјелопавлићког одреда у Данилограду био је Никола А. Станковић, судски капетан, његов замјеник Радоња К. Јакчевић, бивши срески начелник, а иследник суда био је Никола Г. Шарановић, бивши полицијски писар начелства среза даниловградског.¹⁶⁸ Према неким подацима, председник суда у Даниловграду били су извјесно вријеме: Радован Перовић, бивши судија, и Велиша Драговић, а остали судије, тужиоци и иследници: Симо Перовић, правник, Владо Павићевић, правник, Митар Беговић и Крсто Радовић.¹⁶⁹

Председник Народног војног суда у Никшићу био је Милија Булатовић, бивши судски мајор, а судије: Вукашин Тодоровић, финансиста, и Крсто Воротовић, обућар. За иследника суда постављен је капетан Ново Пајовић.¹⁷⁰

Председник Народног војног суда у Колашину био је извјесно вријеме мајор Андрија Весковић, а затим Марко Миловић, адвокат из Берана. Остали чланови суда били су: Љубо Минић и Вуле Влаховић, бивши судија из Колашина, Бранко Дрљевић, правник, капетани бивше југословенске војске: Владимир Радовић, Милован Лабовић и Гав-

¹⁶⁵ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2296, Наредба о устројству народних војних судова.

¹⁶⁶ АИИ—Т, IX 16—20 (42), Команда Зетског одреда преноси наредбу команданта Народне војске Црне Горе и Херцеговине бр. 20, од 20. априла 1942.

¹⁶⁷ АИИ—Т, IX 1а—78 (42), Наредба команданта Народне војске Црне Горе и Херцеговине бр. 73 од 20. јула 1942.

¹⁶⁸ АИИ—Т, IX 1а—214 (42), Наредба Команде Народне војске Црне Горе и Херцеговине бр. 1047 од 16. јуна 1942.

¹⁶⁹ Исто, VIII 1м—2 (45), Развој власти за вријеме окупације у срезу даниловградском (Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

¹⁷⁰ Ђорђе Спасојевић, Дјелатност четничких судова у Никшићу (рукопис).

рило Радовић, Томо Кастратовић, судија из Берана, и Вукосав Радовић, судија из Шаховића.

Четнички судови су изrekli смртне пресуде великом броју припадника народноослободилачког покрета. Само онај суд у Колашину послао је у смрт око 350 људи.¹⁷¹ Четнички суд у Подгорици на челу са озлоглашеним Илијом Вујовићем осудио је на смрт такође неколико стотина припадника народноослободилачког покрета. Само за једну седмицу (од 12. до 20. јуна 1942) И. Вујовић је изрекао 14 смртних пресуда, што у просјеку износи по двије дневно.¹⁷² За разлику од И. Вујовића и других, четнички суд у Даниловграду под предсједништвом Николе А. Станковића теже се одлучивао да изрекне смртну пресуду.

Нема тачних података о томе колико је који четнички суд изрекао смртних пресуда. Према подацима којима је располагао Покрајински комитет КПЈ, четници су у периоду од јуна 1942. до јануара 1943. године стријељали 1300-1400 родољуба.¹⁷³ Међутим, у току читавог рата окупатор и четници стријељали су укупно 6655 људи.¹⁷⁴

Четнички „народни војни судови“ су се брзо компромитовали чак и код четничког руководства.¹⁷⁵ Зато је оно у септембру 1942. године одлучило да их укине и да намјесто њих формира „судове за заштиту народа“, који би били састављени од правника — стручњака. Судови за заштиту народа формиран су у Подгорици, Никшићу и Колашину. Онај у Подгорици преузео је компетенције судова при командама Зетског и Кучко-братоношког одреда, као и Народнoг војног суда при команди Бјелопавлићког одреда на Даниловграду.

У циљу формирања судова „за заштиту народа“ Главни национални одбор је у њиховим сједиштима организовао конференције правника, на којима су учествовали делегати Главног националног одбора, чланови среских националних одбора и судски истражници. Ове конференције су имале за циљ, поред осталог, да се растерете дотадашњи судски затвори. Тако је затворенике за чије „кривице“ није било до каза и оне који не представљају опасност за четнички покрет требало пуштати на слободу, за оне који нијесу направили никакво „кривично дјело“ а опасни су „по јавни поредак“ требало је да се донесу одлуке о интернацији, а затвореници који су одговарали за одређена „кривична дјела“ имали су да остану под судом. Послије ових конференција сазвани су скупови правника који нијесу били замјерени радом против четничког покрета, како би пристали да уђу у нове судове. Занимљиво је да одзив правника у Никшићу није испунио очекивања четничког руководства.¹⁷⁶ То потврђује и писмо инж. Р. Лашића Блажу Ђукановићу од 21. децембра 1942. године, у коме се каже: „Када сте са својим штабом били у Никшићу 5. новембра т. г. сами сте видели

¹⁷¹ АИИ—Т, VIII 1м—11 (45), Власти за вријеме окупације у срезу колашинском (Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

¹⁷² АВИИ, ЧА, ЦГ—П—47, Писмо Михајла Мугоше Бају Станишићу од 20. јуна 1942.

¹⁷³ АИИ—Т, III 1—2 (43), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету КПЈ од 20. фебруара 1943.

¹⁷⁴ Подаци Републичког завода за статистику у Титограду.

¹⁷⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—166, Извјештај Михаила Мугоше Бају Станишићу од 7. августа 1942.

¹⁷⁶ Ђорђе Спањковић, Дјелатност четничких судова у Никшићу (рукопис).

на конференцији правника какав је одзив истих био, приликом формирања Народног суда. Чак шта више, у вашем присуству извесни правници одбили су сарадњу мотивишући (то) неким бајаги разлозима, изјаснивши се на овај начин у свему као саботери и противници националног рада и покрета. Зар сме да овакви случајеви у доба револуције, када је у питање опстанак нације, остану драстичним мерама некажњени...¹⁷⁷

За разлику од судова у другим мјестима, који се нијесу битније разликовали од оних претходних, Суд за заштиту народа у Никшићу нерадо је улазио у злочине, тако да се његова дјелатност састојала у доношењу рјешења за пуштање на слободу затвореника о чијој кривици није било доказа, а у тежим предметима одуговлачило се са исљеживањем, тако да пред овим судом није одржано ни једно суђење. У априлу 1943. године побјегло је из четничког затвора у Никшићу 40 припадника народноослободилачког покрета који су сматрани тежим кривцима. То је дијелом приписано неажурности суда, па је он расформиран, а на његово мјесто формиран је Пријеки војни суд.¹⁷⁸

Жандармерија је била својеврстан инструмент у спровођењу терора не само над припадницима и присталицама народноослободилачког покрета већ и над народом уопште.

Националистички одреди под командом Баја Станишића у току маја 1942. године извршили су припреме за формирање жандармерије у никшићком, даниловградском и подгоричком срезу.¹⁷⁹ Наредбом Баја Станишића од 1. јуна 1942. одређени су задаци и дужности жандармерије. Њен основни задатак био је „да бди над јавном безбедношћу, одржава јавни ред и мир, спречава самовлашће, безусловно онемогућава сваку пљачку и спроводи некомпромисну борбу против комунизма“. Жандармерија је добила задатак да, поред службе јавне безбедности, врши и претходно извиђање кривичних дјела, подноси пријаве и извјештаје жандармеријским старјешинама и командантима националистичких команди о догађајима и спроводи „кривце“. Она је имала да врши редовне и позивне службе предвиђене жандармеријским правилима службе за жандармерију Краљевине Југославије (у редовне службе спадале су: патролна, контролна, извиђајна, спроводна и дежурна, док се позивна служба састојала у извршењу налога команданта националистичких команди и предсједника „народних војних судова“). Поред тога, жандармерија је имала задатак да утиче на народ да се предају „одбегла и заведена лица“; да не дозволи одржавање никаквих зборов, конференција или договора (ни под ведрим небом ни у затвореним просторијама) за које не постоји одобрење команданата националистичких команди; да по овом нахођењу врши претресе станова или лица у било које доба дана итд.

У погледу службене употребе и снабдијевања као и у дисциплинском погледу жандармерија је била потчињена Бају Станишићу

¹⁷⁷ АИИ—Т, IX 16—89 (42), Писмо инт. Радомира Лашића Блажу Ђукановићу од 21. децембра 1942 (овјерен препис).

¹⁷⁸ Као напомена 176.

¹⁷⁹ АИИ—Т, IX 1а—84 (42), Писмо Жандармеријске станице Маслине од 23. маја; Исто, IX 1а—70 (42), Распис Даниловградске жандармеријске чете од 27. маја 1942.

као команданту Народне војске Црне Горе и Херцеговине. Међутим, право да издају налог жандармерији имали су сви команданти националистичких команди и предсједници „народних војних судова“.¹⁸⁰

У сваком од поменутих три среза који су били у надлежности Баја Станишића формирана је по једна жандармеријска чета.¹⁸¹ У општинским центрима формиран су водови, а у појединим селима станице.

Послије повлачења партизанских снага из Црне Горе на терену су остале мање партизанске и терилске групе. Чим је осјетила присуство тих група, Команда Никшићке жандармеријске чете, да би им онемогућила опстанак у погледу исхране, наредила је свима на катунима да се са читавом покретном имовином врате у своја села. Поред тога командирима жандармеријских станица наређено је да у споразуму са командирима националистичких чета, предсједницима општина, националистичким одборима и кметовима предвиде пребацивање становништва из усамљених кућа и забачених заселака заједно са стоком и овом покретном имовином у сусједна села. Одлазак ради обраде земљишта по планинама дозвољаван је само изузетно и у групама, и то само „исправним националистима и под контролом жандармерије“.¹⁸² Онога ко би се успротивио овој наредби жандармерија је имала да ухвати и спроведе националистичкој команди у Никшић. Крстарећа четничка одјељења и жандармеријске патроле имали су наређење да свакоме ко до одређеног рока не буде напустио свој дом : прешао у села одређена за груписање заплијене сву имовину, а за њега и његову породицу била је предвиђена казна — интернирање.¹⁸³ Жандармерија је такође имала овлашћење да сваку особу коју ухвати или установи да је носила храну „комунистима“, прикривала их или у ма чему помагала — стријеља на лицу мјеста.¹⁸⁴ У томе се ишло толико далеко да је становништву било забрањено да храну уопште носи са собом из куће, чак ни када иде у поље да ради или кад чува стоку. Сваки становник среза даниловградског био је обавезан да непознатом или сумњивом лицу тражи легитимацију, па ако је нема да га пријави надлежним националистичким властима. За оне који не би поступили по овој наредби и такво лице не ухвате или не пруже помоћ другоме у циљу хватања таквог лица предвиђена је била драстична казна — интернирање читаве породице.¹⁸⁵

Команда жандармеријске чете у Даниловграду забранила је скупљање и сједјеље чак и на купалиштима (плажама) и игранкама

¹⁸⁰ Исто, IX 1a—72 (42), Командир Даниловградске жанд. чете преноси Станишићеву наредбу бр. 44 од 1. јуна 1942.

¹⁸¹ Командир Никшићке жандармеријске чете био је капетан Петар Ј. Драшковић, а Даниловградске капетан Душан Н. Милатовић.

¹⁸² Зборник НОР, III, 4, док. 213, Наредба Команде Никшићке жандармеријске чете од 26. јуна 1942.

¹⁸³ Исто, док. 224, Наредба Националне команде мјеста — Никшић бр. 1690 од 26. августа 1942.

¹⁸⁴ Исто, док. 213, Наредба Команде Никшићке жанд. чете од 26. јуна 1942.

¹⁸⁵ АИИ—Т, IX 1a—73 (42), Наредба Жандармеријске чете — Даниловград од 26. јуна 1942.

свим грађанима преко 12 година старости. Истовремено је најстроже забрањено критиковати рад ма које националистичке установе.¹⁸⁶

Према припадницима народноослободилачког покрета, односно њиховим породицама, примјењиван је посебан третман. Жандармеријске јединице добиле су од Баја Станишића налог да у сарадњи с предсједницима општина сачине спискове припадника народноослободилачког покрета који су се налазили „у шуми“. Команда Жандармеријске чете у Никшићу добила је задатак да води евиденцију „објеглих партизана“ за никшићки, даниловградски и подгорички срез.¹⁸⁷ По наређењу националистичких команди, домаћини, односно најстарији чланови партизанских породица, морали су два пута дневно да се јављају жандармеријским станицама, које су понескад биле удаљене и преко пет километара.¹⁸⁸ Нешто касније за „исправне и мање криве сељаке“ учињене су извјесне „олакшице“, па по наређењу командира Никшићке жандармеријске чете „фамилије којима има неко у шуми јављаће се станицама по потреби и по нахођењу командира станица“.¹⁸⁹

Поред хапшења, стријељања, интернирања и свакодневних малтретирања четници су вршили и реквизицију имовине партизанских породица, иако је њихов материјални положај и иначе био врло тежак. Тако су према наређењу Павла Ђуришића од 14. новембра 1942. године, партизанским породицама од три члана имали да оставе једну краву или пет оваца, оној од три до пет чланова — једну краву и пет оваца, оној од пет до десет чланова — једну краву и десет оваца, а породицама са преко десет чланова остављали су двије краве и десет оваца, док се сва остала стока имала реквирирати.¹⁹⁰ Према наређењу Павла Ђуришића, партизанске породице су биле обавезне да обезбиједе исхрану својим члановима који су се налазили у затвору. Ако нека то није могла, онда се храна имала реквирирати од других партизанских породица.¹⁹¹

Четници су у доста случајева пљачкали партизанску имовину, палили куће партизанских породица и људи који су помагали народноослободилачки покрет, тзв. „јатака“. Четници су починили многе злочине и над људима који нијесу били непосредно повезани с НОП-ом. Најдрастичнији злочин извршен је у селу Тушини (шавнички срез). Када су англоамерички савезници четницима бацили из авиона новац и ратни материјал на Сињајевини, посумњало се да је неколико сељака из Тушине узело дио тог материјала. Четници су их похватили и, да би им изнудили признање, шекли су им табане па их затим при-

¹⁸⁶ Исто, IX 1а—77 (42), Наредба Команде жандармеријске чете — Даниловград од 5. јула 1942.

¹⁸⁷ АИИ—Т, IX 1а—49 (42), Обавјештење Никшићке жандармеријске чете од 16. јула 1942.

¹⁸⁸ Исто, IX 1а—57 (42), Наређење Никшићке жандармеријске чете од 8. августа 1942; Зборник НОР, III, 4, док. 218, Обавјештење Жандармеријске станице Кусиде од 11. јула 1942.

¹⁸⁹ АИИ—Т, IX 1а—57 (42), Наређење Никшићке жандармеријске чете од 8. августа 1942.

¹⁹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1207, Обавјештење штаба Беранског четничког одреда од 14. новембра 1942.

¹⁹¹ Исто, ЦГ—В—1200/1, Обавјештење Беранског четничког одреда од 11. октобра 1942.

сиљивали да трче по покошеној ливади.¹⁹² Сељак из Тимара (Саво Татовић) испечен је на ражњу под сумњом да је сакрио сандук злата.¹⁹³

Пошто се надлежност Станишићеве жандармерије протезала дијелом и на територију Крста Поповића (дио никшићког среза), четници су покушали да преко жандармерије сузбију утицај сепаратиста и наметну и тамо своју власт.¹⁹⁴

Према споразуму Блажа Ђукановића и Пирција Биролија од 24. јула 1942. године формирана је јединствена жандармерија за читаву територију Црне Горе. Жандармерија је била потчињена Команди краљевских карабинијера, па је дјеловала под њеном контролом и надзором и од ње добијала упутства. Свака акција жандармерије морала је бити претходно пријављена надлежној команди карабинијера.¹⁹⁵ За команданта жандармерије постављен је мајор Димитрије Бољсвић.¹⁹⁶ Четничко вођство је инсистирало да жандармерија броји најмање 6000 људи.¹⁹⁷ Међутим, окупатор то није прихватио. Са територије појединог среза у жандармерију се могло примити до 200 људи, што је укупно износило око 3.000 жандарма.¹⁹⁸

Послије потписивања споразума Ђукановић — Бироли приступило се реорганизацији жандармерије. Тај процес је, међутим, био доста спор — трајао је неколико мјесеци, готово до краја 1942. године.

Приликом формирања, крајем маја и почетком јуна 1942. године, у жандармерију су ступали припадници националистичких формација, без нарочитог одабирања и без жандармеријског искуства. То су претежно били сељаци, односно грађани који су у жандармерију ступили углавном ради плате и „што се некуда морало ићи“, па за тај позив нијесу показивали веће интересовање.¹⁹⁹ Било је случајева да поједини сељаци — жандарми једноставно нијесу хтјели да врше своју дужност, изузев под притиском и контролом, тако да су неке жандармеријске станице морале бити расформиране.²⁰⁰ Због тога су четничке старјешине предузеле мјере да у нову, реорганизовану жандармерију ступе бивши југословенски жандарми, граничари, подофицири свих родова војске, финанси и „опробани национални борци“.²⁰¹

¹⁹² АИИ—Т, III 1—7 (42), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету од 15. новембра 1942.

¹⁹³ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 331.

¹⁹⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—787 (Писмо непознатог аутора од 25. августа 1942).

¹⁹⁵ *Зборник НОР*, III, 4, док. 219, Споразум Блажа Ђукановића и Пирција Биролија.

¹⁹⁶ АИИ—Т, IX 1а—31 (42), Писмо Ђорђија Лашића Блажу Ђукановићу од 10. јуна 1942; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—787, Писмо непознатог аутора од 25. августа 1942.

¹⁹⁷ АИИ—Т, IX 1а—31 (42), Писмо Ђорђија Лашића од 10. јуна 1942.

¹⁹⁸ Исто, IX 1а—248 (42), Распис Павла Ђуришића од 15. октобра 1942.

¹⁹⁹ Исто, IX 1б—146 (43), Писмо Лазара Оташевића Блажу Марковићу од августа 1942; Исто, IX 1а—161 (42), Релација Пјепивачког батаљона; IX 1а—163 (42), Релација Загарачког батаљона; IX 1а—165 (42), Релација Вражегрмског националног батаљона.

²⁰⁰ Исто, III 1—7 (42), Извјештај ПК КПЈ од 15. новембра 1942.

²⁰¹ Исто, IX 1а—248 (42), Распис Павла Ђуришића од 15. октобра 1942; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—220, Обавјештење Штаба 1. батаљона Зетског четничког одреда од 12. новембра 1942.

У току непрекидних хајки и потјера лопинуо је или похватан велики број герилаца — комуниста, али је највећи дио група ипак успио да се одржи у току љета. Средином јесени 1942. године партизанске снаге у Црној Гори и Санџаку бројиле су укупно око 550 бораца, углавном чланова КПЈ, од којих на ужем подручју Црне Горе око 360, у Бокви Которској 20 до 30 и у Санџаку око 150 до 200 партизана.²⁰² И поред тешких услова и нередовних веза између Покрајинског, окружних и мјесних комитета, крајем љета 1942. године герилске групе у Ријечкој и Катунској нахији, никшићком срезу, Бјелопавлићима, Пиперима, Кучима, Доњој Морачи, Колашинским Пољима, Вasoјевићима и Санџаку појачале су своју активност. Одржавани су бројни контакти не само с партизанским породицама већ и са четничким, па и са појединим заведеним сељацима; умножаване су радио-вијести, издавани листи итд.²⁰³ Четнички терор и отворена сарадња са окупатором подстицали су нерасположење у народу, тако да су симпатије према народноослободилачком покрету почеле поново да расту. Због побољшања политичке и економске ситуације, као и повољног развитка међународних догађаја, Покрајински комитет КПЈ је током јесени одлучио да се од герилских група формирају мање чете, од 30 људи, које би биле стално у покрету, како би се створили услови за оружани отпор четничким потјерним одјељењима. Покрајински комитет КПЈ је имао намјеру да формира Главни штаб и један оперативни штаб који би непосредно руководио акцијама против окупатора и његових сарадника — четника и сепаратиста. Тешкоће су се појавиле због наступајуће зиме. Те су опасности били свјесни и Покрајински комитет и герилске групе. Један број герилаца је због тога тражио да се врати у Босну и да се тамо придружи бригадама. Међутим, Покрајински комитет је очекивао да ће последице савезничког искрцавања у Африци ускоро доћи до отварања „другог фронта“, па је због тога одлучио да све герилске групе остану на терену, како би могле организовати општи народни устанак против окупатора.²⁰⁴ Такво гледиште, међутим, било је илузорно и имало је кобне последице. Истина, Покрајински комитет је наредио да се благовремено направе земунице и друга подесна склопишта, како би се у случају потребе могли склонити од потјерних четничких одјељења. Међутим, први снијег је изненадио највећи дио герилских група и затекао их неспремне.²⁰⁵

Развитак међународних догађаја подстакао је и четничко вођство да изврши неке припреме, али у првом реду за обрачун с народноослободилачким покретом. Поред онога о чему је већ било ријечи, командант Главне националне команде Блажо Ђукановић доставио је свим својим командантима повјерљиво обавјештење у коме се каже:

²⁰² Исто, III 1—2 (43), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету КПЈ од 20. фебруара 1943.

²⁰³ АВВИ, ЧА, ЦГ—В—200, Штаб 1. батаљона Зетског четничког батаљона преноси обавјештење Баја Станишића од 12. октобра 1942; АИИ—Т, IX 1а—254 (42), Извјештај Штаба Колашинске четничке бригаде од 17. октобра 1942.

²⁰⁴ АИИ—Т, III 1—7 (42), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету од 15. новембра 1942.

²⁰⁵ Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 312—326; Саво Јоксимовић, *У герили*, Титоград 1963.

„Догађаји у свијету, који гори у пламену, развијају се филмском брзином. Изненађења могу наступити у сваком часу. Ми морамо поћи потпуно спремни у сусрет великим догађајима, који су на помолу“. У вези с тим, Ђукановић је наредио „да се остаци партизанских чета и њихови јатаци по сваку цену угуше за вечита времена и да се на територији Црне Горе онемогући и у будуће свака појава њихове организације. Летећи одреди, жандармерија и милиција нека их неуморно гони и уништава. Никаквих обзира према њима не имати. Обавезе кумства, пријатељских и родбинских веза имају да отпаду. Све оно што је сумњиво и што не може да се ослободи симпатија према њима и обзира који их вежу за њихову ранију сарадњу, одмах искључити из редова националног покрета и одузети им оружје...“

Од пријема овог наређења повести најодлучнију борбу и прогонити остатке партизанских организација ма где се оне налазиле, и у току ова два зимска месеца безусловно са њима ликвидирати и очистити читаву територију. Четницима забранити боравак по варошима, већ морају бити стално на терену, до потпуног уништења опасних разбојничких прупа и њихових помагача. По варошима обратити највећу пажњу на њихове ћелије и окружне комитете, који им дају подстрека у раду и омогућавају њихову акцију...²⁰⁶

Четнички команданти Баја Станишић и Павле Ђуришић предузели су још крајем љета опсежне припреме за потпуно уништење герилоких партизанских прупа у току јесени и зиме.

Да би се онемогућила исхрана и уопште опстанак партизана у току зиме, Б. Станишић је средином септембра 1942. године наредио да нико од сељака не смије остати са стоком у планини на зимовнику, нити било шта од животињих намирница оставити на свом катуну. Такође је наређено да се становништво из појединих мањих заселака пресели са стоком и животињим намирницама у насељенија мјеста у близини жандармеријских станица, како би се онемогућили и снабдијевање партизана и њихови контакти са становништвом. Командантима четничких батаљона и командирима жандармеријских чета Станишић је издао налог да се ова наредба у потпуности изврши и „са првим падом снега све мора бити трпуисано у одређеним местима. После овога времена неће се дозволити никоме одлазак у планине или засеоке, а нарочито обратити пажњу, да сељаци не би оставили што од намирница, сточне хране и другог, чиме би се користили партизани“.²⁰⁷

Нешто касније (15. новембра 1942) команда италијанске дивизије Ферара, чије се сједиште налазило у Никшићу, фиксирала је рок и наредила да се становништво које се налази у планинама на сточарењу или је удаљено од својег сталног пребивалишта мора вратити кући до 30. новембра 1942. године, напомињући да ће свако ко се до тог датума не врати бити проглашен за одметника „и као такав биће изложен свим репресалијама којима су подвргнути одметници-комунисти и њихови помагачи“. Такође је наређено да се све породице које имају своје чланове „међу одметницима“ или које буду сматране њиховим

²⁰⁶ АВМ, ЧА, ЦГ—В—201/1. Штаб 1. батаљона Зетског четничког одреда преноси наредбу Блажа Ђукановића од 1. децембра 1942.

²⁰⁷ АИИ—Т, IX, 1а—62 (42), Команда Никшићке жандармеријске чете од 16. септембра 1942. преноси наређење Баја Станишића бр. 93/42.

симпатизерима морају преселити у унутрашњост села, у куће које за то буду одређене. Баја Станишић је ово наређење проследио командантима четничких батаљона и жандармеријских чета и упозорио „да се у свему поступи по предњој наредби дивизије, Ферара“.²⁰⁸

Почев од септембра 1942. године Станишићеви и Ђуришићеви четници интензивирали су потјере против партизанских група.

По наређењу Баја Станишића од 1. септембра 1942. године, 1, 2. и 3. активни батаљон Зетског четничког одреда извршили су покрет из својих база у Биочу, Мартинићима и Брезовику у правцу Пипера и бјелопавлићких планина, у циљу „чишћења“ ове територије „од комуниста који су поново почели агитацију у народу против националног покрета“.²⁰⁹ У акцији „чишћења“ Пипера узела је учешће и жандармерија Кучко-братоношког одреда. Иако су батаљони извршили „у потпуности свој задатак“, акција није дала готово никакав резултат. Једино је 2. четнички батаљон успио да ухвати једног партизана.²¹⁰

Непосредно уочи ове акције командир пиперске жандармерије Душан Вуковић наредио је да се похапшени припадници народноослободилачког покрета и други родољуби из племенског затвора у Церовицама пребаце у жандармеријску станицу Равни Лаз. Том приликом је затвореницима омогућено бјекство.²¹¹ У вези с тим, четници су приступили хапшењу већег броја људи.²¹²

Приликом извођења четничке акције у Пиперима народ је очигледно пружио подршку припадницима народноослободилачког покрета. То потврђује и један четнички извјештај, у коме се каже: „При пролазу кроз Пипере стекао сам убјеђење да нас овај народ мрзи и сматра као страшила“.²¹³

Народ је и у другим крајевима пружао подршку партизанским групама, обезбјеђујући им храну и потребне информације.²¹⁴ Охрабрен присуством партизанских група, он је видно изражавао своје незадовољство према четничком покрету. Због тога су четнички команданти нашли за потребно да забране становништву одржавање контакта са партизанима под пријетњом смртне казне. Такође је поново забрањено одржавање било каквих окупова, зборова, ноћних и дневних сједјелки и свако „политичко-партијско расправљање и замерање“.²¹⁵ Али чет-

²⁰⁸ Исто, IX 1а—66 (42), Обавјештење команде Никшићке жандармеријске чете од 21. новембра 1942.

²⁰⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—182, Заповијест Јакова Јововића од 3. септембра 1942. за напад на Пипере; АИИ—Т, IX 1а—282 (42), Релација 3. батаљона Зетског четничког одреда.

²¹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—191/1. Штаб 1. батаљона преноси обавјештење команданта Зетског четничког одреда од 10. септембра 1942.

²¹¹ АИИ—Т, IX 1а—233 (42), Извјештај команданта 1. батаљона Зетског четничког одреда Бају Станишићу од 5. септембра 1942.

²¹² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—183, Операцијски дневник 1. батаљона Зетског четничког одреда.

²¹³ АИИ—Т, IX 1а—230 (42), Извјештај командира Четврте чете 1. батаљона Зетског летећег четничког одреда од 4. септембра 1942.

²¹⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—183, Обавјештење штаба 1. батаљона Зетског четничког одреда од 29. септембра 1942.

²¹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—44, Општина голијска, Крстац од 5. децембра 1942. преноси наређење команде 3. батаљона Зетског четничког одреда; АИИ—Т, IX 1а—164 (42), Наредба команданта Пиперског одреда (Николе П. Поповића) од 14. децембра 1942.

нички команданти се нијесу задржали само на упозорењима и забранама. Зетски четнички одред организовао је потјерна одјељења која су имала задатак да крстаре тереном у циљу хватања партизанских група, проналажења њихових база и хватања њихових „јатака“. Свака активна четничка чета из састава Зетског четничког одреда формирала је по три таква одјељења јачине вода.²¹⁶

Командант Лимско-санџачких четничких одреда Павле Ђуришић предузео је такође енергичне мјере у погледу систематског „чишћења“ територије дурмиторског, шавничког, колашинског, андријевичког, беранског и бјелопољског среза од „последњих остатака комунистичке банде“. Да би се избјегле пријатељске везе и постигла већа ефикасност у борби против партизанских група, он је наредио размјену у погледу дислоцирања четничких јединица, па су јединице из бјелопољског имале да изводе операције у шавничком срезу, оне из беранског у колашинском, оне из андријевичког у бјелопољском, оне из колашинског у дурмиторском, оне из шавничког у андријевичком, оне из дурмиторског у беранском срезу. Јачина ових јединица била је предвиђена на двије чете и оне су морале стално крстарити по терену. Поједине конкретне задатке требало је изводити у заједници са потребним мобилисаним јединицама дотичног среза.

Исхрана ових јединица била је предвиђена овако: остале намирнице из главног четничког магацина, а месом реквизицијом — од стоке партизанских породица.²¹⁷

У појединим акцијама, као приликом „чишћења“ Пипера крајем новембра 1942. године, Ђуришићеве и Станишићеве јединице су садјејствовале.²¹⁸

Четнички команданти су наредили да се према заробљеним партизанима и њиховим сарадницима драстично поступи. Тако је Павле Ђуришић 24. септембра 1942. године издао наређење својим четницима: „Сваког ухваћеног комунисту убити на лицу мјеста сем вођа, које везати и опровести свом штабу. У колико би се ухватио са тачним и освјеченим доказима, који комунистички јатак, без размишљања га убити“.²¹⁹ Приликом извођења једне акције крајем новембра 1942. године Ђуришић је наредио: „Свакога комунисту — партизана на кога се наиђе или се у борби ухвати ликвидирати по кратком поступку. На целој територији кроз коју се пролази претресати терен и куће и свако лице које је сумњиво хапсити. Исто тако похапсити сва она лица за које се утврди да нису сељаци-мештани већ дошљаци.“²²⁰

Поступак Станишићевих четника према припадницима народноослободилачког покрета и њихових сарадницима није се разликовао од поступка Ђуришићевих четника. У наређењу команданта 3. батаљона Зетског четничког одреда од 8. децембра 1942. године писало је:

²¹⁶ Исто; АИИ—Т, IX 1а—282 (42), Релација 3. батаљона Зетског четничког одреда.

²¹⁷ Зборник НОР, III, 4, док. 225, Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 576 од 24. септембра 1942.

²¹⁸ АИИ—Т, IX 1а—156 (42), Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 791 од 24. новембра 1942; Исто, IX 1а—278 (42), Наређење мајора Васа Вукчевића, команданта 1. батаљона Зетског четничког одреда.

²¹⁹ Зборник НОР, III, 4, док. 225.

²²⁰ АИИ—Т, IX 1а—156 (42), Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 791 од 24. новембра 1942.

Од данас па у будуће, принуђен сам приступити новим и страш-
аконским мерама против свакога онога, ко се и најмање огреши
националну замисао, јер се више неће дозволити да се и овако изну-
реном и напаћеном народу, поново баци партизански мрачни крволоч-
ни јарам на врат, већ ће се по сваку цену томе стати на крај.

Зато, нека зна цио народ овога среза, да сваки ухваћени парти-
зан, њихов јатак и сарадник, као и преко обавештајца ове команде у-
хваћени симпатизер истих, биће стрелјани на лице мјеста и то у до-
тичном селу и пред својим сељацима међу којима се такав безумник
нађе. . .

Са овим овлашћујем своје командире јединица да на својим рео-
нима кога ухвате да сарађује са комунистима, додаје им храну и оста-
ло на лицу места стрелјају, одредивши им при томе у брзо преки војни
суд од четири члана и по кратком поступку са кривцем поступити а о-
вај штаб писмено извести са изношењем укратко кривице стрије-
љаног. Преки војни суд образоваће се из састава чете а само стрије-
љање извршиће цијела чета. . . ²²¹

Поступак четника према припадницима народноослободилачког
покрета и њиховим сарадницима регулисан је посебном уредбом пред-
сједника Главног националног одбора Блажа Ђукановића, која је об-
јављена 7. децембра 1942. године. По тој уредби, поред партизана који
су се налазили ван домаћаја окупаторске и квислиншке власти, „сва-
ко лице, које се одметне од домаће националне власти, у циљу хајду-
ковања или пропагирања комунизма, анархизма и уопште противу на-
ционалног дјелања, сматра се за одметника“, а свако лице које „при-
крива одметника или га помаже материјално или у ма ком виду његове
разорне акције, или учини ма што, што би утицало да одметник не бу-
де ухваћен или убијен, сматра се његовим јатаком“. За припаднике
НОП-а и њихове помагаче односно „одметнике“ и „јатаке“, како се ови
у Уредби називају, предвиђена је смртна казна или робија „без обзира
да ли су извршили и које друго кривично дјело“ и свако је овлашћен
да може „одметника“ убити. За лица која су знала гдје се налази „од-
метник“ или пак знају да је неко „јатак“ па то благовремено не прија-
ве уредба је предвиђала кажњавање робијом.

Занимљиво је какве је санкције ова уредба предвиђала према ста-
новништву које помаже народноослободилачки покрет: „Ако у при-
кривању или помагању одметника“, пише у чл. 5, „учествује више од
10 лица или цијела једна административна јединица као село, Општина
итд. онда ће се у томе мјесту изаслати војне јединице националног по-
крета које ће у том мјесту остати на трошак одметника и јатака, ако су
и ови из тога мјеста све док се одметници не похватају или поубијају
или им се изгуби траг из тога мјеста. . . ²²²

Поједини четнички команданти су и мимо ове уредбе примјењива-
ли репресалије, не само према породицама припадника народноослобо-
дилачког покрета већ и према становништву уопште. ²²³ Команда 3. бата-

²²¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—45, Општина голијска преноси наређење команданта
3. батаљона Зетског четничког одреда од 8. децембра 1942.

²²² Зборник НОР, III, 4, док. 230, Уредба о одметницима и њиховим јатацима.

²²³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—241, Наређење мајора Димитрија Бољевића, коман-
данта 1. батаљона Зетског четничког одреда од 14. децембра 1942.

љона Зетског четничког одреда 27. новембра 1942. године доставила је предсједницима општина на подручју никшићког среза наређење у коме се становништво упозорава да ће према њему бити примијењене опште репресивне мјере у случају подршке народноослободилачком покрету. Тако се у овом наређењу каже:

„Саопштите свима становницама подручне Вам општине, да ако се у неком селу или засеку деси да неко од четника, жандарма, националних вођа или ма ко од бораца из милиције буде рањен, одведен или убијен, то ће дотично село листом бити уништено — целокупно становништво и мушко и женско лично ће својим главама платити, а њихове куће, и цела њихова имовина биће такође уништена.

Такође саопштити, да ако се дозна да су се у нечијој кући појединог села одржавале извјесне конференције и слично, па макар да се ту у том моменту и не деси никакав сукоб, такође ће бити дотично село уништено. . . “²²⁴

Да би постигли жељени циљ, четнички команданти су упозорили: „Неће се бирати средства, па ма и читава племена била уништена“, што се добрим дијелом подударало са праксом наци-фашистичких окупатора.²²⁵ Четничко вођство се није задржало само на пријетњама, него је то и у пракси чинило. О томе свједочи и проглас Оперативног штаба народноослободилачког партизанског одреда за Црну Гору и Боку од фебруара 1943. године, у коме се каже: „Упоредо са хајком на партизане, злостављају (четници — примј. Р. П.) њихове фамилије, пријатеље па чак и читава племена што је достигло врхунац“.²²⁶

На плану општих припрема за отварање „другог фронта“, поред потјера које су организовали против партизанских група, четнички команданти су наредили и масовна хапшења становништва. Под удар ове наредбе пала су сва „сумњива“ лица, без обзира на пол и године старости.²²⁷

По наређењу Баја Станишића, све четничке јединице на територији никшићког, даниловградског и подгоричког среза отпочеле су синхронизовану акцију „чишћења“. Од 20. новембра до краја децембра 1942. године ухапшено је неколико стотина „сумњивих“ људи. У току свега десет дана, крајем новембра 1942, у Кучима је ухапшено 140 људи, а до краја децембра тај број се попео на 177.²²⁸ Само у току једнога дана (21. децембра) у Брскуту је ухапшено 70,²²⁹ а у Љешанској нахији преко 50 родољуба (27. децембра 1942).²³⁰ Ово су само дјелимични подаци, јер се бројем ухапшених у осталим општинама не располаже. Треба само истаћи да је хапшење „сумњивих“ настављено током цијеле зиме 1942/1943. године.

²²⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—44, Општина голијска преноси наређење команде 3. батаљона Зетског четничког одреда од 26. новембра 1942.

²²⁵ Исто.

²²⁶ АИИ—Т, IV 26—21 (43).

²²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—232, Заповијест команданта 1. батаљона Зетског четничког одреда од 20. новембра 1942.

²²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—235, Писмо Влада (Ђукића) Бранку (Радевићу) од 29. новембра 1942; Исто, ЦГ—В—243, Списак ухапшених у Основној школи у Медуну.

²²⁹ АИИ—Т, VIII 1м—1 (42), Власти за вријеме окупације у срезу подгоричком.

²³⁰ Према усменој изјави Луке Вукчевића дате аутору 23. марта 1967.

Први снијег и период зиме четници су искористили за обрачун са партизанским групама. У периоду од новембра 1942. до средине фебруара 1943. године њима је успјело да осјетно прориједе партизанске групе и убију, односно заробе, према непотпуним подацима, 89 партизана око четвртину укупних партизанских снага које су се тада налазиле у Црној Гори.²³¹

Ипак то је био само дио општег плана, односно четничких припрема, за отварање „другог фронта“.

²³¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—235, Писмо Влада (Ђукића) Бранку (Радевићу) од 29. новембра 1942; Љ. Анђелић, *Град на Тари*, 312—326; Радован Лекић, *Андријевачки срез 1941—1944*, 281—326; Саво Јоксимовић, *У герили*, 171—269; Перо Крстајић, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, 210—237.

ГЛАВА ШЕСТА

ПОХОД ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА НА НЕРЕТВУ

Крајем 1942. године силе Осовине трпјеле су поразе на свим свјетским бојиштима. Побједом британских трупа код Ел Аламеина одлучена је битка за Африку. Англо-америчко искрцавање у Алжир и Мароко значило је корак ближе дефинитивном избацивању осовинских снага из Африке. Истовремено са офанзивом у Африци настављени су снажни напади савезничке авијације на индустријске и војне објекте у Њемачкој и Италији. Британска флота почела је потпуно господарити Средоземним морем. Прелазак Црвене армије у противофанзиву код Стаљинграда (19. XI 1942) представљао је дефинитивну прекретницу у II свјетском рату.

Савезнички успјеси у Африци изазвали су узнемиреност осовинских врховних команди. Фашистичка влада је осјећала угроженост и саме Италије, па је предузимала мјере за повлачење дијела својих снага из Совјетског Савеза, Француске и Југославије.¹ У Хитлеровом Главном стану се са посебном забринутости гледало на савезничке успјехе у Африци, јер је јужни бок тзв. „Европске тврђаве“ био директно њима угрожен, а вјеровало се, уз то, да ће савезници последице заузимања сјеверне Африке предузети инвазију јужних обала Европе, у првом реду Апенинског и Балканског полуострва.

Развитак народноослободилачког покрета и велика слободна територија у централном дијелу Југославије ужасавали су и забрињавали њемачко врховно командовање, па и самога Хитлера.² Таква забринутост била је сасвим логична, јер, народноослободилачки покрет који је већ тада озбиљно угрожавао позиције окупатора у Југославији, у случају савезничке инвазије Балканског полуострва добио би и много већи значај. Могућност савезничке инвазије Балкана откривала је Хитлеру једну нову опасност, која је долазила од четника Драже Михаиловића, за које се претпостављало да ће у случају искрцавања ан-

¹ Војимир Кљаковић, *Припреме непријатеља за IV офанзиву гледане по страним изворима и непријатељским документима*, ВИГ, 2, 1951, 65.

² *Тајна писма Хитлер-Мусолини (1940—1943)*, Загреб 1953 (Хитлерово писмо Мусолинију од 16. фебруара 1943).

глоамеричких савезника прећи на њихову страну. Њемачкој Врховној команди нијесу биле непознате инструкције које је Дража Михаиловић добио од своје владе, да у случају искрцавања јачих савезничких снага или пак слома Њемаца организује устанак у Југославији.³ Хитлер се такође плашио англо-саксонског пројекта о остваривању евентуалне сарадње између Народноослободилачке војске и четника Драже Михаиловића.⁴ У свему, одбрана Балкана постала је једно од животних питања сила Осовине.⁵

Да би на вријеме спријечио нежељне посљедице које би биле проузроковане савезничким искрцавањем, Хитлер је у Виници још у новембру 1942. године, у договору с командантом Југоистока генералпуковником Лером (Löhr) и поглавником НДХ Павелићем, одлучио да се приступи генералном чишћењу Југославије.⁶ На састанку који је 18. децембра 1942. године одржан у Хетлеровом главном стану у Расенбургу, у Источној Пруској, коме су поред Хитлера присуствовали начелници врховних команди и министри иностраних послова Њемачке и Италије, одлучено је да се прчке обале и острва утврде, а да се против Народноослободилачке војске Југославије предузму замашне операције, тзв. „Зимска кампања“, и да се Југославија „умири до прољећа“. Одлучено је, такође, да се разоружају и четничке снаге Драже Михаиловића.⁷ Појединости о зимској кампањи требало је утврдити четрнаест дана касније, на састанку у Риму.

Уочи састанка у Риму гроф Ђано је на тражење Мусолинија припремио меморандум о проблему четника у Хрватској, Далмацији и Црној Гори. У том меморандуму четнички покрет у овим областима приказан је као веома опасан.⁸

На састанку у Риму (3. и 4. јануара 1943) њемачки командант Југоистока, коме је Хитлер повјерио руковођење предстојећим операцијама, споразумио се са италијанском Врховном командом да се зимска кампања у Југославији изведе по фазама. Операције су планиране под називом Weiss—1, Weiss—2, Weiss—3 и Schwarz. Планирано је да се у овим операцијама уништи Главна оперативна група Врховног штаба у централном дијелу земље, а Италијани су, поред тога, имали задатак да једновремено с главним операцијама у трећој и четвртој фази разоружају четнике јужно од Неретве — у Херцеговини и Далмацији, као и у Црној Гори.⁹

Међутим, на састанку у Риму, као и касније, искрсла су нека спорна питања, у првом реду у вези са четницима. На инсистирање команданта II италијанске армије (Суперслада) генерала Роате (Roatta), тражено је од генерала Лера да се и четници ангажују у првим фазама операција против партизана. Пошто о томе није могла да се донесе

³ Ђуро Кладарин, *Слом Четврте и Пете офанзиве*, Култура, Загреб 1954, 44.

⁴ Исто, 45, *Тајна писма Хитлер-Мусолини*, Писмо Хитлера Мусолинију од 16. фебруара 1943.

⁵ Велимир Терзић, *Битка на Неретви, Неретва*, зборник радова, књ. 1, Београд 1965, 14.

⁶ Ђ. Кладарин, н. дј., 40.

⁷ Исто, 39—40; Стево Маодуш, *IV и V непријатељска офанзива и питање четника*, ВИГ бр. 3, 1951, 47.

⁸ Дневник грофа Ђана, 381.

⁹ В. Кљаковић, н. дј., 75; С. Маодуш, н. дј., 47; П. Томац, н. дј., 13; Ђ. Кладарин, н. дј., 42.

дефинитивна одлука, закључено је да се тражи сагласност немачке Врховне команде.¹⁰

На састанку у Загребу, 9. јануара 1943, немачки и италијански генерали дефинитивно су утврдили план операција „Вајс—1“.¹¹ Сјутрадан послје овог састанка Роата и Павелић су се споразумјели да се упоредо са „Вајс—1“ изведе једна посебна операција против партизана од Прозора и Книна у правцу Гламоча, у којој би учествовали и црногорски и херцеговачки четници.¹² За учешће херцеговачких четничких јединица Павелић није правио питање, јер их је сматрао „домашним“, тј. са подручја НДХ. Међутим, црногорски четници су сматрани „страним трупима“, па је Павелић инсистирао да се те формације не третирају као четнички, него као добровољачки одреди (добровољачка антикомунистичка милиција) који ће дјејствовати у саставу италијанских снага, и да се употребе на ограничено вријеме, а по завршетку операција да се врате у Црну Гору.¹³ Најзад, Роата и Павелић су се договорили да у овим операцијама узму учешће 3.000 црногорских и толико херцеговачких четника.¹⁴ Накнадно је између Суперслоде и гувернера Црне Горе утврђено да у операцијама Вајс—1 узме учешће 4.000 црногорских четника.¹⁵

Роата је 12. јануара тражио од Врховне команде да се одобри споразум с Павелићем у погледу четничког учешћа у операцијама, обрађујући то потребом да се продуби јаз између четника и партизана.¹⁶

Италијанска Врховна команда је 15. јануара одобрила привремену употребу црногорских четничких формација у смислу споразума Павелић—Роата.¹⁷

Истота дана када је стигло одобрење Врховне команде, командант II армије генерал Роата је издао оперативне задатке херцеговачким и црногорским четницима и доставио их командама 6. и 18. армијског корпуса.¹⁸ Четничке формације су добиле задатак да развију своју дјелатност између 6. и 18. армијског корпуса и „очисте“ од партизана посебно зоне Гламоч, Ливно и Томиславград. Херцеговачки четници су имали да дјејствују правцем Книн—Гламоч, а црногорски са истока правцем Прозор—Гламоч.¹⁹ Предвиђено је да операције трају 15 до 20 дана. Међутим, без обзира на почетак, операције црногорских четника

¹⁰ Ђ. Кладарин, н. дј., 42; *Документи о издајству Драже Михаиловића*, док. 200, Телескрипт Суперслоде Врховној команди од 12. фебруара 1943.

¹¹ Ђ. Кладарин, н. дј., 52.

¹² Исто, *Документи о издајству Д. Михаиловића*, док. 200, Телескрипт Суперслоде Врховној команди од 12. јануара 1943; Исто, док. 202, Телеграм Суперслоде италијанској мисији у Загребу од 15. јануара 1943.

¹³ Исто, док. 200, Телескрипт Суперслоде Врховној команди од 12. јануара 1943.

¹⁴ Исто, док. 202, Телеграм Суперслоде италијанској мисији у Загребу од 15. јануара 1943.

¹⁵ Исто, док. 208, Телеграм Пирција Биролија Суперслоди од 17. јануара 1943; Исто, док. 212, Радиограм Команде окупационих трупа у Црној Гори Суперслоди од 20. јануара 1943.

¹⁶ Исто, док. 200, Телескрипт Суперслоде Врховној команди од 12. јануара 1943.

¹⁷ Исто, док. 201, Телеграм Врховне команде Суперслоди од 15. јануара 1943.

¹⁸ Исто, док. 204, Телескрипт Суперслоде од 15. јануара 1943.

¹⁹ Исто.

морале су бити завршене најкасније до 20. фебруара, када је било предвиђено да се заврши операција „Вајс—1“, односно да почне „Вајс—2“.²⁰ Роата је наредио командантима 6. и 18. корпуса да се строго води рачуна да четничке формације ни у току ни после завршетка операција не дођу у додир са њемачким трупима и усташама. Он је такође наредио да се четничким јединицама придода потребан број италијанских официра, који би над њима вршили надзор и водили рачуна да се избегну инциденти према хрватском становништву.²¹

Херцеговачки четнички одред јачине око 3.000 људи, под командом Петра Баћовића, пребачен је око 18. јануара италијанским превозним средствима у рејон Книна, гдје је добио задатак да дјејствује у оквиру италијанске дивизије Бергамо.²² Полазак црногорских четника био је условљен обезбјеђењем транспортних средстава до Прозора.²³

Четничко вођство у Црној Гори извршило је темељне припреме за учешће у операцијама Вајс-1.

Још на састанку у Зимњоњића Кули (12. јула 1942. године), Дража Михаиловић је изнио свој план да се ангажовањем Динарске четничке дивизије на правцу Босанско Грахово-Ливно-Томиславград и у координацији с херцеговачким и босанским четницима уништи групација партизанских снага око Врховног штаба у западној Босни и запосједне коридор Лика-Далмација-Херцеговина, с ослоном на Црну Гору, и на тај начин обезбједи овај дио јадранске обале за евентуално искрцавање савезника.²⁴ Двадесет осмог августа 1942. Д. Михаиловић је издао наређење командантима источне Босне, Херцеговине, Далмације, Лике, југозападне Босне за почетак операција.²⁵ Међутим, овај покушај, као ни неколико наредних, није успио. Напротив, крајем 1942. године четничке снаге у јужној Лици, Гацкој долини, Плашком, Горском котару и Книнској крајини захватила је општа криза.²⁶ Због тога је четничко руководство на Сушаку упутило меморандум команди II италијанске армије, тражећи помоћ. У меморандуму се, поред осталог, тражило да се из заробљеништва допреми 1000 граничара с одговарајућим бројем официра, или пак 500 црногорских четника који би остали на том подручју док не ојачају четничке снаге.²⁷ Пошто су Италијани одбили да испуне тај захтјев, четничком вођству са Сушака преостало је да тражи помоћ од четничких снага из других крајева земље.²⁸ Италијанске окупационе власти нијесу се противиле ангажовању бројних четничких формација против главнине партизанских снага, али су се усташе и Њемци противили извођењу четничких операција у њемачкој окупационој зони на подручју НДХ — због покоља који су ови извр-

²⁰ Исто. — У Роатином наређењу од 15. јануара каже се: „На дан 20. фебруара црногорске формације морале би се већ налазити источно од Неретве“.

²¹ Исто.

²² Ђ. Кладарин, н. дј., 56—57.

²³ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 204, Телескрипт Суперслоде команди 6. и 18. арм. корпуса од 15. јануара 1943.

²⁴ Издајник и ратни злочинац Д. Михаиловић пред судом, 30—31; Ђуро Станисављевић, Појава и развој четничког покрета у Хрватској 1941—1942. године, Историја XX века, Зборник радова, IV, 122—131.

²⁵ Издајник и ратни злочинац Д. М. пред судом, 32.

²⁶ Ђ. Станисављевић, н. дј., 133—134.

²⁷ Исто.

²⁸ Исто.

шили у августу и септембру 1942. године над муслиманским и хрватским становништвом у Фочи, у предјелу Неретве, Имотском, Биокову, Љубушком, Вргорцу, Широком Бријегу, Плочама, Макарској, полуострву Пељешцу, Дичну, Дугом Пољу, Горњем и Доњем Долцу.²⁹

Четничка Врховна команда је у децембру 1942. године предузела мјере да се униште „и последњи остаци комунистичких банди, који су привремено нашли склониште у једном делу Босне“.³⁰ Мобилизација четника за поход на Босну почела је првих дана децембра, јер се очекивало да операције почну средином децембра.³¹ За ове операције било је предвиђено 1500 црногорских четника. За команданта операција одређен је мајор З. Остојић, који је добио наређење да 12. децембра 1942. крене на пут преко Шавника и Автовца, тј. да га је имао сачекати П. Баћовић.³² Истовремено, Д. Михаиловић је наредио Павлу Ђуришићу да код гувернера Црне Горе издјејствује превозна средства која ће црногорске четнике пребацивати од Никшића до Јабланице,³³ а Јевђевићу — да од команде II армије обезбједи дозволу за легалан пролаз од Јабланице преко Ливна за Гламоч.³⁴

Међутим, датум одласка помјерен је од средине на крај децембра, а затим на средину јануара, тако да су се припреме за поход на Босну уклопиле у припреме за окупаторско-квислиншку операцију „Вајс-1“.³⁵

Првобитно се мислило да у походу у Босну узму учешћа само активни (стални, легални) четници. Међутим, Михаиловићевом директивом бр. 1 од 2. јануара 1943. године ова акција је добила шири карактер. Михаиловић је, наиме, наредио да се у овој операцији ангажује један корпус у околини Оточца под командом мајора Бјелајца јачине 2000 људи, корпус попа Ђујића такође 2000 људи у рејону Грачаца и Ловинаца, корпус херцеговачких четника од 3000 људи под командом Петра Баћовића у рејону Книна, Стрмице и Плавног, Косовска бригада од 600 људи у околини Дрниша, корпус црногорских четника јачине 3000 људи под командом Баја Станишића у рејону Доње Јабланице и Раме, средњобосански корпус капетана Митрановића у области Бањалуке, Мркоњић-Града и Јајца такође са 3000 људи. Поред тога, Михаиловић је за ову операцију предвидио и резерву Врховне команде од 4000—5000 људи под командом Павла Ђуришића.³⁶

²⁹ Петар Качавенда, *Криза четничког покрета Драже Михаиловића у другој половини 1942. године*, Историја радничког покрета, Зборник радова 1, Београд, 1963, 232.

³⁰ АИИ—Т, IX 1а—306 (42), Штаб Колашинске бригаде 23. децембра 1942. преноси наређење команданта ЈСЧО односно Врховне команде.

³¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—241/1, Штаб 1. батаљона Зетског четничког одреда преноси наређење Баја Станишића од 5. децембра 1942, Документи о издајству Д. Михаиловића, бр. 2084, од 11. децембра 1942.

³² Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 453, Делеша „Чиче“ (Д. Михаиловића) бр. 2086 од 11. децембра 1942.

³³ Исто, док. 369, Делеша Д. Михаиловића бр. 2089 од 11. децембра 1942.

³⁴ Исто, док. 368, Делеша Д. Михаиловића бр. 2084 од 11. децембра 1942.

³⁵ АИИ—Т, IX 1а—308 (42), Наређење Штаба Колашинске бригаде од 24. децембра 1942; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—237/3, Наређење штаба 1. батаљона Зетског четничког одреда од 25. децембра 1942; Исто, ЦГ—В—56, Наређење штаба ЈСЧО стр. пов. бр. 941 од 29. децембра 1942.

³⁶ Издајник и ратни злочинац Д. Михаиловић пред судом, 36; Мишо Дековић, *Планови Драже Михаиловића за уништење „партизанске државе“ у западној Босни у другој половини 1942. године*, ЈИЧ, 1—2, 1966, 79.

У циљу спровођења Михаиловићеве директиве, четничко руководство у Црној Гори је предузело потребне мјере за прикупљање добровољаца. Предсједник главног националног одбора и командант „националних трупа“ за Црну Гору и Санџак Блажо Ђукановић и командант Лимско-санџачких четничких одреда Павле Ђуришић објавили су посебне прогласе, у којима су позвали своје присталице да се упишу у добровољачке четничке одреде за помоћ личким и босанским четницима.³⁷ Да би та акција што потпуније успјела, Бајо Станишић је васкрсао своју команду Народне војске Црне Горе и Херцеговине. Он је овластио групу истакнутих четника да у његово име организује скупове „интелектуалаца и привредника“ на подручју никшићког, даниловградског, подгоричког и цетињског среза ради потпунијег организовања припрема за поход у Босну. Истовремено су упућени апели командама мјеста Никшић, Даниловград, Подгорица и Цетиње да дозволе ове скупове и да им омогуће и олакшавају најжитијје одржавање.³⁸ Поред тога, Станишић је наредио да се у овим срезovima организује писмено изјашњавање интелектуалаца, трговаца и других истакнутих грађана хоће ли или не ићи у Босну. За сваки срез била је установљена посебна књига.³⁹ И на подручју Лимско-санџачких четничких одреда четничко руководство је настојало да што већи број интелектуалаца, првенствено млађих, пође у Босну.⁴⁰

Међутим, четничко вођство у Црној Гори није постигло никакав успјех, не само прикупљањем добровољаца него ни писменим изјашњењем. Напротив, изазвало је видно незадовољство у народу.

Током јесени 1942. године расположење народних маса у Црној Гори, као и политичка ситуација уопште, почели су осјетније да се развијају у корист народноослободилачког покрета. Томе су допринијели повољна међународна ситуација (савезнички успјеси у Африци, противовофанзива код Стаљинграда), активност терилских група на терену, успјеси партизана у западној Босни (о чему су народне масе са знавале не само преко вијести које су ширили партијски комитети и герилске групе него и преко четничких извјештаја и наређења), сурови четнички терор не само над припадницима и присталицама народноослободилачког покрета него и над народом уопште и, најзад, отворена сарадња и братимљење четника са окупатором.⁴¹ Све је то утицало да не само појединци већ и мање групе људи напусте четничке и сепаратистичке редове и траже додир с партизанима.⁴² Појачани чет-

³⁷ АИИ—Т, IX 1ц—16 (43), Проглас Блажа Ђукановића (без датума); АВИИ, ЧА, ЦГ—П—136, Проглас Павла Ђуришића под насловом „Браћо, Босна нас зове“.

³⁸ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 56, Писмо штаба Зетског летећег одреда од 11. јануара 1943.

³⁹ РСУП—Т, нерегистровано, Команда Народне војске Црне Горе и Херцеговине, Главни штаб бр. 154 од 21. јануара 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—141, Писмо мајора Бошка Павића Бају Станишићу од 4. фебруара 1943; Димо Вујовић, *Године ратне* (из борбе у Цетињу и италијанским логорима 1941—1943), Београд 1968, 183.

⁴⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—56, Наређење штаба ЛСЧО стр. пов. бр. од 29. децембра 1942.

⁴¹ АИИ—Т, III 1—7 (42), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету од 15. новембра 1942; Исто, III 1—2 (43), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету од 20. фебруара 1943.

⁴² Исто.

нички терор и пад првог снијега отежали су политички рад партијских организација и партизанских група у народу, али га нијесу могли саввим онемогућити.

У вези са четничком мобилизацијом за поход у Босну партијски комитети и руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори предузели су одређене мјере.

Окружни комитет КПЈ — Беране издао је 3. јануара 1943. године директиву мјесним комитетима и бироима хелија да легализовани чланови КПЈ и СКОЈ-а, омладина и пријатељи народноослободилачког покрета безусловно одбију позив за мобилизацију и да пређу у илегалност.⁴³ Од тога су изузети чланови КПЈ које су мјесни комитети одредили да иду са четничким јединицама са специјалним задацима (да организују обавјештајну службу, изазивају панику и организују бјекство са фронта).⁴⁴ Истовремено су партијским организацијама дати задаци да изводе акције мањег обима против окупатора и четника, у првом реду на комуникацијама, како би њихове снаге деморалисале и везале за тај терен дио снага предвиђених за фронт.⁴⁵

У мјестима гдје су изгинула партијска руководства, као у дурмиторском срезу, њихову улогу у разбијању четничке мобилизације преузеле су герилске групе.⁴⁶

Покрајински комитет КПЈ је посебним прогласом позвао све заведене да напусте непријатељске редове и да се прикључе Народноослободилачкој војсци и партизанским одредима.⁴⁷

У прогласу тек формираног Оперативног штаба руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори је упознало црногорски народ са међународном политичком ситуацијом и успјесима Народноослободилачке војске која се приближавала границама Црне Горе, позивајући га да се одупре четничкој мобилизацији и да своје оружје окрене против окупатора и његових сарадника, јер су му они једини непријатељи.⁴⁸

Руководство НОП-а у Црној Гори је дошло до резолуције четничке конференције у Шаховићима (од 30. новембра, 1. и 2. децембра 1942), која је изражавала основне елементе четничког програма, па је на основу тога упозорила народ Црне Горе, Боке и Санџака да му се спрема нова кланица. То важно упозорење објављено је у прогласу Оперативног штаба, у коме се каже: „Досадашњи незапамћени терор и систематски покољ које су извршили по свим крајевима Црне Горе, паиће у заборав према новом терору и клању (у оригиналу стоји клањем — примј. Р. П.) које спремају за читав народ у колико не буду спријечени вашим отпором и борбом партизана“.⁴⁹

⁴³ АИИ—Т, II 3—42 (43), Директива ОК КПЈ — Беране од 3. јануара 1943; Р. Лекић, н. дј., 330—332.

⁴⁴ Исто.

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ О. Цицмил, н. дј., 197—199.

⁴⁷ АИИ—Т, II 1—28 (43), Проглас ПК КПЈ црногорском народу, народу Боке и Санџака од фебруара 1943.

⁴⁸ АИИ—Т, IX 26—21 (43), Проглас Оперативног штаба народноослободилачких одреда за Црну Гору и Боку фебруар 1943.

⁴⁹ Исто.

Активност снага народноослободилачког покрета допринијела је снажном античетничком расположењу маса у вријеме мобилизације за поход у Босну, односно на Неретву, у шта се он у ствари претворио.

Није био риједак случај да чак и такозвани активни (стални) четници одбију да иду у Босну. Из Прве чете Првог батаљона Зетског четничког одреда од 25 четника колико је првобитно било одређено да иде у ову акцију њих 12 је одбило да пође, тројица су из непознатих разлога замијењени, а један је био под знаком питања, тако да практично 64% људства чете није жељело да учествује у овој операцији.⁵⁰ Због тога је командант батаљона морао да упути пријекор чети: „Одзив људства те чете у многome изненађује, што је доказ довољног несхватања будућности што ће се имати у виду“.⁵¹

То, наравно, није био усамљен случај, већ општа појава, у мањим или већим размјерама, у свим крајевима Црне Горе.

У писму команданта 1. дурмиторске бригаде од 10. јануара 1943. године пише како се на његовом подручју наводно због тога што он не иде „створило велико незадовољство неће нико да иде избегавају на разне начине, тако да ту имам муку“.⁵² Наравно, ово се незадовољство није створило због тога што је првобитно било одлучено да командант 1. дурмиторске бригаде не иде за Босну, већ је то био изговор. Накнадном одлуком командант је пошао за Босну, односно на Неретву, али је и поред тога 1. дурмиторска бригада приликом првог судара с партизанима комплетна дезертирала с положаја, а њено људство вратило се својим кућама.

Људи су се довијали на разне начине како да избјегну полазак за Босну. На подручју Колашинске бригаде, а разумије се и на подручјима других, јављали су се за поход старији људи да би заштитили своје синове, или болесна браћа намјесто здравих. О томе свједочи и наређење Павла Ђуришића од 18. јануара 1943, у коме стоји: „Приликом одређивања војника за Босну многи четници нису одговарали предвиђеним условима, било да су стари, болешљиви или неповјерљиви. Лично сам се уверио, да су команданти батаљона приликом одређивања свога људства одређивали људство површно“.⁵³ Поред тога, на подручју Лимско-санџачких четничких одреда био је знатан број и људи који се нијесу хтјели одазвати позиву, као и оних који нијесу могли

⁵⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—237/3, Наређење штаба 1. батаљона Зетског четничког одреда командиру 1. чете од 25. децембра 1942.

⁵¹ Исто.

⁵² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—139, Писмо Николе Војовића Бају (Никићу) од 10. јануара 1943.

⁵³ АИИ—Т, IX 1а—85 (43).

избјећи мобилизацију али су зато успјели да са главног зборишта, из Колашина, побјегну кући.⁵⁴

Четницима је било омогућено да организују припреме за поход на Босну и у цетињском и барском срезу. За разлику од других крајева, гдје су због слабог одзива, прибјегли мобилизацији, у ова два среза, који су претирани као територија Крста Поповића, четничком вођству је дозвољено само прикупљање добровољаца.⁵⁵ И поред таквог начелног договора четници су поногдје, као на примјер на Цетињу, вршили притисак на грађане, тражећи да се писмено изјасне у вези с походом на Босну.⁵⁶

Сепаратистичко вођство, и поред извјесног притиска који је на њега вршио окупатор, није жељело да његове оружане формације узму учешће у походу у Босну, чак ни симболично, процјењујући да је једна таква акција авантура која се мора завршити неуспјехом.⁵⁷ С друге пак стране, оно је настојало да омете ову четничку акцију у циљу постизања политичког престижа. У почетку, тј. у току четничке кампање за поход у Босну, у току децембра 1942. године, сепаратисти су, очекујући постизање споразума са четничким вођством, вршили потајну агитацију против ове четничке акције.⁵⁸ А када су сви њихови покушаји пропали а четничко вођство одбило да одговори на предлоге Крста Поповића, они су отворено иступили против четничке мобилизације за поход у Босну, у фебруару 1943. године.⁵⁹ Сепаратисти су ту прилику искористили за општи напад на четничко вођство. Из тог времена сачуван је један летак у коме су оштро нападнуте четничке вође Блажо Ђукановић, Бајо Станишић и Павле Ђуришић. У овом летку сепаратисти осуђују и поход за Босну, покоље Муслимана које су чет-

⁵⁴ АИИ—Т, IX 1а—48 (43), Штаб Колашинске бригаде преноси наређење Павла Ђуришића пов. бр. 27 од 14. јануара 1943. — Ђуришић је предузимао мјере да се појаве дезертерства спријече:

„Све оне четнике“, пише у његовом наређењу, „који се нису јавили и одазвали позиву у акцију за Босну, лишити слободе и стражарно спровести овоме штабу ради даљег поступка. Изузетака у овом погледу не може и не сме бити.

Све оне четнике, који су самовољно без одобрења претпостављених старешина, напустили Колашин тј. положај и одбегли својим кућама пре издатог наређења за то, разоружати, лишити слободе и стражарно спровести за Колашин.

Скрећем пажњу старешинама на тачно извршење овога наређења, јер се дисциплина и ауторитет организације морају одржати на завидној висини“.

⁵⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1548, Сепаратистички прглас (без датума); Исто, ЦГ—П—14, Оглас Националног одбора Будва.

⁵⁶ Д. Вујовић, *Године ратне*, 183.

⁵⁷ РСУП—Т, нерегистровано, Писмо Петра Пламенца из Милочера Крсту Поповићу од 10. јуна 1943; Исто, Писмо П. Пламенца Новици Радовићу, на Духове 1943.

⁵⁸ АИИ—Т, III 1—2 (43), Извјештај ПК КПЈ Централном комитету КПЈ од 20 фебруара 1943.

⁵⁹ Исто.

ници извршили у Санцаку и нападају уопште политику четничког покрета и југословенске емигрантске владе.⁶⁰

Сепаратисти су одржали неколико зборова на којима су јавно иступали против похода у Босну.⁶¹ Један од најзапаженијих зборова, у чијем организовању је учествовала цетињска партијска организација, одржан је на Цетињу пред станом Блажа Ђукановића. На њему је манифестовано народно расположење које је изражено кроз пјесму: „Ово коло што се креће у Босну га ићи неће“.⁶²

Под утицајем општег нерасположења које је изазвала четничка агитација, грађани Цетиња су се највећим дијелом изјаснили (писмено) против одласка у Босну.⁶³

Сепаратистичко вођство је настојало да на овом питању добије што више присталица и савезника за свој покрет. Због тога је радо примало под своју заставу све оне који су бјежали од четничког терора, као и оне који су се код њих оклањали да би избјегли мобилизацију за Босну.⁶⁴ Сепаратисти су развили живу пропаганду и код муслиманског живља, како у Подгорици тако и у Санцаку, пружајући му моралну подршку и обећавајући помоћ у оружју.⁶⁵

Почетком 1943. године сепаратистичко вођство је послало у Подгорицу дотадашњег начелника штаба Ловћенске бригаде Блажа Марковића, са задатком да од присталица бивше Црногорске федералистичке странке и сепаратиста из подгоричког среза формира илегалну бригаду.⁶⁶ Према мемоарима Блажа Марковића, на сједници истакнутих сепаратиста у Подгорици, 6. фебруара 1943. године, усвојена је формација такозване Зетске бригаде.⁶⁷ О овој акцији сепаратисти су

⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1548, Сепаратистички летак (без датума). — Овдје се, поред осталог, каже: „Црногорци, из изложеног ви видите и искусили сте на својим животима, чапћу и имању ко се све крије под именом националног покрета... Ђукановић, Станишић и Ђуришић и његови плаћеници, они желе да помоћу терора под окупатором да приморавају народ за остварење својих циљева, успостављањем онакве државе проституисане, лупешке Југославије, са трговачком династијом Карађорђевића која је у остваривању својих жеља загазила у педјела равна најобичнијим злочинима. Можете мислити каква би била држава у којој би били министри равни Ђукановићу, Станишићу и Ђуришићу и њима сличним злочинцима.

Увијек имајте на уму да сте Црногорци и мислите црногорски. Групишите се и сложено одбијате од себе издајничку пропаганду Драже и његових помоћних агената којих је препуна Црна Гора“.

⁶¹ АИИ—Г, III 1—2 (43), Извјештај ПК Централном комитету КПЈ од 20. фебруара 1943.

⁶² Д. Вујовић, *Године ратне*, 183.

⁶³ Исто.

⁶⁴ АИИ—Г, III 1—2 (43), Извјештај ПК Централном комитету од 20. фебруара 1943.

⁶⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—307, Обавјештајни извјештај штаба Зетског четничког одреда стр. пов. бр. 358 од 7. фебруара 1943; Исто, ЦГ—В—1548, Сепаратистички летак (без датума).

⁶⁶ Мемоари Блажа Марковића (рукопис).

⁶⁷ Исто. — Формација бригаде, која је требало да има 10 батаљона изгледала је овако: командант бриге Шћепан Лазовић, командант Доњозетског батаљона Јако Марац, Горњозетског — Петровић, Подгоричког — Богдан Шаковић, Љешкопољског — Ристо Маркуш, Горњокучког — Перо Мићковић, Доњокучког — Јагош Ивановић, Братоножског — Гавро Ђелевић, Ровачког — Милутин Булатовић, Спушког — Томан Шарановић и командант Пиперског батаљона Перо Вуковић (замјеник Томаш Грујовић).

обавијестили надлежне окупационе власти. Међутим, ова сепаратистичка замисао није реализована.

Занимљиво је да су сепаратисти на зборовима које су одржавали у знак протеста против четничког похода у Босну избјегавали да нападају народноослободилачки покрет и његово руководство.⁶⁸

На територији Крста Поповића била је нешто подношљивија ситуација и терор над народом вршен је у мањој мјери него у крајевима под четничком влашћу. Због тога појединци, па и групе људи, углавном симпатизери НОП, и раније, прије организовања четничких припрема за поход у Босну, бјежећи од четничког терора прелазили су на територију Крста Поповића. Чак је и у његовим оружаним формацијама било прилично присталица народноослободилачког покрета.⁶⁹

Покрајински комитет КПЈ радио је на продубљивању супротности између четничког и сепаратистичког, односно федералистичког покрета, дајући извјесну подршку овом посљедњем. Истина, он је напао и сепаратистичко вођство, али је сепаратистичке, односно федералистичке масе настајао да придобије за народноослободилачки покрет.⁷⁰ Непосредно уочи четничких припрема за поход у Босну успостављени су неки контакти са нижим федералистичким функционерима. У току самих припрема партијско руководство је пружило подршку античетничкој акцији сепаратиста, избјегавајући уобичајне нападе на њихово руководство и стављајући им у изглед помоћ у случају оружаног сукоба са четницима.⁷¹

Четничко руководство је било озбиљно узнемирено овом активношћу сепаратиста. Оно је неколико пута достављало предлоге окупатору да ликвидира зеленашки покрет. Уочи поласка у Босну, односно на Неретву, оно је доставило окупатору ултиматум да се зеленаши ликвидирају као покрет мирним путем, истакавши да ће у противном бити принуђени да употребе силу како би „спасили наш народ”.⁷² У међувремену четнички команданти Блажо Букановић, Бајо Станишић и Јаков Јововић са једном јединицом непознате јачине извршили су поход од Даниловграда у правцу Чева, под изговором помена неком националисти.⁷³ Италијанска обавјештајна служба је сазнала за овај поход и благовремено обавијестила сепаратистичко вођство. По наређењу Крста Поповића, Душан Вуковић је са својим батаљоном пресрео четнике код Бешина убла, у Загарацу, и позвао их да се врате, стављајући им до знања да ће у противном на њих отворити ватру. Четничко вођство није било спремно да у том тренутку улази у оружани сукоб са сепаратистима, па се ова јединица вратила необављена посла.⁷⁴ Међутим, четничко вођство је, ускоро затим, зажалило што

⁶⁸ АИИ—Т, III 1—2 (43), Извјештај ПК Централном комитету КПЈ од 20. фебруара 1943.

⁶⁹ Д. Вујовић, *Године ратне*, 182—183.

⁷⁰ АИИ—Т, I—2 (43), Извјештај ПК Централном комитету КПЈ од 20. фебруара 1943.

⁷¹ Исто.

⁷² АИИ—Т, нерегистровано, Писмо (концепт) непознатог четничког команданта италијанском гувернеру.

⁷³ Исто; Мемоари Блажа Марковића.

⁷⁴ Исто. — Наши извори се не слажу у погледу датума овог инцидента. Према концепту писма непознатог четничког команданта (без датума) италијанском гувернеру дало би се закључити да је до овог четничког похода дошло 14. фебруара.

је пропустило ову прилику. Ни пуну недјељу дана послје одласка прве четничке групе на Неретву, Блажо Ђукановић је писао Бају Станишићу: „Тешкоћа као што знаш има највише од ових зеленбаћа. Али се и то питање мора рашчистити по сваку цијену. Погријешили смо што приликом поласка у Босну нијесмо поставили тај услов (Италијанима — примј. Р. П.) и уклонили их силом оружја па онда пошли за Босну, али што није тада учињено учињет ће се сада, другог излаза нема“.⁷⁵ До тога, међутим, није никада дошло.

Тако су четници у припреми за поход у Босну претрпјели крупан неуспјех. Овом акцијом они су изазвали народно незадовољство готово у свим крајевима Црне Горе.

У писму Окружног комитета КПЈ — Берање од 3. јануара 1943. године констатовано је: „На првом мјесту примјећује се слабо расположење код оних који су позвати на фронт...“⁷⁶

Међутим, најпотпунију слику народног незадовољства насталог услед кампање за поход у Босну пружа извјештај помоћника команданта Зетског четничког одреда од 4. фебруара 1943. године, у коме пише:

„Имам обавјештење, а и лично сам констатовао, да у последње време влада велико незадовољство у народу, а нарочито међу интелектуалцима. Постоје разне примедбе и критике, упућене на адресу овога штаба што све неповољно утиче на одржавање јединства међу националним редовима. Ово незадовољство испољава се све више од дана, када су представници штаба пред полазак за Босну обишли вароши, тражећи пристанак грађана да се ставе на расположење националном покрету...“

На жалост, лични егоизам, тежња за влашћу и пропаганда разорних елемената стварају се већи и већи раздор у народу, услед чега је потпуно оправдана моја бојазност, да у датом моменту нећемо имати на кога да се ослонимо ради постигнућа крајњег циља.

Садања међународна ситуација налаже, да се предузму све потребне мере, те да се наша унутрашња ситуација поправи и поврати поверење, које је обзиром на разне поступке појединаца у циљу постигнућа својих егоистичних циљева и пропаганду разорних елемената, народ потпуно изгубио.

Овај штаб у садањем саставу није у могућности да поправи ситуацију, јер отворено могу да кажем да је постао непопуларан, јер за све поступке националних власти, а које не конвенирају појединим незадовољницима, благодарећи пропаганди ових, народ окривљује помоћно и саветодавно особље свога штаба.“⁷⁷

Пошто нијесу успјели са прикупљањем добровољаца, четници су присилно мобилисали предвиђени број људи. Међутим, у пуном јеку ових припрема, када је било преостало само да окупатор обезбиједи превозна средства, команда Суперслоде (II армија) обавијестила је

⁷⁵ АВИИ, ЧА—ЦГ—В—456, Писмо Блажа Ђукановића Бају Станишићу од 28. фебруара 1943.

⁷⁶ АИИ—Т, II 3—42 (43).

⁷⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—141, Извјештај мајора Бошка С. Павића Бају Станишићу од 4. фебруара 1943.

крајем јануара 1943. године гувернера Црне Горе да је италијанска Врховна команда наредила да се обустави упућивање црногорских четника ради учешћа у операцији „Вајс-1“.⁷⁸

Покољ Муслимана у Санџаку, у чајничком и фочанском срезу

Програм четника није предвиђао мјесто за Муслимане у будућој држави. Сви њихови програмски документи истицали су да је уништење Муслимана један од предуслова за отварање тзв. „другог фронта“ у Југославији.

Врховна команда Драже Михаиловића је процијенила да су сазрели услови да се почетком 1943. године приступи систематском уништењу Муслимана, јер ни ситуација на савезничким фронтovima ни развитак догађаја у земљи неће дозволити италијанском окупатору да се озбиљније заинтересује за њихову судбину. На иницијативу Врховне команде, почетком јануара 1943. године одржана је конференција четничких команданата на челу са Захаријем Остојићем, Павлом Ђуришићем и Војиславом Лукачевићем у Шаховићима, на којој је разрађен план за уништење једног дијела муслиманских села.⁷⁹

Пошто нијесу имали довољно снага за истовремени напад на читавом простору Санџака и источне Босне, четничке вође су одлучиле да се прво обрачунају са Муслиманима у бјелополском срезу. Врховна команда је наредила да се читаво муслиманско становништво са територије овог среза које не буде у нападу убијено протјерао преко Лима за Бијело Поље и Беране.⁸⁰

⁷⁸ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 219, Телескрипт Суперслоде гувернеру Црне Горе и командама 6. и 18. армијског корпуса (без датума).

⁷⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—63, Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 20. од 6. јануара 1943; Исток; ВК—В—43, Заповест команде Југословенске војска у отаџбини, Горски штаб бр. 1. О. бр. 1, од 3. јануара 1943; РСУП—Т. Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 27. марта 1945. — Према четничким изворима, муслиманске снаге у сјеничком, прибојском и бјелополском срезу спремале су се да протјерају српски живаљ са десне обале Лима, а њихове куће да попале. Сличну памјеру су испољавали Муслимани у пљеваљском, чајничком и фочанском срезу, у чему су их подржавали усташе. Према истим изворима, Муслимани, око 3000 људи, напали су крајем децембра Буђево и нека околна села (сјенички срез), убијајући српско неборачко становништво и палећи његове куће. Поред тога, Муслимани из Бихора и околине Рожаја испољавали су и извјесну политичку активност. Ухватили су везу са тзв. Косовским комитетом, а затим су њихови прваци Хопа Растодер, Ђазим Сијарић, Хусеин Ровчанин, Хоџа Пачариз, други виђенији Муслимани и командири милицијских постаја одржавали конференције у селу Годијеву.

⁸⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 27. марта 1945.

⁸¹ Исто.

У нападу на Муслимане у бјелополском срезу учествовало је до 3.000 четника подијељених у двије групе.⁸¹ Командант лијеве групе био је Војислав Лукачевић, а десне Мираш Савић.⁸²

Лукачевићева група отпочела је напад 5. јануара, а Савићева сјутрадан — 6. јануара.⁸³ Првог дана борбе одред Рада Корде спалио је 15 кућа и убио 10 људи, док је 5 сагорио у кућама.⁸⁴

Истог дана кад је отпочео напад Италијани су покушали да интервенишу, али је Павле Ђуришић 6. јануара упутио команданту дивизије Венеција у Беранама депешу да италијанске трупе не излазе на терен да не буду нападнуте. Командант италијанске дивизије је на то пристао, али је затражио од Ђуришића да локализује сукоб, пославши му 100 литара нафте да би могао аутомобилом изићи на терен.⁸⁵ Ђуришић је истог дана пошао на терен да би онемогућио италијанску интервенцију. Он је својим командантима послао наређење:

„Продужите са нападом све дотле док се не постигне циљ који сам одредио на конференцији у Шаховићима, а када се тај циљ достигне онда станите.

На присуство Италијана се не обазирите.

Ако добијете какво наређење да се обустави напад пре него што се постигне постављени циљ онда по њему не поступите, јер такво ће се наређење писати у присуству Италијана ради обмане“.⁸⁶

По Ђуришићевом одласку на терен Италијани су поново покушали да интервенишу. Овај им је енергично скренуо пажњу да ће и онстати на страну „народа“ и отворено ступити у сукоб са њима ако буду потпомагали Муслимане.⁸⁷ У међувремену четници су припуцали на двије италијанске чете, које су покушале да интервенишу, и једног италијанског војника убили, а три ранили.⁸⁸ Италијани су били принуђени да се повуку, не дајући за ове жртве никаквог приговора.⁸⁹ То све говори да италијански окупатор није био спреман да у том тренутку изазива веће конфликте са четницима.

У овој акцији четници су „тачно према утврђеном плану“ уништили 33 муслиманска села на десној обали Лима, и то: Вољевац, Губовачу, Радијељу, Ушановиће, Пресеченик, Батуриће, Доњи Влах, Миро-

⁸¹ Лукачевићеву групу сачињавали су: Јуришин батаљон под командом Милоша Павићевића, Летећи батаљон под командом Ратка Кривокапића, Мојковачки батаљон. Недакуски батаљон под командом учитеља Џемовића, четнички одред Рада Корде и Баловачки батаљон под командом Уроша Баловића. — Нијесмо успјели да утврдимо које су четничке јединице сачињавале групу капетана Мираша Савића. Утврдили смо команданте јединица. То су капетани: — Драгиша Бајић и Миливоје Обрадовић, поручници — Вукашин Бојовић и Александар Шошкић, потпоручници — Бранко Шћекић (ускоро затим приступио партизанима), Радован Томовић, Миро Шошкић и Радојко Фемић и, најзад, Мирко Томовић и Јован Поповић.

⁸² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—74, Писмо Павла Ђуришића „Чика Ђоки“ (Д. Михаиловићу) од 6. јануара 1943 (препис Војног тужилаштва ЈНА).

⁸³ Исто.

⁸⁴ Исто.

⁸⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—63, Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 20, од 6. јануара 1943.

⁸⁶ Исто, ЦГ—В—65, Извјештај Павла Ђуришића стр. пов. бр. 23, Д. Михаиловићу од 10. јануара 1943.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Исто.

јевиће, Шољу, Радојеву Главу, Побретиће, Медише, Доњу Костеницу, Стубло, Врх, Змијинац, Шиповице, Негобратиму, Османбегово Село, Дупљаке, Јасен, Костиће, Кашевар, Ивање, Годијево, Жилице, Горњу Црнчу, Горње Радулиће, Врбу, Црхал, Крадежик, Сипање, и Личине. Том приликом је убијено око 400 наоружаних људи и око 1000 жена и дјеце, док су четници имали 14 мртвих и 26 рањених. Остатак муслиманског живља протјеран је на лијеву обалу Лима. Четници су опљачкали и одвели, односно однијели својим кућама велики дио стоке и животног намирница.⁹⁰

Овај чудовишни злочин представљао је у ствари увод у нови, још страшнији, који ће услједити мјесец дана касније.

На конференцији у Шаховићима, почетком јануара 1943. године, одлучено је да се послје акције у бјелополском срезу приступи уништењу муслиманских села у чајничком срезу. По заповијести начелника штаба Врховне команде Д. Михаиловића, Захарије Остојић је већ 3. јануара написао заповијест за „чишћење“ поменутог среза од усташко-муслиманских организација, с тим што је назначено да ће се почетак акције одредити накнадно.⁹¹ Он је истовремено саставио и план рада који је износио шест страна текста.⁹² У њему су детаљно разрађени циљ акције, распоред снага и поступак са муслиманским становништвом. Настојало се да се не остављају писани трагови у документима, па су у плану дате више опште ствари, а детаљи о поступку са Муслиманима дати су усмено четничком команданту Глумцу, који је добио задатак да до почетка акције пренесе усмено упутства свим четничким командантима, који су били предвиђени за ову акцију.⁹³

Са почетком четничке акције у чајничком срезу одуговлачило се, јер се очекивало да покрет за Босну може да услједи сваког дана. Пошто је крајем јануара стигло обавјештење од италијанског гувернера Црне Горе да се покрет за Босну одлаже, четничка Врховна команда је одлучила да се снатама које су биле концентрисане и спремне за покрет у Босну изврши напад на Муслимане. Међутим, пошто су на окупу биле јаче четничке снаге, одлучено је да се акција прошири и на територије пљеваљског и фочанског среза. Наиме, идејни план је био да се муслиманске снаге укључе у углу Лима и Дрине и ту униште.⁹⁴ Д. Михаиловић је такође одлучио да умјесто Остојића, који је послат у Калиновик, акцијом за уништење Муслимана руководи командант Лимско-санџачких четничких одреда Павле Ђуришић. Већ 29. јануара Ђуришић је издао заповијест за напад.⁹⁵

У овој акцији учествовала су четири комбинована четничка одреда.

⁹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—65, Извјештај Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу стр. пов. бр. 23 од 10. јануара 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића.

⁹¹ АВИИ, ЧА, ВК—В—43, Заповијест Команде ЈВУО, Горски штаб бр. 1 О, бр. 1, од 3. јануара 1943, најстрожије повјерљиво.

⁹² Исто; АВИИ, ЧА, ВК—В—11, Писмо „Чика Бранка“ (З. Остојића) „Чика Ђоки“ (Д. Михаиловићу) од 3. јануара 1943.

⁹³ Исто.

⁹⁴ РСУП—Т, Записник о саслушању Вој. Лукачевића од 27. марта 1945.

⁹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—71, Наређење Штаба ЈСЧО стр. пов. О, бр. 115 од 29. јануара 1943.

Првим одредом (јачине 1600 људи) командовао је капетан Војислав Лукачевић. Одред је нападао у двије колоне. Прву колону (командант Вук Калајитовић) сачињавали су Вишеградска (200 људи), Прибојска (400) и Нововарошка бригада (200), а Другу (командант поручник Александар Шошкић) — Пријеполска (150), Пљеваљска (200) и Бјелополска бригада (300) и Летећи одред (150).

Други одред (1650) нападао је као Трећа и Четврта колона. Командант одреда био је мајор Андрија Весковић. Трећу колону (командант капетан Милош Павићевић) сачињавали су Беранска (300) и Колашинска бригада (450) и Штабни јуришни батаљон (350), а Четврту (поручник Јован Јеловац) — Пљеваљска бригада (550).

Трећи одред (1050) нападао је као Пета и Шеста колона. Командант одреда био је мајор Здравко Касаловић. Пету колону (капетан Никола Бојовић) сачињавала је 1. дурмиторска бригада (450), а Шесту (капетан Иван Ружић) — 2. дурмиторска бригада (450) и Челебићки батаљон (150).

И, најзад, Четврти одред сачињавале су снаге Дринског корпуса, под командом капетана Баја Никића.⁹⁶ Четничке снаге имале су готово 6000 људи.⁹⁷

Прва колона нападала је правцем Забрдски Тоци — Забрђе — Гајева планина — Поровачке стране — Стргачина; Друга: Бучје — Сочинце — Баковићи — Ковачевићи — Хладија; Трећа: Ковач планина — Рајчево брдо — Боровине — Копривни до — Дебело брдо — Миљено — Копачи; Четврта: Нанте — Доњи Дубац — Рајчево брдо и даље правцем Треће колоне; Пета колона: Тортковићи — Рујевица, — Рајчево брдо; Шеста колона: Тортковићи — Мацари — Црни врх — Бањуш — Копачи. Дрински корпус нападао је дијелом снага десном обалом Дрине, а дијелом правцем: Грановишта — Палник — Јорчишта.⁹⁸

Командантима јединица које су учествовале у овој акцији наређено је да понесу са собом све аутоматско оружје и минобацаче којима располажу, а исхрана ће бити на терену, тј. од пљачке.⁹⁹

Пошто је на овом терену било неколико италијанских гарнизона, наређено је: „Италијане не нападати“.¹⁰⁰ За остало становништво у наређењу је стајало: „Све борце Муслимане, усташе и комунисте убијати, жене и дјецу не убијати“.¹⁰¹ И овдје је избјегнуто, као и у осталим заповијестима за напад на Муслимане, да се остави писани траг о уништавању неборачког становништва. Међутим, у наређењу Павла Ђуришића капетану Николи Бојовићу од 8. фебруара пише: „Скренути пажњу старешинама на обезбеђење од р. Дрине, а издати поред тога наређење појединим одељењима (да) прокрстаре околни терен и униште сав муслимански живаљ на који наиђу“.¹⁰² У писму

⁹⁶ Исто.

⁹⁷ Исто; РСУП—Т, Записник о саслушању Вој. Лукачевића од 27. марта 1945.

⁹⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—7, Наређење штаба ЛСЧО стр. пов. О. бр. 115 од 29. јануара 1943.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исто.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—73, Наређење Павла Ђуришића Николи Бојовићу стр. пов. О. бр. службено од 8. фебруара 1943.

команданта Пљеваљске бригаде Јована Јеловца команданту једног од његових батаљона од 10. фебруара пише: „Хватајте и... све убијајте то је наређење наших највиших старешина и то морамо извршавати“.¹⁰³

Све јединице су пошле у напад 5. фебруара, а 7. фебруара избили су на Дрину. Тога дана су борбе у пљеваљском, чајничком и фочанском срезу биле завршене. Четници су на озбиљнији отпор наишли једино на Требешком брду. Пошто су избили на Дрину, они су приступили беспопштедном уништавању муслиманског становништва и њихових насеља. На том терену није било јачих партизанских снага које би онемогућиле ове тешке четничке злочине, а италијански окупатор, којему је већ торјело тло под ногама, није ни покушао да интервенише, већ је само предузима мјере обезбјеђења од четничке бујице.¹⁰⁴

Један дио муслиманског становништва, још на самом почетку „операције“, успио да побјегне на Метелку, у Чајниче и преко Дрине. Осми дан након почетка акције Ђуришић је „побједоносно“ извијестио Дражу Михаиловића:

„Сва муслиманска села у три поменута среза су потпуно спаљена тако, да ниједан њихов дом није остао читав.“

Сва имовина је уништена сем стоке, жита и сена. Наређено је и предвиђено прикупљање људске и сточне хране у одређеним местима, за стварање магацина резервне хране и исхрану јединица, које су остале на терену ради чишћења и претресања терена и шумовитих предела, као и ради спровођења и учвршћивања организације на ослобођеној територији.

За време операција се приступило потпуном уништавању муслиманског живља без обзира на пол и године старости.¹⁰⁵

У овој акцији погинуло је око 200 одраслих Муслимана, од којих је један дио био наоружан, а убијено је око 8.000 жена, дјеце и старца.¹⁰⁶

То је несумњиво један од највећих злочина који су четници починили у једном маху у току рата.

Учешће црногорских четника у бици на Неретви

У току непријатељске операције Вајс-1 — дошло је до промјена у италијанском командовању. За начелника Врховне команде намјесто Уга Кавалера дошао је генерал Виторио Амброзио (Vittorio Ambrosio), а за команданта окупационих снага у Словенији и Далмацији (II армија) постављен је генерал Марио Роботи (Robotti). На то су несумњиво дјелимично утицали и односи између њемачких и италијанских војних фактора у вези са питањем разоружања четника.

Пошто се операција „Вајс-1“, у којој силе Осовине нијесу постигле жељени резултат, ближила крају, у Београду су 8. фебруара

¹⁰³ Исто; ЦГ—В—1686, Писмо Јована Јеловца команданту IV батаљона од 10. фебруара 1943.

¹⁰⁴ Исто, ЦГ—В—75, Извјештај Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу од 13. фебруара 1943.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Исто.

организовани разговори између њемачког команданта југоистока фон Лера и новоименованог команданта *Суперслоде* генерала Роботија ради утврђивања појединости око операције Вајс-2. Том приликом је одлучено да ова друга фаза операције започне 25. фебруара и да траје 20 до 30 дана.¹⁰⁷ Требало је да се овом приликом усагласе и њемачко-италијански односи према четницима, али у том погледу није постигнут никакав резултат, јер је Роботи избјегавао дискусију о том питању, које је тако остало отворено.¹⁰⁸

Пошто је обавијештен о наредби италијанске Врховне команде да се обуставља поход црногорских четника у Босну, Дража Михаиловић је одлучио да један дио ових снага ипак узме учешћа у операцијама против главнине Народноослободилачке војске, макар, и „илегално“, тј. независно од Италијана. Преко овог изасланика код Италијана Доброслава Јевђевића он је покушао да за тај подухват обезбиједи извјесну количину хране и муниције.¹⁰⁹ Италијани су такву акцију прегрјутно одобрили, па су прско Јевђевића обезбиједили ватон брашна и 50.000 метака, док су остале намирнице нудили за новац.¹¹⁰

Д. Михаиловић је одлучио да последије акције у чајничком срезу јединице Лимско-санџачких четничких одреда предузму покрет из рејона Дрине поред Калиновика и Коњица до Прозора, одакле би предузеле операције у правцу Гламоча. Четничким јединицама је наређено да „по могућности“ избјегавају сусрете с Италијанима и да се успут представљају као дивљи одреди из разних крајева земље који немају везе с командом Лимско-санџачких четничких одреда. Мајор З. Остојић је по налогу Д. Михаиловића благовремено написао заповијест за овај поход.¹¹¹

Међутим, последије покоља Муслимана у пљеваљском, чајничком и фочанском језеру, снаге Лимско-санџачких четничких одреда са Павлом Ђуришићем на челу задржале су се неколико дана на овом терену ради пљачке, па нијесу извршиле покрет у правцу Прозора већ су се са опљачканом муслиманском имовином вратиле натраг.¹¹²

На конференцији од 8. фебруара Врховни штаб НОВ је донио план да са двије дивизије предузме офанзивну операцију према Херцеговини и Црној Гори, са циљем да створи што већу слободну територију која би послужила као плацдарм Главне оперативне групе за њена дјјства према Србији и повезивање с ослободилачким покретом у Албанији.¹¹³ Према замисли Врховног штаба, јединице НОВ су 9. фебруара предузеле наступање према Неретви и истог дана ослободиле Посушје а сјутрадан Имотски и наставиле да гоне разбијене усташе

¹⁰⁷ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 234, Телескрипт Суперслоде од 12. фебруара 1943; Б. Кладарин, н. дј., 104.

¹⁰⁸ Б. Кладарин, н. дј., 141.

¹⁰⁹ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 439, Делеша З. Остојића Д. Јевђевићу од 29. јануара 1943.

¹¹⁰ Исто, док. 457, Делеша Јевђевића Остојићу од 30. јануара 1943.

¹¹¹ АВИИ, ЧА, ВК—В—53, Заповијест З. Остојића за покрет црногорских четника од Дрине до Прозора.

¹¹² Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 290, Делеша Остојића капетану Никићу од 14. фебруара 1943.

¹¹³ Б. Кладарин, н. дј., 131 — 132.

према Љубушком и Широком бријегу, угрозивши италијанске гарнизоне у долини Неретве, сјеверно од Мостара.¹¹⁴

Ситуација за Италијане у долини Неретве постала је најједном врло деликатна, тако да је 6. армијски корпус (са сједиштем у Дубровнику) добио одобрење од Суперслоде да употреби и до највеће мјере искористи четнике са подручја Херцеговине, наводно као добровољачку антикомунистичку милицију (*Milizia volontaria anticomunista* — BVAC).¹¹⁵ Команда 6. армијског корпуса је 12. фебруара објавила мобилизацију Добровољачке антикомунистичке милиције, односно четника.¹¹⁶

Обавијештен о италијанској мобилизацији четника, Дража Михаиловић је одмах наредио Остојићу да хитно прикупи бар хиљаду људи „за први моменат“ и да их пребаци камионима до Јабланице, па да с Италијанима изврши напад на снаге НОВ „према ситуацији“.¹¹⁷ Истовремено је команди Коњичке бригаде наређено да хитно мобилише све своје снаге и Муслимане из Бјелимића и концентришу их у околини Коњица. Остојић је добио задатак да припреми офанзивне акције правцима: Прозор — Ливно, Прозор — Љубушки, Мостар — Посушје — Томиславград — Ливно и Чапљина — Љубушки — Имотски — Ливно. У Михаиловићевом наређењу се истиче да ова акција „мора да донесе одлучно тучење комуниста“.¹¹⁸ Извршавајући ово наређење Драже Михаиловића, Остојић је преко мајора Пантића, који је замјенивао одсутног Баћовића, извршио мобилизацију свих људи под оружјем са подручја Невесињске, Мостарске, Љубињске и Столачке бригаде. Поред тога, наредио је Пантићу да хитно камионима пребаци петсто људи из Билећке и Љубињске бригаде код Стоца, а петсто људи из Гатачке и Голијске бригаде у Невесиње.¹¹⁹

Остојић је знао да снаге херцеговачких четника нијесу довољне да би се ефикасно супротставиле јединицама НОВ, па је предузео мјере да се 5000 црногорских четника што прије упути у правцу Неретве.¹²⁰ Нарочито је осјећао угроженост правца Коњиц — Главатичево и преко планине Бјелашнице ка Трнову, па је преко капетана Никића, команданта Дринског корпуса, упутио штабу Лимско-санџачких четничких одреда поруку да са својим снагама у року од пет дана стигну у Коњиц, гдје их је чекала храна, пола милиона метака, осам топлих минобацача и једна батерија топова.¹²¹ Пошто се снаге ЈСЧО које су учествовале у покољу Муслимана још нијесу биле вратиле у Колашин, Остојић је наредио капетану Никићу да у току 17. фебруара формира са подручја фочанског среза један одред од 500 људи, који би учествовао у затварању ових праваца до доласка Ђуришићевих је-

¹¹⁴ Исто, 147—148.

¹¹⁵ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 239, Телескрипт Суперслоде команди 6. арм. корпуса од 17. фебруара 1943.

¹¹⁶ Исто, док. 237, Телефонски извјештај команде 6. АК Суперслоди од 17. фебруара 1943.

¹¹⁷ Исто, док. 295, Депеша „Чиче“ (Д. Михаиловића) од 13. фебруара 1943.

¹¹⁸ Исто.

¹¹⁹ Исто, док. 279, Депеша „Чика Бранка“ (З. Остојића) мајору Пантићу од 16. фебруара 1943.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ Исто, док. 290, Депеша „Чика Бранка“ капетану Никићу од 14. фебруара 1943.

диница.¹²² Овај одред је под командом Војислава Лукачевића одмах кренуо у Коњиц.¹²³ Истовремено, Остојић је наредио команданту Коњичке бригаде поручнику Вукасовићу да у току 17. фебруара прикупи 400 људи на простору Добро Поље, како би се добило у времену до доласка снага Лимско-санџачких четничких одреда.¹²⁴

Пошто су Италијани били одобрили учешће у операцијама само херцеговачким четницима, тј. четничким снагама за подручја 6. армијског корпуса, Остојић је одлучио да се учешће Лимско-санџачких четничких одреда изведе тајно. Наиме, он је преко Јевђевића пренио Италијанима да су то „Босанци“, тј. босанска дивизија. Командант ових снага пријављен је код Италијана као потпуковник Јовановић, а Лукачевић као потпуковник Никола Ђурић.¹²⁵

Међутим, како је ситуација у долини Неретве из дана у дан за Италијане бивала све компликованија, престала је потреба да се учешће црногорских четника прикрива.

Јединице Главне оперативне групе НОВ су од 15. до 22. фебруара ослободиле Прозор, Дрежницу, Јабланицу, Раму и Острожац, уништивши у овим мјестима италијанске посаде из састава дивизије *Murge* (*Murge*) и задобивши велики ратни плијен. У току 20. фебруара Прва и Друга пролетерска и Трећа ударна дивизија НОВ избиле су на Неретву на простору између Иван-седла и Мостара, који је у дужини износио око 80 километара.¹²⁶ Офанзива Главне оперативне групе НОВ изазвала је панику код Италијана, тако да су објеручке прихватили понуду да у операцијама учествује и 2000 четника Баја Сталишића.¹²⁷ Предузете су мјере да се и Баћовићеве групе са простора Книн-Спрмица хитно пребаце на Неретву.¹²⁸

Команда Суперслоде је обавијестила њемачку команду за Југоисток о учешћу четничких формација у бици на Неретви, истичући да ће употреба тих снага бити регулисана „на начин да се избегне израван додир са њемачким трупима“.¹²⁹ Истовремено је команда Суперслоде затражила од њемачке команде Југоистока да јој пружи помоћ било предузимајући прије времена операцију *Вајс-2* и да нападне с леђа партизанске снаге које су ангажоване против 6. италијанског армијског корпуса, било да интервенцијом из Сарајева пружи директну помоћ италијанским посадама у горњем току Неретве.¹³⁰

¹²² Исто, док. 293, Делеша „Чика Бранка“ капетану Никићу од 16. фебруара 1943.

¹²³ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 27. марта 1945.

¹²⁴ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 294, Делеша „Чика Бранка“ поручнику Вукасовићу од 16. фебруара 1943.

¹²⁵ Исто, док. 370, Делеша Јевђевића „Чика Бранку“ од 13. фебруара 1943; док. 289, Делеша „Чика Бранка“ Јевђевићу од 14. фебруара 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића.

¹²⁶ Ђ. Кладарин, н. дј., 147—152; В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва, књ. 1, 31—36.

¹²⁷ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 243, Фонограм команде ВИ АК Суперслоди од 18. фебр. 1943.

¹²⁸ Исто, док. 240, Телеграм 18 АК Суперслоди од 18. фебруара 1943.

¹²⁹ Исто, док. 241, Фонограм Суперслоде команди ОБСО од 18. фебруара 1943; док. 242, Телеграм Суперслоде Врховној команди од 18. фебруара 1943; док. 247, Телеграм Суперслоде ВК од 19. фебр. 1943.

¹³⁰ Исто.

У вези са ситуацијом на Неретви, Дража Михаиловић је средином фебруара организовао у Колашину савјетовање команданата са подручја Зетског и Лимско-санџачких четничких одреда.¹³¹ Тада још није била донесена дефинитивна одлука у погледу јачине четничких снага које су имале да узму учешћа у операцијама на Неретви. Два дана након повратка из Колашина Баја Станишићу је стигло писмо Д. Михаиловића о учешћу и јачини његових снага у операцијама.¹³²

По пријему Михаиловићевог писма од 19. фебруара, Станишић је хитно приступио реализацији четничког плана. Својим наредбама од 20. и 21. фебруара одредио је комплетне 1, 2. и 3. батаљон и једну чету 4. батаљона Зетског четничког одреда и Никшићку бригаду са 900 људи да узму учешћа у операцијама.¹³³ Како је која прикупљана, Станишићеве јединице су одмах упућиване за Мостар. Трећи батаљон Зетског четничког одреда стигао је тамо већ 21. фебруара. Други и 3. батаљон и дио Никшићке бригаде кренули су за Мостар 23. фебруара, а остатак Никшићке бригаде 24. фебруара.¹³⁴ За пребацивање четничких јединица до Никшића окупатор је дао камионе, а од Никшића до Мостара — воз.¹³⁵ Првобитно је било наређено да Никшићка бригада изврши покрет правцем Никшић—Горње Поље—Голија—Гацко, одакле је даље пребацивање требало да обезбиједи Д. Јевђевић.¹³⁶ Међутим, тај план је измијењен, пошто се окупатору журило, па је за пребацивање четничких јединица обезбиједио возове. Иако је било предвиђено да јачина Станишићевих снага износи 2500, за Мостар је превезено 2200 људи.¹³⁷ Заједно са овим јединицама пошао је у Мостар и Баја Станишић са својим штабом. На челу активних батаљона налазило се комплетно командно особље сталног састава, а на челу Никшићке бригаде био је командант Никшићког одреда мајор Радојица Мијушковић, за чијег је начелника штаба одређен мајор Блажо Гојнић.¹³⁸ Станишић је наредио да се одмах по одласку четничких снага на Неретву на његовој територији од припадника тзв. националне милиције приступи формирању новог четничког одреда исте јачине као раније (сваки батаљон по 350 људи). За команданта новог Зетског одреда Станишић је наименовао потпуковника Тодора Пајовића, а за његовог помоћника мајора Васа Вукчевића. За команданта 1. батаљона (срез подгорички) наименован је капетан Лабуд Ивановић, за команданта 2. батаљона (срез даниловградски) капетан Андрија Драговић, а за команданта 3. батаљона (срез никшићки) постављен је резервни капетан Ристо Бошковић. Капетан Шпиро Стојановић остао је и даље на дужности команданта 4. батаљона, с тим што је добио на-

¹³¹ РСУП—Т, »Sword« Party, АВИИ, ЧА, ЦГ—В—318, Писмо Баја Станишића команданту I херцеговачке бригаде од 19. фебруара 1943.

¹³² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—320, Извјештај Баја Станишића, Д. Михаиловићу од 20. фебруара 1943.

¹³³ АИИ—Т, IX 1а—56 (43), Наредба Баја Станишића од 20. јануара 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—323, Наредба Баја Станишића од 21. фебруара 1943.

¹³⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹³⁵ Исто.

¹³⁶ АИИ—Т, IX 1а—56 (43), Наредба Баја Станишића од 20. фебруара.

¹³⁷ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 65, Извјештај Баја Станишића Д. Михаиловићу од 5. марта 1943.

¹³⁸ АИИ—Т, IX 1а—56 (43), Наредба Б. Станишића од 20. фебруара 1943.

ређење да на мјесто чете која је пошла на Неретву формира нову са исте територије.¹³⁹ Новоформирани Зетски четнички одред имао је иста права и дужности и исти статус у односу на окупатора као и онај који је раније формиран, али му је вријеме постојања ограничено до повратка Станишићевих батаљона.¹⁴⁰

Павле Ђуришић је још 22. јануара одредио штаб оперативних јединица Лимско-санџачких четничких одреда намијењених да узму учешћа у операцији Вајс-1. За команданта је постављен мајор Андрија Весковић, за помоћника команданта мајор Здравко Касаловић, а за начелника штаба капетан Видак Зечевић.¹⁴¹ Пошто до учешћа црногорских четника у непријатељској операцији Вајс-1 није дошло из разлога о којима је већ било ријечи, Ђуришић је 20. фебруара издао ново наређење о саставу штаба и оперативних јединица ЛСЧО за учешће у операцијама против Главне оперативне групе НОВЈ. Састав ужег дијела штаба (командант, помоћник и начелник) остао је исти као и у наређењу од 22. јануара. У састав Весковићева одреда ушле су следеће бригаде: Беранска (јачине 300 четника, под командом мајора Миомира Цемовића), Андријевачка (250 четника, командант поручник Вукашин Бојовић), Бјелопољска (250 четника, командант капетан Драгина Бајић), Колашинска (250 четника, командант капетан Лека Вујисић), 1. дурмиторска (450 четника, командант капетан Никола Бојовић), 2. дурмиторска (550 четника, командант капетан Иван Ружић), Пјеваљска бригада (300 четника, командант поручник Јован Јеловац) и Пратећа чета, састављена од аутоматских оруђа и минобацача, која се налазила под непосредном командом команданта одреда. Укупна јачина одреда износила је 2500 четника.¹⁴² Према Ђуришићевом наређењу, одред је имао да буде формиран у току 21. фебруара, 22. да изврши покрет, а 26. фебруара да стигне у Калиновић. Дјелови одреда из андријевачког, беранског, колашинског и бјелопољског среза добили су правац покрета: Мојковац (рејон прикупљања), Крупице, Бобово, Крушчица, Ђејево, Калиновић, док је рејон прикупљања Пјеваљске бригаде био у Челебићима.¹⁴³

Тако је до краја фебруара у долину Неретве стигло око 7.000 четника Драже Михаиловића. А почетком марта, по повратку Баховићевог одреда из Книна, у долини Неретве се налазило укупно око 10.000 четника.

Основна идеја четничког операцијског плана била је да се са тим на брзину прикупљеним снагама из Херцеговине и источне Босне спријечи продор Главне оперативне групе Народноослободилачке војске у Херцеговину, а затим да се са јаким четничким снагама из Црне Горе и Херцеговине (укључујући и Баховићев одред) у садејству са италијанским, њемачким и усташко-домобранским снагама изврши концентричан напад на партизане са правца Мостара, Коњица и Прозора и

¹³⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—323, Наредба бр. 5 Баја Станишића од 21. фебруара 1943.

¹⁴⁰ Исто.

¹⁴¹ Исто, ЦГ—В—70, Наређење П. Ђуришића стр. пов. бр. 88, од 22. јануара 1943.

¹⁴² АИИ—Т, IX 1а—55 (43), Наређење Павла Ђуришића стр. пов. бр. 141 од 20. фебруара 1943.

¹⁴³ Исто.

изврши опкољавање, како би се потом приступило њиховом дефинитивном уништењу у цепу Неретве.¹⁴⁴

За остварење овог циља четничка Врховна команда се руководила слиједећим начелима: „Ми радимо само за себе и никог више; нас се само тичу интереси Срба и будуће Југославије; за постизање циља користимо једног непријатеља противу другог, тачно онако, као што и сви непријатељи, без разлике раде; постићи успех са најмање жртава, али поднети и највеће жртве, ако је то потребно за општу ствар...“¹⁴⁵ Полазећи од ових начела ради остварења свога главног циља — уништење снага НОВ, које су четници сматрали непријатељем бр. 1¹⁴⁶, четничко вођство је настојало да што потпуније искористи помоћ окупаторских снага као и својих такозваних унутрашњих непријатеља — усташа, домобрана и Муслимана.

Пошто је сарадња са окупатором била непопуларна и из дана у дан све више нападана преко савезничких радио-станица, четничко вођство је одлучило да се преписка са окупаторским снагама, усташама и домобранима шифрује.¹⁴⁷ За разлику од Италијана, с којима је четничка сарадња остваривана на задовољавајући начин по обје стране, контакти са њемачким снагама су у начелу избјегавани због познатог Хитлеровог става и обостраних дугорочних планова. Па ипак је у току битке на Неретви дошло до споразума и сарадње између њемачких и четничких снага.¹⁴⁸

¹⁴⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину; Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 339, Делеша З. Остојића Б. Станишићу, Д. Јевђевићу и Б. Радуловићу од (24.) фебруара 1943; Исто, док. 68, Директива Истакнутог дијела Горског штаба бр. 1; Боровоје Радуловић, Битка на Неретви, Гласник српског историско-културног друштва „Негош“, св. 6, Чикаго, децембар 1960, 81.

¹⁴⁵ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 66, Писмо Д. Михаиловића Б. Станишићу од 9. марта 1942.

¹⁴⁶ Боровоје Радуловић, н. дј., 81.

¹⁴⁷ З. Остојић („Бранко“) наредио је 24. фебруара мајору Б. Радуловићу: „У целокупној преписци убудуће употребљавати следеће шифре: За Немце бр. 11, за Талијане бр. 22, усташе 33, домобране 44“. (Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 338). Поред тога за Италијане се употребљавао назив „теткићи“.

¹⁴⁸ Командни изасланик четничке Врховне команде мајор Боровоје Радуловић извјестио је 26. фебруара 1943. „Чика Бранку“: „Јевђевић потписао уговор да њемачке трупе не прелазе реку Раму и изгледа да за сада Немци немају аспирације на леву обалу Неретве. Чак су Немци молили Јевђевића да им уручимо неке заробљенике па ће нам учинити услугу“ (Документи о издајству Д. М., док. 396). У Јевђевићевој депеши „Чика Бранку“ с почетка марта пише: „Италијански одговор стигао и гласи: У Коњицу је било свега 600 Немаца. Половина отишла према Рами, сарађују потпуно са потпуковником Јовановићем (ово је псеудоним који су имали четнички команданти Лукачевић, Касаловић и Весковић — примј. Р. П.), дају му храну и авијацију (вјероватно се ради о муницији — примј. Р. П.). Других 300 хтели су само у Мостар, ради заштите својих радника...“ (Документи о издајству Д. М., док. 408). — О сарадњи Немаца и четника Италијани су обавијестили и своју Врховну команду, тако да је Мусолини 9. марта 1943. јавио Хитлеру: „Управо овог часа примио сам извјештај да су њемачке снаге, које су дошле у контакт с четницима у долини горње Неретве акцептирале сарадњу с њима, те да су снабдјеле четнике муницијом и ручним бомбама“ (Б. Кладарин, н. дј., 46, Тајна писма Хитлер-Мусолини (1940—1943), 78). — У заповијести Б. Станишића и П. Баћовића од 18. марта 1943. год. послао је: „При појави авијације бр. 11 (шифра за Немце — примј. Р. П.) своје линије показивати паљењем ватре и махањем шаторским крилима, капама, марамицама и томе слично“ (Документи о издајству Д. М., док. 72). Сличних докумената има више, а то све говори о потпуној координираности њемачких и четничких акција у бици на Неретви.

Карактеристични су став и тактика четничког вођства према Муслиманима у Херцеговини, с обзиром на злочине које су починили према муслиманском становништву у Санџаку и источној Босни. Четничко вођство је, наиме, настојало да Муслимане из Херцеговине придобије за борбу против партизана, што му је дијелом и пошло за руком са Муслиманима из Бјелимића и Планине који су пришли, четницима.¹⁴⁹ Међутим, четницима је било посебно стало да имају мирну позадину у вријеме одлучујуће битке са Народноослободилачком војском. С друге стране, четничко вођство је било принуђено да забрани пљачку и убијање муслиманског и хрватског становништва, јер се плашило њемачке интервенције.¹⁵⁰ Такве мјере, међутим, имале су привремен карактер и нијесу значиле одступање од генералног четничког пропрама. Четничким командантима је објашњено да ће се одлука о поступку према неорпском живљу на овом терену донијети накнадно, тј. после битке на Неретви.¹⁵¹ Иначе, Муслиманима на овом подручју била је намијењена иста судбина као и онима у Санџаку и источној Босни. То потврђује и депеша Захарија Остојића Д. Јевђевићу од 21. фебруара 1943. године, у којој се каже: „Поповац нека поручи муслиманима из Херцеговине да се поведу за примером Бјелимића и Планине који су заједно са четницима на положајима. Нека почне разговоре са Кулом Фазлаглића за приступање нама као Бјелимићи и неким замајава док ми завршимо посао са болшевицима а после ћемо им приредити Чајниче. Само ово Поповац не мора знати“.¹⁵² Слично је јављено и команданту Гатачке бригаде 23. фебруара 1943: „Вашиим поступком и припремама које нису биле на својем месту даћете повода Турцима да вас нападну пре него што смо у стању да их ми нападнемо услед ситуације са партизанима. Преко погодних људи ступите у везу са Турцима, водите преговоре о измирењу и тако их заварајте док се главни посао не сврши. Њихова судбина је решена, а дани одбројавају. Известите о успеху лажних преговора“.¹⁵³

Према плану Врховне команде Драже Михаиловића, четничке снаге су по прикупљању у долини Неретве прешли у напад са три ешалона. Први ешалон сачињавала је маневарска група Војислава Лукачевића, која је имала правац дјејства Коњиц-Прозор, због чега је и добила назив Коњичка група. Други ешалон је чинила група херцеговачких четника под командом мајора Јована Пантића, у чијем се саставу налазио и један италијански батаљон из састава дивизије Марке.¹⁵⁴ Ова група је држала планину Прењ и имала је офанзивно

¹⁴⁹ Око 700 Муслимана из ових мјеста пришло је Лукачевићу. Међутим, они су се после прве борбе са партизанима разбјежали кућама (*Документи о издајству Д. М.*, док. 332, Депеша „Чика Бранка“ Јевђевићу од 23. фебруара 1943).

¹⁵⁰ *Документи о издајству Д. М.*, док. 344, Наредба З. Остојића („Чика Бранка“) команданту Гатачке бригаде од 24. фебруара 1943; Исто, док. 270, Наредба Војислава Лукачевића команданту Дурмиторског корпуса од 24. фебруара 1943.

¹⁵¹ Исто, док. 270, Наредба Војислава Лукачевића команданту Дурмиторског корпуса од 24. фебруара 1943.

¹⁵² Исто, док. 323.

¹⁵³ Исто, док. 327.

¹⁵⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/; Поход Црногораца у Босну и Херцеговину; В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 35; *Документи о издајству Д. М.*, док. 394, Депеша Б. Радуловића З. Остојићу од 26. фебруара 1943.

-дефанзивни задатак, тј. да привуче што јаче партизанске снаге на себе и створи потребно вријеме десној маневарској групи и лијевој офанзивној крили за остварење својих маневара.¹⁵⁵ Трећи ешалон сачињавали су Зетска четничка група под командом Баја Станишића и херцеговачки одред под командом Петра Баховића. Ова офанзивна група према операцијском плану четничке Врховне команде требало је да буде носилац офанзивног дјејства за уништење Главне оперативне групе НОВ у цепу Неретве. Она је имала задатак да након прикупљања на Пласа-глави прође кањон Дрежнице, усмјеравајући своја дјејства у десни бок и позадину Главне оперативне групе НОВ општим правцем ка Прозору.¹⁵⁶ Према плану, Станишићева и Баховићева група требало је да дјејствују у двије колоне. Десна колона под командом Б. Станишића имала је да дјејствује десном обалом Неретве према Дрежници и даље према Јабланици, а лијева колона под командом П. Баховића имала је да пређе Дрежницу западно од Станишићеве колоне и да своје дјејство управи ка Прозору.¹⁵⁷ Међутим, пошто Баховићев одред није стигао из Книна до почетка операција (стигао је тек 4. марта у Кочерин), трећи ешалон сачињавали су Зетски четнички одред Баја Станишића и два италијанска батаљона и једна брдока батерија из састава дивизије Месина под командом пуковника Скотија (Scotti). За обезбјеђење лијевог крила и бока ове колоне одређена су два батаљона Никшићке четничке бригаде и један италијански батаљон. Команду над удруженим четничко-италијанским снагама које су сачињавале трећи ешалон имао је пуковник Скоти.¹⁵⁸

Дио одреда васојевићких четника који је под командом мајора А. Весковића стигао у Калиновик 26. фебруара упућен је италијанским камионима за Мостар. Ове снаге (око 1500 људи) одређене су као резерва за обезбјеђење лијевог бока италијанско-четничких нападних колона према Деветој далматинској дивизији НОВЈ која се налазила на простору Имотски-Посушје.¹⁵⁹

Главни италијанско-четнички напад уследио је 26. фебруара са различитим успјехом. Напад другог и трећег италијанско-четничког ешалона, који је требало да отпочне прије напада првог ешалона, одвијао се споро и неодлучно. До поласка у напад 26. фебруара није ни дошло, а напад који је изведен 27. фебруара остао је без икаквог ре-

¹⁵⁵ Б. Радуловић, н. дј., 83—84.

¹⁵⁶ Исто. — У депешама З. Остојића Б. Станишићу од 28. фебруара (*Документи о издајству Д. М.*, док. 63, 271 и 358) изложена је основна идеја операцијског плана четничке Врховне команде: „Идеја напада за уништење комуниста у цепу Неретве базира на муњевитом раду средње и леве колоне, које морају избити на Јабланицу пре десне колоне и потпуно пресећи одступницу комунистима ка Прозору и долином Дољанке. У овом циљу сам и наредио да средња и лева колона почну напад један дан пре од десне колоне“.

¹⁵⁷ Б. Радуловић, нов. дјело.

¹⁵⁸ АВМД, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁵⁹ *Документи о издајству Д. Михаиловића*, док. 349, Депеша Ж. Остојића Б. Радуловићу од 26. фебруара 1943.

зултата.¹⁶⁰ У току напада од 28. фебруара, 1. и 2. Станишићев батаљон претрпјели су осјетне губитке.¹⁶¹

Послије доласка четничких снага на Неретву и поласка у општу офанзиву од 26. фебруара Главна оперативна група НОВ нашла се у оперативно-стратешком окружењу. На тај начин ситуација код ње се радикално измијенила. На главном правцу њеног наступања Коњиц није могао бити заузет, и поред неколико узастопних напада Пете црногорске, Десете херцеговачке, Прве пролетерске и Четврте црногорске бригаде (22 — 26. фебруара). Коњиц су браниле јаче италијанске снаге, којима су у међувремену дошли у помоћ Лукачевићева четничка група и њемачка борбена група Анакер (Anacker) из састава 718. дивизије.¹⁶² Због тога је Врховни штаб НОВ 26. фебруара одлучио да се изврши прегрупација Главне оперативне групе, да се све њене снаге пребаце са лијеве на десну обалу Неретве, поруше сви мостови на Неретви од Карауле до Острошца и са прегруписаним снагама изврши противудар код Горњег Вакуфа. Према италијанско-четничким снагама у долини Неретве остављене су само двије бригаде НОВ — да затварају правац Коњиц—Рама (Пета црногорска) и Мостар—Јабланица (Друга далматинска).¹⁶³

Пребацивање партизанских снага из долине Неретве у прозорску котлину отпочело је 1. марта. Италијанско-четничке снаге из долине Неретве предузеле су гоњење. Коњичка група В. Лукачевића је 26. фебруара ушла у Ораховицу и Челебић, а 1. и 2. марта у Острожац, Раму и Јабланицу, одакле ју је убрзо одбацила Друга далматинска бригада.¹⁶⁴ Трећи италијанско-четнички ешалон је без већих борби заузео Дрежницу и 4. марта избио на линију Граховица — ријека Дрежанка, а његова гоњења одјељења су се спојила са Лукачевићевом Коњичком групом. Иако није имала готово никаквог успјеха у борби, Станишићева четничка група је за „енергичан рад“ похваљена радиогорамом од команданта тактичке групе, односно трећег ешалона пуковника Ско-тија.¹⁶⁵

За вријеме извођења ових операција Девета далматинска дивизија НОВЈ налазила се на простору Посушја-Имотски. Команда италијанског корпуса је страховала да она не угрози јужну Херцеговину, односно доњи ток Неретве, па је наредила прегрупацију четничких и италијанских снага и концентричан напад на ову дивизију.¹⁶⁶ За извођење ове операције био је слиједећи план: од Широког Бријета ка

¹⁶⁰ О току борби од 27. фебруара Јевђевић је истог дана (у 18,15 часова) депешом извјестио Остојића: „Са 18 топова и 18 бацача наших 5.000 људи нису данас макли никуд против 500 партизана који су имали један бацач и неколико митраљеза. Наши немају никако официра а оно што ваља са Баковићем је. Опростите мени се чини да су Бајови више фразери него борци јер имају преко 100 официра и подофицира активних...“ (Документи о издајству Д. М., док. 399).

¹⁶¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁶² В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 31—36; Ђ. Кладарин, н. дј., 168—175.

¹⁶³ В. Дедијер, *Дневник*, Београд 1951, 362; Ђ. Кладарин, н. дј., 184—188; В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 36—42.

¹⁶⁴ В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 41.

¹⁶⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁶⁶ Исто; В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 42.

Посушју нападала је група Баја Станишића и пуковника Скотија, од Љубушког преко Витине ка Грудџи и даље ка Посушју група мајора А. Весковића и од Имотског ка Посушју група П. Баховића.¹⁶⁷ Станишић је био обавијештен да се Девета далматинска дивизија пребацила ка Ракитном, па је самоиницијативно одлучио да са својим снагама изврши напад на њу с леђа, о чему је обавијестио пуковника Скотија, односно команданта дивизије Месина, чији се штаб налазио у Широком Бријегу. Међутим, командант Месина није дозволио ову промјену, већ је наредио да се под пријетњом смртне казне операција има извести према предвиђеном плану.¹⁶⁸ Да би избјегао инцидент са командом Месина, Станишић је одустао од своје намјере и 6. марта његов одред је избио на линију Лисковац-Црне Локве-Кидачке њиве-Башићи, италијанска група Скоти (*Scotti*) у рејон Кочерина, група мајора Весковића код Грудџе, а Баховићев одред у Широки Бријег. Међутим, до борби са Деветом дивизијом није дошло, јер се она дан раније пребацила ка Ракитном.¹⁶⁹ Четничке и италијанске снаге остају у рејону Ракитног све до 14. марта, водећи мање борбе с дјеловима Девете дивизије, а затим су због новонастале ситуације пребачене на лијеву обалу Неретве, у рејон Бијелог Поља.¹⁷⁰

Форсирање Неретве и продор Главне оперативне групе НОВ у Херцеговину, Црну Гору и Санџак

Пошто је противудар Главне оперативне групе НОВ код Горњег Вакуфа (од 3. до 5. марта) завршен успјешно а 717. дивизија, Фогел (*Fogel*) и 5. усташка брдска бригада одбијене према Бугојну, Врховни штаб НОВ је 5. марта донио одлуку да се поново изврши прерупација јединица Главне оперативне групе, форсира Неретву (на одсјеку Јабланица — Острожац) и коридором између Прења и Црне горе, с једне, и Бјеласице и Височице, с друге стране, да се што прије избије на линију: Невесиње — Улог — Калиновик.¹⁷¹ Другој пролетерској дивизији пало је у дио да успостави мостобран на лијевој обали Неретве и омогући прелаз осталим јединицама и рањеницима који су се кретали са Главном оперативном групом. Друга далматинска бригада (два батаљона) је 5. марта уз помоћ заплијењених италијанских тенкова протјерала четнике из Јабланице и у току 6/7. марта форсирала Неретву, а одмах после ње и Друга пролетерска бригада. По преласку Неретве Друга далматинска се у кањону поставила фронтом према четницима, а Друга пролетерска је уз лијеву обалу прошла кроз четнички распоред и зашла им за леђа. У току 7. марта дошло је до борбе у којој су се четници (Дурмиторски корпус и дјелови Коњичке и 1. сарајевске бригаде из састава Коњичке групе В. Лукачевића) нашли између двије ватре. То је изазвало забуну код четничких једини-

¹⁶⁷ АВМ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁶⁸ Исто.

¹⁶⁹ Исто.

¹⁷⁰ Исто.

¹⁷¹ Ђ. Кладарин, н. дј., 188—206; В. Терзић, *Витка на Неретви*, Неретва 1, 42—43.

ца, тако да је дошло до ватрених дјејстава и између њих самих.¹⁷² У овом боју четници су имали око 550 мртвих и рањених¹⁷³ Поменуте четничке јединице су потпуно разбијене и повукле су се према Коњицу у паничком бјекству.¹⁷⁴ Послије овог боја у депу Неретве 1. и 2. дурмиторска бригада су „у највећем нeredу“ побјегле својим кућама, а ускоро затим су се расуле и престале да постоје Коњичка и 1. сарајевска четничка бригада.¹⁷⁵ Убрзо се паника пренијела и на санџачке четнике.¹⁷⁶

За Другом далматинском и Другом пролетерском ускоро су Неретву прешли и Прва пролетерска и Четврта црногорска, до 12. марта прешле су и остале јединице а до 16. марта и рањеници и заштитница.¹⁷⁷

Друга пролетерска дивизија, ојачана Првом пролетерском бригадом, наставила је гоњење разбијених четничких група долином Идбара према Г. Бијелој, заузела Борке и 12. марта избила на линију Вис — Г. Бијела — Борачко језеро, у ком правцу је наступила и Трећа дивизија.¹⁷⁸

Услед пребацивања Главне оперативне групе НОВ преко Неретве ситуација за четничке снаге у долини Неретве и у Херцеговини постала је врло критична, па је четничка Врховна команда била принуђена да одлучи да оне на Неретви из офанзиве привремено пређу у дефанзиву. У том смислу је одлучено да се у рејон Калиновика доведе као појачање тзв. стратегијска резерва Врховне команде под командом Павла Ђуришића, да се одреди Станишића и Весковића пребаце преко Неретве у рејон Главатичева и да заједно са херцеговачким одредом под командом капетана Видачића спријече продирање партизана у сјеверну Херцеговину, а Коњичка група В. Лукачевића да и даље дјејствује у бок Главне оперативне групе НОВ.¹⁷⁹ Д. Михаиловић је одлучио да команду узме у своје руке. Да би своје коман-

¹⁷² Документи о издајству Д. М., док. 274, Наредба В. Лукачевића бр. 91 од 7. марта 1943; Ђ. Кладарин, н. д., 202.

¹⁷³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину

¹⁷⁴ Исто, ЦГ—В—1610, Писмо В. Лукачевића З. Остојићу од 9. марта 1943. — Лукачевић је поред осталог писао Остојићу: „7. о. м. у 8 ч. извештен сам да је Бојовић разбијен (1. дурмиторска бригада — примј. Р. П.), да су партизани прешли Неретву и заузели Крстац. Одмах сам наредио читавој (групи) покрет а ја аутомобилом пошао напред. Први ми је био циљ да стигнем Ивана (Ружића, команданта 2. дурмиторске бригаде — примј. Р. П.) који је падом Крстаца и наступом партизана према Куку био опкољен. Успут већ око 8,30 срео сам целу Бојовићеву бригаду код самога Коњица у паничном бегству. Једва сам их задржао можеш мислити шта сам им све радио. Покренути их напред нисам могао... У 14 ч. није било ни једног четника на правцу наступања комуниста... Каква је паника била захватила не могу ти описати о томе ћемо разговарати када се будемо видели, ако се икада видимо“.

¹⁷⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—353, Писмо мајора В. Петричевића Б. Станишићу од 13. марта 1943.

¹⁷⁶ АИИ—Т, IX 1а—62 (43), Писмо З. Остојића Б. Станишићу од 12. марта 1943.

¹⁷⁷ В. Терзић, Битка на Неретви, Неретва 1, 43—46; В. Стругар, н. дј., 152.

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—367/, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину. Документи о издајству Д. М., док. 70, Делеша З. Остојића Б. Станишићу од 13. марта 1943; Исто, док. 279, Делеша Б. Радуловића Б. Станишића од 14. марта 1943.

данте у Херцеговини упознао са новим планом Врховне команде, и да би се што потпуније обавијестио о ситуацији у долини Неретве, он је 11. марта послао у рејон Мостара (Бијело Поље) помоћника начелника свога штаба мајора Сава Вукадиновића, који се одмах по обављеној мисији вратио натраг.¹⁸⁰

Команда окупационих снага у Црној Гори је такође сматрала да је ситуација у долини Неретве врло озбиљна, а посебно се плашила продора партизанске групације око Врховног штаба у Црну Гору, па је 18. марта италијански војни гувернер А. Пирцио Бироли стигао у Мостар, односно у Невесиње, гдје се састао са Бајом Станишићем.¹⁸¹

По споразуму четничког командовања на Неретви и италијанског 6. армијског корпуса одреди Станишића и Весковића су одмах пребачени камионима на лијеву обалу Неретве и заједно са Видачићевим одредом 14. марта посјели су положаје: Хум (1004) — Рибари — Чичево — Липета — Липај — В. окука (1456) — Руда глава (1596) затварајући правце према Главатичеву и Невесињу.¹⁸²

На основу наређења Врховног штаба НОВЈ од 13. марта, Друга дивизија је ноћу 14/15. марта напала четничке положаје и у дводневној борби сломила отпор и заузела Чичево, Липету и Главатичево. У овом боју су нарочито Никшићка четничка бригада и Весковићев одред претрпјели велике губитке. Херцеговачки четници су били принуђени да одступе према Бијелом Пољу (код Мостара), а црногорски преко Зимља у правцу села Придвораца према Невесињу. Два италијанска батаљона која су се налазила источно од Ханског поља нијесу узела учешћа у овој борби.¹⁸³

Врховни штаб је у рејону Чичева и Главатичева извршио прегруписање снага и 19. марта Трећу дивизију ојачану Четвртом црногорском бригадом упутио према Невесињу, Другу пролетерску бригаду према Улогу, а Прву пролетерску и Другу далматинску према Калиновику.¹⁸⁴

Трећа дивизија предузела је наступање према Невесињском пољу у три колоне: преко Бахтијевице, Ханског поља, Г. и Д. Зимља (Девета херцеговачка и Прва далматинска), преко Заборана и Кљуна (Пета црногорска).¹⁸⁵ Колоне су кренуле у наступање 19. марта. Истог дана (у 6 часова) четничке и италијанске снаге предузеле су офанзиву против Треће дивизије са правца Невесиње и Бијелог Поља, са циљем да спријече њен даљи продор. Херцеговачки четници (капетан Милорад Видачић) пошли су напад од Кифиног Села преко Црвањ-планине према Главатичеву, а једним јачим бочним обезбјеђењем затворили су правац од Калиновика преко Улога према Невесињу; тактичка група пуковника Скотија (три батаљона, једна брдска и једна тешка батерија и четири тенка) наступала је правцем: Невесиње, Придворци, Кљуне, Луке, Заборани, Зетски четнички одред имао је правац напада: Хрушта—Лакат—Црна гора—Рат камен; Херцеговачки четници (мајор Бошко Петричевић) нападали су правцем: Бијело Поље—Пријеворац—

¹⁸⁰ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁸¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—274 (није сачуван почетак документа); Исто, ЦГ—В—48, Писмо Блажа Ђукановића Д. Михаиловићу (без датума).

¹⁸² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁸³ Исто; В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 48—49.

¹⁸⁴ В. Терзић, и. дј., 48—49.

¹⁸⁵ Исто.

Д. Зимље—Црна гора — Бахтијевица; италијанска тактичка група (два батаљона и једна брдска батерија) правцем Ханско поље — Бахтијевица и Требињска бригада (поручник Милојевић) гребеном Прења према селу Кула.¹⁸⁶ У току дводневних борби јединице Треће дивизије су разбиле удружене четничке и италијанске снаге и одбациле их — четничку групу мајора Петричевића према Бијелом Пољу, а остале према Невесињу. У боју код Кљуна групе Б. Станишића и пуковника Скотија претрпјеле су осјетне губитке, не само у људству већ и у ратном материјалу и опреми.¹⁸⁷ Трећа дивизија је ослободила Кифино Село и Невесиње, а италијанске снаге и херцеговачке четнике одбацила према Благају, док се Станишићев одред у међувремену повукао за Меку Груду ради заштите правца према Билећи.¹⁸⁸ Послије ових бојева Никшићка четничка бригада је била неспособна за даље борбе, па је њено људство упућено кућама, а Станишићев одред је спао на око 700-800 четника.¹⁸⁹

По наређењу Драже Михаиловића, Павле Ђуришић је приступио хитној мобилизацији четника са подручја Лимско-санџачких четничких одреда, да би као резерва Врховне команде одмах отпутовали у рејон Калиновика.¹⁹⁰ Ђуришић је настојао да мобилише само један дио снага, јер се плашио интервенције муслиманских и албанских снага, па је затражио појачање са територије Зетског четничког одреда.¹⁹¹ Међутим, и поред свих настојања четничких команданата, у томе се није успјело. Командант Зетског одреда Михајло Мугоша покушавао је на разне начине да мобилише људе, чак је прибјегао и затварању, али је и поред тога успио да у Колашин пошаље свега 90 људи (55 из Љешанске нахије и 35 из Зете) под командом капетана Сима Ђуришића. Из Подгорице, Пипера, Љешкопоља, Куча, Братоножића, као ни из других крајева, није се успјело мобилисати ни једног човјека.¹⁹²

Новомобилисани Ђуришићев одред, јачине 2314 људи, извршио је покрет из Колашина 16. марта 1943. године.¹⁹³ Он се пребацио италијанским камионима, а дјелимично и камионима реквизираним од грађана, правцем: Колашин — Мојковац — Пљевља — Бољанићи — Зупчићи код Горажда — Фоча — Калиновик.¹⁹⁴ На челу одреда од

¹⁸⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁸⁷ У току 19. марта италијанска авијација је забуном бомбардовала положаје капетана Видачића, пуковника Скотија и Б. Станишића.

¹⁸⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—88, АИИ—Т, IX 1а—157 (43), Наређења П. Ђуришића стр. пов. дј. бр. 226 и 330 од 11. и 12. марта 1943; АИИ—Т, IX 1а—60—63 (43), Наређења штаба Колашинске бригаде стр. пов. бр. 18, 19 и 20 од 12—14. марта 1943.

¹⁹¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1344, Наређење штаба Комског корпуса стр. пов. бр. 59 од 23. марта 1943.

¹⁹² Документи о издајству Д. М, док. 74, Извјештај инспектора жандармерије капетана Василија Петричевића Б. Станишићу од 20. марта 1943. — Људи су обично избјегавали мобилизацију под изговором да су спремни да се боре против партизана у Црној Гори, али да то не желе да чине ван Црне Горе (РСУП—Т нерегистровано, Списак националиста из Доњих Кокота који су одбили да иду за Босну).

¹⁹³ Зборник НОР, III, 5, док. 142, Дневни извјештај Команде 6. армијског корпуса за 16. март 1943.

¹⁹⁴ РСУП—Т, »Sword« Party.

села Штитарице (код Мојковца) ишао је Дража Михаиловић.¹⁹⁵ Ђуришићевом одреду у Бољанићима имао је да се прикључи Милешевски корпус јачине 2.000 људи, од којих је 1.000 пребало да иде за Калиновик, а 1.000 у Устиколину.¹⁹⁶ У рејону Фоче Ђуришићевим трупима се прикључио Дрински четнички корпус под командом Баја Никића, а у рејону Калиновика (у селу Обаљ) и Весковићев одред, који се ту налазио на одмору.¹⁹⁷

Прва пролетерска и Друга далматинска бригада НОВЈ нападе су 20. марта четнике Павла Ђуришића који су испред Калиновика заузели одбрамбени положај. Дошло је до жестоког дводневног боја у којем су обе стране претрпјеле велике губитке. У међувремену Друга пролетерска бригада заузела је Обаљ, разбила четнике у Јелашцима и на тај начин зашла за леђа главној четничкој групацији. Плашећи се да не буду опкољене, Д. Михаиловић је донио одлуку да се четничке снаге из Калиновика повуку у правцу Фоче.¹⁹⁸ Лукачевићу је наређено да своје јединице повуче из рејона Коњица и да се с њима пребаци на десну обалу Дрине, у област Фоче.¹⁹⁹

Бојем код Калиновика битка на Неретви је завршена. Главна оперативна група је дефинитивно изашла из кањона Неретве на широки маневарски простор, одакле јој је био отворен пут за даља наступања према Црној Гори и Санџаку.

Од четничког похода на Неретву Дража Михаиловић је очекивао много и у војничком и у политичком погледу. Он је ту битку сматрао јединственом приликом „да комунисти буду до нога потучени“ и да се са оружаним снагама народноослободилачког покрета раскрсти „једанпут за свагда“.²⁰⁰

Очекујући да ће Главна оперативна група НОВ на Неретви бити сигурно уништена, Дража Михаиловић је предузео мјере за остваривање четничког програма како би се створили потребни услови за потпуно преузимање власти у случају повлачења осовинских снага из Југославије. Почетком марта, тј. свега десетак дана после одласка првих четничких одреда на Неретву, позване су у Колашин поуздане политичке личности из свих крајева Црне Горе и Санџака.²⁰¹ Од ових људи изабрани су делегати који су имали да иду у Липово да се Дражи Михаиловићу и четничком Централном националном комитету ставе на располагање. Делегацију су сачињавали: др Јово Тошковић из Равне Ријеке (бјелопавлићки срез), Миљан Радоњић из Куча, Бошко Бојовић, адвокат из Никшића, Вуксан Бакић, судија из Андријевице, инж. Глигорије Вукчевић, Пашко Гвозденовић и Милан Бурић (сви из

¹⁹⁵ Исто.

¹⁹⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—91, Наређење Павла Ђуришића штабу Милешевског корпуса стр. Д. Ј. пов. бр. 244 од 14. марта 1943; Исто, ЦГ—В—1611, Наређење штаба Милешевског корпуса команданту Пљеваљске бригаде стр. пов. бр. сл. од 14. марта 1943. — Да би се постигао број од 2.000 људи, Ђуришић је наредио општу мобилизацију на подручју Милешевског корпуса, а у срезу пљеваљском потпуну мобилизацију — „све што носи пушку“.

¹⁹⁷ РСУП—Т, »Sword« party.

¹⁹⁸ Ђ. Кладарин, н. дј., 232—235; В. Терзић, *Битка на Неретви*, Неретва 1, 48—50.

¹⁹⁹ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића.

²⁰⁰ Документи о издајству Д. М., док. 59, 460, Писма „Чика Ђоке“, (Д. Михаиловића) Бају Станишићу од 17. и 18. фебруара 1943.

²⁰¹ РСУП—Т, »Sword« party.

Подгорице). Ово је у ствари био четнички Национални комитет за Црну Гору. Прва четворица су уживала посебно повјерење Драже Михаиловића и чешће су одлазили у његов штаб у Липову.²⁰² Чланови националног комитета за Црну Гору имали су задатак да остану „илегални“ све док се окупатор не повуче из земље и да организује политичке комитете за поједина ужа подручја који би били у директном контакту с Дражом Михаиловићем. Њима је стављено у задатак да не одржавају никакав контакт с Ђукановићевим Главним националним одбором на Цетињу, да се не би компромитовали. Међутим, то је довело до размимоилажења између чланова Националног комитета и Главног националног одбора.²⁰³ То је дефинитивно и докрајчило постојање Главног националног одбора.

Одмах по одласку првих четничких одреда на Неретву партијска организација и партизанске групе у Црној Гори максимално су развиле пропаганду, стварајући снажно античетничко расположење у народу. О томе свједоче и бројни четнички извјештаји.

Свега пет дана после одласка прве групе на Неретву Блажо Ђукановић је писао Бају Станишићу: „Од тебе не добих никаквог извјештаја. Брине ме неизвјесност јер овамошњи непријатељ зелени и црвени комунисти на сва уста шире алармантне вијести о вашим неуспјесима тамо и великим жртвама које сте претрпјели у борби са тим гадовима тамо. И ако сви у то не вјерујемо ипак овако неповољне вијести код лаковјерног свијета стварају забуну и расположење код комуниста и њихових симпатизера“.²⁰⁴

Један од блиских Станишићевих сарадника писао је почетком марта свом команданту: „У народу се шире свакојаке вијести. Велика је забринутост ситуацијом тамо. . . Што је најглавније губимо престиж и повјерење народа“.²⁰⁵

Не мање интересантан је извјештај инспектора жандармерије, која је будно пратила и регистровала народно расположење:

„Одмах по Вашем одласку“, извјештавао је њен инспектор Баја Станишић, дали су се деструктивни елементи на посао. Спремљено сјеме раздора посијали су у народу и имали успјеха.

Још нисте ни изашли из праница Гувернерства а већ су племена поплављена извјештајима какви се ни у сну не могу сањати. . .

Курири са свих станица. . . већ сутрадан донеше истоветне извјештаје: „Нагла промјена у народу“.²⁰⁶

Поред активности партијских организација, а дијелом и зеленашке пропаганде, четничких злочина и отворене сарадње са окупатором, што је било најпресудније за античетничко расположење народа,

²⁰² Исто.

²⁰³ Исто.

²⁰⁴ АВМ, ЧА, ЦГ—В—456, Писмо Блажа Ђукановића Бају Станишићу од 28. фебруара 1943.

²⁰⁵ Исто, ЦГ—В—345, Писмо Богдана (Павићевића) Бају Станишићу од 6. марта 1943.

²⁰⁶ Документи о издајству Д. М., док. 74, Извјештај инспектора жандармерије артиљеријског капетана Василија П. Петричевића Б. Станишићу од 20. марта 1943.

ширењу вијести о четничким неуспјесима доприносила су и казивања рањеника са Неретве.²⁰⁷

Четничко вођство у Црној Гори покушавало је да народно расположење окрене у своју корист објављивањем ратних билтена и другим пропагандним средствима, али у томе није успјело.

Зато се приступило драстичним мјерама. На подручју Станишићевог одреда инспектор жандармерије је позвао команданте четничких батаљона, председнике општина и друге истакнутије четнике и наложио им да енергично сузбију вријење у народу.²⁰⁸ По наређењу инспектора жандармерије и других четничких вођа жандармеријске станице су у вријеме битке на Неретви позвале све људе који су у њиховој евиденцији вођени као сумњиви, одузеле им дозволе за слободно кретање, наредиле им да се свакодневно јављају четничким властима, забраниле им удаљавање из мјеста становања; овима њима је речено да се не смију састајати и међусобно разговарати.²⁰⁹

На територији Лимско-санџачких четничких одреда заведен је још оштрији режим. Уочи поласка друге четничке скупине на Неретву (тзв. стратегијска резерва четничке Врховне команде), Павле Ђуришић је прогласио ванредно стање и при среским командама формирао привремене пријекне судове.²¹⁰ Ови су судови имали да почну рад одмах и да суде на основу Уредбе о пријекним судовима.²¹¹

На основу наредбе о ванредном стању четничке власти су увеле низ ограничења и забрана. Тако се у распису штаба Комског одреда од 16. марта 1943. забрањује скупљање лица, било дану или ноћу, а у случајевима покајања имали су да присуствују командири чета или њихови замјеници. Такође су била забрањена ноћна сијела, ноћне посјете, кретање ноћу, а за доношење вијести које нијесу потицале од званичних извора командирима чета је наређено да свако лице одмах спроведу команданту среза, односно Пријеком војном суду. Посебно су биле строге мјере према онима који се не би одазвали мобилизацији или би побјегли с фронта.²¹²

²⁰⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—345, Писмо Богдана (Павићевића) Бају Станишићу од 6. марта 1943.

²⁰⁸ Документи о издајству Д. М., док. 74, Извјештај инспектора жандармерије В. П. Петричевића Бају Станишићу од 20. марта 1943.

²⁰⁹ Исто.

²¹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—10, Наредба Павла Ђуришића стр. пов. Д. Ј. бр. 244 од 14. марта 1943. — Састав привремених пријекних војних судова био је сљедећи: берански срез: Радосав Јоксимовић, поручник Милић Бојичић и капетан Милисав Гудовић; андријевички срез: судски поручник Душан Арсовић, капетан Крсто Васовић и поручник Александар Дашић; бјелопољски срез: капетан Миливоје Обрадовић, Малиша ШUTOвић и Мило Бакић; колашински срез: мајор Радуде Кујовић, Ђорђе Лазаревић и п. поручник Бећир Томовић; шавнички срез: капетан Момчило Ћоровић и др.

²¹¹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1340, Обавјештење среске четничке команде за срез андријевачки команданту Комског корпуса стр. пов. бр. 65 од 17. марта 1943.

²¹² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1338, Распис штаба Комског пов. бр. 50 од 16. марта 1943.

Командантима корпуса и среским командантима је достављен налог да на терен пошаљу крстарећа одјељења, патроле и засједе које ће контролисати извршење наредбе о ванредном стању.²¹³

Међутим, ове ове и друге мјере нијесу могле спријечити анти-четничко расположење народа, нити расуло четничких јединица и масовно дезертерство. Тако је битка на Неретви за четнике представљала не само војнички већ и политички пораз.

²¹³ Исто.

ГЛАВА СЕДМА

КРИЗА ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПОСЛИЈЕ БИТКЕ НА НЕРЕТВИ

Послије боја код Калиновика четничка Врховна команда је одлучила да са снагама Павла Ђуришића и Баја Станишића организује одбрану према Главној оперативној групи НОВ на линији Фоча — Гацко — Требиње, а херцеговачки четници да остану у Херцеговини ради дејства против партизана и заштите српског живља од евентуалног поновног усташког покоља.¹ Четничко вођство је при том рачунало с осло-
нцем на италијанске снаге 14. армијског корпуса које су биле ло-
циране у Пљевљима, Прибоју, Пријелову, Чајничу, Фочи и Горажду
(дивизија Тауринензе), ширем рејону Никшића дивизија (Ферара) и
6. армијског корпуса у Херцеговини. Четничка одбрамбена линија би-
ла је подијељена на три сектора: од Хана Осалице (код Горажда) до
Шћепан-Поља, од Шћепан-Поља до Пивског манастира и, најзад,
од Пивског манастира до Требиња.

Повлачећи се из рејона Калиновика према Фочи, Д. Михаило-
вић је одлучио да брани ово подручје до доласка појачања из Србије.²
У међувремену је В. Лукачевићу наређено да се са својом групом из Ко-
њица придружи четничкој групацији око Врховне команде, па су 29.
марта његове снаге стигле у Устиковину.³ Тридесет првог марта у Фочу
је са подручја Рашке стигао недићевски четнички вођа Машан Ђуро-
вић⁴ са 200 људи, а нешто касније и поручник Топаловић са 40 људи.⁵

На савјетовању које је четничка врховна команда одржала у Фочи
одлучено је да се изврши прегруписање четничких снага у горњем току

¹ В. Радуловић, н. дј., 87.

² РСУП—Т, »Sword« Party.

³ Исто; РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића.

⁴ Ђуровић је био недићевски „легалizовани“ четнички вођа, али је због
свађе са Њемцима прешао у илегалство. 1941. године четници Д. Михаиловића су
га осудили на смрт (слово „З“). Михаиловић је прихватио његову помоћ у опера-
цијама које су познате као битка на Дрини у априлу 1943. године, а касније су
његови четници Ђуровића убили.

⁵ РСУП—Т, »Sword« Party.

Дрине и да се организује одбрана против дјелова Главне оперативне групе који су напредовали у том правцу. Крајње десно крило од Хана Осанице до Јошанице држао је Романијски корпус под командом капетана Милорада Момчиловића, од Јошанице закључно до Фоче Дрински четнички корпус под командом капетана Баја Никића⁶ и рејон од Фоче до Шћепан-Поља јединице Лимско-санџачких четничких одреда под командом мајора Андрије Весковића (Нововарошка, Пљеваљска, Бјелопољска, Беранска и Андријевичка бригада). У Фочи су се налазили, у резерви. Летећи батаљон Милешевског корпуса и Први батаљон Пљеваљске бригаде под непосредном командом В. Лукачевића.⁷ Приликом прегруписавања четничких снага у торњем току Дрине одлучено је да се од најбољих батаљона формирају три јуришне бригаде, јачине 1200 до 1500 људи, које би се преко Шћепан-Поља и Волујака пребациле у рејон Гацка и у заједници са снагама Баја Станишића напале главну партизанску групацију с леђа и с бока. Првобитно је било одлучено да овим јединицама командује В. Лукачевић, али пошто су му се потгоршале озледе од старе ране команду над њима преузео је Павле Ђуришић, који је почетком априла предузео покрет уз Волујака.⁸

Четничка врховна команда још прије боја код Калиновика имала разрађен план за одбрану Црне Горе од упада Главне оперативне групе НОВ. У складу са тим планом, 16. марта, тј. истог дана када је резерва Врховне команде извршила покрет из Колашина за Калиновик, објављена је и трећа мобилизација на подручју андријевичког, беранског, бјелопољског и колашинског среза. Због стално присутног страха од интервенције албанских и муслиманских оружаних формација на територији андријевичког, беранског и бјелопољског среза, извршена је одјелимична мобилизација (само са подручја I андријевичке, I беранске и I бјелопољске бригаде), а на територији колашинског среза наређена је мобилизација свих наоружаних људи.⁹ Од мобилисаног људства формиране су четири бригаде, и то: Беранска (командант капетан Милић

⁶ У току битке на Дрини, Никића су партизани заробили и стријељали.

⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1612, Заповијест штаба Милошевског корпуса О. бр. 1, од 27. марта 1943. РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића.

⁸ Исто; РСУП—Т, »Sword« Party.

⁹ АИИ—Т, IX 1а—108 (43), Наређење Павла Ђуришића стр. пов. Ђ. бр. 260, од 17. марта; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1339, Наређење штаба Комског корпуса стр. пов. бр. 49, од 16. марта 1943. — И овом приликом као и претходних мобилизација, људи су на разне начине избјегавали да узму учешћа у акцији против партизана. О томе свједочи извјештај командира Божићко-андријевачке четничке чете команданту Комског корпуса од 24. марта 1943. год., у коме се каже:

„1) Неки четници одређеног дана не стигну на мобилизацијско мјесто, већ један или два дана раније пођу за Колашин, помоћу личних и племенских веза користе извесне четничке старешине и издејствују лекарска увјерења, за читави мјесец дана, па се враћају кући и не јаве се ни Среској команди ни команди чете; често исмејавају старешине који су их одредили и другове који иду, називајући их лудима, зашто су неспретни и не умију симулирати.

Поред тога што поседују увјерења о тежој болести (као запаљење плућа и плућне марамице) која је везана за постељу, они свакодневно раде најтеже пољске радове.

2) Други четници намјерно изостану за дан-два, док њихови другови из Колашина пођу за положај, и онда опет протекцијом дођу до објава, да се сувишни враћају кући...“ (АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1346).

Бојичић), Андријевачка (капетан Крсто Васовић) Колашинска (Љубо Милић) и Бјелопољска (капетан Мираш Савић), које су 19. марта упућене у правцу Жабљака, односно Шавника.¹⁰ Беранска и Бјелопољска бригада добиле су задатак да посједну територију 1. дурмиторске бригаде и затворе све пролазе на ријеци Пиви од Шћепан-Поља до Пивског манастира, док су Андријевачка и Колашинска бригада имале наређење да затворе све правце на подручју 2. дурмиторске бригаде.¹¹ За команданта првог сектора постављен је капетан Радуле Радовић, а за команданта другог сектора жандармеријски капетан Милан Кастратовић. Поред основног задатка (спречавање продора партизана), ове јединице су имале дужност да четнике из састава 1. и 2. дурмиторске бригаде који су побјегли са Неретве похватају и поново пошаљу на пологај, или, пак, разоружају и ухапсе.¹²

Крајем марта Павле Ђуришић је као појачање овим снагама упутио остатке Дурмиторског корпуса (1. и 2. дурмиторска бригада) под командом капетана Николе Бојовића и Ивана Ружића.¹³

Крајем марта предузете су мјере да се одред Баја Станишића — који се последије битке на Неретви, у којој је претрпио опромне губитке, налазио у расулу и није био у стању да партизанима пружи никакав отпор — замени одморним четничким снагама. Новоформирани Зетски четнички одред (2, 3, и 4. батаљон) под командом капетана Шпира Стојановића извршио је 29. марта изјутра покрет Горње Поље — Дуга, — Крстац, са задатком да по сваку цијену спријечи продор партизана овим правцем.¹⁴ У састав овог одреда ушли су и један батаљон жандармерије (јачине 400 људи) и један батаљон добровољаца са подручја Крста Поповића (састављен углавном о дљудства из Цеклина, Љуботиња и Цетиња). Укупна јачина одреда износила је око 2000 људи.¹⁵

Према споразуму са окупатором, односно Главном националном командом, Крсто Поповић је са својим одредом пошао према херцеговачкој граници са задатком да затвори правце од Херцеговине према Бањанима и Опутној Рудини.¹⁶

¹⁰ Исто; АИИ—Т, IX 16—134 (43), Списак људства Полимског батаљона које је пошло у трећу партију за Босну 19. марта 1943. (Бројни састав бригаде био је: Беранска — 300 људи, Андријевачка — 250, Бјелопољска — 250; Колашинска бригада била је бројнија, јер је на терену среза, према Ђуришићевом наређењу, требало да остане само 100 наоружаних људи под командом замјеника команданта Колашинске четничке бригаде поручника Недељка Мировића).

¹¹ Исто.

¹² Исто.

¹³ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁴ АВИИ—ЧА, ЦГ—В—365, Наредба Шпира Стојановића О. бр. 1 од 28. марта 1943.

¹⁵ Исто; Документи о издајству Д. М. док. 75, Наредба Блажа Ђукановића од 27. марта 1943. Према наведеној наредби Б. Ђукановића, као и према четничким документима (АВИИ, ЧА, ВК—В—75), са подручја старе Црне Горе јавило се 946 људи — добровољаца. Међутим, изгледа да је само пола тог људства пошло са одредом Ш. Стојановића, а остатак је вјероватно ушао у састав одреда Крста Поповића.

¹⁶ АИИ—Т, IV 26—22 (43), Проглас Оперативног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку од априла 1943; Документи о издајству Д. М. док. 75, Наредба Блажа Ђукановића од 27. марта 1943.

Трупе Баја Станишића ослањале су се на дјелове дивизије Ферара (јачине једног пука), које су као спољно обезбјеђење Никшића биле смјештене у Горњем Пољу, Јасеновом Пољу и Јаворку.¹⁷ Један дио снага те дивизије истурен је био према Шавнику (Луково, Ивање, Гвозд), гдје су се налазиле четничке снаге Павла Ђуришића.¹⁸

Одбрана тзв. Полијског сектора (Гацко — Билећа — Требиње) повјерена је Блажу Ђукановићу, који је поново формирао Главну националну команду. Ђукановић се одмах дао на посао. Покушао је да организује одбрану, заведе дисциплину код деморалисаних јединица, омогући њихово уредно снабдијевање и угуши античетничко расположење у народу. Он је 27. марта издао наредбу у којој се каже да се сваки рад уперен против интереса „националног покрета“ има сузбити драконским мјерама, а „крваве тековине“ тога покрета да се морају по сваку цијену очувати. У наредби се затим каже да ће се казнити смрћу свако неизвршење четничких наређења, самовољно напуштање положаја, проношење алармантних вијести или потпомагање „комунистичке акције“. За јединице НОВЈ се каже да се не смију пустити на територију Црне Горе, већ се имају енергично сузбити и уништити.¹⁹ У тој наредби Ђукановић је посебно упозорио да ће се у Никшићу формирати Пријеки војни суд, који ће по кратком поступку кажњавати дезертере („све оне који се огријеше о прописе Војно-казненог законика“).²⁰

Међутим, Ђукановићев покушаји нијесу могли ублажити кризу у коју је четничка организација запала послје Неретве.

Послије боја код Калиновика Врховни штаб НОВЈ је направио оперативно-стратешки план за ослобођење Црне Горе и Санџака. Према том плану Главна оперативна група је предузела наступање у двије колоне: Прва и Друга пролетерска дивизија са двије источнобосанске бригаде преко Дрине у правцу Санџака, Трећа дивизија преко Гацка у правцу црногорско-херцеговачке границе, а шест бригада остало је ради обезбјеђења болнице и новоослобођене територије.²¹

Трећа дивизија с три бригаде (Десета херцеговачка без два батальона, Четврта црногорска и Прва далматинска) предузела је 1. априла наступање у правцу Гацка и Автовца.²²

Непосредно уочи напада Треће дивизије Италијани су повукли свој гарнизон из Гацка, тако да су у овоме мјесту остали само четници Баја Станишића, усташка муслиманска милиција и једна чета домобрана.²³ Првог априла извршена је смјена Станишићевих трупа. У Гацко је дошао новоформиран 2. зетски четнички одред под командом капетана Шпира Стојановића, а дотадашњи одред који је у току мје-

¹⁷ Ђ. Кладарин, н. дј., 272—273.

¹⁸ Исто.

¹⁹ *Документи о издајству Д. М. док. 75*, Наредба Блажа Ђукановића бр. 97 од 27. марта 1943.

²⁰ Исто.

²¹ Ђ. Кладарин, н. дј., 242—243.

²² Исто, 254.

²³ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

сец дана борби претрпио велике губитке упућен је у Голију, док је људство Никшићке четничке бригаде (која се практично била распала) упућено кућама.²⁴

У међувремену Станишић је водио преговоре са усташком муслиманском милицијом у Кули Фазлагиха, која је имала око 2000 наоружаних људи. Преговори су успјешно завршени: муслиманска милиција из Фазлагиха Куле пришла је четницима и изразила спремност за борбу против партизана.²⁵

Станишић је рачунао да ће овјеже четничке снаге донијети прекрет у борби против партизана. Због тога руководство четничких операција у Херцеговини, на челу са Б. Станишићем, доноси операцијски план да се дјејством од Гацка, Трусине планине и Мостара туку дјелови Главне оперативне групе НОВ у околини Невесиња, Кишинева, Села, Фојнице, Шипачна и Оцака, и да се одбаце понова к Неретви. Почетак операције предвиђен је за 2. април.²⁶ Међутим, од тог амбициозног четничког плана није било ништа. Истог дана (2. априла) увече Трећа дивизија је са три колоне напала четнике и муслиманску милицију у Гацку. Плашећи се да не буду опкољени и уништени, четници су се повукли према црногорској граници, а муслиманска милиција у Фазлагиха Кулу. Исте ноћи је Четврта црногорска бригада ослободила и Автовац. Ноћу 5/6 априла дјелови Десете херцеговачке и Прве далматинске заузеле су и Фазлагиха Кулу.²⁷

Станишићеве трупе дефинитивно су напустиле херцеговачку територију и пријешле у Црну Гору.

Због неуспјеха зетске четничке групе код Главатичева, Невесиња и Гацка и дезорганизације која је послје тога наступила, Дража Михаиловић је одлучио да Баја Станишића смијени са положаја команданта Голијског сектора и команданта 1. зетског четничког одреда, па је за команданта Голијског сектора поставио генералштабног мајора Ђорђија Лашића, који је због рањавања код Матешева (20. јануара 1942) пола године био везан за постелу а затим, опорављен, без функције чекао на свој тренутак.²⁸ Дража Михаиловић је наредио Блажу Ђукановићу и Ђорђију Лашићу да што прије дођу код трупа, заведу ред и дисциплину, преуреде командовање и положаје на црногорско-херцеговачкој граници задрже по сваку цијену.²⁹

У духу наређења Д. Михаиловића Блажо Ђукановић је предузео низ мјера да би поправио ситуацију. Он је 3. априла издао проглас у којем је позвао Црногорце да улазе у редове четника — националиста, понављајући мисао из своје наредбе од 27. марта да „ступање у редове

²⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

²⁵ Исто; АИИ—Т, IX 16—9 (43), Извјештај Главног штаба четничких трупа у Херцеговини од 31. марта 1943.

²⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—366/1, Поход Црногораца у Босну и Херцеговину.

²⁷ Исто; Б. Кладарин, н. дј., 255.

²⁸ АИИ—Т, IX 16—183 (43), IX 16—187 (43), Наредба односно писмо Блажа Ђукановића Ђорђију Лашићу од 5. и 6. априла 1943.

²⁹ Исто, IX 16—180 (43), Делеша командног изасланика Врховне команде Боривоја С. Радуловића Блажу Ђукановићу од 4. априла 1943.

добровољаца није само добровољно већ и обавезно“.³⁰ Ђукановић је затим у том прогласу истакао: „Ко изостане да не изврши своје националне обавезе биће кажњен најстрожијом, али праведном казном — смрћу“.³¹ Он је наредио да се формирају пријеки војни судови, а у Брезовику, гдје је смјестио свој штаб, формирао је Главни пријеки суд, за чијег је председника поставио артиљеријског мајора Пера Ј. Марушића.³² Ђукановић је 4. априла издао наредбу којом се упозорава да ће сваки четник који без одобрења напусти положај на фронту доћи под удар пријеког војног суда, а његовој породици ће се одузети требовање које прима од окупатора.³³ Сјутрадан, 5. априла он је издао и уредбу којом се пријеки војни суд овлашћује да суди по кратком поступку, а једина казна је била — смрт.³⁴ Пријеки војни суд је имао да суди не само четницима—Бјегунцима са фронта и паничарима већ и свим лицима која на било који начин помажу народноослободилачку борбу.³⁵ У сједиште свог штаба, у Брезовику, Ђукановић је довео један жандармеријски батаљон, који је добио овлашћење да поступа немилосрдно и да драстичним мјерама одржи ред и мир.³⁶ Овај батаљон је упућивао патроле у правцу фронта (у Голију) да хватају све дезертере. Већ у самом почетку ухваћено је и ухапшено 50 бјегунаца.³⁷

Ђукановић се постарао и да преуреди командовање на Голијском фронту. За команданта 1. зетског четничког одреда умјесто Б. Станишића наименован је мајор Реља Пилетић. Због болести, а још више због старих несугласица које је имао са Станишићем, Пилетић није хтио да се прихвати ове дужности, па је за команданта 1. зетског одреда постављен мајор Блажо Гојнић.³⁸ Међутим, иако је Ђукановић у том погледу показао прилично одлучности, преуређивање командовања није ишло једноставно. Б. Станишић је оклијевао да се повинује Ђукановићевим наређењима и петнаестак дана је остао на фронту, иако му је саопштено да је у ствари смијењен по наређењу четничке Врховне команде.³⁹ Са тим је упозната и четничка Врховна команда, али је устукнула, тако да је Ђукановић питање Станишићевог смје-

³⁰ Документи о издајству Д. М. док. 75.

³¹ АИИ—Т, IX 1а—6 (43), Проглас Блажа Ђукановића од 3. априла 1943.

³² АИИ—Т, IX 1а—116 (43), Писмо Пријеког војног суда Главне националне команде команданту Зетског летећег одреда од 12. априла 1943.

³³ Исто, IX 1а—113 (43), Наредба Блажа Ђукановића бр. 116 од 4. априла 1943.

³⁴ Документи о издајству Д. М. стр. 131.

³⁵ Исто.

³⁶ АИИ—Т, IX 1а—113 (43), Наредба Блажа Ђукановића бр. 116 од 4. априла 1943.

³⁷ АИИ—Т, IX 16—181 (43), Писмо Бранка Радевића Ђорђију Лашићу од 5. априла 1943.

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—458, Писмо Блажа Ђукановића Блажу Гојнићу од 3. априла 1943; АИИ—Т, IX 16—183 (43), Наређење Блажа Ђукановића Ђорђију Лашићу од 5. априла 1943.

³⁹ АИИ—Т, IX 16—187 (43), Писмо Бранка Радевића Ђорђију Лашићу од 6. априла 1943. — Интересантно је да је Б. Станишић сва писма Блажу Ђукановићу адресирао као председнику Главног националног одбора, а не као команданту Главне националне команде. То је у Ђукановићевом штабу тумачено као тенденциозно и ни мало случајно, али је то приписивано Станишићевим сарадницима.

њивања назвао комедијом.⁴⁰ Најзад је нађено средње рјешење: Лашић је примио команду над Голијским сектором, а Станишић је наименован за команданта Зетских четничких одреда, али је са овојим штабом повучен у Брезовик.⁴¹ То је, међутим, изазвало лични сукоб Б. Станишића са Д. Михаиловићем и Ђ. Лашићем.⁴²

Дијелом реорганизоване четничке снаге упућене су поново према црногорско-херцеговачкој граници, са задатком да протјерају партизане до линије Јасеник — Автовац.⁴³

Италијани су четницима помогли не само у наоружању и другој опреми већ и војнички. Један одред Италијана упућен је 4. априла камионима из Никшића за Брезна.⁴⁴

За 6. април четници су са свим расположивим снагама на овом сектору (дјелови Лимско-санџачких четничких одреда, зетски четнички одреди и херцеговачки четници) предвидјели општи напад у правцу Гацка, Клифина Села и Невесиња.⁴⁵ У бојевима до којих је дошло 7. и 8. априла, 4. црногорска пролетерска бригада поново је одбацила четнике који су се у нeredу повукли према Горанску у Голији.⁴⁶

По наређењу Врховног штаба НОВ од 7. априла, Трећа дивизија је обуставила гоњење четника и наступање у правцу Никшића и задржала се на достигнутим положајима док се не рашисти ситуација у горњем току Дрине.⁴⁷

Привремено затишје на фронту Блажо Ђукановић је искористио за општу мобилизацију и реорганизацију четничких снага.⁴⁸ Он је наредио да се од мобилисаног људства изврши одабирање „сигурних“ људи и да се одмах формирају три четничка батаљона јачине 200 до 350 људи „са одважним и сигурним старешинама“.⁴⁹ Он је осјећао снажно гibaње народних маса подтакнуто приближавањем јединица НОВЈ, па је наредио да се поред летећих одреда у подгоричком, да-

⁴⁰ АИИ—Т, IX 16—187 (43), Писмо Блажа Ђукановића Ђорђију Лашићу од 6. априла 1943.

⁴¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—371, Наређење штаба Зетских четничких одреда О. бр. 253, од 17. априла 1943.

⁴² РСУП—Т, »Sword« Party.

⁴³ АИИ—Т, IX 16—40 (43), Извјештај Баја Станишића Блажу Ђукановићу од 5. априла 1943.

⁴⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—458, Писмо Блажа Ђукановића Блажу Гојићу од 3. априла 1943; Исто, ЦГ—Ц—422, Писмо Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу од 4. априла 1943.

⁴⁵ АИИ—Т, IX 16—181 (43), Писмо Бранка (Радевића), Ђорђију Лашићу од 5. априла 1943.

⁴⁶ Ђ. Кладарин, н. дј., 255 — Командант 2. зетског четничког одреда капетан Ш. Стојановић депешом је извјестио Б. Станишића: „Био сам северно од Липника са једним батаљоном, а са другим источно. Услед заиста несносне хладноће, али и слабог борбеног духа војници су својеволјно напустили своје старешине и оступили до Клачине и Казанаца, сем две чете из II-ог батаљона, које су услед снежне вејавице некуд залутале. Никакво поуздање не можете имати за сада код оваквог људства“ (АИИ—Т, IX 16—201 (43); Исто, IX 16—191 (43) „Депеша Б. Станишића Ђ. Лашићу од 8. априла 1943).

⁴⁷ Ђ. Кладарин, н. дј., 255.

⁴⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—475, Писмо Блажа Ђукановића Дражи Михаиловићу, АИИ—Т, IX 1а—126 (43), Наређење штаба Петрушинског батаљона пов. бр. 178.

⁴⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—464, Обавјештење Блажа Ђукановића команданту Зетских четничких одреда пов. бр. 210 од 17. априла 1943.

ниловградском и никшићком срезу формирају и тзв. чете сигурности по општинама, јачине до 100 људи, које су имале задатак да патролирају по терену, „чисте“ позадину и обезбјеђују комуникације.⁵⁰ Поред тога, Ђукановић је наредио командантима „летећих“ одреда да изврше хапшење и интернирање „комуниста, њихових симпатизера, саботера и др.“⁵¹

Пошто се ситуација у горњем току Дрине доста повољно развијала, Врховни штаб НОВ је 15. априла наредио да Четврта и Пета црногорска бригада као засебна оперативна група под командом Саве Ковачевића крене у Црну Гору преко Пиве, Голије, Шавника у правцу Никшића. Ове јединице су убрзо избиле на Комарницу. Десета херцеговачка и Друга далматинска бригада разбиле су једну мјешовиту италијанско-четничку колону и 16. априла појавиле су се предњим дјеловима пред планином Његош и у Голији.⁵²

Ђукановић, Станишић, Лашић и други команданти зетских четничких одреда са реорганизованим јединицама учинили су тако рећи последњи покушај да одбаце партизанске бригаде према Херцеговини. Штаб зетских четничких одреда издао је 17. априла заповијест за напад на партизане у двије колоне. Десна колона, коју су сачињавали Даниловградски одред и Луковски батаљон, под командом мајора Јанка Пајовића, добила је задатак да дјејствује правцем Брезна — Миљковац — Горанско и одбаца партизане према Равном. Лијева колона: 1. четнички одред, 3. четнички одред, Жандармеријски одред, Голијски батаљон, под командом мајора Ђорђија Лашића добила је задатак да изврши покрет правцем Горње Поље — Пресјека — Стози — Крстац, са задатком да одбаца партизане са Крстаца и Голије. Десна колона имала је да се ослања на одред Ивана Ружића (дјелови Лимско-санџачких четничких одреда), а лијева на херцеговачке четнике.⁵³ За резерву су предвиђени: Цетињски батаљон и Кучко-братоношки одред јачине 1100 људи.⁵⁴

До овог напада четничкој Врховној команди било је посебно стало; јер је рачунала, поред осталог, да би један успјех против партизана повратио морал четника на овом сектору. Пошто се Ђуришић због ситуације на Дрини вратио са Волујка, Дража Михаиловић је преко њега наредио 17. априла да се изврши нова мобилизација среза београдског, и да се од мобилисаног људства формира одред од 250 четника и да се под командом среског команданта мајора Радосава Јоксимо-

⁵⁰ Исто. — У Ђукановићевом наређењу је стајало:

„Летећи одреди у срезу и чете сигурности по општинама имају разоружати све несигурне људе. Преносаче лажних вијести, комунистичке агитаторе и рушнице националног покрета имају лишавати слободе.

У раду на одржавању безбедности у позадини бити немилосрдан и на сваки начин осигурати мир и спокојство народа“.

⁵¹ Исто.

⁵² Ђ. Кладарин, н. дј., 260.

⁵³ АВИА, ЧА, ЦГ—В—371, Заповијест штаба Зетских четничких одреда О. бр. 253. од 17. априла 1943.

⁵⁴ Исто; АВИА, ЧА ЦГ—В—464, Обавјештење Блажа Ђукановића Бају Станишићу од 17. априла 1943.

вића пребаци италијанским камионима до Никшића, а одатле зависно од ситуације да настави пут за Шавник или Брезно.⁵⁵

Међутим, ни ова четничка реорганизација није уродила плодом. Под утицајем партизанских успјеха, либање маса се из дана у дан појачавало. То је осјетио и Блажо Ђукановић, који у писму Борђију Лашићу од 6. априла каже: „Овдје све ври... Да напустим Никшић Бог зна шта би се све одиграло...“⁵⁶ А нешто касније Јаков Јововић је обавијестио Баја Станишића: „У Бјелопавлићима нико никог не слуша. Влада нека врста анархије. Побјегне ли моја војска од мене, настаће тотална анархија. Сви моји одбјегли војници постају непријатељи иако то у души нијесу. Од њих и од оних који онамо већ мјесецима разуздано живе не могу нити ја нити ико други ишта ваљано створити“.

Под утицајем политичких прилика, народног расположења и сталних неуспјеха у борби против партизана, морал четничких јединица био је пао до најниже тачке. Многе су се распадале чим би кренуле на фронт, а неке нијесу могле ни да се прикупе. Кучко-братоношки одред, који је био предвиђен за резерву, није ни долазио у Брезовик.⁵⁷

Нижи четнички команданти су уочи овог напада упозоравали да је борбена способност четничких јединица сумњива, да се у њих не може имати поуздања и да се не смију уводити у борбу сем да се створе штетне посљедице.⁵⁸

Ова предвиђања четничких команданата су се и обистинила. Пошто су се четничке јединице увелико осипале, покушало се са њиховом реорганизацијом, али ни то није помогло. Настало је масовно дезертирање, нарочито у Бјелопавлићком одреду, којим је командовао Јаков Јововић. Чак су и комплетне јединице напуштале положај.⁵⁹

Тако у ствари до напада није ни дошло. Блажо Ђукановић је био принуђен да из Никшића дође у Подгорицу, очајнички настојећи да сакупи коју стотину четника које би супротставио партизанима.⁶⁰

Наступање лијеве колоне Главне оперативне групе НОВ ка Дрини услиједило је 28. марта. Прва и Друга пролетерска дивизија добиле су 1. априла од Врховног штаба наређење да једноремено форсирају Дрину као двије засебне групе — Друга пролетерска дивизија (као „Јужна група“) јужно од Фоче, око Брода или између села Трбушине и Бастаси, Прва пролетерска („Сјеверна група“) око Устиколине, а Шеста источнобосанска и Мајевичка бригада, као посебна група, између Усти-

⁵⁵ Исто, ЦГ—В—1253, Наређење штаба Беранског четничког одреда стр. пов. бр. 22 од 17. априла 1943.

⁵⁶ АВИИ—Т, IX 16—187.

⁵⁷ У извјештају Дражи Михаиловићу, у другој половини априла Блажо Ђукановић је писао: „Племе Кучи, које је било готово да крене у борбу и потпуно формирано — преко ноћи је разбијена читава организација из хиљаду разлога“ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—465).

⁵⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—372, Извјештај команданта 3. батаљона команданту Даниловградског одреда од 17. априла 1943.

⁵⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—422, Извјештај Јакова Јововића Б. Станишићу од 20. априла 1943.

⁶⁰ Исто, ЦГ—В—465, Извјештај Блажа Ђукановића Дражи Михаиловићу од краја априла 1943.

праче и Вишеграда — и да свака својим правцем продуже наступање у Санџак.⁶¹

Приликом избијања пролетерских бригада на Дрину, четничке снаге Драже Михаиловића повукле су се на њену десну обалу, гдје су, уз ослонац на дјелове италијанске дивизије *Тауринензе*, намјеравале да пруже главни отпор.⁶² Почев од 28. марта пролетерске дивизије су у неколико махова покушале да пређу Дрину. Италијани су увидјели на којим правцима оне то желе, па су 1. априла појачали снаге код Устиколине једним батаљоном, а 4. априла у селу Ифсар такође једним батаљоном, тако да се у зони Фоче, Устиколине и Ифсара налазио комплетан 3. планински пук дивизије *Тауринензе*, ојачан с два дивизиона артиљерије.⁶³

Изјутра 6. априла 3. батаљон Друге далматинске бригаде прешао је Дрину у рејону села Копилови и послије сат борбе успио да разбије четнике и да их одбаци. До подне Друга далматинска је заузела Бунове и Кундуке, увече је пребачена Трећа санџачка, а 7. априла све јединице Друге пролетерске дивизије пребациле су се преко Дрине. Прелаз преко Дрине извршен је на одсјеку мајора Андрије Весковића. Четничке јединице су изненађене и одбачене према Тари.⁶⁴ Неке су већ 7. априла прешле преко Таре, ширећи свуда панику.⁶⁵ Чим је обавијештен о овом предлогу преко Дрине, Дража Михаиловић је наредио Војиславу Лукачевићу да са два батаљона који су се налазили у резерви одмах изврши противнапад и поново запосједне десну обалу Дрине. Лукачевић је са два батаљона кренуо у сусрет Другој далматинској и Другој пролетерској бригади, које су 9. априла избиле на линији Црни врх — Драгачево — Завајит — Потпећ. Али његова група је одмах разбијена и одбачена на десну обалу Ђехотине.⁶⁶ У борбама за мостобран Весковићеви и Лукачевићеви четници имали су преко 300 мртвих и преко 50 заробљених.⁶⁷

По наређењу Д. Михаиловића Лукачевић је прикупио извјестан број разбијених четника и покушао да организује одбрану на десној обали Ђехотине. Идуће ноћи партизани су извршили напад на Лукачевићеву групу у рејону села Орахова и потпуно је разбили. Лукачевићеви четници су се разбјежали у правцу Пљеваља, а он, рањен, једва је успио да се спаси, па је након два мјесеца лутања преко фочанског, чајничког и прибојског среза стигао у село Радијевиће.⁶⁸

Пошто је обавијештен да је и Прва пролетерска дивизија прешла Дрину (9. априла), Д. Михаиловић је увидио да се са деморалисаним и

⁶¹ Ђ. Кладарин, н. дј., 243—247.

⁶² Исто, 248.

⁶³ Исто, 249.

⁶⁴ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића; Исто, »Sword« Party; Ђ. Кладарин, н. дј., 250.

⁶⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1335, Обавјештење команданта I андријевиче бригаде команданту мјеста Жабљак од 7. априла 1943.

⁶⁶ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића; Исто, »Sword« Party; Ђ. Кладарин, н. дј., 250.

⁶⁷ Ђ. Кладарин, н. дј., 250.

⁶⁸ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића; Исто, »Sword« Party;

разбијеним четничким снагама не може пружити озбиљан отпор Оперативној групи НОВ, па је одлучио да Санџак дјелимично евакуише, а ускоро затим издао је четничким снагама наређење да се растуре по својим домаћим подручјима.⁶⁹

Чим је добио обавјештење да је Друга пролетерска дивизија прешла Дрину, Павле Ђуришић се самоиницијативно вратио са јуришним бригадама са Вољујака, плашећи се да је Дража Михайловић упрожен. Ђуришић је напао партизана у рејону Шћепан-Поља настојећи отуда да се пребаци на десну обалу Дрине, али у том није успио, па је морао ићи заобилазно преко Тепаца, гдје је прешао Тару.⁷⁰ Ђуришић је успио да прикупи око 2000 четника и од Челебића 10. априла изврши енергичан напад на Другу пролетерску дивизију, настојећи да је заједно с мостобраном уништи и да деблокира Фочу.⁷¹ Истовремено, Италијани су повукли своје гарнизоне из сјеверног Санџака и око Горажда и концентрисали своје снаге у рејону Чајнича, Металџке, Горњег и Доњег Ифсара — према Првој пролетерској дивизији. На простору села Ифсар, дошло је у току 10, 11, 12. и 13. априла до жестоког боја између Прве пролетерске дивизије и дјелова дивизије Тауринензе. Италијани су одбачени ка Металџци, уз велике губитке у људству и наоружању.⁷² Међутим, Друга пролетерска дивизија имала је много тежи посао са четницима Павла Ђуришића, који су озбиљно угрозили њен мостобран. Зато је она затражила помоћ од Прве пролетерске дивизије. Изјутра 17. априла, Седма крајишка бригада је избила иза леђа снагама Павла Ђуришића, извршила напад на Челебић и заузела га, а ускоро затим и села Ријеку и Сухо Поље.⁷³ Ускоро затим и Друга пролетерска дивизија је извршила противнапад. Нашавши се у окружењу, Ђуришићева четничка група се потпуно распала. Око 650 четника је разбијено и погинуло, а остали су се по мањим групама повукли према Тари и планини Љубишњи. Тек у рејон Колашина четници су успјели да поново прикупе и групишу извјесне снаге.⁷⁴

Бојем код Челебића дефинитивно је сломљен италијанско-четнички отпор на Дрини, чиме је ова операција и завршена. Прва и Друга пролетерска дивизија НОВ наставиле су продор кроз Санџак и преко Таре у Црну Гору не наилазећи нигдје на организованости и озбиљнији отпор све до испред Бијелог Поља, Колашина и Њикшића.

За вријеме четничког похода на Неретву организације КПЈ и партизанске групе у Црној Гори појачале су своју активност и у политичком и у војном погледу. Приликом наступања Главне оперативне групе НОВ према Црној Гори, после битке на Неретви, та је активност још више појачана. Успостављена је веза између штабова Друге и Треће дивизије НОВ и Покрајинског комитета КПЈ, односно Оперативног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, што је омогућило ко-

⁶⁹ РСУП—Т, »Sword« Party;

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Ђ. Кладарин, н. дј., 256—258.

⁷² Исто.

⁷³ Исто, 259.

⁷⁴ Исто, 259—260.

ординацију акција. Штаб Треће дивизије је у том смислу формирао групу од око 20 бораца, углавном политичких радника, и упутио је у Црну Гору.⁷⁵ Приликом форсирања Дрине, 6. априла, штаб Друге пролетерске дивизије, који је истовремено био и Главни штаб НОП одреда за Црну Гору, упутио је народу Црне Горе и Боке проглас у коме је позвао заведене и присилно мобилисане из четничких редова да приступају Народноослободилачкој војсци и партизанским одредима.⁷⁶ То су урадили и штаб Треће дивизије и борци и руководиоци Пете црногорске бригаде.⁷⁷ Оперативни штаб НОП одреда за Црну Гору и Боку такође је у априлу издао проглас у коме је црногорски народ позвао да се што масовније прикључи народноослободилачкој борби.⁷⁸ Покрајински комитет КПЈ, односно Оперативни штаб издали су директиву партијским организацијама и партизанским групама да искористе повољне услове који су створени четничким поразом на Неретви, да изврше мобилизацију присталица народноослободилачког покрета, створе партизанске јединице и отпочну извођење оружаних акција у позадини непријатеља.⁷⁹ Све је то дало подстицај ширем развоју народноослободилачког покрета у Црној Гори. Од припадника НОП-а са подручја подгоричког и даниловградског среза формирана су у марту два партизанска батаљона (са укупно 150 бораца). У исто вријеме у никшићком срезу формиран је један батаљон. У беранском и андријевичком срезу формирана су такође два партизанска батаљона, који су затим обједињени у један (Васојевићки односно Беранско-андријевички ударни батаљон), док су у другим крајевима претежно формиране партизанске чете. Ове јединице су изводиле оружане и диверзантске акције у позадини. Партизанске групе су разоружале већи број разбијених четничких група које су бјежале са фронта. Партизанске групе са подручја дурмиторског среза ослободиле су Жабљак 21. априла.⁸⁰

Под утицајем успјеха Главне оперативне групе НОВ и партизанских акција у позадини јачало је расположење народних маса према народноослободилачкој борби не само на селима већ и у окупираним градовима. У том свјетлу треба гледати и успјешне акције у окупираним градовима, као што су организовање бјекства из никшићког затвора 15. априла 1943, бјекство из жабљачког затвора и друге.

Четничко вођство на подручју Лимско-санџачких четничких одреда предузима оштре мјере репресалија, као што је рађено и на подручју Зетских четничких одреда. У априлу 1943. године штаб Лимско-санџачких четничких одреда предао је италијанском окупатору око 350 припадника НОР из колашинског затвора, који их је затим

⁷⁵ Ђ. Кладарин, н. дј., 244.

⁷⁶ Зборник НОР, III, док. 2.

⁷⁷ Исто, док. 3, Проглас штаба 3. дивизије црногорском народу од 15. априла 1943; док. 9, Позив бораца и руководиоца 5. црногорске бригаде од априла 1943.

⁷⁸ АИИ—Т, IV 26—22 (43).

⁷⁹ Зборник НОР, III, 5, док. 1, Наређење Оперативног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку штабу Ловћенског НОП одреда од априла 1943.

⁸⁰ Ђ. Кладарин, н. дј., 260; О. Цицмил, н. дј., 199—206.

интернирао.⁸¹ По општинама су формирана потјерна одјељења, која су даноноћно крстарила по терену и пратила кретање свих лица. Потјерна одјељења су имала овлашћење да „сумњива“ лица спроводе четничким штабовима, а „у хитним случајевима према кривцима најстрожије поступати тј. одмах стријељати зашто ће потписати одговарати“.⁸² Ова одјељења су била овлашћена и да четничке дезертере са фронта хватају, разоружавају и стражарно спроводе надлежним четничким штабовима.⁸³ Такође су успостављени и пријеки војни судови.⁸⁴ Међутим, никакве мјере штабова нијесу више могле спријечити расуло у четничким јединицама.

Послије неуспјеха на Дрини, четничка Врховна команда је увидјела да се разбијеним и деморалисаним црногорским и санџачким четницима не може супротставити Главној оперативној групи НОВ, па је наредила мобилизацију Копаоничког и 2. равногорског корпуса под командом Драгутина Кесеровића и Предрага Раковића и позвала их да дођу у Санџак.⁸⁵

Послије пораза на Дрини, Дража Михаиловић је око 20. априла организовао савјетовање са својим командантима, којему су присуствовали и чланови британске мисије на челу са пуковником Беилијем. Том приликом је одлучено да се штаб Д. Михаиловића и британска мисија премјесте у село Заостро код Берана, а Ђуришићев штаб из Колашина у подручје Бијелог Поља.⁸⁶

Четничка Врховна команда је намјеравала да се почетком маја, по доласку Кесеровићевих и Раковићевих снага из Србије, изврши општа офанзива против Главне оперативне групе НОВ. Наређено је да четничке снаге из Србије дођу у Шаховиће, одакле је требало извршити главни удар.⁸⁷ До почетка општег напада, снаге Лимско-санџачких четничких одреда имале су да се прикупе и одморе у подручју Бјеласице, а Павле Ђуришић је пошао у Подгорицу, гдје је имао да се састане с Блажом Ђукановићем, да изгледи несугласице међу командантима зетских четничких одреда, и упозна их са предстојећим операцијама, и, најзад, размотри могућност учешћа у тим операцијама и трупа Крста Поповића, које у бици на Неретви нијесу учествовале и које су се за вријеме бојева на Голијском сектору држале дефанзивно.⁸⁸ У том смислу у Подгорици је 29. априла одржано четничко са-

⁸¹ АИИ—Т, VIII 1м—11, Власти за вријеме окупације у срезу колашинском (Материјали Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача).

⁸² АИИ—Т, IX 1а—127 (43), Наредба команданта Колашинске бригаде Леке Вујисића К. стр. пов. бр. 33 од 20. априла 1943.

⁸³ Исто.

⁸⁴ АИИ—Т, IX 1а—128 (43), Наређење штаба Колашинске бригаде К. стр. пов. бр. 33 од 20. априла 1943.

⁸⁵ РСУП—Т, »Sword« Party; Исто, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ Исто; АВИИ, ЧА—В—1619, Извјештај поручника Мирка Куклића од 2. маја 1943.

⁸⁸ РСУП—Т, »Sword« Party.

савјетовање, коме су присуствовали: Блажо Ђукановић, Павле Ђуришић, Јанко Пајовић, Никола Вукчевић, Саво Вукадиновић, Рајо Поповић и Митар Букумира.⁸⁹ На савјетовање су били позвани и Бајо Станишић, Ђорђије Лашић и Реља Пилетић, али ни један од њих није дошао. Бајо Станишић није хтио да дође због помућених односа са Дражом Михаиловићем и Ђорђијем Лапићем, насталих као последица његовог смјенивања почетком априла, Лашић није дошао због суревњивости према Ђуришићу, а Реља Пилетић због болести.⁹⁰ На савјетовању је постигнута сагласност у погледу реорганизовања четничког командовања у овом дијелу Црне Горе и извођења операција против партизана, а о сарадњи са Крстом Поповићем и његовим трупима Ђукановић је одбио и да дискутује.⁹¹ Послије савјетовања Ђуришић је са групом сарадника посјетио Рељу Пилетића, који се послјеге сукоба са Бајом Станишићем пасивизирао. Ђуришић му је том приликом пренио жељу Драже Михаиловића да поново формира свој одред и са њим узме учешћа у операцијама, на шта је Пилетић пристао. Неколико дана касније Д. Михаиловић је Пилетићу послао пуномоћје којим га овлашћује да на територији старе Црне Горе прикупи „националне“ снаге и формира четнички одред, напомињући да ће све јединице које формира бити под његовом командом.⁹² Послије савјетовања, неколико четничких команданата с Блажом Ђукановићем на челу посјетило је команданта 14. армијског корпуса генерала Луиџи Ментаста, који је био опозван са те дужности и спремао се за пут у Италију.⁹³

У духу одлука савјетовања, Блажо Ђукановић је извршио реорганизацију командовања. Бају Станишићу је препуштена команда над Зетским летећим (четничким) одредом, а Блажо Ђојнић и Ђорђије Лашић су повучени у Ђукановићев штаб.⁹⁴

Ђукановић је одмах приступио мобилизацији четничких снага у подгоричком срезу, које су имале да узму учешћа у предстојећим операцијама правцем Биоче — Пипери — Каменик, гдје су имале успо-

⁸⁹ У писму Дражи Михаиловићу од 30. априла 1943. Васо Ђуришић пише да је Павле Ђуришић пошао у Подгорицу 30. априла, што би значило да је тога дана и савјетовање одржано (АИИ—Т, IX 16—154 (43)). Међутим, остала документа упућују да је савјетовање одржано дан раније.

⁹⁰ РСУП—Т, »Sword« Party.

⁹¹ Исто.

⁹² АИИ—Т, IX 1а—133 (43), Пуномоћје Д. Михаиловића Рељи Пилетићу од 7. маја 1943.

⁹³ РСУП—Т, »Sword« Party. — Намјесто Ментаста, за команданта 14. АК, односно трупа Црне Горе, дошао је генерал Ронкаља, који је на нову дужност ступио 12. маја 1943.

⁹⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—468/1, Наредба Блажа Ђукановића бр. 271 од 29. априла 1943. Реорганизована Главна национална команда изгледала је овако: командант Блажо Ђукановић, помоћник команданта мајор Блажо Ђојнић, начелник штаба мајор Ђорђије Лашић, шеф обавјештајног одсека мајор Бошко Петричевић, ађутант капетан Бранко Радевић, интендант мајор Милан Црногорац итд.

ставити везу с бјелопавлићким четницима и добити наређење за даље покрете.⁹⁵

Средином априла Главна оперативна група НОВ је широким фронтном ступила на територију Црне Горе и Санџака. Крајем априла Прва дивизија се налазила око Пљеваља, а дјелови Друге и Треће дивизије спојили су се у рејону Шавника, ослободивши сјеверозападни дио никшићког и највећи дио дурмиторског среза. Пут за даља наступања према Никшићу, Колашину и Бијелом Пољу био је отворен. Врховни штаб је имао намјеру да искористи сопствену иницијативу, слабост окупаторских и расуло четничких снага и да у првој половини маја заврши операције за ослобођење Црне Горе и Санџака. Као ближи циљ он је одредио да група дивизија ослободи Колашин, Мојковац, Шаховиће, а евентуално и Бијело Поље, и да на тај начин Главна оперативна група широким фронтом избије на Лим.⁹⁶ Врховни штаб је 26. априла одлучио да Прва и Друга дивизија изврше прикупљање својих снага за напад на Колашин, а Друга дивизија, којој је привремено придодата Пета црногорска бригада, да у међувремену разбије италијанско-четничке групације на Јаворку и Јасеновом Пољу (сјеверно од Никшића) и да ослобођењем ових мјеста обезбиједи десни док Главне оперативне групе приликом напада на Колашин.⁹⁷

На Јаворку су се налазили један италијански батаљон (из састава дивизије Ферара), ојачан једном брдском батеријом, и Никшићки четнички одред под командом капетана Сима Мијушковића, док је један батаљон био распоређен на линији Јасеново Поље — Гвозд, у циљу подршке четничким снагама које су се налазиле на том простору.⁹⁸ У Јасеновом Пољу се налазила и једна чета из италијанског упоришта у Горњем Пољу.⁹⁹ На правцу Луково — Крново налазили су се Дробњачки и Жупски четнички батаљон, а у селу Ивању двије чете Италијана (једна пјешадијска и једна граничне страже), ојачане артиљеријом и тенковима.¹⁰⁰

Друга дивизија, уз сагласност Врховног штаба, одлучила је да Први мај прослави нападом на италијанско-четничка упоришта на Јаворку, Јасеновом Пољу и Гвозду. За извршење овог задатка одређене су Друга пролетерска, Четврта и Пета црногорска бригада, а у његовом извршењу учествовала је и једна теренска партизанска чета.¹⁰¹ Напад је отпочео ноћу 1/2. маја. Опокољеном италијанском батаљону на Јаворку притекла је у помоћ једна италијанска ауто-колони из Горњег Поља са муницијом, праћена водом тенкова и 128 војника, али су је на излазу из Јасенова Поља према Липовој Равни заробили дје-

⁹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—466, Наређење Блажа Ђукановића бр. 327 од 7. маја 1943.

⁹⁶ Ђ. Кладарин, н. дј., 267.

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ Зборник НОР, III, 5, док. 160, Дневни извјештај Команде 6. армијског корпуса за 1. мај 1943; док. 14, Извјештај штаба 2. дивизије Врховном штабу од 9. маја 1943.

⁹⁹ Исто, док. 60, Дневни извјештај команде 6. АК за 1. мај 1943.

¹⁰⁰ Исто, док. 156 и 157, Дневни извјештај Команде 6. АК за 27. и 28. април 1943.

¹⁰¹ Исто, док. 14, Извјештај штаба 2. дивизије Врховном штабу од 9. маја 1943.

и Четврте пролетерске бригаде. Италијански батаљон са Јаворка шао је из својих утврђења и пошао у сусрет овој колони, у намјери да се пробије за Горње Поље, али су га дјелови Друге пролетерске и Пете црногорске бригаде напали и уништили, док су италијанске снаге из Јасенова Поља успјеле да се извуку, мада уз губитке.¹⁰² Чим је отпочео напад на Јаворак, четничке снаге су побјегле за Никшић.¹⁰³ У боју на Јаворку погинуло је око 670 италијанских војника и официра, а заробљено је 580 Италијана и 200 четника. Заплијењено је седам тенкова, 17 камиона, батерија топова, 11 минобацача и већа количина муниције, пјешадијског наоружања и друге ратне спреме.¹⁰⁴

Истовремено је извршен напад и на италијанско-четничке снаге на правцу Ивање (Луково), — Крново, али су оне успјеле да се повуку у Никшић.¹⁰⁵ Дивизија Ферара је затим повукла у Никшић и своје снаге из Горњег Поља.¹⁰⁶

Разбијене четничке снаге Баја Станишића повукле су се у Стравевину јужно од Никшића.¹⁰⁷

На другој страни Прва пролетерска дивизија је у неколико колона извршила продор у правцу Мојковца и Бијелог Поља, протјеравши четнике са простора између Ђехотине и Лима, заробивши том приликом око 450 четника и припадника муслиманске милиције. Њени дјелови су 4. маја ослободили Шаховиће а 7. маја избили су пред Бијело Поље и Мојковац.¹⁰⁸

Послије боја на Јаворку Друга пролетерска дивизија оријентисала се главнином својих снага према Колашину, а 14. маја стигла је на домак града. Седма крајишка бригада је одбацила четнике са југозападних падина Сињајевине и ослободила Горње и Доње Липово, а Четврта црногорска пролетерска је стигла у села Жирке и Црквине.¹⁰⁹

Приликом полазка из рејона Никшића Друга пролетерска дивизија је у Лукову формирала Ударну групу од једног батаљона Четврте и два батаљона Пете црногорске бригаде и два батаљона Зетског НОП одреда са задатком да штити десни бок главнине дивизије и избије на цесту Подгорица — Матешево. Ударна група је из Лукова извршила покрет преко Никшићке Жупе и изнад Копиља се повезала са штабом Зетског одреда.¹¹⁰

Припремајући се за општу офанзиву против партизанских снага, Блажо Ђукановић је извршио мобилизацију у Кучима, Братоножћима, Зети, Љешкопољу и Љешанској нахији, и успио да прикупи око

¹⁰² Исто, док. 162, Дневни извјештај Команде 6. АК за 3. мај 1943.

¹⁰³ Исто, док. 162, Дневни извјештај Команде 6. АК за 3. мај 1943.

¹⁰⁴ Исто, док. 14, Извјештај штаба 2. дивизије ВЦ од 9. маја 1943; Ђ. Кладарин, н. дј., 272—274.

¹⁰⁵ Исто.

¹⁰⁶ Исто, док. 163, Извјештај Команде 6. АК за 4. мај 1943.

¹⁰⁷ Исто, док. 164, Дневни извјештај Команде 6. АК за 5. мај 1943; РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁰⁸ Ђ. Кладарин, н. дј., 275.

¹⁰⁹ Исто, 294.

¹¹⁰ Нико Стругар, *Бој код Биоча 16. и 17. маја 1943*, ВИГ бр. 3, 1954, 99; Милика Ђетковић, *Борба групе батаљона IV пролетерске и V црногорске бригаде и батаљона Зетског НОП у Пиперима и Биочу маја 1943*, ИЗ бр. 11—12, 1951, 488.

2000 људи који су 7. маја концентрисани на Биочу, очекујући покрет преко Пипера, у правцу Каменика.¹¹¹ Будући обавијештене о концентрацији јачих партизанских снага у Жули Никшићкој, Команда трупа Црне Горе (14. армијски корпус) и Главна национална команда Блажа Ђукановића су очекивале да ће те снаге извршити продор у Пипере.¹¹² Због тога је Блажо Ђукановић наредио прикупљање нових снага, извршивши том приликом мобилизацију и у Подгорици.¹¹³ Ђукановић је наредио да се и четничке снаге из даниловградског среза пребаце у Пипере, тако да се 13. маја у овом рејону налазило 3800 четника и других мобилисаних људи, једна италијанска батерија и вод радио-везе.¹¹⁴

Ударна група је 13. маја изјутра напала четничку групацију у рејону Копиља. Упркос подршке италијанске авијације, четници су у току дана разбијени и један дио њих се повукао према Спужу и Биочу, а највећи дио мобилисаног људства побјегао је својим кућама. У овом боју четници су имали око 70 мртвих и већи број заробљених.¹¹⁵ Наредбом од 16. маја Блажо Ђукановић је распустио ову формацију четника.¹¹⁶

Тако је формација зетских четничких одреда практично престала да постоји.

Послије разбијања четника у рејону Копиља, Ударна група је добила задатак да продужи покрет у правцу Биоча, поруши комуникацију Подгорица — Колашин и успостави везу са припадницима народноослободилачког покрета у Кучима.¹¹⁷

Команда трупа Црне Горе (14. армијски корпус), осјетивши да је угрожено и њено сједиште — Подгорица, хитно је камioniма пребацила у рејон Биоча 383. пјешадијски пук (без једног батаљона) из састава дивизије *Венеција*, ојачан са двије батерије топова.¹¹⁸ Од разбијених четничких јединица формиран је батаљон који је, пошто је појачан водом црних кошуља, упућен испред снага 383. пука.¹¹⁹ Је-

¹¹¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—466, Наредбе Главне националне команде бр. 327 Ђорђију Лашићу од 7. маја 1943.

¹¹² *Зборник НОР*, III, 5, док. 166, Дневни извјештај 6. армијског корпуса за 7. мај 1943.

¹¹³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—466, Наредбе Главне нац. команде Ђорђију Лашићу бр. 327 од 7. маја 1943.

¹¹⁴ *Зборник НОР*, III, 5, док. 173, Дневни извјештај 6. АК за 13. мај 1943; Н. Стругар, н. дј., ВИГ, 3, 1954, 100—101; М. Петковић, н. дј., 490.

¹¹⁵ *Зборник НОР*, III, 5, док. 176, Дневни извјештај команде 6. АК за 14. мај 1943. — Н. Стругар, у наведеном раду (ВИГ, 3, 1954, 101) наводи да је заробљено око 600, а М. Петковић (н. дј., 491) око 200 четника.

¹¹⁶ АИИ, ЧА, ЦГ—В—467, Наредба Блажа Ђукановића бр. 382. од 16. маја 1943. — У поменутој наредби Ђукановић је истакао: „Пошто су се националистичке формације у срезу Подгоричком иако после једне веома успјешне борбе која је панијела партизанима огромне жртве околини села Копиља у Пиперима, под утицајем јаке комунистичке пропаганде и напада на ове формације од стране комунистичких присталица расформирале, повукле се са својих положаја и разишле у већини својим кућама сем извјесног броја из Зете, Љешкопоља и цио Љешански батаљон који је одступио по наређењу својих старешина, констатовао сам да ова формација која је и иначе била несигурна као цјелина више не постоји“.

¹¹⁷ Н. Стругар, н. дј., ВИГ, 3, 1954, 101.

¹¹⁸ *Зборник НОР*, III, 5, док. 176, 177, 215, Дневни извјештај 6. АК за 14. и 15. мај и 17. јун 1943; Н. Стругар, н. дј., ВИГ, 3, 1954, 101.

¹¹⁹ Исто.

динице 383. пука су упале у Доње и Горње Мрке (западно од Биоча), запалиле ова два села и наставиле покрет у правцу Петровића. Дјелови Ударне групе су 15. маја послерије подне прихватили борбу са четничком претходницом и јединицама свог пука. У току идуће ноћи Ударна група је комплетна ступила у дјејство и окружила 383. пук. Опкољеном непријатељском пуку притекли су у помоћ 86. батаљон црних кошуља из Подгорице, један батаљон 127. пјешадијског пука (из дивизије *Фиренце*, који тек што је био стигао из Скадра) и италијанско ваздухопловство.¹²⁰ У току 16. и 17. маја Ударна група је успјела да уништи готово комплетан 3. а добрим дијелом и 1. батаљон 383. пука на челу с командантом пука пуковником Верџезијем (Vercesi). Укупни губици 383. пука износили су 739 мртвих и заробљених, а и остале јединице су имале губитака.¹²¹ Заплијењено је: двије батерије брдских топова, већи број минобацача, око 100 митраљеза и пушко-митраљеза и већа количина другог наоружања, муниције и ратне опреме.¹²²

Пошто је Главна оперативна група НОВ са јаким снагама избила у рејон Бијелог Поља, Мојковца и Колашина, Дража Михаиловић је увидио да од планиране четничке офанзиве неће бити ништа, и поред тога што су Кесеровићеви и Раковићеви четници били већ стигли у рејон Бијелог Поља (око 7. маја), па је одлучио да се са Кесеровићевим и Раковићевим четницима повуче према Србији.¹²³ На такву одлуку несумњиво је утицала и појава јачих њемачких снага у Санџаку и са правца Пећи и Андријевице, као и обавјештење да, поред осталог, Њемци имају намјеру да заробе четничку Врховну команду на челу са Дражом Михаиловићем.¹²⁴ О томе га је обавијестила Италијанска команда трупа Црне Горе, уз поруку да он и његови команданти, било да се налазе у опасности од партизана или Њемаца, буду увјерени у пријатељски став Италијана и да могу, ако желе, остати у градовима с италијанским гарнизонима у савршеној сигурности.¹²⁵ Д. Михаиловић се ипак одлучио за повратак у Србију, што је и учинио средином маја 1943. године.

Разоружање четника Драже Михаиловића у Црној Гори у току операције Шварц

Још у априлу, ускоро послерије разбијања четничких и италијанских снага на Дрини и продора Главне оперативне групе НОВ у Санџак и Црну Гору, њемачка Врховна команда је отпочела припрема за извршење операције *Шварц* (*Schwarz*), планиране на састанку у Риму (поче-

¹²⁰ Исто; Зборник НОР, III, 5, док. 178, Дневни извјештај 6. АК 16. мај 1943; Исто, док. 215, Дневни извјештај команде 6. АК за 17. јун 1943.

¹²¹ Исто, док. 179 и 180, Дневни извјештај 6. АК за 17. и 18. мај 1943.

¹²² Н. Стругар, н. дј., ВИГ, 3, 1954, 104; М. Ђетковић, н. дј., ИЗ, 11—12, 1951, 495.

¹²³ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ Исто.

тком јануара 1943)¹²⁶ За ову операцију извршена је реорганизација њемачких посадних дивизија у ловачке, са Источног фронта доведена је 1 брдска дивизија, а из Њемачке 373. дивизија која је смијенила 7. СС дивизију на обезбјеђењу бокситних рудника код Мостара. У операцији *Шварц* (која је код нас позната као битка на Сутјесци) против Главне оперативне групе узеле су учешћа слиједеће њемачке дивизије: 118. ловачка, 7. СС *Принц Еуген*, 4. пук *Бранденбург*, 1 брдска, 104. ловачка и 369. легионарска дивизија; италијанске Трупe Црне Горе — дивизије *Тауринензе*, *Венеција*, *Ферара*, *Перуђа*, *Емилија*, Трупe Сектора *Подгорица* и дјелови дивизија из састава 6. АК: *Марке*, *Месина* и *Мурђе*, затим 61. и 62. бугарски пук и 4. домобранска ловачка бригада.¹²⁷ Основна идеја њемачког оперативног плана била је да се њемачким, италијанским, бугарским и усташким снагама изврши опкољавање Главне оперативне групе НОВ, а затим концентритичним нападима из ширег окружења прећи на стезање а потом и уништење њених снага на неподесном планинском платоу између ријека Пиве и Таре.¹²⁸ Њемачки оперативни план је предвиђао и разоружање четника Драже Михаиловића.¹²⁹ У својој заповијести од 19. маја главнокомандујући у операцији генерал Литерс (Lütters) је истакао да поступак према партизанима (комунистима), уколико не буду уништени у борби, треба да буде као према одметницима („узапћеним лицима“), а према четницима, који је начелно треба све разоружати, као према ратним заробљеницима.¹³⁰

Врховни штаб НОВ није слутео да се ради о операцији већих размјера, па је свега недјељу дана уочи почетка непријатељских дјелатава Првој и Другој пролетерској дивизији издао наређење да изврше покрет ка Бијелом Пољу, Колашину, Андријевици и Биочу.¹³¹ Док се Друга пролетерска дивизија спремала да изврши напад на Колашин, њемачка 1. брдска дивизија је са правца Пећи умарширала у италијанску окупациону зону и у Андријевици и Колашину разоружала 14. марта дјелове Лимско — санџачких четничких одреда који су се налазили у овим мјестима.

Њемачка Врховна команда, па и сам Хитлер, упозоравали су више пута свог италијанског савезника на опасност која пријети од чет-

¹²⁶ Војин Поповић, *Битка на Сутјесци*, ВИГ, 2—3, 1958, 12.

¹²⁷ Стево Маодуш, *IV и V непријатељска офанзива и питање четника*, ВИГ, 3, 1951, 47; Петар Томац, *Внепријатељска офанзива*, Београд 1953, Ђ. Кладарин, н. дј., 282—286; Владо Стругар, *Рат и револуција народа Југославије*, 157—159; *Зборник НОР*, III, 5, док. 174, Извјештај *Superslode* од 13. маја 1943; Исто, док. 200, Дневни извјештај 6. АК за 1. јуни 1943.

¹²⁸ В. Стругар, н. дј., 158.

¹²⁹ Исто; В. Поповић, н. дј., 14.

¹³⁰ В. Поповић, н. дј., 14.

¹³¹ Исто, 12 — 13.

ника у случају искрцавања западних савезника на југословенско тле.¹³² Фашистичко вођство није било равнодушно према опасности која би дошла од четника у случају англоамеричког искрцавања, па је предузимала извјесне противмјере. Оно је опозвало команданта 2. армије генерала М. Роату, гувернера Црне Горе Пирција Биролија позивало неколико пута на консултовање, увело извјесне рестрикције у погледу снабдијевања четника оружјем и другим ратним материјалом.¹³³ Међутим, Италијани нијесу могли тако лако да се лише четничких услуга и помоћи у борби против народноослободилачког покрета. То је у свом писму Хитлеру од 9. марта 1943. истакао и Мусолини: „До данас су ти четници сузбијали партизанае врло одлучно“.¹³⁴ Због тога је и дао упутство Пирцију Биролију о разоружању четника, али које је било условно, тј. „разоружати их чим партизани не представљају више опасан оружани покрет“.¹³⁵ Упркос томе, Италијани и Њемци у току битке на Неретви тијесно сарађују са четницима и додјељују им оперативне задатке.

На почетку прољећа 1943. године пропао је и последњи покушај њемачких и италијанских снага да се одупру савезничким армијама у Тунису. Под утицајем савезничких успјеха у ојеверној Африци, четници су из дана у дан постајали гласнији у изјавама о „предстојећим

¹³² У том погледу карактеристично је Хитлерово писмо Мусолинију од 16. фебруара 1943, у коме се поред осталог, каже:

„Мислим да нас могућност савезничког искрцавања на Крети и Додеканским отоцима не треба више забрињавати... Међутим, Дуче, нисам мање забринут за ситуацију на Балкану. Коликогод изгледала привлачна мисао изигравати једне против других, два или три противничка елемента, мислим да се то не исплати од часа, кад се ти елементи слажу у једном питању: у безграничној мржњи према Италији и Њемачкој...“

Сматрам да је најгоре, Дуче, да је политичка активност на појединим мјестима — након што смо оружјем освојили читаво то подручје — дала потицај да се формирају војне организације, спремне да се окрену против нас, чим се пружи прилика за то...

Распрострањеност Титових побуњеничких организација предмет је пренеражења и бриге. Једва имамо времена да сузбијемо устанак, ако желимо избјећи опасности напада на нашу позадину у случају англосаског искрцавања на Балкану...

Покаже ли се немогућим, Дуче, да разоружамо и комунисте и четнике и да заиста умиримо земљу, планут ће устанак код савезничког искрцавања, лишије према Пелопонезу бит ће одсјечене и наших ће се неколико дивизија морати борити против комуниста и четника. Саме италијанске трупе не могу спријечити искрцавање на Пелопонезу или Јадрану.

Мислим, Дуче, да постоје становити задаци, које није могуће извршити једноставно помоћу политичке вјештине. У њих треба уносити силу, без обзира на цијену у људским животима. Смиривање те зоне Балкана налази се међу таквим задацима.

Ако се догађаји буду одвијали, као што сам то горе описао, имат ћемо, дакле, у часу савезничког искрцавања такву ситуацију, да ће њемачке дивизије бити присиљене да сузбијају банде партизана, а не да нам стоје на располагању као ефикасне одбрамбене трупе за борбу с инвазионом армијом“. (*Тајна писма Хитлер — Мусолини*, 64),

¹³³ *Тајна писма Хитлер — Мусолини*, 76, Писмо Мусолинија Хитлеру од 9. марта 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—345, Писмо Богдана (Павићевића) Бају Станишићу од 6. марта 1943.

¹³⁴ *Тајна писма Хитлер — Мусолини*, 76.

¹³⁵ Исто; Ђ. Кладарин, н. дј., 46.

догађајима“, што Њемцима није остало непознато.¹³⁶ Хитан позив шефа британске мисије Беилија Дражи Михаиловићу на разговоре, од 5. марта 1943, наговестио је Њемцима могућност да би до савезничког искрцавања на европско копно могло доћи и прије дефинитивног избацивања осовинских снага из Африке.¹³⁷ То је утицало да Њемци убрзају припреме, па и сами почетак операције Шварц.

Одмах послје капитулације последњих остатака осовинских армија у Тунису (12. маја 1943), Њемци су ушли у италијанску окупациону зону у Црној Гори. По доласку у Андријевицу, штаб њемачке 1. брдске дивизије позвао је Павла Ђуришића да дође на разговоре у вези с предстојећим операцијама, уз напомену да их интересује једино борба против партизана.¹³⁸ С обзиром на наређење да се избегавају контакти с Њемцима, Ђуришић је оклијевао да пође у Андријевицу, па је послао свога начелника штаба капетана Радомира — Раја Поповића.¹³⁹ Изјутра 14. маја дјелови 1. брдске дивизије упали су у Колашин и разоружали дјелове Лимско-санџачких четничких одреда (три летеће бригаде, штабски батаљон и остале јединице које су се у граду затекле) на челу са његовим штабом. Том приликом је око 2000 четника разоружано и спроведено у Андријевицу.¹⁴⁰ Заједно са четницима спроведено је и око 450 партизана који су се налазили у четничком затвору у Колашину.¹⁴¹

Успут, као и по доласку у Андријевицу, Њемци су пустили највећи број ухапшених четника, тј. болесне, рањене, старе, чиновнике и милицију, а око 450 је интернирано, међу којима око 40 официра и извјестан број четничких функционера. Интернирани су комплетан штаб Лимско-санџачких четничких одреда на челу с Павлом Ђуришићем, командант Лимског корпуса Милорад Т. Јоксимовић, срески командант Радосав Јоксимовић и други.¹⁴²

Извјестан број одреда, односно батаљона са подручја Лимско-санџачких четничких одреда Њемци нијесу одмах разоружали, већ су их легализовали. Међу њима су се налазили два дурмиторска батаљона под командом Николе Бојовића и Ивана Ружића, Пољски батаљон под командом Беџира Томовића, Доњоморачки под командом Миљана Мандића, Колашински под командом Љуба Минића, као и Липовски и Шаховићки батаљон. Они су на захтјев Њемаца прикачили значке Црногорског националног покрета, а затим су упућени на фронт према пар-

¹³⁶ АХРП — Загреб, Извјештај Литерса из 1943. године (без датума).

¹³⁷ Исто; РСУП—Т, »Sword« Party.

¹³⁸ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај Мирка Куклића Дражи Михаиловићу од 10. јуна 1943; ВИГ, 2—3, 1958, 135—140, Извјештај Литерса о борби и искуствима у подухвату „Шварц“ од 20. јуна 1943.

¹⁴¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај Мирка Куклића од 10. јуна 1943; Ђ. Крадарин, н. дј., 298.

¹⁴² АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај Мирка Куклића од 10. јуна 1943; Исто, ЦГ—В—1270, Извјештај Светозара Добрашиновића Д. Михаиловићу од 12. јуна 1943.

тизанима.¹⁴³ Ове јединице су се налазиле на фронту свега десетак дана, а затим су Њемци и њих разоружали и затворили у касарну на Брези. Команданта Дурмиторског корпуса, односно 1. дурмиторске бригаде који се противио разоружању Њемци су интернирали, а остале су употребили као радну снагу за поправку путева и пренос муниције.¹⁴⁴

Њемци су на почетку операције Шварц, приступили разоружању четника и у Херцеговини, не наишавши на њихов отпор као ни у Црној Гори.¹⁴⁵

О почетку операције Шварц и о својим намјерама у погледу разоружања четника нијесу обавијестили Италијане, плашећи се да их они не узму у заштиту.

Четничко вођство у Црној Гори које је избјегло заробљавање интервенисало је одмах код надлежних италијанских команди да се пусте ухапшени четници на челу с Павлом Ђуришићем. Истога дана када је Ђуришић ухапшен, Ђ. Лашић је посјетио команданта једног италијанског батаљона у Лијевој Ријеци и преко њега тражио да се Италијани енергично заложу да Њемци пусте Ђуришића и остале четнике, а ако то није могуће — да Ђуришића и његове другове Њемци предају Италијанима па да их они интернирају.¹⁴⁶ Седамнаестог маја Блажо Ђукановић је у пратњи Сава Вукадиновића и још једног броја четничких официра посјетио штаб 14. армијског корпуса у Подгорици и молио да се Италијани заузму код Њемаца за Ђуришићево пуштање. Ђукановић је још једном посјетио штаб 14. АК, али без резултата.¹⁴⁷

Италијани су интервенисали код Њемаца на свим нивоима. Према неким подацима они су у циљу притиска на Њемце узели за таоца команданта 1. брдске дивизије.¹⁴⁸ Италијанска Врховна команда је упозорила њемачку Врховну команду да је њемачка иницијатива у погледу операције Шварц усплиједила мимо споразума, по којем је главни циљ њемачких трупа требало да буде борба против партизана, и то у савјештству с италијанским оружаним снагама. Италијанска Врховна команда је захтијевала да се обустави разоружавање херцеговачких четника „док се не потуку и не распрше партизанске формације“, и упозорила да италијанске трупе неће савјештовати у евентуалним операцијама Њемаца против четника.¹⁴⁹ И, најзад, 22. маја Мусолини је

¹⁴³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1392, Писмо Леке Вујисића Ђорђију Лашићу (без датума); АИИ—Т, IX 1а—136 (43), Писмо Николе Бојовића и Љуба Минића Леки Вујисићу од 21. маја 1943; Исто; IX 1б—102 (43), Препис писма А. Лалића и (В) Букића Ђ. Лашићу (без датума); Обавјештење Вука Бећковића од 23. маја 1943.

¹⁴⁴ Исто, АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2231, Писмо Леке Вујисића Ђ. Лашићу од 28. маја 1943.

¹⁴⁵ Ђ. Кладарин, н. дј., 293—298; В. Поповић, н. дј., 17 — У свом извјештају од 19. јуна Литерс пише: „После разоружања четника у почетку операције, ни у једном случају није дошло ни до каквих борбених радњи с њима* (ВИГ, 2—3, 1958, 137).

¹⁴⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1361, Писмо Ђ. Лашића Блажу Ђукановићу од 14. маја 1943.

¹⁴⁷ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁴⁸ В. Поповић, н. дј., 16.

¹⁴⁹ Ђ. Кладарин, н. дј., 280.

личним писмом протествовао код Хитлера што није на вријеме обавијештен о почетку операције и што су четници разоружани прије него је остварено потпуно разоружање и уништење партизана.¹⁵⁰

Фашистичко вођство је на крају било принуђено да прихвати одлуку о разоружању четника, сматрајући да сарадња са њима може да се постигне и локалним споразумима, па је у том смислу издато наређење гувернеру Црне Горе Пирцију Биролију.¹⁵¹

Након спора у вези с почетком операција и разоружањем четника, који је трајао седам дана и најзад ријешен дипломатским путем, Мусолини је одлучио да и италијанске трупе узму учешћа у операцији Шварц.¹⁵²

Под њемачким притиском, и утицајем развика опште војничке и политичке ситуације, Италијани су и сами били принуђени да мијењају став према четницима. Они су такође приступили разоружању мањих четничких група. Тако су 23. маја разоружали извјестан број четника и милиционара у Лијевој Риједи.¹⁵³ Ускоро затим, Италијани су у Ровцима разоружали 318 људи, који су припадали Црногорској националној организацији (зеленацима) и били под непосредном командом италијанског команданта мјеста у Подгорици.¹⁵⁴

У првој половини маја четничка Врховна команда је покушала да стабилизује ситуацију код Станишићевих јединица. Командант истакнутог дијела штаба Врховне команде за операције у Босни и Херцеговини З. Остојић одређен је да се са 250 четника пребаци италијанским камионима у Страчевину, гдје се налазио дио Станишићевих разбијених јединица.¹⁵⁵ Међутим, због опште дезорганизованости и деморалисаности Станишићевих снага интервенција четничке Врховне команде није успјела.

Пошто су послје боја на Копиљу (13. маја) били разбијени и последњи, на брзину прикупљени остаци четничких јединица, Блажо Ђукановић је у другој половини маја покушао, на иницијативу Италијана, да у срезovima подгоричком, даниловградском и никшићком формира нове четничке формације, које би биле састављене од „чисто националног елемента“.¹⁵⁶ У прогласу и наредбама које је том приликом објавио истиче се да основни четнички ставови остају и даље на снази, тј. „једино борба против комуниста“, а према окупатору „по-

¹⁵⁰ П. Томац, *V непријатељска офанзива*, Београд 1953, 14.

¹⁵¹ Исто.

¹⁵² Ђ. Кладарин, н. дј., 296.

¹⁵³ АИИ—Т, IX 1а—138 (43), Обавјештење Ђорђија Лашића поручнику Вукману Милачићу и Вулу Дедићу од 23. маја 1943, (препис).

¹⁵⁴ Исто, IX 15—161 (43), Писмо команде Ровачког батаљона команди префектуре Подгорица од 17. јула 1943.

¹⁵⁵ РСУП—А, »Sword« Party.

¹⁵⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—467, Наредба Блажа Ђукановића бр. 387 за 16 мај 1943. — У писму команданту Вражегмског националног батаљона од 20. маја Бајо Станишић је писао: „Циљ поновног формирања летећих батаљона је настао из новостворене ситуације и по захтјеву италијанске команде, да би у садејству са њима могли да поведу акцију и чишћење терена“ (*Документи о издајству Д. М. док. 77*).

казати поуну лојалност, јер ћемо само тако успјети да се спасемо од коначног уништења“.¹⁵⁷

Костур нове четничке формације требало је да буде из даниловградског среза, јер се на четничке јединице из преостала два среза због њиховог општег расула није могло рачунати. Баја Станишић је добио задатак да организује нову четничку војну формацију. Он је 16. маја заказао збор на Јеленку, на коме је од четника бившег Зетског летећег одреда са подручја даниловградског среза требало формирати даниловградски летећи одред. Међутим, због слабог одзива овај покушај је пропао.¹⁵⁸ Неколико дана касније Станишић је поново покушао да организује два летећа батаљона на територији даниловградског среза, па је наредио да се формирање 1. батаљона под командом Јакова Јововића изврши у Мартинићима, а 2. батаљона под командом Шпира Стојановића у Мосорима (Павковићи).¹⁵⁹ Станишић је том приликом позвао „све истинске и поуздане националне борце“, без обзира да ли су раније припадали Зетском летећем одреду или милицији, да ступе у ове батаљоне, обавјештавајући да ће им мјесечна примања у новцу и храни бити обезбијеђена у истом износу који су раније имали припадници Зетског летећег одреда.¹⁶⁰

Процес формирања ових батаљона трајао је готово мјесец дана, јер је највећи број некадашњих четника избјегавао да ступи у нове формације. Тако је новоформирани летећи одред био бројчано мањи од некадашњег 2. батаљона Зетског четничког одреда, упркос напора Станишића и других четничких команданата да упитну што више људи.¹⁶¹ Овим летећим одредом привремено је командовао Јаков Јововић.

Новоформиране четничке јединице мјестимично су узеле учешћа у операцији Шварц, углавном као помоћни италијански одреди за „рашчишћавање“ терена од мањих партизанских група.¹⁶²

Како се операција Шварц приближавала крају, Италијани су показивали више одлучности у погледу разоружавања четника. Већ 1. јуна команда 6. армијског корпуса је донијела наредбу о распуштању и разоружању четничких одреда на свом подручју, гарантујући им смјештај и исхрану у италијанским војним касарнама.¹⁶³ Ускоро затим приступило се разоружању четничких и сепаратистичких формација у Црној Гори.

Команда италијанске дивизије Перућа, наредила је (3. и 6. односно 13. јуна) да се распусте све јединице Ловћенске бригаде Крста Поповића изузев 3. батаљона (црмнички) и да предају оружје. Истовремено је наглашено да ће Ловћенска бригада бити поново формирана,

¹⁵⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—467 и 468, Наредба Блажа Ђукановића од 16. и 20. маја 1943; АИИ—Т, 1а—12 (43), Проглас Блажа Ђукановића од 19. маја 1943.

¹⁵⁸ Документи о издајству Д. Михаиловића, док 77, Наређење Баја Станишића од 20. маја 1943.

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ Исто.

¹⁶¹ АИИ—Т, IX 1а—70 (43), Објашњење Команде Бјелопавлићког одреда од 8. јуна 1943.

¹⁶² Зборник НОР, III, 5, док. 186, Дневни извјештај Команде 6. АК за 22. мај 1943.

¹⁶³ АИХРП, Загреб, кутија 4, Наредба 6. АК од 1. јуна 1943.

мада нешто редуцирана (самосталне чете у Будви и Бару не би биле поново формиране, а јачина регуларних батаљона не би смјела да пређе 200 војника), под условом да се њени припадници не баве никаквом политиком.¹⁶⁴

Истовремено су италијанске окупационе власти наредиле да се разоружају припадници четничке организације који нијесу укључени у летеће одреде. Четнички команданти Б. Станишић и Ј. Јововић су покушали да искористе прилику да што више људи упишу у свој летећи одред.¹⁶⁵ Они су се истовремено постарали да са италијанском наредбом о разоружању благовремено упознају своје четнике, позивајући их да предају оружје „ако се не жели доћи у сукоб са наређењима италијанских војних власти, које ће за неизвршење овог наређења вјероватно прибјећи мјерама репресалија“...¹⁶⁶ И, најзад, 10. јуна команда дивизије Ферара наредила је опште разоружање на подручју даниловградског, никшићког и шавничког среза. По овој наредби изузети су од разоружања припадници Ловћенске бригаде који су живјели на овој територији и среска црногорска полиција.¹⁶⁷ Италијанске власти су приступиле разоружању легалних четника и у осталим крајевима Црне Горе и Санџака.¹⁶⁸ Том приликом разоружан је велики број четника. Према Станишићевим извјештајима, на његовој територији остало је поштеђено разоружања свега око 800 људи.¹⁶⁹ На територији шавничког среза разоружано је, према Лашићевом извјештају, око 1500 четника.¹⁷⁰

У међувремену Италијани су приступили интернирању већег броја четничких вођа, официра и других припадника. Поред осталих, интернирани су: инж. Григорије Вукчевић, Благота Радовић, Божидар Томовић, Нешо Шћеповић, Мило Беговић, Ристо Бошковић, Крсто Љумовић, Радоје Шћекић, затим четнички официри — Реља Пилетић, Михаило Кековић, Радојица Рончевић, Саво Бакочевић и многи други.¹⁷¹ Ухапшени четници интернирани су у концентрационе логоре у Бару (одакле је највећи број пуштен после капитулације Италије), Барију и Перуђи.¹⁷²

¹⁶⁴ АИИ—Т, IX 2—5 (43), Обавјештење команде дивизије Перуђа Крсту Поповићу од 13. јуна 1943.

¹⁶⁵ АИИ—Т, IX 1а—70 (43), Обавјештење команде Бјелопавлићког одреда од 9. јуна 1943.

¹⁶⁶ Исто.

¹⁶⁷ Исто, IX 2—7 (43), Наредба дивизије Ферара бр. 8. од 10. јуна 1943.

¹⁶⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1621, Извјештај четничке команде Старог Раса Д. Михаиловићу од 21. јуна 1943.

¹⁶⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—390, Писмо Баја Станишића Милораду (Поповићу) од 6. августа 1943; Исто, ЦГ—В—391, Извјештај Б. Станишића Р. Перхинеку од 16. августа 1943. У извјештају Б. Станишића Р. Перхинеку каже се: „... разоружан велики број националних бораца, сем 800 пушака и мали број аутоматског оруђа у срезу даниловградском, које сам са тешком муком успио да задржим“.

¹⁷⁰ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђорђија Лашића четничкој Врховној команди бр. 36. од 31. августа 1943.

¹⁷¹ АИИ—Т, IX 1а—154 (43) и IX 16—96 (43), Писма Суда за заштиту народа њемачком команданту мјеста Подгорица од 29. и 30. новембра 1943.

¹⁷² Исто. — Већи дио данашње црногорске четничке емиграције сачињавају људи које су Италијани интернирали у јуну 1943. године, док је познатији број оних који су успјели да одступе из земље у повлачењу са Њемцима 1945. године.

Разоружање, а затим интернирање четника означили су радикалан заокрет италијанске политике према четницима. Тај заокрет је у ствари инаугурисан наименовањем генерала Ронкаље (Ronsaglia) за команданта 14. армијског корпуса, односно команданта италијанских трупа у Црној Гори (12. маја 1943), који није гајио нарочите симпатије према четничком покрету.¹⁷³ Крајем јуна 1943. у Црну Гору је дошао нови италијански гувернер генерал Курио Барбазети (Curio Barbasetti conte di Prun). Он је добио задатак да створи јединствену квислиншку управу која би обухватала и четнике и сепаратисте, односно бјелаше и зеленаше.¹⁷⁴ Од његова доласка Гувернаторат је имао да се бави само цивилним стварима, док би сва војна власт прешла у руке генерала Ронкаље.¹⁷⁵ Нова окупациона власт је добила задатак да изврши реорганизацију легалних четника. Да би у том погледу имала одријешене руке, дотадашњи гувернер А. Пирцио Бироли приликом напуштања дужности, 15. јула 1943, распустио је четничке националне одборе.¹⁷⁶

Нова окупациона власт приближила се више сепаратистима и почела је поново да их фаворизује на рачун четника.¹⁷⁷ Италијани су намјеравали да намјесто Блажа Ђукановића поставе старог црногорског генерала Луку Гојнића, што је одговарало жељи сепаратиста и подударало се са њиховим предлогом од децембра 1942. године.¹⁷⁸ У том смислу Италијани су разговарали са генералом Гојнићем, али је он одбио да се прихвати такве дужности.¹⁷⁹

Италијани су ускоро реорганизовали Ловћенску бригаду Крста Поповића, па је она у овој формацији имала 897. људи.¹⁸⁰ Сепаратисти су настојали да искористе благонаклоност нове окупационе управе, па су у жељи да се војнички што више ојачају тражили да окупатор наоружа још 1213 њихових људи.¹⁸¹

Од наоружаног људства које се налазило под Станишићевом командом (око 800 људи) реорганизован је зетски летећи четнички одред, који је имао задатак да штити комуникације и организује потјере против мањих партизанских група које су остале на терену.¹⁸²

На територији Лимско-санџачких четничких одреда постојало је више четничких група које су живјеле разбијено по шумама.¹⁸³ Ига-

¹⁷³ РСУП—Т, «Sword» Party.

¹⁷⁴ Исто.

¹⁷⁵ Исто.

¹⁷⁶ АИИ—Т, IX 2—8 (43), Проглас А. Пирција Биролија од 15. јула 1943; Глас Црногорца бр. 134, од 21. јула 1943. — Нови гувернер Барбазети преузео је дужност 21. јула 1943. (Глас Црногорца бр. 135, од 24. јула 1943.)

¹⁷⁷ РСУП—Т, «Sword» Party; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—390, Писмо Баја Станишића Милораду (Поповићу) од 6. августа 1943; Исто, ЦГ—В—391, Извјештај В. Станишића Р. Перхинеку од 6. августа 1943.

¹⁷⁸ АИИ—Т, IV рф—37, (42), Писмо Крста Поповића Блажу Ђукановићу (са прилозима) од 27. децембра 1942.

¹⁷⁹ РСУП—Т, «Sword» Party.

¹⁸⁰ АИИ—Т, IX 16—13 (43), Писмо начелника штаба Ловћенске бригаде Мила Лековића команди сектора Цетинје од 17. августа 1943.

¹⁸¹ Исто.

¹⁸² Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 80, Објашњење Баја Станишића команди президија Даниловград од 24. августа 1943.

¹⁸³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1270, Писмо Светозара Добрашиновића Д. Михаиловићу од 12. јуна 1943; РСУП—Т, «Sword» Party.

лијани нијесу покушавали поново да формирају легалне четничке јединице, већ су се задовољили постојањем антикомунистичке милиције.

Нова италијанска политика према четницима још више је продубила кризу у њиховим редовима, која је наступила поразом на Неретви. Четничко вођство у Црној Гори је рачунало на могућност да Италијани разоружају извјестан број четника. Међутим, интернирање доста великог броја, па и људи утицајних у четничкој организацији, дјеловало је на њих деморализаторски. Четничка организација у Црној Гори је тако рећи намах обезглављена.¹⁸⁴ То је изражено у писму Баја Станишића херцеговачком четничком војводи Милораду Поповићу од 6. августа 1943. у коме се каже: „Похапшено је много мојих сарадника и просто немам с ким да радим. Никада један човјек није зажелио смрт као ја данас, јер увиђам пропаст народа, а не могу га спасити јер ми сви и свако омета, а мало ко помаже.“¹⁸⁵

Нова окупаторска политика отежала је четницима ситуацију и тиме што је један број официра и других четничких интелектуалаца који су се налазили у градовима био изолован од четничких снага које су се налазиле по селима. Наиме, окупатор овим лицима на извјесно вријеме није дозвољавао да напуштају градове.¹⁸⁶

Код четничког вођства, као и код четника уопште, настало је опромно разочарање у италијанско савезништво, у првом реду због тога што су увидјели да Италијани због овоје слабости морају да раде „по њемачком диктату“. Рудолф Перхинец, делегат четничке Врховне команде, писао је у својој директиви, у љето 1943, четничким командантима у Црној Гори: „О Италијанима после последњих догађаја ваљда не треба више говорити... Италијани више не представљају неку силу од пресудне војничке вредности, да су обични робови својих германских господара.“¹⁸⁷

Резигнираност и бесперспективност четничког вођства у Црној Гори појачале су и акције партизанских група које су током љета наставиле своју активност. Приликом повлачења Главне оперативне групе из Црне Горе, у току непријатељске операције *Шварц* (битка на Сутјесци) партизанске групе, чете и батаљони ушли су у њен састав, попуњавајући Четврту и Пету црногорску и Трећу санџачку бригаду. У Црној Гори је остао само Васојевићки ударни батаљон, који није успио да се прикључи Главној оперативној групи. У току битке на Сутјесци Покрајински комитет КПЈ, који се са Главном оперативном групом повлачио до Вучева, вратио се у Црну Гору са 52 партијска и војна руководиоца. Са Сутјеске се вратила и једна већа група бораца Пете црногорске бригаде, која није успјела да се пробије у правцу наступања Главне оперативне групе. Од ових бораца по доласку у Црну Гору формиран је партизански батаљон. Због исцрпљености са-

¹⁸⁴ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 36, од 31. августа 1943.

¹⁸⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—390.

¹⁸⁶ Исто, ЦГ—В—391, Извјештај Б. Станишића делегату ВК Р. Перхинеку од 16. августа 1943.

¹⁸⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1581,

става и тешкоћа у погледу снабдијевања храном, овај батаљон је послије неколико успјешно изведених акција расформиран, а његови борци су упућени у завичајне општине. Ускоро су од ових бораца, партијских радника на терену и појединих илегалца формирана два мања ударна батаљона у никшићком срезу, један батаљон у Бјелопавлићима и Пишперима и неколико партизански чета у другим мјестима.¹⁸⁸ Ове јединице су водиле успјешне акције против разбијених четничких група које су се криле по шумама и италијанских јединица које су повремено вршиле акције „чишћења“ по терену.

У таквој, за четнике готово безизлазној ситуацији, поједини њихови команданти су тражили везу с партизанима и покушавали да преговарају.¹⁸⁹

Општа ситуација код четничке организације у Црној Гори одлично је изражена у извјештају Баја Станишића делегату четничке Врховне команде, у коме се каже: „Народ (односи се на четнике — примј. Р. П.) је под душевним притиском; страх од окупатора и страх од комуниста, те извршен део прилази зеленашима и комунистима, док са ово мало наоружаног људства једва одржавамо дух борбености код овог другог дела народа. Укратко речено ситуација у овим крајевима је скоро критична.“¹⁹⁰

Почетак непријатељске офанзиве Шварц искористиле су муслиманска милиција и друге квислиншке оружане банде са подручја Плава, Гусиња и Санцака за напад на православни живаљ на својој територији и у пограничним селима.¹⁹¹ У томе су им помогли Њемци и Италијани, и то не само непријатељским ставом према четницима у току операције Шварц већ и пружањем директне помоћи.¹⁹²

Муслиманска милиција у Санцаку искористила је тренутак па је у знак одмазде за четнички покољ муслиманског живља извршен у овом крају почетком јануара 1943. године спалила православна села у сјеничком и бјелополском срезу (на десној обали Лима). Том приликом је један дио православног живља убијен, а највећи дио је протјеран на лијеву обалу Лима.¹⁹³ Нарочито је страдало село Баловићи, гдје су Њемци, према четничким изворима, употребили загушљиве гасове.¹⁹⁴

¹⁸⁸ А—ИРП, Београд, бр. 4870/IV 1—37 (44), Р. бр., Извјештај Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку ЦК КПЈ од 1. јануара 1944.

¹⁸⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1581, Директива делегата четничке Врховне команде Петра Радишића (Рудолф Перхипек), од 5. јуна 1943; АИИ—Т, X 16—191 (44). Допис Ивана Ружића команданту Цјелокупне жандармерије од 1. јуна 1944.

¹⁹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—391, Извјештај В. Станишића делегату ВК Р. Перхипеку од 16. августа 1943.

¹⁹¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1367, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943.

¹⁹² Исто, ЦГ—П—101, Извјештај М. Куклића Д. Михаиловићу од 10. јуна 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

¹⁹³ Исто.

¹⁹⁴ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

Покушај Драже Михаиловића да реорганизује четничке снаге у Црној Гори

Послије интернирања штаба Лимско-санџачких четничких одреда, Ђорђе Лашић, који се у то вријеме затекао у Лијевој Ријеци, као најстарији четнички официр на том терену ставио се на чело четничких група које су се налазиле разбијене на Ђуришићевом подручју. Лашић је предузео мјере да четничке групе у сусједним мјестима повеже и организује, па је послао курире да ухвате везу са појединим четничким командантима са подручја Куча, Братоножића, Брскута, Роваца, Мораче, Прекобрђа и андријевичког среза, који су избјегли интернирање.¹⁹⁵ Неки четнички команданти из ових крајева су му се и сами обраћали за упутства у раду.¹⁹⁶ Лашићу су долазили и поједини четнички официри који су се раније налазили под непосредном Ђуришићевом командом, као А. Весковић, С. Вукадиновић, М. Куклић, А. Лалић и други. Међутим, због личног сукоба који је раније имао са Ђуришићем, Лашић је према Ђуришићевим официрима био врло неповјерљив.¹⁹⁷ Отуда је и смрт А. Весковића, који је погинуо враћајући се са једног састанка с Лашићем, приписивана његовој околини (Лашић се наводно плашио личног престижу, пошто је Весковић био Ђуришићев замјеник).¹⁹⁸

Група Ђуришићевих официра у договору са делегатом Врховне команде Рудолфом Перхинеком, који се у то вријеме налазио на том подручју, предузимала је мјере, независно од Лашића, да се обнови организација и да се формира нови штаб Лимско-санџачких четничких одреда. Они су тражили од Д. Михаиловића да за новог команданта ЛСЧО именује Војислава Лукачевића.¹⁹⁹

Средином јуна Д. Михаиловић, који се са Врховном командом налазио на Чемерну (нововарошки срез), позвао је В. Лукачевића у свој штаб (Лукачевић се такође налазио у нововарошком срезу, у рејону Златара) и дао му налог да пође у Црну Гору, оживи организацију и реорганизује четничко командовање.²⁰⁰ Четничка Врховна команда је дошла до закључка да је основни узрок кризе четничког покрета — сарадња са окупатором, па је одлучено да четнички команданти прекину контакт са окупаторским снагама.²⁰¹ У том смислу су дата упутства и В. Лукачевићу.²⁰²

¹⁹⁵ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁹⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1377, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943; Исто, ЦГ—В—1353/1, Писмо Видака Зечевића Ђ. Лашићу од 14. маја 1943; Исто, ЦГ—В—1358, Писмо Вука Бећковића Ђ. Лашићу од 22. маја 1943; Исто, Писмо Мира Н. Марковића Ђ. Лашићу од маја 1943.

¹⁹⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај М. Куклића Д. Михаиловићу од 10. јуна 1943; РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁹⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај М. Куклића Д. Михаиловићу од 15. јуна 1943.

¹⁹⁹ Исто, Извјештаји М. Куклића Д. Михаиловићу од 10. и 15. јуна.

²⁰⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. и 29. марта 1945.

²⁰¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1581, Директива делегата ВК Р. Перхинека од 5. јуна 1943; Исто, ВК—В—86, Писмо »Чика Ђоке« Лашићу од 17. јула 1943.

²⁰² РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. марта 1945.

става и тешкоћа у погледу снабдијевања храном, овај батаљон је послије неколико успјешно изведених акција расформиран, а његови борци су упућени у завичајне општине. Ускоро су од ових бораца, партијских радника на терену и појединих илегалаца формирана два мања ударна батаљона у никшићком срезу, један батаљон у Бјелопавлићима и Пиперима и неколико партизански чета у другим мјестима.¹⁸⁸ Ове јединице су водиле успјешне акције против разбијених четничких група које су се криле по шумама и италијанских јединица које су повремено вршиле акције „чишћења“ по терену.

У таквој, за четнике готово безизлазној ситуацији, поједини њихови команданти су тражили везу с партизанима и покушавали да преговарају.¹⁸⁹

Општа ситуација код четничке организације у Црној Гори одлично је изражена у извјештају Баја Станишића делегату четничке Врховне команде, у коме се каже: „Народ (односи се на четнике — примј. Р. П.) је под душевним притиском; страх од окупатора и страх од комуниста, те извјестан део прилази зеленашима и комунистима, док са ово мало наоружаног људства једва одржавамо дух борбености код овог другог дела народа. Укратко речено ситуација у овим крајевима је скоро критична“.¹⁹⁰

Почетак непријатељске офанзиве Шварц искористиле су муслиманска милиција и друге квислиншке оружане банде са подручја Плава, Гусиња и Санцака за напад на православни живаљ на својој територији и у пограничним селима.¹⁹¹ У томе су им помогли Њемци и Италијани, и то не само непријатељским ставом према четницима у току операције Шварц већ и пружањем директне помоћи.¹⁹²

Муслиманска милиција у Санцаку искористила је тренутак па је у знак одмазде за четнички покољ муслиманског живља извршен у овом крају почетком јануара 1943. године спалила православна села у сјеничком и бјелопољском срезу (на десној обали Лима). Том приликом је један дио православног живља убијен, а највећи дио је протјеран на лијеву обалу Лима.¹⁹³ Нарочито је страдало село Баловићи, гдје су Њемци, према четничким изворима, употребили загушљиве гасове.¹⁹⁴

¹⁸⁸ А—ИРП, Београд, бр. 4870/IV 1—37 (44), Р. бр., Извјештај Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору и Боку ЦК КПЈ од 1. јануара 1944.

¹⁸⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1581, Директива делегата четничке Врховне команде Петра Радишића (Рудолф Перхинец), од 5. јуна 1943; АИИ—Т, X 16—191 (44), Допис Ивана Ружића команданту Цјелокупне жандармерије од 1. јуна 1944.

¹⁹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—391, Извјештај Б. Станишића делегату ВК Р. Перхинеку од 16. августа 1943.

¹⁹¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1367, Извјештај Б. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943.

¹⁹² Исто, ЦГ—П—101, Извјештај М. Куклића Д. Михаиловићу од 10. јуна 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

¹⁹³ Исто.

¹⁹⁴ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

Покушај Драже Михаиловића да реорганизује четничке снаге у Црној Гори

Послије интернирања штаба Лимско-санџачких четничких одреда, Ђорђевић Лашић, који се у то вријеме затекао у Лијевој Ријеци, као најстарији четнички официр на том терену ставио се на чело четничких група које су се налазиле разбијене на Ђуришићевом подручју. Лашић је предузео мјере да четничке групе у сусједним мјестима повеже и организује, па је послао курире да ухвате везу са појединим четничким командантима са подручја Куча, Братоножића, Брската, Роваца, Мораче, Прекобрђа и андријевичког среза, који су избјегли, интернирање.¹⁹⁵ Неки четнички команданти из ових крајева су му се и сами обраћали за упутства у раду.¹⁹⁶ Лашићу су долазили и поједини четнички официри који су се раније налазили под непосредном Ђуришићевом командом, као А. Весковић, С. Вукадиновић, М. Куклић, А. Лалић и други. Међутим, због личног сукоба који је раније имао са Ђуришићем, Лашић је према Ђуришићевим официрима био врло неповјерљив.¹⁹⁷ Отуда је и смрт А. Весковића, који је погинуо враћајући се са једног састанка с Лашићем, приписивана његовој околини (Лашић се наводно плашио личног престижу, пошто је Весковић био Ђуришићев замјеник).¹⁹⁸

Група Ђуришићевих официра у договору са делегатом Врховне команде Рудолфом Перхинеком, који се у то вријеме налазио на том подручју, предузимала је мјере, независно од Лашића, да се обнови организација и да се формира нови штаб Лимско-санџачких четничких одреда. Они су тражили од Д. Михаиловића да за новог команданта ЛСЧО именује Војислава Лукачевића.¹⁹⁹

Средином јуна Д. Михаиловић, који се са Врховном командом налазио на Чемерну (нововарошки срез), позвао је В. Лукачевића у свој штаб (Лукачевић се такође налазио у нововарошком срезу, у рејону Златара) и дао му налог да пође у Црну Гору, оживи организацију и реорганизује четничко командовање.²⁰⁰ Четничка Врховна команда је дошла до закључка да је основни узрок кризе четничког покрета — сарадња са окупатором, па је одлучено да четнички команданти прекину контакт са окупаторским снагама.²⁰¹ У том смислу су дата упутства и В. Лукачевићу.²⁰²

¹⁹⁵ РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁹⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1377, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943; Исто, ЦГ—В—1353/1, Писмо Видака Зечевића Ђ. Лашићу од 14. маја 1943; Исто, ЦГ—В—1358, Писмо Вука Већковића Ђ. Лашићу од 22. маја 1943; Исто, Писмо Мира Н. Марковића Ђ. Лашићу од маја 1943.

¹⁹⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај М. Куклића Д. Михаиловићу од 10. јуна 1943; РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁹⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—101, Извјештај М. Куклића Д. Михаиловићу од 15. јуна 1943.

¹⁹⁹ Исто, Извјештаји М. Куклића Д. Михаиловићу од 10. и 15. јуна.

²⁰⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. и 29. марта 1945.

²⁰¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1581, Директива делегата ВК Р. Перхинека од 5. јуна 1943; Исто, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Лашићу од 17. јула 1943.

²⁰² РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. марта 1945.

Са писменим пуномоћијем и бланко потписаним наредбама Д. Михаиловића за наименовање команданата, Лукачевић је 20. јуна пошао у Црну Гору.²⁰³ Он је са собом понио и милион лира и извјесну суму златника, које је добио од Д. Михаиловића да подијели четничким командантима и појединим четницима у Црној Гори.²⁰⁴

На путу за Црну Гору Лукачевићу се у Равној Ријеци прикључио члан Националног комитета за Црну Гору др Јово Тошковић, који је од Д. Михаиловића добио налог да успостави контакт са осталим члановима Националног комитета Вуксаном Бакићем и Бошком Бојовићем, и да у заједници са њима предузме мјере на развијању четничке пропаганде и формирању националних одбора у Црној Гори и Санџаку.²⁰⁵

Крајем јуна Лукачевић је стигао у рејон Бјеласице, а др Тошковић је продужио за андријевички срез, гдје се састао с Вуксаном Бакићем. Четрнаестог јула Тошковић је са Лашићем отпутовао у правцу Куча, у намери да ухвати везу с Бошком Бојовићем и другим личностима „погодним за посао“.²⁰⁶

Лукачевић је на подручју Бјеласице успоставио контакт са неким четничким групама и у селу Заостру, некадашњем сједишту Ђуришићевог штаба, заказао за 6. јул конференцију четничких команданата са територије бјелополског, беранског, колашинског и дурмиторског среза.²⁰⁷ На овом скупу он је наименовао команданте за подручје корпуса, које је поред андријевичког и колашинског среза обухватало и подручје некадашњег Лимског корпуса (берански срез). За команданта корпуса наименован је мајор Величко Бојовић,²⁰⁸ а за команданте бригада: 1. беранске — Милија Ђеранић, 2. беранске — Бранко Ђурашковић, Колашинске — Лека Вујисић и за команданта Андријевичке бригаде — Алекса Јалић.²⁰⁹ Истовремено су наименовани и команданти четничких бригада у бјелополском срезу, које су имале да чине 3. милешевски корпус. За команданта 1. бјелополске бригаде наименован је Владо Бубања, а 2. бјелополске бригаде Милан Марковић, учитељ из Буђева (за команданта 3. милешевског корпуса наименован је нешто касније мајор Радуле Кујовић).²¹⁰

Истовремено Лукачевић је дао овлашћење бившем среском начелнику и четничком војводи Вуксану Гојковићу да од избјеглица са

²⁰³ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1621, Извјештај команде Старог Раса Д. Михаиловићу од 21. јуна 1943; Исто, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Лашићу од 17. јула 1943.

²⁰⁴ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. марта 1945.

²⁰⁵ Исто; РСУП—Т, »Sword« Party; АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—1, Депеша В. Лукачевића бр. 9 од 15—16. јула 1943. и Депеша Јова Тошковића бр. 81 од 15/16. јула 1943.

²⁰⁶ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—1, Депеша Јова Тошковића бр. 81 од 15/16. јула 1943.

²⁰⁷ АИИ—Т, IX 1а—137 (43), Писмо М. Куклића Леки Вујисићу од 30. јуна 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

²⁰⁸ В. Бојовића су 12. децембра 1943. ухватили партизани 3. ударног баталјона Комског НОП одреда, а затим је стријелан.

²⁰⁹ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945.

²¹⁰ Исто.

подручја Метохије, Плава и Гусиња може формирати летећу бригаду „Високи Дечани“.²¹¹ Гојковић је наменован за команданта ове бригаде, која је имала бити потчињена команданту Старог Раса, тј. Лукачевићу.²¹²

Лукачевић је намјеравао да иде у стару Црну Гору, али је послје састанка са Лашићем у селу Ровцима код Берана (12. јула) одустао од те намјере. На састанку у Ровцима, Лашић се са Лукачевићем није сложио у многим питањима, како у погледу нове четничке тактике о преласку јединица у илегалство тако и у погледу избора нових команданата које је Лукачевић наменовао. Лашић је био један од најамбициознијих четничких команданата уопште, и себе је сматрао неприкосновеним вођом у Васојевићима, па је Лукачевићово присуство на том терену сматрао као мијешање у његове „унутрашње“ ствари, због чега је првом згодном приликом уложио протест Врховној команди. Ипак, привремено је пристао на то, задржавајући право да уреди командовање на осталом подручју Црне Горе.²¹³

Лукачевић је у име Д. Михаиловића позвао преко Ђ. Лашића Блажа Ђукановића и Баја Станишића да прекину даљу сарадњу са окупатором и да пређу у илегалство; у противном — морају бити брисани са командантских положаја у четничкој организацији.²¹⁴ Он је затим Д. Михаиловићу упутио предлог уређења вишег командовања у Црној Гори. За команданта четничких снага Црне Горе и Старог Раса предложио је Блажа Ђукановића, а за његовог начелника Ђ. Лашића.²¹⁵ Лукачевић је предложио да се цијела Црна Гора и Стари Рас командно подијеле према оперативским правцима на двије команде, и то на команду Метохијско-косовског фронта, у који би ушао и плаво-гусињски правац као помоћни, и команду Скадарског фронта. За команданта снага које би оперисале на скадарском правцу предложио је Б. Станишића, док је команду на метохијско-косовском правцу затражио за себе.²¹⁶ Овакав предлог командног особља Лукачевић је условио изласком Б. Ђукановића и Б. Станишића из окупаторског блока. За случај да Ђукановић не изађе из блока, на његово мјесто је предложен Станишић, а ако ни он не би прешао у „илегалство“, онда би команду над свим четничким снагама Црне Горе и Старог Раса преузео Ђ. Лашић.²¹⁷ Најзад, Лукачевић је предложио да Лашић привремено (док се дефинитивно не ријеша питање јединственог командовања за

²¹¹ АИИ—Т, IX 1а—141 (43), овлашћење Војислава Лукачевића за Вуксана Гојковића од 3. јула 1943.

²¹² Исто; АИИ—Т, IX 1а—177 (43), Наредба В. Лукачевића стр. пов. бр. 52 од 2. јула 1943 (препис).

²¹³ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—1, Депеша В. Лукачевића Д. Михаиловићу бр. 5 од 15—16. јула 1943; Исто, ЦГ—В—1367, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. и 29. марта 1945.

²¹⁴ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—1, Депеша В. Лукачевића Д. Михаиловићу бр. 3 од 15—16. јула 1943.

²¹⁵ Исто, Депеша В. Лукачевића Д. Михаиловићу бр. 4—8, од 15—16. јула 1943.

²¹⁶ Исто.

²¹⁷ Исто.

Црну Гору и Стари Рас) преузме командовање над обједињеним правцима метохијско-косовским и плаво-гусињским, а он (Лукачевић) да преузме команду над снагама плаво-гусињског правца.²¹⁸

Очекујући Михаиловићев одговор на ове предлоге, Лукачевић је предузео мјере за учвршћивање четничке организације у Васојевићима. Он је са једним комбинованим јуришним батаљоном прокрстарио селима у Лимској долини од Заостра до Мурине (с обје стране Лима), вршећи присилну мобилизацију сељака за четнички покрет. Организовао је и неколико оружаних акција против партизанских група које су на том терену дјејствовале обједињене у Васојевићком ударном батаљону. Да би народне масе, које су разбијањем четничке организације одахнуле и са симпатијама гледале на народноослободилачки покрет, одврате од сарадње с партизанским групама, Лукачевић је примијенио специјални метод терорисања становништва, до тада невиђен у овим крајевима. Он је по васојевићким селима организовао зборове присиљавајући мјесно становништво да дође, па је на њима, над сарадницима народноослободилачког покрета примјењивао тјелесне казне познате под називом рогљање.²¹⁹ По том свом начину кажњавања Лукачевић је и добио назив „Рогљаш“. Рогљање је Лукачевић примијенио у Будимљи, Дапсићима, Бучу, Шекулару, Ђулићима, Бојовићима, Забрђу, Улотини, Трепчи и Божићима.²²⁰ У циљу застрашивања народа, као и да би се прекинуло потпомагање народноослободилачког покрета, Лукачевић је наредио да се по селима формирају „народни судови“, (за лакше „кривце“), а „посебни суд“ при штабу корпуса. За иследника је одредио Лаза Бабића, правника, а за државног тужиоца судију Мила Кастратовића.²²¹

На дан искрцавања савезника на Сицилији (12. јула 1943), Дража Михаиловић је својим присталицама у Црној Гори и Санџаку упutio проглас, обавјештавајући их о том догађају и наговјештавајући да је слиједећи циљ савезника — Балканско полуострво.²²² Он је своје присталице у Црној Гори и Санџаку позвао да буду спремни за тај догађај и да пруже пуну подршку својим команднатима, истичући да ће свакога ко у потпуности не буде оправдао његово повјерење и његове наде „по заслуги казнити“.²²³

²¹⁸ Исто.

²¹⁹ „Рогљаш је имала три крака, два дужа и један краћи; два дужа крака су пролазила десно и лијево, обухватала врат (жртви) и заривала се у земљу, а трећи, краћи, крак, притискивао је и убацивао обореног у врат“. Пошто се жртва обори потрбушке на земљу, стављана јој је рогља за врат, а затим се приступало батинању жртве по леђима и боковима (Гадован Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, 383).

²²⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1945; Р. Лекић, н. дј., 372—385.

²²¹ Исто.

²²² Архив Института за раднички покрет Србије (даље: АИРПС), Организација Драже Михаиловића бр. 14899, Проглас Д. Михаиловића Србима Црне Горе и Старог Раса, На Петровдан (12. јула) 1943. — „У Италији су“ пише Д. Михаиловић у свом прогласу, „не само наши непријатељи, већ и наши савезници. Још само један скок и они ће закорачити и на наше полуострво“.

²²³ Исто.

Очекујући скоро искрцавање савезника на Балканско полуострво, Михаиловић је пожурио са наименовањем главних четничких команданата у Црној Гори. Он је 17. јула Ђорђија Лашића, са којим је у међувремену (на Лашићеву иницијативу) успоставио директну радио-везу, поставио за команданта Источног фронта. Под Лашићевом командом налазиле су се четничке јединице срезова: Андријевица, Берање, Бијело Поље, Колашин, Шавник, односно Жабљак, Пећ Баковица и Исток.²²⁴ Област Старог Раса Михаиловић је издвојио из некадашње Ђуришићеве територије (ЛСЧО) и ставио је под команду В. Лукачевића, с тим што ће у моменту „главне акције“ и ова територија бити под Лашићевом командом.²²⁵ У погледу осталих срезова у Црној Гори (територија Б. Станишића), Д. Михаиловић је наредио да остану дотадашњи команданти, с тим да нико не смије бити: „легаллизован“; у случају потребе одређивања нових команданата, Лашић и Лукачевић су овлашћени да изврше њихова наименовања у договору с Блажом Ђукановићем.²²⁶ Р. Перхинец је остао и даље делегат Врховне команде, са задатком да организује пропаганду и обавјештајну службу у Црној Гори и Албанији, обезбјеђује везу Врховне команде са појединим четничким командантима и рукује новцем, док је М. Куклић овлашћен да организује центар везе на читавом подручју Црне Горе.²²⁷

Разочаран оваквим уређивањем командовања, Лукачевић се вратио на своје подручје, затраживши од Д. Михаиловића да га разријеша дужности.²²⁸

Један дио четничких команданата са подручја берањског среза (Св. Добрашћиновић, М. Павићевић, Б. Ђурашковић) изразио је негодовање поводом наименовања Ђ. Лашића за команданта некадашње Ђуришићеве територије, па се прикључио Лукачевићу.²²⁹ То је Лашићу дало повода да Лукачевића оптужи код четничке Врховне команде да је радио на цијепању Васојевића, потенцирајући стару племенску подвојеност на Ашане (Србљаке) и Васојевиће.²³⁰

По повратку у Санџак Лукачевић је успоставио везу са мјесним командантима и наставио са реорганизацијом четничких јединица. Од четничких снага у Санџаку он је формирао два корпуса. За команданта 1. милешевског корпуса, који је обухватао територију пљеваљског, прибојског и пријепољског среза (на лијевој обали Лима), он је поставио капетана Радомана Рајлића, а за команданта 2. милешевског корпуса — територија сјеничког, нововарошког и пријепољског среза, на десној обали Лима — постављен је капетан Вук Калајитовић.²³¹

²²⁴ АВИИ, ЧА, ВК—В—87, Наредба Д. Михаиловића од 17. јула 1943.

²²⁵ Исто, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Ђ. Лашићу од 17. јула 1943.

²²⁶ Исто.

²²⁷ Исто.

²²⁸ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша, ЦГ—1, Депеша В. Лукачевића Д. Михаиловићу бр. 90, од 7. августа 1943.

²²⁹ РСУП—Т, »Sword« Party.

²³⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1367, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943.

²³¹ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 29. марта 1943; Исто, »Sword« Party.

Развој међународних догађаја, порази у борбама против снага народноослободилачког покрета и криза четничког покрета која је последице тога услиједила, разоружање четничких јединица и интернирање њихвих људи од стране дотадашњих савезника Њемаца и Италијана, искрцавање западних савезника у Италији, наговјештаји њиховог искрцавања на Балканском полуострву и блиска перспектива капитулације Италије — приморали су четничко вођство да мијења тактику.

Почетком јуна 1943. године четничка Врховна команда доставила је свом делегату у Црној Гори Рудолфу Перхинеку директиве за „главну акцију“, које су нешто касније допуњене у писму Д. Михаиловића Ђ. Лашићу.²³²

Основна промјена четничке тактике састојала се у односу на окупаторе. Постојали су јаки разлози да се више ни једном од њих не вјерује, па је то у директивама — упутствима четничке Врховне команде посебно наглашено. „Четници и четничке команде“, стајало је у директиви делегата Врховне команде од 5. јуна, „не смију више имати никакве директне везе са окупатором. У колико је где тај додир потребан вршити га преко згодних лица, а никако као четничка команда“.²³³ Четничким командантима је наглашено да свим силама настоје да сачувају оружје да не би поново пало у руке окупатору:

„Зато не предати оружје одмах чим га окупатор затражи. Данас га тражи а сутра га даје, само мало је вероватно да ће сутра добити то оружје онај што га је данас предао.

Изговор за непредавање оружја има се добар, разоружање у Колашину, и прво разоружање милиције“.²³⁴

Четничким командирима чета стављено је у задатак да организују сталне чете и засједе које ће контролисати да нико непозван не уђе у села непримијењен. То се захтијевало из страха да се поново не појаве Њемци, који би могли покупити и оно оружја што је преостало, док таква бојазан од Италијана није постојала.²³⁵

Послије искрцавања савезника у Италији и наговјештаја да ће до искрцавања доћи и на Балканском полуострву, а уз то чврсто вјерујући да ће у току љета Италија капитулирати, четничка тактика се у односу на окупатора још више мијења.²³⁶ О томе је Дража Михаиловић послао Ђорђију Лашићу детаљна упутства. Као прво истиче се у том упутству да се „легализација“ четничких јединица више не смије дозвољавати ни под каквим видом, већ да остану у шуми. Свака четничка бригада требало је да формира по један одред од 50 до 100 људи, који ће крстарили тереном, вршити пропаганду и „чишћење терена од заосталих комунистичких група“. Новост у Михаиловићевом упутству предста-

²³² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1567, Обавјештење Р. Перхинека М. Обрадовићу од 2. јуна 1943; Исто, ЦГ—В—1581, Директива делегата ВК Р. Перхинека од 5. јуна 1943; Исто, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ од 17. јула 1943.

²³³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1581.

²³⁴ Исто.

²³⁵ Исто.

²³⁶ АИРПС, бр. 14899, Проглас Д. Михаиловића од 12. јула 1943; АВИИ, ЧА, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Ђ. Лашићу од 17. јула 1943.

вља свакако препорука да се одмах почне са нападима на окупаторске јединице, па чак и мање гарнизоне. Истина, при том се каже да се ти напади дијелом изводе и под видом „Мошпиноваца“, тј. партизана, како би се окупатор што више ангажовао на њиховом уништавању. Посебно се указује на потребу што јаче пропаганде како против снага народно-ослободилачког покрета тако и против окупатора. За случај потребе, „искоришћавање“ окупатора у циљу добијања материјалне помоћи, стајало је у Михаиловићевом упутству, треба чинити преко погодних лица, без „уштрба“ по четничке опште интересе и тајно.²³⁷

Поред наведеног, на промјену четничке тактике утицала је и промјена става западних савезника према четничком покрету. О томе рјечито говоре депеше које је Д. Михаиловић упутио Ђ. Лашићу непосредно уочи капитулације Италије. Михаиловић је 2. септембра јавио да општа ситуација императивно забрањује сваку везу са окупатором без обзира на све тешкоће: „До сада је било разне користи (од сарадње с окупатором — примј. Р. П.) а ја више нисам у стању оно што би савезници означили као издају“.²³⁸ Слично је Михаиловић упозорио и у једној другој депеши, упућеној такође почетком септембра: „Са Италијанима могу бити вођени преговори само за предају оружја, јер ми треба да предухитримо комунисте. Сваки други преговори били би осуђени као издаја савезничке ствари. Сав рад мора бити илегалан, јер нам је важнији морални од сваког материјалног елемента“.²³⁹ То је потпуније изражено у депеши од 3. септембра: „Поручите ђенералу Ђукановићу и пуковнику Станишићу да су Енглези готови да огласе све ваше људе као издајнике само око осете најмању сарадњу са окупатором и због тога и њих двојицу. Од Енглеза не може се сакрити никакав однос са окупатором“.²⁴⁰

Не мање важан фактор, за промјену четничке тактике у односу на окупатора представљало је расположење народа. Најшире народне масе су осуђивале сарадњу са окупатором. Једно вријеме, док се главнина партизанских снага налазила далеко од Црне Горе, народ је трпио под четничким терором, тако да његово расположење није могло доћи до изражаја. Међутим у току битака на Неретви, Дрини, Јаворку, Копиљу и Биочу народне масе су дале одушка свом расположењу. Иако су се ускоро затим, у току непријатељске операције Шварц, партизанске снаге поново повукле из Црне Горе, четници нијесу успјели да преброде кризу, јер су заведене народне масе дефинитивно окренуле леђа њиховој организацији. То четничко вођство није могло да пренебрегне. Отуда Михаиловићево упозорење Лашићу да забрањује сваку везу с окупатором, јер „у погледу народа само такав став може бити одобрен“,²⁴¹ сваки наклон на окупатора осуђен је од народа, „и само

²³⁷ АВИИ, ЧА, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Ђ. Лашићу од 17. јула 1943.

²³⁸ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 3868 од 2. септембра 1943.

²³⁹ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 3918.

²⁴⁰ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4016 од 3. септембра 1943.

²⁴¹ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 3968 од 2. септембра 1943; Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4015 од 3. септембра 1943.

под геслом борбе против окупатора народ ће прићи четничком покрету“.²⁴² И, најзад, „акцијом противу окупатора треба Мошиновцима избити из руку адут да наши дјелови сарађују са окупатором“.²⁴³ Због свега тога, Д. Михаиловић је четничком вођству у Црној Гори дао упутство: „Свуда истицати да смо у отвореном сукобу и највећем непријатељству са окупатором“.²⁴⁴

У односу на народноослободилачки покрет нова четничка тактика није имала битнијих промјена. У најновијим упутствима (директива делегата четничке ВК) основна мисао је да са „комунистима треба продужити непоштедну борбу, да им се онемогући долазак на власт, да партизанске групе у близини села треба ликвидирати што прије и „без велике галаме“. „Ако се покаже као згодно за уништење комунистичких група у шуми и њихових симпатизера, служити се и окупатором, коме преко за то погодних личности њих проказивати. У томе моралисти нека не виде ништа неморално“.²⁴⁵

Новина у четничкој тактици према снагама народноослободилачког покрета састојала се у томе што им је приписивано да се оне боре „само против оних Италијана и Њемаца који нису комунисти“.²⁴⁶ Општро се замјера оним четницима који су покушавали да ступе у контакт с партизанима послје битке на Неретви и забрањује се „појединицама да ступају у контакт са комунистима и да с њима ма што преговарају“.²⁴⁷

Ни у односу на Муслимане није било битних промјена: „Наш став према муслиманима одређен је самим нашим циљем да у будућој држави не може бити народних мањина. Сада треба са њима ипак тактизирати, гдје год се за то укаже прилика“.²⁴⁸

У писму од 17. јула Д. Михаиловић је упозорио Лашића да ускоро предстоје крупни одсудни догађаји и да постоје изгледи да Италија у току љета капитулира, па га је позвао да уложи све своје снаге у окупљање и учвршћивање четничких снага у Црној Гори, како би се предстојећи догађаји дочекали спремно.²⁴⁹

Одмах послје пада Мусолинијеве владе (25. јула 1943), Дража Михаиловић је издао наређење о општој мобилизацији свих војних обвезника, који морају потпуно спремни чекати његова даља наређења. Ко се не одазове позиву, наредио је Михаиловић, да се огласи за издајника и смјеста ликвидира.²⁵⁰ У вези с тим опуномоћени изасланик Д. Михаиловића у Црној Гори наредио је општу приправност

²⁴² Исто, Делеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 3918.

²⁴³ АВИИ, ЧА, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Ђ. Лашићу од 17. јула 1943.

²⁴⁴ Исто.

²⁴⁵ Исто, ЦГ—В—1581, Директива делегата ВК Р. Перхинека од 5. јуна 1943.

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ Исто.

²⁴⁸ Исто.

²⁴⁹ АВИИ, ЧА, ВК—В—86, Писмо „Чика Ђоке“ Ђ. Лашићу од 17. јула 1943.

²⁵⁰ Исто, ЦГ—В—1627, Михаиловићево наређење стр. пов. бр. 1485 од 27. јула преноси В. Лукачевић.

свих четничких јединица, али је истовремено забранио предузимање ма каквих акција против окупатора без изричитог наређења.²⁵¹

В. Лукачевић, као опуномоћени изасланик Д. Михаиловића у Црној Гори, одмах је после тога приступио разради плана за преузимање власти у случају капитулације Италије. Четничким командантима су достављене инструкције да се са својим јединицама налазе у близини вароши и да у случају повлачења италијанских трупа одмах „без милости“ заведу своју власт, формирајући од антикомунистичке милиције четничку жандармерију. У вези с тим, четничким командантима је наређено: „По цену свега морате спречити пљачку и покушај комуниста да они заведу ред. У овоме бити немилосрдан и на лицу места решавати сваки покушај противан нашим наређењима“.²⁵²

Нешто касније старјешинама милиције издато је наређење о поступку у случају евентуалног напуштања гарнизона од стране италијанског окупатора. Међутим, пошто је ово питање било веома важно, четничко вођство се постарало да изврши прочишћавање милиције и да из ње уклони све сумњиве и несигурне припаднике. Истовремено су све јединице милиције стављене под команду четничких команданата бригада.²⁵³

Михаиловићеви курири са указом о Лашићевом постављењу и писмом, односно упутствима о реорганизацији четничког командовања и новој четничкој тактици, стигли су у Црну Гору почетком августа 1943. Одмах по пријему ових докумената Лашић је предузео мјере за окупљање „свих националних снага“. Он је настојао да што прије успостави контакт са вођама у Црној Гори и да их упозна с најновијим Михаиловићевим упутствима.²⁵⁴

Очегледно је, међутим, да четнички покрет у Црној Гори није био спреман не само да ступи у оружану борбу против окупатора него ни да с њим прекине сарадњу.

У писму Б. Станишићу Лашић је писао: „Ви сте представљени као нелегалан, па Вас молим још једном будите хладнокрвни и избјегавајте додир са окупатором. За везу са њима (Италијанима — примј. Р. П.) имајте погодног човека и преко њега нека се све ради. Ви ако мислите да још треба да будете у вези са њима, одлазак на састанке да буде највећа тајна. Примање новца и хране од Италијана јавно, врло неповољно утиче на наш покрет, јер не можемо свакоме доказати да наш покрет нема никакве везе са окупатором“.²⁵⁵ У духу Михаиловићевог упутства Лашић сугерира Станишићу да по срезовима формира илегалне одреде (јачине 100 људи) који би се налазили под не-

²⁵¹ Исто, Наређење В. Лукачевића команданту Ржаничког батаљона стр. пов. бр. 39 од 28. јула 1943; АИИ—Т, IX 1а—71 (43), Наређење В. Лукачевића команданту бригаде „Високи Дечани“ стр. пов. бр. 4 од 28. јула 1943.

²⁵² АИИ—Т, IX 1а—71 (43), Наређење В. Лукачевића стр. пов. бр. 4 од 28. јула 1943.

²⁵³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1567/3, Наређење замјеника делегата ВК М. Кулића командантима бригада стр. пов. бр. 13, од 28. августа 1943.

²⁵⁴ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 81 и 82, Писма Ђ. Лашића Б. Станишићу и Величку Бојовићу од 11. августа 1943.

²⁵⁵ Исто.

посредном командом команданата бригада. По Лашићевом упутству, снабдијевање ових одреда требало је да буде тајно, како се не би замјерили окупатору. „Ви привидно“, каже се у Лашићевом писму Б. Станишићу, „са овим да немате везе докле год будете одржавали везу са Талијанима, а после издати проглас народу и објаснити му зашто се је овако радило“.²⁵⁶

Ускоро затим Лашић је организовао састанак са Б. Ђукановићем и Б. Станишићем. Он је желио да се тај састанак одржи на Пелевом Бријегу или негдје у близини Биоча,²⁵⁷ али је до њега дошло у Манастиру Острогу, 20. августа 1943. На састанку су Ђукановић и Станишић упознати са најновијим упутствима Д. Михаиловића, а затим су разматрана нека питања „која су била актуелна и неодложна за рјешавање у корист општих интереса“.²⁵⁸

Послије састанка у Острогу Ђ. Лашић је отпутовао на нови састанак са Лукачевићем, Перхинеком и представником избјеглица из Метохије, на коме је требало дефинитивно ријешити питање формирања Дечанског четничког корпуса.²⁵⁹ Састанак је одржан у селу Коњусима, код Андријевице, 24. августа 1943. године.²⁶⁰ Упркос жеље четничког вођства да се око штаба Летеће бригаде „Високи Дечани“, односно Дечанског корпуса прикупе избјеглице са територије Метохије, Плава и Гусиња, које су се некада налазиле у саставу јединица Лимско-санџачких четничких одреда, ова мјера није помогла. Својевремено највећи број избјеглица ступио је у четничке јединице ради обезбјеђивања животне егзистенције својих породица (тамо су примали од окупатора плату и одређену количину животних намирница). Међутим, пошто је од маја 1943. окупатор престао да плаћа четнике на подручју ЈСЧО (плаћена је само антикомунистичка милиција), ови су махом сви напустили четничку организацију, тако да је у вријеме капитулације Италије четничка бригада „Високи Дечани“, на чијем се челу налазио Вуксан Гојковић, имала свега двадесет људи.²⁶¹

Послије састанка у Острогу Д. Михаиловић је процијенио да је дошао тренутак да дефинитивно уреди командовање у Црној Гори. Он је 25. и 26. августа наименовао Б. Станишића за команданта Скадарског фронта, Ђ. Лашића је потврдио за команданта Источног фронта, В. Лукачевића је именовао за команданта четничких онага Старог Раса и Јаворског корпуса капетана Цветића на најважнијем правцу за Ме-

²⁵⁶ Исто.

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1367, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943. — Са састанка у Острогу Ђукановић, Станишић и Лашић су послали Д. Михаиловићу сљедећу депешу: „Југословенском националном горском диву команданти Црне Горе са свог скупа шаљу најсрдачније поздраве са жељом за најскорије ослобођење и срећну будућност“ (АВИИ, ЧА, ЦГ—В—470/1).

²⁵⁹ АИИ—Т, IX 1а—72 (43), Писмо делегата ВК Р. Перхинека команданту Летећег одреда „Високи Дечани“ од 5. августа 1943.

²⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1367, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 8. септембра 1943.

²⁶¹ АИИ—Т, IX 1б—78 (43), Извјештај В. Гојковића В. Лукачевићу од 20. јула 1943; АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 9. септембра 1943.

тохију (под Лашићевом командом), а Блажа Ђукановића за територијалног команданта Црне Горе и Старог Раса „у моменту главне акције“.²⁶²

Неколико дана касније, Ђукановић, Станишић и Лашић су се поново састали у Лијевој Ријеци (29. и 30. августа). (Овај састанак је убрзао позив команданта 14. армијског корпуса, односно команданта окупационих трупа у Црној Гори, генерала Ронкаље Ђ. Лашићу на разговоре,²⁶³ а дијелом и допринио да основно питање тих разговора буде регулисање односа између четника и Италијана). На састанку је одлучено да Станишић и Лашић пређу у илегалство, а Ђукановић да пође код генерала Ронкаље и да га упозна са најновијим четничким ставом и захтјевима. Ставови црногорских четника су формулисани у резолуцији коју су потписали Станишић и Лашић, а наводно је упућена Блажу Ђукановићу.²⁶⁴ У резолуцији је истакнуто да се у то вријеме у Црној Гори налази знатно више партизана (чак преко 5.000 људи) него што их је у ствари било, а затим се констатује да обезглављени и разоружани четници, без подршке Италијана, нијесу у могућности да поведу борбу против снага народноослободилачког покрета и да их униште.²⁶⁵ У резолуцији се затим истиче да је једина жеља „националног“ покрета уништење комунизма у Црној Гори и потпуна лојалност према окупатору, за шта су, како се истиче у резолуцији, до сада у свакој прилици дали видног доказа, и да у „миру и реду“ дочекају крај рата.²⁶⁶

Пошто су изложили своје ставове, четнички команданти су у пет тачака формулисали и своје захтјеве, које су генералу Ђукановићу доставили као услов да би се уништио комунизам у Црној Гори, одржао мир и ред до свршетка рата и продужила сарадња са окупатором:

1) да се за јединог и „правог претставника и главног команданта свих националних снага“ одреди генерал Блажо Ђукановић, да му се да пуна слобода у одређивању старјешинског кадра и спровођењу „националне“ организације, и да се четницима једино преко њега упућују наређења и захтјеви од стране Италијана;

2) да италијанске власти одбаце „зеленаше“ (федералисте, односно сепаратисте), који наводно пружају сву подршку комунистима, тј. припадницима народноослободилачког покрета, и наоружавају их преко генерала Љуба Новаковића;²⁶⁷

²⁶² АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—8, Денеше Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 3759 и 3776 од 25. и 26. августа 1943.

²⁶³ АВИИ, НЧА, ЦГ—В—2386, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу (без датума).

²⁶⁴ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—470 и ЦГ—Х—352, Резолуција Б. Станишића и Ђ. Лашића од 30. августа 1943.

²⁶⁵ Исто, ЦГ—В—470, Резолуција Б. Станишића и Ђ. Лашића од 30. августа 1943.

²⁶⁶ Исто.

²⁶⁷ Генерал Љубо Новаковић је један од четничких команданата. Он је својевремено сарађивао с Д. Михаиловићем, па пошто су се разишли приступио је К. Пећанцу. Убрзо је дошао и с њим у сукоб, па је напустио Србију и прешао у Херцеговину, а затим у Црну Гору, покушавајући да формира свој независни покрет. Новаковић је због тога пао у немилост код Д. Михаиловића. Погинуо је од партизана у Катунској нахији, септембра 1943.

3) да окупаторске власти одбаце од себе „све шпијуне који им се представљају као пријатељи а у ствари су комунистички агенти“, што је опет била алузија на сепаратисте;

4) да се одмах пусте на слободу (из затвора и концентрационих логора) „национални прваци и сви исправни националисти“;

5) да се четницима да пуна слобода у раду и омогући борба против снага народноослободилачког покрета.

На крају резолуције се каже: „Ако италијанске окупаторске власти испуне ове оправдане захтјеве имаћемо најискренију сарадњу са окупатором и састати се са претставницима италијанских власти где год то буду жељели. До испуњења горњих услова принуђени смо да останемо по страни и да сами водимо борбу противу комуниста, док ћемо према окупатору остати потпуно лојални, желећи да нам у свом раду не прави сметње“.²⁶⁸

Послије састанка у Лијевој Ријеци, Станишић је пошао за Острог, Лашић је остао на свом терену, а Ђукановић је четничку резолуцију однио генералу Ронкаљи у Подгорицу.²⁶⁹ Резултати Ђукановићевих преговора са командантом окупационих трупа у Црној Гори нијесу познати, али је сигурно да нијесу могли битије утицати на односе између четника и окупаторских трупа, јер је Италија капитулирала свега недјељу дана после састанка у Лијевој Ријеци.

Четничка организација у Црној Гори средином 1943. године објективно није имала снаге да без ослонаца на окупатора оствари свој основни циљ — уништење народноослободилачког покрета. Због тога црногорски четници нијесу прекидали сарадњу са окупатором ни после састанка у Лијевој Ријеци. Ни једну акцију, не само војног него ни политичког карактера, они нијесу готово предузимали без знања окупатора. Тако је он благовремено обавијештен и о састанку у Лијевој Ријеци, преко Станишићовог човјека за везу са окупатором.²⁷⁰

Командант Бјелопавлићког четничког одреда, односно 1. зетског летећег батаљона, Јаков Јововић писао је италијанском команданту мјеста у Даниловграду, 23. јула 1943. године, дакле после инаугурација нове четничке тактике: „Интерес мој и мога народа и наш спас лежи у лојалној и часној сарадњи са Вама те ћу у том правцу напрестано дјелати“.²⁷¹

Бајо Станишић је тијесно сарађивао са окупатором и после Михаилаџевих упутстава, па и после састанка Ђукановића, Станишића и Лашића у Острогу (20. августа). Команде његових батаљона имала су по једног курира за везу код италијанских команди мјеста, а његов човјек за везу код команде дивизије *Тауринензе* био је капетан

²⁶⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—352 и ЦГ—В—470, Резолуција Б. Станишића и Ђ. Лашића од 30. августа 1943.

²⁶⁹ Исто, ЦГ—В—2366, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу (без датума)

²⁷⁰ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 79, Писмо кап. Николе Чановића команданту дивизије *Тауринензе* од 29. августа 1943.

²⁷¹ АВИИ, ЦГ—Х—339, Писмо Ј. Јововића команданту Пресидија Даниловград, од 23. јула 1943.

Никола Чановић.²⁷² Станишић је 24. августа обавијестио италијанску команду мјеста у Даниловграду да је упутио 25 четника за осигурање Царевог моста и комуникације Никшић — Даниловград, а команданту 2. летећег батаљона је наредио да извиди терен у околини Гостиља, па ако установи да има партизанских снага, да хитно обавијести италијанску команду како би заједнички извели акцију.²⁷³ Он је тражио сарадњу дјелова дивизије *Тауринензе* и у борби против партизана у Жупи Никшићкој.²⁷⁴

И Ђ. Лашић, један од првих четничких команданата у Црној Гори и човјек који је уживао посебно Михаиловићево повјерење, сарађивао је непрекидно са италијанским окупатором све до капитулације Италије. Чак и после састанка у Лијевој Ријеци, гдје је одлучено да се званично пређе у илегалство, он је команданту 2. беранске бригаде наредио да се са својим четницима пребаци италијанским камионима из Берана преко Матешева до Скрбуше.²⁷⁵

Блажо Ђукановић, командант тзв. легалних четничка, односно „бијеле гарде“ у Црној Гори, и предсједник Главног националног одбора, а од 26. августа територијални командант Михаиловићевих снага у Црној Гори и Санџаку, остао је у Цетињу као лојални сарадник окупатора све до капитулације Италије.

Делегат ВК Р. Перхинец и Ђ. Лашић предузели су низ мјера у циљу ширења пропаганде. Они су издали неколико прогласа, у којима су, у духу најновијих упутстава Д. Михаиловића, покушали да четничку организацију прикажу у новом свјетлу. Од интернације П. Ђуришића и других четничких вођа они су покушали да створе политички капитал, истичући да се Лашић и други четнички вође сада налазе у шуми и да се четнички покрет наводно налази у отвореном сукобу с окупатором.²⁷⁶

У прогласима Ђ. Лашића и разних четничких пропагандних одбора истакнуто је да се приближавају крупни догађаји и да у најскоријој будућности предстоји борба против „спољних непријатеља“, тј. против окупатора. Ипак, у тим прогласима се истиче да су комунисти — а не окупатор — највећи непријатељи нашег народа и да борба против окупатора не може почети прије него се униште снаге народноослободилачког покрета.²⁷⁷ Због тога су Црногорци позивани да сложено устану у бескомпромисну борбу против снага народноослободилачког покрета, „како би им се у најкраћем року утро траг“, истичући да „онај који не буде устао противу њих сматраће се издајником, сирства, краља и отаџбине“.²⁷⁸ У својој пропаганди четничко вођство у Црној Гори по-

²⁷² Исто, ЦГ—В—394, Писмо В. Станишића команди Пресидија Даниловград од 24. августа 1943.

²⁷³ Исто.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исто, ЦГ—В—981, Наредбе Ђ. Лашића Бранку Ђурашковићу стр. пов. бр. 73 од 3. септембра 1943.

²⁷⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1583, Проглас Горског штаба бр. 15 (Р. Перхинец) без датума.

²⁷⁷ Исто, ЦГ—П—144 и 145, Прогласи Ђ. Лашића из лета 1943.

²⁷⁸ Исто.

служио се старом и опробаном крилатицом, вјешто коришћеном у прољеће 1942. године, да су комунисти, односно припадници НОП овијани злочинци који „поново почеше са убијањем наших најбољих и невиних синова“.²⁷⁹ Отуда и пријетња да ће не само они који не устану против партизана већ и они који остану пасивни бити „смрвљени у прах и pepeo“.²⁸⁰

Четничко вођство у Црној Гори није се задржало само на пропаганди и политичком убјеђивању народних маса. Оно је наређивало да се предузму, како је и само истакло, „најсвирепије мере за спас народа“. Тако је Ђ. Лашић непосредно уочи капитулације Италије, издао наредбу у којој се каже да се против „залутале, потпуно обезглављене и помажигале комунистичке банде у шуми“ има повести бескомпромисна борба за њено потпуно уништење. Увиђајући да четничка организација нема много користи од присилно мобилисанх људи, Лашић је наредио да се сви „сумњиви“ разоружају и да четник може бити само „опробани национални борац у досадањим борбама“. Да би се партизанске групе у Црној Гори изоловале од народа и коначно уништиле, он је предузео ригорозне мјере. Међу њима треба посебно издвојити његову наредбу да сваког човјека који се ухвати да партизанима носи храну или друге потрешитине треба одмах стријелати а његову породицу уништити. Опште казне биле су предвиђене чак и према лицима која су видјела партизана а о томе нијесу извјестила најближу четничку команду. А на крају ове Лашићеве наредбе је стајало да ако у неком селу буде убијен ма који четник — команда четничке бригаде на тој територији одмах ће стријаљати шест сипатизера народноослободилачког покрета!²⁸¹

Четничка пропаганда и окупационе мјере њихових вођа у лјето 1943. године нијесу више имале никаквог успјеха. Средином 1943. године позиције народноослободилачког покрета биле су ојачале, упркос чињеници што партизанске снаге у Црној Гори у то вријеме нијесу биле нарочито бројне. Поред тога, италијански окупатор, као главни ослонац четника у Црној Гори, био је на издисају, а међународна ситуација за снаге антихитлеровске коалиције бивала је из дана у дан све повољнија. Четничка сарадња са окупатором била је толико очигледна да је никаква пропаганда није могла оповрћи. Разумије се, античетничком расположењу народних маса добрим је дијелом допринијело и држање западних савезника и пропаганда њихових радио-станица у корист народноослободилачког покрета.

Током неколико лјетњих мјесеци одреди Баја Станишића нијесу успјели да се консолидују од пораза на Неретви и ударца који им је нанео окупатор изненадним разоружањем, а дијелом и интернацијом. Његове снаге свеле су се на свега неколико стотина људи, углавном у даниловградском срезу. Укратко: општа ситуација са четничким сна-

²⁷⁹ Исто.

²⁸⁰ Исто, ЦГ—П—151, Проглас Покрајинског четничког одбора из лјета 1943.

²⁸¹ Исто, ЦГ—В—1366, Наредба Ђ. Лашића бр. 30 за 4. септембар 1943.

гама на подручју Баја Станишића, чак и по његовој личној процјени, била је „скоро критична“.²⁸²

Ситуација на подручју Лимско-санџачких четничких одреда је-
два да је била нешто боља, упркос свим мјерама које су предузимали
В. Лукачевић, Р. Перхинец, Ђ. Лашић, па и сам Д. Михаиловић. Порази
на Неретви и Дрини, а затим разоружање и интернација већег броја
6 четника и њихових команданата на челу с П. Ђуришећем, деморалиса-
ли су највећи дио четничких маса, које су се разбјегле кућама и тешко
су се одлучивале да се поново врате у четнике, упркос свих мјера које
су њихове вође предузимале. Уз то, партизанске снаге на тој терито-
рији успјеле су да током лjeta, поред већег броја четника убију и око
40 њихових команданата и вођа и да их тако рећи добрим дијелом
обезглаве. Поред осталих, у том раздобљу погинули су: члан Нацио-
налног комитета за Црну Гору Вуксан Бакић, Ђуришећев замјеник
мајор Андрија Весковић, капетан Миливоје Обрадовић, резервни ка-
петан Панто Саичић, капетан Бранислав Бакић, рез. поручник и учи-
тељ Милија Ђеранић (командант бригаде), поручник Рајко Нововић,
Мирко Вуковић (командант милиције у Беранском срезу), капетан Мо-
мчило Ђоровић, затим истакнути четници, иначе судије, Станко Ма-
ријановић, Голуб Миковић и Милисав Дабетић и други.²⁸³

Четништво у Црној Гори није имало карактер широког идеоло-
шког покрета, па није могло ни створити солидну базу за свој опстанак.
Оно је у ствари више представљало милитаристичку организацију,
крајње реакционарну, искључиво антикомунистичког карактера, чији
је основни циљ био рестаурација монархије.²⁸⁴ Због тога је разумљиво
што четничка организација у Црној Гори није могла да ухвати чврсти
корјен, и поред тога што је имала прилично бројне снаге. Јер та број-
ност није била резултат неких идеолошких побуда, већ прије свега
посљедица терора окупатора, а затим и четника, а један број људи при-
ступио је четничкој организацији да би омогућио физичку егзистен-
цију своју и својих породица. Зато, чим су наступиле прве недаће, и
чим је окупатор престао да је финансира (материјална помоћ савезни-
ка у односу на помоћ коју су четници примали од окупатора била је
готово симболична), четничка организација се тако рећи распала.²⁸⁵ О
томе илустративно говори и Лашићева депеша Д. Михаиловићу од кра-
ја августа 1943. године. У тој депеши Лашић, јавља о тешком стању
у четничкој организацији у Црној Гори, које је настало као посљедица
пораза у борби са снагама народноослободилачког покрета и нове по-

²⁸² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—391, Извјештај Б. Станишића делегату Врховне ко-
манде ЈВУО Р. Перхинеку од 16. августа 1943.

²⁸³ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—144 и 145, Прогласи Ђ. Лашића (без датума); Исто,
ЦГ—В—1583, Проглас Р. Перхинека (без датума); Р. Лекић, *Андријевички срез 1941—1944*, 338—392; С. Јоксимовић, *У непријатељској позадини*, Зборник сјећања
Четрдесет година, књ. 7, Београд 1961, 374—377.

²⁸⁴ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша, ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Д.
Михаиловићу бр. 209 и 215 од 23. октобра 1943.

²⁸⁵ На збору у Колашину, 28. фебруара 1943, Д. Михаиловић је у присуству
британског пуковника Беилија изјавио да је британска помоћ недовољна и да
се четници углавном снабдијевају преко Италијана (Д. Пленча, н. дј., 177).

литике окупатора према четницима. Он извјештава да одржаве везу са четничким официрима и неким утицајним људима, али да „остали“ ништа не раде. „Људство не могу имати јер нико без пара неће да иде“, завршава Лашић тај свој извјештај.²⁸⁶

Дража Михаиловић је од својих команданата и специјалних делегата био детаљно упознат са ситуацијом у Црној Гори. Да би поправио стање и створио какву идеолошку базу четничкој организацији он је наредио четничким вођама у Црној Гори да за 10. септембар хитно сазову конференцију интелектуалаца, на којој би био усвојен извјестан идеолошки програм око кога би се могле окупити народне масе. Тим поводом Д. Михаиловић је 8. септембра депешом доставио Ђ. Лашићу садржину документа који је требало усвојити.²⁸⁷ Међутим, у међувремену је Италија капитулирала, па је четничко вођство морало да сву пажњу концентрише на преузимање власти од окупатора, тако да конференција није ни одржана.

Уопште узев, четничка организација у Црној Гори није успјела да преодолји кризу, у коју је запала послје битке на Неретви, тако да је капитулацију Италије дочекала неспремна.

²⁸⁶ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша, ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 41, од 31. августа 1943.

²⁸⁷ Исто, Књига примљених депеша, ЦГ—8, Депеше Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4117, 4118 и 4119 од 8. септембра 1943. „Најхитније доставите за конференцију у Острогу која ће се одржати десетог септембра следеће:

На скупу интелектуалаца можете изјавити: Да бисмо попунили Централни Национални комитет најбољим нашим људима из свих крајева да нико неће бити заборављен нити запостављен. Дајемо припремити предлоге уредбе за Министарство за колонизацију и Колонизационе банке које ће бити од велике користи за наше борце и њихове породице као и по сав народ.

(Наставак) Уређење радничког питања у коме смо ступили у вези (са) радничким синдикатима и социјалистима који ће да успоставе везу са Лабуристима у Енглеској, проглас наших радничких синдикалних делегата шаљемо вам. О уређењу односа са црквом признајући патриотско држање Његове Светлости Патријарха и држећи јаче учешће народа у црквеном као и у свему важном и Народном животу.

(Наставак) Питању где су огледали интереса народа и државе а не лако обогаћених и појединаца, о народним судовима за све издајнике и с јавним богатствима и тд. Све се ставља на најширу демократску основу како бисмо и под владавину Петра II обновили сретна времена народне владавине Петра I користећи стечена искуства а и схватајући дух времена (крај депеше)“.

ТРЕЋИ ДИО

ГЛАВА ОСМА

КАПИТУЛАЦИЈА ИТАЛИЈЕ И ЧЕТНИЦИ И ФЕДЕРАЛИСТИ (СЕПТЕМБАР—ОКТОБАР 1943)

Капитулација Италије представљала је нов моменат у развоју народноослободилачке борбе у Црној Гори, па и шире. Италијански окупациони систем у Југославији престао је да постоји, а италијанске одлуке о анектирању југословенског приобалног појаса (Далмације и Боке Которске) изгубиле су важност.

Италијанске јединице из Црногорског приморја и централног дијела Црне Горе (дивизије *Емилија*, *Ферара* и *Тауринензе*) извршиле су покрет према јадранској обали, док је дивизија *Венеција* остала на подручју Берана, Андријевице и Колашина, чекајући даљи развој догађаја.

Све ратујуће снаге у Југославији улагале су напоре да што боље искористе ситуацију насталу капитулацијом Италије. Овај догађај се очекивао, па су зато све заинтересоване стране благовремено извршиле припреме како би га дочекале спремне.

Руководство народноослободилачког покрета почело је припреме за тај догађај непосредно после искрцавања савезника на Сицилији и пада Мусолинијеве владе. Врховни штаб је 4. августа наредио Пеку Дапчевићу, команданту Друге ударне дивизије, да одмах пошаље Пету црногорску бригаду у Црну Гору и да се изврши реорганизација Треће дивизије која је на Сутјесци претрпела велике губитке.¹ Непосредно уочи капитулације Италије Врховни штаб је наредио да се изврше припреме за формирање посебног корпуса НОВЈ, који би оперисао на подручју Црне Горе, Херцеговине и Санцака, а за команданта свих снага на овом подручју одредио је генерал-мајора Пека Дапчевића. Истовремено, Тито је обавијестио Дапчевића: „Приближавају се важни до-

¹ Зборник НОР, II, књ. 10, док. 60, Титова наредба П. Дапчевићу од 4. августа 1943.

гађаји. Морате радити пуном паром да и Црна Гора буде спремна. Јавите то и Милутину“ (Иван Милутиновић).²

Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори такође се припремало да што спремније дочека капитулацију Италије. На проширеном састанку ПК КПЈ од 17. августа 1943. процијењено је да ће Италија ускоро капитулирати, па је одлучено да партијске организације изврше потребне припреме како би снаге народноослободилачког покрета у том тренутку преузеле руководећу улогу.³ Послије овог састанка чланови ПК КПЈ су пошлци у разне крајеве Црне Горе да пруже помоћ партијским организацијама у припремама за предстојеће догађаје.⁴

На дан капитулације Италије руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори упутило је командантима италијанских гарнизона позив да приђу НОВЈ, а партизанским јединицама је наређено да успоставе контакт с Италијанима ради њиховог прихвата.⁵

Деморалисаним италијанским јединицама био је основни циљ да се што прије домогну обале, како би се пребациле у Италију. Због тога су тактизирале и према четницима и према партизанима. Ипак су се радије опредјељивале за сарадњу са четницима, а непосредно после капитулације Италије углавном су избјежавале контакт с партизанима. Пошто су оне одбиле да приђу НОВЈ и ПОЈ, партизани су разоружавали дјелове дивизије *Тауринензе* на Чеву (око 10. септембра), у Кусидама код Никшића (16. септембра) и на Гостиљу код Даниловграда (23. септембра),⁶ а у беранском срезу уз помоћ мјесног становништва (са подручја Петњице, Врбице и Туцања) разоружавали су дјелове једног батаљона дивизије *Венеција* (10. септембра) који је био стациониран у Петњици.⁷

Послије доласка снага Другог ударног корпуса у Црну Гору, Италијани су заузели обрнут став у односу на четнике и партизана. Све италијанске снаге изузев оних које су разоружавали Немци или су се ставиле у њихову службу (фашисти), приступиле су јединицама НОВЈ.

Испадане из рата једног од партнера из табора сила Особине покренуло је народне масе, чак и оне снаге које су до тада биле по страни

² Исто, док. 113, Наређење Тита П. Дапчевићу од 5. септембра 1943.

³ АИИ—Т, II 1—4, (43), Закључци проширеног састанка ПК КПЈ од 17. фебруара 1943; Андрија Мугоша, *Повратак са Сутјеске у Црну Гору*, зборник сјећања Четрдесет година, књ. 7, Београд 1961, 401.

⁴ А. Мугоша, н. дј., 404.

⁵ Зборник НОР, II, 10, док. 211, Писмо Ивана Милутиновића командантима италијанских трупа у Црној Гори од 8. септембра 1943; АИИ—Т, II 1—10 (43), Писмо ПК КПЈ ОК КПЈ — Подгорица од 10. септембра 1943.

⁶ Зборник НОР, III, 5, док. 44, Извјештај Главног штаба од 24. септембра 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—472, Писмо Б. Ђукановића (Б. Гојнићу) од 12. септембра 1943; Исто, ЦГ—В—1432, Извјештај штабу Вучедолске бригаде Б. Станишићу од 20. септембра 1943; Исто, ЦГ—В—475, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 24. септембра 1943.

⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—428, Извјештај Штабу Поличког четничког одреда Б. Лашићу од 11. септембра 1943; АИИ—Т, IX 16—90 (43), Препис четничког обавјештајног извјештаја од 16. септембра 1943; Исто, VIII 1р—2, Изјава Рахмана Адровић од 3. октобра 1962. — У акцијама на Чеву, у Кусидама, Гостиљу и Петњици разоружано је око 800 Италијана.

народноослободилачкос покрета, јер је отварало перспективу и уливало вјеру у скоро побједносно окончање ослободилачког рата. Народноослободилачки покрет у Црној Гори добио је нови и врло снажан полет. Партизанске снаге су ослободиле Жабљак, Шавник, Чево и друга мања мјеста, а у Цетињу су под руководством партијске организације избиле снажне антифашистичке демонстрације.⁸ Иако су партизанске снаге у Црној Гори у то вријеме биле малобројене (око 500-600) људи њихово присуство и утицај осјећали су се у сваком мјесту.⁹

Карактеристично је да је у читавом приобалном појасу, који је највећим дијелом био анектиран од Италије (Словеначко, Хрватско и Црногорско приморје), са ширим залеђем, дошло је до масовног устанка. У Црногорском приморју дошло је до устанка у крајевима гдје до тада није било оружаних акција против окупатора. Група устаника партизана са подручја улцињског и барског среза ослободила је Улцињ (10. септембра), а устаници из Боке ослободили су Тиват и, заједно с Италијанима, водили тродневне борбе против Немаца у рејону Врмца, Тројице и Лепетана (14. — 17. септембра).¹⁰

Њемачка Врховна команда је такође рачунала на могућност капитулације Италије, па је благовремено реорганизовала своје командовање на Балкану. У Београду је формиран Штаб групе армија „Ф“ и штаб војноуправног команданта Југоистока. Средином августа са Источног фронта је пребачен у Врњачку Бању штаб 2. оклопне армије, под чију су команду стављене све њемачке снаге у Хрватској, Босни, Херцеговини, Црној Гори и Албанији. Поред осталих јединица, под његовом командом су се налазили 5. СС брдски корпус (7. СС и 118. дивизија) у Херцеговини и Санџаку и 21. брдски корпус (297 и 100. дивизија) који се налазио у покрету од Београда ка Црној Гори и Албанији.¹¹ Њемци су имали основни циљ да одмах последијекапитулације Италије запосједну јадранску обалу, како би спрјечили искрцавање савезника. У тим плановима дато је одређено мјесто и Црној Гори, која је сматрана као нека врста моста за Албанију и Грчку.¹²

Њемачка Врховна команда (OKW) је имала разрађен план, познат под именом „Achse“, за поступак на Балкану у случају капитулације Италије. Њим су биле регулисане политичке, привредне и друге мјере које је врховни заповиједник Југоистока требало да предузме у Хрватској, Црној Гори и Албанији.¹³ x

⁸ АВИИ, ЧА Књига послатих депеша, ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 61 од 11. септембра 1943.

⁹ Исто, ЦГ—В—400, Обавјештење Б. Станишића Ђ. Лашићу пов. бр. 408, од 23. септембра 1943.

¹⁰ АВИИ, А—НОР, к. 391—А, бр. рег. 3/1—8, Билтен Обавјештајног центра 2. ударног корпуса бр. 2, од 21. септембра 1943; Др. Д. Живковић, н. дј., 280—281.

¹¹ Владо Стругар, Југославија 1941 — 1945, Београд 1970, 174—176.

¹² Herman Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945; Bericht eines fliegenden Diplomaten*, Musterschmidt — Verlag — Göttingen — Berlin — Frankfurt (1956), 152.

¹³ АВИИ, Фонд Национални архив Вашингтон (даље: НАВ), Н—Т—77, Ф. 790/5518746—51, Наредба ОКВ Оперативном штабу стр. пов. бр. 662116/43 од 31. VIII 1943.

Оперативни штаб ОКВ издао је почетком септембра војном заповједнику Југоистока посебну директиву да у случају капитулације Италије, италијанско оружје и опрема на подручју Балкана не смију пасти у руке снагама народноослободилачког покрета.¹⁴ Истовремено је наређено да се у том случају одмах посједне јадранска обала. За остварење тога задатка Њемци су се у Хрватској могли ослонити на усташке и домобранске јединице.¹⁵ У Црној Гори, међутим, нијесу се имали на кога ослонити, па је зато на овај простор послата 118. ловачка дивизија. Крајем августа ова јединица је стигла у Санџак и сјеверозападне крајеве Црне Горе (рејон Жабљака и Шавника), одакле је вршила свакодневна извиђања.¹⁶

На вијест о капитулацији Италије дјелови 118, 297. и 7. СС дивизије из Санџака, Албаније и Сарајева, односно Мостара, кренули су према Црногорском приморју, са циљем да спрјеке одступницу италијанским дивизијама. Њемачке јединице су успјеле у својој намери и разоружале су дивизије Ферара и Емилија и дјелове дивизије Тауринензе.

Капитулацијом Италије сепаратисти су изгубили свој главни ослонац, тако да су били принуђени да своје политичке концепције мијењају и прилагођавају новом окупатору. За разлику од четника који су неко вријеме непосредно после капитулације избјегавали да јавно успоставе контакт с њемачким окупатором, сепаратисти су се одмах приближили Њемцима, настојећи да уз њихову помоћ осујете четничке планове и учврсте своју власт.¹⁷

У међувремену од капитулације Италије до доласка јединица Другог ударног корпуса и њемачких трупа, код муслиманских маса настало је живо кретање. Плашећи се покоља у случају преузимања власти од стране четника готово све муслиманске породице из Подгорице са свом покретном имовином пребјегле су у Скадар.¹⁸ У Санџаку је добар дио Муслимана приступио народноослободилачком покрету, а муслиманска милиција ставила се у службу Њемаца, док је један дио Муслимана на челу с Хусеином Ровчанином пактирао са четницима.¹⁹

Поред поменутих ратујућих снага, за подручје Црне Горе су се заинтересовале, било у цјелини или за поједине њене територије, и усташе НДХ и Недићева влада у Србији.

¹⁴ Исто, НАВ—Н—77, Ф. 790/5518735—36, Наредба Оперативног штаба ОКВ стр. пов. бр. 662242 од 8. IX 1943,

¹⁵ Исто.

¹⁶ АВИИ, НАВ—Н—Т—313, Ф. 208, Снимци 7470539—7470571, Дневни извјештаји 21. армијског корпуса (Оперативно одјељење) Другој оклопној армији од 27. VII до 1. IX 1943; *Зборник НОР*, III, 5, док. 223, Дневни извјештај 6. АК за 3. IX 1943.

¹⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—3019, Писмо Блажа Марковића (опуномоћеника Крста Поповића) Команди њемачких трупа Подгорица од септембра 1943. (препис Војног суда Војне области 2. ударног корпуса).

¹⁸ АИИ—Т, IX 16—91 (43), Извјештај Божићара С. Лукића Д. Михаиловићу од септембра 1943. (препис).

¹⁹ РСУП—Т, »Sword« party.

Такозвана Независна Држава Хрватска је сматрала себе насљедницом фашистичке Италије на источној обали Јадрана, па је одмах послје њене капитулације истакла претензије на Боку Которску, као на „интегрални дио животног тла хрватског народа и хрватске државе“.²⁰ Такве претензије усташког вођства подријавала је Хитлерова изјава поглавару А. Павелићу од 9. септембра 1943, да Независној Држави Хрватској признаје границе које захватају „оддијелена хрватска земља на Јадрану“.²¹ У остваривању својих претензија на Боку Которску усташко вођство је рачунало и на безрезервну подршку сепаратистичких вођа Секуле Дрљевића и Савића Марковића, Штедимлије, који су уживали усташко гостопримство. Усташе су настојале и преко својих агената у Боки да овај крај прикључе НДХ. Међутим, ускоро по доласку у Црну Гору њемачке окупационе власти су изјавиле да Бока у административном и војничком погледу улази у састав Црне Горе.²²

Много већи утицај у Црној Гори (у поређењу са утицајем вођства НДХ), имао је Милан Недић. Томе су допринијели идентичан став Недића и четничких снага у Црној Гори о многим питањима, затим безизлазан положај ових других, као и настојање њемачког министра за југоисток да се Србија и Црна Гора уједине у конфедерацију и да се од њих и Албаније формира јак антикомунистички блок на Балкану и на тај начин створе услови за сузбијање партизана и њихово протјеривање из Црне Горе.²³

Покушај четника да преузму власт у Црној Гори

Вођство четничког покрета је рачунало да је капитулацијом Италије наступио дуго очекивани одсудни тренутак и да ће савезничка инвазија Балкана успијети непосредно послје тога, па је цјелокупну своју активност усмјерило на преузимање власти у Црној Гори, Херцеговини, источној Босни и Санџаку.

Обавјештавајући потчињене команданте да ће „инвазија Балкана скоро почети“, Дража Михаиловић је 10. септембра наредио општу мобилизацију у овим областима.²⁴ Посебном депешом он је наредио мобилизацију цјелокупних снага у Црној Гори. Михаиловић се посебно обратио Блажу Ђукановићу и Бају Станишићу и њиховим оружаним формацијама, саопштивши им да су завршили своју легалну мисију и да треба да пређу на илегалну.²⁵

²⁰ Спремност бр. 118, од 21. V 1944 (напис Политички погледи).

²¹ Исто, бр. 83, од 26. IX 1943, 3.

²² Др Д. Живковић, н. дј., 288.

²³ Н. Neubacher, н. дј., 155.

²⁴ АВИИ, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4137 од 10. септембра 1943.

²⁵ Исто, Михаиловићева депеша Лашићу бр. 4135 од 10. септембра 1943.

²⁶ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4336, од 15. септембра 1943.

Цјелокупну кореспонденцију са четничким снагама у Црној Гори у вријеме капитулације Италије Д. Михаиловић је обављао преко мајора Ђ. Лашића, са којим је непосредно прије тога успоставио директну и сталну радио-везу (делегат Врховне команде Р. Перхинец и специјални Михаиловићев изасланик В.Лукачевић, са којима је Дража Михаиловић такође имао сталну радио-везу, налазили су се у то вријеме у Врховној команди, која их је позвала уочи капитулације Италије).

Капитулација Италије затекла је Ђ. Лашића на обиласку шавничког среза. Због новонастале ситуације, он се по наређењу Д. Михаиловића вратио на свој терен.²⁷

На основу Михаиловићевог наређења (бр. 4135) од 10. септембра 1943. године, Ђ. Лашић је истог дана наредио најхитнију мобилизацију цјелокупног „национално исправног“ људства на територији Црне Горе.²⁸ Истовремено је наредио да се спријечи сваки покушај упада Немаца у Црну Гору и да се у том циљу припреми рушење објеката на комуникацијама.²⁹ Међутим, Лашић је био свјестан чињенице да са расположивим снагама неће успјети не само да спријечи улазак Немаца него ни да успостави четничку власт, па је четничким командантима у Црној Гори наредио да од италијанских власти захтијевају да се одмах пусте на слободу похапшени и интернирани четници, а затим да се италијанским трупима спријечи повлачење и да се приволе на сарадњу у борби против Немаца.³⁰

Да би спријечио јачање народноослободилачког покрета, Лашић је наредио да се према „комунистима“ и тзв. унутрашњим непријатељима поступи најенергичније и предузме њихово уништење а затворени припадници народноослободилачког покрета да се преузму од Италијана и задрже у затворима под стражом „националних“ власти.³¹ Не мање Лашић се плашио и снажног антифашистичког расположења народних маса које је сјутрадан послје капитулације Италије букнуло широм Црне Горе. Због тога је инсистирао код Д. Михаиловића да хитно захтијева искрцавање Енглеза „јер може наступити хаос“.³² Инсистирање да се спријечи повлачење Италијана имало је за циљ, поред осталог, и одржавање „реда“.³³ Лашић је такође инсистирао код Д. Михаиловића да најхитније тражи да се Италијанима нареди да

²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића Ивану Ружићу стр. пов. бр. 55 од 12. септембра 1943.

²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића стр. пов. бр. 37 од 10. септембра 1943. достављено Б. Станишићу и Б. Букановићу.

²⁹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића И. Ружићу од 12. септембра 1943.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 61 од 11. септембра 1943.

³³ Исто, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића Б. Станишићу и Б. Букановићу од 10. септембра 1943.

остану у Црној Гори све до искрцавања западних савезника, јер „ако буду одступили доћи ће до највећих нареда“.³⁴

Да би одржао „ред и мир у народу“, Ђ. Лашић је 10. септембра прогласио опсадно стање на подручној му територији и наредио да становништво градова и села остане код својих кућа и „продужи своје редовне послове“.³⁵

У вези с наређењем Д. Михаиловића о општој мобилизацији, Лашић је дјелимично успио да мобилише четничке снаге у андријевичком, беранском и колашинском срезу, као и у Кучима и Братоножима, док му покушај у бјелопољском и шавничком срезу није успио.³⁶

Четницима је послато за руком да наговоре Италијане да пусти из затвора извјестан број њихових вођа и истакнутијих људи. Такви су пуштени пуковник Зарија Вуксановић, мајор Радуде Кујовић, капетан Гаврило Радовић, капетан Јаков Јововић (ухапшен од Италијана под оптужбом да је умијешан у убиство Јована Рамовића, сепаратистичког команданта батаљона из Загараца), капетан Бранко Куклић, др Вукота Дедовић и други.³⁷ Иначе, већину четника који су се налазили у италијанским логорима и затворима у Црној Гори пусти су Њемци у другој половини септембра и почетком октобра 1943. године.

Ђ. Лашић је предузео и мјере за реорганизацију командовања на својој територији, али је у том погледу имао ограничене могућности. Команданти корпуса постављени су средином јуна, а четничке снаге у беранском и бјелопољском срезу, као и на подручју Старог Раса (Саница), налазиле су се фактички под командом В. Лукачевића. Тако је Лашић могао да изврши реорганизацију командовања (закључно са бригадама) само на територији андријевичког и колашиноског среза. Пошто је командант Колашинске бригаде Лека Вујисић у борби против партизана био тешко рањен (непосредно уочи капитулације Италије), а нешто касније је и подлегао ранама, Ђ. Лашић је за заступника команданта Колашинске бригаде поставио поручника Миљана Мандића,³⁸ а ускоро затим за команданта бригаде постављен је капетан Га

³⁴ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 60, од 11. септембра 1943.

³⁵ Исто, ЦГ—В—985, Наређење Ђ. Лашића бр. 38 од 10. септембра 1943.

³⁶ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 76, од 23. септембра 1943.

³⁷ Исто, ЦГ—В—1829, Писмо З. Вуксановића Ђ. Лашићу од 16. септембра 1943; АИИ—Т, IX 1а—73 (43), Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 48 од 11. септембра 1943; Исто, IX 1б—91 (43), Извјештај Вождара С. Лукића Д. Михаиловићу од (16. септембра 1943. (препис).

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—427, Наредба Ђ. Лашића, стр. пов. бр. 34 од 10. септембра 1943.

Цјелокупну кореспонденцију са четничким снагама у Црној Гори у вријеме капитулације Италије Д. Михаиловић је обављао преко мајора Ђ. Лашића, са којим је непосредно прије тога успоставио директну и сталну радио-везу (делегат Врховне команде Р. Перхинек и специјални Михаиловићев изасланик В. Лукачевић, са којима је Дража Михаиловић такође имао сталну радио-везу, налазили су се у то вријеме у Врховној команди, која их је позвала уочи капитулације Италије).

Капитулација Италије затекла је Ђ. Лашића на обиласку шавничког среза. Због новонастале ситуације, он се по наређењу Д. Михаиловића вратио на свој терен.²⁷

На основу Михаиловићевог наређења (бр. 4135) од 10. септембра 1943. године, Ђ. Лашић је истога дана наредио најхитнију мобилизацију цјелокупног „национално исправног“ људства на територији Црне Горе.²⁸ Истовремено је наредио да се спријечи сваки покушај упада Немаца у Црну Гору и да се у том циљу припреми рушење објеката на комуникацијама.²⁹ Међутим, Лашић је био свјестан чињенице да са расположивим снагама неће успјети не само да спријечи улазак Немаца него ни да успостави четничку власт, па је четничким командантима у Црној Гори наредио да од италијанских власти захтијевају да се одмах пусте на слободу похапшени и интернирани четници, а затим да се италијанским трупима спријечи повлачење и да се приволе на сарадњу у борби против Немаца.³⁰

Да би спријечио јачање народноослободилачког покрета, Лашић је наредио да се према „комунистима“ и тзв. унутрашњим непријатељима поступи најенергичније и предузме њихово уништење а затворени припадници народноослободилачког покрета да се преузму од Италијана и задрже у затворима под стражом „националних“ власти.³¹ Не мање Лашић се плашио и снажног антифашистичког расположења народних маса које је сјутрадан послје капитулације Италије букнуло широм Црне Горе. Због тога је инсистирао код Д. Михаиловића да хитно захтијева искрцавање Енглеза „јер може наступити хаос“.³² Инсистирање да се спријечи повлачење Италијана имало је за циљ, поред осталог, и одржавање „реда“.³³ Лашић је такође инсистирао код Д. Михаиловића да најхитније тражи да се Италијанима нареди да

²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића Ивану Ружићу стр. пов. бр. 55 од 12. септембра 1943.

²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића стр. пов. бр. 37 од 10. септембра 1943. достављено Б. Станишићу и Б. Ђукановићу.

²⁹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића И. Ружићу од 12. септембра 1943.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 61 од 11. септембра 1943.

³³ Исто, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића Б. Станишићу и Б. Ђукановићу од 10. септембра 1943.

остану у Црној Гори све до искрцавања западних савезника, јер „ако буду одступили доћи ће до највећих нареда“.³⁴

Да би одржао „ред и мир у народу“, Ђ. Лашић је 10. септембра прогласио опсадно стање на подручној му територији и наредио да становништво градова и села остане код својих кућа и „продужи своје редовне послове“.³⁵

У вези с наређењем Д. Михаиловића о општој мобилизацији, Ђ. Лашић је дјелимично успио да мобилише четничке снаге у андријевичком, беранском и колашинском срезу, као и у Кучима и Братоножићима, док му покушај у бјелопољском и шавничком срезу није успио.³⁶

Четницима је пошло за руком да наговоре Италијане да пусти из затвора извјестан број њихових вођа и истакнутијих људи. Такмичу пуштени пуковник Зарија Вуксановић, мајор Радуле Кујовић, капетан Гаврило Радовић, капетан Јаков Јововић (ухапшен од Италијана под оптужбом да је умијешан у убиство Јована Рамовића, сепаратистичког команданта батаљона из Загараца), капетан Бранко Куклић, др Вукота Дедовић и други.³⁷ Иначе, већину четника који су се налазили у италијанским логорима и затворима у Црној Гори пустили су Њемци у другој половини септембра и почетком октобра 1943. године.

Ђ. Лашић је предузео и мјере за реорганизацију командовања на својој територији, али је у том погледу имао ограничену могућност. Команданти корпуса постављени су средином лjeta, а четничке снаге у беранском и бјелопољском срезу, као и на подручју Старог Раса (Саница), налазиле су се фактички под командом В. Лукачевића. Тако је Ђ. Лашић могао да изврши реорганизацију командовања (закључно са бригадама) само на територији андријевичког и колашинског среза. Пошто је командант Колашинске бригаде Лека Вујисић у борби против партизана био тешко рањен (непосредно уочи капитулације Италије), а нешто касније је и подлегао ранама, Ђ. Лашић је за заступника команданта Колашинске бригаде поставио поручника Миљана Мандића,³⁸ а ускоро затим за команданта бригаде постављен је капетан Га-

³⁴ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 60, од 11. септембра 1943.

³⁵ Исто, ЦГ—В—985, Наређење Ђ. Лашића бр. 38 од 10. септембра 1943.

³⁶ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 76, од 23. септембра 1943.

³⁷ Исто, ЦГ—В—1829, Писмо З. Вуксановића Ђ. Лашићу од 16. септембра 1943; АИИ—Т, IX 1а—73 (43), Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 48 од 11. септембра 1943; Исто, IX 16—91 (43), Извјештај Вождара С. Лукића Д. Михаиловићу од (16 септембра 1943. (препис).

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—427, Наредба Ђ. Лашића, стр. пов. бр. 34 од 10. септембра 1943.

Цјелокупну кореспонденцију са четничким снагама у Црној Гори у вријеме капитулације Италије Д. Михаиловић је обављао преко мајора Ђ. Лашића, са којим је непосредно прије тога успоставио директну и сталну радио-везу (делегат Врховне команде Р. Перхинек и специјални Михаиловићев изасланик В.Лукачевић, са којима је Дража Михаиловић такође имао сталну радио-везу, налазили су се у то вријеме у Врховној команди, која их је позвала уочи капитулације Италије).

Капитулација Италије затекла је Ђ. Лашића на обиласку шавничког среза. Због новонастале ситуације, он се по наређењу Д. Михаиловића вратио на свој терен.²⁷

На основу Михаиловићевог наређења (бр. 4135) од 10. септембра 1943. године, Ђ. Лашић је истог дана наредио најхитнију мобилизацију цјелокупног „национално исправног“ људства на територији Црне Горе.²⁸ Истовремено је наредио да се спријечи сваки покушај упада Њемаца у Црну Гору и да се у том циљу припреми рушење објеката на комуникацијама.²⁹ Међутим, Лашић је био свјестан чињенице да са расположивим снагама неће успјети не само да спријечи улазак Њемаца него ни да успостави четничку власт, па је четничким командантима у Црној Гори наредио да од италијанских власти захтијевају да се одмах пусте на слободу похапшени и интернирани четници, а затим да се италијанским трупима спријечи повлачење и да се приволе на сарадњу у борби против Њемаца.³⁰

Да би спријечио јачање народноослободилачког покрета, Лашић је наредио да се према „комунистима“ и тзв. унутрашњим непријатељима поступи најенергичније и предузме њихово уништење а затворени припадници народноослободилачког покрета да се преузму од Италијана и задрже у затворима под стражом „националних“ власти.³¹ Не мање Лашић се плашио и снажног антифашистичког расположења народних маса које је сјутрадан послје капитулације Италије букнуло широм Црне Горе. Због тога је инсистирао код Д. Михаиловића да хитно захтијева искрцавање Енглеза „јер може наступити хаос“.³² Инсистирање да се спријечи повлачење Италијана имало је за циљ, поред осталог, и одржавање „реда“.³³ Лашић је такође инсистирао код Д. Михаиловића да најхитније тражи да се Италијанима нареди да

²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића Ивану Ружићу стр. пов. бр. 55 од 12. септембра 1943.

²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића стр. пов. бр. 37 од 10. септембра 1943. достављено Б. Станишићу и Б. Ђукановићу.

²⁹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића И. Ружићу од 12. септембра 1943.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 61 од 11. септембра 1943.

³³ Исто, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића Б. Станишићу и Б. Ђукановићу од 10. септембра 1943.

остану у Црној Гори све до искрцавања западних савезника, јер „ак буду одступили доћи ће до највећих нареда“.³⁴

Да би одржао „ред и мир у народу“, Ђ. Лашић је 10. септембра прогласио опсадно стање на подручној му територији и наредио да становништво градова и села остане код својих кућа и „продужи своје редовне послове“.³⁵

У вези с наређењем Д. Михаиловића о општој мобилизацији, Ђ. Лашић је дјелимично успио да мобилише четничке снаге у андријевичком, беранском и колашинском срезу, као и у Кучима и Братоножићима, док му покушај у бјелопољском и шавничком срезу није успио.³⁶

Четницима је пошло за руком да наговоре Италијане да пусти из затвора извјестан број њихових вођа и истакнутијих људи. Тако су пуштени пуковник Зарија Вуксановић, мајор Радуле Кујовић, капетан Гаврило Радовић, капетан Јаков Јововић (ухапшен од Италијана под оптужбом да је умијешан у убиство Јована Рамовића, сепаратистичког команданта батаљона из Загараца), капетан Бранко Куклић др Вукота Дедовић и други.³⁷ Иначе, већину четника који су се налазили у италијанским логорима и затворима у Црној Гори пустили су Њемци у другој половини септембра и почетком октобра 1943. године.

Ђ. Лашић је предузео и мјере за реорганизацију командовања на својој територији, али је у том погледу имао ограничене могућности. Команданти корпуса постављени су средином љета, а четничке снаге у беранском и бјелопољском срезу, као и на подручју Старог Раса (Саница), налазиле су се фактички под командом В. Лукачевића. Тако је Лашић могао да изврши реорганизацију командовања (закључно са бригадама) само на територији андријевичког и колашинског среза. Пошто је командант Колашинске бригаде Лека Вујисић у борби против партизана био тешко рањен (непосредно уочи капитулације Италије), а нешто касније је и подлегао ранама, Ђ. Лашић је за заступник команданта Колашинске бригаде поставио поручника Миљана Мандића,³⁸ а ускоро затим за команданта бригаде постављен је капетан Га

³⁴ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 60, од 11. септембра 1943.

³⁵ Исто, ЦГ—В—985, Наређење Ђ. Лашића бр. 38 од 10. септембра 1943.

³⁶ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 76, од 23. септембра 1943.

³⁷ Исто, ЦГ—В—1829, Писмо З. Вуксановића Ђ. Лашићу од 16. септембра 1943; АИИ—Т, IX 1а—73 (43), Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 48 од 11. септембра 1943; Исто, IX 1б—91 (43), Извјештај Божицара С. Лукића Д. Михаиловићу од (16) септембра 1943. (препис).

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—427, Наредба Ђ. Лашића, стр. пов. бр. 34 од 10. септембра 1943.

Цјелокупну кореспонденцију са четничким снагама у Црној Гори у вријеме капитулације Италије Д. Михаиловић је обављао преко мајора Ђ. Лашића, са којим је непосредно прије тога успоставио директну и сталну радио-везу (делегат Врховне команде Р. Перхинец и специјални Михаиловићев изасланик В.Лукачевић, са којима је Дража Михаиловић такође имао сталну радио-везу, налазили су се у то вријеме у Врховној команди, која их је позвала уочи капитулације Италије).

Капитулација Италије затекла је Ђ. Лашића на обиласку шавничког среза. Због новонастале ситуације, он се по наређењу Д. Михаиловића вратио на свој терен.²⁷

На основу Михаиловићевог наређења (бр. 4135) од 10. септембра 1943. године, Ђ. Лашић је истог дана наредио најхитнију мобилизацију цјелокупног „национално исправног“ људства на територији Црне Горе.²⁸ Истовремено је наредио да се спријечи сваки покушај упада Немаца у Црну Гору и да се у том циљу припреми рушење објеката на комуникацијама.²⁹ Међутим, Лашић је био свјестан чињенице да са растоложивим снагама неће успјети не само да спријечи улазак Немаца него ни да успостави четничку власт, па је четничким командантима у Црној Гори наредио да од италијанских власти захтијевају да се одмах пусте на слободу похапшени и интернирани четници, а затим да се италијанским трупама спријечи повлачење и да се приволе на сарадњу у борби против Немаца.³⁰

Да би спријечио јачање народноослободилачког покрета, Лашић је наредио да се према „комунистима“ и тзв. унутрашњим непријатељима поступи најенергичније и предузме њихово уништење а затворени припадници народноослободилачког покрета да се преузму од Италијана и задрже у затворима под стражом „националних“ власти.³¹ Не мање Лашић се плашио и снажног антифашистичког расположења народних маса које је сјутрадан послје капитулације Италије букнуло широм Црне Горе. Због тога је инсистирао код Д. Михаиловића да хитно захтијева искрцавање Енглеза „јер може наступити хаос“.³² Инсистирање да се спријечи повлачење Италијана имало је за циљ, поред осталог, и одржавање „реда“.³³ Лашић је такође инсистирао код Д. Михаиловића да најхитније тражи да се Италијанима нареди да

²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића Ивану Ружићу стр. пов. бр. 55 од 12. септембра 1943.

²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића стр. пов. бр. 37 од 10. септембра 1943. достављено Б. Станишићу и Б. Ђукановићу.

²⁹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—995, Наређење Ђ. Лашића И. Ружићу од 12. септембра 1943.

³⁰ Исто.

³¹ Исто.

³² АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 61 од 11. септембра 1943.

³³ Исто, ЦГ—В—987, Наређење Ђ. Лашића Б. Станишићу и Б. Ђукановићу од 10. септембра 1943.

остану у Црној Гори све до искрцавања западних савезника, јер „ако буду одступили доћи ће до највећих нареда“.³⁴

Да би одржао „ред и мир у народу“, Ђ. Лашић је 10. септембра прогласио опсадно стање на подручној му територији и наредио да становништво градова и села остане код својих кућа и „продужи своје редовне послове“.³⁵

У вези с наређењем Д. Михаиловића о општој мобилизацији, Ђ. Лашић је дјелимично успио да мобилише четничке снаге у андријевичком, беранском и колашинском срезу, као и у Кучима и Братоножићима, док му покушај у бјелопољском и шавничком срезу није успио.³⁶

Четницима је пошло за руком да наговоре Италијане да пусте из затвора извјестан број њихових вођа и истакнутијих људи. Тако су пуштени пуковник Зарија Вуксановић, мајор Радуде Кујовић, капетан Гаврило Радовић, капетан Јаков Јововић (ухапшен од Италијана под оптужбом да је умишљан у убиство Јована Рамовића, сепаратистичког команданта батаљона из Загараца), капетан Бранко Куклић, др Вукота Дедовић и други.³⁷ Иначе, већину четника који су се налазили у италијанским логорима и затворима у Црној Гори пустили су Њемци у другој половини септембра и почетком октобра 1943. године.

Ђ. Лашић је предузео и мјере за реорганизацију командовања на својој територији, али је у том погледу имао ограничене могућности. Команданти корпуса постављени су средином љета, а четничке снаге у беранском и бјелопољском срезу, као и на подручју Старог Раса (Саница), налазиле су се фактички под командом В. Лукачевића. Тако је Лашић могао да изврши реорганизацију командовања (закључно са бригадама) само на територији андријевичког и колашинског среза. Пошто је командант Колашинске бригаде Лека Вујисић у борби против партизана био тешко рањен (непосредно уочи капитулације Италије), а нешто касније је и подлегао ранама, Ђ. Лашић је за заступника команданта Колашинске бригаде поставио поручника Миљана Мандића,³⁸ а ускоро затим за команданта бригаде постављен је капетан Га-

³⁴ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 60, од 11. септембра 1943.

³⁵ Исто, ЦГ—В—985, Наређење Ђ. Лашића бр. 38 од 10. септембра 1943.

³⁶ Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 76, од 23. септембра 1943.

³⁷ Исто, ЦГ—В—1829, Писмо З. Вуксановића Ђ. Лашићу од 16. септембра 1943; АИИ—Т, IX 1а—73 (43), Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 48 од 11. септембра 1943; Исто, IX 16—91 (43), Извјештај Вождара С. Лукића Д. Михаиловићу од (16) септембра 1943. (препис).

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—427, Наредба Ђ. Лашића, стр. пов. бр. 34 од 10. септембра 1943.

рило Радовић, (одмах по изласку из затвора).³⁹ За команданта Андријевичке бригаде Ђ. Лашић је поставио мајора Нику Вучелића, јер је садашњи командант Александар (Леко) Лалић у међувремену наменован за команданта Јуришне бригаде.⁴⁰ Међутим, Ђ. Лашић је већ сјутрадан, с „обзиром на прилике које сада владају у срезу андријевичком и жеље јединица, измијенио ову одлуку, па је А. Лалића оставио и даље за команданта Андријевичке бригаде, а за његовог заступника до повратка на своју територију одредио је поручника Матана Ацића, док је Н. Вучелић остао и даље командант сектора.⁴¹

Рачунајући да ће се четничке операције пренијети на Метохију и Горњи Бихор, тј. на подручје које се налазило у саставу тзв. „Велике Албаније“, Ђ. Лашић је предузео мјере да уреди командовање у том крају. Он је наредио да се формирају Баковичка и Рожајска четничка бригада и наименовао је њихове штабове. За команданта Баковичке бригаде постављен је бивши срески начелник и четнички војвода Вуксан Гојковић, а за команданта Рожајске бригаде капетан Драгиша Бајић.⁴² Према Лашићевој замисли, ове бригаде је требало формирати од избјеглица из тих крајева, с тим што је у надлежност Рожајске бригаде стављена Штавица из тутинског среза.⁴³

Поред особља у војним јединицама, Ђ. Лашић је у андријевичком колашинском срезу извршио и наименовање команданата мјеста, односно среза, среских начелника, шефова јавне безбједности и других војно-полицијских служби. Тако је за команданта мјеста у Андријевици наименован капетан Миливоје Зоњић, а за команданта среза Колуб Н. Микић.⁴⁴ За команданта среза Колашин Ђ. Лашић је наименовао поручника Мираша Милаића, а за његовог помоћника Вуксана Мечића. За команданта мјеста у Колашину наименован је судија Вуле Влаховић, а за команданта мјеста у Манастиру Морачи капетан Милутин Ђурђић, док је за команданта Сухопутне станице у Колашину наименован капетан Саво Перишић.⁴⁵ За среског начелника у Колашину наименован је бивши директор гимназије Новак Бошковић, за

³⁹ АИИ—Т, IX 1а—73 (43), и IX 1а—144 (43), Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 48 и стр. пов. бр. 56 од 11. и 12. септембра 1943. Истовремено је наименовано и стало командно особље Колашинске бригаде, односно колашинског среза. За помоћника команданата бригаде наименован је мајор Секула Влаховић, а за ђутанта поручник Милан Мировић. За команданте батаљона наименована су следећа лица: Горњоморачког — Милика Букилић, Доњоморачког — Михаило Ђлајић, Прекобрдског — Драгутин Ракочевић, Ровачког — Вук Бећковић, Колашинско-речинског — Петар Б. Влаховић, Липовског — Маријан Новаковић и за команданта Пољског батаљона — Бећир Томовић.

⁴⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1000, Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 46, од 23. септембра 1943.

⁴¹ Исто, ЦГ—В—1001, Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 63, од 23. септембра 1943.

⁴² Исто, ЦГ—В—998 и ЦГ—В—990, Наредбе Ђ. Лашића стр. пов. бр. 35 и стр. пов. бр. 50, од 10. и 11. септембра 1943.

⁴³ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—989 и 992, Наређење Ђ. Лашића Д. Бајићу стр. пов. бр. 42 и 46 од 11. септембра 1943.

⁴⁴ Исто, ЦГ—В—999, Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 47 од 22. септембра 1943; Исто, ЦГ—В—1368, Писмо Г. Микића Ђ. Лашићу од 8. октобра 1943. — Микић је након 15 дана поднио оставку на овај положај.

⁴⁵ Исто, ЦГ—В—994, Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 58 од 12. септембра 1943.

шефа јавне безбједности Милија Вујисић, а за шефа обавјештајне службе адвокат Вучета Минић.⁴⁶

Лашић је покушао да оствари непосредни утицај и у беранско срезу, па је наименовао свога човјека за команданта мјеста у Беранма.⁴⁷ Међутим, 14. септембра В. Лукачевић га је обавјестио да је према наређењу Драже Михаиловића (од 9. септембра) берански сре односно Лимски корпус, која су сачињавале 1. и 2. беранска и 1. и бјелопољска бригада, ушао у састав четничке команде Старог Рас која се налазила под његовом непосредном командом.⁴⁸

Бајо Станишић и Блажо Ђукановић су такође предузимали мјре да консолидују четничку организацију и учврсте власт у остали крајевима Црне Горе.

По налогу Драже Михаиловића, Ђукановић је средином септембра напустио Цетиње, задржао се краће вријеме у Љешанској нахији, а затим продужио у Бјелопавлиће, у намјери да се састане с Бајом Станишићем, Јаковом Јововићем и другим четничким командантима из овога краја.⁴⁹ То је у ствари било први пут да Б. Ђукановић напусти окупаторски блок и да званично пође „у шуму“. Ђукановић се са својом пратњом смјестио у Мартинићима, у чијој су се непосредној близини налазиле четничке снаге Јакова Јововића. По доласку у Мартиниће он је извршио преформирање штаба Главне националне команде. Преформирана Главна национална команда Црне Горе и Боке изгледала је овако: командант Блажо Ђукановић, прв помоћник пуковник Зарија Вуксановић, други помоћник Миро Божковић, начелник штаба Јаков Јововић, начелник интендантуре мајор Јанко Пајовић, ађутант Шпиро Стојановић, ордонас официр Војислав Вујовић, командант стана Пуниша Богичевић и руководилац пропагандног центра професор Милош Јововић.⁵⁰ Ускоро затим Дража Михаиловић је потврдио наименовање Б. Ђукановића за команданта Црне Горе и Санџака, с тим што је под његову команду ставио и Боку Которску, која се до тада по четничкој административној подјели налазила у саставу Херцеговине.⁵¹

Б. Ђукановић, Б. Станишић и остали четнички вође у централном, јужном и југозападном дијелу Црне Горе покушали су да реорганизују своје снаге у циљу успостављања „националне“ власти. Пошто су оне и у овим крајевима последице битке на Неретви преживљавале тешку кризу, Ђукановић и Станишић су потражили ослонац бившим југословенским жандармима, па су их позвали да се безусловно

⁴⁶ Исто, ЦГ—В—993/1, Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 60 од 12. септембра 1943.

⁴⁷ Исто, ЦГ—В—1275.

⁴⁸ Исто, ЦГ—В—1630, Обавјештење В. Лукачевића Ђ. Лашићу од 14. септембра 1943.

⁴⁹ АИИ—Т, IX 16—91 (43), Обавјештајни извјештај Божицара С. Лукића Ј. Михаиловићу (од 17. септембра 1943 препис).

⁵⁰ АИИ—Т, IX 1а—39 (43), Наредба Б. Ђукановића О. бр. 1 од 22. септембра 1943.

⁵¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—479, Обавјештење Главне команде за Црну Гору, Санџак и Боку Б. Станишићу од 6. октобра 1943.

но ставе на располагање четничким командантима.⁵² На тој основи Б. Станишић је успио да у никшићком срезу мобилише „неке нове батаљоне“.⁵³ Од новомобилисаних снага Станишић је формирао Вучедолску четничку бригаду (командант капетан Иван Јаничић), која је у свом саставу имала око 350 људи.⁵⁴ Све четничке снаге у овом срезу обједињене су у Никшићком корпусу, за чијег је команданта остављен мајор Бошко Павић.⁵⁵

У даниловградском срезу од јачих јединица постојали су Јуришнички батаљон Зетског четничког одреда под командом поручника Радивоја Војводића и једна група четника у Косовом Лугу и Мартинићима, јачине једног батаљона, која се прикупила око Јакова Јововића у његовом изласку из затвора. Постојало је и неколико мањих четничких група у Вражегрмцима, Загарчу и Команима, али су оне биле махом неорганизоване.⁵⁶ Већина бивших четника у овим крајевима пасивизирала се, изгубивши сваку наду у перспективу четничке организације. О томе говори и извјештај команданта Јуришног батаљона од 18. септембра 1943. године, у коме се истиче: „Спасоје (Радоњић, капетан, командант бившег Вражегрмског националног батаљона — примј. Р. П.) каже да не може да изда никакво наређење одлучно да се његова наређења не извршавају. Он је предложио да се све национално људство које је поуздано, издвоји и прикомандује Јуришном батаљону, да и то мало људства имамо на окупу и да се не изгуби из руку. Нисам сигуран да ће ово успјети али свакако ако их не запослимо изгубићемо их потпуно“.⁵⁷

Слична је ситуација била и у подгоричком срезу, гдје су у Кулама, Зети и Љешкопољу постојале мање и неорганизоване четничке групе и нешто већа група у Љешанској нахији. Четничке групе у близини Подгорице (Зета и Љешкопоље) нијесу могле предузети већу активност због непосредне близине њемачког окупатора, с којим још нијесу били регулисани односи.⁵⁸ Општој несигурности четника у овом срезу допринијело је и хапшење четничког мајора Васа Вукчевића од стране Њемаца, на сугестију локалних сепаратиста).⁵⁹

На тзв. ловћенском сектору ситуација за четнике била је повољна једино у Црмници, гдје се налазио четнички батаљон од 6 че-

⁵² Исто, НЧА, ЦГ—В—2255, Наређење Б. Станишића бр. 1075. мајору Павићу и др. од 11. септембра 1943.

⁵³ Исто, ЧА, ЦГ—В—472, Писмо Б. Ђукановића Блажу Гојнићу од 12. септембра 1943.

⁵⁴ Исто, ЦГ—В—1432, Извјештај штаба Вучедолске бригаде Б. Станишићу од 29. септембра 1943.

⁵⁵ Исто, ЦГ—В—400, Извјештај Б. Станишића Ђ. Лашићу од 23. септембра 1943; Исто, ЦГ—В—1434, Обавјештење Б. Павића Б. Станишићу од 2. октобра 1943 (препис).

⁵⁶ Исто, ЦГ—В—398, Извјештај Р. Војводића Б. Станишићу од 18. IX 1943; Исто, ЦГ—В—477, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 3. октобра 1943.

⁵⁷ Исто, ЦГ—В—398.

⁵⁸ Исто, ЦГ—В—477, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 3. октобра 1943.

⁵⁹ Исто, ЦГ—В—472, Писмо Б. Ђукановића Блажу Гојнићу од 12. септембра 1943.

та.⁶⁰ У Боки Которској постојала је такође једна мања група четник на чијем се челу налазио капетан Ђуро Иветић, командант Бокељске бригаде.⁶¹

Херцеговачки четници под командом Петра Баговића, на које се наслањале Станишићеве снаге, држали су Билећу и Требиње. Њима је после капитулације Италије пришао 14. домобрански пук чије сједиште било у Требињу.⁶²

Уопште узев, четничка организација у Црној Гори, а посебно на територији Баја Станишића, после капитулације Италије нашла се у врло неповољном положају. Поред других недаћа, није јој пошло за руком ни да побољша свој утицај у народу. Напротив, народне масе су све више прилазиле народноослободилачком покрету. То су уочили и четнички команданти. Један од њих, на примјер, обавјештава тачно дана Баја Станишића да партизани „сваким даном придобијају и увлаче у своје редове несвјесну младеж. Поред младежи има доста и зрелих људи, жена и дјеце који још вјерују у њихову побједу“.⁶³ Отуд се четнички команданти жале да је народ инертан, без заноса и безрбеног полета, да се због тога „слабо може покренути у борбу против комуниста“,⁶⁴ да се „нерадо покреће из својих племена“ итд.⁶⁵ То је још потпуније изражено у извјештају Станишићевог сарадника Радивоја Војводића: „Сами не вјерујете колико је дух код народа пао нарочито од када Радио Лондон хвали партизанске успехе у Далмацији. Ово убија морал и правим борцима идеалистима. Не треба оклевати. Моменат је за снажање за излаз из ове ситуације, која је по мом мишљењу постала веома критична“.⁶⁶ То потврђује и писмо Спасоја Радоњића Б. Станишићу: „Налазим се у најтежој и најмрачнијој ситуацији, јер се у овом несрећном народу не може ништа учинити да ваља. Све је клонуло духом, привидно се налази на лицу места, за борбу није, све се осећа усамљеним и нејаким и само размишља куда да се склоне. Да ти поштено речем за нас у ствари мало ко заријеже и мари и то само привидно... Да хоћемо ми Бјелопавлићи моћи бисмо се спасити, али нажалост нећемо, него имамо да доживимо најсрамнију капитулацију. Кумим те Богом, реци ми шта ћу, куда ћу и на који начин да поступим, јер чисто више полућех...“⁶⁷

⁶⁰ Исто; АИИ—Т, IX 1а—38 (43), Обавјештење Команде националних трупа среза барског од 13. септембра 1943.

⁶¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—479, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 6. октобра 1943.

⁶² Исто, ЦГ—В—400, Извјештај Б. Станишића Б. Лалићу од 23. септембра 1943.

⁶³ Исто, ЦГ—В—403, Извјештај Рад. Ђ. Лалића Б. Станишићу од 24. IX 1943.

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто, ЦГ—В—475, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 24. септембра 1943.

⁶⁶ Исто, ЦГ—В—398, Извјештај Радивоја Војводића Б. Станишићу од 18. септембра 1943.

⁶⁷ Четничка издаја у свјетлости докумената, 45.

Четничким командантима на челу с Бајом Станишићем било је без сумње јасно у каквој се ситуацији налазе, па су на разне начине покушавали да нађу неки излаз и да се одрже до искрцавања савезника. Чигледно да би добио у времену, Б. Станишић је са својим сарадницима покушао да поведе преговоре са руководством народноослободилачког покрета у Црној Гори ради споразума, наводно, о заједничкој борби против Немаца. Он је покушао да то оствари преко свога потчињеног команданта капетана Сима Мијушковића, који је 10. септембра 1943. послао опуномоћеника у Горње Поље (код Никшића) где се налазио Покрајински комитет КПЈ за Црну Гору и Боку.⁶⁸ Руководство народноослободилачког покрета у Црној Гори је цијенило да је то урађено по сугестијама Лондона, али је ПК КПЈ четничким представницима без обзира на то одговорио: „Никаких разговора и ти споразума нећемо са издајницима црногорског народа Бајом Станишићем, Ђорђем Лапићем, Симом Мијушковићем, и осталим бандитама који се налазе око њих. Сви остали четници могу прелазити на нашу страну, и да се заједнички под нашој командом боримо против Немаца“.⁶⁹ Та иста мисао поновљена је и у прогласу Главног штаба НОП Црне Горе за Црну Гору и Боку од 19. септембра 1943, у коме је одговор четничким вођама изражен симболично познатим стиховима: „Родио је да крст браниш, а сад си му ти злотвор; потурице, Омер-пашо, фидек ти је одговор“.⁷⁰ У овом прогласу заведени четници су поново поновани да ступе у Народноослободилачку војску.⁷¹

Одговор руководства народноослободилачког покрета био је савим логичан, јер би сваки споразум са главним колаборационистичким вођама у Црној Гори био компромитација НОП-а.

Али Бајо Станишић је и из таквог одговора покушао да извуче неку корист. Он је обавијестио партизана да је у име Драже Михаиловића предузео мобилизацију народа и позвао га да се врати кућама, а затим је о свему томе обавијестио потчињене команданте.⁷² Тај команда је Станишић предузео да би пред својим присталицама и народним масама могао оптужити руководство народноослободилачког покрета за продужетак братоубилачке борбе и поново, као и годину и по раније, истаћи да је та борба наметнута од стране партизана.⁷³ Том приликом Станишић је наредио потчињеним јединицама да се прекине сваки додир и веза националиста са партизанима; у противном — да се против сваког таквог лица, као и свих других грађана који би то учинили или би помагали партизана на било који начин, примијени

⁶⁸ АИРП—Б, бр. 18876/3—5 (4)3, Писмо ПК КПЈ Пеку Дапчевићу и Митру Бакићу од 10. септембра 1943.

⁶⁹ Исто; Зборник НОР, III, 5, док. 30. — Видјети о томе: Р. Пајовић, *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1943. године*, ЛИЧ, бр. 1, 1962, 56 и *Ликвидација црногорског четничког вођства у Острогу 1943. године...*, ИЗ бр. 2, 1965, 290.

⁷⁰ Зборник НОР, III, 5, док. 33.

⁷¹ Исто.

⁷² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—402, Наредбе Б. Станишића команданту Јуришног батаљона од 24. септембра 1943. (Наредбе је објављено у *Документима о издајству Д. Михаиловића*, док. 84).

⁷³ Исто.

најстрожа казна од стране пријетних војних судова.⁷⁴ Командантима четничких корпуса и бригада је наређено да најжесточије образују пријетне војне судове, који ће изрицати само смртне пресуде. Својим командантима Станишић је затим наредио да заведу најстрожију дисциплину у својим јединицама и да све случајеве недисциплине, панике и кукавичлука најстроже кажњавају. Посебно је наређено да с приликом сваког поновљеног напада партизана, ако при том погину или буде рањен, неко од националиста према породицама партизана или њихових симпатизера предузму најстрожије репресалије.⁷⁵

Из сачуваних докумената јасно се види да је став Баја Станишића, као и осталих четничких вођа у Црној Гори, према народноослободилачком покрету био крајње непријатељски и у вријеме покушаја преговора, као и прије прогласа Главног штаба од 19. септембра, од носног прије поменутог Станишићевог наређења од 24. септембра 1943. У ствари, и сада, као и раније, у основи четничког програма била је борба против народноослободилачког покрета. Тако свега четири дана после капитулације Италије Станишић је писао: „... ја сам уста у борбу против комуниста у фебруару прошле године. Главни ми је задатак био да очувам српски народ и да и даље водим борбу против њих. И данас, после свих ових догађаја стојим на истом стану вишту...“⁷⁶ Лашић је 10. септембра писао да према комунистима треб. поступити најенергичније и предузети њихово уништење.⁷⁷ Истог дана, када је Станишић послао преговараче у Главни штаб, односно Покрајински комитет, Б. Ђукановић је писао Блажу Гојнићу: *Упамти да једино имамо за непријатеља комунисте, и са њима енергичну борбу а према сваком другом бити пажљив*.⁷⁸ Два дана касније Б. Ђукановић је, такође, Б. Гојнићу, писао слично: „Обзиром на све изложено морамо сами да расчистимо своје питање:... ће доћеш објасни народу да се ми бијемо за Отаџбину а не они (тј. партизани — Р. П. и поред осталог послужи се у лијепој форми са одвођењем ових наших југословенских официра који су били затворени од окупатора“.⁷⁹

Почетком октобра Б. Ђукановић је наредио Б. Станишићу: „Борбу водити само против партизана, до њиховог коначног уништења и то не само писмену, већ и активним покретима“.⁸⁰ Свој став Б. Ђукановић је још потпуније формулисао и писму Божу Ђурашковићу од 5. октобра 1943: „Ми смо дигли устанак једино противу комуниста, јер нам је био циљ спасење народа. На томе становишту стојим и сада и борићемо се противу комуниста до нашег или њиховог истребљења. Та борба, с обзиром на акције комуниста, довољна је за нас, и ако успијемо да се до ослобођења отресемо комуниста и успоставимо на-

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Четничка издаја у свјетлости докумената, издање ЦАСНО 1944, 43, Писмо Б. Станишића Јеврему Шаулићу од 12. септембра 1943; Видјети: Р. Пајовић *Формирање „националне“ организације Баја Станишића*, ИЗ, бр. 4, 1966, 723.

⁷⁷ АВИИ, ЦГ—В—987, Наређење Б. Лашића Б. Станишићу.

⁷⁸ Исто, ЦГ—В—471, Писмо Б. Ђукановића Б. Гојнићу од 10. септембра 1943.

⁷⁹ Исто, ЦГ—В—472, Писмо Б. Ђукановића Б. Гојнићу од 12. септембра 1943.

⁸⁰ Исто, ЦГ—В—477, Наређење Б. Ђукановића од 3. октобра 1943.

ионалну власт, ми смо извршили своју дужност према Краљу и према Отаџбини“.⁸¹

Четници су, разумије се, истовремено изводили и оружане акције против снага народноослободилачког покрета. Њих је било толико много да их нема потребе набрајати.⁸²

Према томе, став четничког вођства у Црној Гори, као ни у цијелој земљи није се мијењао у односу на народноослободилачки покрет, већ је остао исти и непосредно после капитулације Италије, без обзира на Станишићеве покушаје да преговара, пошто је то био само његов тактички потез.

Однос четника и Италијана у првим данима после капитулације Италије

Четничка Врховна команда је наредила четничким командантима у Црној Гори и Херцеговини да са италијанским командантима ступе у директну везу а све италијанске гарнизоне позову на сарадњу у борби против партизана, као и против Њемаца — уколико дође до борбе са њима.⁸³

У упутствима датим четничким командантима у Црној Гори исказано је да се Италијанима пружи помоћ уколико би ступили у везу са Њемцима, с тим да они укажу помоћ четницима у оружју, муницији и храни.⁸⁴ Четничком вођству је било особито стало да дође у посјед италијанског оружја, не само зато што им је оно било потребно, већ и због тога да не би пало у руке партизанима.⁸⁵

Четничким командантима у Црној Гори такође је наређено да се Италијанима стави у изглед безбједан повратак у домовину.⁸⁶ Међутим, наређено им је да сви аранжмани с Италијанима буду без икаквих писмених уговора,⁸⁷ како би се на тај начин избио „последњи дуг из руку комуниста за оптужбу за сарадњу са непријатељем“.⁸⁸ Поред тога, четничка Врховна команда је наредила четничким командантима у Црној Гори да путем летака објасне народу једноипододишњу сарадњу с италијанским окупатором, и да се кажу да су то Италијани „припремани“ за борбу против Њемаца и усташа.⁸⁹

Шеф британске мисије код Драже Михаиловића пуковник В. С. Беили добио је од своје владе налог да ступи у везу са командантима

⁸¹ Исто, ЦГ—В—478.

⁸² Видјети о томе: З. Јакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОВ у Црној Гори 1941 — 1945*, Хронологија догађаја, Титоград 1963, 410—423.

⁸³ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша, ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића Б. Лашићу бр. 4137 од 10. септембра 1943.

⁸⁴ Исто, Депеша Д. Михаиловића Б. Лашићу бр. 4129 и 4137 од 9. и 10. септембра 1943.

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Исто, Депеша Д. Михаиловића Б. Лашићу бр. 4137 од 10. септембра 1943.

⁸⁷ Исто, Депеша Д. Михаиловића Б. Лашићу бр. 4129 од 9. септембра 1943.

⁸⁸ Исто, Депеша Врховне команде Б. Лашићу бр. 4337 од 15. септембра 1943.

⁸⁹ Исто.

италијанских јединица у Црној Гори и Санџаку, да им саопшти одлуку о капитулацији и услове примирја и да их приволи да приђу четничким одредима и да отпочну борбу с Њемцима или да предају оружје четницима.⁹⁰ По договору с Д. Михаиловићем, он је кренуо 9. септембра у Беране, гдје се налазио штаб најближе италијанске дивизије (Венеција).⁹¹ Са пуковником Беилијем у Беране су пошли Војислав Лукачевић, Рудолф Перхинец и Саво Вукадиновић, са пратњом од 30 четника. Лукачевићу, Перхинеку и Вукадиновићу четничка Врховна команда је додијелила и посебне задатке.⁹² В. Лукачевић је пошао у Црну Гору са овлашћењима личног делегата Драже Михаиловића.⁹³ Перхинека је непосредно прије капитулације Илије Михаиловић повукао са дужности делегата Врховне команде у Црној Гори, пошто није могао помоћи у рјешењу личне мржње између В. Лукачевића и Ђ. Лашића; уз то није ни сматран као подесна личност за то подручје, а осим тога и сам се плашио да ће га антагонистичке вође ликвидирати.⁹⁴ Михаиловић је намјеравао да Перхинека пошаље у Словенију, али су га у томе омели догађаји настали капитулацијом Италије, па га је, најзад, поставио за начелника Лукачевићевог штаба. Намјесто Перхинека, за делегата Врховне команде за Црну Гору, Санџак и Албанију Д. Михаиловић је поставио Сава Вукадиновића, са задатком да формира четничке герилске групе, контролише спровођење четничке политике и врши финансијску контролу код четничких јединица на том подручју.⁹⁵

О одласку специјалне британско-четничке мисије у Беране Д. Михаиловић је обавијестио Ђ. Лашића и наредио му да је сачека у Заостру.⁹⁶

На путу кроз Санџак В. Лукачевић је наредио мобилизацију 1. и 2. милешевског корпуса. У међувремену дјелови 118. њемачке дивизије запосјели су Пријепоље и разоружали италијански гарнизон који се у њему налазио. Пошто је пут до Берана био дуг а плашећи се да ће Њемци прије стићи и разоружати Венецију, В. Лукачевић и В. С. Беили су одлучили да са Нововарошком четничком бригадом која се налазила у близини нападне њемачке снаге у Пријепољу (које нијесу биле нарочито бројне), рачунајући да ће успјети да заплијене какво моторно возило којим би се пребацили до Берана.⁹⁷ Четници су напали Пријепоље у зору 12. септембра. Два четничка напада Њемци су одбили, а за трећи четници нијесу имали прилике, јер су се Њемци евакуисали у правцу Пљеваља. Четници су затим извршили напад на зачеље њемачке колоне и заплијенили неколико камиона, путничких

⁹⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 20. марта 1945; Исто, »Sword« party.

⁹¹ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4135 од 10. септембра 1943; РСУП—Т, »Sword« Party,

⁹² РСУП—Т, »Sword« party.

⁹³ Исто.

⁹⁴ Исто.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4135. од 10. септембра 1943.

⁹⁷ Исто.

аутомобила и мотоцикла, којима је британско-четничка мисија наставила пут за Беране. У Беране је стигла 14. септембра.⁹⁸

Са командантом дивизије *Венеција* генералом Оксидијом (Oxilia) разговарао је пуковник В. С. Беили, а затим четнички команданти В. Лукачевић, Ђ. Лашић, С. Вукадиновић, Р. Перхинец и други. Том приликом Оксидија је изјавио да је вољан да се прикључи четницима и дао је пристанак на борбу против Њемаца и партизана.⁹⁹ Међутим, разговор с италијанским командантом имао је више начелан карактер, јер појединости нијесу прецизиране. Четнички команданти су изражавали сумњу у италијански борбени морал и расположење за борбу. Зато је Лашић предлагао да се разоружа италијански гарнизон у Андријевици, а Лукачевић да се разоружа комплетна дивизија *Венеција*, па је наредио да се за то припреми план.¹⁰⁰ Командант дивизије *Венеција*, пак, није вјеровао у четничку оружану снагу нити у могућност њихове заштите, па због тога није ни пристао на разоружање својих трупа. Пуковник В. С. Беили, који је био у сталној радио-вези са својом владом, објаснио је четничким командантима да ће код Д. Михаиловића ускоро доћи нови шеф британске мисије (генерал Армстронг) са пуним овлашћењима своје владе, који ће дефинитивно уредити питање приласка италијанских трупа четницима.¹⁰¹ Ипак, он је увјеравао четничке команданте да Италијани намјеравају да се боре и да се мора припремити јединствен план за акцију против Њемаца, па је одлучено да Ђ. Лашић уз помоћ Италијана држи комуникације Андријевица — Пећ и Андријевица — Подгорица и поруши путеве на овој просторији док је В. Лукачевић са ударним корпусом добио специјалан задатак.¹⁰²

Бајо Станишић је такође предузео мјере да благовремено успостави контакт са својим бившим савезницима Италијанима. Он је већ 9. септембра овластио своје сараднике мајора Бошка Павића, адвоката Бошка Бојовића, Радосава Бошковића и Стева Јовићевића да у његово име преговарају са командом италијанских трупа у Никшићу.¹⁰³ Преко својих опуномоћеника Станишић је 13. септембра успоставио контакт са командантом италијанске дивизије *Тауринензе* у Даниловграду. Од италијанског команданта затражио је да све резерве оружја и хране склони од Њемаца и пребаци у Павковиће и Виноје, изразивши спремност да му пружи војничку помоћ и узме у заштиту целокупно његово људство у случају потребе. „Вјерујте мојој речи“ —

⁹⁸ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—4, Распис Д. Михаиловића од 15. септембра 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—103, Обавјештење Горског штаба 148 (команда Старог Раса) бр. 29 од 17. септембра 1943.

⁹⁹ Генерал Оксидија је прије наименовања за команданта дивизије *Венеција* био шеф италијанске Војне мисије при НДХ у Загребу (АВИИ, НАВ—Н—Т—77, Ф. 895/5646455, Извјештај Њемачке војне мисије у Загребу ОКВ стр. пов. бр. 315/41 од 5. октобра 1941.

¹⁰⁰ РСУП—Т, »Sword« party; Исто, Записник о саслушању В. Лукачевића од 25. марта 1945.

¹⁰¹ Исто, Записник о саслушању В. Лукачевића од 25. марта 1945.

¹⁰² РСУП—Т, »Sword« party.

¹⁰³ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—354.

писао је Станишић, „да се Вама и Вашим војницима неће и не може ништа догодити, што се неће догодити мени и мојим војницима“.¹⁰⁴

Главнина дивизије *Тауринезе* повукла се у правцу Црквица у тежњи да се што прије домогне јадранске обале, док су три батаљона из њеног састава прешла на страну четника Б. Станишића. Један од тих батаљона (Аоста) послје краћег времена придружио се својој главнини, да би нешто касније са дјеловима дивизије прешао на страну партизана, док су се остала два смјестила — један на терену Мартинића и Гостиља, а други у рејону Острога. Б. Ђукановић, Б. Станишић и остале четничке вође очекивали су од италијанских снага које су прешле на њихову страну много, како у погледу наоружања тако и у војничком погледу, јер је алпијска дивизија *Тауринезе* сматрана за једну од најелитнијих италијанских дивизија. Међутим, очекивања им се нијесу испунила. Њих су почели узнемиравати партизани, један дио су и разоружали (код Гостиља, 23. септембра), а ускоро затим и Њемци. Чим су сазнали за прилазак италијанских батаљона четницима, Њемци су извршили покрет са једном моторизованом јединицом у правцу Острога, у намјери да их заробе и разоружају. Станишићев штаб, који се налазио у Острогу, благовремено је обавијештен о њемачком покрету и намјерама, па су се и четници и Италијани склонили у рејону села Купинова, далеко од комуникација. Њемци су затим из села Загорка гађали артиљеријом купинска брда, а авијацијом су надлијетали територију лијево од ријеке Зете и бацали летке у којима су позивали италијанске војнике да се предају пријетећи репресалијама свакоме ко им пружа помоћ.¹⁰⁵ Послије тога код четника је завладала бојазан да ће Њемци наставити с акцијом против Италијана који су прешли на њихову страну. Уз то, ни народ их није радо гледао у својој средини, јер их је требало хранити, а постојала је и опасност да Њемци због њих могу извршити репресалије, па је четничко вођство у овом крају (Б. Ђукановић, Б. Станишић, Ј. Јововић и др.) констатовало да је даљи боравак Италијана код њих немогућ.¹⁰⁶ Како је борбени морал Италијана био на ниском нивоу, Б. Ђукановић и његови помоћници сматрали су да им они представљају баласт. Одлучено је да се италијански батаљони, уз пратњу, пребаце у Васојевиће, у састав дивизије *Венеција*.¹⁰⁷ Међутим, у међувремену је дошло до промјене ситуације, па су италијански батаљони, пошто су дјелимично разоружани, послати у Подгорицу, гдје су Њемци разоружали онај остатак, а затим све интернирали.

¹⁰⁴ Исто, ЦГ—Х—356, Писмо Б. Станишића команданту дивизије *Тауринезе* од 13. септембра 1943.

¹⁰⁵ *Глас непокорене Југославије* бр. 13, од 1. априла 1944. (напис Петра Радоњића, Како су изгинули прваци Црне Горе); Р. Пајовић, *Ликвидација црногорског четничког вођства у Острогу 1943...*, ИЗ, 2, 1965, 288.

¹⁰⁶ АИИ—Т, IX 1а—75 (43), Писмо Б. Ђукановића Ј. Јововићу од 1. октобра 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—484, Писмо Б. Ђукановића Ј. Јововићу (без датума).

¹⁰⁷ Исто, Р. Пајовић, н. дј., 288—289.

*Однос четника у Црној Гори према Њемцима у првим данима послвије
капитулације Италије*

Првих дана послвије капитулације Италије четничке вође у Црној Гори тактизирали су према Њемцима (као и према партизанима), иако је Брховна команда у својим директивама наговјештавала борбу против њих. Истина, такав став четничке Врховне команде имао је само декларативан карактер, јер до борбе четничких снага против њемачког окупатора није ни дошло ако се изузму двије-три ~~старе~~ акције. *договор*

Четничко вођство у Црној Гори је покушавало да са Њемцима направи прећутни договор о ненападању, како би добило у времену и припремило се за дочек савезника, прије свега организационо, а затим и у погледу обрачуна са снагама народноослободилачког покрета.

У писму Јеврему Шаулићу, председнику квислиншке општине у Никшићу, Б. Станишић је 12. септембра 1943. године писао да је издао налог свим својим јединицама да никако не нападају њемачке војнике који су крећу по „својој територији“.¹⁰⁸ Истовремено је молио Шаулића да оде до команданта њемачких трупа у Никшићу и да му саопшти ову одлуку и објасни његов став, као и то да их замоли да га не сметају у „овом започетом послу“.

У писму Блажу Гојнићу од 10. септембра Б. Ђукановић преноси директиву Д. Михаиловића: „Сваки утицај 22 (у овом случају ово је шифра за Њемце — примј. Р. П.) спречити у Црној Гори оружјем“, а одмах затим додаје своју мисао: „Ово ти Блажо схвати на начин који одговара нашим приликама“, као и упозорење: „Буди паметан и трезвен као и до сада, па ће све бити како треба“.¹⁰⁹

У вези с наређењем Д. Михаиловића о рушењу комуникација, што би било уперено против Њемаца, Б. Ђукановић је упозорио Б. Станишића: „Рушење комуникација припремите, али још не изводите, док се не даде знак од В. К., који ће бити упућен лично Вама или мени“.¹¹⁰

Очекујући да ће Њемци напустити Никшић, Б. Ђукановић је препоручио Б. Станишићу да дијелом својих снага заузме погодне положаје у непосредној близини града, како би га благовремено запосио, али га је при том упозорио: „Код ове акције водити добро рачуна о Њемцима, те да не би дошли у додир са њима, пошто се бојим да то не би изазвало оружани сукоб, који морамо избјежавати“.¹¹¹

Међутим, став Б. Ђукановића према Њемцима најјасније је изражен у једном писму с почетка октобра 1943. године. У том писму се каже: „Ми не мислимо и не можемо да се боримо противу Њемаца, јер би се тиме довео наш народ до коначне пропасти, а то нама није циљ... и када би хтјели, не можемо од комуниста, са којима ћемо се борити

¹⁰⁸ Четничка издаја у свјетлости докумената, 43.

¹⁰⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—471.

¹¹⁰ Исто, ЦГ—В—475, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 24. септембра 1943.

¹¹¹ Исто, ЦГ—В—477, Обавјештење Б. Ђукановића Б. Станишићу од 3. октобра 1943.

до последње капи крви. Свјесни смо да се на двије стране не може водити борба, а упасти између двије ватре може само лудак. Легализацију не могу одобрити, већ са средствима са којима се располаже има се наставити борба против комуниста и само против комуниста.¹¹²

Б. Ђукановић је такође нашао начина да Њемце упозна са својим ставом и да их обавијести да нема намјеру да их напада.¹¹³

Ово је у ствари била прва фаза сарадње с Њемцима, која се одвијала илегално, преко појединих повјерљивих личности. Друга фаза (отворена сарадња) наступила нешто касније.

Однос Ђорђија Лашића и Војислава Лукачевића Покушај формирања четничког летећег корпуса

На основу повјерљивих обавјештења и једног Черчиловог говора преко британског радија у коме је помињао Црногорце, Дража Михаиловић је непосредно уочи капитулације Италије закључио да ће се западни савезници у најскорије вријеме искрцати баш у Црној Гори.¹¹⁴ У вези с тим он је предузео одређене припреме. На сугестију британског пуковника В. С. Беилија, Д. Михаиловић је одлучио да се од четничких снага из Црне Горе формира летећи корпус који би се налазио под непосредном командом Врховне команде и који би дјествовао по њеним инструкцијама, а оружјем би га снабдијевали Британци.¹¹⁵ Према Михаиловићевој наредби, у састав тога корпуса требало је да уђу: Јуришни батаљон Милоша Павићевића, Дечанска летећа бригада Вуксана Гојковића и санџачке „јуришнице“ под командом В. Лукачевића. За команданта летећег корпуса, који је требало да има око 2.000 четника, наменован је В. Лукачевић. Највјероватније је да је баш у вези с тим, непосредно уочи капитулације Италије, Д. Михаиловић позвао Лукачевића у Врховну команду.

Чим је објављена вијест о капитулацији Италије, Д. Михаиловић је са В. С. Беилијем, послао у Беране и В. Лукачевића, са задатком, поред осталог, и да наредбу о формирању летећег корпуса спроведе у дјело.¹¹⁶ Међутим, капитулација Италије и убјеђење да ће она убрзати савезничко искрцавање на источној јадранској обали утицали да Михаиловић своју одлуку о формирању летећег корпуса дијелом измијени, односно допуни.¹¹⁷ Он је, наиме, наредио да Лукачевић са Летећим корпусом прокрстари цијелу Црну Гору, подстакне мобилизацију људства кроз крајеве куда буде прошао и избије на

¹¹² Исто, ЦГ—В—478, Писмо Б. Ђукановића Божу Ђурашковићу од 5. октобра 1943. године.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша, ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића, Ђ. Лашићу бр. 3968 и 4019 од 2. и 3. септембра 1943.

¹¹⁵ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4058 од 5. септембра 1943; РСУП—Т, »Sword« party.

¹¹⁶ РСУП—Т, »Sword« party.

¹¹⁷ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша, ЦГ—8, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4140 од 10. септембра 1943.

Јадранско море.¹¹⁸ На другој страни наредио је Бају Станишићу да ухвати везу с Петром Баћевићем и да заједничким снагама дјејствују ка Билећи, Прахову и Боки Которској и спријече прикупљање партизана у Боки.¹¹⁹ Овај задатак он је сматрао веома важним, па је послао Захарија Остојића у штаб Петра Баћевића, а делегату Врховне команде Саву Вукадиновићу наредио да са радио-станицом пређе на територију Баја Станишића.¹²⁰

Са Михаиловићевом идејом, односно наредбом о формирању Летећег корпуса, није се никако слагао Ђорђе Лашић. Томе је свакако допринијела и нетрпељивост између Лашића, с једне, и Михаиловићевог личног изасланика Војислава Лукачевића и делегата Врховне команде Рудолфа Перхинека, с друге стране. Лукачевићево и Перхиново повлачење са тог терена, крајем августа 1943. године, Лашић је сматрао личним тријумфом. Ускоро по њиховом одласку он је потчињеним старјешинама издао наредбу у којој је ову двојицу индиректно назвао самозваним делегатима, који су без његовог знања вршили некакве организације и на тај начин уносили забуну међу четнике. У вези са том „нездравом и штетном појавом“, Лашић је наредио да све четничке старјешине на његовој територији слушају само његова наређења и ничија више, иначе ће бити узети на одговорност и смијењени с дужности, а све „самозване делегате, изасланике или опуномоћнике лишити слободе и спровести у Штаб Источног фронта Црне Горе ради даљег поступка са истима“. Што се пак тиче „правих“ делегата Драже Михаиловића, Лашић је истакао да они искључиво служе за везу између Врховне команде и њега.¹²¹

Тако је Лашић ријешио да енергично сузбије сваки утицај делегата Врховне команде на четнике у том крају и да постане суверени господар у захвату горњих токова Таре и Лима. Међутим, наредбу о формирању летећег корпуса он је схватио као одузимање елитних четничких јединица испод његове команде и, још горе, издвајање беранског и бјелопољског среза испод његове власти.¹²² Због тога је обавијестио Дражу Михаиловића да се не слаже са формирањем јуришног корпуса, истичући да би издвајањем овог корпуса испод његове команде он био онемогућен у даљем раду, а затим је додао да за то нема ни довољно снага, истичући да једна од „бригада“ које би требало да уђу у састав корпуса, тј. Дечанска бригада Вуксана Гојковића, у ствари и не постоји, јер има свега 20 људи.¹²³ У свему томе Лашић је видео депрадирање његове функције, па је одлучно протестовао

¹¹⁸ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4273 и 4421 од 14. и 18. септембра 1943.

¹¹⁹ Исто, Депеша Д. Михаиловића Ђ. Лашићу бр. 4238 од 11. септембра 1943.

¹²⁰ Исто, Депеша Врховне команде бр. 4375 од 16. септембра 1943; *Зборник НОР*, III, 5, док. 61, Извјештај Штаба 3. дивизије 2. ударном корпусу од 29. септембра 1943.

¹²¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—983, Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 31 од 6. септембра 1943.

¹²² Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 9. септембра 1943.

¹²³ Исто.

код Д. Михайловића, истичући да је раније од њега све узето и дато Павлу Ђуришићу, а сада се опет узима и даје Перхинеку и Лукачевићу. Захтијевајући да му се на „повереној територији“ остави пуна слобода и да му се у посао нико не мијеша, он је писао Д. Михайловићу: „Непрекидно ми се чине дрске увреде, али на то не бих много полагао да то нема штетне последице по опште ствари“.¹²⁴

Лашић је био огорчен када је обавијештен да Лукачевић и Перхинеке поново долазе, и то у тако важну мисију. Он није пропустио да то поново изрази Д. Михайловићу.¹²⁵

Када је видео да Лукачевић и Перхинеке преговарају са командом дивизије Венеција, Лашић је оштро протествовао код Михайловића: „Старошинско особље поставља и смењује се без мога знања и одобрења. Преговара се са Италијанима независно са мојим циљем и вашим наређењима. Ово не само да нећу одобрити него ћу онемогућити јер се само по моме наређењу може радити што се тиче мени потчињених старјешина а сва ваша наређења да иду преко мене“.¹²⁶ У вези са тим Лашић је по трећи пут захтијевао да се „свима“ нареди да се само њему потчинс и раде само по његовим наређењима и упутствима, да му се омогући обилазак читаве његове територије ради „правилне организације и припремања за предстојеће и хитне задатке“ и да се измијени одлука о формирању корпуса.¹²⁷ У противном, истакао је Лашић, он неће моћи да спречи рђаве последице.¹²⁸

Дражу Михайловића је изненадило овакво држање Лашића, тим прије што је тога човјека сам изабрао за сарадника и што га је сматрао једним од најпоузданијих људи у Црној Гори. Због тога га је оштро укорио и наредио му да се споразумије са Лукачевићем. Михайловић је одговорио да јуришни корпус мора да се формира, да затим мора избити на Јадранско море и да са њим мора да се бори и „Стара Црна Гора“.¹²⁹ Да би Лашићу задовољио сујету и разбио бојазан од ривалства, предложио му је да крене и сам са Лукачевићем и Летећим корпусом према мору.¹³⁰

Међутим, до формирања летећег корпуса ипак није дошло, јер је долазак јединица Другог ударног корпуса дефинитивно измијенио ситуацију у корист народноослободилачког покрета. Михайловићева интервенција није помогла ни у погледу сређивања односа између Лашића и Лукачевића. Истина, до извјесног побољшања јест дошло, али не на инсистирање Д. Михайловића већ услед опасности која је за четнике настала појавом снага Другог ударног корпуса НОВЈ; у суштини, међутим, у односима између Лашића и Лукачевића остао је и даље дубок јаз, који они неће премостити.

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ Исто, Депеша Ђ. Лашића Ђ. Михайловићу бр. 65 од 12. септембра 1943.

¹²⁶ Исто, Депеша бр. 72.

¹²⁷ Једино се у овој Лашићевој депеши помињу два јуришна корпуса, док се из свих Михайловићевих депеша види да се ради о једном корпусу.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ Исто, Књига примљених депеша, ЦГ—8, Депеша Д. Михайловића Ђ. Лашићу бр. 4421 од 18. септембра 1943.

¹³⁰ Исто.

Долазак јединица Другог ударног корпуса у Црну Гору и разбијање четника „источног фронта“

Свега два дана после је капитулације Италије (10. септембра), одлуком Врховног штаба формиран је у рејону Фоче Други ударни корпус, у чији састав су ушле Друга пролетерска (Друга српска пролетерска, Друга далматинска и Трећа санџачка бригада) и Трећа ударна дивизија (Четврта црногорска пролетерска, Пета црногорска и Десета херцеговачка бригада). Сјутрадан по формирању штаб Другог ударног корпуса (командант Пеко Дапчевић, политички комесар Митар Бакић, начелник штаба Рудолф Приморац) наредио је Другој пролетерској бригади да одмах предузме наступање у правцу Санџака, а Петој црногорској бригади у правцу Црне Горе (правцем Изгори — Голија — Бањани).

Друга пролетерска бригада је одмах по добијању ове заповијести предузела марш у Санџак. У току ноћи 12/13. септембра њене јединице су напаале четничко упориште у селу Заборак, идуће ноћи разбиле су четничке снаге које су се налазиле на Мослаку, у току 16. септембра разбиле су једну четничку колону на комуникацији Шаховићи (Томашево) — Пљевља, а 18. септембра увече избиле су надомак Пљеваља.¹³¹

Због новонастале ситуације, Лукачевић је на брзину мобилисао извјесне четничке снаге у Санџаку и 22. септембра опсио Пљевља.¹³² Друга пролетерска и дјелови обновљене Треће санџачке бригаде ослободили су истог дана Пљевља и одбацили Лукачевићеве снаге према Михајиловици, Јабуци и Црном врху.¹³³

Чим је обавијештен о појави јачих партизанских снага у рејону Пљеваља, Дража Михаиловић је наредио Ђ. Лашићу да предузме покрет у правцу Пљеваља и притекне у помоћ Лукачевићу, истичући да „најбоља одбрана Васојевића јесте да сви крену на Пљевља“.¹³⁴ Ђ. Лашић је 19. септембра наредио да Јуришна бригада и дјелови Коланинске и 1. и 2. бјелополске бригаде изврше припреме за покрет у правцу Пљеваља.¹³⁵ За вријеме кратког боравка у бјелополском срезу, он је предузео мјере за увршћење четничке власти. Том приликом поставио је команданте мјеста у Павином Пољу (капетан Саво Ракочевић) и Шаховићима (Вук М. Томовић).¹³⁶

У зору 24. септембра Ђ. Лашић је са 800 својих четника извршио покрет у правцу Пљеваља у двије колоне, и то једном, правцем

¹³¹ Зборник НОР, I, књ. 16, док. 33, Билтен бр. 1 Обавјештајног центра 2. ударног корпуса од 21. септембра 1943.

¹³² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1661, Извјештај В. Лукачевића Ђ. Лашићу (без датума).

¹³³ Исто; Зборник НОР, I, 16, док. 35, Извјештај Штаба 2. пролетерске дивизије од 23. септембра 1943.

¹³⁴ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша, ЦГ—8, Депеша ВК бр. 160 од 25. септембра 1943.

¹³⁵ Исто, ЦГ—В—998.

¹³⁶ АИИ—Т, IX 1а—74 (43), Наредба Ђ. Лашића стр. пов. бр. 61 од 19. септембра 1943.

Бијело Поље — Плавче брдо — Коврен, а другом колоном десном обалом Таре правцем Мојковац — Барице — Крупице — Маоче. Пошто је у путу обавијештен о тешкој ситуацији код Лукачевића у рејону Јабукe и Камене горе и о продору дјелова Друге пролетерске и Треће санџачке бригаде у правцу Пријепоља, Лашић је са 300 четника предузео покрет у правцу Камене Горе, да би партизанима ударио у леђа.¹³⁷ Са овим снагама Лашић је прошао преко Камене Горе и код Јабукe, из засједе, напао један партизански батаљон који се кретао у правцу Пријепоља. Том приликом су погинули прослављени партизански бомбаш Бошко Буха и командант болнице Друге пролетерске бригаде Богдан Радан.¹³⁸ Међутим, Лашићеве и Лукачевићеве снаге нијесу успјеле да зауставе продор јединица Друге пролетерске и Треће санџачке бригаде, које су 25. ослободиле Пријепоље, а ноћу 29/30. септембра Бијело Поље.¹³⁹

Наредбом од 19. септембра штаб Другог ударног корпуса је наредио Другој далматинској и Четвртој пролетерској бригади, које су од 12. до 19. септембра, као посебна маневарска група, имале специјални задатак јужно од Сарајева, да своје снаге усмјере у правцу Колашина и Берана.¹⁴⁰ У вријеме док се главнина Лашићевих снага налазије у рејону Јабукe, Четврта пролетерска бригада је 26. септембра извршила марш из рејона Боана и из покрета ослободила Колашин (26/27. септембра), који су држали слабије четничке снаге „Источног фронта“, и 83. батаљон италијанске дивизије Венеција. Четници су се повукли у правцу Берана, а италијански батаљон се предао, пошто му је претходно загарантовано да му се наоружање неће узети. Овај батаљон је затим комплетан прешао на страну НОВЈ.¹⁴¹

Колашин је дуго времена представљао главну четничку тврђаву у Црној Гори и значај појам њихове снаге и моћи. Његовим ослобођењем наједном су отворена врата за даље наступање снага Другог ударног корпуса према Беранама и Андријевици. Доскорашњи делегат Врховне команде а затим Лукачевићев начелник Рудолф Перхинек, који се са штабом налазио у селу Долац код Берана, затражио је од Драже Михаиловића да Лашићу и Лукачевићу нареди да се са својим снагама хитно пребаце у рејон Колашина, како би се организовала одбрана беранског и андријевичког среза.¹⁴²

Чим је обавијештен о ситуацији код Колашина, Лашић се са својим снагама одмах пребацио у Васојевиће и 30. септембра са око

¹³⁷ Исто, Књига послатих депеша, ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 83 од 25. септембра 1943.

¹³⁸ *Зборник НОР*, I, 16, док. 39, Извјештај Штаба 2. пролетерске бригаде од 30. септембра 1943.

¹³⁹ Исто, док. 38, Извјештај Штаба 2. пролетерске бригаде од 26. септембра 1943; и док. 40, Извјештај политкома 3. санџачке бригаде од 30. септембра 1943.

¹⁴⁰ Нико Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, Београд („Војно дело“) 1955, 46—58.

¹⁴¹ *Зборник НОР*, III, 5, док. 51, Наређење Штаба 2. ударног корпуса од 27. септембра 1943; Обрад П. Егић, *Ослобођење Колашина 1943. године*, ИЗ, бр. 1, 1954, 68—76.

¹⁴² АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Д. Михаиловићу бр. 137. од 27. септембра 1943.

1.200 четника извршио напад са правца Матешева на дјелове Четврте пролетерске бригаде.¹⁴³ Значајну помоћ четницима приликом напада на Колашин пружиле су италијанске снаге (из састава дивизије *Венеција*) са правца Матешева и Бјеласице, и живом силом и артиљеријом.¹⁴⁴

Штаб Другог корпуса појачао је одбрану Колашину дјеловима Друге пролетерске, Друге далматинске и Треће санџачке бригаде и Васојевићким ударним батаљоном. Након пет дана жестоких борби (од 30. септембра до 4. октобра 1943), четничке снаге су присиљене на повлачење.¹⁴⁵

Лашић је затим покушао да на линији Бјеласица — Трешњевик организује одбрану беранског и андријевичког среза, јер је добро знао да су цјелокупне четничке снаге у Црној Гори упирале очи у Васојевиће и да би разбијање четника у том крају значило тешки морални ударац за сву црногорску четничку организацију.¹⁴⁶ Међутим, нада у одбрану од продора снага Другог ударног корпуса у Васојевиће била је минимална. Лашићевим четницима је муниција била на измаку, а сада нијесу, као некада, имали могућности за снабдијевање из окупаторских магацина.¹⁴⁷ И, што је још важније, последице неуспјеха у борби за Колашин њихов морал је осјетно опао, тако да је Перхинек морао извјестити Д. Михаиловића: „Ситуација је иста као у месецу мају по доласку из Босне“.¹⁴⁸ Због тога су Лашић и Перхинек тражили од Д. Михаиловића да издјејствује да се у Беране најхитније спусти падобраном један енглески официр који би имао да спречи нападе снага Другог ударног корпуса на четнике, а затим да се у тај рејон најкраћим путем упуте јачи четнички одреди из Србије, а Лукачевићеве снаге из Санџача да крену уз Лим ка Бијелом Пољу.¹⁴⁹

Дјелови Другог ударног корпуса су ноћу 4/5. октобра ослободили Матешеву, одакле се дан раније повукао један италијански батаљон. Наредбом штаба Другог ударног корпуса, 4. октобра је формирана Ударна група за операције у Васојевићима, коју су сачињавале четири батаљона (Други батаљон Четврте пролетерске, Трећи батаљон Друге пролетерске, Трећи батаљон Треће санџачке и Васојевићке ударни батаљон), под командом Ника Стругара и Јована Ђуровића.¹⁵⁰ Че-

¹⁴³ АВИИ, А—НОР, К. 391 А, Бр. рег. 53/9—6, Операцијски дневник 2. ударног корпуса.

¹⁴⁴ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Д. Михаиловићу бр. 149 и 150 од 3. октобра 1943.

¹⁴⁵ АВИИ, А—НОР, к. 391 А, бр. рег. 53/9—6, Операцијски дневник 2. ударног корпуса; *Зборник НОР*, III, 5, док. 71, Заповијест 2. ударног корпуса од 3. октобра 1943; О. П. Егић, н. дј., 68—76; Н. Јовићевић, н. дј., 85—86; С. Јоксимовић, *У непријатељској позадини*, зборник сјећања Четрдесет година, књ. 7, 378.

¹⁴⁶ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Д. Михаиловићу бр. 173, од 6. октобра 1943.

¹⁴⁷ Исто, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 170 од 6. октобра 1943; Исто, Депеша Р. Перхинека В. Лукачевићу бр. 169 од 5. октобра 1943.

¹⁴⁸ Исто, Депеша бр. 173.

¹⁴⁹ Исто, депеша бр. 168 и 170.

¹⁵⁰ *Зборник НОР*, III, 5, док. 75, Заповијест Штаба 2. ударног корпуса од 5. октобра 1943.

тници нијесу успјели да пруже озбиљнији отпор Ударној групи, а на Трешњевику јој се предала група од око 200 четника њих, са 10 пушкомизраља и два топа, која је била добила задатак да пружи одсудну одбрану.¹⁵¹ Послије ликвидације италијанских отпорних тачака на прилазима Беранама и успјешног форсирања Лима, са Командом Венеције постигнут је споразум да њена дивизија пређе на страну НОВЈ. Десетог октобра Ударна група је ослободила Беране.¹⁵² Послије ослобођења Берана Лашић је организовао два напада на дјелове Другог ударног корпуса, са циљем да макар и мјестимичним успјехом поврати уздрмани морал четничких снага. Међутим, све је било узалуд. О томе је Перхинец извјестио Д. Михаиловића депешом од 13. октобра: „По уласку (снага Другог ударног корпуса у Беране — примј. Р. П.) напали смо у два пута успешно и терали их као стоку, али оно што је у овдашњим борбеним редовима постало обично правило догађа се сваки пут одједном се окрећу у назад и више га нико не заустави“.¹⁵³ Послије овог неуспјеха Лашић, Перхинец и С. Вукадиновић са остатком снага (укупно око 800 људи) повукли су се ка Комовима, односно Лијевој Ријеци.¹⁵⁴ Дјелови Другог ударног корпуса су 12. октобра ослободили Андријевицу (Друга далматинска бригада), а затим наставили гоњење разбијених четничких снага.¹⁵⁵

Лашић је у рејону Лијеве Ријеке предузимао мјере да реорганизује своје снаге, како би пружио иоле озбиљнији отпор јединицама НОВЈ. Међутим, морал четника био је на тако ниском степену да се са њима ништа више није могло учинити. О томе се у депеши Р. Перхинека четничкој Врховној команди од 18. октобра 1943. каже: „Станје је онакво какво сам предсказивао у свим последњим депешама. Није критично већ очајно. Наши без икаквог морала. Уопште се више не бију. Бије се још Павићевићев Јуришни батаљон и Лалићевих нешто. Све друго само бега и бега. Ако пукне пушка иде и нико га не заустави. Ви познајете те још из Босне“.¹⁵⁶

Лашић је покушавао да добије помоћ из других крајева Црне Горе. Тако је тражио да му из Куча дође 300 четника.¹⁵⁷ Али се убрзо показало да се помоћ четничких снага не може очекивати ниоткуда. Једино је успио да добије нешто муниције од Њемаца, преко Љуба Вуксановића, али, како је Перхинец обавијестио Врховну команду,

¹⁵¹ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—6, Депеша Р. Перхинека Д. Михаиловићу бр. 186 од 13. октобра 1943.

¹⁵² АВИИ, А—НОР, К. 391 А, бр. рег. 53/13—6, Операцијски дневник 2. ударног корпуса; Зборник НОР, III, 5, док. 88 и 99, Наређење Штаба 2. ударног корпуса од 11. и 13. октобра 1943.

¹⁵³ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 186.

¹⁵⁴ Исто; АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 114а од 12. октобра 1943.

¹⁵⁵ АВИИ, А—НОР, к. 391 А, бр. рег. 53/14—6, Операцијски дневник 2. ударног корпуса; Зборник НОР, III, 5, док. 99 и 100; О. П. Егић, *Ослобођење Андријевице 1943. године*, ИЗ, бр. 1, 1953, 183—188.

¹⁵⁶ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 195.

¹⁵⁷ Исто, Депеша Р. Перхинека З. Остојићу и В. Лукачевићу бр. 192 од 15. октобра 1943.

„скоро није потребно јер сваки гледа да се отараси пушке“.¹⁵⁸ Међутим, помоћ, односно спас за Лашићеве четнике, дошла је неочекивано — од Немаца.

Пошто су запосјели приморје и на тај начин спријечили одступаницу италијански снагама и извршили одређене припреме за спречавање евентуалног покушаја савезничког искрцавања. Немци су 15. октобра дјеловима 21. корпуса отпочели операцију *Балкански кланац* (*Balkanschlucht*), која је имала за циљ да снаге Другог ударног корпуса одбаци из долина Лима и Таре и да разоружа италијанску дивизију *Венеција*.¹⁵⁹ Тога дана предузео је наступање од Подгорице у правцу Матешева ојачани 738. пук (118. ловачка дивизија), а од Пећи у правцу Андријевице и Берана дјелони 297. дивизије, ојачани са балистима и италијанским фашистима.¹⁶⁰ Иако уз приличне губитке, њемачке снаге са правца Подгорице и Пећи успјеле су да се споје и да до 22. октобра заузму Колашин, Андријевицу и Беране, али свој основни циљ тј. разоружање италијанске дивизије *Венеција*, нијесу постигле.¹⁶¹ Али, оне су омогућиле четничким снагама „источног фронта да избјегну тотално расуло и да се, макар и привремено консолидују и ослободе притиска јединица Другог ударног корпуса. То потврђује и Перхинекова депеша Врховној команди од 20. октобра 1943, у којој се каже: „Жалосно али тачно. Да нису Немци ангажовали оволике снаге, нас овде више не би било, јер се више нико није хтео борити, већ само бегати, али није се више имало куд... Ми се извлачимо и гледамо да смо позади њих, да би искористили њихову борбу са комунистима и уништавање истих“.¹⁶²

Приликом наилаaska 738. пука кроз Лијеву Ријеку, Лашићеви четници су са њим успоставили контакт.

Чим су Немци продужили напредовање у правцу Берана и Андријевице, Лашић је позади њемачких снага послао — у правцу Андријевице 2. јуришну бригаду под командом Алексе Лалића, а у правцу Берана 1. беранску бригаду под командом Светозара Добрашиновића, са задатком да „рашчишћавају“ терен.¹⁶³

Ускоро је за Лалићем и Добрашиновићем пошао и Р. Перхинец, у намјери да се повеже са својим првим претпостављеним командантом — В. Лукачевићем.

Крајем октобра завршила се њемачка операција *Балкански кланац*. Пошто нијесу успјеле да разоружају италијанску дивизију *Венеција*, која је у међувремену прешла на страну НОВЈ, њемачке снаге су се повукле из Лимске долине. Са њиховим повлачењем угасило се и четничко дјејство у овим крајевима. Око 300 четника из беранског

¹⁵⁸ Исто, Депеша бр. 197.

¹⁵⁹ Ослободилачки рат народа Југославије 1941 — 1945, I, 582—586; Н. Јовићевић, н. дј., 101—128.

¹⁶⁰ Исто; Зборник НОР, III, 5, док. 116, 119, 124, 128, 129, 133; Зборник НОР, III, 6, док. 11, 15, 17, 19, 23, 30, 39.

¹⁶¹ З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОВ у Црној Гори*, 435—439.

¹⁶² АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 211.

¹⁶³ Исто, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 212 и 214 од 21. и 22. октобра 1943.

и андријевичког среза, на челу са Р. Перхинеком, А. Лалићем, Б. Ђурашковићем, В. Бојовићем, С. Добрашиновићем, М. Митићем, В. Јојићем и Ђ. Ђулафићем, повукло се на десну обалу Лима и преко бјелополског и сјеничког среза стигло у област Голије и Јавора, гдје се налазио В. Лукачевић са око 1.000 четника.¹⁶⁵

Ђ. Лашић и командант Колашиноке бригаде Р. Кујовић са око 400 четника, повукли су се у Куче, надамак Подгорице.¹⁶⁶

Повлачење Њемаца из Лимске долине „убило је потпуно морал наших“, обавијестио је Р. Перхинека В. Лукачевића.¹⁶⁷

За разбијање четничких снага „источног фронта“ Ђ. Лашић је окривио Д. Михаиловића. О томе се у његовој депеши Д. Михаиловићу од 30. октобра 1943. каже: „Разлог мога неуспеха јесте неутрално држање среза Колашинског. Виши разлог (је) држање среза Беранског чије бригаде нису хтеле да нападају Колашин. Узрок овога је најновија подела команде. Да сте хтели примити мој предлог у погледу поделе командовање не би до овога дошло“.¹⁶⁸

Свакако је четничком поразу код Колашина и у Васојевићим допринијела дијелом и међусобна нетрпељивост извјесних четнички команданата, као и четника према појединим командантима. Али, основни узрок био је друге природе. Он је лежао у снажном успону народноослободилачког покрета, као и кризи четничког покрета, у кој је он запао још од битке на Неретви.

Уништење четничког руководства за Црну Гору и разбијање четничког „јужног фронта“

Врховни штаб је био веома заинтересован за развој ситуације Црногорском приморју и јужној Далмацији, што је у својим депешама штабу Другог ударног корпуса стално наглашавао, па је од њега тражио да у том правцу упути одређене снаге.¹⁶⁹ На основу тога шта Другог ударног корпуса издао је штабу Треће дивизије налог да са Петом црногорском и Десетом херцеговачком бригадом ликвидира четничке групе у јужној Херцеговини и у шавничком, никшићком, данилоградском и подгоричком срезу, да изврши у Црној Гори мобилизацију новог људства за попуњу бригада и активира партизанске одреде на том подручју.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Исто, Деша Р. Перхинека бр. 220 од 26. октобра 1943.

¹⁶⁵ Исто, Деша Р. Перхинека Лукачевићу и Лашићу бр. 230, 231, 233 и 235 од 31. X, 3. и 6. XI 1943.

¹⁶⁶ Исто, Деша Р. Перхинека Врховној команди бр. 229 од 31. октобра 1943; Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Деша Ђ. Лашића Р. Перхинеку бр. 124 од 2. новембра 1943.

¹⁶⁷ Исто, ЦГ—3, Деша бр. 230 од 31. октобра 1943.

¹⁶⁸ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Деша бр. 121.

¹⁶⁹ Зборник НОР, III, 5, док. 35, Писмо Штаба 2. ударног корпуса Штабу 3. дивизије од 20. септембра 1943; Н. Јовићевићу, и. дј., 52.

¹⁷⁰ Исто.

„скоро није потребно јер сваки гледа да се отараси пушке“.¹⁵⁸ Међутим, помоћ, односно спас за Лашићеве четнике, дошла је неочекивано — од Немаца.

Пошто су запосјели приморје и на тај начин спријечили одступницу италијански снагама и извршили одређене припреме за спречавање евентуалног покушаја савезничког искрцавања. Немци су 15. октобра дјеловима 21. корпуса отпочели операцију Балкански кланац (Balkanschlucht), која је имала за циљ да снаге Другог ударног корпуса одбаци из долина Лима и Таре и да разоружа италијанску дивизију Венеција.¹⁵⁹ Тога дана предузео је наступање од Подгорице у правцу Матешева ојачани 738. пук (118. ловачка дивизија), а од Пећи у правцу Андријевице и Берана дјелони 297. дивизије, ојачани са балистима и италијанским фашистима.¹⁶⁰ Иако уз приличне губитке, њемачке снаге са правца Подгорице и Пећи успјеле су да се споје и да до 22. октобра заузму Колашин, Андријевицу и Беране, али свој основни циљ тј. разоружање италијанске дивизије Венеција, нијесу постигле.¹⁶¹ Али, оне су омогућиле четничким снагама „источног фронта да избјегну тотално расуло и да се, макар и привремено консолидују и ослободе притиска јединица Другог ударног корпуса. То потврђује и Перхинекова депеша Врховној команди од 20. октобра 1943, у којој се каже: „Јакосно али тачно. Да нису Немци ангажовали оволике снаге, нас овде више не би било, јер се више нико није хтео борити, већ само бегати, али није се више имало куд... Ми се извлачимо и гледамо да смо позади њих, да би искористили њихову борбу са комунистима и уништавање истих“.¹⁶²

Приликом наилаaska 738. пука кроз Лијеву Ријеку, Лашићеви четници су са њим успоставили контакт.

Чим су Немци продужили напредовање у правцу Берана и Андријевице, Лашић је позади њемачких снага послао — у правцу Андријевице 2. јуришну бригаду под командом Алексе Лалића, а у правцу Берана 1. беранску бригаду под командом Светозара Добрашиновића, са задатком да „рашчишћавају“ терен.¹⁶³

Ускоро је за Лалићем и Добрашиновићем пошао и Р. Перхинец, у намјери да се повеже са својим првим претпостављеним командантом — В. Лукачевићем.

Крајем октобра завршила се њемачка операција Балкански кланац. Пошто нијесу успјеле да разоружају италијанску дивизију Венеција, која је у међувремену прешла на страну НОВЈ, њемачке снаге су се повукле из Лимске долине. Са њиховим повлачењем угасило се и четничко дјејство у овим крајевима. Око 300 четника из беранског

¹⁵⁸ Исто, Депеша бр. 197.

¹⁵⁹ Ослободилачки рат народа Југославије 1941 — 1945, I, 582—586; Н. Јовићевић, н. дј., 101—128.

¹⁶⁰ Исто; Зборник НОР, III, 5, док. 116, 119, 124, 128, 129, 133; Зборник НОР, III, 6, док. 11, 15, 17, 19, 28, 30, 39.

¹⁶¹ З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, НОБ у Црној Гори, 435—439.

¹⁶² АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 211.

¹⁶³ Исто, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 212 и 214 од 21. и 22. октобра 1943.

и андријевићког среза, на челу са Р. Перхинеком, А. Лалићем, Б. Ђурашковићем, В. Бојовићем, С. Добрашиновићем, М. Митићем, В. Јојићем и Ђ. Ђулафићем, повукло се на десну обалу Лима и преко бјелопољског и сјеничког среза стигло у област Голије и Јавора, гдје се налазио В. Лукачевић са око 1.000 четника.¹⁶⁵

Ђ. Лашић и командант Колашинске бригаде Р. Кујовић са око 400 четника, повукли су се у Куче, наомак Подгорице.¹⁶⁶

Повлачење Њемаца из Лимске долине „убило је потпуно мора наших“, обавијестио је Р. Перхинека В. Лукачевића.¹⁶⁷

За разбијање четничких снага „источног фронта“ Ђ. Лашић је окривио Д. Михаиловића. О томе се у његовој депеши Д. Михаиловићу од 30. октобра 1943. каже: „Разлог мога неуспеха јесте неутралн држање среза Колашинског. Виши разлог (је) држање среза Беранско чије бригаде нису хтеле да нападају Колашин. Узрок овога је најновија подела команде. Да сте хтели примити мој предлог у погледу поделе командовање не би до овога дошло“.¹⁶⁸

Свакако је четничком поразу код Колашина и у Васојевићима допринијела дијелом и међусобна натрпељивост извјесних четничких команданата, као и четника према појединим командантима. Али, основни узрок био је друге природе. Он је лежао у снажном успону народноослободилачког покрета, као и кризи четничког покрета, у коју је он запао још од битке на Неретви.

Уништење четничког руководства за Црну Гору и разбијање четничког „јужног фронта“

Врховни штаб је био веома заинтересован за развој ситуације у Црногорском приморју и јужној Далмацији, што је у својим депешама штабу Другог ударног корпуса стално наглашавао, па је од њега тражио да у том правцу упути одређене снаге.¹⁶⁹ На основу тога штаб Другог ударног корпуса издао је штабу Треће дивизије налог да са Петом црногорском и Десетом херцеговачком бригадом ликвидира четничке групе у јужној Херцеговини и у шавничком, никшићком, дањинградском и подгоричком срезу, да изврши у Црној Гори мобилизацију новог људства за попуну бригаду и активира партизанске одреде на том подручју.¹⁷⁰

¹⁶⁴ Исто, Деша Р. Перхинека бр. 220 од 26. октобра 1943.

¹⁶⁵ Исто, Деша Р. Перхинека Лукачевићу и Лашићу бр. 230, 231, 233 и 235 од 31. X, 3. и 6. XI 1943.

¹⁶⁶ Исто, Деша Р. Перхинека Врховној команди бр. 229 од 31. октобра 1943; Исто, Књига послатих депеша ЦГ—6, Деша Ђ. Лашића Р. Перхинеку бр. 124 од 2. новембра 1943.

¹⁶⁷ Исто, ЦГ—3, Деша бр. 230 од 31. октобра 1943.

¹⁶⁸ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Деша бр. 121.

¹⁶⁹ Зборник НОР, III, 5, док. 35, Писмо Штаба 2. ударног корпуса Штабу 3. дивизије од 20. септембра 1943; Н. Јовићевићу, н. дј., 52.

¹⁷⁰ Исто.

Пета црногорска бригада је одмах након формирања Другог ударног корпуса предузела марш преко Сутјеске, Чемерна и Врбе и од 15. до 17. септембра, заједно са Десетом херцеговачком, разбила четничке снаге око Гацка и на простору Казанци — Плана — Билећа.¹⁷¹ Ове двије бригаде су намјеравале да нападну Билећу, али су услед њемачке интервенције морале од тога одустати, последије чега се Десета херцеговачка бригада оријентисала у правцу Стоца, а Пета црногорска у правцу Бањана. Приликом наступања кроз вучедолску и бањску општину Пета црногорска бригада није нигдје наишла на отпор четника, јер је непосредно прије њеног доласка Бањско-вучедолски партизански батаљон ослободио Велимље и успоставио партизанску власт у овим двијема општинама. Пета бригада је затим усмјерила своја дјелства у правцу Трепача и Грахова, а 24. септембра ослободила је Вилуса, разбила четничке снаге које су се ту налазиле и заплијенила магацин муниције.¹⁷² На другој страни, дјелови Никшићког НОП одреда напали су четнике Никшићке бригаде у Озринићима и последије краће борбе разбили их.¹⁷³

Долазак Пете бригаде у Бањане подстакао је и политичку активност припадника народноослободилачког покрета и интересовање народа уопште. Штаб Треће дивизије који се налазио са Петом бригадом, ступио је у разговоре са командантом 4. батаљона Катунских трупа (оружаних формација Крста Поповића) Костом Радовићем и приволио га да приђе народноослободилачком покрету. Радовић је имао приличан утицај у Бањанима, па је његов прелазак на страну НОП, у вријеме када је дошло до превирања у народним масама, допринио да велики дио тих маса такође приступи ослободилачком покрету.¹⁷⁴

Одмах по доласку Пете црногорске бригаде у Бањане, четничке снаге из јужне Херцеговине, Кривошија, Грахова, Вилуса, Трепача и Бањана, које су у четничким плановима имале задатак да држе овај дио приобалног појаса, извршиле су 26. септембра концентричан напад на њене дјелове. Пошто је добила задатак да се пребаци у правцу Никшића ради припремања напада на овај град, она је прешла преко планине Његош у село Тису.¹⁷⁵

Двадесет седмог септембра у штаб Треће ударне дивизије стигли су представници италијанске дивизије *Тауринензе*, која је тражила да успостави контакт са снагама НОВЈ и да им се стави на располагање.¹⁷⁷

¹⁷¹ Исто, док. 47, Извјештај Штаба 3. дивизије Штабу 2. уд. корпуса од 25. септембра 1943. Исто.

¹⁷² Исто.

¹⁷³ Исто, док. 44, Извјештај Главног штаба од 24. септембра 1943.

¹⁷⁴ Исто, док. 41, Извјештај Штаба 3. дивизије Главног штабу за Црну Гору и Боку од 23. септембра 1943.

¹⁷⁵ Исто, док. 61, Извјештај Штаба 3. дивизије 2. ударном корпусу од 29. септембра 1943.

¹⁷⁶ Исто, док. 49, Извјештај Штаба 3. дивизије 2. корпуса од 26. септембра 1943; АВИИ, К. 754, бр. рег. 27—5/4, Дневник Радована Вукановића.

¹⁷⁷ Зборник НОР, III, 5, док. 61, Извјештај Штаба 3. дивизије Црне Горе 2. корпуса од 23. септембра 1943.

Штаб треће ударне дивизије је и иначе имао намјеру да дио својих снага упути ради повезивања с овом дивизијом, како би јој предложили да се у цјелини или дијелом пребаци у околину Никшића, па је одлучио да Пета бригада 30. септембра изврши противнапад на четничке снаге које су се концентрисали на простору Бањана, Трепача и Вилуса и да затим ступи у контакт са дјеловима дивизије *Тауринензе*.¹⁷⁸ Противнапад је извршен према предвиђеном плану и у тој дневној борби четници су без већег отпора разбијени и протјерани у правцу Бијеле горе и Требиња. Батаљони Пете бригаде су затим 4. октобра ослободили Грахово и Осјеченицу и ступили у контакт с дјеловима дивизије *Тауринензе*. У међувремену, дјелови 118. њемачке дивизије са правца Рисна напали су дивизију *Тауринензе* у Прквишима и Драгаљском пољу, разбили је и два њена батаљона набацали на Бијелу гору. У моменту када су батаљони Пете бригаде ступили у контакт с дјеловима дивизије *Тауринензе*, дјелови њемачке 118. дивизије су запосјели комуникацију Никшић — Трубјела — Подбожур — Осјеченица, тако да је извлачење италијанских јединица преко ове комуникације изведено под тешким околностима (6. и 7. октобра). Њемци су успјели да разоружају италијански пук *Интра* док је са остатком дивизије *Тауринензе* Пета бригада успјела да се пробије у Горње Поље.¹⁷⁹ Од дјелова те дивизије формирана је 11. октобра у Горњем Пољу италијанска партизанска бригада *Аоста* (јачине 800 војника), која је стављена под команду штаба Треће дивизије, док је око 1.000 војника са штабом дивизије упућено штабу Другог ударног корпуса.¹⁸⁰

Од ових и снага дивизије *Венеција* формирана је 2. децембра партизанска дивизија *Гарибалди*, која је у свом саставу имала три бригаде са укупно око 4.000 војника.¹⁸¹

Пошто је ојачао своје снаге, штаб Треће дивизије могао је да приступи извршењу наређења штаба Другог ударног корпуса од 20. септембра у погледу ликвидације четничких снага у даниловградском и подгоричком срезу. Он је 7. октобра добио наређење да прије свега приступи разбијању и уништавању четничких снага Баја Станишића у Бјелопавлићима. У том наређењу је стајало: „Ми вам засада до чишћења Васојевића на можемо указати никакву помоћ, но мислимо да ће вам чишћење Васојевића бити највећа помоћ“.¹⁸² Штаб Треће дивизије је одмах отпочео са припремама и 12. октобра је издао Петој црногорској и италијанској бригади *Аоста* наређење да нападне и растјерају Станишићеву четничку прупу у Бјелопавлићима, изврше напад на Њемце на комуникацији Даниловград — Никшић, поруше ову

¹⁷⁸ Исто.

¹⁷⁹ Исто; АВИИ, к. 752, бр. рег. 19—2/2, Операцијски дневник Штаба 3. дивизије; Исто, к. 758, 3—13/1, Релација 5. црногорске бригаде; Н. Јовићевић, н. дј.; 73—78, *Ослободилачки рат*, I, 554.

¹⁸⁰ АВИИ, к. 754, 27—9/4, Операцијски дневник 3. ударне дивизије; *Зборник НОР*, III, 5, док. 92, Извјештај Главног штаба Штабу 2. ударног корпуса од 12. октобра 1943.

¹⁸¹ В. Стругар — П. Раичевић, н. дј., 305.

¹⁸² *Зборник НОР*, III, 5, док. 76.

комуникацију на дијелу од Богетића до Царева моста, а затим да преко Пипера, Куча и Братоножића изврше покрет у правцу Лијеве Рике, са циљем да растјерају четничке групе, помогну успостављање народне власти на том терену и ухвате везу са дјеловима Четврте рногорске пролетерске бригаде.¹⁸³ У вези с тим задатком, штаб Треће дивизије је наредио Петој бригади да се из села Сјенокоса пребаци у рејон села Бршна и Међећег, а затим да изврши извиђање и прикупи обавјештења о ситуацији у Острогу (гдје су се налазили штабови Блажа Ђукановића и Баја Станишића), Бјелопавлићима и на комуникацији Никшић — Даниловград. Аоста је добила задатак да се мјести у рејону Драговољиха (источно од Никшића), затвори комуникацију Никшић — Шавник и приступи њеном рушењу. Пета бригада је имала да након прикупљања података о непријатељу приступи извршењу свога задатка не чекајући даља наређења.¹⁸⁴

Пошто је ситуација за четнике постала доста сложена доласком Другог ударног корпуса и јачих њемачких снага у Црну Гору, Блажо Ђукановић је, још док се са својим штабом налазио у Мартинићима, покушао да успостави директну везу са Дражом Михаиловићем и добио инструкције за даљи рад. У том смислу он је упутио Михаиловићу своје курире, на челу са капетанима Радојем Ђетковићем и Ђорђијем Бецићем. Они су са собом понијели шифре и таласне дужине Ђукановићеве и Станишићеве радио-станице. Пошто је требало да иду преко Берана, курири су добили задатак да успоставе контакт и са британским пуковником Беилијем, који се налазио у овом граду, и да чују и његово мишљење.¹⁸⁵ Ђетковић и Бецић су око 27. септембра стигли у Берање, одакле су се преко Перхинекове радио-станице јавили Д. Михаиловићу. Ђетковић му је пренио Ђукановићеву поруку да од западних савезника затражи да бомбардују аеродром у Подгорици, да спусте макар 100 падобранаца и да прекину пропаганду Радио-Лондона у корист партизана. Уз то му је пренио и Ђукановићев позив, да поново дође у Црну Гору. Ђетковић је од Михаиловића тражио да се са њим састане, како би од њега добио потребне инструкције и пренио му „важне сугестије“ Блажа Ђукановића.¹⁸⁶ Ђукановићеви курири, међутим, нијесу могли даље, јер су територију преко које је водио њихов пут већ биле посјеле јединице Другог ударног корпуса. Они нијесу успјели ни да се виде са Беилијем, јер је он прије њиховог доласка пошао у штаб Д. Михаиловића да би се видео са новим шефом британске мисије генералом Армстронгом. Пошто су у рејону Берања добили извјесна обавјештења од делегата Врховне команде Сава Вукадиновића, Ђетковић и Бецић, су се с пратњом вратили к Ђукановићу.¹⁸⁷

Још крајем септембра Ђукановић је предузео припреме за прелазак у Острог, који је наређењем Врховне команде одређен за сје-

¹⁸³ Исто, док. 95.

¹⁸⁴ Исто.

¹⁸⁵ РСУП—Т, »Sword« party.

¹⁸⁶ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 136.

¹⁸⁷ РСУП—Т, »Sword« party.

диште његовог штаба.¹⁸⁸ Са својим штабом он је у Острогу дошао почетком октобра. Поред Станишићевог штаба, Ђукановић је у Острогу нашао др Јова Тошковића, који је ту дошао око 20. септембра са овлашћењем Централног националног комитета да на територији Црне Горе, Боке и Санџака организује националне одборе.¹⁸⁹ Штабови Ђукановића и Станишића и други четнички функционери који су се ту затекли одржали су 10. октобра у Острогу састанак на којем су размотрили политичку и војну ситуацију и донијели закључке за даљи рад. Том приликом је одлучено да се успостави тијесна веза са четницима у Кучима и да се са тог терена протјерају партизанске снаге (како би се четници у Бјелопавлићима и Кучима растеретили сталне опасности), а затим да се пружи помоћ Лашићу. У вези са тим издата су одговарајућа наређења Зарији Вуксановићу и Миљану Радоњићу, која им је понио капетан Мартиновић, који је имао задатак да их и усмено обавијести о закључцима у Острогу.¹⁹⁰

Уочи напада Пете бригаде, у Острогу су се поред Ђукановићевог и Станишићевог штаба налазиле незнатне четничке снаге (Јуришни батаљон Зетског четничког одреда под командом поручника Радивоја Војводића са укупно 96 четника, Ђукановићева пратња од 26 људи на челу с поручником Пунићом Богићевићем и 13 ненаоружаних Италијана).¹⁹¹ У току 13. октобра Ђукановић и Станишић су добили обавјештење да се у селу Међећем налазе извјесне партизанске снаге, из чега су закључили да ће бити нападнути. Пошто људство којим су располагали није било у стању да у случају напада пружи озбиљнији отпор, Ђукановић и Станишић су послали курире четничким командантима у Никшићу (Бошку Павићу и Симу Мијушковићу) и Даниловграду (Јакову Јововићу, Душану Милатовићу и Миловану Ђуровићу), с поруком да изврше мобилизацију „националних“ снага и да одмах крену у Острог ради помоћи. Курири су послати и четничким командантима у Кучима, Љешанској и Ријечкој нахији и Црмници.¹⁹² Истога дана око 16 часова четничке вође у Острогу премјестиле су своје штабове из манастирског конака у Доњем манастиру у Горњи манастир, рачунајући да ће се тамо (захваљујући погодности положаја за одбрану, пошто је усјечен у литицу), моћи да одрже до доласка помоћи, а нешто више од пола снага са којима су располагали распоредили су у засједе на положајима који су доминирали околним тереном.¹⁹³

У зору 14. октобра Пета бригада је извршила концентрични напад на Острог, у муњевитом налету разбила спољна обезбеђења и оп-

¹⁸⁸ Р. Пајовић, *Ликвидација црногорског четничког вођства...*, ИЗ, 2, 1965, 295.

¹⁸⁹ Исто.

¹⁹⁰ Исто, 296.

¹⁹¹ Исто, 297.

¹⁹² Исто, 297; Петар Радоњић, *Како су изгинули прваци Црне Горе*, Глас непокорене Југославије бр. 13. од 1. априла 1944.

¹⁹³ Р. Пајовић, н. дј., 298.

колила, четничко вођство у Горњем манастиру. Истога дана, као и 15. и 16. октобра, четничке и њемачке снаге из Никшића и Даниловграда, ојачане артиљеријом, тенковима и авионима, покушавале су да одбаце Пету бригаду и да спасу откољене четничке штабове у Острогу, али у томе нијесу успјеле. Борци Пете бригаде су крајњим пожртвовањем и одлучношћу одољели четничким и њемачким нападима, и на крају приморали четничко вођство на предају. Том приликом су се предала укупно 32 четника, на челу са генералом Блажом Ђукановићем и др Јовом Тошковићем, и 13 Италијана; Бајо Станишић, који је са три своја рођака одбио да се преда ускоро затим је погинуо, а његови рођаци су извршили самоубиство.¹⁹⁴ Предатим четницима судио је Војни суд формиран од представника штаба Треће дивизије и Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку, који је 23 њих на челу са Ђукановићем и Тошковићем осудио на смрт, док је 8 четника и 13 Италијана пустио на слободу.¹⁹⁵

Карактеристично је да су у акцију око деблокирања Ђукановићева и Станишићева штаба у Острогу учествовали и Њемци, иако њихови односи са четницима у Црној Гори нијесу били још регулисани. Међутим, треба имати у виду да су Њемци већ били упознати са Ђукановићевим и Станишићевим „антикомунистичким“ ставом, а имали су и њихове гаранције да Њемце неће нападати. Поред тога, неки четнички команданти у Црној Гори већ су били „легализовани“, тј. отворено су сарађивали са Њемцима (Бошко Павић, Симо Мијушковић и Јеврем Шаулић у Никшићу, Душан Милатовић у Даниловграду и други). Пошто је и Њемцима у Црној Гори један од основних задатака био уништење „комунизма“, они су у четницима гледали свог природног савезника.

Њемци у овој акцији нијесу могли ангажовати веће снаге, сем посадне јединице из Никшића и Даниловграда (у акцији против Пете бригаде у Острогу Њемци су ангажовали двије ојачане чете пјешадије), јер је њихова главнина била ангажована у операцији *Балкански кланац* која је баш тих дана почела.¹⁹⁶

Дража Михаиловић је својом депешом бр. 354 од 16. јануара 1944. године тражио од председника избјегличке краљевске југословенске

¹⁹⁴ Видјети о томе опширније: Перо Раичевић, *Напад на Манастир Острог у октобру 1943. године*, ВИГ, 3, 1950, 36—47; Н. Јовићевић, н. дј., 91—99; Р. Пајовић, *Ликвидација црногорског четничког вођства...*, ИЗ, 2, 1965, 297—302; В. Дедијер, *Дневник*, II, Београд 1946, 560—565; Пуниша Перовић, *Како су завршили два највећа црногорска издајника*, Стварање, Цетиње, 1946, 4—5, 185—200.

¹⁹⁵ *Зборник НОР*, III, 5, док. 131, Извјештај Штаба 3. дивизије Штабу 2. корпуса од 19. октобра 1943; АВИИ, К. 752, 19—6/2, Операцијски дневник Штаба 3. дивизије. Поред Ђукановића и др Тошковића, стријељани су: адвокат Бошко Бојовић, савјетник Станишићевог штаба и члан Националног комитета за Црну Гору, мајор Јанко Пајовић, начелник интендантуре Главне националне команде, капетан Радоје Ђетковић, обавјештајни официр Станишићевог штаба, капетан Ђорђе Вецић, потпоручник Војислав Вујовић, Владо Дамјановић, срески начелник у пензији и други.

¹⁹⁶ АВИИ, К. 754, 27—9/4, Дневник Радована Вукановића; П. Раичевић, н. дј., 43; Н. Јовићевић, н. дј., 94.

владе да се Блажо Ђукановић и Бајо Станишић одликују орденом Карађорђевог звезде са мачевима, а Станишић још да се унаприједи у чин бригадног генерала, с тим што би му то унапређење важило од 1. октобра 1943. године, док је још био жив.¹⁹⁷ У образложењу овог захтјева Михаиловић је истакао за Ђукановића и Станишића да „још од 1941, па све док нису погинули крајем 1943, били су истакнути борци за националну ствар и као такви били су стуб нашег отпора у Црној Гори, и за те идеале дали су своје животе“,¹⁹⁸ Михаиловић је свакако рачунао да ће одликовање Ђукановића и Станишића, и унапређење овога другог, повратити морал четничким снагама, у Црној Гори,¹⁹⁹ и при томе му није сметало што су и један и други били отворени сарадници окупатора од првог дана и као такви компромитовани и у очима народа и код савезника.

Ликвидација четничког вођства у Острогу имала је велики значај за даљи развитак народноослободилачког покрета у Црној Гори. Она је значила обезглављеност и јачање деморализације у четничким редовима а уз то је с лица четника скинуло маску коју је четничко вођство прихватило у вријеме капитулације Италије, очекујући скоро искрцавање тавезника и долазак југословенске емигрантске владе и краља Петра. Ликвидација Ђукановића, Станишића и других четничких функционера учинила је крај и тим илузијама и четничком тактизирању. Она је натјерала остале четничке команданте у Црној Гори да покажу своје право лице — сви су они након овог догађаја ступили у отворену сарадњу с Немцима.

¹⁹⁷ Гласник српског историјско-културног друштва „Његош“, Чикаго, св. 3, 1959, 96.

¹⁹⁸ Исто.

¹⁹⁹ Исто.

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЊЕМАЧКА ОКУПАЦИОНА ПОЛИТИКА У ЦРНОЈ ГОРИ

Још за вријеме италијанске окупације (1941—1943) Њемци су у Црној Гори имали своје обавјештајне пунктове, који су будно пратили сва политичка збивања на овом простору. Свакако најпознатији њемачки обавјештајни официри који су до капитулације Италије, као и касније, радили у Црној Гори били су „др Волмар“ (Wollmar) у ствари Бруно Возак (Wozak) и Јозеф Цвилингер (Zwillinger).¹ Они су тада успоставили контакт са појединим личностима које су касније, у току њемачке окупације, довели на највише положаје у квислиншкој управи у Црној Гори.

Ускоро по уласку њемачких трупа у Црну Гору, на Цетињу је крајем септембра 1943. године успостављена Фелдкомандантура, која је представљала врховну војну и цивилну власт на окупираном подручју. На челу Фелдкомандантуре налазио се генерал-мајор Вилхелм Кајпер (Keiper), који је 30. септембра објавио проглас да преузима власт на територији бившег италијанског Гувернатората у Црној Гори, позивајући истовремено сва надлежства, као и црногорско становништво, на помоћ и лојално држање.²

Њемачки окупатор је предузео мјере да што прије уклони трагове италијанске окупације. Он је ставио ван снаге све италијанске уредбе, прогласе и обзнане, а уместо њих је увео своје кривично и војно право и прописао своје уредбе и наређења, којима је дао снагу закона.³

Једна од мјера којима се хтјело уклонити траг италијанске окупације а истовремено показати „благонаклони“ став према народу би-

¹ Немачка обавјештајна служба, књ. IV, Београд 1965, 913; РСУП—Т, »Sword« party и »Dagger party« — Цвилингер је прије рата живио у Сарајеву, гдје је имао своју радњу. „Др Волмар“ и Цвилингер су истовремено погинули од једне партизанске засједе у октобру 1944. на комуникацији Котор — Цетиње.

² АИИ—Т, IX 2—11 (43), Проглас Кајпера од 30. септембра 1943; Исто, IX 2—15 (43), Проглас Кајпера од 1. новембра 1943.

³ Лист уредаба Самосталне фелдкомандантуре за Црну Гору и Боку бр. 1 од 20. новембра 1943. и бр. 6 од 1. марта 1944.

ло је распуштање италијанских затвора и концентрационих логора у Бару и на Мамули, односно Превлаци.⁴ Највећи број интернираца и политичких затвореника је том приликом пуштен на слободу, уз гаранцију општинских власти или без њих, док је извјестан број интерниран у Њемачку.⁵

Неки четнички фактори покушали су да утичу на Њемце да пуште на слободу „само она лица која су се истакла као борци у антикомунистичком покрету“ и она „која нијесу опасна за јавни ред и поредак те која су способна да сјутра наставе борбу против комунизма“.⁶ Њемци, међутим, нијесу уважили ове четничке сулестије, тако да се на слободи нашао и знатан број припадника и присталица народноослободилачког покрета. Истина, сви који су том приликом пуштени на слободу морали су потписати обавезу да ће водити бескомпромисну борбу против комуниста и „свих оних елемената у Црној Гори, који угрожавају мир и ред као и личну имовинску сигурност“ и да ће лојално сарађивати са њемачким окупационим властима.⁷ Али, и поред тога, највећи број припадника народноослободилачког покрета, који је том приликом пуштен на слободу, поново се прикључио покрету.

Како је, међутим, народноослободилачки покрет у Црној Гори у то вријеме добијао широки замах, њемачки окупатор је у ноћи 6/7 новембра 1943. године ухапсио велики број родољуба на окупираном подручју, а затим их огласио за таоце.⁸ Фелдкомандант Кајпер је затим објавио упозорење да ће приликом сваког напада на припаднике њемачких оружаних снага или колаборационисте извршити репресалије, при чему ће за сваког убијеног њемачког војника бити стријељањо 20, а за рањеног 10 талаца, док је за убијање односно рањавање истакнутих колаборациониста предвиђено стријељање 10, односно 5 талаца.⁹ На бази ове одлуке њемачки окупатор је у Црној Гори извршио многа стријељања.¹⁰

Формирање жандармерије и „Народне милиције“

Њемци нијесу имали довољно снага да посједну сва мјеста у којима су Италијани држали своје гарнизоне, већ су само запосјели приморски појас и важније градове у залеђу: Цетиње, Подгорицу, Даниловград и Никшић. Њемачке оружане снаге, као стална посада, биле су јачине до једне дивизије. Оне су повремено предузимале опе-

⁴ АИИ—Т, IX 2—11 (43) и IX 2—15 (43), Прогласи Кајпера од 30. септембра и 1. новембра 1943.

⁵ Др Душан Живковић, н. дј., 282—283; Милосава Максимовић-Вуковић, *У вртлогу мука* (дневник), Титоград 1962, 113—124.

⁶ АИИ—Т, IX 16—96 (43), Писмо Суда за заштиту народа Команди мјеста њемачких оружаних снага у Подгорици бр. 1167/43 од 30. септембра 1943.

⁷ Исто, X, 2—1 (44).

⁸ Исто, IX, 2—19 (43), Проглас Кајпера од 12. новембра 1943.

⁹ Исто.

¹⁰ Видјети: З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОБ у Црној Гори 1941—1945*, Хронологија догађаја, 464, 469, 472, 474, 487 543, 583, 585, 591, 593 и 631.

рације дуж главних комуникација, уз ангажовање снага које су биле стациониране ван територије Црне Горе.

Због помањкања сопствених јединица за борбу против народно-ослободилачког покрета, Њемци су тражили сарадњу међу домаћим контрареволуционарним снагама, које су до тада сарађивале са италијанским окупатором. Зато су одлучили да од тих снага формирају жандармерију и „Народну милицију“, које би имале статус помоћних одреда у борби против свих „непријатељских елемената“.¹¹

Командант њемачких оружаних снага генерал-мајор Кајпер објавио је 20. октобра 1943. године проглас којим је позвао све бивше жандарме и остале грађане од 18 до 40 година старости да ступе у Црногорску жандармерију. Организацију жандармерије он је повјерио капетану Дејану Билићу.¹² Командна жандармерије образована је 4. новембра 1943. Одмах затим, 6. новембра Кајпер је новим прогласом позвао грађане Црне Горе да ступају у „Народну милицију“ и жандармерију.¹³ За команданта жандармерије постављен је артиљеријски мајор Перо Ј. Марушић, један од истакнутих четничких команданата, који се средином 1942. године разишао са Бајом Станишићем.¹⁴ У другој половини 1944. године за команданта жандармерије постављен је мајор Димитрије Бољевић, бивши командант четничке жандармерије, и командант 1. батаљона Зетског четничког одреда.¹⁵ Марушић је 11. новембра 1943. издао наредбу у којој је истакао да је дужност свакога лојалног и за оружје способног грађанина „са солидним националним васпитањем“ да ступи у редове жандармерије.¹⁶

Њемци су предвидјели да се у сваком срезу формира по један жандармеријски батаљон, јачине око 500 људи, с тим што „са смањивањем опасности од комуниста, смањивали би постепено и ту наоружану снагу“.¹⁷ Њемачки окупатор је рачунао да ће на тај начин у квислиншким формацијама моћи да ангажује 7.500 људи, тј. око 6.000 у жандармерији и око 1.500 у милицији.¹⁸ Међутим, он у томе није успио. Жандармерија је формирана у срезovima које је контролисао окупатор. Од тих снага формирано је шест жандармеријских батаљона, и то: Бокошоторски (командант капетан Симеон М. Абрамовић, а од средине 1944. године капетан Саво М. Половић), Барски (капетан Радојица Рончевић), Цетињски (мајор Бошко Петричевић), Подгорички (капетан Илија Ивановић), Даниловградски (капетан Душан Ми-

¹¹ АВИИ, Фонд њемачке архиве, К. 27—14, бр. рег. 2/10, Писмо Фелдкомандантуре Љубу Вуксановићу од 3. новембра 1943.

¹² АИИ—Т, IX, 2—12 (43).

¹³ Црногорски вјесник бр. 4 и 5, од 10. и 13. новембра 1943.

¹⁴ Глас Црногорца бр. 5, од 13. новембра 1943.

¹⁵ АИИ—Т, X 16—94 (44), Наредба Команде жандармерије Цетиње бр. 2623 од 14. октобра 1944.

¹⁶ Црногорски вјесник бр. 6, од 17. новембра 1943.

¹⁷ Исто; АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 206 од 20. октобра 1943.

¹⁸ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—4, Депеша Врховне команде бр. гг 912 од 21. новембра 1943.

латовић), и Никшићки (капетан Петар Драшковић).¹⁹ На слободној територији жандармеријске јединице нијесу могле бити формиране, али су од четника са тог терена формирана два жандармеријска батаљона, и то: Шавнички (командант капетан Иван Ружић) и Колашински (поручник Миљан Мандић), који су били стационирани у Никшићу.²⁰ Бројно стање жандармерије је варијало, али је увијек било испод 3.000 људи. Једино је Подгорички батаљон прешао предвиђену норму, тако да је почетком марта 1944. године имао 616 људи.²¹ Од осталих јединица једино је Цетињски могао имати колико је износила предвиђена норма, тј. око 500, док су остали имали знатно мање људи (Бокоторски батаљон имао је 326, Даниловградски 225, Шавнички испод 200, а колашински још и мање).²² Жандармерију су претежно сачињавали бивши југословенски жандарми, који су се до тада налазили у четничкој служби, затим активни официри и подофицири бивше југословенске војске који су готово сви били у четничкој организацији, као и други четници. Четници су уопште масовно улазили у жандармерију, а сво људство некадашње 2. дурмиторске бригаде Ивана Ружића које је и даље осталом на четничким позицијама учинило се, на челу са својом командом, у Шавнички жандармеријски батаљон.²³ Четници и официри који су ушли у жандармерију изјављивали су да су то учинили по наређењу и одобрењу Драже Михаиловића.²⁴ Тако је Подгорички жандармеријски батаљон имао у свом саставу 31 официра, 254 активна и резервна подофицира и 331 каплара и редова, док су Даниловградски батаљон сачињавали: 9 официра, 40 подофицира и 176 редова.²⁵

Њемачки окупатор је радио и на формирању милиције, мада јој је придавао мањи значај него жандармерији. Он је рачунао да у јединице милиције укључи до 1.500 људи, и у томе је успио.²⁶ У погледу формирања милиције окупатор се ограничио само на цетињски и барски срез. Крајем 1943. и почетком 1944. године формирана су три територијална батаљона, јачине укупно 1.410 људи, и то: Црмички (608 људи), Ријечки (457), Милицијски батаљон — Будва (345), и један мобилни, под називом Први цетињски батаљон милиције, који је у

¹⁹ Црногорски вјесник бр. 18, од 29. децембра 1943, 6; и бр. 67, од 8. августа 1944, 3; АИИ—Т, X 1в—61 (44); Црногорски вјесник бр. 17, од 25. децембра 1943, 6; АИИ—Т, X 1б—3 (43); Исто, X 1в—31 (44); Исто, X 1б—18 (44).

²⁰ АИИ—Т, X 1б—191 (44), Извјештај И. Ружића команданту жандармерије Цетиње од 1. јуна 1944; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—971, Наредба М. Мандића командиру Морачке жандармеријске чете (без датума).

²¹ АВИИ—Т, X 1в—22 (44), Извјештај Подгоричког жандармеријског батаљона Команди жандармерије од 7. марта 1944.

²² АВИИ, ЦГ—В—800, Бројно стање Рисанске жанд. чете од 19. децембра 1943; Исто, ЦГ—В—801, Извјештај Тиватске жанд. чете од 19. децембра 1943; Исто, ЦГ—В—802, Извјештај Которске жанд. чете од 20. децембра 1943; Исто, ЦГ—В—799, Извјештај Херцеговине жанд. чете од 19. децембра 1943; АИИ—Т, X 1в—31 (44), Извјештај Даниловградског жанд. батаљона од 25. априла 1944.

²³ АИИ—Т, X 1д—5 (44), Проглас Ивана Ружића грађанима града Никшића од 27. априла 1944.

²⁴ АИИ—Т, X 1в—158 (44), Препис извјештаја капетана бојног брода Шошковијевића Д. Михаиловићу од јуна 1944 (оригинал се налази у АВИИ).

²⁵ АИИ—Т, X 1в—22 (44), Извјештај Подгоричког жандр. батаљона команданту жандармерије од 7. марта 1944. Исто, X 1в—31 (44), Извјештај Даниловградског жанд. батаљона команданту жандармерије од 25. априла 1944.

²⁶ РСУП—Т, »Dagger« група, Додатак „С“.

свом саставу имао 375 људи.²⁷ За разлику од Црмничког и Ријечког батаљона, код којих је у погледу броја четнички расположених људи и сепаратиста била успостављена извјесна равнотежа, Први цетињски батаљон био је претежно састављен од сепаратиста, док су у Милицијском батаљону у Будви преовладавали четници.²⁸ Осим Првог цетињског, формиран су Други цетињски, два комбинована, Резервни, Кадровски и Бачки батаљон, али су ови мобилни батаљони били повремене — једни се расформирају, други се формирају, а људство се прелива из једних у друге, попуњавајући се и из територијалних батаљона, тако да се укупан број милиције није повећавао.²⁹ Подаци о броју припадника не говоре много, поготово за територијалне батаљоне, јер је ради требовања (храну су добијали од Немаца) бројно стање увијек приказивано максимално, док се за акције против јединица НОВЈ није могло рачунати ни на пола од тога.³⁰

Милиција није имала посебну команду као жандармерија, већ су се њени батаљони у појединим акцијама потчињавали њемачким јединицама. Народна управа је имала посебан ресор за милицију, али практично над њом није имала никакву власт.

Борбена вриједност милиције била је на врло ниском нивоу. Јер док су жандарми били претежно фанатизовани четници—антикомунисти, милиционери су већином тежили да избјегну сваку војну обавезу и нерадо су одлазили са територије своје општине.³¹

И жандармерија и милиција биле су директно подређене њемачким оружаним снагама и, почев од 1. јануара 1944. године, морале су након сваких десет дана поднијети извјештај о свом раду Самосталној фелдкомандатури на Цетињу.³²

Жандармерија и милиција учествовале су у акцијама против јединица НОВЈ и партизанских одреда само у заједници с њемачким јединицама.³³ Изузетно, по одобрењу надлежне њемачке команде, жа-

²⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—492, Телеграм Блажа Гојнића Народној управи од 9. јануара 1944; Исто, ЦГ—В—507, Извјештај Команде милиције — Будва команданту националних трупа од 20. фебруара 1944; АИИ—Т, Ц 1—8 (44), Извјештај Ријечког националног батаљона Народној управи од 19. фебруара 1944; Ђ. Вујовић, *Пораз квислинга у Катунској нахији марта 1944*, ИЗ бр. 4, 1964, 669.

²⁸ Исто; АИИ—Т, X 1в—61 (44), Писмо Блажа Гојнића Војиславу Гојнићу од 9. јануара 1944.

²⁹ Ђ. Вујовић, н. дј., 669—699.

³⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—492, Телеграм Вл. Гојнића од 9. јануара 1943; Исто, ЦГ—В—528, Списак 2. чете Ријечког батаљона које није извршило наређење пов. бр. 43 од 6. марта 1944.

³¹ АИИ—Т, X 1в—14 (44), Извјештај Горњоцрмничке жандамеријске чете команданту Националних трупа од 21. марта 1944; Исто, X 1в—17 (44), Извјештај Ријечког националног батаљона команданту Националних трупа од 28. марта 1944; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—528, Списак људства 2. чете Ријечког нац. батаљона које није извршило наређење пов. бр. 43 од 6. марта 1943.

³² АВИИ, Фонд њемачке архиве, К. 27—Ц, бр. рег. 2110, Писмо Фелдкомандантуре Љубу Вуксановићу од 3. новембра 1943; Исто, Допунска четничка архива, ЦГ—Х—2970, Обавјештење Команде нац. трупа Цетиње команданту 1. цетињског нац. батаљона бр. 1150 од 26. априла 1944.

³³ АИИ—Т, X 1в—3 (43), Наређење команданта Подгоричког жанд. батаљона Кучко-братоношкој жанд. чети од 27. јануара 1944; Исто, X 1в—31 (44), Извјештај Даниловградског жанд. батаљона команданту жандармерије од 25. априла 1944; Исто, X 1в—32 (44), Заповијест командира Барске жанд. чете за 14. мај 1944.

жандармеријске чете су учествовале у акцијама против партизана и без њемачких јединица.³⁴

О наоружању и издржавању жандармерије и милиције (плата, исхрана, одјећа и обућа) старала се Самостална фелкомандантура на Цетињу — Одјељење IV А.³⁵ Међутим, у погледу снабдијевања жандармерија је била фаворизирана у односу на милицију. Поред осталог, жандармеријски официри и подофицири од самог почетка примали су мјесечну плату унапријед, док су официри и подофицири милиције примали само војничке дневнице, које су издаване десетодневно, и у укупном износу биле су мање од плата у жандармерији. То питање је разматрала Народна управа, па је предложила Фелдкомандатури да се у погледу плата милиција изједначи са жандармеријом, сматрајући да би то „омогућило ефикасну борбу против комунизма“.³⁶

Народна управа

Основна девиза њемачког окупатора у Црној Гори била је борба против комунизма, односно народноослободилачког покрета.³⁷

Приликом доласка у Црну Гору главномандујући њемачких снага (генерал-мајор Кајпер) изјавио је да њемачки окупатор у Црној Гори нема никаквих територијалних или политичких претензија, већ да је његово присуство условљено једино војничким потребама Европе.³⁸ Та девиза је поновљена у неколико наврата и касније. Но и поред тога што их је Црна Гора интересовала у првом реду са војног аспекта, Њемци су настојали да створе једну марионетску владу преко које би окупили домаће контрареволуционарне снаге за борбу против народноослободилачког покрета чиме би, разумије се, и ојачали своју власт у Црној Гори. При томе су жељели да искључе разне контрареволуционарне покрете који су имали политичку обојеност. За њемачког окупатора било је основно да домаћи сарадници буду освједочени антикомунисти, а све остало требало је да отпадне. Због таквог начелног става Њемци нијесу хтјели да прихвате ни покрет Драже Михаиловића, јер су зазирали и од његових великосрпских стремљења и од околности да би им један такав покрет, у случају савезничког искрцавања, могао представљати неугодног противника.³⁹

³⁴ Исто, X 1в—22 (44), Извјештај Подгоричког жанд. батаљона команданту жандармерије од 7. марта 1944.

³⁵ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, бр. рег. 2/10, Писмо Фелдкомандантуре Љубу Вуксановићу од 3. новембра 1943; АИИ—Т, X 2—12 (43), Обавјештење Фелдкомандантуре Народној управи, ТГ бр. 1526/44 од 20. марта 1944.

³⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—X—18/13, Записник 19. сједнице Народне управе од 23. децембра 1943.

³⁷ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека 2. Михаиловићу бр. 206 од 20. септембра 1943; АИИ—Т, IX 2—12 (43), IX 2—13 (43), IX 2—16 (43), IX 2—17 (43), Прогласи Кајпера од 30. IX, 20. X, 1. XI и 6. XI 1943.

³⁸ АИИ—Т, IX 2—16 (43), Проглас Кајпера од 1. новембра 1943; Црногорски вјесник бр. 2, од 3. новембра 1943.

³⁹ АИИ—Т, X 2—11 (44), Њемачки проглас под насловом *Грађани и сељаци Црне Горе* (без датума).

Према црногорским сепаратистима њемачки окупатор је имао толерантнији став, прије свега због тога што су они били малобројнији те су зато представљали мању опасност, као и због тога што су тежили осамостаљивању а дијелом и отијепљењу од југословенске државне заједнице, што се такође подударало са дотадашњом њемачком тенденцијом о разбијању Југославије.

Међутим, с обзиром на развитак међународне ситуације, савезничку дефанзиву на овим фронтovima и јачање народноослободилачког покрета у Југославији, њемачка Команда за Југо-исток је тежила да обједини све контрареволуционарне снаге у Србији и Црној Гори, како би се јединице НОВ могле што ефикасније протјерати из Црне Горе.⁴⁰ Приликом једне посјете Цетињу, министар Рајха за Југо-исток др Херман Нојбахер је изјавио да није важно да ли ће Црна Гора бити бијела или зелена, важно је да не буде црвена.⁴¹ Под тим геслом њемачки окупатор је радио у Црној Гори на уклањању јаза између великосрпских и сепаратистичких снага и на њиховом обједињавању у борби против народноослободилачког покрета. Да би то постигли, Њемци су одлучили да заобиђу водеће личности, како међу четницима тако и међу сепаратистима. У том смислу они су се повезали са четничким дисидентима Љубом Вуксановићем, Војиславом Ненадићем, Арсом Петровићем и другим.⁴²

Љубо Вуксановић је у вријеме њемачке окупације постао један од најистакнутијих сарадника окупатора. Био је члан четничке групе војводе Вука, а учествовао је и на Солунском фронту, у I свјетском рату. Као такав, иначе правник по образовању, за вријеме Краљевине Југославије покривао је разне важне положаје. Тако, на примјер, био је окружни начелник у Пећи, помоћник повјереника за апарну реформу и инспектор Министарства пољопривреде, а извјесно вријеме држао је адвокатуру. У вријеме тринаестојулског устанка и послје њега, заједно са Милутином Јелићем и другим реакционарним грађанским политичарима и официрима бивше југословенске војске, истакао се у организовању борбе против народноослободилачког покрета у андријевичком срезу. У току 1942. године постао је члан Главног националног одбора за срез андријевички, али је 3. новембра исте године иступио из њега. Дошао је у сукоб и с Павлом Ђуришићем. У првој половини 1943. године радио је за њемачку обавјештајну службу преко Јозефа Цвилингера, а касније и преко др Крамарца (Kramarz) и Ота Мајера (Otto Mayer). Имао је удјела и у хапшењу Павла Ђуришића, у мају 1943. године.⁴³

На другој страни, Њемци су наредили да се расформира Катунска бригада Крста Поповића. Њега су, међутим, као истакнутог вођу се-

⁴⁰ H. Neubacher, Sonderauftrag Südost 156.

⁴¹ Црногорски вјесник бр. 8, од 29. јануара 1944.

⁴² АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека В. Лукачевићу бр. 198 од 18. октобра 1943; Исто, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 207 од 20. октобра 1943; РСУП—Т, »Sword« Party; АИИ—Т, IX 16—95 (43), Четнички обавјештајни извјештај од 27. септембра 1943 (препис).

⁴³ РСУП—Т, »Sword« Party и »Dagger« party.; Црногорски вјесник бр. 8, од 24. новембра 1943, 3.

сепаратисти оставили без икакве званичне функције, а за тим су успоставили контакт са неким другоразредним личностима из табора сепаратиста.⁴⁴

Њемци су инсистирали да се великосрпски елементи у Црној Гори и сепаратисти измире и споразумију око формирања квислиншке управе, око које би се окупљале све контрареволуционарне снаге за борбу против народноослободилачког покрета. Под притиском Њемаца, Љубо Вуксановић и Војислав Ненадић су у том смислу повели преговоре са сепаратистима и тражили да се одржи састанак на коме би се потписао споразум. Привремено вођство Црногорске федералистичке странке, које је изабрано у међувремену (у октобру 1943), делегирало је на тај састанак своје представнике на челу са Новицом Радоњићем. Међутим, састанак није донио никакав резултат, јер преговарачке стране нијесу могле да се нагоде у погледу подјеле ресора, а посебно око предсједничког положаја.⁴⁵

Министар Рајха за Југо-исток Х. Нојбахер, био је принуђен да интервенише и посредује у измирењу великосрпских санга и сепаратиста у циљу формирања Народне управе, па је у октобру 1943. лично дошао на Цетиње. Међутим, његова се мисија такође завршила неуспјехом.⁴⁶

Њемачки окупатор ипак није одустао од своје намјере, па су се, под његовим притиском, ове двије политичке групације поново нашле на преговарачком столу. Том приликом је потписан споразум који је садржао ове основне тачке:

- 1) Борба против комуниста и свих субверзивних елемената;
- 2) борба против свих страних утицаја;
- 3) искључење сваке партијске политике и
- 4) завођење реда и мира у земљи.⁴⁷

Пошто је споразум потписан да би се могла формирати Народна управа, потписници су утаничили да се постављање чиновничког кадра, укључујући ту и полицију, изврши на бази равноправности.⁴⁸

Њемци су овај споразум прихватили и одобрили, а затим су приступили формирању Народне управе. Народна управа је формирана почетком новембра, али је њено званично увођење у дужност извршено 10. новембра 1943.

У Народну управу (Народни управни одбор) ушли су: Љубо Вуксановић (предсједник и ресор за унутрашње послове), Војислав Ненадић (финансије) и Саво Радоњић (провосуђе), као представници великосрпских снага, а привремено вођство Црногорске федералистичке странке, на својој проширеној сједници, делегирало у Народну упра-

⁴⁴ Црногорски вјесник бр. 4, од 10. новембра 1943.

⁴⁵ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—З. Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 207, од 20. октобра 1943; РСУП—Т, Доказни материјал за Јова Поповића и др.

⁴⁶ H. Neubacher, Sonderauftrag Südost, 150.

⁴⁷ АВИИ, ЦА, ЦГ—Х—69, Записник 40-те сједнице Народне управе од 17. марта 1944; Црногорски вјесник бр. 14, 20. II 1944, 1.

⁴⁸ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, бр. рег. 13/10—2, Писмо Љ. Вуксановићу Фелдкомандатури Цетиње бр. 237 од 24. јануара 1944.

ву Живка Анђелића (замјеника предсједника), Беождана Ивановића (поште, саобраћај и јавни радови) и Митра Поповића (ресор за милицију).⁴⁹ Поред њих, у Народну управу су ушли: др Љубомир Бараћ (социјална политика и здравље), који је у ствари био љотићевац, Обрад Новаковић (култура, штампа и пропаганда), који је за вријеме окупације Италије радио у италијанској служби у Боки Которској, и као представник Муслимана Хасан Звиздић (заступник без портфела).⁵⁰

Надлежност Народне управе протезала се и на Боку и Санџак. Међутим, пошто су њемачке и квислиншке снаге у Санџаку и оне у западној Црној Гори биле раздвојене партизанским фронтом, односно слободном територијом, убрзо се показало да надлежност Народне управе не може да се протегне на Санџак. Самостална фелкомандантура на Цетињу обавијестила је Народну управу да Санџак, због тих разлога, остаје у надлежности штаба 2. армије, па ће према томе бити издвојен и из буџета Народне управе.⁵¹ Из истих разлога ни Хасан Звиздић, који је живио у Санџаку, није могао да дође на Цетиње да прими дужност, па је виши савјетник њемачке Војне управе др Ханке, на захтјев Појбахера, издао Народној управи налог да умјесто Звиздића изабере новог члана, као представника Муслимана.⁵² Укључивање представника Муслимана у Народну управу имало је, поред осталог, за циљ да се они на тај начин подстакну на веће ангажовање у борби против народноослободилачког покрета.⁵³ За избор у Народну управу узимана су у обзир два представника Муслимана, и то Хасан Међикукић, трговац из Подгорице, и Јусуф Шлаковић, предсједник општинске мркојевићке (барски срез). Сепаратисти у Народној управи залагали су се за Међикукића, који је био члан Мјесног привременог националног комитета у Подгорици (априла 1941). Међутим, сви остали чланови Народне управе били су за Шлаковића, па је он и изабран за члана Народне управе, а за Међикукића је одлучено да се постави за помоћника при неком ресору.⁵⁴ Међутим, Шлаковић није присуствовао ниједној сједници Народне управе, тако да *de facto* није ни био њен члан.

Народна управа је била састављена од представника најреакционарнијих група и као таква је њемачком окупатору одано служила у борби против народноослободилачког покрета. Приликом увођења у дужност Народна управа је донијела свој програм, чије је основне смјернице објавила у неколико наврата у својим прогласима народу Црне Горе. Поводом преузимања дужности она је позвала црногорски

⁴⁹ Црногорски вјесник бр. 4, од 10. новембра 1943; РСУП—Т, Доказни материјал за Јова Поповића и др.

⁵⁰ Црногорски вјесник бр. 4, од 10. новембра 1943.

⁵¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—84, Писмо Фелдкомандантуре Народној управи бр. 1787 од 1. априла 1944.

⁵² АВИИ, Фонд њемачке архиве, Писмо др Ханкса предсједништву Народне управе тгб бр. 55/44 од 5. јануара 1944.

⁵³ Исто, ЧА, ЦГ—Х—31, Записник 34. сједнице Народне управе од 15. фебруара 1944.

⁵⁴ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, бр. рег. 12/10, Записник 28. сједнице Народне управе од 22. јануара 1944.

народ на „крајњу лојалност и исправност према њемачкој оружаном сили, у борбу до краја против комуниста, против свих субверзивних елемената, као год и противу сваке спољне пропаганде и покушаја да нас са Њемачком завађа и наш народ истријеби“.⁵⁵ Она је том приликом позвала црногорски народ и да је слиједи и да јој у том погледу пружи подршку и помоћ. У истом прогласу је истакла да су њемачке оружане снаге ушле у Црну Гору не као непријатељ, па чак ни као окупатор, већ као пријатељ „да уз своје ратне задатке помотне и нама да на уцвијељеној својој грудии воспоставимо живот и ред“.⁵⁶

У једном каснијем прогласу Народна управа је поновила да је њен основни циљ и задатак „да са њемачким снагама води борбу против комуниста све до њеног истребљења“.⁵⁷

У свом раду Народна управа се ревностно придржавала начела која је изнијела у овим прогласима.

Однос њемачког окупатора и Народне управе

Још прије званичног увођења у дужност Народна управа је ставила пројект споразума са њемачком окупационом влашћу, који је имао 18 тачака, и доставила га Самосталној фелдкомандатури на разматрање и одобрење.

У пројекту споразума Народна управа је као основно тражила да њемачке оружане снаге протјерају јединице Народноослободилачке војске и партизанске одреде са територије Црне Горе, при чему би им милиција и жандармерија пружиле помоћ, како би јој се на тај начин омогућило да на „очишћеним подручјима“ успостави своју редовну власт.⁵⁸ Народна управа је живјела у илузији да ће имати неку суверену власт, па је тражила да јој се омогући да буде заступана у иностранству и да са сусједним земљама може закључити трговинске уговоре, да пошаље свога посланика Недићевој влади, да јој се одобре новчана средства у виду зајма, (како би, поред осталог, могла да обезбиједи исхрану становништва), да јој се ставе на располагање приходи од монопола, пореза и царина, да се изврши исправка граница према Албанији и да се Улцињ и друга мјеста поврате Црној Гори, и, најзад, да се милиција и жандармерија ставе под њену управу, а Фелдкомандатура да обезбиједи средства за њихово одржавање.⁵⁹

Фелдкомандантура је 3. новембра 1943. послала одговор предсједнику Народне управе Љубу Вуксановићу:

„Подношење пројекта једног споразума доказује да Управни Одбор потпуно игнорише чињеницу да је земља Црна Гора посједнута

⁵⁵ АИИ—Т, IX 1а—21 (43), Црногорски вјесник бр. 5, од 13. новембра 1943.

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ АИИ—Т, IX 1а—30 (43), Проглас Народне управе поводом Божића 1943.

⁵⁸ АВИИ, Фонд њемачке архиве, К. 27 — Ц бр. рег. 2/10, Писмо Фелдкомандантуре Љубу Вуксановићу од 3. новембра 1943.

⁵⁹ Исто.

њемачком војном силом и положај Фелдокандантуре напрам Управном Одбору.

Између њемачке војне силе и Управног Одбора не може се склапати никакав споразум ни уговор, пошто њемачка војна сила, као окупатор, издаје само наређења и доноси мјере.

Ако је њемачка војна сила напустила — супротно ранијем окупатору, италијанској држави — вршење управе над земљом Црном Гором, и ограничила се на то да једино путем војне управе надзире новостворену државну управу, у томе се огледа само особита предусретљивост и доказ повјерења њемачке војне силе према Управном Одбору.

Ова предусретљивост и повјерење њемачке војне силе треба овакога дана изнова да буду оправдани дјелотворним, лојалним и доследним радом, и то је најотменија дужност и задатак Управног одбора, свих чиновника, намјештеника и радника, жандармерије и милиције.⁶⁰

Иако о потписивању споразума, очито, није могло бити говора, занимљив је одговор Фелдкомандантуре на поједине тачке овог пројекта. Доносимо их оним редом како их је саопштила Фелдкомандантура.

У погледу тражења да њемачке трупе „очисте“ територију Црне Горе Фелдкомандантура је одговорила да се то само по себи разумије, као што се по себи разумије да милиција и жандармерија „има општро и безобзирно свим својим силама помагати њемачку војну силу у борби против свих непријатељских елемената и да ће Управни одбор у очишћеним подручјима успостављати редовну власт“.⁶¹

На тражење Народне управе да се милиција и жандармерија ставе у њену надлежност а да њемачке оружане снаге обезбиједе средства за њихово издржавање, Фелдкомандантура је одговорила: „Њемачка оружана сила наредила је успостављање милиције и националне жандармерије. Милиција и жандармерија подређене су њемачкој војној сили. За исхрану, снабдијевање, одјећу и плату брине се њемачка војна сила“.⁶²

Посебно је карактеристична изјава Фелкомандантуре у вези са суверенитетом Народне управе. О томе се у писму каже:

„Њемачка сила сама својом вољом наредила је да се образује један Управни одбор, који има водити управу земље. Тиме је њемачка војна сила пренијела суверена права на Управни одбор, и она су ограничена само надзором који врши војна управа.“

Како ће овај надзор бити вршен и нашта се он све протеже, то ће бити изражено у једном општем Упутству, или ће од случаја до случаја бити одлучено“.⁶³

У вези са тражењем у погледу заступања у иностранству Фелдкомандантура је одговорила да Народна управа неће бити заступана

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

у иностранству, а питање трговинских уговора са сусједним земљама одложено је за касније да се испита.⁶⁴

Фелдкомандатура је негативно одговорила и у погледу траженог зајма:

„Не постоји обавеза Њемачког Рајха да стави Управном одбору на расположење новчана средства у форми једног зајма.

Па ипак њемачка војна сила трудиће се да подмири финансијске потребе земље. Она себи задржава право да ствар на одређен начин регулише“.⁶⁵

Што се тиче финансијског пословања, прихода од монопола, пореза и царина, као и исправке граница, Фелдкомандатура је одговорила:

„Као год и управа, и финансијско пословање стоји под надзором Војне управе.

Приходи од монопола, пореза и царине стоје на расположењу Управном одбору. Солана у Улцињу засада припада Албанији. Предложена је исправка границе и треба сачекати одлуку“.⁶⁶

Посебно је карактеристичан став Фелдкомандатуре према односима Народне управе и Недићеве владе, односно захтјеву Народне управе да јој се дозволи да код Недићеве владе има свог посланика. О томе се каже: „Изашиљање заступника Недићевој влади у Београду не долази у обзир. Одржавање везе са Србијом, која је такође посједнута њемачком војном силом вршиће се путем њемачке војне силе, а везе са Недићевом владом помоћу њемачке Војне управе, односно преко посебног фиреровог комесара за Југоисток, посланика др-а Нојбахера“.⁶⁷

На крају, у погледу исхране становништва Фелдкомандатура је истакла да ће то обезбиједити средствима „која јој стоје на расположењу“.⁶⁸

Писмом од 3. новембра Фелдкомандатура је предала „власт“ Народној управи.⁶⁹

Фелдкомандатура је нашла за потребно да Народној управи још једним писмом и потпуније објасни неке своје ставове, у првом реду у вези с правом надзора. У том документу се каже да Народна управа има право да издаје наредбе са законском снагом, али прије њиховог објављивања треба прибавити пристанак Фелдкомандатуре. Такође је требало доставити Фелдкомандатури на одобрење — прије објављивања, односно спровођења у дјело — и све наредбе политичког, па чак и финансијског карактера. Истовремено, Фелдкомандатура је наредила Народној управи да се одмах позабави питањем враћања у службу оних чиновника које је својевремено пензионисала италијанска упра-

⁶⁴ Исто.

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Исто.

⁶⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—18/1, Писмо Фелдкомандатуре Љубу Вуксановићу од 6. новембра 1943.

ва, а да се за свако ново постављење или отпуштање из службе виших чиновника претходно прибави мишљење Фелдкомандатуре. Народна управа је такође била обавезна да у најкраћем року обавијести Фелдкомандатуру о начину вођења персоналних питања појединих ресора, а шефови ресора морали су поднијети на одобрење списак цијелог административног особља.⁷⁰

У току свог постојања Народна управа се морала строго придржавати упутстава. Сва писмена акта која је доносила: одлуке, наредбе, прогласе, па чак и записнике својих сједница, морала је поднијети на одобрење, а затим поступити по примједбама Фелдкомандатуре.⁷¹

Народна управа је, дакле, била оруђе у рукама окупатора.

Мјере Народне управе против НОП-а

Као што је и истакла у свом програму, Народна управа је за све вријеме свог постојања водила бескомпромисну борбу за рачун њемачког окупатора против народноослободилачког покрета.

Већ сјутрадан по званичном увођењу Народне управе у дужност, њен члан ресора за „народну одбрану“ потпуковник Митар Поповић издао је проглас којим је све официре и подофицире бивше југословенске и црногорске војске позвао да ступе у службу окупатора ради борбе против народноослободилачког покрета.⁷² Овај позив није дао жељени резултат, па је Народна управа на својој сједници од 18. новембра 1943. одлучила да се сви официри са подручја Црне Горе, као и сви грађани који нијесу приступили „националној служби“, укљоне из средине у којој живе „као штетни за извођење организације борбе против партизанске акције“.⁷³

Испоставило се да се велики број не само официра него ни других грађана који су чак и потписали обавезу за борбу против НОП-а није одазвао разним позивима Народне управе. Под паролом да „у данашње вријеме не може бити неутралаца већ само два фронта, националистички и комунистички, те онај ко није с нама противу нас је“, Народна управа је на сједници од 23. децембра 1943. одлучила да се сви такозвани неутралци одмах лише слободе и да се од њемачке војне команде затражи да се интернирају, а ако су државни службеници или пензионери да се одмах отпусте из службе односно да им се

⁷⁰ Исто.

⁷¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—18/2, Записник 1. сједнице Народне управе од 10. новембра 1943; Исто, ХЦ—Х—18/3, Записник 3. сједнице Народне управе од 13. новембра 1943; Исто, ЦГ—Х—18/8, Писмо Фелдкомандатуре Народној управи од 24. новембра 1943; Исто, ЦГ—Х—18/9, Наређење Народне управе члану ресора за унутрашње послове од 24. новембра 1943; Фонд њемачке архиве, К. 27—Ц, бр. рег. 9/10, Извјештај Анектне комисије Народне управе Фелдкомандатури од 17. децембра 1943.

⁷² Црногорски вјесник бр. 5, од 13. новембра 1943.

⁷³ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—18/5, Записник 6. сједнице Народне управе од 18. новембра 1943.

одузме пензија. Поред тога, она је одлучила да се предсједницима општина нареди да њиховим породицама одузме карте за хљеб и друге животне намирнице.⁷⁴

Народна управа је разним мјерама принуде покушавала да мобилише црногорско становништво против народноослободилачког покрета. Једна од таквих била је и присилна мобилизација крајем јануара 1944.⁷⁵ За оне који се не одазову позиву она је одлучила да се упуте на принудни рад, било у Црној Гори или у иностранству, а ако су чиновници — да се, уз то, отпусте из службе и да им се обустави исплата принадаљности.⁷⁶ То се поновило и почетком априла, када је Команда националних трупа доставила полицији списак грађана Цетиња који се нијесу одазвали новом позиву мобилизације, уз захтјев да се они упуте на присилни рад.⁷⁷

Крајем фебруара 1944. године Народна управа је донијела Уредбу о пријеким војним судовима, која је предвиђала само смртну казну.⁷⁸ У другој половини априла она је издала Уредбу о националној служби, по којој су сви мушкарци од 18 до 60 година старости проглашени за обвезнике „националне“ службе. По тој уредби командант „националних“ трупа је овлашћен да по потреби може позивати на дужност све „обвезнике“ и распоређивати их у борбене и позадинске јединице.⁷⁹

Народна управа је предузимала и друге мјере принуде. Тако је на својој сједници од 19. маја 1944. одлучила да се свим породицама чији се чланови не одазивају на војну дужност обустави давање пребивања.⁸⁰

И поред свих ових мјера, народ се довијао на разне начине да избјегне ступање у квислиншке војне формације. У вези с тим Команда националних трупа је обавијестила Народну управу: „Према прикупљеним подацима у појединим варошима налазе се појединци из разних крајева који бјеже из свог места становања са циљем да избегну војну обавезу“.⁸¹ Да би се то спријечило, Народна управа је, на захтјев Команде националних трупа, наредила полицији и жандармерији „да контролишу сва лица по варошима и да све оне који нису из дотичног места, а које не веже служба за исто, а родом су из места које је слободно од комуниста или припадају некој од националних јединица, до којих се може доћи, хитно протерају из вароши и упуте у своје родно место, односно у националну јединицу на терену“.⁸²

⁷⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—18/13, Записник 19. сједнице Народне управе.

⁷⁵ Исто, К. 393, бр. рег. 39/3—1, Анонимни извјештај партизанског обавјештајца (без датума).

⁷⁶ Исто, ЧА, ЦГ—Х—20/1, Записник 32. сједнице Народне управе од 31. јануара 1944.

⁷⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—604.

⁷⁸ Црногорски вјесник бр. 16, од 27. фебруара 1944, 2.

⁷⁹ Црногорски вјесник бр. 37, од 20. априла 1944, 4.

⁸⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—483/1, Записник 50. сједнице Народне управе (препис).

⁸¹ АИИ—Т, Х 1а—16 (44), Обавјештење Народне управе од 22. маја 1944.

⁸² Исто.

Поред одлука које су имале политички карактер, Народна управа је за рачун окупатора предузимала и разне друге мјере. Тако је 7. априла 1944. донијела Уредбу о општој радној обавези на територији Црне Горе, која је важила за све мушкарце од 16 до 60 година старости. Такозвани „обвезници рада“ имали су да буду употријебљени прије свега за грађење и одржавање путева и мостова за потребе њемачких оружаних снага, а затим и за друге објекте. За оне грађане који се не одазову позиву уредба је предвиђала кажњавање одузимањем права на животне намирнице, најмање за седам дана, а осим тога могли су бити кажњени затвором и присилним радом.⁸³ Поред тога, Народна управа је преко овога гласила *Црногорског вјесника* и преко Радио-Цетиња вршила пропаганду за одлазак радне снаге у Њемачку.⁸⁴

Међутим, ове мјере које је Народна управа предузимала остале су без већег ефекта, јер је народ масовно одбијао да се повинује њеним одлукама, уредбама и позивима, тако да је примјењивање предвиђених санкција практично било неизводљиво.

Посебно су карактеристичне мјере које је Народна управа предузимала против припадника народноослободилачког покрета. На својој сједници од 24. фебруара 1944. она је усвојила упутство старјешинама „националних“ јединица о поступку према припадницима народноослободилачког покрета за вријеме извођења оружаних акција. У том упутству се каже да су партизани највећи народни непријатељи, зато што су комунисти и борба против њих мора бити немилосрдна.⁸⁵ Наводимо неколико карактеристичних „начела“ којих су се старјешине „националних“ јединица имали придржавати:

„1) Пошто се нареди покрет трупе у сврху завођења реда, свако лице које се томе оружјем супротстави, треба да буде убијено.

2) Партизани заробљени у борби, треба да буду одмах стријељани.

3) Партизански курири, ухваћени на делу, делегати комунистичких окупштина у Колашину и Пљевљима, политички комесари и њихови заменици, војничке партизанске старешине, почев од командира чете навише, председници односно старешине свих комунистичких одбора као и сви официри и подофицири активни и резервни, свештеници, државни чиновници и пензионери, који су били активни партизани, без обзира коју су функцију вршили за партизана, треба да буду на лицу места стрељани. . . “⁸⁶

У погледу поступка према мјесном становништву приликом заузимања појединих мјеста од партизана, у упутству се каже: сваки грађанин који благовремено не би предао оружје треба да буде стријељан; истовремено треба извршити мобилизацију способног људства за борбу од 18 до 60 година старости, а сваког оног који се не одазове позиву „у националну службу“ треба лишити слободе и спровести у

⁸³ *Црногорски вјесник* бр. 34, од 8. априла 1944.

⁸⁴ *Црногорски вјесник* бр. 32, 33, 34, 41 од 4, 6, 8 и 29. априла 1944.

⁸⁵ АИИ—Т, X 16—14 (44), Обавјештење Команде националних трупа команданту Кучко-братоношке бригаде стр. пов. бр. 20. од 26. II 1944.

⁸⁶ Исто.

најближи судски затвор, одакле ће бити упућен на присилни рад; партизанским породицама треба одузети животне намирнице „преко најнужније потребе“; из партизанских породица узети за таоце сва одрасла лица; имовину вођа НОП-а одузети а куће попалити итд.⁸⁷

Да би јединице НОВ и партизанске одреде одвратили од акције против окупатора, Народна управа је крајем маја 1944. године објавила проглас о предузимању репресалија у случају напада на саобраћајна средства и саобраћајне објекте које користе њемачке оружане снаге на комуникацијама Котор — Подгорица и Цетиње — Будва. У прогласу се пријети да ће у случају партизанског напада на ове комуникације њемачке власти приступити паљењу кућа и уништавању имовине по селима, узимању талаца и другим мјерама одмазде.⁸⁸

Народна управа није имала никаквог ауторитета ни подршке у највећем дијелу црногорског народа, како због свог сервилног положаја према њемачком окупатору тако ни због реакционарног и искључиво антикомунистичког рада. Ни њени чланови као личности нијесу имали никаквог утицаја нити коријена у народу.⁸⁹

Окружни комитет КПЈ — Цетиње у свом извјештају Покрајинском комитету од 16. новембра 1943. године овако је окарактерисао Народну управу: „Отвореном сарадњом са Њемцима и злочиначким радом, ова банда се компромитовала пред народним масама тако да нема никакве подршке у народу. Око ње су се окупили и чврсто су се латили посла најгори злочинци који су осуђени од народа на смрт за безбројне злочине те силом наоружавају грађане“.⁹⁰

Своју немоћ Народна управа је морала признати на својој сједници од 23. децембра 1943. године, истичући да „многи од оних који су потписали обавезу о сарадњи и борби против комуниста када су били одређени на какву дужност или позвати на повремене дужности свима средствима су радили да се од ових извуку, а неки се уопште нијесу ни одазивали“.⁹¹

Најзад свој неуспјех Народна управа је морала и јавно признати. То је њен предсједник Љ. Вуксановић учинио у свом прогласу поводом Божића 1944. године, у коме је изразио жаљење што народ не слуша „добре позиве“, неће да се сврстава у борбу против НОП-а, да је недисциплинован и сл.⁹²

Поред свега, Народну управу су разједале старе бјелашко-зеленашке трзавице, тако да је она у ствари пала у агонију још оног момента када се наводно и конституисала.

⁸⁷ Исто.

⁸⁸ Црногорски вјесник бр. 51 од 8. јуна 1944.

⁸⁹ А—ИРПЈ, бр. 4870/IV 1—37 (44), Р. бр. 2, Извјештај ПК КПЈ за Црну Гору и Боку Централном комитету КПЈ од 1. јануара 1944.

⁹⁰ АВИИ, К. 1956, ф. 8, бр. рег. 14/1.

⁹¹ Исто, ЧА, ЦГ—Х—18/3, Записник 19. сједнице Народне управе.

⁹² АИИ—Т, IX 1а—30 (43).

Покушај консолидације четничких снага у Црној Гори

Послије разбијања четника „источног фронта“ у Васојевићима и ликвидације четничког руководства и штаба „јужног фронта“ у Острогу, четничка организација у Црној Гори била је, у војничком смислу, разбијена. Команде ова два „фронта“, као и команде корпуса, престале су да постоје. Око 300 четника из Васојевића придружило се Лукачевићу у Санџаку, док је око 250, махом без оружја, прешло у Албанију и склонило се код климентског војводе, иначе пријатеља и сарадника четника, Пренк Цалија (Prenk Cali) у Врмоши. У Врмоши се склонило и 120 четника из Мораче.⁹³ Ђорђе Лашић са Љеворечким батаљоном (305 четника) и око 100 четника из колашинског среза склонило се у Маслинама код Подгорице, гдје се налазила и Кучко-братоношка бригада, у чијем су саставу били и брскутски четници.⁹⁴ У Бјелопавлићима се налазио четнички одред, односно бригада под командом Јакова Јововића, чији је бројни састав варирао, али је око 200 људи било активно, док се у Љешанској нахији налазио прилично компактан Љешански батаљон под командом Илије Марковића, односно Васа Вукчевића, са 720 људи. Вучедолска четничка бригада (око 400 људи), која је под командом Ивана Јаничића оперисала у ширем рејону Грахова, прикључила се Требињском корпусу.⁹⁵ Остале четничке снаге ступиле су у жандармерију или „националну“ милицију.

Послије ликвидације Блажа Ђукановића и Баја Станишића разбијене четничке снаге у Црној Гори биле су веома деморалисане, односно: „све је изгубило главу“, како је Ђ. Лашић обавијестио Величка Бојовића.⁹⁶ Морал четничких снага у то вријеме приказан је у наведеном Лашићевом писму: „Никада у оваквом положају нисам био. Опкољен спољним и унутрашњим непријатељима. Очајан сам. Жао ми (је) што нисам погинуо. Свој живот више ни мало не жалим јер сам свима разочаран. Сваки се разбегао на своју страну. Сваки себе спасава и остављен сам на милост и немилост свих зала. Свима је све једно хоћу ли погинути или остати жив. Молим Бога да ми омогући да се вратим тамо (у Васојевиће — примј. Р. П.) и да казним све домаће изроде и издајнике. Нарочито ћу кажњавати официре и све интелектуалце који сачекаше комунисте и њима приђоше. Никакво опра-

⁹³ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеше Р. Перхинека Ђ. Лашићу и В. Лукачевићу бр. 230, 231, 233 и 235 од 31. октобра и 3. и 6. новембра 1943; Исто, ЦГ—В—1862, Писмо Марка Вучелића Ђ. Лашићу од 25. децембра 1943.

⁹⁴ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Р. Перхинеку бр. 124, од 2. новембра 1943. Исто, ЦГ—В—1375, Списак људства Љеворечког батаљона од 1. новембра 1943; АИИ—Т, X 16—9 (44), Наредба команданта Кучко-братоношког одреда од 18. фебруара 1944.

⁹⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1032, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 7. априла 1944; Исто, ЦГ—В—534, Извјештај Васа Вукчевића команданту националних трупа од 12. априла 1944; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1437, Извјештај штаба Вучедолске бригаде од 30. децембра 1943; Исто, ЦГ—В—1032, Извјештај Ђ. Лашића од 7. априла 1944.

⁹⁶ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 87.

вдање нећу примити. Све ћу убијати. Сељаке сем зликовце нећу дирати. Они који осташе у шуми и који продужише борбу против комуниста наградићу не бирајући средства. Не само да ће им се надокнадити оно што су изгубили, него ће бити duplo награђени“.⁹⁷

У таквој ситуацији Лашић је намјеравао да се преко сјеверне Албаније пребаци у Санџак. У том циљу делегат четничке Врховне команде послао је курире у Албанију да се распитају за могућност путовања Лашића. Контрареволуционарни прваци из сјеверне Албаније, који су сарађивали са четницима, изјавили су да ће обезбиједити несметан прелазак преко своје територије, али је Лашић, због опасности преласка преко Метохије, одустао од тога пута и остао у Црној Гори.⁹⁸

Лашић је покушао да колико-толико реорганизује четничко командовање у Црној Гори, па је Дражи Михаиловићу предложио да се за команданта четничких снага у Црној Гори, намјесто Блажа Ђукановића, наименује пуковник Зарија Вуксановић, а намјесто Баја Станишића мајор Блажо Гојнић. Као алтернативу, за главног команданта предложио је генерала Луку Гојнића, али је истакао да то не би било добро рјешење јер је овај остарио, а намјесто Баја Станишића мајора Захарију Остојића.⁹⁹

Дража Михаиловић је само дјелимично усвојио Лашићев предлог. Наиме, за команданта четничких снага у Црној Гори и Санџаку наименовао је Ђорђија Лашића, а за команданта Зетског четничког одреда Блажо Гојнића (на мјесто Баја Станишића).¹⁰⁰ Блажо Гојнић, међутим, није практично вршио ту функцију, већ се налазио на дужности члана Оперативног одјељења при ресору Народне управе за милицију и команданта Црмничког националног батаљона.¹⁰¹

Да би четничкој организацији у Црној Гори подигао морал, Дража Михаиловић је још прије ликвидације Блажа Ђукановића и Баја Станишића, односно прије последњег реорганизовања четничког командовања, унаприједио један број четничких команданата и тражио да се достави предлог за унапређење свих четничких официра.¹⁰² Тако су Ђорђије Лашић и Блажо Гојнић унапријеђени у чин потпуковника, Милош Павићевић у чин мајора, Лека Вујисић и Иван Ружић у чин капетана I класе, Бранко Ђурашковић у чин капетана итд.¹⁰³ Ђо-

⁹⁷ Исто.

⁹⁸ РСУП—Т, »Sword« party.

⁹⁹ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 125 од 3. новембра 1943.

¹⁰⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—431, Писмо Мом. М. Беговића Блажу Гојнићу од 6. новембра 1943; Исто, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеше Врховне команде Ђ. Лашићу бр. 784 од 4. децембра 1943. и бр. 210 од 10. фебруара 1944.

¹⁰¹ АИИ—Т, III 4—9 (43), Извјештај анонимног партизанског обавјештајца од 17. новембра 1943 (препис); АВИИ, ЧА, ЦГ—В—488, Наредба Бл. Гојнића од 4. јануара 1944.

¹⁰² АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—2, Депеша ВК бр. 197 од 23. октобра 1943.

¹⁰³ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша ВК бр. 538 од 5. октобра 1943.

рђије Лашић је такође унаприједио извјестан број подофицира и војника.¹⁰⁴

Дража Михаиловић је предузео неке мјере да се четника организација у Црној Гори ојача не само војнички него и идеолошки. Политички дотађаји последице капитулације Италије, наиме, показали су да је четника организација овдје без идеолошког коријена. О томе је Рудолф Перхинец 20. октобра 1943. обавијестио Врховну команду: „Осећа се из сваког додира са тим људима да наши у старој Црној Гори заиста ништа нису радили да би нашу борбу приказали као један идеолошки покрет за општи препород како у националном тако и у социјалном, економском, политичком и културном погледу“.¹⁰⁵ У једној од наредних депеша Перхинец је наставио о том питању: „Покушавам да створим мрежу интелектуалних радника, који би нашу до сада само војничку акцију проширили на прави покрет. Биће тешкоћа али радити морамо у том правцу, јер ће иначе наша организација у овим крајевима остати увек и само кула од карата. Да би се у свему томе успело, потребно је што пре протурити овамо све оне елаборате о уређењу и решењу питања државних, политичких, социјалних, економских, просветних, националних и верских. Ово је потребно да се свету и овде једном прикаже да и ми имамо свестрани програм, да цела наша борба представља покрет за општи препород, а не само антикомунистички фронт тј. голо реакционарство“.¹⁰⁶

Дража Михаиловић се сложио са Перхинековим гледиштем да је потребно „војничку акцију“ у Црној Гори проширити на покрет, али је указао и на немогућност потпунијег рада у том правцу док се не успостави веза са свим крајем.¹⁰⁷

Рад Р. Перхинека и осталих четничких вођа у Црној Гори прекинут је у другој половини октобра 1943. године, јер је тада највећи дио Црне Горе био ослобођен или под контролом јединица НОВ и партизанских одреда. Перхинец са групом четничких идеолога пошао је крајем октобра и почетком новембра 1943. године у Санџак, гдје су га почетком 1944. године ухапсили Њемци.¹⁰⁸

И поред доста тешких услова, Дража Михаиловић је улагао напоре да ојача идеолошко-политички рад у Црној Гори. Пошто су погинули најистакнутији чланови Секције Централног националног комитета Краљевине Југославије за Црну Гору (Вуксан Бакић, др Јово Тошковић и други), Дража Михаиловић је 4. новембра наименовао нове чланове, и то: генерала Луку Гојнића, пуковника Зарију Вуксановића, адвоката Бошка Бојовића и бившег државног тужиоца Бо-

¹⁰⁴ АИИ—Т, IX 1а—153 (43) и IX 1а—77 (43), Наредбе Ђ. Лашића од 16. новембра и 13. децембра 1943.

¹⁰⁵ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 209.

¹⁰⁶ Исто, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 215, од 23. октобра 1943.

¹⁰⁷ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—2, Депеша бр. 238 од 23. октобра 1943.

¹⁰⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1771, Писмо Горског штаба бр. 471 Вуку Калајитовићу од 6. марта 1944.

јислава Гојнића.¹⁰⁹ Д. Михаиловић још није био обавијештен да је Б. Бојовић погинуо у Острогу са Бл. Ђукановићем, Б. Станишићем и Ј. Тошковићем. Када је то сазнао, намјесто њега наименовао је бившег народног посланика Милоша Рашковића, и то као председника Секције.¹¹⁰ М. Рашковић је у току рата живио у Дубровнику, ван политичког живота. Крајем јануара делегат Врховне команде за Црну Гору Саво Вукадиновић пошао је у Дубровник да га обавијести о овом постављењу за председника Секције ЦНК за Црну Гору. На састанку са делегатом Драже Михаиловића М. Рашковић није показао нарочито интересовање за четничке комбинације.¹¹¹ Ускоро после тога он је приступио народноослободилачком покрету, а средином 1944. постао је председник Народноослободилачког фронта за Црну Гору.

На повратку из Дубровника, С. Вукадиновић је посетио генерала Л. Гојнића, и обавијестио га о наименовању за члана секције ЦНК за Црну Гору. Међутим, и Л. Гојнић је одбио да прихвати ту дужност.¹¹²

Поред рада на стварању Секције ЦНК за Црну Гору предузимане су и друге мјере за политичко афирмисање четничке организације у Црној Гори. Тако је крајем 1943. године формиран Пропагандни одбор за Црну Гору, са сједиштем у Подгорици.¹¹³ Међутим, ни он није имао много успјеха. То, поред осталог, потврђује и Блажо Гојнић у писму Петру Баћовићу, почетком 1944. године. Говорећи о раду тог одбора, Гојнић је истакао: „Овамо пропаганда ништа не помаже, јер је народ врло бистар, па тражи дела, а не празне речи. Лажна пропаганда је не само без користи него и штетна, па зато и нема смисла је ширити“.¹¹⁴

Нешто више у пропагандном погледу урађено је после Светосавског конгреса у селу Ба (26 — 28. јануара 1944), којему је као представник црногорских четника присуствовао Велимир Јојић, директор гимназије у пензији и бивши народни посланик Демократске странке из Андријевице.¹¹⁵ Тада су у Црну Гору слата разна упутства за рад четнички пропагандних одбора.¹¹⁶

Међутим, ни та упутства нијесу омогућила већи утицај чак ни на четничке масе, а поготово не на већину црногорског народа. Тај утицај се могао осјетити једино код четничког вођства и четничке интелигенције у Црној Гори.¹¹⁷

¹⁰⁹ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Врховне команде бр. 394.

¹¹⁰ РСУП—Т, »Sword« party.

¹¹¹ Исто.

¹¹² Исто.

¹¹³ АИИ—Т, X 1в—60 (44), Рисмо Блажа Гојнића Петру Баћовићу од јану-

¹¹⁴ Исто.

¹¹⁵ АВИИ, Накнадна четничка архива, ВК—В—124, Стварање, одлуке и коначна резолуција Светосавског конгреса; Бор, М. Карапандић, *Грађански рат у (1941—1945)*, Кливленд (USA) 1958, 289.

¹¹⁶ АИИ—Т, IX 1а—150 (43), Упутство за рад теренске пропаганде; АВИИ, НЧА, ВК—В—131, Циљеви Равногорског покрета.

¹¹⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—25, Пројект програма организације интелектуалаца Црне Горе и Санџака.

*Став Привременог вођства Црногорске федералистичке странке према
Народној управи*

Развитак народноослободилачког покрета у Југославији, током јесени 1943. године и политичке комбинације њемачког окупатора подстакли су активност вођства Црногорске федералистичке странке (ЦФС) и црногорских сепаратиста. До тога је дошло нарочито у вријеме формирања Народне управе.

Капитулацијом Италије црногорски сепаратисти и један дио вођства ЦФС изгубили су главни ослонац за који су били везали све своје политичке комбинације послје априлског слома. Сада, у условима њемачке окупације они су били принуђени да модификују своје политичке концепције. Због тога су сепаратистички вође и извјестан број чланова предсједништва ЦФС у октобру 1943. године одржали конференцију, прву у току рата, на којој су изабрали Привремено вођство странке. На тој конференцији, поред осталих, учествовали су: Михаило Ивановић, Божо Кривокапић, Перо Вучковић, Крсто Поповић, Милисав Анђелић, Богдан Ивановић, Новица Радовић, Иво Јовићевић, Петар Ломпар, Вукале Рајковић и други.¹¹⁸ У привремено вођство ЦФС изабрани су: Михаило Ивановић за предсједника, Божо Кривокапић за секретара и Крст Поповић и Перо Вучковић за чланове.¹¹⁹ Привремено вођство је том приликом овлашћено да води политику странке и да преговара и потписује споразуме са Њемцима и представницима великосрпских снага, а учесници конференције су те будуће документе унапријед признали за своје.¹²⁰ Крајем децембра 1943. године Привремено вођство ЦФС је издало проглас у коме је изложило основне смјернице своје политике.¹²¹

Привремено вођство ЦФС је одбацило сепаратизам, истичући да је то „вјешто подметнута агитациона парола оних који хоће да нам наметну своју посебност, своју хегемонију“, а прогласило федерализам као своју политичку тежњу, како је то било истакнуто и у програму странке од 1925. године.¹²² Али то је истакнуто тако да они желе уједињење Црне Горе са осталим братским југословенским земљама, а не присаједињење некој другој југословенској земљи. Дакле, „равноправност Црне Горе у националној заједници, то је наш захтјев, то је наша тежња“.¹²³ Таквом ставу Привременог вођства ЦФС допринијело је и општенародно расположење које је дошло до израза на скупштини црногорских родољуба у Колацину (15. XI 1943) и на Другом засједању АВНОЈ-а.

Према народноослободилачком покрету Привремено вођство ЦФС заузело је крајње непријатељски став. Оно је позвало своје присталице на борбу до уништења „и потоњег припадника јеврејско-комунистичке организације“, истичући да је то императив сваком Црногор-

¹¹⁸ РСУП—Т, Доказни материјал за Јова Поповића и др.

¹¹⁹ Исто.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ *Зборник НОР*, III, 6, док. 199.

¹²² Исто.

¹²³ Исто.

цу.¹²⁴ Насупрот томе, према њемачком окупатору заузело је лојалан став.¹²⁵

Народној управи, у којој су се, уосталом, налазила три представника ЦФС, Привремено вођство је пружало безрезервну подршку. Приликом расформирања Ловћенске бригаде њен дотадашњи командант Крсто Поповић издао је њеним дотадашњим припадницима наредбу којом их је позвао да убудуће слушају наређења Митра Поповића, члана Народне управе за војне послове.¹²⁶ У свом прогласу од 25. децембра 1943. године Привремено вођство ЦФС је подржало рад Народне управе овим ријечима: „Ништа ми нећемо пропустити, да би овај рад Народне управе довео до остварења постављеног циља и, као што нам је својствено, извршићемо до краја уговорени споразум“.¹²⁷ Усвајајући програм и циљеве Народне управе као своје, Привремено вођство је позвало све своје присталице и пријатеље да ступе у јединице милиције и жандармерије, а онима који се не одазову томе позиву поручило да не могу убудуће рачунати на припадност странци, нити пак од ње тражити ма какву заштиту.¹²⁸ На тај начин став Привременог вођства ЦФС у многосте се идентификовао са ставом Народне управе.

Став привременог вођства ЦФС, изражен у прогласу од 25. децембра 1943. године имао је прије свега декларативан карактер. Не располаже се са довољно података на основу којих би се са сигурношћу могло изјавити да ли су све сепаратистичке струје у ЦФС заиста прихватиле федералистичке концепције изражене у прогласу Привременог вођства. Група око Секуле Дрљевића, која је уживала гостопримство НДХ, имала је другачије политичке концепције и остала је на позицијама екстремног сепаратизма.

Такав став Привременог вођства, а посебно позив присталица ЦФС да ступају у милицију и жандармерију, односно у борбу против народноослободилачког покрета, четници су једва дочекали, не само због тога што су на тај начин добијали савезника више већ и због тога што су сматрали да се на тај начин заостравају односи између вођства ЦФС и НОП-а, будући да су били тврдо увјерени да је између њих постојала спрега.¹²⁹ Међутим, својим ставом и држањем Привремено вођство је допринијело да један дио ионако малобројних присталица ЦФС отпадне од ње и пасивизира се, да би постепено приступило народноослободилачком покрету, који је зацвијело једини био за федерализам. У међувремену, поред осталих народноослободилачком покрету су приступили и поједини истакнути припадници ЦФС, односно команданти оружаних формација Крста Поповића, као, на примјер, Крсто Радовић (командант 4. батаљона Ловћенске бригаде), мајор Ди-

¹²⁴ Исто.

¹²⁵ Исто.

¹²⁶ Пригорски вјесник бр. 4, од 10. новембра 1943, 4.

¹²⁷ Зборник НОР, III 6, док. 199.

¹²⁸ Исто.

¹²⁹ АИИ—Т, IX 1в—60 (44), Писмо Бл. Гојнића П. Баковићу од јануара 1944.

митрије Јовићевић (начелник Поповићевог штаба), Ново Вулетих и други.¹³⁰

*Сарадња Немаца и четника — Став црногорских четника према
Народној управи*

Први контакти Ђорђија Лашића и Немаца, успостављени у току операције *Балкански кланац*, били су доста опрезни, јер се није знало какав ће став Немци заузети према четницима.¹³¹

Лашићеви четници настојали су да се о њемачким циљевима и ставу обавијесте и посредно, преко Љуба Вуксановића, који је тих дана већ водио преговоре са Немцима око формирања Народне управе. Затим су одлучили да и сами разговарају с Немцима. Та улога припала је Рудолфу Перхинеку, који је био у непосредној радио-вези са четничком Врховном командом. Први његов разговор с Немцима био је „у случајном сусрету“, а затим је он тражио да се са њима званично састане и да им објасни четничке циљеве и ставове.¹³² У разговорима са Перхинеком Немци су се показали врло предусретљиви према Лашићевим четницима. Међутим, према Дражи Михаиловићу су показали доста резерве, изјавивши да је он само експонат југословенске избјегличке владе са јединим задатком да у земљи врати старо стање и управу, што уосталом није било далеко од истине.¹³³ Дража Михаиловић се нашао побуђен да на то одговори да је својим бављењем и радом у Црној Гори јасно показао да он није тај који хоће да врати старо стање и управу, већ напротив, „хоћемо све ново сем комунизма“.¹³⁴ Тако су се, практично, Немци и четници нашли на истим политичким позицијама.

Похваљујући његов рад „позади Немаца“, Михаиловић је четничком вођству у Црној Гори наредио да искористи ситуацију насталу доласком Немаца, али да се сарадња са њима не може примити, због тога што то народ не одобрава, „али ако се сам народ диже, онда је то његова ствар, а кривица самих комуниста“.¹³⁵ Михаиловић је ипак прећутно одобрио сарадњу с Немцима. То се може видјети и из депеше четничке Врховне команде бр. 95 од 21. октобра 1943, у којој се каже да чим „комунистичка опасност“ буде прошла, онда све оне који су сарађивали са непријатељем треба повлачити одмах у шуму и ставрати илегалне одреде без икакве везе са окупатором.¹³⁶

Тих дана је између Немаца и Лашића потписан споразум о заједничкој борби против народноослободилачког покрета.¹³⁷ Поред друге помоћи, Немци су том приликом обећали Лашићу да ће његовим на-

¹³⁰ АИИ—Т, IX 16—50 (43), Писмо групе потписника предсједнику Народне управе од 30. децембра 1943.

¹³¹ В. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОБ у Црној Гори*, 435.

¹³² АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перкинса Врховној команди бр. 209 од 20. октобра 1943.

¹³³ Исто.

¹³⁴ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—2, Депеша Врховне команде бр. 94, од 21. октобра 1943.

¹³⁵ Исто, Депеше Врховне команде бр. 94 и 95 од 21. октобра 1943.

¹³⁶ Исто.

¹³⁷ РСУП—Т, »Sword« party.

ционалистима предати заплијењено италијанско наоружање изузев артиљерије.¹³⁸

Послије тога Лашићеви команданти се постепено легализују код Њемаца. Двадесет шестог октобра Перхинец је јавио Врховној команди: „Од наших раде отворено са Њемцима само Лалић (Алекса) и Светозар (Добрашиновић). Раде добро“.¹³⁹ До краја 1943. године сви четнички команданти у Црној Гори су се легализовали и ступили у отворену сарадњу са Њемцима. То потврђује и депеша Михаиловићевог обавјештаног официра од 27. јануара 1944. године, у којој се каже да су сви четнички команданти у Црној Гори примили сарадњу са Њемцима, потписали обавезу и са остацима војске „налазе се у жици или у непосредној близини ње“.¹⁴⁰

Послије потписивања споразума између Ђ. Лашића и Њемаца четничка организација у Црној Гори је напустила тактику која је утемељена током лjeta 1943. године. Ни у једном четничком документу послје тога не помиње се борба против окупатора, ни условно, већ искључиво борба против народноослободилачког покрета. Црногорски четници су напустили и своје име и прозвали се — националисти. Умјесто команде „Источног фронта“, Лашић је (прије на именовања за команданта четничких снага у Црној Гори) формирао штаб Лимског националног одреда, који је, према његовој наредби, обухватио четнике са територије андријевичког, беранског и колашинског, као и незнатан број њих из бјелопољског и шавничког среза, који су избјегли у Подгорицу.¹⁴¹ Да би ојачао и организационо учврстио те снаге, Лашић је позвао све људство избјегло са територије ових срезова од 17 до 60 година старости да формирају „националне“ јединице за борбу против комуниста. Онима који се не буду одазвали том позиву Лашић је запријетио да ће бити истјерани из вароши и оглашени за издајнике националног покрета. Уз то, истако је Лашић, према њима примјене се мјере као према партизанима и биће одобрено сваком националисти да их убија без одговорности.¹⁴² Истовремено, Лашић је издао проглас, под насловом *Браћо Црногорци*, у коме је црногорском народу упутуио пријекор због подршке народноослободилачком покрету.¹⁴³

Према Народној управи Лашић се у почетку држао резервисано. Томе је допринијела и сама личност Љуба Вуксановића, кога је он назвао „непааметним“ човјеком који „не зна шта ради“, Народну управу — међутим, тада је назвао — руглом.¹⁴⁴ Па ипак, Лашић се Љ. Вуксановићу често обраћао да посредује код Њемаца, било ради оружја и

¹³⁸ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 220, од 26. октобра 1944.

¹³⁹ Исто.

¹⁴⁰ *Издајник и ратни злочинац Д. М. пред судом*, 365, Депеша Бене-а бр. 1272.

¹⁴¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1029, Наредба Ђ. Лашића бр. 30 од 15. новембра 1943.

¹⁴² Исто.

¹⁴³ АИИ—Т, IX 1а—32 (43), Проглас Ђ. Лашића (од 8. новембра 1943.).

¹⁴⁴ *Документа о издајству Д. М.*, док. 87, Писмо Ђ. Лашића Величку Бојовићу од 25. новембра 1943

муниције, било ради сарадње њихових јединица у борби против НОВ, било ради усаглашавања односа између Њемаца и националиста.¹⁴⁵ Временом се све више приближавао Љ. Вуксановићу, да би коначно нашли *modus vivendi*.¹⁴⁶

Говорећи о својој сарадњи са милицијом, жандармеријом и Народном управом, Ђ. Лашић је извјестио Дражу Михаиловића: „Већина се набила по варошима и улазе у жандармерију, која не излази на терен. Радим да све изађе из вароши и да објединим рад свих група“.¹⁴⁷

Сличан став према Народној управи имао је и Дража Михаиловић. Када је обавијештен о формирању милиције, жандармерије и Народне управе, он је јавио Војиславу Лукачевићу: „Ми са овим немамо никакве везе“.¹⁴⁸ Међутим, не много касније Д. Михаиловић је упутио поруку Љубу Вуксановићу, преко његовог пријатеља Велимира Јојића, у којој захтијева „у интересу опште ствари“ да не предузима ништа против четничког покрета.¹⁴⁹

Сви остали четнички команданти прихватили су од самог почетка сарадњу са Народном управом без икакве резерве.

Насљедник Баја Станишића на положају команданта Зетског четничког одреда Блажо Гојнић, којег је на ту дужност у првој половини новембра поставио Дража Михаиловић, прихватио се дужности члана Оперативног одјељења и помоћника члана ресора за милицију у Народној управи.¹⁵⁰ О прихватању те дужности Гојнић је писао: „Што се тиче мога рада у одбору (Народном управном одбору, односно Народној управи — примј. Р. П.) ја сам био прсузео дужност да се рвирам своје људе ради размјештаја, како у милицији тако и у жандармерији. Није то било из неких разлога да се извучем са терена, већ сам сматрао да ако ја не узмем ту овога удјела да ће то отићи како не ваља“.¹⁵¹ Пошто су дотадашњи команданти Четничког националног батаљона, који се налазио под командом Народне управе, испали из строја (Петар Вулековић је погинуо 28. новембра, а Бранко Гојнић рањен 29. децембра 1943), Блажо Гојнић је прихватио дужност команданта овога батаљона „док се прилике не нормализују“.¹⁵²

¹⁴⁵ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Врховној команди бр. 197 од 18. октобра 1943; Исто, Депеша Р. Перхинека Саву Вукадиновићу бр. 226 од 27. октобра 1943; Зборник НОР, III, 6, док. 197, Писмо Ђ. Лашића Љ. Вуксановићу од 6. новембра 1943.

¹⁴⁶ РСУП—Т, »Sword« party.

¹⁴⁷ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша, ЦГ—6, Депеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу бр. 145 од (22?) децембра 1943.

¹⁴⁸ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—4, Депеша бр. гг 912 од 21. новембра 1943.

¹⁴⁹ Исто, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша В. Јојића Љ. Вуксановићу бр. 130 од 7. фебруара 1944; Исто, Депеша Врховне команде Ђ. Лашићу бр. 210 од 10. фебруара 1944.

¹⁵⁰ АИИ—Т, III 4—9 (43), Извјештај анонимног партизанског обавјештајца од 17. новембра 1943 (препис).

¹⁵¹ АИИ—Т, X 1в—60 (44), Писмо Блажа Гојнића Петру Бећовићу од јануара 1944.

¹⁵² Исто, X 1в—61 (44), Писмо Бл. Гојнића Војиславу Гојнићу од 9. јануара 1943; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—499, Наредба Бл. Гојнића стр. пов. бр. 92 од 7. фебруара 1944.

Свега три дана послје је званичног формирања Народне управе, контрареволуционарне снаге у срезу даниловградском организовале су конференцију (13. новембра 1943), на којој је присуствовало 200 „националних“ представника општина из овога среза. На конференцији, која је одржана у Даниловграду, под предсједништвом школског надзорника у пензији Блажа Беговића, Милована Вуковића, бившег државног правобраниоца, Милутина Радошевића, судије и Лазара Решетара, донесена је резолуција од 9 тачака.¹⁵² Конференција је закључила: „Контрареволуцију наставити најенергичније, без компромиса, и најобзирније у циљу тоталног уништења комунизма“.¹⁵³ Конференција је за старјешину и представника цјелокупне националистичке војске у срезу даниловградском истакла маринског капетана Јакова Јововића, којему је дала „неограничено повјерење и неограничено право у спровођењу контрареволуције са циљем да се спаси здрави и исправни национални живаљ“.¹⁵⁴ У том смислу Јововић је овлашћен да формира пријеки војни суд, који ће изрицати смртне казне на лицу мјеста за официре, подофицире и војнике-националисте у овим случајевима „издаје и служења комунизму ма на који начин“.¹⁵⁵ Конференција је такође овластила Ј. Јововића за све врсте репресалија, по сопственом нахођењу како према комунистима, њиховим помагачима, симпатизерима и позадинским радницима тако и према њиховим породицама. Истовремено, Јововићу, је стављено у дужност да за таоце одреди „оне елементе са територије среза, на које разложно пада сумња, да својим потајним радом у позадини, омогућавају комунистичко разорно дјеловање у народу“.¹⁵⁶ Конференција му је ставила у дужност и то да одмах изврши мобилизацију националистичких снага у срезу, у циљу што бржег предузимања операција против НОП-а, а затим да у „најужој и најискренијој сарадњи са Одбором народне управе, створи могућност за увођење стварног реда, мира, поретка и законитости у Црној Гори, те да организује брзу и сигурну везу са Одбором и са најстаријим националистичким командантима у осталим крајевима Црне Горе“.¹⁵⁷

На конференцији је закључено да се резолуција са свим овим захтјевима достави њемачком војном заповједнику Црне Горе, Народној управи и њеном члану за милицију, Јакову Јововићу и начелнику среза даниловградског.¹⁵⁸

Достављајући ову резолуцију Блажу Гојнићу, Јаков Јововић је истакао да ће, према добијеним овлашћењима, ступити у акцију тек када резолуцију одобре Народна управа и њемачки војни заповједник Црне Горе. Ако резолуција не буде у потпуности прихваћена, писао је даље Јововић, и ако му не буде дата сва власт да контрареволуцију

¹⁵² АИИ.—Т, IX 16—46 (43).

¹⁵³ Исто.

¹⁵⁴ Исто.

¹⁵⁵ Исто.

¹⁵⁶ Исто.

¹⁵⁷ Исто.

¹⁵⁸ Исто.

у даниловградском срезу спроведе „муњевито и без милости“, онда ће са својим групама које су спремне на бескомпромисну борбу против снага народноослободилачког покрета наставити у позадини „комунистичког фронта“, као што му је наредила Народна управа; али у тој акцији не би био везан за свој срез, већ ће их нападати гдје се год сретну.¹⁵⁹

Народна управа је на сједници од 14. новембра разматрала резолуцију конференције националиста среза даниловградског и одлучила да у Даниловград пошаље члана управе за милицију Митра Поповића, команданта жандармерије Пера Марушића и начелника јавне безбједности Лазара Михаиловића, са задатком да ту ствар уреде.¹⁶⁰

Свој став према Њемцима Јаков Јововић је изложио у писму професору Ђорђији Брајовићу, и то се може сматрати мање-више као општи став четничких команданата у Црној Гори према Њемцима:

„Сарадњу са Њемцима потпуно одобравам и не само то већ је препоручујем као једини спасоносни начин да се зла овога ослободимо. Немачку силу не сматрам непријатељем ако она чини да нас спасе комунистичке опасности, јер иако смо били противници на фронту у рату који смо својевремено изгубили данас сматрам да можемо бити искрени и часни савезници у борби против комунизма.

Немачка команда, вјерујем, не може од мене захтијевати да се одрећем своје свете идеологије, свога краља и своје отаџбине и да ће дозволити моју борбу за њену слободу. Али свечано изјављујем да немачку војску не сматрам непријатељском када је она пристала да ми помогне мени и моме народу да наставимо борбу против највећег непријатеља овог човечанства — комунизма.

Према томе нетачно је ако се жели представити народу да ја желим да изађем чистунац и да друге угурам у сарадњу коју ја не одобравам. Ја се сматрам националним борцем, часним официром и човјеком, који је дужан изналазити све могуће начине да се народ спаси од комунизма, а рат који се данас води између великих сила, нека се настави и нека се води како они хоће и знају, пошто ми и иначе на његов ток и исход не можемо ни за длаку утицати.

Према томе, да завршим, јединог непријатеља против кога желим да се поведе најенергичнија борба је комунизам, и одобравам сва средства која нам могу служити за његово уништење.“¹⁶¹

Са својим ставом Јововић је упознао и фелдкоманданта Кајпера и друге њемачке команданте.¹⁶²

Љешански четнички батаљон, који се у међувремену такође трансформирао у „национални“, поздравио је формирање Народне управе, очекујући од ње „спас свега онога што се могло спасити“.¹⁶³ Командант Љешанског националног батаљона мајор Васо Вукчевић обратио се у децембру 1943. године члану Народне управе за милицију Митру

¹⁵⁹ Исто.

¹⁶⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—480/1, Записник 4. сједнице Народне управе.

¹⁶¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—381, Писмо Јакова Јововића професору Ђорђији Брајовићу (без датума).

¹⁶² АИИ—Т, X 16—135 (44), Писмо Ј. Јововића генералу Кајперу од 14. маја 1944; АВИИ, НЧА, ЦГ—Х—2987, Депеша Ј. Јововића њемачкој команди Подгорица од 3. августа 1944.

¹⁶³ АИИ—Т, X 1в—63 (44), Обавјештења команданта Љешанског националног батаљона Ђ. Лашићу пов. бр. 65 од 18. јануара 1944.

Поповићу, стављајући му се на располагање и тражећи од њега помоћ. О томе је обавијестио и Ђ. Лашића.¹⁶⁴

Народна управа је на овојој сједници од 23. децембра разматрала молбу команданта Љешанског батаљона и одлучила да је преведе на њемачки језик и достави фелдкоманданту Кајперу на одобрење. Достављајући ову молбу, Народна управа је замолила генерала Кајпера да молби команданта Љешанског националног батаљона изађе у сусрет и овом батаљону омогући што ефикаснију борбу против комуниста.¹⁶⁵

Кучко-братоношка бригада, која је формирана 22. децембра 1943. мобилизацијом свих војних обвезника који су се налазили код својих кућа на окупираној територији, носила је назив „национална“, што је у ствари опредјељивало и њен карактер.¹⁶⁶ Она се снабдијевала оружјем и муницијом од њемачке команде у Подгорици и учествовала је у акцијама против НОВ заједно са жандармеријом и њемачким јединицама.¹⁶⁷

Вучедолска војно-четничка бригада сарађивала је такође са њемачким јединицама у борби против народноослободилачког покрета, а један дио њених снага био је стационаран у Никшићу, гдје се налазио њемачки гарнизон.¹⁶⁸

Формирање Команде националних трупа за Црну Гору

Крајем 1943. године (30. и 31. децембра) у Подгорици је одржана конференција црногорских четничких официра на челу с Ђорђијем Лашићем и представника Народне управе на челу с Љубом Вуксановићем. На тој конференцији донесена је резолуција о пуном јединству и слози свих „националних елемената из Српства у борби против комуниста“.¹⁶⁹

Пошто су све четничке снаге у Црној Гори ступиле у отворену сарадњу с Њемцима и мање-више признале Народну управу, она је на бази закључака конференције официра у Подгорици, а по одобрењу Фелкомандантуре, на сједници од 30. јануара 1944. г. одлучила да се формира команда оперативних трупа за Црну Гору са сједиштем на Цетињу, која би објединила све националистичке снаге у борби против народноослободилачког покрета. За команданта свих оперативних трупа именован је мајор бивше југословенске војске Јово М. Букановић, који се од формирања Народне управе налазио на дужности у њеном ресору за милицију.¹⁷⁰ Народна управа је Ј. Букановићу стави-

¹⁶⁴ Исто.

¹⁶⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—18/13, Записник 19. сједнице Народне управе.

¹⁶⁶ АИИ—Т, IX 1а—44 (43), Наредба команданта Кучко-братоношке бригаде бр. за 22. децембар 1943.

¹⁶⁷ Исто, X 16—3 (44), Наредба команданта Подгоричког жандармеријског батаљона командиру Кучко-братоношке жандамеријске чете од 27. јануара 1943.

¹⁶⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1439, Обавјештење Ивана Јаничића команданту „68“ пов. бр. сл. од 3. јануара 1944.

¹⁶⁹ Обнова, Београд, бр. 84 од 19. фебруара 1944, 3.

¹⁷⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—480/10, Записник 31. сједнице Народне управе од 30. јануара 1944.

ла у дужност да се јави њемачком војном заповједнику Црне Горе генералу Кајперу и да са њим буде у сталној вези по свим питањима која опадају у његову надлежност.¹⁷¹

Приликом избора Јова Ђукановића за команданта националних трупа Народна управа је имала у виду, с једне стране, његово поријекло, а с друге стране — чињеницу да је официр бивше југословенске војске, па је рачунала да ће на тај начин задовољити обје политичке трупаџије.¹⁷²

Пошто су Јова Ђукановића признали за команданта националних трупа сви четнички команданти, он је приступио реорганизацији свих квислиншких снага у Црној Гори.¹⁷³

У споразуму са чланом ресора Народне управе за милицију и уз сагласност њемачког војног заповједника за Црну Гору, Ј. Ђукановић је територију Црне Горе подијелио на пет војних области, односно одреда, и то: Ловћенски, Зетски, Никшићки, Лимски и Санџачки.¹⁷⁴ Истовремено је извршио постављења командног особља одреда, односно бригада. Тако је за команданта Ловћенског одреда поставио Блажа Појнића, за команданта Зетског одреда Димитрија Бољевића а за његовог замјеника Новицу Лазовића, за команданта Никшићког одреда Бошка Павића а за помоћника Радојицу Мијушковића, за команданта Лимског одреда Борђија Лашића а за помоћника Здравка Касаловића, и за команданта Санџачког одреда Војислава Лукачевића. За команданта Катунске бригаде постављен је судски пуковник Радоје Милић, Приморске — Бошко Петричевић, Ријечко-црмничке — Андрија Ђурашковић, Кучко-братоношке — Насто Дедић, Зетске — Васо Вукчевић, Бјелопавлићке — Јаков Јововић, Никшићке — Марко Радуновић, Дурмиторске — Иван Ружић, Вучедолске — Иван Јаничић, Берањске — Бранко Ђурашковић, Андријевичке — Алекса Лалић, Колашинске — Миљан Мандић, Бјелопољске — Радуле Кујовић, а за команданта Јуришне бригаде Милош Павићевић. Команданти бригада Санџачког одреда нијесу том приликом постављени, већ је то остављено за касније.¹⁷⁵

Ј. Ђукановић је рачунао да ће ове јединице моћи да мобилишу око 7.000 људи, па је предузимао мјере да преко Народне управе и Фелдкомандантуре обезбиједи опрему за толико људства.¹⁷⁶ Међутим,

¹⁷¹ Јово Ђукановић рођен је 1903. године (28. септембра) у Никшићу. Сип је бившег црногорског министра Марка Ђукановића, а по женској линији био је у ородству са бившом црногорском краљевском кућом. Школовао се у Француској и Италији, а у Београду је завршио Војну академију. У вријеме априлског рата био је командант 3. артиљеријске групе 56. пука. После априлског слома интерниран је у Њемачку. У октобру 1942. предат је италијанским властима и послат у камп ПГ, 32, Волиако (Boliaco), на језеру Гарда. Услед болести премјештен је у Бари, ради евентуалног пребацивања кући. Крајем јула 1943. године стигао је на Цетиње. До формирања Народне управе није се бавио никаквом активношћу, да би тада постао начелник штаба Митра Поповића у ресору за милицију.

¹⁷² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—480/10, Записник 31. сједнице Народне управе од 30. јануара 1944; Ђ. Вујовић, *Пораз четника и сепаратиста у Катунској нахији*, ИЗ, 4, 1964, 673.

¹⁷³ АВИИ, ЧА, ЦГ—Б—641, Писмо Ј. Ђукановића Ђ. Лашићу од 5. маја 1944.

¹⁷⁴ Исто, ЦГ—В—512, Наредба Ј. Ђукановића пов. бр. од 23. фебруара 1944.

¹⁷⁵ АИП—Т, X 16—10 (44), Наредба Ј. Ђукановића од 19. фебруара 1944. (препис).

¹⁷⁶ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, 33/10, Писмо Ј. Ђукановића Кајперу од 9. маја 1944.

Букановићевом тражењу није удовољено. Њемци су и даље зазирали од јачања четничких, односно националистичких формација, па су избјежавали да их обједињавају.¹⁷⁷ Због тога су националистичке јединице добијале наоружање, храну, као и наређења, директно од појединих њемачких команданата, без посредовања Букановићеве Команде националних трупа. То је и био узрок због кога је Букановићево настојање да обједини командовање свих националистичких јединица практично остало без резултата.¹⁷⁸

Чим је сазнао за формирање Букановићеве команде, Д. Михаиловић је наименовао Ђ. Лашића за команданта четничких снага у Црној Гори и Санџаку.¹⁷⁹ Ускоро затим Ђ. Лашић је приступио формирању своје посебне команде, тако да су упоредо постојале двије: Команда националних трупа за Црну Гору под Ј. Букановићем и Команда националних трупа за Црну Гору и Санџак под Ђ. Лашићем. И после је формирања своје команде Ђ. Лашић је наставио, као и његови команданти, отворену сарадњу с Њемцима. Команданти које је он наименовао обично су сматрали „за особиту дужност“ да њихово наименовање потврди и Јово Букановић, као командант „националних“ оружанских снага кога су на ту дужност одредили Њемци.¹⁸⁰ И поред тога, Ђ. Лашић је ради личног престижа настојао да се колико-толико дистанцира од Ј. Букановића, па је и неке акције изводио независно од њега.¹⁸¹ Многе његове јединице нијесу обавјештавале Ј. Букановића о акцијама које су заједно с Њемцима изводиле против народноослободилачког покрета, већ су му се углавном обраћале када је била потребна нека његова интервенција код Њемаца.¹⁸² Тако је стварање двије посебне команде још више отежавало настојање Ј. Букановића да се обједини командовање свих националних јединица.

Једна од ријетких акција против јединица НОВ и партизанских одреда у којој се покушало објединити националистичке снаге под Ј. Букановићем и Ђ. Лашићем био је поход на Катунску нахију (27. фебруара до 4. марта 1944). С тим у вези у Подгорици је 10. фебруара одржана конференција, на којој су учествовали најистакнутији националистички команданти: Јово Букановић, Борђије Лашић, Блажо Гојнић, Јаков Јововић, Владо Ђукић, Новица Лазовић, Насто Дедић, Зарија Вуксановић, Саво Вукадиновић и други.¹⁸³

Ј. Букановић, Ђ. Лашић и остали националистички команданти жељели су да овом акцијом протјерају јединице НОВ и ПО из Катунске нахије и да се повежу са окупаторско-квислиншким гарнизом.

¹⁷⁷ Исто, АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1032, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 7. априла 1944.

¹⁷⁸ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, 33/10, Писмо Ј. Букановића Кајперу од 9. маја 1944.

¹⁷⁹ Исто, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Врховне команде Ђ. Лашићу бр. 210, од 10. фебруара 1944.

¹⁸⁰ АИИ—Т, X 1в—65 (44), Писмо капетана Сава М. Поповића, Сима Чакића и Василија Петричевића Ђ. Лашићу од 12. фебруара 1944.

¹⁸¹ Исто, X 1б—175 (44), Заповест Ђ. Лашића од 27. априла 1944.

¹⁸² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—641, Писмо Ј. Букановића Ђ. Лашићу од 5. маја 1944.

¹⁸³ АИИ—Х, 1в—64 (44), Писмо Сава М. Поповића и др. Ђ. Лашићу од 12. фебруара 1944; РСУР—Т, »Sword« party. — У дјелу Нике Јовићевића *Од пете офанзиве до слободе* (стр. 216) пише да је та конференција одржана 19. фебруара, што се не може узети као тачно.

нима у Грахову, Никшићу, Требињу и Билећи, да би на тај начин подигли морал код националистичких јединица.¹⁸⁴ План за ову операцију, који је одобрио њемачки војни заповједник за Црну Гору генерал-мајор Кајпер, израдио је Ј. Ђукановић, који је истовремено био и главнокомандујући над свим националистичким јединицама.¹⁸⁵ У нападу који је извршен концентрично са пет колона учествовали су: Даниловградска бригада под командом Јакова Јововића, Лимски одред ојачан дјеловима Кључко-братоношке бригаде под командом Ђ. Лашића, Љешански и Комански батаљон под командом Илије Марковића, Црмничко-ријечка бригада под командом Блажа Гојнића и Цетињско-катуноки одред под командом Бошка Петричевића. У нападу је учествовало око 4.800 националиста и 213 Њемаца.¹⁸⁶ За разлику од прве три колоне, које су већином представљале мобилне и добро наоружане јединице, људство Гојнићеве и Петричевићеве колоне било је претежно присилно мобилисано.¹⁸⁷

Иако се од ове операције много очекивало, она је завршена поразом. Дјелови Приморске оперативне групе НОВЈ су успјели да разбију националистичке јединице и да им избаце из строја преко 300 људи.¹⁸⁸ Обавјештавајући Дражу Михаиловића о овом поразу, Лашић се жалио на нејединство националистичких команди: „Једни су били потчињени мајору Ђукановићу, други Немцима, а потписатом (Лашићу - Р. П.) само ово што је под сталном и непосредном мојом командом за све ово време“.¹⁸⁹

Послије пораза у Катуноској нахији наступила је општа деморализација националистичких снага. О томе се у извјештају Ђ. Лашића каже: „Све ово забрињава и деморалише, тако да борбеност код нас оваким даном опада све више и више, јер се стиче убеђење да је наша победа немогућа и да Балкан спада у интересну сферу Совјета... људство се све више разочарава, јер се надало да ће се вратити својим домовима и ослободити своје крајеве, али развојем наше унутрашње ситуације увидело је да је ово тешко и да се одуповлачи па губи поверење у ова наша обећања и жеље“.¹⁹⁰ Деморализација је захватила не само националистичке масе већ и њихове команданте. О томе Лашић пише: „Старешинско особље није све на свом месту, него избегава борбу. Оправдање се тражи због разних струја и за то што ничим није до сада награђено“.¹⁹¹

Мада је то била општа појава, ипак је деморализација националистичких јединица највише дошла до изражаја у цетињском и барском срезу (Ријечка нахија, Црмница, Теклићи и град Цетиње), тј. у крајевима гдје се мање осјећао утицај четничке организације. Тамо је она захватила чак и жандармеријске јединице.¹⁹² Ријечки национални

¹⁸⁴ Ђ. Вујовић, *Пораз четника и сепаратиста у Катуноској нахији*, ИЗ, 4, 1964, 676.

¹⁸⁵ Исто; РСУП—Т, »Sword« party.

¹⁸⁶ Ђ. Вујовић, н. дј., 677.

¹⁸⁷ Исто.

¹⁸⁸ Исто, 691.

¹⁸⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1032, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 7. априла 1944.

¹⁹⁰ Исто.

¹⁹¹ Исто.

¹⁹² АИИ—Т, X 1в—68 (44), Писмо Сава Јовићевића Ј. Ђукановићу од 7. априла 1944.

батаљон вратио се из Катунске нахије у потпуном расулу и хаосу. Сви покушаји да се он реорганизује остали су без успјеха. Међу националистима овог батаљона настало је масовно отказивање послушности својим командантима. Они су такође одбијали да се одазову њемачким позивима за страже.¹⁹³ Националисти Ријечког батаљона су изјавили да не признају своје старјешине. Команда националних трупа Ј. Ђукановића је покушала да интервенише, па је смијенила дотадашњег команданта Стева Ражнатовића и на његово мјесто поставила Сава Јовићевића, који је са собом из Цетиња довео 20 људи; Међутим, ни то није дало никакве резултате.¹⁹⁴ Нови командант је био овлашћен и за репресалије, али за то у батаљону није могао да нађе људе.¹⁹⁵ Пошто стање у Ријечној нахији није могао сам да поправи, нови командант је 27. маја затражио помоћ, запријетивши оставком; јер, истакао је, са овим војницима „немогуће ми је даље вршити заједничку дужност и одазивати се наређењима националних њемачких власти“.¹⁹⁶ Због тога су, по наређењу Ј. Ђукановића, у току јуна извршене двије казнене експедиције, у Цеклину и Љуботињу, први пут комбиновани Цетињско - Ријечки одред под командом капетана Стева Мартиновића (1—4. јуна), а други пут Љеворечки батаљон под командом капетана Видака Зечевића (14 — 18 јуна).¹⁹⁷

Слична је ситуација била и у Црмници, гдје су националисти такође отказивали послушност својим старјешинама. У Црмници су и жандарми јавно изражавали незадовољство својим старјешинским кадром. Црмнички националисти су масовно одбијали да се боре ван Црмнице, а затим и да стражаре у овојим селима, да би, постепено почели прилазити партизанима, док један велики број наоружаних националиста из овог краја, према обавјештењу командира Горњоцрмничке жандармеријске чете од 21. марта 1944. године, „нити је националиста нити партизан“.¹⁹⁸ Неки националистички или жандармеријски старјешине нијесу уопште смјели да зађу у поједина црмничка села, мада је у њима једва био по неки партизан.¹⁹⁹

Националистички покрет доживљавао је кризу и у осталим крајевима — у Цетињу и најближој околини, у Катунској нахији, у Боки Ко-

¹⁹³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—592, Извјештај Петра Р. Ђукановића Ј. Ђукановићу од 22. марта 1944; АИИ—Т, X 1в—17 (44), Извјештај Стева Ражнатовића Ј. Ђукановићу од 28. марта 1944.

¹⁹⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—78, Извјештај Ј. Ђукановића Самосталној фелдкомандантури од 30. марта 1944; АИИ—Т, X 1в—68, Писмо С. Јовићевића Ј. Ђукановићу од 7. априла 1944.

¹⁹⁵ АИИ—Т, 1в—68, (44), Извјештај С. Јовићевића Ј. Ђукановићу од 7. априла 1944.

¹⁹⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—147, Извјештај С. Јовићевића Ј. Ђукановићу од 27. маја 1944.

¹⁹⁷ Исто, ЦГ—Х—152, Наредба Ј. Ђукановића од 31. маја 1944; Исто, ЦГ—Х—190, Извјештај Ј. Ђукановића Самосталној фелдкомандантури од 26. јуна 1944; Ђ. Вујовић, Стање у квислиншким јединицама у старој Црној Гори средином 1944, ИЗ, 3, 1965, 497—500.

¹⁹⁸ АИИ—Т, X 1в—14 (44); Ђ. Вујовић, *Пораз четника и сепаратиста у Катунској нахији*, ИЗ, 4, 1964, 710.

¹⁹⁹ АИИ—Т, X, 1в—28 (44), Извјештај среског начелника Бар Ј. Ђукановићу од 13. априла 1944.

торској и Паптровићима. Тако се националисти из Грбља, којих је било на списку око 650, нијесу одазвали позиву Ј. Ђукановића да учествују у походу на Катунску нахију.²⁰⁰ Из Милицијског батаљона у Будви, који је по списку имао 345 људи, у походу на Катунску нахију учествовало је свега 30, и то већином старијих и неспособних за борбу, који су били придодати неборачким јединицама.²⁰¹ Из Очићића, села близу Цетиња, од 42 „обвезника“, послана да учествују у походу на Катунску нахију ни један се није јавио.²⁰² Послије пораза националиста у Катунској нахији стање у њиховим редовима је постало још теже. Народ је на разне начине избјегавао мобилизацију за јединице милиције. У том смислу карактеристичан је примјер збора у Ђеклићима (14. маја 1944.), који је одржан тек након трећег покушаја. Од 180 Ђеклића који су били позвати, на збору је учествовало њих 80, а свега шест их је примило оружје.²⁰³ Држање Ђеклића појачало је деморализацију националистичких јединица, у првом реду Цуцког батаљона, које су држале положаје на Симуњи, Ресни, Малоншном Долу и другдје.²⁰⁴

Општа деморализација и криза која је захватила ове националистичке јединице у централном и западном дијелу Црне Горе, нарочито послије њиховог пораза у Катунској нахији, настале су под утицајем сталног успона народноослободилачког покрета у нашој земљи, а затим услед напредовања Црвене армије на Источном фронту, промјене политике западних савезника према четницима, а дијелом и под утицајем пропаганде Радио-Лондона.²⁰⁵

Њемачка Фелдкомандатура је покушавала да реорганизацијом националистичких јединица поправи њихово стање. Средином марта она је наредила да се расформирају 1. и 2. национални као и Резервни батаљон на Цетињу, које је такође потресала криза, како услед неуспјеха у Катунској нахији тако и услед трвења између тзв. „зеленашких“ и „бјелашких“ снага у њима.²⁰⁶ Покушало се да се од људства ових и других националистичких батаљона формира неколико кадровских батаљона, јачине до 2.000 војника, који би имали карактер мобилних јединица.²⁰⁷ Међутим, ни та мјера није могла да побољша ситуацију и стање у тим јединицама. Услед опште кризе која је захватила националистичке јединице, Команда националних трупа Црне Горе Јова Ђукановића узгубила је сваки углед, не само међу националистима него и код Њемаца. Послије пораза у Катунској нахији

²⁰⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—518, Обавјештење Грбљана плацкоманданту Котор и Ј. Ђукановићу од 28. фебруара 1944.

²⁰¹ Ђ. Вујовић, Пораз четника и сепаратиста у Катунској нахији, ИЗ, 4, 1964, 674.

²⁰² Исто, 675.

²⁰³ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—132, Извјештај команданта Цуцког батаљона Ј. Ђукановићу од 15. маја 1944.

²⁰⁴ Исто, ЦГ—Х—134, Обавјештење Ј. Ђукановића Самосталној фелдкомандури од 17. маја 1944.

²⁰⁵ Исто, ЦГ—В—1032, Извјештај Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 7. априла 1944.

²⁰⁶ Исто, ЦГ—Х—67, Обавјештење Ј. Ђукановића од 16. марта 1944.

²⁰⁷ Ђ. Вујовић, Пораз четника и сепаратиста у Катунској нахији, ИЗ (44), 1964, 700.

Немци су Ђукановићевој команди повјеровали само поједине акције мањег обима, у првом реду репресалије, а о појединим већим акцијама, као што је био друпи поход на Катунску нахију (29. априла 1944), нијесу је ни обавјештавали.²⁰⁸ Тако се Ђукановићева команда свела на штаб без војске.

Покушај стварања федерације између Србије и Црне Горе

За разлику од комесарске владе Милана Аћимовића, која се држала по страни од догађаја у Црној Гори, квислиншка влада Милана Недића је од самог формирања са пуном пажњом пратила тзв. црногорски проблем.²⁰⁹

У политици Недићеве владе „народног спаса“ према Црној Гори јасно су изражена два периода: до капитулације Италије и од тог догађаја до краја рата. У основи Недићеве политике у оба ова периода изражена је тежња да своју власт прошири и на Црну Гору. Међутим, прије капитулације Италије његова је акција у том правцу била углавном ограничена на подземни рад и пропаганду. После капитулације Италије, међутим, он је користио сва средства која су му стајала на располагању: личне контакте и преписку са водећим квислинзима у Црној Гори, оружане снаге, наоружање за националистичке јединице, пропаганду путем штампе и сл.

Недићева влада је будно пратила активност свих политичких група, а посебно сепаратиста и народноослободилачког покрета. Њу је у почетку највише забрињавао рад сепаратиста; али пошто је увидјела да је њихова политика без утицаја у народу и да је у међувремену добрим дијелом изгубила и подршку окупатора, она је ову пажњу усмјерила на активност против народноослободилачког покрета, који је крајем 1941. године доживљавао снажан успон.²¹⁰ Недић је настојао да борбу против НОП-а у Црној Гори помogne свим средствима, укључујући и оружану акцију. Пошто је увиђао немоћ италијанског окупатора да угуши народноослободилачки покрет у Црној Гори, он је 27. децембра 1941. године предложио мјеродавним њемачким факторима да њемачке трупе и недићевске квислиншке снаге предузму заједничку акцију против црногорских партизана.²¹¹

У циљу проширивања своје власти на Црну Гору, Недићева влада је настојала да постигне неки споразум и с Италијанима. Њен план

²⁰⁸ Исто, ЦГ—В—641, Писмо Ј. Ђукановића од 5. маја 1944.

²⁰⁹ Обнова, која је почела да излази за вријеме Аћимовићеве комесарске владе, у броју од 14. јула 1941. године донијела је без коментара кратку вијест агенције DNB из Рима која је са симпатијама говорила о Петровданском сабору и проглашењу „црногорске слободе и независности“. То је једини податак који смо у нашим истраживањима успјели да пронађемо о реаговању Аћимовићеве владе на догађаје у Црној Гори.

²¹⁰ АВИИ, Фонд Недићеве архиве, Збирка предсједништва владе, к. 1, бр. рег. 2/1—1, Кратак преглед стања у Црној Гори од окупације до децембра 1941; Исто, к. 1, бр. рег. 10/1—1, Црногорски проблем; Исто, к. л, бр. рег. 11/1—1, Реперат о приликама у Црној Гори.

²¹¹ АИИ-Т, ХЗ—1 (44), Der Chef der Sicherheitspolizei und des SD VI E Az: 312/42 An das Auswärtig Amt од 21. фебруара 1942.

је, наиме, био да у Црној Гори и Санџаку успостави своју краљевску власт, а војна власт да остане и даље италијанска. За случај да та комбинација не успије, Недићева влада је имала у плану да своју власт прошири на Санџак и територију која је у састав Црне Горе ушла после I балканског рата (1912. године), сматрајући да је народ у тим крајевима више наклоњен Србији него Црној Гори.²¹²

Међутим, ниједан од ових планова није остварен. У међувремену је у Црној Гори дошло до стварања четничке организације, која је у првој половини 1942. године пружила значајну помоћ окупатору у борби против НОП-а, тако да није ни било потребе за помоћ Недићевих оружаних снага. Истина, Њемци и Италијани су Недићу дозволили да његове оружане јединице узму учешћа у борби против партизана у Санџаку за вријеме опште непријатељске офанзиве против снага НОП-а, у мају и јуну 1942. године. Но, и то је било више симболично, јер су Недићеве снаге ангажоване у овој операцији биле ограничене.²¹³

На појаву четника, које је називала националним борцима, као и на њихову политику у Црној Гори, Недићева влада је гледала са симпатијама. Она је посве одобравала њихов лојалан став према италијанском окупатору, сматрајући га паметним и једино оправданим, поистовјећујући га са својим односом према Њемцима.²¹⁴

Још док је четнички покрет био у зачетку Недићева влада је одлучила да се ови говори Недића и његових министара умножавају и растурају у Црној Гори, заједно са недићевским гласилима (*Ново време*, *Обнова*, *Нова борба* и др.), а затим да поједини „угледни национални радници“ из Црне Горе и Санџака држе предавања преко радија, у којима би савјетовали народу у овим крајевима „да му је једини спас у одржавању реда и мира“.²¹⁵

И после повлачења партизанских снага Недић је наставио са ширењем своје пропаганде у Црној Гори. Он је овамо слао своје људе са упутствима и писмима, у којима се црногорски народ позива да напусти Дражу Михаиловића и да се уједини са Србима у једну заједницу под његовом командом. У тим документима он се изјашњавао за краља, али против свих бивших министара, чланова емигрантске владе, генерала и „свих оних који су напустили земљу, наш народ и оставила га самом себи пред многобројним непријатељем“.²¹⁶ Почетком августа 1944. године Милан Недић је послао у Црну Гору свог специјалног емисара Мирка Влаховића.²¹⁷

Недићевска пропаганда је имала одређеног утицаја на поједине четничке вође и групе у Црној Гори.

Ускоро после формирања Главног националног одбора за Црну Гору (август 1942), у њему је дошло да расцјепа. Највећи број чланов-

²¹² АВИИ, Фонд Недићеве архиве, к. 1, 2/1—1, Кратак преглед стања у Црној Гори од окупације до децембра 1941. г.

²¹³ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића; М. П. Минић, н. дј., 156—159.

²¹⁴ Исто; АВИИ, Фонд Недићеве архиве, к. 1, 11/1—1, Реферат о приликама у Црној Гори.

²¹⁵ Исто, к. 2/1—1, Кратак преглед стања у Црној Гори.

²¹⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1322, Извјештај штаба 1. андријевичке бригаде Павлу Ђуришићу стр. пов. бр. 115 од 12. фебруара 1943.

²¹⁷ Бор. М. Карапандић, *Краљевски рат у Србији*, 316.

ва на челу са предсједником Блажом Ђукановићем водио је отворено четнички курс и био против било каквог споразума са сепаратистима. Насупрот њима, у одбору је постојала и тзв. умјерена група која се залагала и за сарадњу са сепаратистима и за толерантнији став према Муслиманима. Ту групу су сачињавали Арсо Петровић, Љубо Вуксановић и Војислав Ненадић. Узимајући за узор Недића, ова група се залагала да се рад Главног националног одбора ограничи само на одржавање реда и мира у земљи.²¹⁸ Односи између ове двије групе су се нарочито заоштрили на питању да ли Блажо Ђукановић као предсједник Главног националног одбора има право да издаје наредбе војне природе. Раздор који је настао између њих дао је Пирцију Ђиролију повода да у новембру 1942. Главни национални одбор распусти и да један дио његових чланова, међу којима и чланове тзв. умјерене групе, упути у њихова мјеста, с мотивацијом да они треба да раде у народу. Послови одбора пријешли су на Блажа Ђукановића и неколико његових ближих сарадника.²¹⁹

И после је престанка функције њених чланова у Главном националном одбору, тзв. умјерена група наставила је своју активност. Она се залагала да се од бјелаша (унитариста) и зеленаша (федералиста, односно сепаратиста) при Гувернерству образује влада која би имала положај сличан Недићевој влади у Србији. Та влада, према овој замисли, требало би да управља земљом до завршетка рата и пронађе рјешење о политичкој будућности земље. Ова група је затим предлагала да се Црној Гори врати Улцињ и један дио Метохије, и, најзад, да се у Црној Гори успоставе жандармерија од 5.000 људи и државна стража од 1.500 људи. Творац овог предлога био је у ствари Арсо Петровић. Пошто је група Арса Петровића била у тијесном контакту с Недићевом владом, то је имало утицаја и на садржину овог предлога.²²⁰

Предлог Петровићеве групе расправљан је у Главном националном одбору и био је од већине прихваћен, али је предсједник одбора Блажо Ђукановић према њему тајио велику резерву због свог непомирљивог става према зеленашима. Овај предлог је прихватила и већина чланова вођства Црногорске федераластичке странке, мада незванично.²²¹

Зеленаши у Црној Гори, окупљени око Крста Поповића, показивали су спремност за преговоре са представницима великосрпских снага, о чему су крајем 1942. године обавијестили Блажа Ђукановића.²²² Због тога су они прихватили предлог такозване умјерене групе бјелаша око Арса Петровића. Да би другој страни показали своју спремност за преговоре, зеленаши су реорганизовали свој политички одбор при штабу Крста Поповића, који је у неку руку представљао званично вођство ЦФС. Тако су нови политички одбор сачињавали: адвокат др

²¹⁸ АИИ-Т, X 3—4 (44), Deutsche Gesandtschaft Zagreb, Pol. Inf. Mont — 1233/43 An das Auswärtig Amt Berlin, Bericht des Dr Theodor Uzorinac über die Montenegrofrage, 19. август 1943 (фотокопија).

²¹⁹ Исто.

²²⁰ Исто.

²²¹ Исто.

²²² АИИ-Т, IV 4Ф—37 (42), Писмо Крста Поповића Влажу Ђукановићу од 27. децембра 1942.

Божо Кривокапић, адвокат Живко Анђелић, инж. Богдан Ивановић и професор Мирко Драговић, док су из одбора због „екстремних погледа“ испали: др Новица Радовић, Петар Пламенац и др Иво Јовићевић.²²³

Занимљива је улога Живка Анђелића у зеленашком политичком одбору. Према њемачким изворима, Живко Анђелић, који раније није био члан вођства Црногорске федералистичке странке, био је човјек за везу између бјелаша и зеленаша. Њега је к зеленашима послао Арсо Петровић, са задатком да код њих створи једну умјерену групу која би радила независно од свог страначког програма.²²⁴

Група Арса Петровића је успјела да постигне начелну сагласност једног броја сепаратистичких вођа, међу којима су се налазили Крсто Поповић, Јово Поповић, Перо Вучковић и други, о формирању заједничке владе. Нацрт за споразум израдила је Петровићева група. Сепаратисти су о њему водили једномјесечну дискусију, али прије него је и перфектуиран усплиједила је капитулација Италије.²²⁵

Арсо Петровић је желио да за свој план сарадње са зеленашима заинтересује и др Секулу Дрљевића. У том циљу он је у Земун (код Дрљевића) два пута слао свога човјека (хотелијера Милошевића из Цетина), да чује његово мишљење у погледу образовања коалиционе бјелашко-зеленашке владе у Црној Гори.²²⁶

Дрљевић је, међутим, био против сарадње са бјелашима. Он је са својим ставом упознао и Њемце преко свог блиског сарадника Савића Марковића — Штедимлије, који је живио у Загребу и био у служби усташке пропаганде. Штедимлија је 4. јула 1943. посјетио њемачког посланика у Загребу и изложио му политичке прилике у Црној Гори, настојећи да га заинтересују за сепаратистичке ставове.²²⁷

Почетком јула Дрљевић је Њемачком посланству у Загребу доставио своју изјаву у којој је изнио историјат црногорског питања. Том приликом он је дао и предлог у вези с формирањем црногорске владе. Као полазну основу за разговоре о том питању он је сматрао да оиде Осовине треба да дају изјаву да прихватају декларацију Петровданског сабора од 12. јула 1941. и да ће помоћи њено остварење. Дрљевић је затим изјавио да „треба и мора“ да се образује црногорска влада, а власт да се преда Црногорској федералистичкој странци, која се 22 године у Југославији борила за поновно успостављање Црне Горе и „која је слала своје посланике у Београдски парламент“.²²⁸ У погледу састава владе Дрљевић је истакао да њен члан може бити члан такве политичке групе која је споразумна са поновним успостављањем

²²³ АИИ-Т, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft Zagreb, Pol. Inf. Mont — (1233) 43, An das Auswärtig Amt, Bericht des Dr Theodor Uzorinac über die Montenegrofrage, 19. август 1943. (фотокопија).

²²⁴ Исто.

²²⁵ РСУП—Т, Новица Радовић, Италијанска окупација Црне Горе (рукопис).

²²⁶ АИИ—Т, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft Zagreb, Pol. Inf. Mont — 1233/43 An das Auswärtig Amt, Bericht des dr Theodor Uzorinac, 19. август 1943.

²²⁷ АИИ-Т, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft — Zagreb, Pol. Inf. Mont — A290/43, Aufzeichnung fuer den Gesandten, 5. јун 1943.

²²⁸ Исто, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft — Zagreb, Anlage Stellungnahme der montenegrinischen Volkspartei (Zelenašen) Zu dem heutigen Zustand in Montenegro (фотокопија).

Црне Горе, док о заједничком раду зеленаша са бјелашима, као циљном, не може бити ни говора пошто они сарађују с Дражом Михаиловића и његовим четницима.²²⁹

Њемци су свакако били заинтересовани за Црну Гору, посебно са становишта безбједности Балкана, па је њемачко посланство при НДХ током јула 1943. године упутило у Црну Гору, у специјалну мисију усташког публицисту др Теодора Узоринца. О својој мисији Узоринац је њемачком посланству послао исцрпан извјештај.²³⁰

Чим је објављена вијест о капитулацији Италије, С. М. Штедимлија је по налогу Секула Дрљевића пошао у Њемачко посланство у Независној Држави Хрватској и том приликом изјавио да је створена погодна прилика да се „неправда исправи и да се Црна Гора по све задовољи, да се образује црногорска држава и црногорска војска“.²³¹ Он је овом приликом упознао Њемачко посланство са ставом Секуле Дрљевића, тј. да је, ако се призна независност Црне Горе, спреман да одмах путује у Црну Гору и да заједно са Вермахтом организује власт и црногорску војску. Штедимлија је истовремено изјавио да је у том случају и сам спреман да се стави на располагање њемачким властима.²³²

Њемачко посланство у Загребу је било заинтересовано за став дијела црногорског сепаратистичког вођства у НДХ, па је 12. септембра послало свог представника у Земун. Овај је са Секулом Дрљевићем водио дужи разговор о сању које је у Црној Гори настало после капитулације Италије. Дрљевић је представника Њемачког посланства детаљно упознао са својим политичким погледима, као и са историјатом Црногорске федералистичке странке и догађајима око Петровданског сабора. Том приликом је истакао своју ранију тезу да Њемачки Рајх, ако је заинтересован за поредак у Црној Гори, треба да изјави да поштује њену независност и право на самоопредељење. Такође је истакао да би било пожељно да Њемачка том приликом изјави да Црну Гору не сматра за ратујућу страну.²³³ Њемачког представника Дрљевић је увјеравао да он има потпуни увид у ситуацију у Црној Гори, да сепаратисти у њој представљају не само најјачи покрет него да 90% црногорских сељака стоји за њим, затим да је он у тијесном контакту са сепаратистичким војничким вођом Крстом Поповићем који поступа по његовим упутствима.²³⁴ Дрљевић је затим изјавио да би преузимањем власти од стране његовог покрета партизанске снаге у Црној Гори за кратко вријеме биле уништене и тако би био успостављен мир. Као услов за то, он је тражио: да се прокламује независност Црне Горе, да се Крсту Поповићу пружи оружана помоћ у спровођењу тоталне мобилизације, да се спријечи повратак у Црну Гору црно-

²²⁹ Исто.

²³⁰ Исто, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft — Zagreb, Pol. Inf. Mont. — 1233) 43, An das Auswärtig Amt, Bericht des Dr Theodor Uzorinac über die Montenegrofrage, 19. август 1943. (фотокопија).

²³¹ АИИ-Т, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft — Zagreb, Pol. Inf. Mont. — 338/43, Представка С. М. Штедимлије од 11. новембра 1943.

²³² Исто.

²³³ АИИ-Т, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft — Zagreb, Pol. Inf. Mont. — 421/43, Unterredung mit dr Drljević über die Lage in Montenegro, 12. септембар 1943. (фотокопија).

²³⁴ Исто.

реких бригада и, најзад, да се онемогући искрцавање савезника. Уз то, Дрљевић је додао да би и само његово присуство у Црној Гори било довољно да један дио „комунистичких присталица“ пређе на страну његовог покрета.²³⁵

Дрљевићеве тврдње о снази федералистичког, односно сепаратистичког покрета, као и о његовом политичком утицају у Црној Гори нијесу имале никакве везе са стварним стањем. Међутим, његови мотиви су били јасни. Очигледно, он је желио да Њемце увјери у снагу његовог покрета, како би задобио њихово повјерење и наклоност и, што је за њега било најважније, мандат да формира владу у Црној Гори.

На тражење њемачког представника, Дрљевић је изнио своје мишљење и о мјестима гдје би савезници могли да се искрцају, као и о начину борбе против партизанских снага. Тако је он истакао као највјероватније да ће се савезници искрцати у Албанији, код Сан Ђовани ди Медуа, одакле би могли јаким снагама наступати у правцу Никшића. У погледу борбе против партизана у Црној Гори Дрљевић је истакао да би употреба већих јединица била промашена, па је препоручио употребу лаких чета и примјену партизанског начина ратовања.²³⁶

За будуће спољнополитичке односе Црне Горе Дрљевић је сматрао да би била од необичне важности њена тјесна веза с Албанијом, с једне, и Бугарском и Срчком, с друге стране. То је у ствари Дрљевићев став о балканској конфедерацији, који је потпуније изложио у свом раду о балканским сукобима.²³⁷

Сусрет с представницима њемачког посланства Дрљевић је искористио да Њемце заинтересује и за регулисање граничних питања с Албанијом. Тако је он предложио да се Црној Гори припоји Скадар, а у замјену за њ да се Албанији да Баковица.²³⁸

Приликом доласка у Црну Гору, послје капитулације Италије, Њемци су преко своје обавјештајне службе били до детаља упознати са политичким приликама у земљи. Они су уочили да се Црногорци не могу идентификовати као обични Срби, као што то мисле великосрби. Ови брђани имају своју посебну историју, самосвијест и животне форме, забиљежио је министар Рајха за Југо-исток Херман Ноббахер у својим мемоарима.²³⁹ Но, и поред тога, Њемци нијесу прихватили предлог сепаратиста, око С. Дрљевића, већ су се определили за сарадњу умјерених струја међу бјелашима и зеленашима, које су биле на путу да постигну споразум.

Командант 118. ловачке дивизије генерал Киблер позвао је средином септембра у свој штаб представнике умјерене бјелашке групе четничке дисиденте Арса Петровића, Љуба Вуксановића и Војислава Ненадића и сепаратистичке вође који су се били задесили у Подгори-

²³⁵ Исто.

²³⁶ Исто.

²³⁷ Др Секула Дрљевић, *Балкански сукоби 1905 — 1941*, Загреб 1944.

²³⁸ АИИ-Т, X 3—1 (44), Deutsche Gesandtschaft Zagreb, Pol. Inf. Mont. — A 421/43, Unterredung mit gr Drljević über die Lage in Montenegro, 12, септембар 1943.

²³⁹ Н. Neubacher, *Sonderauftrag Südost 1940—1945*, Bericht eines fliegenden Diplomaten, 149

ци — Блажа Марковића и Мирка Драговића. Том приликом је разматрана могућност формирања црногорске владе, црногорске војске, жандармерије, исхране путем кредита и др. Било је говора и о могућности стварања федерације између Србије и Црне Горе, на челу са М. Недићем. У вези с тим разговорима Арсо Петровић је немачким авионом хитно пошао за Београд, да испита могућност реализације таквих предлога.²⁴⁰

У међувремену док се Арсо Петровић налазио у Београду Немци су мандант за формирање привремене владе, тј. Народне управе, повјерили једном од чланова његове групе Љубомиру — Љубу Вуксановићу, који је од маја 1943. радио за немачку обавјештајну службу. По повратку из Београда Арсо Петровић није имао више никакву улогу, па се након извјесног времена поново вратио у Београд, гдје је остао да живи искључивши се из политичког живота.²⁴¹

Министар Рајха за Југо-исток Херман Нојбахер био је забринут снажним успоном народноослободилачког покрета у Црној Гори последице капитулације Италије. А будући свјестан чињенице да Немци немају довољно снага које би се ангажовале на овом простору, заносио се далекосежним плановима, у првом реду обједињавањем контра-револуционарних снага у Србији и Црној Гори и стварањем антикомунистичког блока у који би, поред Србије и Црне Горе, укључио и Албанију.²⁴² Нојбахер је такође тежио да ојача положај Недића, смањујући да су за то сазрели услови промјеном политике западних савезника према Дражи Михаиловићу.²⁴³

Свој план о српско-црногорској федерацији, чија је основна побуда била да ревидира дотадашњу немачку политику према Недићевој Србији, Нојбахер је у октобру 1943. доставио министру Рајха за спољне послове Фену Рибентропу. Нојбахеров план имао је шест тачака:

1) Створити великосрпску федерацију састављену од Србије, Црне Горе и Санџака, претежно муслиманског, који је по распаду Југославије био додијељен (добрим дијелом) Црној Гори, али који је од ње у ствари одијељен партизанским фронтом;

2) Армијски генерал Недић да буде предсједник федерације;

3) Федерација да образује привредну и валутну унију, али да остану аутономне управе, нарочито у погледу унутрашњих послова и у културним питањима;

4) Федеративна влада да доноси неопходне одлуке о егzekутиви (жандармерија и добровољни савези);

5) Да се националне културне институције ослободе туторства органа војне управе и да се отвори Београдски универзитет; и

6) Немачка војна управа да буде ограничена само на управну контролу, а њен апарат да се радикално редуцира.²⁴⁴

²⁴⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—104, Обавјештење команде ЈВУО — Горског штаба бр. 148, од 25. септембра 1943; РСУП—Т, Записник о саслушању Новице Радовића од 27. децембра 1943.

²⁴¹ РСУП—Т, »Dagger« party.

²⁴² Н. Neubacher, н. дј., 157.

²⁴³ Исто.

²⁴⁴ Н. Neubacher, н. дј., 155.

Рибентроп није имао ништа против Нојбахеровог плана. Заправо, њему су проблеми Југо-истока, како питање Нојбахер, били страни, тако да о тим питањима није имао сопственог мишљења, па је изјавио да ће о томе бити мјеродавно Фирерово мишљење.²⁴⁵

У новембру 1943. Нојбахер је свој план о стварању српско-црногорске федерације формулисао у опширном писменом извјештају и доставио га Хитлеру. Пошто је добио овај извјештај, Хитлер је Рибентропу изјавио да је у начелу против остварења таквога плана, али је константовао да је предлог интересантан и да би о томе желио да разговара лично с Нојбахером.²⁴⁶

Великоорпске снаге у Народној управи поздравиле су настојање Нојбахера о успостављању српско-црногорске федерације, а њен председник Љ. Вуксановић је у вези с тим је 25. новембра упутио писмо Милану Недићу.²⁴⁷ Основни разлог за то била је блискост те концепције тенденцијама великоорпске буржоазије. Али не мањи разлог био је у томе што је њемачка Фелдкомандатура на Цетињу одбила да Народној управи одобри зајам и закључивање трговачких уговора са сусједним земљама, а Љ. Вуксановић и његови истомишљеници били су свјесни чињенице да једна квислиншка творевина у Црној Гори не би могла да опстане без јаке не само војничке него и материјалне подршке са стране.²⁴⁸

Четничке снаге у Црној Гори, које су после избицавања из Васојевића и уништења четничког штаба на челу с Блажом Ђукановићем и Бајом Станишићем у Острогу биле сасвим деморалисане, пред снажним успоном народноослободилачког покрета видјеле су једини излаз у обједињавању свих контрареволуционарних снага у Србији и Црној Гори. У вези с тим, Ђорђије Лашић је 22. децембра 1943. упутио Дражи Михаиловићу депешу у којој га позива да изгласи несугласице с Недићем, јер од тога зависи „наш опстанак“.²⁴⁹

Четничко вођство у Црној Гори било је врло загријано за стварање федерације. У томе је пружио пуну подршку Народној управи и прихватило разне видове сарадње са њом. У сарадњи са председником Народне управе Љ. Вуксановићем, Ђорђије Лашић је 30. и 31. децембра 1943. организовао у Подгорици конференцију контрареволуционарних снага у Црној Гори, којој је присуствовало око 500 четничких официра, који су сви већ били ступили у сарадњу с Њемцима, и један број чланова Народне управе на челу с њеним председником. На конференцији је усвојена већ припремљена резолуција којом се тражи: „Да се сви чланови Народне управе одрекну сваке партијско-политичке активности до потпуног уништења комунизма, до свршетка рата... Да се у циљу ефикасне борбе против комунизма створи један јединствени антикомунистички српски фронт са јединственом ко-

²⁴⁵ Исто, 157—158.

²⁴⁶ Исто.

²⁴⁷ АИИ—Т, IX 1а—25 (43), Писмо М. Недића Љ. Вуксановићу од 12. децембра 1943.

²⁴⁸ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, бр. рег. 2/10, Писмо Фелкомандатуре на Цетињу Љ. Вуксановићу од 3. новембра 1943.

²⁴⁹ АВИИ, ЧА, Књига послатих депеша ЦГ—6, Депеша бр. 146. — Д. Михаиловић није одговорио на ову депешу, али ће и он прихватити такво рјешење, што ће се касније видјети.

мандом над свим српским оружаним одредима, те у том циљу, желимо, да генерал Недић као најстарији и као најуваженији српски официр прошири своју власт и над Црном Гором, јер је цио народ овога краја свестан своје немогућности да се сам помаже и од комунизма брани. Он очекује опас од овог јединства и од војничког старешине као што је генерал Недић”.²⁵⁰ Ова је резолуција затим предата предсједнику Народне управе „ради спровођења у дјело”.²⁵¹

Овај став подржале су, поред активних и резервних официра, и друге великосрпске снаге на окуповима или у штампи. У другој половини јануара група од 53 интелектуалаца, међу којима је било и чланова четничког Националног комитета за Црну Гору, упутила је Милану Недићу апел у коме га назива „спасиоцем Србије од комуниста” и моли да са својим трупима пружи „братску помоћ” црногорским националистима у борби против народноослободилачког покрета. У апелу ова група интелектуалаца осуђује комунисте као најопасније српске непријатеље који Црној Гори дају „неки посебни индивидуалитет”, као и сепаратисти који желе Црну Гору као посебну државно правну заједницу „макар као дно од пињате”, а затим пружа подршку оној резолуцији четничких активних и резервних официра у којој се тражи да Недић прошири своју власт на Црну Гору и изјављује жељу да Црна Гора „остане и даље као недјелјиви и саставни дио Србије и Српства”.²⁵²

Преко Црногорског вјесника, органа Народне управе, објављено је и више написа у којима се популарише М. Недић и преносе његови говори, изјаве и „посланице”, објављени преко његових званичних органа и Радио-Београда.²⁵³

Нојбахерове комбинације и став црногорских реакционарних снага поново су подстакле Недићеве политичке амбиције, које су последице његове неуспјеле посјете Хитлеру, у септембру 1943. биле исплаћуле.²⁵⁴ Чим је добио писмо предсједника Народне управе Љ. Вуксановића, М. Недић је одмах одговорио, поздравивши формирање Народне управе и обећаваши сарадњу „на добро целокупног српског народа”.²⁵⁵ Недић је поздравио идеју о стварању српско-црногорске федерације и истакао да ће се старати „да у што краћем времену створимо чврст темељ срећне будућности српскоме народу и његове обновљене државе. Тај темељ, пише даље Недић, „мора да буде чврста и снажна осовина Цетиње-Београд око које ће се изградити нова обновљена држава српског народа”.²⁵⁶ При томе је нагласио да ће предузети све потребне мјере да се исправе све неправде које је великосрпска политика на-

²⁵⁰ *Спремност*, Загреб, бр. 102, 6. II 1944, стр. 3, 8; *Обнова*, Београд, бр. 84, 19. II 1944, 3; АИИ—Т, X 1в—60 (44), Писмо мајора Вл. Гојнића П. Ваховићу од јануара 1944; Љ. Вујовић, *Пораз четника и сепаратиста у Катунској нахији*, ИЗ, 4, 1964, 672.

²⁵¹ АИИ—Т, X 1а—7 (44) Писмо црногорских колаборациониста М. Недићу од 24. јануара 1944.

²⁵² Исто.

²⁵³ *Црногорски вјесник*, бр. 11, 4. XII 1943; 3; бр. 16, 22. XII 1943, 4; бр. 17, 25. XII 1944, 2; бр. 3, 12. I 1944, 1 и друге.

²⁵⁴ Н. Neubacher, н. дј., 134—135.

²⁵⁵ АИИ—Т, IX 1а—25 (43), Писмо М. Недића Љ. Вуксановићу од 12. децембра 1943.

²⁵⁶ Исто.

нијела Црној Гори у прошлости. Недић не крије да је ова комбинација дјело њемачког окупатора, па истиче: „Што смо се, браћо Црногорци, опет нашли у загрљају, хвала буди великом Њемачком Рајху, а нарочито министру г. Најбахару. . .“ Због тога је он позвао Љ. Вуксановића да се Њемцима одуже „честитом и поштенном, правом српском сарадњом“. А као први корак те сарадње Недић је обећао Народној управы материјалну помоћ.²⁵⁷

Ускоро после формирања Народне управе и размјене писама између М. Недића, и Љ. Вуксановића, ступила је на сцену недићевска пропаганда о тијесној сарадњи између свих контрареволуционарних снага у Србији и Црној Гори у коначном обрачуна са народноослободилачким покретом. Недићевска штампа је развила бјесомучну кампању против НОП-а у Црној Гори. Већ од новембра 1943. године отпочела је серија написа о партизанским „злоделима“ у Црној Гори, као нпр. „Црногорски Катин“, „Црна Гора у борби против болшевизма“, „Злочини политичких комесара“, „Страдање црногорских националиста“, „Партизанске судије и целати у Црној Гори“ и др.²⁵⁸ Током 1944. та је пропаганда настављена још интензивније, а на годишњицу напада Њемачке на Совјетски Савез, 22. јуна 1944, у Београду је отворена изложба „Црна Гора под петокраком звездом“.²⁵⁹

Послије Најбахеровог натовјештаја српско-црногорске федерације недићевска штампа је преузела главну улогу у припремању јавног мњења у Србији, а још више у Црној Гори, за тај чин. У њој су објављивани написи о судбинској повезаности Србије и Црне Горе у прошлости, о Црној Гори као бисеру „у блиставој круни вековних српских подвига“, о великом привредном потенцијалу Црне Горе.²⁶⁰ Она је при том признавала да је Црна Гора у Краљевини Југославији у привредном погледу била тотално запостављена, истичући да је то био узрок онако великом незадовољству у Црној Гори између два рата.²⁶¹ То је имало за циљ да подстакне четничке вође и друге бјелашке снаге у Црној Гори да још више појачају активност у том правцу, а код народних маса да створи увјерење у искрене побуде.

У јеку те пропаганде у Београду су долазили као емисари, представници великосрпски оријентисаних реакционарних снага из Црне Горе. Тако је у децембру 1943. у Београд допутовао Васо Анђушић, који је у то вријеме био командант једног националистичког батаљона у подричком срезу. Он је у Београду примљен код „надлежних фактора“, а затим је Обнови дао интервју у коме је изложио политичку ситуацију и стање међу четничким и другим националистичким снагама у Црној Гори. У вези с тим Анђушић је, поред осталог, истакао: „Све вести из Србије примају се са највећим интересовањем. У генерала Недића гледа се као у спасиоца целокупног српства. Код нас

²⁵⁷ Исто.

²⁵⁸ *Обнова*, Београд бр. 735, од 28. XI 1943, 5; бр. 743, 7. XII 1943, 5; бр. 746, 10. XII 1943, 3; бр. 748, 13. XII 1943, 3; бр. 749, 14. XII 1943, 5.

²⁵⁹ *Српски народ*, Београд, бр. 27, 24. VI 1944.

²⁶⁰ *Српски народ* (додатак: *Српски добровољац*) бр. 50, 25. XII 1943; *Обнова* бр. 763, 30. XII 1943.

²⁶¹ *Обнова*, бр. 763, 30. XII 1943; 3.

нема четника који генерала Недића не сматра духовним вођом српског народа (подвукао Р. П.)“.²⁶²

Убрзо после Анђушића у Београд је допутовао Величко Домазетовић, учитељ, један од чланова четничког пропагандног одбора из Цетиња. Он је такође имао задатак да Недића и његове сараднике упозна са ситуацијом у Црној Гори. Он је 2. јануара 1944. присуствовао збору у Крагујевцу који је одржан поводом полагања заклетве 2. српског добровољачког пука. На збору су Драгољуб Кујунџић, министар правде у Недићевој влади, и Величко Домазетовић говорили о судбинској повезаности Црне Горе са Србијом. Оба говорника су се залагала за обједињавање реакционарних снага у борби против НОП-а.²⁶³

Домазетовић је у недићевској штампи објавио неколико чланака о борби црногорских националиста против НОП-а, а средином марта 1944. у Београду му је објављена брошура *Револуција у Црној Гори и њени узроци*, намијењена у првом реду недићевцима — да се упознају са политичким приликама у Црној Гори.

У децембру 1943. године Рибентроп је позвао Нојбахера у Берлин на разговоре у вези с идејом о српско-црногорској федерацији. О том питању Рибентроп није имао одређен став, па су након десет дана проведених у Берлину пошлци у Хитлеров главни стан. Разговор са Хитлером трајао је три сата. У том разговору Хитлер је рекао да се не смије дозволити да један народ на Балкану у политичком погледу постане надмоћан над другим. Срби су такав народ — истакао је Хитлер — који је у својој историји показао велику државотворну снагу, а његове претензије се протежу до Егејског мора. Рачунајући да би стварање федерације охрабрило Србе у њиховим тежњама, Хитлер је изразио своје противљење овој идеји. На крају је рекао Нојбахеру: „Ви сада знате моје противљење. Преиспитајте још једном Ваше предлоге у вези са овим што сам Вам данас рекао, па ћемо поново говорити о овим стварима“.²⁶⁴ Иако признаје да није успио са својим предлогом о федерацији, Најбахер је сматрао да још није све изгубљено.²⁶⁵

У јануара 1944. Најбахер се вратио у Београд и упознао Недића са разговорима с Хитлером. Недић је био дубоко разочаран неуспјехом Нојбахерове мисије, али га је овај тјешлио својим позивом на поновни сусрет с Хитлером.²⁶⁶

Крајем јануара Нојбахер је посјетио Цетиње (25. јануара). Сјутрадан је примио председника и потпредјеноика Народне управе Љ. Вуксановића и Ж. Анђелића и митрополита Јоаникија, са којима је „претресао актуелна питања“.²⁶⁷ Истога дана после подне организован је збор националиста, на коме су говорили председник квислиншке општине на Цетињу др Нико Јерговић, представник националиста Нико Бокан и представник националистичке омладине Мило Поповић. Црногорски квислинзи су се били добро припремили за овај збор, јер су очекивали да ће својом одлучношћу убиједити Нојбахера да је то опште разположење и да је питање федерације дефинитивно сазрело.

²⁶² Обнова бр. 752, од 17. XII 1943, 3.

²⁶³ Обнова бр. 766, од 4. I 1944, 3; Црногорски вјесник бр. 6 од 22. I 1944, 1.

²⁶⁴ Н. Neubacher, *Sonderauftrag Südost*, 160.

²⁶⁵ Исто.

²⁶⁶ Исто.

²⁶⁷ Црногорски вјесник бр. 8, од 29. I 1944, 1.

Говорници су одржали хвалоспјеве Нојбахеру и Њемачком рајху, истичући његов „велики допринос нашем народу“ и изражавајући наду да ће помоћи народу Црне Горе да што боље ријеши своје актуелне проблеме.²⁶⁸

Први говорник Н. Јерговић истакао је три „актуелна проблема“, за која је у име црногорске независнишке управе тражио рјешење:

- 1) економско опорављање земље;
- 2) Разбијање „комунистичких банди“ и повраћај „реда и безбједности“ у земљи;
- 3) присаједињење Црне Горе Србији, како би удруженим онагама представљале што чвршћу брану, најезди комуниста“.²⁶⁹

Други и трећи говорник (М. Поповић и Н. Бокан) такође су се залажили за стварање јединственог антикомунистичког фронта од србијанских и црногорских коонтрареволуционарних снага, али нијесу прецизирали начин остварења тог јединства. Наиме, М. Поповић се залагао за стварање „јединствене српске заједнице, јединством Црне Горе и Србије“, а Н. Бокан за уједињење „двеју српских покрајина: Србије и Црне Горе“, како би уједињење заједничким напором што успјешније отклониле комунистичку опасност и помогле једна другој да се наш живаљ спаси од оскудице и глади“.²⁷⁰ Н. Бокан се, уз то, залажио да крајеви које је Италија припојила Великој Албанији поново уђу у састав Црне Горе.²⁷¹

Нојбахер је на избору кратко одговорио да ће се „тежње и жеље Црногораца имати у виду“ и да ће у „Новој Европи, чија је пobjеда сигурна, сви народи континента имати бољи срећнији живот“.²⁷²

По завршетку збора, Нојбахер је у просторије Фелдкомандантуре позвао предсједника и чланове Народне управе и изложио им ситуацију после састанка са Хитлером.²⁷³

Пошто је завршио састанак са члановима Народне управе Нојбахер је позвао у просторије Фелдкомандантуре Ђорђевића Лашића и Јаксва Јововића, најистакнутије четничке команданте у Црној Гори у то вријеме, и са њима разговарао о начину вођења борбе против народноослободилачког покрета. Том приликом су Лашић и Јововић захватили Нојбахеру на „свестраном интересовању за наше народне проблеме, на дубоком разумијевању тешке и судбоносне антикомунистичке борбе у Црној Гори“.²⁷⁴ Послије посјете Нојбахеру, Лашића и Јововића је примио и фелдкомандант генерал Кајпер.²⁷⁵

Након завршетка Нојбахерове посјете Цетињу, Црногорски вјесник је објавио исправку захтјева које је Н. Јерговић изложио на збору од 26. јануара. Преформулисани захтјеви су гласили:

²⁶⁸ Исто.

²⁶⁹ Исто.

²⁷⁰ Исто.

²⁷¹ Исто.

²⁷² Исто.

²⁷³ Исто.

²⁷⁴ Исто.

²⁷⁵ Исто.

²⁷⁶ Исто.

„1) Олакшање наших економских тешкоћа, због којих наш народ већ сада осјетно страда и пати;

2) Организација наше националне државности, да би борбе против свих ужаса и зла које нам партизанство наноси биле што ефикасније, и

3) Задовољење наших националних аспирација уједињењем српског народа на читавом његовом етничком подручју“.²⁷⁷

Недићевска Обнова је писала у два наврата о Нојбахеровој посјети Цетињу (у бројевима од 29. јануара и 16. фебруара 1944). Занимљиво је да је она у другом напису, који је уследио двадесет дана послје догађаја, прва два захтјева које је изложио Н. Јерговић на збору, донијела онако како су првобитно објављени у Црногорском вјеснику, док трећи захтјев гласи: „Јачање осећаја повезаности Црне Горе са Србијом да би удруженим снагама водиле успешну борбу против болшевизма“.²⁷⁸

Док је недићевска штампа настављала да се залаже за идеју о стварању федерације, популаришући борбу антикомуниста у Црној Гори против НОП-а, а посебно наглашавајући мисију Црне Горе међу Србима, расположење четничких и других бјелашких снага у Црној Гори за ову идеју послје Нојбахерове посјете Цетињу, је спласнуло. Готово да су биле гласније зеленашке снаге. У квислиншкој штампи преовладавали су написи о борби против НОП-а.

Међутим, послје неуспјелог похода на Катунску нахију увидјело се да контрареволуционарне снаге у Црној Гори нијесу у стању да саме учине било шта у борби против НОП-а. Зато су планови о федерацији са Србијом поново постали актуелни. Чланови Народне управе и команданти већих четничких и националистичких јединица одржали су 15. марта 1944. заједничку конференцију на којој је „једногласно констатована потреба спајања Црне Горе и Србије и одлучено да се ова народна жеља саопшти њемачким властима у Црној Гори“.²⁷⁹ Предсједник Народне управе Љ. Вуксановић је овлашћен да ову одлуку саопшти њемачком војном заповједнику Црне Горе и њемачком дипломатском представнику на Цетињу, а затим да о резултатима обавијести Народну управу.²⁸⁰

У априлу 1944. године Рибентроп је позвао Најбахера у Салцбург. Нојбахер је искористио ову прилику да поново покрене питање о српско-црногорској федерацији. Међутим, Рибентроп је то одбио због већ познатог Хитлеровог противљења. На то је Нојбахер одговорио да се мора покушати да се то противљење разбије и план оствари, са чиме

²⁷⁷ Црногорски вјесник бр. 9. од 2. фебруара 1944, 1. — Не располажемо подацима на основу којих бисмо могли утврдити ову исправку. Могли бисмо да претпоставимо, као највјероватније, да је то посљедица Нојбахерове интервенције, а није искључено да је то уступак одређеним снагама, које су се побуниле против формулације „присаједињења Црне Горе Србији“, што је подразумијевало исти поступак као 1918. године.

²⁷⁸ Обнова бр. 301, од 16. фебруара 1944, 3.

²⁷⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—69, Записник 40. сједнице Народне управе од 17. марта 1944.

²⁸⁰ Исто.

се Рибинтроп, на крају, сагласио. Четвртог дана боравка у Њемачкој Нојбахера је примио Хитлер. Након дужег разговора (сат и по), Хитлер је Нојбахеру рекао: „Шта хоћете са својом српском федерацијом? Најприје морамо да побиједимо, онда све друго долази само по себи“.²⁸¹ Тако је Нојбахеров покушај да ревидира њемачку политику у југо-источном питању дефинитивно пропао. Нојбахер је, по сопственом признању, после конференције с Хитлером био дубоко потиштен. Његова даља улога у питањима југословенске политике сведена је на мало интересантне детаље рада.²⁸²

Четничка организација у Санцаку / Повратак Павла Ђуришића

Доласком Другог ударног корпуса на територију Црне Горе и Санцака четничке снаге тзв. „источног фронта“ раздвојене су на два дијела. Дио њих из андријевичког, беранског и колашинског и сасвим незнатно из бјелополског среза после неуспјелих борби код Колашина и у Васојевићима повукао се под вођством Ђорђија Лашића у Подгорицу, док су се четници из дурмиторског среза на челу са Иваном Ружићем повукли у Никшић. Четничке снаге у Санцаку организоване су у 1. и 2. милешевски корпус. Први милешевски корпус, на чијем се челу налазио Радоман Рајлић, обухватао је снаге са подручја плевалског, прибојског и дијела пријепољског среза (лијево од Лима), док је 2. милешевски корпус, под командом Вука Калајитовића, обухватао четнике са територије дијела пријепољског (десно од Лима), сјеничког и нововарошког среза. У првој половини 1944. године 1. милешевски корпус имао је око 1.700, а 2. милешевски око 1.400 људи.²⁸³ На челу ових снага налазила се Команда Старог Раса. Непосредно после капитулације Италије за команданта Старог Раса именован је Војислав Лукачевић, док је за начелника штаба постављен Рудолф Перхинец, дотадашњи делегат Врховне команде у Црној Гори.²⁸⁴ После неуспјеха четника код Колашина (крајем септембра и почетком октобра 1943) и њиховог протјеривања из Васојевића, под команду Старог Раса ушле су и четничке снаге из бјелополског и дио снага из колашинског, беранског и андријевичког среза. Последња четничка група из ових крајева дошла је у Санцак са Рудолфом Перхинеком почетком новембра 1943. године.²⁸⁵ Црногорски четници у Санцаку организовали су пет бригада: 1. и 2. Бјелополску, Беранску (командант Војо Бојичић), Андријевичку (Вукашин Бојовић) и Колашинску (Бе-

²⁸¹ Н. Neubacher, *Sonderauftrag Südost*, 161—163.

²⁸² Исто.

²⁸³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1076, Преглед наоружања четника Црне Горе и Старог Раса од 13. априла 1944.

²⁸⁴ РСУП—Т, »Sword« Party; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1579, Наређење Р. Перхинека команданту сјеничког среза од 14. јануара 1944.

²⁸⁵ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша Р. Перхинека Ђ. Лашићу бр. 233 и 235 од 3. и 6. новембра 1943.

ћир Томовић). Укупна снага ових бригада износила је око 2.000 људи, од којих је око 500 било старо за борбу и третирано као избјеглице.²⁸⁶

У току октобра и почетком новембра 1943. В. Лукачевић је снагама 1. и 2. милешевског корпуса водио борбу са јединицама Трећег ударног корпуса НОВ у ширем рејону Вишеграда, последице чега се повукао преко Златибора и Јавора у правцу Голије, остављајући мање снаге око Увца.²⁸⁷ На Јавору се са Лукачевићевим снагама спојила група четника која је на челу са Перхинском дошла из Вasoјевића.²⁸⁸

Крајем октобра и почетком новембра Милан Недић је послао неке своје јединице у правцу Нове Вароши, са задатком да пруже помоћ санџачким и црногорским четницима у борби против јединица НОВ, али су се Њемци груписали у Сјеници и на Јавору и спријечили им даље наступање.²⁸⁹

Почетком новембра и четници Санџака успоставили су сарадњу с Њемцима, мада су је до тада избјегавали. Први контакт с Њемцима успостављен је преко Ђорђија Ђулафића, који се из Вasoјевића повукао са Перхинековом групом. О тим првим контактима Војислав Лукачевић и Р. Перхинец су 6. новембра 1943. обавијестили Сава Вукадиновића и Ђ. Лашића: „Већ предузимају дејство (Њемци — примј. Р. П.) према Пријепољу и Новој Вароши. Ђорђије Ђулафић ступио већ у контакт са њима. Он ће радити по нашим директивама“.²⁹⁰

Тринаест дана касније, тј. 19. новембра 1943, потписан је споразум између њемачког војног заповиједника за Југоисток и Војислава Лукачевића о ненападању и заједничкој борби против народноослободилачког покрета. Тим споразумом Њемци су се обавезали да четнике снабдијевају муницијом. Овај споразум је важио на простору: Бајина Башта — Дрина — Тара — Бијело Поље — Рожаје — Косовска Митровица — Ибар — Краљево — Чачак — Ужице.²⁹¹

Током новембра 1943. у Санџак је дошао и Павле Ђуришић. Од његовог доласка дјелатност четничке организације у Санџаку представља посебно поглавље.

Након хапшења у Колашину (14. маја 1943), Павла Ђуришића су Њемци интернирали у Пољску у логор Стриј. Послије три мјесеца интернације он је наводно са групом од око 20 људи успио да побјегне 27. августа 1943. године.²⁹² Група се касније раздвојила, и Ђури-

²⁸⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1076, Преглед наоружања четника Црне Горе и Старог Раса од 13. априла 1944; Исто ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 2. јуна 1944; Исто, ЦГ—В—1788, Писмо (Вука Калајитовића) Д. Михаиловићу од 1. јула 1944; АИИ—Т, X 1в—118 (44), Извјештај (В. Калајитовића) Д. Михаиловићу од 2. јуна 1944.

²⁸⁷ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 3. априла 1945.

²⁸⁸ Исто; АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша В. Лукачевића и Р. Перхинека С. Вукадиновићу и Ђ. Лашићу бр. 235 од 6. новембра 1943.

²⁸⁹ Исто.

²⁹⁰ АВИИ, ЧА, Књига предатих депеша ЦГ—3, Депеша бр. 235.

²⁹¹ АВИИ, НАВ—Н—Т—77, Ф. 883/5632503—4, Телеграм команданта Југоисточка ОКВ (одјељењу за иностранство) стр. пов. бр. 2107/43 од 20. XI 1943; Исто, НАВ—Н—Т—77, Ф. 882/5630919, Допис ОКВ Абверу, тајно бр. 808 од 22. XI.

²⁹² Милорад Јоксимовић, Павле Ђуришић, Гласник СИКД „Његош“, 5, 1960, 5; Бор. М. Карапанџић, Грађански рат у Србији, 312.

шић је са једним бјегунцем успио да пређе преко Мађарске и Војводине, али га је приликом преласка Дунава код села Вишњице (надомак Београда) ухапсила патрола Српске државне страже и предала га Немцима, на њихово тражење.²⁹³ Немци су га затворили у Ратничком дому у Београду. Након 40 дана проведених у затвору, Ђуришића је, на интервенцију М. Недића, пустио Нојбахер.²⁹⁴ Одмах после изласка из затвора Ђуришића је у оклобру 1943. године примио Нојбахер. Он је изјавио да је Ђуришић био неправедно ухапшен и интерниран, и затражио је од њега да убудуће не води борбу против Муслимана, као ни против Немаца.²⁹⁵ Ђуришић је затим посетио Недића и са њим направио извесне аранжмане у погледу борбе против народноослободилачког покрета у Црној Гори и Санџаку.²⁹⁶ Напуштајући Београд, Ђуришић се јавио Дражи Михаиловићу, после чега је послат у Санџак, к В. Лукачевићу. Знајући за стару нетрпељивост између Ђуришића и Лашића, а посебно за Лашићеву суревњивост, Д. Михаиловић је одлучио да Ђуришић буде млађи у рангу. О томе је Михаиловић обавијестио Борђију Лашића, позивајући га на сарадњу са Ђуришићем.²⁹⁷

Због одласка у Врховну команду, Лукачевић је у новембру 1943. привремено предао команду над својим јединицама П. Ђуришићу. По повратку из Врховне команде, он је у децембру 1943. добио задатак да до морске обале испрати В. С. Беилија, који је био позван од своје владе на реферисање.²⁹⁸ Ђуришић је том приликом дефинитивно преузео команду над свим четничким снагама у Санџаку, јер је Лукачевић пошао са Беилијем у Енглеску и није се враћао у земљу све до краја маја 1944. године.²⁹⁹ У првој половини 1944. године југословенска избјегличка влада, на предлог Драже Михаиловића, унаприједила је Ђуришића у чин потпуковника.³⁰⁰

По дефинитивном преузимању команде Старог Раса, Ђуришић је свој штаб смјестио у Пријепољу, гдје се налазио немачки гарнизон.³⁰¹ Према томе, Ђуришић је одмах ступио у отворену сарадњу с немачким окупатором. У сарадњи с Немцима, или самостално, он је са својим снагама учествовао у неколико операција против јединица НОВ.³⁰² Поред тога, Ђуришић је према становништву у Санџаку вршио сталне репресалије, почињених низ злочина у пљеваљском, пријепољском, прибојском и нововарошком срезу, као и другдје гдје су његове јединице доспјевале.³⁰³

²⁹³ Бор. М. Карапанџић, н. дј., 312.

²⁹⁴ Н. Neubacher, Sonderauftrag, Südost, 184; М. Локсимиовић, н. дј., 85.

²⁹⁵ Н. Neubacher, н. дј., 184.

²⁹⁶ Бор. М. Карапанџић, н. дј., 315.

²⁹⁷ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—8, Депеша Врховне команде Ђ. Лашићу бр. 784, од 4. децембра 1943.

²⁹⁸ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 15. марта и 3. априла 1945.

²⁹⁹ Исто; Р. Пајовић, *Формирање четничке Независне групе националног отпора*, ЛИЧ, 4, 1964, 54.

³⁰⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 4. априла 1945.

³⁰¹ Исто, Записник о саслушању В. Лукачевића од 3. априла 1945.

³⁰² Исто, Записник о саслушању В. Лукачевића од 7. априла 1945; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1633/1, Заповест П. Ђуришића од 11. фебруара 1944.

³⁰³ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 7. априла 1945.

У току фебруара 1944. године Немци и четници су припремили ширу офанзивну операцију против јединица НОВ у Црној Гори. Планирано је да у њој узму учешћа све немачке и четничке снаге са територије Црне Горе и Санџака. У вези с том, операцијом, Дража Михаиловић је 10. фебруара наредио Ђ. Лашићу: „Ступите у радио везу са Павлом и обједините предстојећу акцију против комуниста“.³⁰⁴ Да би што више проширио и ојачао свој утицај у Црној Гори, Недић је одлучио да ту операцију помогне и морално и војнички. У току фебруара он је послао 2. батаљон 5. пука Српског добровољачког корпуса са укупно 393 војника код Павла Ђуришића, са задатком да узме учешћа у предстојећим операцијама.³⁰⁵ Са овим батаљоном Недић је послао и свог специјалног пуномоћника Михаила Олћана, бившег министра привреде у његовој влади.³⁰⁶ Поред осталог, задатак Олћана био је да пружи помоћ Ђуришићу у реорганизовању снага.³⁰⁷ Мисију овог батаљона „добровољаца“ и Олћана код Ђуришића популарисала је Недићева штампа. По доласку у Санџак М. Олћан, и председник Народне управе замијенили су поздравне депеше, које су објављене у *Црногорском вјеснику*, пожелавши да се Недићева и црногорска квислиншка војска ускоро сретну у Црној Гори.³⁰⁸

Непријатељска офанзива отпочела је 9. априла 1944. нападом немачких снага (легија „Кремплер“ и 4. пук „Бранденбург“), четника (1. и 2. милешевски корпус, 1. и 2. бјелополска, Колашинска, Беранска и Андријевичка бригада) и недићеваца (2. батаљон 5. пука СДК) са правца Бродарева према Бијелом Пољу и Лековини, од Пљеваља према Тари, а од Пећи преко Рожаја и Пештара у правцу Берана.³⁰⁹ У склопу ове операције немачке снаге из Подгорице у сарадњи са четничким снагама под командом Ђ. Лашића, ојачане тенковима и артиљеријом, извршиле су 14. априла покрет правцем Кучи — Братоножићи — Лијева Ријека — Матешево — Колашин.³¹⁰ Четнички одред под командом Марка Вучелића, који се налазио у Врмоши, учествовао је такође у операцији — дијелом снага према Кучима, а дијелом преко Мурина у правцу Андријевце, преко Шекулара и Марсенића Ријеке у правцу Берана.³¹¹ Пошто је операција имала општи карактер и требало је да се изведе у свим правцима, одред Јакова Јовсвића у заједници са Немцима извршио је напад са правца Даниловграда према Никшићу, док су крајем априла националисти Јакова Јововића са

³⁰⁴ АВИИ, ЧА, Књига примљених депеша ЦГ—8, Деша Врховне команде бр. 210.

³⁰⁵ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 315.

³⁰⁶ Исто.

³⁰⁷ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 4. априла 1945.

³⁰⁸ Црногорски вјесник бр. 23 од 14. марта 1944, 1.

³⁰⁹ Н. Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, 258; Раде Ђ. Кнежевић, *Борбе 37. дивизије у НОР*, Београд 1950, 18; В. Стругар, *Рат и револуција*, 250-251.

³¹⁰ *Зборник НОР*, III, 7, док. 208, Бојна релација 9. црногорске ударне бригаде; Н. Јовићевић, н. дј., 262.

³¹¹ АИИ—Т, X 16—170 (44), Наредба Ђ. Лашића од 11. марта 1944; *Зборник НОР*, III, 7, док. 182, Деша Пека Данчевића Врховном штабу од 17. априла 1943, Исто, док. 208, Релација 9. црногорске ударне бригаде; Исто, док. 232, Деша 2. ударног корпуса Врховном штабу од 6. маја 1944.

правца Даниловграда, Васа Вукчевића са правца Љепанске нахије и Њемци и мање групе националиста из Цетиња предузели нови поход на Катунску нахију.³¹²

Најважнији правац за непријатеља био је Бијело Поље — Мојковац — Колашин, гдје је требало да се споји са снагама које су продирале од Подгорице. Зато је на том правцу непријатељ ангажовао најјаче снаге и усредио главни удар. У току тродневних борби њемачке снаге, Ђуришићеви четници и Недићев батаљон заузели су Бијело Поље (12. априла) и са главнином својих снага наставили наступање у правцу Мојковца, док су се двије Ђуришићеве бригаде (Беранска и Андријевичка) и једна чета 2. батаљона 5. пука СДК одвојиле долином и Лима продужиле у правцу Берана.³¹³ Непријатељска главнина која је наступала са правца Бијелог Поља и Шаховића заузела је 15. априла Мојковац. Тај одсек фронта бранила је Тридесет седма ударна дивизија. Како су њене снаге биле развучене од Берана, па преко Мојковца до Челебића, штаб Другог ударног корпуса, увиђајући значај мојковачког правца, извршио је препрупаацију својих снага и дјелове Треће дивизије из долине Зете пребацио код Мојковца. Дје-
лови ове двије дивизије организовали су код Мојковца одсудну одбра-
ну и у деветодневним бојевима успјели да поврате Мојковац и одбаце непријатеља према Бијелом Пољу, а затим да 30. априла ослободе овај град и наставе гоњење нападача у правцу Бистрице.³¹⁴

Непријатељске снаге са правца Подгорице (четници, Њемци и италијански фашисти, који су послје капитулације Италије пришли Њемцима), успјеле су да заузму Куче (које је Девста ударна бригада НОВЈ напустила по наређењу штаба Треће дивизије), Братоножиће, Лијеву Ријеку и доспјела до линије Сретешка гора — Штавањ — Тузи — Рашково гувно — Црна планина (18. априла), али су ту прво задржане а затим враћене према Кучима.³¹⁵

Беранска и Андријевичка четничка бригада и чета 2. батаљона 5. пука „добровољаца“ успјеле су 17. априла да заузму Беране, пошто су их јединице Другог ударног корпуса претходно евакуисале.³¹⁶ Послије одбацивања непријатеља на осталим правцима, штаб Другог ударног корпуса оријентисао је Садму црногорску ударну бригаду у правцу Берана, и она је свој град ослободила 5. маја. Разбијени четници и недићевци повукли су се у правцу Петњице и Шекулара, а

³¹² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—631, Делеша Ђ. Лашића Д. Михаиловићу од 21. априла 1944; Ђ. Вујовић, *Стање у квислиншким јединицама*, ИЗ, 3, 1965, 491.

³¹³ Зборник НОР, III, 7, док. 176, Делеша Пека Дапчевића Врховном штабу од 15. априла 1944; Исто, док. 195, Делеша Штаба 2. ударног корпуса Врховном штабу од 20. априла 1944; Исто, док. 225, Извјештај Штаба 3. дивизије Штабу 2. ударног корпуса од 2. маја 1944; Р. Ђ. Кнежевић, *Борбе 37. дивизије*, 22—27.

³¹⁴ Р. Ђ. Кнежевић, *Борбе 37. дивизије*, 27—40.

³¹⁵ Зборник НОР, III, 7, док. 208, Релација 9. црногорске ударне бригаде.

³¹⁶ Исто, док. 169, Делеша Пека Дапчевића Врховном штабу од 14. априла; В. Стругар, *Рат и револуција*, 250.

Андријевичка бригада пребацила се преко Плава и Зелетина у Врмошу.³¹⁷

Тако је ова окупаторско-колаборационистичка операција завршена неуспјехом. Према подацима штаба Другог ударног корпуса, непријатељ је у њој претрпио губитке од 1.313 мртвих, 1.432 рањена и 112 заробљених војника, док су јединице Другог ударног корпуса имале 428 избачених из строја.³¹⁸ Од 893 војника 2. батаљона 5. пука Српског добровољачког корпуса, колико је дошло у Санџак, свега се 350 у јулу вратило у Србију.³¹⁹

Тако је план о обједињавању контрареволуционарних снага у Србији и Црној Гори у борби против народноослободилачког покрета дефинитивно пропао и у политичком и у војном погледу.

³¹⁷ Зборник НОР, III, 7, док. 228, Заповијест штаба 7. црногорске ударне бригаде од 4. маја 1944; Исто, док. 232, Извјештај Пека Дапчевића Врховном штабу од 6. маја 1944; Исто, док. 239, Извјештај Штаба 7. црногорске ударне бригаде од 9. маја 1944.

³¹⁸ Исто, док. 235, Делеша Пека Дапчевића Врховном штабу од 8. маја 1944.

³¹⁹ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 316.

ГЛАВА ДЕСЕТА

ПОСЛЕДЊИ ПОКУШАЈ ЊЕМАЦА И ЧЕТНИКА ДА УНИШТЕ НОП У ЦРНОЈ ГОРИ (МАЈ — АВГУСТ 1944)

Средином 1944. године политичке прилике у свијету развијале су се одлучно у корист снага антихитлеровске коалиције. У прољеће савезници су наставили офанзиву и на совјетско-њемачком фронту и у Италији, а 6. јуна отпочело је искрцавање западних савезника у Нормандији, чиме је Други фронт у Европи дефинитивно отворен. Тиме је отпочела одлучна етапа за коначни обрачун за тзв. Хитлеровом „европском тврђавом“.

Народноослободилачки покрет у Југославији доживљавао је снажну афирмацију и на унутрашњем и на међународном плану. Он је већ био однио политичку побједу над домаћим буржоаским снагама. НОП је и званично признат од савезника као једина оружана снага у Југославији која води борбу против окупатора, чиме је признат као равноправан партнер у оквиру антихитлеровске коалиције. Средином јуна дошло је до потписивања споразума Тито — Шубашић, а ускоро затим и до формирања нове владе на челу са Иваном Шубашићем (7. јула 1944). Споразум је Шубашићеву владу обавезао да буде састављена од демократских снага које се нијесу компромитовале у борби против НОП-а, да организује помоћ Народноослободилачкој војсци и прехрану становништва Југославије, да изда декларацију којом ће признати националне и демократске тековине ослободилачке борбе, да ода пуно признање Народноослободилачкој војсци под командом маршала Тита и осуди све издајнике народа који су јавно или прикривено сарађивали с окупатором, да упути позив југословенским народима да се све борбене снаге уједине с Народноослободилачком војском у један јединствени фронт.¹ Тако су у Шубашићеву владу ушли људи који су највећим дијелом били пријатељски расположени према НОП-у. Посебно је значајно то што у Шубашићеву владу није ушао Дража Михаиловић, такође у духу споразума Тито-Шубашић. На тај начин је Дражи Михаиловићу ускраћено да свој контрарево-

¹ Владимир Дедијер, Дневник, III, Београд 1950, 193.

луционарни и колаборационистички рад прикрива ауторитетом југословенске владе. Указом краља Петра од 29. августа 1944. он је разријешен и дужности министра војске, морнарице и ваздухопловства.² То је довело до изолације Драже Михаиловића, који је, изгубивши званичну подршку краљевске југословенске владе и савезника, фактички ликвидан у политичком смислу.

Ови догађаји имали су велики утицај на даљи развитак народноослободилачког покрета, како у осталим крајевима Југославије тако и у Црној Гори. Снаге НОП-а у Црној Гори такође су се стабилизовале и у војном и у политичком погледу. Сјутрадан послје Трећег засједања ЗАВНО-а, када је ово политичко тијело прерасло у Црногорску антифашистичку скупштину народног ослобођења (ЦАСНО), конституисан је Народноослободилачки фронт Црне Горе (16. јула 1944), са задатком да окупи све родољубиве снаге за успјешно окончање ослободилачког рата и изградњу нове државне заједнице на темељу одлука Другог засједања АВНОЈ-а. Одмах по овом формирању Главни одбор НОФ-а објавио је проглас којим је све родољубе у Црној Гори, без обзира на политичко-партијску, националну и вјерску припадност, позвао да приступе народноослободилачком покрету. Посебно су позвани они људи који су до тада били по страни народноослободилачког покрета или су заведени лажном пропагандом били у служби окупатора.³ Све је то несумњиво имало великог утицаја на масовност народноослободилачког покрета у Црној Гори на прилив нових бораца у партизанске јединице.

На другој страни, контрареволуционарне снаге у Црној Гори стално су трпјеле неуспјехе, што је продубљивало кризу и појачавало деморализацију која је захватила све њихове редове. Под утицајем успјеха антихитлеровске коалиције и немоћи Немаца и четника да се супротставе снагама народноослободилачког покрета, црногорски четници су већ тада рачунали да ће Немци бити принуђени да се ускоро повлаче из Црне Горе, очекујући са страхом тај дан.⁴ Посебно је деморализација била захватила четничке јединице у централном и западном дијелу Црне Горе. То је довело до тога да извјестан број четничких официра напусти своје јединице. У вези с тим Ђ. Лашић је писао: „Један већи број официра са територије среза колашинског, берањског и андријевачког налази се ван састава својих јединица. Ова отсутност официра и интелектуалаца изазива код војника негодовање и повећава и онако већ деморалисане редове наших бораца“.⁵ Како је, међутим, и сам био деморалисан четничким неуспјесима, Лашић је својим официрима препустио на вољу да, ако желе, пођу у Санџак, у састав јединица Павла Ђуришића. Оне четничке официре који се не врате у састав својих јединица или на пођу код П. Ђуришића, истакао је Лашић, сматраће саботерима.⁶

² Д. Плесча, *Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата*, 290.

³ Видјети: Р. Пајовић, *Народноослободилачки фронт Црне Горе*, ИЗ, 4, 1965, 607—622.

⁴ АВИИ, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, 33/10, Писмо Јова Ђукановића Кајперу од 9. маја 1944.

⁵ Исто, ЦГ—В—483, Наредба Ђ. Лашићу од 3. маја 1944.

⁶ Исто.

Послије савезничког бомбардовања Никшића (6. и 8. априла) и Подгорице (5. маја), којом приликом је погинуло и неколико четничких официра, међу којима и Ђорђе Лашић, четнике је ухватила општа пометња и паника. Послије Лашићеве смрти један број четника и четничких породица из андријевичког, беранског и бјелопољског среза пребјегао је у Србију.⁷ Чак је и једна комплетна бригада из Лашићевог одреда, која се налазила у Подгорици, покушала да се пребаци у Србију.⁸ Недић је наредио да се пребјеглим четницима на име помоћи да по 10.000 динара.⁹

О стању четничких јединица послје Лашићеве смрти Јово Ђукановић је 9. маја обавијестио фелдкоманданта Кајпера: „Морал националиста из дана у дан пада и после ваздушног напада на Никшић и Подгорицу раван је скоро нули. Постоји опасност да се и последњи остаци националиста распадне“.¹⁰

Наименовање нове Народне управе

Њемци су улагали напоре да пронађу нова политичка и војна рјешења којима би ублажили кризу која је захватила квислиншке редове.

Један од првих проблема политичке природе с којима су се Њемци сучелили у Црној Гори била је нетрпељивост између двију политичких струја у контрареволуционарном табору, тј. бјелаша и зеленаша. Разлике у политичким концепцијама ове двије струје избиле су на површину и у раду Народне управе од првог дана њеног постојања. То је нарочито дошло до изражаја приликом кампање око стварања српско-црногорске федерације. На 40. сједници Народне управе од 17. марта 1944. године констатовано је да је на скупу команданата националистичких јединица (укључујући ту и четничке команданте) и представника Народне управе, који је одржан 15. марта у Подгорици, истакнута потреба „спајања Црне Горе и Србије“, па је закључено да предсједник Народне управе Љ. Вуксановић извијести о томе њемачког војног заповједника Црне Горе и дипломатског представника на Цетињу. Представник Црногорске федералистичке странке у Народној управи Богдан Ивановић устао је против такве одлуке, истичући да по споразуму између двије политичке групе о политичким питањима Народна управа не може да одлучује, па је ускратио свој потпис на записник сједнице.¹¹ Против такве одлуке Народне управе, као и против стварања српско-црногорске федерације уопште, устало је вођство Црногорске федералистичке странке. Његов став дошао је

⁷ Исто, ЦГ—Х—457, Писмо Александра Ненадовића и Рада Губеринића М. Недићу од 12. јула 1944; Исто, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944.

⁸ Исто, Фонд њемачке архиве, К. 27—Ц, 33/10, Писмо Јова Ђукановића Кајперу од 9. маја 1944.

⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—457, Писмо А. Ненадовића и Р. Губеринића М. Недићу од 12. јула 1944.

¹⁰ Исто, Фонд њемачке архиве, к. 27—Ц, 33/10, Писмо Ј. Ђукановића Кајперу од 9. маја 1944.

¹¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—69, Записник 40. сједнице Народне управе од 17. марта 1944.

до изражаја у предавању које је у оквиру „националног часа“ одржао преко Цетињског радија представник Црногорске федералистичке странке у Народној управи Живко Анђелић. У том предавању се апелује на идеју црногорског национализма и црногорског националног фронта с ослонцем на Њемачку, који би био уперен против великосрпских концепција Драже Михаиловића и Милана Недића, али и против народноослободилачког покрета.¹²

Кризу Народне управе појачавали су и неуспјеси Њемаца и контрареволуционарних снага у борби против народноослободилачког покрета. Како Народна управа није уживала никакав углед ни у народу ни међу највећим дијелом контрареволуционарних снага, Њемци су одлучили да је смијене.

Припреме око наименовања нове управе трајале су око два мјесеца. Њемачка фелдкомандантура на Цетињу је настојала да Народну управу из основа промијени и да пронађе такве личности које ће међу контрареволуционарним снагама уживати углед већи од угледа дотадашњих њених чланова. У комбинацију су узети, поред осталих; за председника Јеврем Шаулић, дотадашњи председник квислиншке општине у Никшићу, који је до рата био истакнути члан Црногорске федералистичке странке, али је у рату пришао четницима, затим бивши подбан Душан Влаховић, приврженик Драже Михаиловића, Војислав Гојнић, члан четничког Националног комитета за Црну Гору, и Никола Вукчевић, члан Националног одбора за Црну Гору (из 1942. године), такође четнички оријентисан.¹³ Предлог Фелдкомандантуре ишао је на разматрање код Команде за Југоисток у Београду. Главна ъемачка команда се није сагласила да ове личности уђу у Народну управу, плашећи се да би оне спроводиле четничку политику, као и због тога што су оне унапријед одбиле сваку сарадњу са представницима ЦФС.¹⁴

Пошто је одбијен предлог са Шаулићем, ъемачка Фелдкомандантура на Цетињу се одлучила за нову гарнитуру, која би поново била састављена од представника обје политичке струје — унитариста и представника ЦФС, односно сепаратиста. Љубо Вуксановић иначе представник унитаристичке струје, остао је за председника, а поред њега као представници унитариста у нову управу су ушли Јово Букановић (ресор националне милиције), који је и даље номинално остао на дужности команданта националних трупа, и др Илија Вујовић (ресор правде), истакнути ратни злочинац. У Народној управи је остао инж. Богдан Ивановић као представник ЦФС (ресор за саобраћај и јавне радове), а поред њега, као представници ЦФС, у нову управу су ушли: Арсо Мартиновић, апотекар (ресор за исхрану и привреду), комесар за избјеглице при Народној управи, и др Ђуро Мартиновић, љекар (ресор за народно здравље и социјално старање), такође избјеглица. Као представник Муслимана у Народну управу је ушао Дервиш Омербашаић, трговац из Подгорице.¹⁵

¹² Црногорски вјесник бр. 36, од 15. априла 1944, 3—4.

¹³ РСУП—Т, »Dagger« party;

¹⁴ Исто; АВВИ, ЧА, ЦГ—В—1465, Извјештај Ивана Јаничића од 22. маја 1944.

¹⁵ Црногорски вјесник бр. 57, од 4. јула 1944, 1.

Нова Народна управа уведена је у дужност 22. јуна 1944. године. Увођење у дужност састојало се у томе што је сваки члан Народне управе прилазио њемачком војном заповједнику за Црну Гору генерал-мајору Кајперу и руковао се са њим, прихватајући на тај начин обавезу да лојално сарађује са окупатором и „вјерно и савјесно“ врши „своје дужности“.¹⁶ Занимљиво је да је Кајпер том приликом захвалио на сарадњи дотадашњим члановима Народне управе Саву Радоњићу, др Љ. Бараћу и Митру Поповићу, док остале чланове који су испали из управе: Живка Анђелића, Војислава Ненадића и др Обрада Новаковића није помињао, иако су и они предано сарађивали с њемачким окупатором.

Политички програм нове Народне управе остао је исти као и претходне. О томе је Кајпер, приликом увођења у дужност нове управе, рекао: „Пословни правац, као и вршење службе, остаће без промјене — онако како сам наредио приликом свечаног проглашења досадашње народне управе дана 10. новембра 1943. године, и то: Успоставити мир и ред у земљи и све национално оријентисане Црногорце окупити за сарадњу“.¹⁷

Нова Народна управа, као ни претходна, не само да није имала никаквог угледа него није представљала никакав значајнији политички фактор, и практично није имала никакве власти.

Црногорски добровољачки корпус

Поред наименовања нове Народне управе, њемачки окупатор је настојао да и квислиншку војну организацију донекле учврсти формирањем такозваних кадровских батаљона. Међутим, њемачка Фелдкомандатура на Цетињу није имала илузија да ће са наименовањем нове Народне управе и реорганизацијом „националних“ јединица у централном и западном дијелу Црне Горе постићи неки успјех. Она је заправо једино рјешење за иоле успјешнију акцију против снага народноослободилачког покрета у Црној Гори видјела у аранжману који је њемачка Команда за Југоисток направила с Недићем, односно с Павлом Ђуришићем, у погледу формирања Црногорског добровољачког корпуса који би комплетном ратном опремом, храном и новцем снабдјели Немци преко Недића.

Послије неуспјеха у борбама око Мојковца (средином априла), Павле Ђуришић је у првој половини маја пошао у Београд, са циљем да уреди добијање оружја и другог ратног материјала за своје четнике.¹⁸

Још у новембру 1943. године, када је пуштен из њемачког заточеништва, Ђуришић је посетио Милана Недића, који га је том приликом детаљно упознао са својим радом на организацији квислиншке власти у Србији. Недић је затим Ђуришића упознао са Љотићем, Мушићким и другим значајним личностима квислиншког апарата у Београду. Посебно је било од значаја то што је Ђуришић овом приликом

¹⁶ Исто.

¹⁷ Исто.

¹⁸ РСУП—Т, »Sword« Party.

био упућен у недићевску војну организацију у оквиру Српског добровољачког корпуса. У договору с Недићем и Љотићем, Ђуришић је још тада одлучио да јединице које буде имао под својом командом реорганизује по угледу на „добровољачке“ пукове у Србији и да их стави под команду Српског добровољачког корпуса. Као противуслов, Недић је преузео обавезу да Ђуришићеве јединице снабдијева целокупном ратном опремом.¹⁹

Приликом поновног боравка у Београду, средином маја 1944. Ђуришић је посетио Недића, опуномоћеника Министарства спољних послова Рајха за Југоисток Нојбахера и њемачког команданта за Југоисток, фон Вајкса замоливши их да убрзају слање оружја и другог материјала за његове јединице. У преговорима с Нојбахером, командом за Југоисток и Недићем закључено је да се од четника из Црне Горе и Санџака формира под Ђуришићевом командом Црногорски добровољачки корпус, јачине око 5.000 људи, који би Недић и Њемци у потпуности снабдијевали свом потребном ратном опремом.²⁰ Ђуришићев корпус је имао да узме учешће у предстојећим операцијама које је њемачка команда за Југоисток планирала против снага народноослободилачког покрета у Црној Гори. План операција је предвиђао да Њемци и муслиманска милиција изврше напад једном колоном са 3.000 људи правцем Бурђевина Тара—Сињајевина (Жабљак) — Колашин; другом колоном, такође са 3.000 људи, правцем Пљеваља—Крупнице—Мојковац—Колашин; трећом колоном, са 2.000 људи, правцем Пријепоља—Лиса—Равна Ријека и четвртом колоном десном обалом Лима у правцу Затона. У операцијама је требало да учествује и Црногорски добровољачки корпус јачине 5.000 људи.²¹

Ђуришићевом боравку у Београду недићевска штампа је дала велики публицитет, истичући његове заслуге у борби против народноослободилачког покрета, објавивши и његове фотографије с њемачким и недићевским официрима.²² Поред тога, Недић је Ђуришића унаприједио у чин потпуковника, иако га је не много прије тога у исти чин, на предлог Драже Михаиловића, унаприједио и краљ Петар.²³

По повратку у Пријепоље, гдје се налазио његов штаб, Ђуришић је око 20. маја послао у Београд делегацију коју су сачињавали: Душан Арсовић, начелник Ђуришићевог штаба, Вељко Томовић, Ђуришићев ађутант, и потпоручник Хојс (Heuss), њемачки официр за везу у Ђуришићевом штабу, са задатком да утврде детаље њемачке и Недићеве помоћи.²⁴

Првих дана јуна Арсовићева група се вратила од Недића са позитивним вијестима за Ђуришића. Недић је по Арсовићу послао Ђуришићу писмо у коме га обавјештава да му је упућено десет вагона

¹⁹ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 315.

²⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—529, Извјештај Вука Калајитовића Д. Михаиловићу од 29. маја 1944; Исто, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944.

²¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1082/1, Писмо П. Ђуришића Алекси од 11. јуна 1944.

²² Документи о издајству Д. Михаиловића, док, 30.

²³ РСУП—Т, Записник о саслушању Војислава Лукачевића од 4. априла 1945. — На предлог њемачке команде за Југоисток, Хитлер је одликовао Ђуришића Орденом гвозденог крста (Ловћен, Цетиње, од 11. октобра 1944.

²⁴ РСУП—Т, »Sword« Party.

жита (од чега пет за потребе војске), три вагона ратне опреме (око 3.000 пушака, 150 аутомата, око 80 тешких митраљеза, 38 минобацача, шест топова, 2.000 пари ципела, 300 литара нафте, одјећа), 20 камиона који ће опрему из Рашке пребацили до Ђуришићевог штаба у Пријеполу, а најављена је пошиљка и друге опреме.²⁵ Поред овога за територију старе Црне Горе Недић је одобрио кредит од пет милиона динара. Одмах по доласку Арсовићеве групе стигао је један контингент опреме и милион динара.²⁶ Као помоћ у предстојећим операцијама Недић је Ђуришићу обећао и два пука Српског добровољачког корпуса.²⁷

Још прије повратка Арсовићеве групе, Ђуришић је 31. маја упутио делегацију на челу с мајором Божом Јоксимовићем у штаб Српског добровољачког корпуса (СДК). У делегацији су се још налазили: капетан Миливоје Зоњић и поручници Војо Ивановић и Богдан Драгојевић. Јоксимовић, Зоњић и Ивановић су представљали официре за везу и њихов задатак је био да се старају о благовременој историји опреме за Ђуришићев корпус.²⁸ Поред тога, шеф Ђуришићеве делегације Б. Јоксимовић имао је задатак да М. Недића упозна са политичком ситуацијом у Црној Гори, током формирања Црногорског добровољачког корпуса (ЦДК) и тешкоћама које су искрсле у вези с тим.²⁹ Члан Ђуришићеве делегације при СДК Богдан Драгојевић био је задужен за прикупљање црногорских избјеглица у Србији за ЦДК.³⁰

У писму од 12. јуна Ђуришић је замолио Недића да се захтјевима и жељама његове делегације при СДК издаје што прије у сусрет. Плашећи се да миграција четника и њихових породица из Црне Горе у Србију не узме већег маха, што би отежало и формирање ЦДК, Ђуришић је замолио Недића да то опријечи, прије свега одбијањем да им се да запослење, а затим да се изврши ревизија и оних који су се већ преселили и запослили.³¹

По доласку у Београд Ђуришићева делегација се писмено обратила команданту СДК молбом да се свим органима у штабу СДК нареди да јој у свему излази у сусрет и да се послови скопчани с пријемом и експедицијом опреме овршавају најхитније, јер се без те опреме не може извршити формирање корпуса.³² На ову представку штаб СДК је одговорио два дана касније, истичући да ће се делегацији, у границама могућности, бити при руци у свакој прилици, али се посебно напомиње да су везе и односи делегације и штаба СДК утврђени наређењем војног заповједника за Југоисток.³³

Ђуришићева делегација при СДК у року од мјесец дана успјела је да издјејствује нове пошиљке за ЦДК, и то: десет вагона кукуруза,

²⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944, РСУП—Т, »Sword« Party.

²⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944.

²⁷ Исто.

²⁸ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 23, Писмо шефа Ђуришићеве делегације (Б. Јоксимовића) команданту Српског добровољачког корпуса од 10. јуна 1944.

²⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944.

³⁰ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 23, Писмо Б. Јоксимовића од 10. јуна 1944.

³¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—444.

³² Исто, ЦГ—Х—442, Представка делегације ЦДК од 10. јуна 1944.

³³ Исто, ЦГ—Х—443, Писмо Штаба СДК делегацији ЦДК од 12. јуна 1944.

један вагон пасуља, један вагон соли, извјесну количину оружја, а предузела је и мјере да се обезбиједи ручна штампарија, писаће машине, писаћи и канцеларијски материјал. Њемачка команда из Баната додијелила је Ђуришићу 900 коња.³⁴ Осмог јула Ђуришићеву делегацију је примио М. Недић и том приликом обећао јој пуну подршку у свему.³⁵

По повратку из Београда, Ђуришић је предузео ујурбане припреме за формирање Црногорског добровољачког корпуса. Он је процијенио да ЦДК може мобилисати 5.649 људи, па је молио Недића да му разлику преко 5.000 уважи.³⁶ Полазећи од разговора у Београду, Ђуришић је за ЦДК направио предлог буџета, који је почетком јуна доставио Недићу. У њему се за период од 1. јуна до 31. децембра 1944. године, на име редовних и личних, материјалних и ванредних издатака, тражи 289,976.800 динара. Предлогом буџета нијесу предвиђена средства за набавку оружја, одјеће и постелине, јер су то обећале да обезбиједи њемачке оружане снаге.³⁷

У провој половини јуна Ђуришић је извршио наименовање командног особља ЦДК и његових пукова. ЦДК су сачињавала три пука (6, 7. и 8). Шести пук са сједиштем у Пријеполу требало је да се формира од црногорских четника који су се налазили у рејону Пријеполја, као и четника из беранског и андријевитског среза који су се налазили у рејону Подгорице. За заступника команданта пука постављен је капетан Вуксан Цимбаљевић (командант пука, капетан Новак Б. Миликић, постављен је тек у августу). Седми пук, са сједиштем у Пљевљима, имао је да се формира од четника из Санџака. За команданта пука постављен је капетан Радоман Рајлић. Осми пук сачињавали су четници из подгоричког, даниловградског и никшићког среза. За сједиште тога пука одређен је рејон Подгорица. За команданта пука постављен је капетан Милош Павићевић, а за његовог помоћника капетан Шпиро Стојановић.³⁸

Формацију пукова Ђуришић је замислио тако да сваки пук има по два јуришна корпуса по 800 војника. По завршетку операција, које су предвиђале протјеривање партизана из Црне Горе и Санџака, пукови, односно шест јуришаних корпуса ставили би се на располагање четничкој Врховној команди.³⁹

Дотадашњи штаб Ђуришића, који су сачињавали: капетан Радоман Теранић, као помоћник команданта, капетан Душан Арсовић, начелник штаба, капетан Благоје Кнежевић, официр за везу с Њемцима, и поручник Вељко Томовић, ађутант, измијењен је утолико што је за начелника штаба постављен Саво Вукадиновић, а Душан

³⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—454 и ЦГ—Х—455, Писма Вожа Јоксимовића и др. и Миливоја Зоњића П. Ђуришићу од 11. јула 1944.

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944.

³⁷ Исто, ЧА, ЦГ—Х—444, Преглед буџета за ЦДК.

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—444, Писмо П. Ђуришића М. Недићу од 12. јуна 1944; Исто, ЦГ—Х—445, Наредба В. Цимбаљевића од 13. јуна 1944; Исто, ЦГ—В—1127, Наредба Блажа Гојнића од 4. септембра 1944; Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 315.

³⁹ АИИ—Т, X 1а—55 (44), Писмо П. Ђуришић а Д. Михаиловићу (препис), без датума.

Арсовић за помоћника, односно за Ђуришићевог заступника у Санцаку.⁴⁰ Ђеранић и Томовић остали су и даље у штабу.

Пошто је извршио припреме за формирање 6. и 7. пука у Санцаку, Ђуришић је предузео мјере да се убрза формирање 8. пука ЦДК који је имао сједиште у Подгорици.

Однос Драже Михаиловића и Ђуришића и реорганизација четничких јединица у Црној Гори

Дража Михаиловић није био задовољан Ђуришићевим одласком у Београд, његовим ангажманом са њемачком командом за Југоисток и парадирењем са њемачким официрима, јер се плашио отворене колаборације са окупатором због реакције савезника. Он није био у начелу против пријема оружја од Њемаца, али је рачунао да је цјелисходније да то иде преко Недића, као што је то Ђуришић чинио до тада.⁴¹ Он је такође одобравао да у предстојећим операцијама против партизана у Црној Гори узму учешћа и Недићеве јединице, али под Ђуришићевом командом. Због тога је, у другој половини маја, послао Ђуришићу овог делегата Сава Вукадиновића да му објасни његов став у вези с тим питањем. Вукадиновић је убрзо стигао код Ђуришића, који се налазио у свом штабу у селу Седобру код Пријепоља, и упознао га са Михаиловићевим ставом. Том приликом Вукадиновић је рекао Ђуришићу да се колаборација са окупатором не може прихватити због односа са Британцима. Посебно му је нагласио да колаборацију или било какву везу с Њемцима у Санцаку треба избјегавати наводно због тога што на том простору Њемци имају јаке снаге па постоји опасност да га ухалсе. За разлику од Санцака, Вукадиновић је истакао да би сарадња с Њемцима у Црној Гори била могућа, јер Њемци у њој имају слабије снаге, па би четници то могли да користе и да лакше спроводе своју политику.⁴²

Ђуришић је изразио своју забринутост због таквог Михаиловићевог става, схватајући то као одсуство повјерења. Он је чак помишљао да с Михаиловићем прекине сваку везу, али га је Вукадиновић од тога одвратио.⁴³ Вукадиновић је затим предложио Ђуришићу да посјети Михаиловића и да му објасни свој положај. Ђуришић је, међутим, то одбио, истичући да ће чекати док не прими оружје од Њемаца. После дужих разговора Ђуришић и Вукадиновић су одлучили да у штаб Драже Михаиловића са Вукадиновићем пођу Ђуришићев сарадници Драгиша Борић и Букан Анђелић, да би се упознали са Михаиловићевим планом у вези с предстојећим операцијама и сазнали његово уништење у погледу новог Ђуришићевог положаја.⁴⁴

Сава Вукадиновић је пошао с групом 25. маја рано изјутра из Пријепоља и камионом се пребацио преко Прибоја за Добрун, а затим возом наставио преко Ужица до Јелендола, одакле је пјешке продуж

⁴⁰ РСУП—Т, »Sword« Party, Додатак „А“.

⁴¹ РСУП—Т, »Sword« Party,

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто.

жио до штаба Драже Михаиловића, који се налазио у рејону Чачка. Сјутрадан их је примио Дража Михаиловић. Поред С. Вукадиновића, Д. Борићића и Ђ. Анђелића, састанку с Д. Михаиловићем присуствовао је и Лука Балетић. Михаиловић се том приликом сагласио у погледу Ђуришићевог пријема оружја од Њемаца, али је закључено да би послје тога Ђуришић морао бити „илегалан“, или бар „само формално легалан“.⁴⁵ Наиме, истакнуто је да би било незгодно да Ђуришић, као Михаиловићев виши официр, буде легалан. Зато је као најпрактичније ријешено да Ђуришић јединице које је имао под својом командом у Санџаку остави под команду Душана Арсовића, који би остао легалан и наставио да одржава везу с Њемцима за пријем оружја, муниције и другог материјала, док би Ђуришић са својим штабом пошао у Црну Гору, гдје би имао да преузме ранију Лашићеву команду и „формално“ легалан почео би да израђује јаку илегалну четничку организацију. Душан Арсовић би један дио материјала који прими од Њемаца остављао за своје трупе, а дио би слао у Црну Гору Ђуришићу. Ђуришића је на положају четничког команданта Санџака имао да замени Радоман Рајлић — до повратка Лукачевића из иностранства.⁴⁶

Крајем маја Вукадиновићева група се вратила код Павла Ђуришића и обавијестила га о резултатима посјете. Ђуришић је био веома задовољан посјетом и сложио се са свим одлукама.⁴⁷

По повратку Арсовићеве групе из Беотрада, Ђуришић је отпочео припреме за премјештај свог штаба у Црну Гору. Потпоручник Хојс, њемачки официр за везу при Ђуришићевом штабу, ишао је у штаб 2. оклопне армије у Врњачкој Бањи и успио да добије одобрење за промјену Ђуришићевог боравка. Ђуришић је свој одлазак у Црну Гору оправдавао потребом формирања јединица у оквиру ЦДК.⁴⁸

Средином јуна, непосредно пред одлазак у Црну Гору, Ђуришић је сазвао састанак свих официра који су имали да остану с Арсовићем у Санџаку. Арсовић је прије тога тачно обавијештен о Ђуришићевим намјерама, а осталим официрима је речено да ће Ђуришић остати у Црној Гори свега десетак дана. Њемци у Санџаку такође су знали за Ђуришићев одлазак и били су сагласни с тим, али су и они били под утиском да ће његова посјета Црној Гори бити привремена.⁴⁹

Ђуришићеву екипу за пут сачињавали су: Саво Вукадиновић, Радоман Ђеранић, Вељко Томовић, Милош Павићевић, Драгољуб Добрашиновић и њемачки официри за везу код Ђуришића Хојс. Група је са два њемачка камиона и једним спортским аутомобилом, преко Сјенице, стигла у Подгорицу. Ђуришић је свој штаб смјестио у Момчићима, непосредно код Подгорице.⁵⁰

Стање четничке организације у Црној Гори до доласка Ђуришића било је крајње критично. Послије Лашићеве смрти четничке јединице су биле у распадању. Команду над њима самоиницијативно је преузео мајор Радуле Кујовић, са циљем да спријечи општи метеж и

⁴⁵ Исто.

⁴⁶ Исто.

⁴⁷ Исто.

⁴⁸ Исто.

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ Исто.

њихов потпуни распад. Четнички официри, а добрим дијелом и остали четници из Лимско-санџачког одреда и Кучко-братоношке бригаде, који су били стационирани у рејону Подгорице, прихватили су Кујовића, као најстаријег официра по чину, за команданта. Међутим, из страха од неуспјеха, а вјероватно и на сугестију својих сарадника, Кујовић је, послје свега пет дана проведених на тој дужности, понудио командантско мјесто Јакову Јововићу, мотивишући то јачином и компактношћу његове четничке групе и њеним централним положајем, а посебно Јововићевим везама с Њемцима. Кујовић је Јововићу обећао да ће га на том послу вјерно и искрено помагати и бити му најоданији сарадник.⁵¹

Командант њемачких оружаних снага у Црној Гори генерал-мајор Кајпер сложио се са комбинацијом да Јаков Јововић буде командант четничких снага у Црној Гори. Користећи његову наклоност, Јововић је то искористио да, као предуслов за прихватање ове дужности затражи од Њемаца да му се омогући организација и реорганизација четничких одреда на цијелој територији Црне Горе и да се његови одреди потпуно војнички опреме и снабдију. Јововић се посебно заложиио да се црногорски сепаратисти, односно федералисти, одстране из сваке политике, оптужујући их као присталице и сараднике НОП-а.⁵² Резимирајући свој захтјев Кајперу Јововић је истакао да се може прихватити понуђене дужности ако се четничкој команди, у сагласности с њемачком врховном командом, даду потпуно одријешене руке у погледу уништења комунизма на читавој територији Црне Горе, искључујући утицај сваке друге власти у том правцу.⁵³

Одмах по пријему овога писма Кајпер је позвао Јововића на Цетиње. Како је одлука о формирању Црногорског добровољачког корпуса на челу с Ђуришићем већ била донесена, Јововићу је стављено у изглед да буде командант лука са сједиштем у Подгорици. У вези с том комбинацијом, Јововић је 17. маја послат у Београд, гдје је имао да се јави Недићу и њемачкој Команди за Југоисток.⁵⁴ Јововић није постао командант пука, јер су Недић и команда за Југоисток наименовање командног особља ЦДК препустили Ђуришићу, али је зато Ђуришић повјерио Јововићу другу дужност.

По смјештају свог штаба у Момишићима, Ђуришић је развио живу политичку активност. Већ сјутрадан он је са члановима штаба С. Вукадиновићем, Р. Ђеранићем и В. Томовићем посјетио њемачког команданта мјеста у Подгорици пуковника фон Форела (*Von Forel*). У полчасовном разговору он му је објаснио да је дошао са циљем да формира пук у саставу ЦДК и да ће се послје тога вратити у Санџак. Том приликом су се повели разговори и о исхрани Ђуришићевих јединица. Када му је неколико дана касније вратио посјету, пуковник Форел је сугерирао Ђуришићу да ускоро посјети фелдкоманданта Кајпера, на

⁵¹ АИИ—Т, X 16—133 (44), Писмо Р. Кујовића Ј. Јововићу од 10. маја 1944; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1537, Писмо Машана Апића Р. Кујовићу од 10. јуна 1944.

⁵² АИИ—Т, X 16—135 (44), Писмо Јакова Јововића Кајперу од 14. маја 1944.

⁵³ Исто.

⁵⁴ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1465, Извјештај Ивана Јаничића од 22. маја 1944; АИИ—Т, X 16—138 (44), Обавјештење заступника ађутанта СДК Ј. Јововићу од 25. маја 1944.

Цетињу.⁵⁵ Ускоро затим Ђуришићев штаб у Момишићима посетио је представник Нојбахера за Црну Гору др Крамарц (Kramarz). Разговор између Крамарца и Ђуришића водио се о политичким питањима. Крамарц је предложио Ђуришићу да пружи подршку Народној управи, а посебно Љубу Вуксановићу, сутерирајући му да би можда требало да и његови представници уђу у Народну управу.⁵⁶

Ђуришић се повезао са четничким командантима и политичарима, позивајући их на разговоре о организацији пука и реорганизацији четничких јединица, као и о актуелним политичким питањима. Свега неколико дана по свом доласку, он је у Момишићима организовао састанак са истакнутим четничким официрима и политичарима, коме су присуствовали: Јеврем Шаулић, Иван Ружић, Бошко Павић, Марко Радуновић, Симо Мијушковић, Јаков Јововић, Новица Лазовић, Илија Ивановић, Миљан Радоњић, Насто Дедић, Никола Вукчевић и Душан Влаховић. На том састанку разматрана је политичка и војна ситуација и донесени закључци за даљи рад. Послије састанка Ђуришић је са својим начелником штаба Савом Вукадиновићем пошао у Голубовце, гдје је посетио једног од истакнутих првака Црногорске федералистичке странке Сава Вулетића, који је 1941. године осудио сепаратистичке тенденције својих колега у Црногорском административном комитету, али и поред тога што је имао непријатељски став према народноослободилачком покрету, није узимао виднијег учешћа у догађајима. Због свог антисепаратистичког става, Вулетић је задобио симпатије четника, па је Ђуришићу било стало да добије његову подршку и преко њега обезбјеђи сарадњу са неким присталицама ЦФС. Вулетић је пристао на сарадњу са Ђуришићем и, враћајући му посјету, истог дана дао му и списак личности из ЦФС на чију би сарадњу могао да рачуна.⁵⁷

Двадесет четвртог јуна Ђуришић је у пратњи Сава Вукадиновића, Јакова Јововића, Вељка Томовића, Радомана Ђеранића и Алексе-Лека Лалића пошао на Цетиње, с намјером да учини посјету фељд-команданту Кајперу. У његовој приватној резиденцији на Цетињу, Ђуришића су посетиле поједине истакнуте личности из квислиншког сабора, међу којима Саво Радоњић, Иво Радоњић, Перо Ђукановић и други, са жељом да га поздраве и да му изразе добродошлицу. Најзад, око 11 часова тога дана Ђуришић је са Вукадиновићем, Јововићем и Томовићем посетио Кајпера. У полчасовном разговору разматрани су проблеми у вези са формирањем ЦДК и његовим снабдијевањем оружјем и, на крају, о дужини Ђуришићевог боравка у Црној Гори.⁵⁸ Послије разговора с Кајпером, Ђуришић је посетио предсједника цетињске општине Ника Јерговића и команданта националних трупа и члана Народне управе Јова Ђукановића. На састанку са Ђукановићем, Ђуришић је обавијештен да Немци желе да он пружи подршку Народној управи и да се помири са њеним предсједником Љубом Вуксановићем, али је ово посљедње он одбио. Сјутрадан је Ђуришић поново посетио Јерговића и Крамарца. На састанку с Јерговићем били су и

⁵⁵ РСУП—Т, »Sword« Party,

⁵⁶ Исто.

⁵⁷ Исто.

⁵⁸ Исто.

неки представници ЦФС, међу којима и секретар странке др Божо Кривокапић. Том приликом се покушало да се направи споразум о сарадњи између четника и федералиста, али није постигнут никакав резултат.⁵⁹ У међувремену се Ђуришићев начелник штаба С. Вукадиновић повезао са неким четничким официрима, између осталих са Блажом Гојнићем, и упознао их са плановима око реорганизације четничких јединица и разговарао с њима о командном особљу.⁶⁰

Ђуришић се на Цетиљу задржао непуну недјељу дана и зато вријеме поново је имао састанке са представницима окупационе власти: генералом Кајпером, мајором Аманом (Amann), др Крамарцом и др Ханкеом. На повратку за Подгорицу он је на Ријеци Црнојевића извршио инспекцију Ријечког националног батаљона, на чијем је челу био Саво Јовићевић, а затим је посјетио Љешанску нахију, гдје се састао са љешанским националистима.⁶¹

Приликом повратка у Подгорицу са Ђуришћем је, поред људи који су били у његовој пратњи, дошао и мајор Блажо Гојнић. По повратку са Цетиња Ђуришић је, на предлог Јакова Јововића, свој штаб из Момишића преселио у село Турилац, код Даниловград. Да би подигао морал четника, он је посјетио Никшић и том приликом извршио смотру четничких јединица. То исто урадио је и у Бјелопавлићима.⁶²

Премјештањем свог штаба у Бјелопавлиће, Ђуришић је предузео конкретне мјере за организовање 8. пука ЦДК, као и за реорганизацију четничких јединица. Он је направио шему четничке организације коју је у облику директиве доставио потчињеним командантима.⁶³

У Ђуришићевој Директиви се даје и организационо устројство Црногорског добровољачког корпуса, односно кадровских пукова, који су имали да послуже као главна ударна снага за борбу против оружаних снага народноослободилачког покрета. Кадровски пукови су замишљени као летеће тј. јуришне јединице које су стално у покрету и које бдију над цијелом додијељеном им територијом. Због такве улоге требало је да буду и најбоље наоружани. Такође је предвиђено да се за кадровске јединице бира људство по храбрости, дисциплини и „националној“ исправности. Ван борбе кадровски пукови требало је да буду дисцлоцирани на важнијим подручјима, раскрсницама, одакле могу најлакше контролисати одређене војне рејоне, а у операцијама су имали да образују па два јуришна корпуса.⁶⁴

За разлику од кадровских — мобилних, четничке јединице су имале територијални карактер и првенствено су имале задатак да служе за обезбјеђење своје територије од упада партизана. За постицање свога циља четничке јединице требало је да имају један дио људства који врши службу обезбјеђења, а остатак је могао бити код својих кућа. Када наступи потреба за то, приступа се мобилизацији одговарајућих годишта. На позив о мобилизацији имали су да се одазову

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

⁶² Исто.

⁶³ АИИ—Т, X 16—36 (44), Директива П. Ђуришића од 15. јула 1944.

⁶⁴ Исто.

сви позвати војни обвезници, а оне који се не одазову требало је — према директиви — хапсити и против њих повести испрагу и стављати их под пријеки војни суд.⁶⁵

У директиви је посебна пажња поклоњена четничкој реорганизацији. Реорганизација је имала да обухвати све дотадашње јединице. Као основа за реорганизацију узета је бригада, која је требало да броји најмање 321 борца. Бригаде су имале да чине корпусе, а корпуси групе корпуса. У једном корпусу могло је бити двије до четири бригаде. Корпус је територијално обухватао рејон једног среза. Групе корпуса сачињавали су два до три корпуса.

На територији сваке групе корпуса имао је да се формира по један батаљон жандармерије, а у варошима и варошицама команде мјеста, које је требало успоставити одмах гдје нема окупаторских трупа, а гдје ових има — требало је предузети припреме с тим да се формирање извршити накондно, тј. после повлачења окупатора. Команда мјеста требало је формирати и у свакој сеоској општини. Команде мјеста су биле потчињене команданту бригаде, а у већим варошима командантима корпуса.⁶⁶

Ђуришић је своју четничку организацију подијелио на двије команде: Команду Црне Горе и Боке и Команду Старог Раса.⁶⁷ У оквиру Команде Старог Раса, поред Санџака, налазиле су се четничке формације из андријевичког, беранског и колашинског среза.

За команданта четничких оружаних формација Црне Горе и Боке постављен је Блажо Ј. Гојнић, за помоћника команданта Бошко С. Павић, а за начелника Јаков Јововић.⁶⁸

Територија Црне Горе и Боке подијељена је у организационом погледу на три корпусне групе. Прва група корпуса обухватила је цетињски, барски и бококоторски срез, друга — подгорички и даниловградски, а трећа — никшићки и дурмиторски срез. Прва корпусна група имала је три, а остале по два корпуса.

У саставу 1. групе корпуса налазили су се Ловћенски, Црмничко-приморски и Бококоторски корпус. Штаб групе сачињавали су: Бошко Петричевић, командант, мајор Никола Беговић, помоћник команданта, и Владимир Тукић, начелник. Ловћенски корпус имао је по формацији четири бригаде. За команданта корпуса постављен је мајор Јово Ђукановић, члан ресора за милицију у Народној управи, а за команданте бригаде: 1, која је обухватала Цуце, поручник Блажо Кривокапић, 2. (Чево, Бјелице) наредник-ћак Вељко С. Вукотић, 3. (Теклићи, Његуши, Конак) капетан Стево Мартиновић и 4. (Ријека Црнојевића) наредник Саво Јовићевић. Црмничко-приморски корпус сачињавали су двије бригаде. За команданта корпуса постављен је Василије Миrowsки, за помоћника команданта Ђуро Пламенац, а за начелника штаба Петар Ђуковић. Командант 1. бригаде (Црмница) био је Владимир Н. Пламенац, а 2. (Приморје) Миливоје Митровић. Бококоторски корпус имао је такође двије бригаде. Командант корпуса био је Ђорђе Рад-

⁶⁵ Исто.

⁶⁶ Исто.

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1084, Наредба П. Ђуришића стр. пов. бр. 62, од 11. јула 1944.

миловић, 1. бригаде поручник Никола Вукасовић и 2. капетан Ђуро Иветић.⁶⁹

Друга група корпуса имала је у свом саставу Зетски и Острошки корпус. Штаб групе сачињавали су: командант Васо Вукчевић, помоћник команданта капетан Филип Дракић, а начелник капетан Јован Радоњић. Зетски корпус обухватио је подгорички срез и имао је три бригаде. За команданта корпуса постављен је мајор Новица Лазовић, док су за команданте бригада постављени: 1. (Кучи, Братоножићи и Пипери), капетан Стеван Прелевић, 2. (Љешкопоље, Љешанска нахија) капетан Илија Марковић и 3. (Подгорица, Зета) капетан Марко Вучинић.⁷⁰ Острошки корпус обухватио је даниловградски срез и имао је у свом саставу такође три бригаде. Штаб корпуса сачињавали су: Никола Чановић, командант, капетан Петар Ђурановић, помоћник команданта, и капетан Саво Радуловић, начелник.⁷¹ За команданта 1. бригаде (Косови Луг, Служ, Мартиновићи) постављен је Милосав Јововић, 2. (Комани, Загарац, Бандићи) резервни капетан Пајо Драговић и 3. (Павковићи, Петрушиновићи, Вражегрмци и Даниловград) Радивоје Војводић.⁷²

Трећа корпусна група обухватила је Никшићки и Дурмиторски корпус. Никшићки корпус имао је три бригаде. Штаб корпуса сачињавали су: Марко Радуновић, командант, резервни потпуковник Симо Ђукановић, помоћник команданта, и капетан Блажо Ђукић, начелник. За команданта 1. бригаде (Пјешивци, Кочани, Голија) постављен је капетан Павле Вукићевић, 2. (Никшић, Требјеса, Луково, Жупа) капетан Митар Пејаковић и 3. (Вучедолске) капетан Иван Јаничић.⁷³ За команданта Дурмиторског корпуса постављен је Иван Ружић.⁷⁴

Већина командног особља реорганизованих корпуса и бригада, на предлог Драже Михаиловића, била је унапријеђена.⁷⁵

Нешто касније, у сагласности са командантима, Ђуришић је одредио „националне“ руководиоце у бригадама. Истом наредбом постављени су „национални“ руководиоци 8. пука ЦДК.⁷⁶

Истовремено са постављењем командног особља корпуса и бригада Ђуришић је поставио и команданте мјеста. Тако је, поред осталих, за команданта мјеста у Даниловграду постављен потпуковник Тодор Ј. Пајовић, а за његовог замјеника капетан Васо М. Кнежевић; за команданта мјеста у Вражегрмцима постављен је Спасоје Радоњић.⁷⁷

⁶⁹ Исто.

⁷⁰ Исто, ЦГ—В—1085, и ЦГ—В—1094, Наредба П. Ђуришића стр. пов. бр. 62, од 11. јула 1944.

⁷¹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1530, Писмо Сава Радуловића Јакову Јововићу од 14. септембра 1944.

⁷² АВИИ, ЧА, ЦГ—1094, Наредба П. Ђуришића стр. пов. бр. 62 од 11. јула 1944.

⁷³ Исто.

⁷⁴ РСУП—Т, »Sword« Party,

⁷⁵ Тако су у чин потпуковника унапријеђени: Блажо Гојнић, Бошко Павић, Бошко Петричевић, и Васо Вукчевић; у чин мајора: Јаков Јововић (капетан корвете), Иван Ружић, Владимир Ђукић, Ђорђе Радмиловић, Марко Радуновић, Новица Лазовић, Никола Чановић; у чин капетана I класе: Ђуро Пламенац, Миливоје Митровић, Павле Вукићевић, Јован Радоњић; у чин капетана II класе: Владимир Н. Пламенац, Радивоје Војводић и други.

⁷⁶ РСУП—Т, Наредба П. Ђуришића од 7. августа 1944.

⁷⁷ Исто.

Иако је ова Ђуришићева организација била уперена искључиво против народноослободилачког покрета, прелазак на нову формацију требало је да се изврши тајно од окупатора. Да не би дошло до конфликта са окупатором, Ђуришић је наредио да дотадашње јединице које су легализоване код окупатора и даље дјејствују под истим називом, а у међусобном односу команде да се управљају по новој формацији.⁷⁸ Према томе, нова организациона шема могла је да се примијени у потпуности тек након повлачења окупатора, како је у ствари и било замишљено.

Ђуришић је одржавао тијесну сарадњу како са Њемцима тако и са појединим члановима Народне управе, у првом реду са Јовом Ђукановићем, код кога је аташирао као официра за везу капетана Владимира Ђукића.⁷⁹ Код појединих њемачких команди Ђуришић је такође послао своје људе за везу. Тако је његов човјек за везу код Фелдкомандантуре на Цетињу био инж. Тавчар, код Плацкомандантуре у Подгорици — професор Бакчевић, код Плацкомандантуре у Никшићу поручник Радуновић и др. Они су, поред осталог, имали задатак да Ђуришића обавјештавају о намјерама Њемаца.⁸⁰

По доласку у Црну Гору, Ђуришић је избјегавао оружане борбе с партизанским јединицама, како му се трупе не би замарале прије почетка главне акције. Такво наређење он је издао и потчињеним командантима у Санџаку.⁸¹ За период од мјесец и по дана (од средине јуна до краја јула), по наређењу Ђуришића изведена је свега једна оружана акција, и то мањих размјера, против партизана (почетком јула 1944) на комуникацији Подгорица — Никшић, у циљу обезбјеђења саобраћаја за њемачке транспорте.⁸²

Много већу пажњу Ђуришић је, међутим, посветио терористичким акцијама. С тим у вези он је писао да је парола „спасити све што се спасити може“ могла да важи у вријеме када се имала морална помоћ англоамеричких савезника и када је „национални“ фронт био јак. Међутим, у то вријеме, када је четничка организација била слаба у сваком погледу, и када је имала „врло мало слободног простора“, Ђуришић је инсистирао да се прибјегне драстичним мјерама и да се уклони све што смета на путу остварењу „општег успјеха“.⁸³

На плану беспощедног разрачунавања са припадницима и сарадницима народноослободилачког покрета, четници су, некад самостално а некад уз помоћ Њемаца, организовали неколико казнених експедиција.

Почетком јула 1944. године у Плацкомандантури у Котору, на предлог четника, одржана је конференција којој су присуствовали представници окупационих власти, затим срески начелник, командант жандармеријског батаљона и представник четничке организације. На

⁷⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1091, Наредба П. Ђуришића стр. пов. бр. 62, од 11. јула 1944.

⁷⁹ АИИ—Т, X 16—36 (44), Директива П. Ђуришића од 15. јула 1944.

⁸⁰ РСУП—Т, »Sword« Party,

⁸¹ Исто.

⁸² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1082, Писмо П. Ђуришића Алекси од 10. јуна 1944.

⁸³ АИИ—Т, X 16—154 (44), Заповијест Павла Ђуришића стр. пов. бр. 61, од 1. јула 1944.

⁸⁴ АИИ—Т, X 16—36 (44), Ђуришићева директива од 15. јула 1944. ✓

конференцији је одлучено да се у Боки Которској, у периоду од 8. до 18. јула, против снага народноослободилачког покрета изведе четничка казнена експедиција, која би захватила и источну и западну Боку.⁸⁵ На основу те одлуке, 9. јула је изведена акција у источној Боки (полуострва Врмац и Луштица). У овој акцији одређено је да учествују: 50 четника из Вучедолске бригаде, 50 из Кривошијског националног батаљона, 50 и Цуцког националног батаљона и 100 из 2. бокелске четничке бригаде (Грбаљ). Плацкомандантура у Котору, на основу овлашћења генерала Кајпера (који је био у свему обавијештен о овој акцији), дала је четницима одријешене руке, као и превозна средства за брже пребацивање јединица.⁸⁶ У тој акцији била је опкољена једна прупа партизана—илегалаца која се налазила у селу Мрчевцу. Том приликом су погинула три партизана, међу којима и Нико Анђус, секретар Среског комитета КПЈ — Котор, док је једна десетина успјела да се пробије из обруча.⁸⁷

Почетком јула 1944. године четници Јакова Јововића открили су у Бјелопавлићима скојевску организацију. Тим поводом они су извршили рацију и похапсили већи број скојеваца, напредних омладинаца и других родољуба. Четничко руководство на челу с Павлом Ђурићем искористило је ову прилику да исценира судоки процес, па је позвало Народну управу да у Бјелопавлиће најжитније упути „централни“ пријеки војни суд, који би почео рад 13. јула, на дан устанка црногорског народа.⁸⁸ Организовано је вишедневно ислеђивање ухапшених родољуба, уз најбруталније методе. На крају, командант четничких снага за Црну Гору и Боку Блажо Л. Гојнић наименовао је Пријеки војни суд у саставу: др Илија Вујовић, председник, и чланови генералштабни капетан Владимир Ђукић, капетан Машан Аџић, правник Милован Лабовић и капетан Милош Маријановић, који је по кратком поступку осудио на смрт 48 родољуба, претежно омладине.⁸⁹ Пресуда је извршена истога дана у Лазинама (код Даниловграда).⁹⁰

Стријељање тако великог броја родољуба донекле је и резултат притиска појединих четничких команданата, који су, избежумљени страхом од скоре пропасти, предлагали да се нико од сумњивих не поштеди.⁹¹

Једна група Њемаца и четника из Цетиња извршила је 1. августа упад у Љуботињ и у селу Прекорници убили и масакрирали 16 особа.⁹²

⁸⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1557, Писмо Богдана Милошу од 4. јула 1944.

⁸⁶ Исто.

⁸⁷ АИИ—Т, III 2—45 (44), Извјештај ОК КПЈ Бока од 22. јула 1944, Исто, X 1а—55 (44), Депеша „Алфонса“ бр. 49 од 5. августа 1944.

⁸⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1518, Писмо Јакова Јововића Народној управи од 12. јула 1944.

⁸⁹ Исто, ЦГ—В—1105, Наредба Блажу Л. Гојнићу од 23. јула 1944.

⁹⁰ Побједа бр. 10, од 22. јануара 1945.

⁹¹ АИИ—Т, X 1в—73 (44), Писмо Ивана Ружића Јакову Јововићу од 5. јула 1944. — Командант Дурмиторског корпуса И. Ружић, који се тих дана затекао у Даниловграду, с тим у вези писао је Ј. Јововићу: „Ако се буду овде поновиле старе грешке, — ако се буде неко од сумњивих пустио — онда — ја морам одмах бријати браду, обући неку дроњу и бјежати у неку неутралну државу, јер би то био последњи доказ да ми сами себи копамо гроб. Но ипак вјерујем у Павла, Тебе и Ваше штабско особље — да ћете овим првим кораком показати да сте револуционари и осветници оних јучерашњих палих наших српских мученика“.

⁹² Побједа бр. 9, од 14. јануара 1945.

У циљу постизања „општег успјеха“ Ђуришић је у својој директиви од 15. јула посебну пажњу посветио формирању илегалних терористичких група, које су имале задатак да врше ликвидације.⁹³ На бази те директиве формиране су двије врсте ових група: једна, која је имала задатак да оперише на партизанској територији, и друга, која је имала да оперише у градовима, односно на територији коју је контролисао окупатор. Групе које су оперисале на партизанској територији добиле су назив „герила“, а оне на окупираној територији „црне тројке“.

Четничке герилске трупе биле су уперене искључиво против припадника народноослободилачког покрета. Оне су имале задатак да врше обавјештајну службу, да контролишу саобраћај, да мобилишу људство за четничку организацију и да врше ликвидације „непожељних елемената“.⁹⁴ Командантима и припадницима герилских група било је забрањено да одлазе у градове и да се дуже задржавају у истом селу.⁹⁵ Једна „герила“ није могла имати мање од три ни више од десет људи.⁹⁶ Наредбом Павла Ђуришића од 18. јула на територији Зетског, Острошког и Ловћенског корпуса (подгорички, даниловградски и цетињски срез) имало се формирати шест герилских трупа, док је на територији пљеваљског, бјелопољског и колашинског среза било пет група (Пренђанска, павинопољска, проићенска, мојковачко-бјеласичка и пољска).⁹⁷

За разлику од герилских група, „црне тројке“ су биле уперене само против припадника народноослободилачког покрета већ и против припадника Црногорске федералистичке странке, као и домаћих сарадника немачке обавјештајне службе. „Црне тројке“ морале су бити потпуно тајне за свакога њем, разумије се, за претпостављене четничке команданте. Такође нијесу смјеле да знају за друге тројке. Ликвидацију лица која „моментално сметају“ наређивали су команданти корпуса, а наредбу за „општу ликвидацију националних елемената“ могла је да изда само Команда Црне Горе и Старог Раса на челу са Ђуришићем.⁹⁸

Од руку „црних тројки“ погинуо је почетком јула у Котору др Божо Кривокапић, члан Привременог вођства ЦФС, за кога се знало да одржава тијесне везе са усташама преко Дубровника, као и с агентом Абвера Волмаром.⁹⁹ Непосредно последице убиства Кривокапића „црне тројке“ су на исти начин ликвидирале код Подгорице Василија Радичевића и неког Тијанића, за које су држале да су агенти немачког обавјештајног официра Цвилингера.¹⁰⁰

⁹³ АИИ—Т, X 16—36 (44),

⁹⁴ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 18, Наредба П. Ђуришића од 18. јула 1944.

⁹⁵ Исто.

⁹⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1720, План и упут за формирање националних герила у срезу пљеваљском и бјелопољском.

⁹⁷ Документи о издајству Д. Михаиловића, док. 18; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1113, Наредба Душана Арсовића од 10. августа 1944.

⁹⁸ АИИ—Т, X 16—36 (44), Директива П. Ђуришића од 15. јула 1944.

⁹⁹ Исто, X 1а—55 (44), Депеша „Алфонса“ бр. 49, од 5. августа 1944 (препис).

¹⁰⁰ РСУП—Т, »Sword« Party,

Ликвидација Божја Кривокапића, Тијанића и Радичевића помутила је донекле односе између Ђуришића и Њемаца. Пуковник фон Форел, потпоручник Хојс и Цвилингер посјетили су Ђуришића у његовом штабу и изразили протест поводом убиства тих лица. Ђуришић је порицао да има било шта с тим, а на крају је рекао да су они убијени као зеленаши. Њемачки официри су се затим заинтересовали кад ће Ђуришић да се врати у Санџак. Он је на то одговорио да је формирао свој корпус, али да се чека на оружје. Потом су надлежни ъемачки фактори одлучили да пошаљу Хојса у штаб 2. оклопне армије, да интервенише за то оружје.¹⁰¹ Након десетак дана Хојс се вратио, дотјеравши са собом и оружје, које је расподијељено 8. пуку ЦДК. После је пристизања оружја и његове расподеле, Њемци су преко Хојса затражили од Ђуришића да се врати у Санџак. Овај се изговарао да жели искористити прилику за једну вјежбу својих јединица прије почетка главне акције, а Хојсу је саопштио да је Арсовића одредио као свог заступника у Санџаку.¹⁰²

Послије разговора са Ђуришићем Хојс је пошао код Арсовића, а затим је продужио у штаб 2. оклопне армије, да се обавијести о детаљима предстојеће операције.¹⁰³

Почетком августа Шеста црногорска ударна бригада извршила је напад на комуникацију Њикић—Даниловград и ликвидирала више ъемачких и четничких посада у захвату ове комуникације, угрозивши и непријатељски гарнизон у Даниловграду.¹⁰⁴ Због угрожености од партизана, а и због подозривости Њемаца, Ђуришић је био принуђен да ступи у четвородневну борбу с партизанима.¹⁰⁵ Истовремено је Арсовићу послао поруку да отпочне операције против партизана према Рудом.¹⁰⁶

По завршетку операција у долини Зете, Ђуришић се вратио у свој штаб који се налазио у Ђуриоцу. У међувремену Хојс се вратио из штаба 2. армије, посјетивши том приликом и Нојбахера, коме је пренио да четнички команданти у Санџаку нијесу вољни да сарађују с Њемцима без директних наређења Ђуришића. Хојс је упознао Ђуришића с тим да је Нојбахер забринут због таквог стања и пренио му жељу Њемаца да одмах иде у Санџак. Ђуришић је пристао, иако није мислио да то учини.¹⁰⁷ Плашећи се насилне интервенције Њемаца, он је прикупио своје јединице. Шестог августа Ђуришића су посјетили Цвилингер, Волмар и Хојс, да установе шта он ради и зашто се не враћа у Санџак. Да би што дуже одложио свој одлазак у Санџак, Ђуришић је одлучио да пошаље у Београд Јакова Јововића и Радомана Теранића, да би од штаба 2. армије и Нојбахера затражили дозволу да

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Исто. — Актом од 9. августа Ђуришић је наредио да се за главну акцију формира Привремени штаб ЦДК, па је за свог заступника одредио Душана Арсовића, за његовог помоћника Лазара Богетића, за ађутанта резервног поручника Богдана Драгојевића, а за официре на служби капетане Бранка Ђурашковића и Драгишу Бајића (АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—465, Наредба Д. Арсовића стр. пов. бр. 258, од 12. августа 1944).

¹⁰³ РСУП—Т, »Sword« Party,

¹⁰⁴ З. Лакић — Р. Пајовић — Р. Вукмановић, *НОБ у Црној Гори*, 600—605.

¹⁰⁵ Исто; РСУП—Т, »Sword« Party,

¹⁰⁶ РСУП—Т, »Sword« Party,

¹⁰⁷ Исто.

остане у Црној Гори.¹⁰⁸ Јововић и Ђеранић су се средином августа вратили из Београда, али са негативним одговором. Међутим, у међувремену је отпочела замашна операција против партизанских снага у Црној Гори, тако да је Ђуришић остао у Црној Гори до завршетка операције, крајем августа 1944. године.¹⁰⁹

У међувремену док је трајао конфликт с Њемцима дошло је до нових размимоилажења између Ђуришића и Драже Михаиловића.

Крајем маја 1944. године, након три и по мјесеца боравка у иностранству, стигли су у штаб Драже Михаиловића Војислав Лукачевић и Петар Баховић. Посебно је била занимљива мисија В. Лукачевића, који је успио да стигне и до Лондона, гдје је имао контакт с појединим истакнутим британским државницима. У својству представника Драже Михаиловића, Лукачевић је у Лондону присуствовао вјенчању краља Петра (14. марта 1944). За вријеме бављења у иностранству он је добио титулу краљевског ађутанта.¹¹⁰ Четничка Врховна команда је обавијестила своје ниже команде о повратку Лукачевића и Баховића из иностранства, истичући да је потпуно успјела њихова мисија код југословенске избјегличке владе и краља, као и најистакнутијих војних и политичких представника Велике Британије и Америке.¹¹¹ У том обавјештењу се затим каже да су Лукачевић и Баховић из иностранства донијели важне поруке и обавјештења, па се налаже да се то искористи у пропагандне сврхе.

Врховна команда је том приликом наговјестила да ће Лукачевић и Баховић добити нове улоге у покрајинама ван Србије.¹¹²

Након краћег задржавања у Врховној команди, Лукачевић је по налогу Драже Михаиловића пошао у Санџак, гдје је за њега била резервисана страна функција команданта четничких снага Старог Раса. Њемци су свакако били обавијештени о Лукачевићевом путу у иностранство, па су после његовог поновног доласка у Санџак према њему били подозриви. Зато су предузимали потраге у циљу његовог хватања. Павле Ђуришић је упозорио Дражу Михаиловића да би Њемци због Лукачевића могли стећи подозрење према читавој четничкој организацији у Санџаку, па је предлагао да Лукачевић пође на другу територију док се партизани не протјерају из Санџака.¹¹³ Михаиловић је одговорио да ће Ђуришићев предлог у погледу Лукачевића бити прихваћен.¹¹⁴ Међутим, он није много марио за Ђуришићева упозорења, па је Лукачевића не само и даље оставио у Санџаку већ га је поставио за команданта илегалних четника у Црној Гори и Санџаку, налазећи га за подеснијег и мање компромитованог за ову дужност, с тим да Ђуришић на тој територији остане као командант легалних

¹⁰⁸ Исто; АИИ—Т, IX 16—10 (43), Писмо Јакова Јововића непознатом министру, без датума (препис).

¹⁰⁹ РСУП—Т, »Sword« Party,

¹¹⁰ Видјети о томе: Р. Пајовић, *Формирање четничке независне групе националног отпора*, ЛИЧ, 4, 1964, 53—70.

¹¹¹ АВИИ, ЧА, ВК—В—420/1, — Обавјештење Д. Михаиловића од 12. јуна 1944.

¹¹² Исто.

¹¹³ АВИИ, ЧА, Рег. бр. 6605, Писмо П. Ђуришића Д. Михаиловићу, без датума.

¹¹⁴ Исто.

четничких јединица.¹¹⁵ Поред Лукачевића, који је после повратка из иностранства морао да се крије од Немаца, у Санџаку је постојало још неколико „илегалних“ четничких команданата, као капетан Алекса Драшковић и капетан Вук Калајитовић, којима је Михаиловић, рачунајући на скоро искрцавање савезника, наредио да убрзају рад на стварању илегалне четничке организације у Санџаку. Поступајући по наређењу Драже Михаиловића, они су упућивали позиве припадницима четничке организације, укључујући ту и неке четничке официре, да излазе у „шуму“, запријетивши им, у противном, смртном казном.¹¹⁶

Лукачевићевим постављењем за команданта илегалних четничких снага у Црној Гори и Санџаку Ђуришић је био дубоко увријеђен, још то му је прије поласка у Црну Гору саопштено да ће на тој територији он бити командант свих четника, подразумевајући ту и илегалне. Отуда његов оштар пријесор Дражи Михаиловићу да је таквим радом Врховне команде стекао увјерење да неко други тј. он треба да одигра улогу Црнца у виду Недића и Љотића.¹¹⁷

Ђуришић се није слагао са Михаиловићевим ставом у погледу формирања илегалних четничких јединица. У то вријеме за то је постојало више разлога: прво, Ђуришић је изражавао бојазан да ће у том случају Немци на рачун четника фаворизовати муслиманске, шиптарске и зеленашке квислиншке јединице, а затим није искључивао и могућност репресалија од стране Немаца над народом у знак одмазде; друго, формирањем илегалних јединица у то вријеме четници неће моћи да дођу до потребног наоружања и, треће Ђуришић је сматрао бесмислици да илегалне четничке организације, без ослонаца на окупатора и наоружања добијеног од њега, могу водити борбу против јаких партизанских снага у Црној Гори и Санџаку.¹¹⁸

На крају, Ђуришић је Дражи Михаиловићу послао захтјев формулисан у пет тачака: 1) да ли Врховна команда има у њега и његов рад повјерења, и да ли га сматра припадником организације; 2) да ли је он командант Црне Горе и Старог Раса; 3) да ли су неком другом дата овлашћења да ради на овој територији, коме и каква; 4) ако се у њега и његов рад има повјерења, и ако је он командант Црне Горе и Старог Раса, онда на тој територији постоје само команданти који су потчињени њему и извршавају његова наређења; 5) док се „чисти“ територија Црне Горе и Старог Раса да се не врши формирање илегалних јединица на начин како је наредила Врховна команда.¹¹⁹

¹¹⁵ Према обавјештењу које је Ђуришић добио од Арсовића, Лукачевић је постављен за команданта илегалних четника у Црној Гори, Санџаку, Босни и Херцеговине (АВИИ, ЧА, Рег. бр. 6005, Писмо П. Ђуришића Д. Михаиловићу, без датума), док се Лукачевић у својој паредби стр. пов. бр. 58, од 4. августа 1944. потписује као четнички командант Црне Горе и Старог Раса (АИИ—Т, X 1в—169 (44), — препис).

¹¹⁶ АВИИ, ЧА, Рег. бр. 6605, Писмо П. Ђуришића Д. Михаиловићу, без датума.

¹¹⁷ Исто.

¹¹⁸ АИИ—Т, X 1а—52 (44), Писмо П. Ђуришића Д. Михаиловићу, без датума (препис).

¹¹⁹ АВИИ, ЧА, Рег. бр. 6605, Писмо П. Ђуришића Д. Михаиловићу, без датума.

На ова питања Ђуришић није добио одговор. Мјесец дана касније он је ипак поново постављен за команданта свих четничких снага у Црној Гори, Боки и Сандлаку.

*Учешће црногорских четника у непријатељској операцији
»Rübezahl«*

Развитак међународних догађаја и народноослободилачког покрета у Југославији средином 1944. године створили су повољне услове за проширење операција у Србији. Како су у то вријеме партизанске снаге у Србији биле угрожене од надмоћнијег непријатеља, Врховни командант НОВ и ПОЈ наредио је команданту Другог ударног корпуса да оперативну групу дивизије НОВЈ упути према Тополици.¹²⁰

Да би спрјечили продор јединица НОВЈ у Србију, Њемци су 18. јула 1944. године у сјевероисточном дијелу Црне Горе предузели операцију Драуфгänger (Draufgänger), ангажујући у њој 14. пук 7. СС дивизије *Принц Еуген* (Prinz Eugen) и 21. СС дивизију *Скендербег*. Непријатељ је успио да заузме Андријевицу (20. јула), али је након десетодневних борби претрпио неуспјех.¹²¹ У повлачењу према Пећи, он је у селима Велици и Горњој Ржаници извршио покољ, убивши том приликом око 400 особа.¹²²

Одмах након слома овог непријатељског подухвата, Оперативна група дивизија НОВЈ (Друпа пролетерска, Пета и Седамнаеста ударна дивизија) извршила је, крајем јула, продор у Србију.

Најзад средином августа 1944. године непријатељ је предузео нову, дуже времена припреману операцију ширих размјера, која је изведена под називом *Рибецал* (Rübezahl). Операција је била уперена против Другог, Трећег и Дванаестог корпуса НОВЈ, који су се налазили на подручју Црне Горе, Сандака, Херцеговине и источне Босне. Операције на подручју Црне Горе и Сандака отпочеле су у ноћи 11/12. августа. Против партизана у Црној Гори Њемци су ангажовали следеће снаге: са правца Чакора и Рожаја — дјелови 1. бридке дивизије и борбене групе *Штрипел* (Strippel) и *Бендл* (Bendel); са правца Пљеваља, Приједоља и Бродарева — 14. СС пук, 4. пук *Бранденбург* и летија *Кремлер* у чијем саставу се налазила и муслиманска милиција из Сандака; са правца Никшића и Подгорице — 363. пук 181. дивизије.¹²³ И црногорски четници, који су се за ову акцију брижљиво припремали око три мјесеца, ангажовали су највећи дио својих снага.

¹²⁰ Н. Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, 425 — 426.

¹²¹ Видјети о томе: Н. Јовићевић, н. дј., 428—457; Димитрије Трифуновић — Павле Бабац, *Операције у Источној Босни и Црној Гори августа 1944. године*, ВИГ, 5, 1953; З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОВ у Црној Гори*, 589—596.

¹²² Р. Лекић, *Андријевички срез 1941 — 1944*, 510—529.

¹²³ Н. Јовићевић, н. дј., 482—559; Д. Трифуновић — П. Бабац, н. дј., ВИГ, 5, 1953, 9; АВИИ, к. 394, рег. бр. 18/12:2, Делеша штаба 3. ударне дивизије од 12. августа 1944; Исто, ЧА, ЦГ—Х—462/1, Делеша Душана Арсовића од 10. августа 1944; *Зборник НОР*, III, 8, док. 61, Наређење штаба 9. ударне дивизије од 12. августа 1944.

Са правца Пљеваља и Бродарева нападао је 7. пук Црногорског добровољачког корпуса, односно четничке снаге Команде Старог Раса, које су то вријеме располагале са око 2.000 људи.¹²⁴ Са правца Пријепља нападао је 6. пук ЦДК са два батаљона јачине 1.141 војника, јачан Бјелопољском бригадом под командом капетана Влада Шћепановића, јачине око 300 четника.¹²⁵ Тако је из Санџака узело непосредног учешћа у операцији Рибецал око 3.500 четника.

Одлучујућа улога у операцијама у Црној Гори била је намијењење четничким снагама у рејону Подгорице, Даниловграда и Никшића, којима је непосредно командовао Павле Ђуришић. Њихову ударну снагу требало је да представља 8. добровољачки пук, којему је због тога и дат назив „гвоздени“. За овај пук наређена је мобилизација војних обвезника од 18 до 35 година старости (требало је да испуњавају следеће услове: да су физички здрави, „национално“ исправни и храбри).¹²⁶ Али упркос одбиру звучном називу („гвоздени“ и „добровољачки“), овај пук је био састављен претежно од присилно мобилисаног људства у којем је био и не мали број симпатизера народноослободилачког покрета.¹²⁷

Главни четнички удар извршен је из рејона Подгорице и Даниловграда. Снаге са овог правца нападале су у четири колоне. Прву колону сачињавале су јединице Зетског четничког корпуса (1. односно Кучко-братоношка бригада и један батаљон васојевићких четника, који није успио да се пребаци у Пријепље) јачине око 500 људи, под командом мајора Новице Лазовића. Ова колона је нападала од Подгорице преко Куча у правцу Лијеве Ријеке. Главну колону су сачињавале снаге „гвозденог“ пука, Зетског корпуса (2. бригада) и мање четничке снаге из колашинског среза. Јачина ове четничке групе је износила је 1.500 људи, а њен командант био је мајор Бошко Павић. Ова колона је нападала од Подгорице, десном обалом Мораче у правцу морачког Манастира, а сачејствовао јој је један сјачани батаљон 363. пука 181. дивизије. Трећу колону сачињавала је 1. бригада Острошког корпуса. Она је нападала преко Пипера у правцу Радовча, а основни задатак јој је био да штити лијеви бок главне колоне. Четврта колона, коју је сачињавала 3. бригада Острошког корпуса, извршила је демонстративни напад преко бјелопавлићких планина, са основним задатком да веже партизанске снаге које су се налазиле на том сектору. Један дио „добровољачког“ пука добио је задатак да као крилна заштита посједне положаје у рејону Богмиливића (сјеверозападно од Даниловграда) и штити лијево крило нападних колоне са правца Катунске нахије, односно Пјешиваца. Са правца Никшића нападао је Дурмиторски корпус под командом Ивана Ружића, док је 3. бригада (Вучедолска) Никшић-

¹²⁴ АВВИ, ЧА, ЦГ—В—1788, Извјештај Вука Калајитовића Д. Михаиловићу од 11. јула 1944. — Јачина четничких снага у Санџаку у то вријеме изгледала је овако: Нововарошка бригада 350 људи, Сјеничка 200, Милешевска 300, Прибојска 200 и Пљеваљска бригада око 1000 људи.

¹²⁵ АВВИ, ЧА, ЦГ—Х—464, Заповијест команданта 6. пука ЦДК Новака Миликића од 12. августа 1944; Исто, ЦГ—Х—460, Бројно стање 6. пука ЦДК на дан 14. јула 1944.

¹²⁶ АИИ—Т, X 16—155 (44), Наредба Јакова Јововића од 5. јула 1944. (прис).

¹²⁷ Н. Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, 485.

ког корпуса имала задатак да веже партизанске снаге југозападно од Никшића.¹²⁸ Укупна јачина четничких снага које су у операцијама учествовале са правца Подгорице, Даниловграда и Никшића износила је између 3.500 и 4.500 људи.¹²⁹ Четничким снагама у долини Зете и Мораче савјествовале су снаге Ловћенског корпуса у Катунској па-хији.¹³⁰

У операцији *Рибецал* узеле су учешћа и специјалне четничке је-динице. Тако је наредбом Павла Ђуришића од 5. августа одлучено да се од људства из андријевачког среза формира посебна јуришна бри-гада, као мобилна јединица која би дјејствовала према потреби, неза-висно од територије. Ова бригада је имала три јуришна и два допун-ска батаљона. За разлику од јуришних, допунски батаљони су форми-рани од људства које није могло да издржи дуже маршове и веће на-поре, али је зато имало специјалне задатке. За команданта бригаде по-стављен је капетан Милош В. Марјановић. Но и поред тога, с обзиром на важност улоге која јој је додијељена, овом бригом је непосредно руководио командант Комског корпуса, жандармеријски капетан Алекса-Леко Јалић, са својим помоћником капетаном Димитријем К. Влаховићем.¹³¹

Посебна улога била је намијењена четничким герилским групама. Командантима ових група достављена су упутства преко курира. У наредби Ђуришићевог заступника у Санџаку Душана Арсовића од 10. августа 1944. године с тим у вези се каже: „Сви вође герилских група и подгрупа и командант герилског сектора дужни су сво своје герилско особље непоштено ставити у борбу против комуниста, ноћу између 13/14. августа 1944. године а тачно према мојим већ издатим и доста-вљеним упутствима...“¹³²

По налогу Ђуришића, Дурмиторски корпус (приближно јачине једне формацијске четничке бригаде) убачен је у позадину партизан-ских јединица, са задатком да по принципу четничких герилских гру-па напада партизанске транспорте, штабове и уништава мање парти-занске јединице. Од акција ове јединице Ђуришић је највише оче-кивао.¹³³

Пошто су четничке јединице у Санџаку биле антажоване, у окви-ру 7. лука ЦДК, у главној операцији Душан Арсовић је наредио да се на територији 1. и 2. милешевске бригаде изврши мобилизација цје-локупног људства способног за оружје. Накнадно мобилисано људство имало је задатак да обзбјеђује сједишта среза и одржава „ред и поре-

¹²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1117, Обавјештење Штаба четника Црне Горе и Бо-ке Народној управи — члану Ресора за народну одбрану од 14. августа 1944; Исто, ЦГ—В—1944, Извјештај Ивана Јанићића команданту „68“ од 11. августа 1944; Н. Јовићевић, н. д., 484—485.

¹²⁹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—462/1, Депеша Душана Арсовића од 10. августа 1944.

¹³⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—Х—247, Наредба Јова Ђукановића од 17. августа 1944.

¹³¹ АВИИ, Накнадна четничка архива, ЦГ—В—2380, Наредба А. Јалића за 7. август 1944. (препис).

¹³² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1113.

¹³³ Исто, ЦГ—В—1117, Обавјештење Влажа Гојнића Народној управи Ресору за народну одбрану од 14. августа 1944.

дак", а муницијом и храном снабдијевало би се од њемачких власти у Пријепољу.¹³⁴

На тај начин, у овој операцији је, укупно узевши, ангажовано око 10.000 људи.

Непосредно уочи почетка операције, четничко руководство се под фирмом „националних“ одбора путем прогласа обратило становништву слободне територије, препоручујући му да остане код својих кућа и да мирно сачека четничке јединице, које ће највише ићи као претходнице Њемцима, а онима који су посједовали оружје савјетовано је да се прикључите четницима.¹³⁵

Наступајући долином Лима, 1. брдска дивизија је потисла дјелове Треће ударне дивизије (Пету пролетерску и Девету црногорску бригаду) и заузела Плав и Гусиње (13. августа), Беране и Андријевицу (13. августа), Матешево (14. августа) и Колашин (15. августа) и наставила са продором у правцу Жабљака. Окупаторске и колаборационистичке снаге у Санџаку успјеле су да потисну Прву пролетерску и дјелове Тридесет седме ударне дивизије на Камену гору, последије чега је 14. СС пук избио на Тару, форсирао је и у рејону Његовуће спојио се са дјеловима 1. брдске дивизије (20. августа). Четничке снаге Павла Ђуришића у савјетству 363. пука успјеле су да потисну Седму црногорску бригаду из долине Зете и Мораче и, наступајући преко Мораче, Роваца и Јаворја, да је набаце на масив Војника. Јединице 7. СС дивизије, пратећи у стопу Дванаести ударни корпус и Шесту ударну дивизију, спојиле су се у рејону Дурмитора са снагама 1. брдске дивизије и 14. СС пука.¹³⁶ Јединице НОВЈ пружале су жесток отпор, али су од несразмјерно надмоћнијих непријатељских снага биле принуђене на повлачење према масиву Дурмитора и Војника. Главни удар непријатељске офанзиве био је уперен против Треће ударне дивизије.

Маневар јединица отежавали су збјегови народа и велики број рањеника.

Благовремено упозорн од партизанских штабова на појаву јачих непријатељских снага, народ се масовно повлачио пред непријатељем, организујући збјегове у неприступачнијим мјестима. Нарочито је народ из андријевичког реза, гдје је непријатељ крајем јула извршио велики покољ, масовно поцпао у збјегове (рачуна се: преко 15.000 особа). Збјегови су несумњиво представљали велики терет за партизанске јединице, јер је народ крећући се у дугим колонама откривао и покрете јединица, а с друг стране — јединице су се задржавале док се народ не склони на безбједно мјесто. Карактеристично је да су се у збјегове добрим дијелом повукле и четничке породице.¹³⁷ Наступајући за партизанским јединицама, четници су палили напуштене куће, а у селима

¹³⁴ Исто, ЦГ—В—1115, Наредба Д. Арсовића стр. пов. бр. 258 од 12. августа 1944.

¹³⁵ АИИ—Т, X 1д—9 (44), Проглас Националног одбора за срез никшићки и шавнички.

¹³⁶ Н. Јовићевић, *Од пете офанзиве до слободе*, 482—536, В. Стругар, *Рат и револуција*, 269—270; З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, н. дј., 608—615.

¹³⁷ Н. Јовићевић, н. дј., 491—525; Р. Лекић, *Андријевички срез...*, 499—501.

из којих се народ није био повукао пљачкали су стоку и другу имовину.¹³⁸

Пошто се у јединицама Другог корпуса, Прве пролетерске дивизије и Дванаестог корпуса налазио велики број рањеника, Врховни штаб је, по споразуму са савезницима, наредио да се сви они пребаце авионима у Италију. Како је аеродром на Његовући од почетка непријатељске операције био упрожен а 20. августа и заузет, 22. августа је са импровизованог аеродрома у Брезнима 1059 рањеника пребачено авионима у савезничке болнице у Италији.¹³⁹

Послије евакуације рањеника партизанске јединице су добиле већу могућност маневрисања. Штаб Другог ударног корпуса је истога дана донио одлуку да његове јединице пређу у противофанзиву, а сјупротан, 23. августа, у том смислу је издата заповијест Трећој ударној дивизији.¹⁴⁰ Трећа дивизија је добила задатак да брзим пробојем зађе за леђа непријатељу и да створи слободну територију у рејону Колашина, Берана и Андријевице.¹⁴¹ Прелазећи у противнапад, дјелови Треће дивизије (два батаљона Седме црногорске бригаде и један батаљон ОЗН-е) сукобили су се 25. августа са четницима Павла Ђуришића на Крнову и у рејону Ђеранића горе. У боју који је том приликом настао четници су претрпели велики пораз. Нарочито је страдао „Гвоздени пук“, који је ту потпуно разбијен. Четнички губици износили су око 350 мртвих, 300 заробљених и већи број рањених (око 130 заробљених је одмах ступило у партизанске јединице). Укључујући и губитке из борби од претходна два дана које је Седма црногорска бригада водила са четницима на Гвозду и Јаворку, Ђуришићеви четници су имали 580 мртвих и око 600 рањених.¹⁴²

Поразивши четнике на Крнову, Трећа дивизија је успјела да се бацаи за леђа 1. брдокој дивизији и да разбије четничке снаге у Горњим Ровцима и Доњој Морачи, а затим да до краја августа ослободи Колашин (27. августа), Беране и Андријевицу (30. августа), Мојковац и Шавник (31. августа).¹⁴³

Остале јединице НОВЈ које су се нашле у захвату непријатељске операције „Рибенал“ успјеле су, маневришући да се извуку из обруча. Прва пролетерска дивизија, слоивши отпор четника, успјела је да се пробије до Златибора и да настави продор ка Ужицу и Пожеги, а Дванаести ударни корпус извршио је противнапад и преко Пиве, Зеленогоре и Јахорине успио да почетком септембра пређе у Србију (сјеверно од Вишеграда).¹⁴⁴

¹³⁸ АИИ—Т, X 1в—140 (44), Извјештај капетана Сава Г. Радуловића команданту Острошког корпуса.

¹³⁹ АВИИ, к. 392, бр. рег. 51/1—3, Извјештај штаба 2. ударног корпуса од 22. августа 1944; В. Стругар, *Рат и револуција*, 270. 140 Н. Јовићевић, н. дј., 536—543.

¹⁴⁰ Н. Јовићевић, н. дј., 536—543.

¹⁴¹ *Зборник НОР*, III, 8, док. 98, Наређење штаба 3. ударне дивизије од 24. августа 1944.

¹⁴² Исто, док. 106, Извјештај штаба 7. црногорске НОУ бригаде од 29. августа 1944; АВИИ, к. 397, бр. рег. 4/27—10 и 4/28—10, Делеша Рада Хамовића од 26. и 28. августа. Исто, 1944; к. 759, бр. рег. 15—5/99 Историјат 7. црногорске бригаде; Н. Јовићевић, н. дј., 551—553.

¹⁴³ З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОБ у Црној Гори*, 620—624.

¹⁴⁴ В. Стругар, *Рат и револуција*, 270.

Тако је операција „Рибецал“ у цјелини завршена неуспјехом за непријатеља. То је у ствари био последњи покушај Немаца и четника да униште народноослободилачки покрет у Црној Гори и Санџаку. Павле Ђуришић је својом појавом и доласком у Црну Гору био успио да четницима, дијелом поврати морал и вјеру у коначан успјех, али је већ први озбиљнији сукоб с партизанским јединицама показао да је то била само пролазна и краткотрајна појава, у суштини — илузија. Послије неуспјеха у операцији „Рибецал“ деморализација је поново почела да потреса четничку организацију у Црној Гори, и то више него раније.¹⁴⁵

¹⁴⁵ Четничку психозу последице неуспјеха у операцији „Рибецал“ илуструје четнички капетан Драгиша Бајић у писму Ђуришићевом замјенику Душану Арсовићу од 29. августа 1944:

„Партизани су у току јучерашњег дана заузели Колашин... Морал је код партизанских симпатизера и партизана у шуми порастао док је код наших герилаца и оно што га је било опао, ово у вези са изненадним отступањем Немаца на дан 27. августа увече. На Андријевицу рачунам да је напад био у току синоћне ноћи... Ја очекујем сваки час напад на Берање...”

Народ је спреман цео да се преда партизанима, па и оно што је са нама било избегло за шта има потпуно право а и ја сам одобрио јер му заштите никакве не могу дати. Верујем да ћете и мене самога са петокраком затећи, јер из народа немам куда.

Душане, ситуацију схвати онако како је, јер ову психозу немогуће је више поднети...” (АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1286).

ГЛАВА ЈЕДНАЕСТА

ПОКРЕТ ЧЕТНИКА ПРЕМА ЈАДРАНСКОЈ ОБАЛИ И ПРИПРЕМЕ ЗА ДОЧЕК АНГЛО-АМЕРИЧКИХ АРМИЈА

Крајем љета 1944. године притисак савезника на њемачке оружене снаге појачавао се на свим фронтovima. Јединице Црвене армије отпочеле су 22. августа операције на Балкану у циљу избацивања Румуније и Бугарске из осовинског блока. Тако је Румунија убрзо капитулирала, а 25. августа и објавила рат Њемачкој. Истог дана владе Бугарске и Финске су објавиле неутралност и затражиле од савезника примирје. Пошто је бугарска влада одуговлачила прекид дипломатских односа с њемачком владом, СССР јој је 5. септембра објавио рат, последице чега је царска Бугарска ускоро капитулирала, а 8. септембра отечественофронтoвска Бугарска је објавила рат Њемачкој. Под притиском јединица Црвене армије Финска је 2. септембра прекинула дипломатске односе с Њемачком, а два дана касније била је принуђена и да потпише капитулацију. Средином августа англоамерички савезници су извршили поморски десант у јужној Француској (операција Dragoon), а мјесец дана касније и у Холандији. Савезничке снаге у Италији отпочеле су 25. августа офанзиву на тзв. Готску линију. Савезничке снаге на западу заузеле су 11. септембра Луксембург и продрле на њемачку територију.¹

Под притиском савезника и успјеха снага ослободилачког покрета народа Југославије, позиције њемачког окупатора у нашој земљи постале су веома утрожене. Продором Оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију дошла је под удар најјача четничка групација Драже Михаиловића.

Предсједник Националног комитета ослобођења Југославије и врховни командант НОВ и ПОЈ маршал Тито упутио је 30. августа 1944. позив свим хрватским и словеначким домобранима, четницима и

¹ Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Београд 1964, 838—879.

припадницима других квислиншких оружаних формација да се прикључе Народноослободилачкој војсци Југославије, истичући да ће сви они који се после 15. септембра затекну у непријатељским формацијама бити изведени пред ратни суд и да ће као издајници народа бити кажњени најстрожом казном.² Петнаестог септембра је продужен рок за предају припадницима квислиншких формација који из разних разлога нијесу могли до тада да пређу на страну НОВЈ.³

Позиви маршала Тита и проглас Главног одбора Народноослободилачког фронта Црне Горе од средине августа 1944. имали су несумњивог утицаја на прилив бораца у јединице НОВЈ у Црној Гори, нарочито из редова бивших оружаних формација Крста Поповића. Стални успон НОП-а подстакао је и формирање нових бригада НОВЈ. Тако је крајем августа формирана Прва бригада народне одбране, 18. септембра Десета црногорска бригада, у коју су ушла два батаљона са подручја Ловћенског НОП одреда, а 5. октобра и Прва бокелска бригада.⁴

Поред великог броја активиста народноослободилачког покрета који су били укључени у рад антифашистичких организација (организација УСАОЈ-а за Црну Гору бројила је око 45.000 чланова, од којих је женска омладина, која је приближно чинила половину тог броја, била укључена и у организацију АФЖ Црне Горе, која је бројила око 50.000 чланова), у завршним операцијама за ослобођење земље учествовало је 36.454 бораца из Црне Горе.⁵

Преговори Драже Михаиловића с Њемцима

Средином 1944. године четнички покрет Драже Михаиловића нашао се у незавидној ситуацији. Повлачење британских мисија из четничких штабова (крајем маја 1944), ускраћивање англоамеричке помоћи, испадање Михаиловића из избјегличке владе, а посебно продор Главне оперативне групе дивизија НОВЈ у Србију, као и могућност да Њемци услед притиска савезника буду приморани да напусте Балкан — утицали су да се Дража Михаиловић приближи Недићу и да средином августа 1944. са њим поведе разговоре о стварању јединственог српског фронта, који би био уперен против народноослободилачког покрета и који би, у случају повлачења Њемаца, пружио извјесне шансе да контрареволуционарне снаге преузму власт. Уз сагласност Недића, Д. Михаиловић је затражио од њемачког војног заповједника за Југоисток да се с представницима окупационе власти, поведу разговори ради склапања споразума о заједничкој борби против НОП-а. У понуди војном заповједнику Југоистока он је предложио да се пведе заједничка борба искључиво против „комуниста“ и у циљу успостављања „реда и

² Исто, 842.

³ Исто, 878.

⁴ З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОВ у Црној Гори*, 625—644.

⁵ Републички завод за статистику СР Црне Горе, Извјештај о кретању становништва 1941—1945.

мира“, истичући да су главни непријатељ „комунисти и сви они који их подржавају или не садејствују у борби против комуниста“.⁶ Он је том приликом молио да се Српски добровољачки корпус стави под његову команду и да му се дозволи формирање посебног добровољачког корпуса који би Њемци наоружали, као и да се пусте на слободу сви људи који су ухапшени без посредовања четника. Михайловић је њемачког заповједника узјеравао да је с Буглезима прекинуо сваку везу, а истовремено је дао гаранцију да ни један њемачки војник неће бити нападнут од четника, независно од тога да ли ће на југословенском земљишту доћи до инвазије савезника.⁷

Ускоро затим, 17. августа, Недић је посјетио команданта Југоистока и у своје име и име Драже Михайловића понудио борбену готовост свих српских антикомунистичких снага против народноослободилачког покрета. Недић је том приликом тражио хитну испоруку три милиона метака пјешадијске муниције (задржавајући расподјелу за себе), и одобрење за моментално организовање једне војне формације, јачине 50.000 људи, која би се регрутовала из четничких формација Драже Михайловића, а комплетно наоружање, укључујући и тешка оруђа, добили би од Њемаца.⁸

Њемачки војни, политички и привредни експерти, који су били придодати команданту Југоистока, свестрано су проучили предлоге Д. Михайловића и Недића и дошли до сљедећих закључака:

У војном погледу:

а) свако појачање сопствених снага мора у основи да важи као пожељно;

б) стварна подршка може се очекивати само од таквих формација које су обучене и које се дисциплиновано подвргавају командовању;

в) лифериције оружја бандама су у принципу непожељне, пошто оне могу постати носиоци оружја против њемачких трупа;

г) међутим, неиспоручивање оружја мора довести до апсолутне резигнације, а тиме практично и до непријатељског држања;

д) као посљедица тога могло би доћи до „поновног оживљавања препада и саботажних аката“ на подручје Србије, блокаде железница и друмских веза и до везивања нових њемачких снага.

У политичком погледу:

а) давање разних обећања четницима оцјењује се као нужно, с обзиром на достигнуту фазу развоја војно-политичких догађаја у Србији и с обзиром на ситуацију на другим фронтovima;

б) одбијање понуде за преговоре могло би довести до кризе Недићеве владе, до заокрета појединих четничких банди ка Титу и до апсолутног неуспјеха њемачке политике која је до тада вођена у Србији;

в) у случају негативне одлуке, Дража Михайловић је практично присиљен да тражи ослонац на другој страни;

⁶ АВИИ, НОВ—Н—Т—311, Ф. 192/565—569, Подлога за дискусију уз понуду за преговоре Драже Михайловића.

⁷ Исто.

⁸ Исто, НАВ—Н—Т—311, Ф. 192/643—645, Телеграм команданта Југоистока Врховној команди Вермахта (ОКВ) од 19. августа 1944.

г) негативан одговор Д. Михаиловићу представљао би успјех Англо-Американаца, који тиме у срцу Балкана долазе у посјед једног антикомунистичког тампона;

г) поред тога, с обзиром на подршку коју је краљ Петар пружио Народноослободилачкој војсци и Черчилове симпатије према Титовој личности и споразуму Тито — Шубашић, истиче се као могућност да дође до спајања четника и Народноослободилачке војске;

У привредном погледу:

прикупљање жетве, сјеча стабала и експлоатација високовредних минерала у садашње вријеме могући су само помоћу четничких банди. Разкид веза са четницима доводи у питање цјелокупно добијање добара у Србији.⁹

Узимајући све моменте у обзир, група експерата је предложила:

а) да у начелу дође до изражаја спремност за пристанак на предлог Драже Михаиловића;

б) предлог о формирању јединственог српског антикомунистичког фронта треба поздравити;

в) обећати спремност Нојбахера за разговор с Дражом Михаиловићем;

г) размислити о обећању да се цио проблем поново изнесе пред Хитлера и, најзад,

д) обећати испоруку оружја, с обзиром на неограничену спремност четника за заједничку борбу против „комунизма“, као и с обзиром на обавезно обећање да то оружје неће никад употребити против Вермахта.

На крају, група експерата је истакла да спровођење сарадје са четницима, њихову обуку и командовање њима треба пренијети на Службу обезбјеђења (СД), која је предвиђена за политичко вођење рата и која има најтјешње везе са четничким јединицама и већ командује њима на одређеном подручју.¹⁰

У вези с понудама Д. Михаиловића и Нелића, у њемачкој Команди за Југоисток одржано је 17. и 18. августа савјетовање, коме су присуствовали командант Југоистока генерал-фелдмаршал барон фон Вајкс (Weichs), шефови Оперативног и Обавјештајног одјељења, специјални опуномоћеник Министарства иностраних послова за Југоисток министар Нојбахер, војни заповједник Југоистока фон Лер (Löhr), командант ваздухопловства Југоистока и други.¹¹ На састанку је констатовано да је Дража Михаиловић неоспорно доказао да жели одржавање примирја с окупационим снагама, да је у погледу антикомунизма увијек заузимао досљедно држање и да је толики антикомуниста да је „упркос енглеским понудама дао предност просјачењу код окупатора пред слогом с црвеном страном“ и да, према томе, његово обећање у погледу лојалног држања треба узети озбиљно. Због тога су

⁹ Исто, НАВ—Н—Т—311, Ф. 192/565—569, Подлога за дискусију уз понуду за преговоре Драже Михаиловића.

¹⁰ Исто.

¹¹ АВИИ, НАВ—Н—Т—311, Ф. 192/570—582, Договори команданта Југоистока по питању Србија — Дража Михаиловић и Грчка, од 17. и 18. августа 1944.

војни командант и шеф оперативног дјела Југоистока, имајући у виду прије свега војне разлоге дали пристанак на сарадњу са четницима и прихватили Дражу Михаиловића за преговоре. Министар Рајха за Југоисток Х. Нојбахер указао је на резерве које вођство Рајха има према „српском питању“, да је вођење преговора с Дражом Михаиловићем питање високе политике, и да, према томе, дефинитивну одлуку о томе може донијети само вођство Рајха. Али, упркос томе, Нојбахер је истакао да сматра да ће због општих војно-политичких прилика „српско питање“ наићи на позитивнију оцјену код њемачких врхова. Он је затим истакао да јачању српског подручја у војном и политичком смислу треба начелно тежити свим средствима, обећавши да ће код вођства Рајха заступати гледиште о потреби и одређеног ризика, осим у случају да се за умирење српског подручја неочекивано могу довести додатне њемачке дивизије.¹²

За разлику од става према Дражи Михаиловићу, према коме је испољавана извјесна резерва и тражени одређени услови (као, на примјер, да обустави сваку антињемачку пропаганду), Недићев захтјев за додјелу и дистрибуирање муниције једногласно је прихваћен. На савјетовању је указано и на потребу „консолидовања“ Црне Горе.¹³

Послије свестраног разматрања спољнополитичке и унутрашње ситуације, на савјетовању је донесен закључак да се ради о „последњој позитивној форми једне понуде, која је значајна за цјелокупно подручје“, па је командант Југоистока у сагласности са специјалним опуномоћеником Министарства спољних послова за Југоисток овлашћен да преговоре води под сљедећим условима:

- а) прве испоруке муниције у количини од 250.000 метака;
- б) дати пристанак на организовање даљних батаљона у оквиру програма Српског добровољачког корпуса или слично томе;
- ц) формирање и обука формација да се изводи тако да се прикрије недостатак оружја код Њемаца, али да се потребна опрема требује код више инстанце.¹⁴

Обавјештавајући Врховну команду Вермахта о предмету и закључцима савјетовања, командант Југоистока је истакао: „Намерава се, заједничким личним извештајем господина команданта Југоистока и специјалног опуномоћеника Министарства спољних послова за Југоисток, код Фирера изнети детаљну оцјену ситуације с мотивацијом и обимом излагања у сусрет какво се може заступати у циљу политичке и војне консолидације“.¹⁵

Хитлер је био несумњиво заинтересован догађајима на Балкану а посебно односима четника Драже Михаиловића и Њемаца, па је у вези с тим 22. августа у свом Главном стану организовао конференцију, на коју је позвао фон Вајкса и Нојбахера. Поред њих, на конфе-

¹² Исто.

¹³ Исто.

¹⁴ АВИИ, НАВ—ИБ—Т—311, Ф. 192/643—645, Телеграм команданта Југоистока ОКВ од 19. августа 1944.

¹⁵ Исто.

ренцији су учествовали: Химлер, Кајтел, Рибентроп, Нодл и Верлимонт (генерал артиљерије). Основна тема конференције били су преговори с Дражом Михаиловићем. Командант Југоистока фон Вајкс је поднио информацију о ситуацији на Балкану и указао на војне последице које за српско подручје могу произићи из развоја ситуације у Бугарској, односно повлачењем 1. бугарског окупационог корпуса из Србије. Он је, затим, у основним тачкама изложио понуду за преговоре Милана Недића и Драже Михаиловића, указујући при том на њене мотиве и последице које би проистекле ако се она не прихвати. Због свега тога фон Вајкс се заложиио да се ефекат кризе који је захватио четнички покрет Драже Михаиловића не испусти из вида.¹⁶

И не чекајући на излагање Х. Нојбахера о политичкој ситуацији, Хитлер је изразио сумњу да је Дража Михаиловић понудио преговоре и од Њемаца затражио наоружање на сугестију Британаца и да би се оружје које би се дало четницима једнога дана могло окренути против Њемаца. Он је поновио своју стару тезу да се народи истока не могу успјешно ангажовати у борби за рачун Њемаца. Проблем потпуније сарадње с Дражом Михаиловићем Хитлер је гледао шире, тј. као српско питање, које је, по његовом мишљењу, тјесно повезано с бугарским, а посебно с хрватским питањем. Хитлер је зазирао од јачања четника, као најбројније снаге која се бори за идеју великосрпства. Полазећи од основне премисе да оно што долази из Београда значи опасност, Хитлер је сматрао да би се четничтво могло ојачати само на рачун НДХ. Наиме, он је истакао да је сваки аранжман са усташком владом привремен и да НДХ као самостална држава не може да опстане, и да ће бити неминовно да се она једнога дана инкорпорира у Рајх или да се од ње направи њемачки протекторат. Према томе, закључио је Хитлер, „ако данас поново усправимо Србију, Хрватска пропада“.¹⁷ Због свега тога, Хитлер је био енергично против формирања посебне четничке јединице од 50.000 људи, док против „малих тактичких маневара“ с покретом Драже Михаиловића није имао ништа против. Пошто њемачке снаге у Србији нијесу биле довољне да се обезбиједе комуникације и привредна предузећа, Хитлер је изразио намјеру да се на подручје Србије пребаце нове њемачке јединице.¹⁸

Нојбахер је покушао да му се ограничена могућност у погледу тактичких маневара с четницима прошири давањем генералног пуномоћја али у томе није успио.¹⁹

По повратку фон Вајкса и Нојбахера у Србију, у њемачкој Команди за Југоисток одржано је 26. августа савјетовање на коме су представници окупационе власти упознати са закључцима донесеним на конференцији у Хитлеровом Главном стану. На бази закључака донесених на конференцији код Хитлера закључено је да се локалне

¹⁶ Исто, НАВ—Н—Т—311, Ф. 192/802—812, Биљешка Фон Вајкса са савјетовања код Хитлера од 22. августа 1944.

¹⁷ Исто.

¹⁸ Исто.

¹⁹ Исто.

комбинације, као што је издавање оружја Дражи Михаиловићу које је већ било предвиђено, брижљиво преиспитају.²⁰

Тако је и последњи покушај Драже Михаиловића да изађе из кризе и да с Њемцима склопи један свеобухватни и далекосежни споразум за борбу против народноослободилачког покрета пропао због консеквентног подозрења Хитлера, с једне стране, према личности Драже Михаиловића, и с друге стране, према српском народу уопште. На тај предлог, Хитлер није хтио да пристане ни онда када је видео да је ствар с Бугарском и Румунијом пропала. Напротив, развитак договора у Бугарској и Румунији још више је утицао на такав Хитлеров став.²¹ Аранжман с Дражом Михаиловићем, Хитлер није хтио да прихвати поред осталог, ни због тога што је већ био одлучио да се њемачке трупе повуку с Балкана, а 26. августа издао је и наређење у том смислу. У складу с тим наређењем ускоро је почело повлачење првих контингента група армија „Е“ из Грчке.²²

Формирање Независне групе националног отпора Југословенске војске у отаџбини

Крајем августа почеле су кружити вијести о предстојећој англо-америчкој инвазији на Балкан. Када је у то вријеме једна савезничка радио-станица у Италији лансирала вијест да ускоро предстоји искрцавање савезника у рејон Дубровника, Војислав Лукачевић, четнички командант Старог Раса и један од најистакнутијих Михаиловићевих команданата, одлучио је да прекине односе с Дражом Михаиловићем и пође у сусрет Англо-Американцима.²³

Још за вријеме бављења у иностранству (од средине фебруара до краја маја 1944), Лукачевић је с британском војном обавјештајном службом направио аранжман да формира један летећи одред који би био под британском врховном командом и да на дати знак раскине с Дражом Михаиловићем и поведе борбу против окупатора. Снабдијевање овог одреда требало је такође да буде брига Британаца.²⁴

Ускоро по повратку у земљу Лукачевић је предузео детаљне припреме за реализацију тог плана. Он је ступио у контакт с појединим четничким командантима и упознао их са својом мисијом. Поред осталих, са Лукачевићевим планом солидарисали су се, уз извјесне ограде, Захарије Остојић, Петар Баћовић, Манојло Пилетић и др. Ипак, Лукачевићеви најблискији сарадници на том послу били су генералштабни потпуковник Павле Новаковић и публициста Велимир Кривошић.²⁵

²⁰ АВИИ, НАВ—Н—Т—311, Ф. 192/837—840, Записник савјетовања код команданта Југоистока од 26. августа 1944.

²¹ Исто.

²² Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије, 841.

²³ Р. Пајовић, *Формирање четничке Независне групе националног отпора*, ЈИЧ, 4, 1964, 53—70.

²⁴ Исто, 58.

²⁵ Исто, 60.

У циљу остваривања тјешњег контакта са овим лицима, Лукачевић је прије ступања у акцију покушао да успостави контакт с неким партизанским јединицама, у циљу постизања споразума о ненападању и координацији акција против окупатора.²⁶ Тако је у току непријатељске операције *Рибезал*, у другој половини августа, такве поруке упутио штабовима Прве пролетерске дивизије и Дванаестог ударног корпуса приликом њиховог марша за Србију.²⁷

Крајем августа Лукачевић је одлучио да коначно ступи у акцију. За основу одреда узео је четничке снаге Команде Старог Раса (Санџак), које су се налазиле под његовом непосредном командом. Позицајући се на наређење краља Петра, Лукачевић је 28. августа на територији овоје команде наредио општу мобилизацију људства од 16 до 50 година старости, без обзира на то да ли има оружје или не. Све мобилисано људство имало је да ступи у четничке бригаде, изузев чланова општинских управа, четничких команданата мјеста и њихових замјеника и ађутаната.²⁸

Почетком септембра Лукачевић је своје снаге подијелио у два дијела и наименовао командно особље. Један дио снага одређен је да крене према мору, у сусрет савезницима, док је други дио добио задатак да остане на терену ради организације и успостављања власти. За команданта снага које су ускоро имале да крену према мору постављен је капетан Радоман Рајлић, а за команданта снага које остају на терену капетан Вук Калајитовић. У састав снага за покрет према мору ушле су: 1. пљеваљска јуришна бригада, Омладински батаљон, а затим Прибојска, Милешевска и Сјеничка бригада, из Санџака, и Чајничка и Фочанска бригада из источне Босне. Овим јединицама је наређено да се што прије прикупе на простору Металка — Ковач и да ту сачекају наређење за покрет. Снаге које су имале да остану на терену сачињавале су следеће јединице: Нововарошка, Ц и 2. бје-лопољска и 2. милешевска бригада. У овај дио снага улазило је и људство одређено за позадинску службу, које је такође имало одмах ступити у бригаде.²⁹

Достављајући ово наређење својим командантима, Лукачевић је истакао да он ради искључиво по краљевим наређењима, упозоравајући их да у будуће морају извршавати само наређења његове (Лукачевихеве) команде.³⁰

²⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1625 и 1655, Наредбе В. Лукачевића од 7. јула и 21. августа 1944.

²⁷ РСУП—Т— Записници о саслушању В. Лукачевића од 15. марта и 5. априла 1945. — О односима Лукачевића и НОП-а видјети опширније: Р. Пајовић, *Формирање четничке Независне групе националног отпора*, ЈИЧ, 4, 1964, 66—70.

²⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1722, Наредба команданта 1. јуришне пљеваљске бригаде од 28. августа 1944; Исто, Накнадна четничка архива, ЦГ—В—2554, Наредба В. Лукачевића од 3. септембра 1944.

²⁹ Исто, Накнадна четничка архива, ЦГ—В—2554, Наређење В. Лукачевића од 3. септембра 1944.

³⁰ Исто.

Истовремено, Лукачевић је наредио да се са окупатором прекине свака веза и да се окупатор напада „где год се може према могућностима нашим“.³¹ Предеједнику Националног одбора Старог Раса наређено је да попуни одбор, евакуише се из окупираних Пљеваља и отпочне политички рад. Одбору је наређено да отпочне са објављивањем летака и да у духу најновијег Лукачевићевог наређења потпомогне борбу против окупатора и поради на успостављању четничке цивилне власти. Четничким командантима је такође наређено да сусједима пошаљу летке и да их обавијесте о Лукачевићевом ставу и позову да му приђу у борби против окупатора.³²

У погледу односа према снагама НОП-а, Лукачевић је прокламовао идеју за прекид братоубилачке борбе и позвао их на сарадњу у борби против окупатора. У том смислу он је написао летке и послао их својим командантима да их доставе најближим партизанским командама. Међутим, у погледу односа са снагама НОП-а, Лукачевић је својим командантима наредио да се с партизанима „прими“ борба уколико се они не буду придржавали прокламације краља Петра или ако буду ометали реализацију Лукачевићевог плана, а посебно се наглашава да се снагама народноослободилачког покрета не дозволи да ураде ма шта без знања Националног одбора Старог Раса. Партизанским јединицама дозвољава да пролазе преко „четничке“ територије једино при нападу на окупатора, и Лукачевић је препоручивао својим командантима да их у томе помогну.³³

У првој половини септембра Лукачевић је са својом групацијом, коју је назвао Независна група националног отпора Југословенске војске у отаџбини (НГНОВ), кренуо у правцу Херцеговине и Дубровника.³⁴ Том приликом он је у име те групације објавио проглас „грађанима Југославије“, у коме их позива, а посебно оне који су „стајали до сада из било каквих разлога по страни“, да се неодложно јаве најближим јединицама НГНОВ, које се „боре за краља и нову срећнију Југославију“.³⁵

Уочи Лукачевићевог отцјепања од Драже Михаиловића био је постигнут споразум између Баћовића, Остојића и Лукачевића да прикупе сваки своје снаге на сектору Калиновић — Невесиње (Баћовић), Вишеград — Рудо (Остојић), и Чајниче — Фоча (Лукачевић). Међутим, кад је Лукачевић кренуо у ову акцију, састао се са Баћовићем у Калиновику. Ту је Лукачевић обавијештен да му се Баћовић и Остојић не могу прикључити због отпора потчињених им команданата. Ипак је Баћовић ставио Лукачевићу на располагање Невесињски и Требињски корпус.³⁶

³¹ Исто.

³² Исто.

³³ Исто.

³⁴ Вођство групе сачињавали су Војислав Лукачевић, потпуковник Павле Новаковић и публициста Велимир Кривошић.

³⁵ Р. Пајовић, н. дј., ЈИЧ, 4, 1964, 62.

³⁶ Исто. 60—62.

Приликом наступања кроз Херцеговину, Лукачевићу се осим Невесињског и Требињског корпуса, ставио на располагање четнички Национални комитет за Херцеговину. Са херцеговачким четничким командантима (Милорад Поповић, Данило Салатић, Милорад Видачић, Милош Куреш) и представницима Националног комитета за Херцеговину (Лазар Тркуља, професор Братић, др Тодор Перовић, Владо Зечевић) Лукачевић је у рејону Требиња 20. септембра организовао састанак, на коме су донесене одлуке за даљи заједнички рад. Одлучено је да се пошашу представници краљевској влади, краљу, савезницима и Врховном штабу НОВЈ, како би се Лукачевићевом покрету обезбиједило међународно признање. У вези с тим Лазар Тркуља и др Тодор Перовић одређени су да ухвате везу с Врховним штабом, док је Велимир Кривошић послат у Италију с посебним меморандумима за предсједника владе Шубашића, краља Петра и команданта савезничких снага у Италији.³⁷ У меморандуму команданту савезничких снага у Италији Лукачевић истиче да је испунио све услове који су му постављени од стране мјеродавних британских мјеста, па моли да савезници његову групу признају и да Британска команда на Средоземљу код Независне групе националног отпора упути своју војну мисију, која би проучила „наше намере, садашње снаге и могућности“. Лукачевић је при том увјеравао савезничког команданта да је његова група спремна да се стави под команду једног британског официра и да изврши сваки задатак који јој повјери Британска команда. У овоме меморандуму Лукачевић истиче да је његова група спремна за сваку сарадњу са НОВЈ, али да из „појмљивих разлога“ не може да се стави под команду маршала Тита.³⁸

Да би савезнике, у чије је искрцавање на том сектору још чврсто вјеровао, убиједио у своју ријешеност на борбу против окупатора, Лукачевић је са својим снагама 22. и 23. септембра на жељезничкој прузи Требиње — Дубровник напао мање окупаторске посаде које су обезбјеђивале жељезничке станице Пољице, Диклићи, Јасеница, (Хум), Ускопље, и без већег отпора заробио неколико стотина непријатељских војника из 369. легионарске („вражје“) дивизије. Том акцијом он је келио да постигне ефекат и код сусједних партизанских јединица, а тиме и код неких четничких команданата који су још оклијевали да му приђу, а дијелом и код народа који је осуђивао четничку сарадњу с окупатором.³⁹

Иако су то биле једине борбе Независне групе против окупатора, Лукачевић им је дао велики публицитет. О томе су објављивани и посебни билтени, који су затим читани преко његове радио-станице, отвореним текстом.⁴⁰

³⁷ Исто, 63.

³⁸ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—П—189.

³⁹ Р. Пајовић, н. дј., ЈИЧ, 4, 1964, 64.

⁴⁰ Исто.

Покрет четника Павла Ђуришића према јадранској обали

Послије неуспјелих преговора с Њемцима, Дража Михаиловић је свој поглед поново почео да упира у правцу западних савезника.

У ноћи 27/28. августа у штаб Драже Михаиловића који се налазио у Прањанима стигла је америчка војна мисија с пуковником Мак Дауелом на челу.⁴¹ Михаиловић је о томе одмах обавијестио своје команданте, упозоравајући их да су четници на правом путу и да је њихов главни задатак тући „комунисте“.⁴²

Појава Црвене армије на Балкану и долазак америчке војне мисије поддјијали су наду на скору капитулацију Њемачке. Четници су напакон и из њемачких извора сазнали за Хитлерово наређење о повлачењу њемачких трупа с Балкана.⁴³

Развитак међународне војне и политичке ситуације, а посебно долазак у његов штаб америчке војне мисије, охрабрили су Дражу Михаиловића у нади да су западни савезници и даље заинтересовани за подручје Југославије и да се њихово искрцавање на југословенској обали може очекивати у најскорије вријеме. То су потврђивале и пропагандне емисије англо-америчких радио-станица. Негдје у исто вријеме проносиле су се вијести да ће се на путу за Југославију англо-америчким снагама придружити и тзв. Југословенска војска ван отаџбине под командом генерала Петра Живковића.⁴⁴ У вези с тим Дража Михаиловић је почетком септембра наредио општу мобилизацију четничких снага у Црној Гори, Санџаку и Херцеговини и њихово груписање у непосредној близини јадранске обале. Своје команданте на овој територији он је посебно упозорио да што прије разбију и униште партизанске јединице на том подручју.⁴⁵

Лукачевићево отцепљење и формирање Независне групе националног отпора ЈВУО је донекле пореметило Михаиловићев план. В. Лукачевића, З. Остојића, П. Баћовића и П. Новаковића он је разријешао дужности, а Павла Ђуришића, који је поново стао у први план, наименовао је за команданта свих четничких снага Црне Горе, Боке и Санџака, додјелујућиму оперативном подручју од Дубровника до Бојане.⁴⁶ Павле Ђуришић, који је крајем августа стигао у Пријепоље, добио је задатак да са својим снагама крене према приморју и изврши припреме ка дочек савезника.⁴⁷

⁴¹ Душан Пленча, *Међународни односи Југославије*, 312.

⁴² АВИИ, ЧА, БХ—В—9229, Депеша Д. Михаиловића бр. КК 527 од 29. августа 1944.

⁴³ Исто, ЦГ—В—1125, Наређење Павла Ђуришића Ивану Ружићу од 3. септембра 1944.

⁴⁴ АВИИ—Т, X 1 д — 12 (44), Проглас Павла Ђуришића (од септембра 1944).

⁴⁵ АВИИ, ЧА, БХ—В—9229, Депеша Д. Михаиловића бр. КК 527 од 29. августа 1944; РСУП—Т, »Sword« Party.

⁴⁶ АИИ—Т, X 1в—91 (44), Писмо Душана Арсовића П. Ђуришићу од 12. септембра 1944; РСУП—Т, »Sword« Party.

⁴⁷ РСУП—Т, »Sword« Party.

Почетком септембра Дража Михаиловић је позвао у свој штаб Душана Влаховића, бившег подбана Зетске бановине и једног од Ђуришићевих савјетника за политичка питања. Влаховић је у пратњи тева Јовићевића стигао у штаб Драже Михаиловића (који се налазио између Чачка и Прањана) 6. септембра 1944. године. Он је том приликом од Михаиловића добио налог да изврши припреме за преузимање цивилне власти од Њемаца у моменту њихове капитулације. Михаиловић је Влаховићу дао и писмено овлашћење да у сагласности са командантом Црне Горе и Санџака и Националним комитетом за Црну Гору преузме одмах административну управу у Црној Гори и да успостави „потпуни ред и сигурност“.⁴⁸

На пут за Приморје Ђуришићу се била испријечила област Мојковац, Колашина, Андријевице и Берана коју су крајем августа ослободиле јединице Треће ударне дивизије. Због тога је штаб четничке команде Црне Горе и Старог Раса 31. августа издао заповијест за спровођење операције под називом *Северни јуриш*, која је имала за циљ оновно заузимање ових крајева. У овој операцији узели су учешћа: са правца Пљеваља и Пријепоља: 6. и 7. добровољачки пук и четничке снаге које су се послје пораза у току непријатељске операције *Рибел* повукле у Пријепоље — Андријевичка бригада (500 људи), Дурмирски корпус (300), одред под командом Јована Радоњића (600), Мачки одред под командом Миљана Мандића, група Наста Милачића, око 250 четника под директном командом Павла Ђуришића и један батаљон Њемаца. Са правца Пећи и Рожаја нападала је група Харендорф (ојачани пук) под командом пуковника Харендорфа.⁴⁹ Нападом на Мојковац, Колашин, Беране и Андријевицу, Ђуришић је жељео да постигне три основна циља: да четничким јединицама које су учествовале у нападу (највећи број је био из ових крајева) омогући да након подину дана виде своје породице; да се по могућности учврсти овим крајевима, да уклони препреку с пута према јадранској обали.⁵⁰

Да би олакшао покрет трупа Павла Ђуришића, четнички командант Црне Горе и Боке Блажо Гојнић, је наредио својим командантима да удвоструче напоре и са својим јединицама предузму акцију против партизана из долине Зете. С тим у вези, за команданта четничких снага у долини Зете, Гојнић је привремено одредио Јакова Јововића, а за асистента команданта остатака 8. добровољачког пука Борислава Новаковића (до оздрављења Милоша Павићевића, или до повратка његовог помоћника Шпира Стојановића).⁵¹

Наступајући у три колоне долинама Лима и Таре, јаке четничке њемачке снаге су успјеле да одбаце дјелове Треће ударне дивизије у времену од 4. до 11. септембра заузму Бијело Поље, Мојковац, Колашин, Беране и Андријевицу.⁵² По заузимању ових градова, Павле

⁴⁸ РСУП—Т—, »Sword« Party, Овлашћење Д. Михаиловића за Душана Влаховића, од 7. септембра 1944.

⁴⁹ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1121, 1124 и 1125, Заповијести штаба Команде Црне Горе и Старог Раса од 31. августа, 2. и 3. септембра 1944.

⁵⁰ РСУП—Т—, »Sword« Party.

⁵¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1127, Наредба Блажа Гојнића за 4. септембар 1944.

⁵² З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, *НОВ у Црној Гори*, 627—631.

Ђуришић је 13. септембра (позивајући се на наређење Драже Михаиловића и указ краља Петра) наредио да се у року од три дана изврши општа мобилизација свих годишта од 17 до 55 година старости. Он је у наредби истакао да ће сваки онај који се не одазове овом указу одговарати по одредбама Војно-кривичног законика за мобилно и ратно доба, којим је предвиђена и смртна казна.⁵³ Да би мобилизација имала што више ефекта, Ђуришић је истог дана објавио проглас народу Црне Горе, Боке и Санцака, позивајући га да се сврста под заставом Драже Михаиловића. Он је том приликом позвао породице које су пред четницима напустили своје домове да се врате кућама. Обраћајући се посебно припадницима народноослободилачког покрета, Ђуришић је у прогласу истакао да је краљ Петар наводно помиловао све оне који су „заведени лажном страном пропагандом ступили у комунистичке редове“, па их позива да се врате својим кућама и „у последњем моменту својим радом одуже дуг према своме краљу и своме народу“. Ко се не пријави — истиче се даље у прогласу — сматраће се одметником и противником династије Карађорђевића и као такав ће се гонити.⁵⁴

Снаге Павла Ђуришића, међутим, нијесу дуго остале у Вasoјевићима, колашинском и бјелополском срезу. Јединице Пете пролетерске и Девете црногорске ударне бригаде успјеле су да поврате Бијело Поље, Мојковац и Колашин, и да дефинитивно ослободе Бераце (15. септембра) и Андријевицу (17. септембра).⁵⁵ Седми добровољачки пук и Дурмиторски корпус под командом Ивана Ружића одступили су у пљеваљски срез, а Павле Ђуришић са осталим снагама пошао је у правцу Подгорице.⁵⁶

Пошто је 25. септембра очекивао искрцавање савезника и Југословенске војске ван отаџбине на Црногорском приморју, Дража Михаиловић је наредио Павлу Ђуришићу да изврши концентрацију својих снага у рејону Подгорице и да се тим поводом путем прогласа обрати цивилном становништву.⁵⁷ По доласку у Подгорицу, Ђуришић је, китећи се титулом војводе, објавио проглас којим позива „националне борце“ и становништво Црне Горе, Боке и Санцака да се окупе на општем збору у Подгорици 25. септембра, гдје ће се извршити смотра за дочек Југословенске армије под командом Петра Живковића. С тим у вези Ђуришић је позвао „и Србе из Црне Горе, Боке и Старог Раса“ да се сврстају у редове Југословенске војске, чију заставу „тако високо и поносно носи“ Дража Михаиловић.⁵⁸

У прогласу се осуђују и поистовјећују припадници народноослободилачког покрета, усташе и црногорски „зеленаши“, а посебно се

⁵³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1129.

⁵⁴ Исто, ЦГ—П—126.

⁵⁵ З. Лакић — Р. Пајовић — Г. Вукмановић, н. дј., 631 — 636.

⁵⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1415, Писмо Радомана Ивану (Ружићу) од 24. септембра 1944; АИИ—Т, X 1д—12 (44), Проглас П. Ђуришића од септембра 1944.

⁵⁷ РСУП—Т, »Sword« Party.

⁵⁸ АИИ—Т, X 1д—12 (44).

истиче да се не може дозволити да у будућој држави „заједно са српским борцима сједе и црвени комесари“.⁵⁹

Своје снаге из подручја Колашина, Бијелог Поља и Васојевића Ђуришић је смјестио у Зети и селима око Подгорице, гдје су се ослањали на окупаторски гарнизон, а свој штаб у Горњој Горици, непосредно код Подгорице. Одмах затим окупио је своје команданте и једну групу интелектуалаца и предузео опсежне војничке и политичке мјере за дочек савезника и преузимање власти од Немаца.⁶⁰ На бази упутстава Драже Михаиловића, бивши подбан Зетоке бановине Душан Влаховић упућен је на Цетиње, да у сарадњи и по одобрењу немачких окупационих власти организује четничку цивилну власт у Црној Гори, Боки и Санцаку. Немци су и сами жељели да организују цивилну власт на коју би могли да пренесу дио одговорности. На једном састанку, коме су присуствовали представници Нојбахера и Фелдкомандатуре на Цетињу, Д. Влаховић је тражио да се формира једно административно тијело по форми слично бановини, које би дјеловало независно од Немаца. Тој први састанак, међутим, није донио значајније резултате, јер су Немци жељели да задрже извјестан степен контроле, а није им се допала ни идеја о бановини, јер су се плашили да би то могло изазвати компликације са тзв. Независном Државом Хрватском.⁶¹

Ђуришић је такође предузео мјере да његове јединице добију организациону структуру коју је он припремио током јула и да се изврше припреме како би у случају савезничког искрцавања, отпочео напад на Немце, којих је у то вријеме у гарнизонима у Црној Гори (у Цетињу, Подгорици, Даниловграду и Црногорском приморју) било око 2.000 војника.⁶²

Западни савезници се, међутим, 25. септембра нијесу искрцали на Црногорском приморју, како се очекивало, већ „грешком“ на албанској обали (једна дивизија под командом генерала Черчила), а четири дана раније и на трчко тле.⁶³ То је присилило Ђуришића да одступи од својих планова.

Покушај Ђуришића да успостави везу с Војиславом Лукачевићем

Када је формирана Независна група националног отпора Ђуришићев заступник у Санцаку Душан Арсовић послао је капетана Вукашина Бојовића к Лукачевићу да се обавијести о његовим политичким комбинацијама и плановима. Сазнавши о Лукачевићевим намјерама, Арсовић и његови сарадници су изразили скепсу у погледу било каквог споразума с партизанима, али су настојали да Лукачевића приволе да сво-

⁵⁹ Исто.

⁶⁰ РСУП—Т, »Sword« Party и »Dagger« party.

⁶¹ РСУП—Т, »Dagger« party.

⁶² Исто, »Sword« Party.

⁶³ Р. Пајовић, *Формирање независне групе*, ЈИЧ, 4, 1964, 69; *Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије*, 881.

је операције координира са операцијама Павла Ђуришића.⁶⁴ Пошто је Дража Михаиловић Лукачевића и његове истомишљенике разријешао дужности а Павлу Ђуришићу указао пуно повјерење и поставио га за главну четничку личност у Црној Гори и Санџаку, најближи Ђуришићев сарадници су формирање Независне групе националног отпора назвали глупостима, приписујући то Лукачевићевим болесним амбицијама.⁶⁵

У ишчекивању савезничког искрцавања, Ђуришић није ни помишљао да сарађује с Лукачевићем и његовом групом. Међутим, пошто до искрцавања у предвиђено вријеме није дошло, и пошто није био начисто да ли ће до њега уопште и доћи, Ђуришић је одлучио да са Лукачевићем успостави контакт. У том циљу је послао мајора Бошка Павића и капетана Душана Арсовића да преко Боке ухвате везу с Лукачевићем, да се са њим састану и детаљно информишу о ситуацији код њега, о његовим снагама и даљим намјерама. Павић и Арсовић су преко Котора стигли до штаба 1. бокелске четничке бригаде, али даље нијесу могли преко партизанске територије. Како је командант 1. бокелске бригаде, поручник Никола Вукасовић, био у радио-вези с Лукачевићем, то су се Павић и Арсовић, 28. септембра, преко Вукасовићеве радио-станице јавили Лукачевићу, замоливши га их хитно обавијести о питањима која су Ђуришића интересовала.⁶⁶ Лукачевић је одмах одговорио Павићу и Арсовићу, обавјештавајући их о својим снагама, борбама с Њемцима на једној и партизанима на другој страни о делегатима које је упутио савезницима, избјегличкој влади, краљу Петру и Врховном штабу НОВЈ. Саопштивши им да Баћовић и Остојић са својим јединицама наводно врше покрет у правцу Херцеговине у циљу спајања са Независном групом националног отпора, Лукачевић је предложио Ђуришићу да са својим снагама одмах нападне Њемце и заузме Цетиње и Ловћен, па да се преко Грахова и Боке Которске повеже са његовим снагама.⁶⁷

Пошто је потпуније информисан о ситуацији код Лукачевића, Павле Ђуришић се заносио идејом да, чим овај заузме Требиње и чим стигну Остојић и Баћовић са својим јединицама, нападне њемачке гарнизоне у Подгорици, Даниловграду и Цетињу и састане се са Лукачевићевим снагама у рејону Грахова.⁶⁸ Али Ђуришић је ускоро одбацио ову идеју, јер до заузимања Требиња и доласка Остојићевих и Баћовићевих снага у Херцеговину није ни дошло, а Лукачевић је са својим снагама морао да се повлачи из Херцеговине.

Током лjeta 1944. године на јужном приморју (од Дубровника до Бара) искрцало се неколико савезничких мисија које су се повезале с четницима. Поједини пријатељи из иностранства скретали су пажњу

⁶⁴ РСУП—Т, »Sword« Party.

⁶⁵ АИИ—Т, X 1в—91 (44), Писмо Душана Арсовића П. Ђуришићу од 12. септембра 1944.

⁶⁶ АВИИ, ЦГ—В—1662/1, Депеша В. Павића и Д. Арсовића Лукачевићу.

⁶⁷ Исто, Депеше В. Лукачевића Павићу и Арсовићу бр. 795, 796, 797 и 798.

⁶⁸ РСУП—Т, »Sword« Party.

руководству НОП-а да се пренесе вијести како ће на том дијелу наше обале доћи до искрцавања савезника са циљем да тамо доведу краља Петра.⁶⁹ У вези с тим, Врховни штаб је у неколико наврата упозоравао штаб Другог ударног корпуса да спречи непријатељски рад разних англо-америчких мисија у приморју, прикупљање четника у тој зони и њихово повезивање са западним савезницима које је било уперено против народноослободилачког покрета.⁷⁰ Када је ноћу 25/26. септембра дошло до искрцавања извјесних британских снага на албанско тле, маршал Тито је упозорио штабове Другог и Осмог ударног корпуса и Главни штаб Хрватске да савезничке војске не могу нигдје ступити на територију Југославије без одобрења Врховног штаба НОВЈ, и наредио им да се заузму све стратегијске тачке на јадранској обали и предузму потребне мјере опрезности како би се онемогућило „било какав неочекивани покушај за нас“.⁷¹

У складу са наређењем врховног штаба, штаб Другог ударног корпуса је наредио Приморској оперативној групи и Двадесет деветој ударној дивизији да тежиште борбе пренесу на Црногорско приморје, односно ка Јужној Херцеговини, а Двадесет деветој дивизији још и да онемогући прикупљање четничких снага у сјеверној Херцеговини и источној Босни.⁷² Двадесет девета ударна дивизија је један дио снага распоредила на сектору Гацко — Калиновик — Невесиње, док је јаче снаге усмјерила према југу. Нападом на Билећу (25/26. септембра) она је, уз садејство Приморске оперативне групе, отпочела енергичан напад на Лукачевићеву групу. Послије вишедневних тешких борби Билећа је ослобођена (2. октобра), а ускоро затим и Требиње (6. октобра), чиме је јединицама Другог ударног корпуса отворен пут према Дубровнику и јадранској обали. Лукачевић је био принуђен да се из рејона Требиња са својим јединицама, код којих је у међувремену наступила деморализација, извлачи преко Попова поља, Љубиња и Стоца, и да одступи на сјевер, према Фочи.⁷³

Према неким изворима, Павле Ђуришић је због тешке ситуације покушао да успостави контакт и с партизанима, али је због „неприхватљивих услова“ морао одустати од тога.⁷⁴

⁶⁹ АИРП, бр. 6758/II 2—3 (44), бр. рег. 250, Деша А. Ранковића Маршалу Титу од 23. септембра 1944.

⁷⁰ АВИИ, К. 394, 21/50—2, Књига примљених депеша 2. ударног корпуса; *Завршне операције за ослобођење Југославије 1944—1945*, Београд 1957, 213.

⁷¹ АИРП бр. 6753/II 1—2 (44), бр. рег. 318, Деша Маршала Тита А. Ранковићу.

⁷² АВИИ, к. 394, 21/54—2, Књига примљених депеша 2. ударног корпуса; Исто, к. 395, 2—11, Операцијски дневник 2. ударног корпуса.

⁷³ Р. Пајовић, н. дј., ЈИЧ, 4, 1964, 70.

⁷⁴ РСУП—Т, »Sword« Party.

*Покушај Павла Ђуришића да успостави везу с англо-америчким
армијама*

Када је сазнао да су се Британци искрцали у Албанију, Павле Ђуришић је начелника свог штаба Сава Букадиновић послао тамо, са задатком да се с њима повеже.⁷⁵ Међутим, на једном састанку крајем септембра у Подгорици, коме је поред Павла Ђуришића и осталих четничких команданата присуствовала и једна група бивших грађанских политичара а Ђуришићевих блиских сарадника (као на пр. Лазар Дамјановић, Саво Вулетић, Никола Вукчевић, Душан Вучинић, Војислав Гојнић, и др.), одлучено је да се формира једна мисија која би у Ђуришићево име пошла директно у Италију, тамо се повезала са савезницима и објаснила им ситуацију у Црној Гори. Недјељу дана касније Ђуришић је формирао мисију коју су сачињавали: Јеврем Шаулић, Никола Вукчевић, и бивши Ђуришићев заступник у Санџаку капетан Душан Арсовић. Касније се мисији прикључио мајор Бошко Павић. Избор је пао на „политичаре“ Шаулића и Вукчевића због њиховог знања енглеског, односно француског језика. Поред тога, Шаулић је био блиски пријатељ њемачког обавјештајног официра Волмара, који му је обећао да ће му омогућити пребацивање у Италију.⁷⁶ Групи је прикључен и амерички авијатичар Делберт Артур Петерсон, који се 7. маја 1944. услед квара на авиону спустио падобраном код Даниловграда, на територији коју су држали четници. Укључивање Петерсона требало је да обезбједи групи посебни третман и да јој олакша контакт са савезницима.⁷⁷ Њемачки обавјештајни официри Волмар и Цвилингер су Ђуришићеву мисију пратили до Котора, гдје су предузете потребне мјере код надлежних њемачких власти да јој се да дозвола да отплови. Ова је дозвола обезбјеђена, али пошто су Волмар и Цвилингер на повратку за Цетиње погинули од партизанске засједe, одлазак мисије је одложен. На заузимање Крамарца, Нојбахеровог представника на Цетињу, дозвола је поново издата, тако да је мисија 14. октобра кренула на пут.⁷⁸ Непосредно уочи поласка њој су се прикључили капетан бојног брода Дабовић, потпоручник Џуџић и власник брода Марко Ђерковић. На изласку из Бокоторског залива посада једне њемачке батерије отворила је, из непознатих разлога, ватру и погодила брод.⁷⁹ Шеф мисије Јеврем Шаулић, мајор Бошко Павић, капетан Дабовић, потпоручник Џуџић и бродовласник Ђерковић погинули су, а капетан Душан Арсовић и Никола Вукчевић су рањени.^{79a} Тако је покушај слања прве мисије у Италију про-

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ РСУП—Т, »Dagger« party.

⁷⁸ Исто.

⁷⁹ Постоје двије верзије о разлозима који су посаду њемачке батерије навели да отвори ватру на ову мисију. Према једној, њемачка посада је отворила ватру у знак одмазде за убиство Волмара и Цвилингера, јер се наводно сумњало да су то убиство извршили четници, а према другој верзији посада је пуцала због тога што није била на вријеме обавијештена да брод који је носио Ђуришићеву мисију путује по њемачком одобрењу.

^{79a} АВМ, Накнадна четничка архива, ЦГ—В—2363, Саопштење Националног руководства Команде Црне Горе, Боке и Старог Раса.

пао, а поручник Петерсон, који је остао неповријеђен, пребачен је у Грбаль, гдје се налазио штаб 2. бокелске четничке бригаде.

Недјељу дана касније Ђуришић је одлучио да поново покуша са слањем мисије код савезника у Италију. У нову мисију одредио је: Душана Влаховића, бившег подбана Зетске бановине, маринског капетана Јакова Јововића, начелника штаба команде Црне Горе и Боке, капетана Владимира Ђукића, Ђуришићевог официра за везу код Народног управе, и Василија Бурића, бившег службеника Југословенског посланства у Лондону (упућен у мисију као познавалац енглеског језика). Мисија је добила задатак да успостави везу с командантима Југословенске војске ван отаџбине, члановима југословенске емигрантске владе и другим истакнутим југословенским личностима, у циљу објашњења ситуације у земљи и обавјештавања одговарајућих савезничких власти о „правом стању ствари“. Ђуришић је ову делегацију овластио да у његово име и у име „уједињених вођа оних који се боре за краља и отаџбину“, води званичне разговоре до највишег степена и да одлучи о „мерама потребним за спасавање народа“.⁸⁰

Двадесет првог октобра Ђуришић је по Богдану Драгојевићу послао наређење мајору Бошку Петричевићу, команданту 1. групе корпуса, који се налазио у Грбљу, да пронађе брод којим би се делегација пребацила у Италију. У ту сврху послао му је 60 златних турских лира. Петричевић је у Тивту пронашао теретни брод (Туг. бр. 4) и преуредио га за потребе делегације.⁸¹

Посредовањем др Крамарца, Њемци су одобрили и ову мисију.⁸² Влаховићева мисија се у току 25. и 26. октобра пребацила камионима преко Цетиња до Котора. Њој су се поред Душана Влаховића, Јакова Јововића, Владимира Ђукића и Василије Бурића, прикључили: бивши срески начелник и предједник Среског националног одбора на Цетињу Душан Капа, мајор Бошко Петричевић, капетан Саво Половић, капетан Миливоје Ковачевић, капетан Душан Никовић, поручник Бранко Секуловић, поручник Делберт А. Петерсон и др.⁸³

Седам чланова групе укрцало се 28. октобра у пристаништу Муо код Котора, а остали у Кртолама. Први покушај да исплови није успио због лошег времена, тако да је група отпловила сјутрадан, 29. октобра, а 30. октобра је стигла у Виесте.⁸⁴

Влаховићева група се у Италији одмах повезала с англо-америчким трупaма, али није успјела у својој мисији. Савезници су имали податке да је шеф мисије Влаховић имао сумњиве везе с агентима

⁸⁰ РСУП—Т, »Dagger« party, Додатак („Д“, Овлашћење Павла Ђуришића Д. Влаховићу и др. од 22. октобра 1944.

⁸¹ Исто, »Dagger« party.

⁸² Исто; РСУП—Т, »Sword« Party; Ратко Парезанин, У Црној Гори у јесен 1944, Записи из добровољачке борбе, IV, Минхен, 1956, 58.

⁸³ Мисији су се такође прикључили: потпоручник Јован Вукшић, Благоје Јововић, Илија Латковић, Вождар Никовић, Тодор Вукшић, Марко Лазаревић (морнарички механичар), Иво Тујковић, Душан Ипшић, Предраг Митровић, Микајило Иветић и Милорад Јововић.

⁸⁴ РСУП—Т, »Dagger« party.

Абвера, а за Јакова Јововића да је чак агент Абвера. То, као и чињеница да су Немци аранжирли њен одлазак, навела је англо-америчке команданте на сумњу да је делегација дошла с другим, или у најмању руку с двоструким циљем. Због тога су Влаховић и Јововић ухапшени и подвргнути детаљном испитивању, Бошко Петричевић, Владимир Ђукић, Саво Поповић, Душан Никовић и Бранко Секуловић предложени су за интернацију, а остали су пуштени на слободу.⁸⁵

Остаје недовољно разјашњено који су мотиви руководили Немце да Ђуришићевим мисијама омогуће несметан одлазак к англо-америчким снагама. Пошто су били заокупљени повлачењем, намеће се претпоставка да су они са Ђуришићем направили аранжман да четници уз помоћ англо-америчких снага преузму власт у Црној Гори, с тим што би њима (Немцима) омогућили несметано повлачење. Или пак, увиђајући своју коначну пропаст, Немци су више жељели да дође до искрцавања англо-америчких трупа и да се предају њима — рачунајући на повољан третман, због тијесне сарадње са четницима — него да их заробе јединице НОВЈ, односно Црвене армије која је већ била дошла до Београда.

Упоредо са настојањем да успостави везе са савезницима у Италији, Ђуришић је преко Сава Вукадиновића и даље радио на повезивању са британским снагама које су се искрцале у Албанији. Вукадиновић је у том циљу неколико пута ишао у Албанију. Приликом првог покушаја он је успоставио контакт с Ђон Марк Ђонијем, вођом албанских националиста-католика, и Марк Ђон Маркајем, командантом нацистичких оружаних формација из сјеверне Албаније, који му је обећао да ће га повезати с британском мисијом код присталица Ахмеда Зогуа. Почетком октобра Вукадиновић је организовао у Подгорици састанак између М. Ђ. Маркаја и Ђуришића. Ђуришић је том приликом изразио жељу да му Маркај омогући да лично успостави контакт са неким од чланова британске мисије и да поведе разговоре о заједничким акцијама са савезницима против Немаца. И поред Маркајевог обећања, до тога није дошло, јер је Ђуришић приликом испраћаја овога госта рањен (од стране партизана) близу ријеке Цијевне, на Ђемовском пољу (3. октобра).⁸⁶

Ускоро затим Вукадиновић је од Драже Михаиловића добио денешу, којом се овлашћује да тражи везу с британском мисијом у Албанији и да јој понуди да се све четничке снаге ставе под британску команду.⁸⁷ У међувремену, британске снаге искрцане у Албанији (25/26. септембра) су повучене, али је њихова мисија код зогиста и даље остала, па је Вукадиновић крајем октобра успио да се са њом повеже у рејону Љеша. Он је том приликом разговарао с потпуковником Маклин-ом (Maclean) и мајором Емеријем (Amery), објаснивши им циљ своје

⁸⁵ Исто.

⁸⁶ Исто; Предраг-Мишо Љ. Цемовић, *Од Подгорице до Градишке*, Гласник Српског историјско-културног друштва (СИКД) „Његош“, Чикаго, св. 7, 1961, 47; Новица Поповић, *Босанска Голгота*, Гласник СИКД „Његош“, св. 16, 1965, 6.

⁸⁷ РСУП—Т, »Sword« Party.

мисије. Послије трочасовног разговора, Маклин је Вукадиновићу обећао да ће о свему обавијестити своју команду у Италији.⁸⁸

О овим разговорима, Вукадиновић је поднио извјештај Павлу Ђуришићу, који се у међувремену опоравио од ране. О резултатима разговора обавијештен је депешом и Дража Михаиловић, који је затим Вукадиновића наименовао за свог личног представника при британској мисији у Албанији, као и при команданту британски снага које би се евентуално искрцале у сјеверној Албанији или Црној Гори.⁸⁹

Са Михаиловићевим овлашћењем Вукадиновић је у првој половини новембра поново пошао у Албанију да би се прикључио британској мисији. Међутим, када је дошао у Скадар, обавијештен је да се британска мисија с којом је био успоставио контакт вратила у Италију, а да је мјесто где код зогиста дошла нова, која им је савјетовала да се не боре против партизана.⁹⁰ Вукадиновић је тим обесхрабрен, па сазнавши да се једна група Албанаца припрема да изнајми неки брод којим би се пребацила у Италију, одлучио да јој се придружи, готово кад чланови групе нијесу имали ништа против. Најзад, 20. новембра 1944. увече, Вукадиновић се укрцао на брод, на коме се налазила већа група Албанаца. Италијана и југословенских колаборациониста који су бјежали у Италију. Сјутрадан су стигли у италијански град Монополи. Овим бродом је пребјегло укупно 40 Југословена, међу којима и неколико истакнутих колаборациониста, као нпр.: мајор Јово М. Ђукановић, члан Народне управе и командант Националне милиције, Перо М. Ђукановић, шеф Финансијске дирекције при Народној управи, Лазар М. Михаиловић, шеф полиције при Народној управи, мајор Радојица А. Мијушковић, командант националистичког одреда у никшићком срезу, Мирко Балабушић, капетан Крсто Кљајевић, новинар Петар Дабановић, Андрија Вукосавовић, апотекар Велиша Страхинја, Васо С. Перовић, Ђорђије Р. Перовић и др.⁹¹

Занимљиво је да су надлежне њемачке власти дале дозволу за овај брод уз накнаду, тј. извјесна новчана средства. Међутим, Јово Ђукановић је отпутовао и посредовањем Кајперовог начелника штаба мајора Амана, који га је допратио до Скадра и повезао са осталом групом бјегунаца. Ђукановић је савезничким властима изјавио да је дошао у Италију у специјалну мисију, тј. да упозна савезнике са ситуацијом у којој се налазе националисти у Црној Гори, да тражи савезничку помоћ за борбу против народноослободилачког покрета и, најзад, да се стави на располагање Краљевској југословенској мисији у Италији.⁹²

По доласку у Италију Саво Вукадиновић је пред представницима англо-америчких трупа изјавио да је дошао као представник Драже Михаиловића са циљем да постигне сарадње четничких снага и западних савезника. Међутим, како није имао никакво писмено овлаш-

⁸⁸ Исто.

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Исто.

⁹¹ Исто.

⁹² Исто.

ћење њега и Јова М. Букановића су ухапсили као колаборационисте и подвргли детаљном испитивању.⁹³

Ђуришићеви покушаји у новембру 1944. да успостави везу са командом 211. британског дивизиона у Никшићу такође су завршени неуспјехом.⁹⁴

Ђуришићеви преговори с албанским националистима и препреме за дочек четника из Србије

Успостављене контакте с албанским националистичким вођама Павле Ђуришић је желио да искористи за постизање споразума за брисање граница између Црне Горе и Албаније до краја рата и за стварање заједничког фронта против народноослободилачког покрета у овим двијема земљама. Напокон, он је рачунао да ће једнога дана преко албанских националиста моћи да успостави везе и оствари сарадњу са снагама пуковника Зерваса у Грчкој.⁹⁵ У вези с тим дошло је до састанка (у Подгорици, 3. октобра) између представника албанских националиста и четника Павла Ђуришића. Са стране албанских националиста састанку су присуствовали: командант оружаних формација Марк Ђон Маркај, председник општине у Скадру Бушатлија, командант жандармерије Жан Јусуф и шеф полиције у Скадру Мато Мурат, а од стране четника: Павле Ђуришић, Саво Вукадиновић, Миљан Радоњић и капетан Бранко Радевић.⁹⁶ На састанку је постигнута начелна сагласност о сарадњи четника и албанских националиста, али је потписивање споразума одложено због Ђуришићевог рањавања.⁹⁷

Под притиском јединица НОВЈ и Црвене армије, четничке снаге у Србији биле су принуђене на повлачење. Врховна команда на челу с Дражом Михаиловићем повлачила се према Дрини, а главнина четничких снага под командом генерала Мирослава Трифуновића „Дроње“ одступила је према Санџаку. Павле Ђуришић, које је преко радио-станице Драгослава Рачића одржавао везу са четничком командом Србије, позивао је српске четнике да дођу у Црну Гору, гдје би у заједници с албанским националистима формирали заједнички фронт у Црној Гори и сјеверној Албанији. Заправо, основна Ђуришићева замисао била је да се у Црној Гори и сјеверној Албанији, са ослоном на Санџак а преко Албаније и на Грчку, организује један четнички бастион око кога би се окупили све антикомунистичке снаге, не само из Југославије него и са читавог Балкана. Уздајући се у погодност тере-

⁹³ Исто.

⁹⁴ Н. Поповић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, св. 16, 1965, 9. — Британски дивизион, по одобрењу Врховног штаба, искрцао се 28. октобра код Дубровника, а двије његове батерије пребачене су ускоро затим у рејон Никшића.

⁹⁵ П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 46.

⁹⁶ РСУП—Т, »Sword« Party.

⁹⁷ П. Цемовић, н. дј., 47.

на за одбрану, а увјерен да ће им Њемци дати довољно оружја и вишкова хране, Ђуришић је сматрао да би једна четничка прупација од 100.000 људи могла да се одржи једно вријеме, како би омогућила искрцавање краља, избјегличке владе и Југословенске војске ван отаџбине, а окренула на себе и пажњу Англо-Американаца. У крајњем случају, сматрао је Ђуришић, са тог терена би се лако могло поћи у „герилу“, а ако би запријетила опасност од уништења — стајало је као могућност повлачење преко Албаније за Грчку. Са свим тим комбинацијама Ђуришић је преко Рачићеве радио-станице упознао Команду четника Србије и Дражу Михаиловића.⁹⁸ Према подацима Ђуришићевих сарадника, он је преко радио-станице четничког потпуковника Љуба Јовановића добио обавјештење да је четничка команда за Србију одлучила да са својим снагама крене за Црну Гору.⁹⁹

У очекивању четника из Србије Ђуришић је, упркос посљедица недавног рањавања, одлучио да се с албанским националистима наставе разговори. У вези с тим он је средином октобра послао у Скадар бившег народног посланика Новицу Поповића, Сава Вукадиновића, др Илију Вујовића и капетана Марка Вучељића, који су наставили преговоре са Ђон Марк Ђонијем, Марк Ђон Маркајем, Дед Џоком и Жан Јусуфом.¹⁰⁰ Након тих преговора закључен је споразум, који је према наводима Новице Поповића, једног од учесника, имао сљедеће тачке:

- 1) да се изврши обједињење „националних“ албанских снага и четника под врховном командом Драже Михаиловића;
- 2) да Скадар буде сједиште Врховне команде;
- 3) да Павле Ђуришић упути што прије четничке јединице у Скадар, у циљу подизања морала албанских националиста и манифестовања сарадње против комуниста;
- 4) да вођство албанских националиста осигура цјелокупну исхрану 100.000 четника за шест мјесеци, при чему се рачунало и на њемачке магичине у Скадру, које су заједнички имали да заплијене;
- 5) да се уклоне политичке пранице између Црне Горе и Албаније до коначног обрачуна с комунистима и успостављања влада у Југославији и Албанији;
- 6) да се за потребе „националних“ јединица од Њемаца одузму бродови и сав материјал којим они располажу на том простору;
- 7) да се успостави веза с Италијом и да се има у виду наслон на Грчку;
- 8) да се образује стручна комисија која ће израдити општи одбрамбени план.¹⁰¹

⁹⁸ Исто, 45—46; Н. Поповић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 16, 1965, 7; Р. Парезжанин, н. дј., Записи из добровољачке борбе, IV, 1956, 55—56.

⁹⁹ Исто.

¹⁰⁰ Исто, 48; РСУП—Т, »Sword« Party; Н. Поповић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 16, 1965, 7.

¹⁰¹ Н. Поповић, Босанска голгота, Гласник СИКД „Његош“, 16, 1965, 7.

Међутим, споразум између албанских националиста и четника Павла Ђуришића није имао значајнијег ефекта. Једина практична корист од њега била је у томе што су се двије бокелске четничке бригаде (укупно око 300 људи) могле несметано повући преко албанске територије на путу за Подгорицу.¹⁰²

Ђуришићева неуспјела комбинација за преузимање власти од Немаца. — Формирање Националног комитета за Црну Гору

Послије потписивања споразума с албанским националистима Ђуришић се ужурбано припремао за дочек четника из Србије.¹⁰³ Међутим, политичка и војна ситуација за црногорске четнике постајала је ове тежа. Јединице Приморске оперативне групе ослободиле су 18. септембра Никшић, 28. октобра Херцег-Нови, 13. новембра Цетиње, а до краја новембра ослобођени су и Бока Которска и читаво Црногорско приморје закључно с Улцињем. У посједу Немаца и четника били ју још само Даниловград и Подгорица са ближом околином. Становништво овога краја подносило је сав терет око издржавања 10.000 четника и четничких избјеглица, јер Немци у последње вријеме нијесу били нарочито издашни према њима.¹⁰⁴ Почетком новембра Ђуришић је наредио да се са подручја Зете реквизира 33.500 килограма жита, 6.000 килограма меса и други производи, а то је била само прва рата.¹⁰⁵

У првој половини октобра М. Недић и Д. Љотић послали су једну специјалну мисију код Павла Ђуришића, са циљем да га приволи да са својим јединицама одступи у Словенију, гдје су и сами намјеравали да пребаце своје снаге (Српски добровољачки корпус), рачунајући да ће тамо, с ослоном на англоамеричке трупе, најбоље моћи да се организује антикомунистички фронт. Мисију су сачињавала 33 човјека, на челу са Ратком Парезанином, директором Балканског института у Београду и шефом Васпитне службе при Српском добровољачком корпусу. На путу за Црну Гору Недићевој и Љотићевој мисији придружила се и група црногорских четника из Београда коју су сачињавали Саво Радоњић, Милан Бандовић, капетан Радоман Ђеранић и други. Преко Рашке, Призрена и Скадра мисија је средином октобра стигла у штаб Павла Ђуришића.¹⁰⁶

Парезанин је упознао Ђуришића са Недићевом и Љотићевом поруком, али је овај није прихватио, јер је у то вријеме био сав заокупљен идејом о доласку српских четника и организовању антикому-

¹⁰² РСУП—Т, »Sword« Party.

¹⁰³ У многим документима, као и у четничкој и другој емигрантској литератури, наводи се број од 100.000 српских четника. Међутим, четничке снаге које су се под командом генерала М. Трифуновића повукле из Србије и концентрисале у ширем рејону Фоче износиле су око 30.000 људи. ? *the 11 are ? the same*

¹⁰⁴ Р. Парезанин, н. дј., Записи из добровољачке борбе, IV, 1956, 59.

¹⁰⁵ АИИ—Т, X 16—116 (44), Наредба П. Ђуришића од 6. новембра 1944.

¹⁰⁶ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 377—193; Р. Парезанин, *У Црној Гори у јесен 1944*, Записи из добровољачке борбе, I, Минхен, 1954, 52—72.

нистичког фронта у Црној Гори и сјеверној Албанији. Недићевско-љотићевска мисија је остала у Ђуришићевом штабу преко два и по мјесеца, тј. до почетка јануара 1945, када се повукла с Њемцима и прикључила својим снагама у Словенији. За вријеме боравка у Црној Гори, шеф мисије Парезжанин био је у сталном контакту са Ђуришићем, олакшавајући му контакте и припремајући многе састанке с командом њемачких трупа у Подгорици.¹⁰⁷

Почетком новембра, повлачећи се из Албаније, у Подгорицу су стигле снаге 21. њемачког корпуса. Средином новембра оне су покушале продор преко Даниловграда и Никшића у правцу Сарајева, али су Шеста и дјелови Пете и Девете црногорске бригаде и Зетског и Никшићког партизанског одреда, уз подршку двије батерије 211. британског дивизиона, након десетодневних борби у рејону Даниловграда одбацили 181. дивизију која је наступала на челу корпуса. Због тога је 21. корпус био принуђен да се за Сарајево повлачи знатно дужим путем — преко Колашина, Пријепоља и Вишеграда.¹⁰⁸

Четници Павла Ђуришића били су узнемирени њемачким повлачењем, јер су тако остајали без ослонаца. Уз то, од мисије која је на челу с Душаном Влаховићем пошла у Италију да тражи помоћ савезника није стизао никакв глас, а владала је неизвјесност у погледу доласка српских четника. Због тога је Ђуришић у договору са Р. Парезжанином одлучио да наводно изврши „пуч“, о чему би Њемци били, унапријед обавијештени. Главни ослонац при остваривању ове комбинације Ђуришић и Парезжанин су видјели у личности др Крамарца, који је омогућио и слање Влаховићеве мисије савезницима. Зато је њему изложен читав план, који се, према Парезжаниновом казивању, састојао у сљедећем: Ђуришић би преузео ову војну и политичку власт, територију коју држи прогласио би слободном и сувереном, образовао би владу и о свему томе обавијестио све заинтересоване факторе у земљи и иностранству. Што се тиче Њемаца, Ђуришић би саопштио њиховом команданту да могу несметано да се повлаче, али да оставе од оружја, муниције, хране и остале спреме све што им није неопходно. Крамарц се сложио с таквим планом и обећао да ће са њим упознати његову команду и да ће се за њ најсвесрдније заузети.¹⁰⁹

Истог дана (19. новембра), после разговора с Крамарцем, Ђуришић је сазвао конференцију својих интелектуалаца у циљу формирања Националног комитета за Црну Гору и Стари Рас, који је требало да представља покрајинску владу као пандан Народној управи Љуба Вуксановића. У Национални комитет ушли су: митрополит Јоаникије, као почасни председник, Миљан Радоњић (бивши народни посланик), председник, Саво Вулетић (бивши народни посланик, члан вођства ЦФС), Лазар Дамјановић (судија Великог суда и члан Извр-

¹⁰⁷ Р. Парезжанин, *У Црној Гори у јесен 1944*, Записи, IV, 28—72.

¹⁰⁸ Н. Јовићевић, н. дј., 645—651; В. Стругар, *Рат и револуција*, 302—303; Д. Трифуповић-П. Бабац, *Покушај пробоја 21. њемачког корпуса к Никшићу*, ВИГ, 5, 1954, 64.

¹⁰⁹ Р. Парезжанин, н. дј., Записи, IV, 1956, 55—58.

шног одбора за народно уједињење), Милан Мрдовић (судија Великог суда), Радислав Драговић (бивши виши државни тужилац), Милан Поповић (учитељ, делегат Подгоричке скупштине), др Никола Јерговић (адвокат, председник квислиншке општине на Цетињу), потпредседник, Никола Костић (директор Финансијске дирекције), Јаков Вуксановић (судија), Никола Вукчевић (инспектор Министарства финансија), Михаило Јовановић (судија Великог суда и делегат Подгоричке општине), Ђукан Анђелић (правник), Бранко Мустур (професор), Митар Митровић (новинар), секретар, и Ново Ђукић (правник), као други секретар.¹¹⁰

Ускоро последије формирања Националног комитета др Крамарци је обавијестио Ђуришића да су се Њемци сложили с његовим планом.¹¹¹ Међутим, ове Ђуришићеве комбинације се нијесу оствариле. Не много последије формирања Националног комитета, он је добио депешу да су четнички команданти Србије, на конференцији у Санџаку, донијели одлуку да се изврши покрет за источну Босну. Четничка Врховна команда се с тим сложила и наредила је концентрацију свих четничких снага Југославије на том простору.¹¹²

Ђуришић је био свјестан да са својом групом последије повлачења Њемаца не може опстати у Црној Гори без ослонаца на савезнике или српске четнике. Последије приспјећа обавјештења да од доласка четника из Србије нема ништа, црногорским четницима било је јасно да морају да се повлаче. Али, куда? Та дилема опсиједала је црногорско четничко вођство. Наметала су му се три правца. Црногорске четничке масе биле су највише расположене да се повлаче преко Албаније у Грчку (гдје су се Британци већ били искрцали), јер им је то било најближе и најперспективније. Тај пут је, уз то, асоцирао на повлачење српске војске преко Албаније у I свјетском рату, који је био тежак али је на крају довео до успјеха. Према Парежанину, и Ђуришић се носио том мишљу, па је чак и с албанским националистичким вођама разговарао о детаљима и могућностима покрета преко Албаније. Ме-

¹¹⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—120, Саопштење „Југо преса“ за 21. децембар 1944. — Према чланку Предрага-Миша Љ. Цемовића (Од Подгорице до Градишке, Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961. 50—51), поред наведених у Национални комитет ушли су још и следеће личности: Вукашин Вукашиновић (судија Великог суда), Велимир Јојић (директор гимназије и бивши нар. посланик), Крсто Љумовић (директор гимназије), Милан Буј (адвокат), Божидар Томовић (судија Великог суда); Милан Радовић (хотелијер), Душан Поповић (срески начелник), Новак Бошковић (начелник Просвјетног одјељења Банске управе), Милош Перовић (учитељ), Милош Брајовић (професор), Саво Радоњић (правни референт Хипотекарне банке), др Лука Вукмановић (свештеник), Јован Ивовић (професор) и Јован Јоветић (професор).

¹¹¹ Р. Парежанин, н. дј., Записи, IV, 1956, 58.

¹¹² П. Цемовић, Од Подгорице до Градишке, Гласник СИКД, „Његош“, 7, 1961, 49; Р. Парежанин, н. дј., Записи, IV, 1956, 58; Бор. М. Карапандић, Грађански рат у Србији, 405—406. — П. Цемовић наводи да је дефинитивна наредба за покрет к Босни дошла 27. новембра, али да је Ђуришић, из неколико рапијих радиограма, још 22. новембра закључио да од доласка српских четника нема ништа.

ђутим, Парежанин истиче да он није стекао утисак да Ђуришић „истински и озбиљно мисли на повлачење преко Албаније“.¹¹³

Међу црногорским четницима било је и присталица повлачења у Словенију, гдје се већ био повукао Српски доборовољачки корпус. Такво гледиште подстицале су и вијести да се тамо повлаче и четници Момчила Ђујића. Међутим, присталице повлачења за Словенију биле су ипак, како изгледа, у мањини.¹¹⁴

Најутицајнији људи међу бившим грађанским политичарима и уопште четничким интелектуалцима који су се били окупили око Павла Ђуришића залагали су се да се прихвати позив четничке Врховне команде и да се иде у Босну.¹¹⁵ Ђуришић се у политичким питањима — како истичу његови сарадници — ослањао углавном на своје „интелектуалце“, како је називао бивше грађанске политичаре, који су се били окупили око њега.¹¹⁶ На крају, идеја да се одступа за Босну однијела је превагу.¹¹⁷ На овакву одлуку Ђуришића имао је пресудан утицај строго повјерљивих радиограм који му је крајем новембра 1944. упутио Дража Михаиловић. У том радиограму се истиче да је Михаиловић савезничком команданту на Средоземљу генералу Вилсону понудио једну већу четничку групуацију (под командом генерала Мирослава Трифуновића) за операције против Њемаца на било ком сектору и да је у том смислу наредио концентрацију свих снага на простору Горажде — Фоча — Калиновик.¹¹⁸

На бази тог повјерљивог радиограма, Ђуришићева команда је партизанима упутила проглас, у коме их обавјештава: да су се у Грчкој, Албанији и Југославији искрцале англо-америчке трупе са задатком да у овим земљама успоставе ред и поредак; да је генерал Вилсон назименован за команданта свих југословенских, албанских и грчких оружаних снага и да је с тим у вези већ издао наређење да се сваки онај ко се не буде потчинио његовој команди прогласи бандитом и одметником и да ће бити гоњен до уништења; да је између савезника постигнут споразум да нашу земљу треба да ослободе југословенске оружане снаге из иностранства у заједници са Англо-Американцима, а да совјетске трупе морају напустити привремено запосједнуте дјелове Југославије сјеверно од Дунава.¹¹⁹ С тим у вези четничка команда

¹¹³ Р. Парежанин, н. дј., Записи, IV, 1956, 51—55.

¹¹⁴ Исто, 48.

¹¹⁵ Исто, 53.

¹¹⁶ За разлику од Р. Парежанина, Ђуришићев лични пратилац Предраг-Мишо Цемовић наводи да је, упркос томе што је донесена одлука да се по наређењу Врховне команде иде за Босну, преко двије трећине чланова Националног комитета сматрало да је далеко паметније да се све „националне“ снаге концентришу у Словенији (П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 50).

¹¹⁷ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1670, Делеша В. Лукачевића од 28. новембра 1944; П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 52. — На такву одлуку Д. Михаиловића утицале су несумњиво вијести Радио-Лондона од 28. новембра 1944. о искрцавању и борбама савезничких снага у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, а радило се у ствари о мањим британским снагама које су се 28. октобра искрцале по одобрењу Врховног штаба (АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1670, Делеша В. Лукачевића од 28. новембра 1944).

¹¹⁸ АИИ—Т, X 1д—4 (44).

¹¹⁹ Исто.

Црне Горе, Боке и Санџака позвала је партизане да приступе четничким одредима и заједно са њима дочекају југословенску и англо-америчку војску.¹²⁰

Ово је био последњи покушај Ђуришићеве команде да путем пропаганде нешто постигне, али је и он остао без икаквог ефекта.

Крај федералистичког покрета у Црној Гори

Пропаганда о искрцавању савезника и Југословенске војске ван отаџбине и проглас Павла Ђуришића од септембра 1944, у коме је наговестио час обрачуна и са зеленашима, узнемирили су зеленашко вођство.¹²¹ Како су у последње вријеме четничке „црне тројке“ све чешће убијале истажнутије зеленаше и друге особе из квислиншког табора које су биле непријатељски расположене према четницима, зеленашко вођство је, из страха од четничке одмазде, одлучило да „пође у шуму“, односно да пређе у илегалство. Тако су током септембра напустили Цетиње и пошли у Катунску нахију Крсто Поповић, Новица Радовић, Петар Пламенац и други, а Михаило Ивановић и Душан Вучинић су се још раније били склонили.

Четници су то једва и дочекали, па су развили пропаганду против зеленашког вођства. Начелник четничког штаба за Црну Гору Јаков Јововић протестовао је тим поводом код њемачких окупационих власти на Цетињу, оптужујући их да је то учињено с њиховим знањем. У писму фелдкоманданту Кајперу од 8. септембра Јововић је писао:

„Данас сам добио званичан извјештај да су шефови легализованих комуниста са Цетиња: Крсто Поповић, Душан Вуковић, Новица Радовић и Петар Пламенац са осталом групом својих сарадника одбегли у шуму.

Иако се комунистички табор бројно а не квалитетно појачао то ми ипак чини задовољство, јер сам у току четири године јавно и отворено тврдио Вама и свима званичним и незваничним, да цетињски зеленаши нијесу ништа друго до обични комунистички агенти, префарбани у зелено, да би се код Вас могли легализовати...

... Ако је то ма са чијим знањем од званичних, онда ја не могу ништа друго него да посматрам како људи врше самоубиство“.¹²²

Још карактеристичније је писмо које је Јововић тим поводом упутио Нојбахеровом представнику на Цетињу Крамарцу. У њему се каже:

„... Са вама сам често пута говорио о овом па ми је мило што ћете ми данас казати да сам био у праву. Сматрам немогућим оно што се у народу говори, наиме да су са знањем њемачких власти отишли. Ако је то заиста, онда, господине докторе, тај ко је то учинио не слу-

¹²⁰ АИИ—Т, X 1д—12 (44), Проглас П. Ђуришића од септембра 1944.

¹²¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1528.

¹²² Исто, Писмо Ј. Јововића Кајперу од 8. септембра 1944.

жи својој отаџбини нити се према нама испуњавају најосновније обавезе, а то је, да се комунистичке хорде појачавају на наш рачун".¹²³

Користећи личне и пријатељске везе, Јововић је покушао да Душана Вуковића, једног од зеленашких вођа, приволи да приступи четницима, али без успјеха.¹²⁴

Пошто су присталице Црногорске федералистичке странке масовно приступиле народноослободилачком покрету, Крсто Поповић је покушао да поведе преговоре с руководством НОП-а, како би и вођство ЦФС, које је до тада отворено сарађивало с окупатором, ступило у НОВЈ. Поповић је у том циљу успоставио контакт са својим бившим колегом и партијским другом до рата, командиром бивше црногорске војске и генералом НОВЈ, Савом Челебићем. Предсједништво Црногорске антифашистичке скупштине, на својим сједницама од 29. септембра и 9. октобра, констатовало је, међутим, да је Крсто Поповић ратни злочинац и да се са њим и његовим најближим сарадницима не могу водити никакви преговори.¹²⁵

У операцијама за ослобођење Цетиња и Црногорског приморја јединице НОВЈ успјеле су да заробе: Михаила Ивановича, Петра Пламенца, Новицу Радовића, Јова Поповића, Душана Вучинића, Ива Јовићевића, Митра Поповића, Богдана Ивановича, Живка Анђелића и друге чланове вођства и припадника ЦФС, док су се Крсто Поповић, Душан Вуковић и мања група њихових приврженика одметнули у шуму. Једна незнатна група зеленаша на челу са Бошком Аграмом успјела је да се пребаци у НДХ. Тако је федералистички, односно сепаратистички покрет у Црној Гори дефинитивно престао да постоји.

¹²³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1173, Писмо Ј. Јовановића Крамарцу од септембра 1944.

¹²⁴ АИИ—Т, VII 2—11 (44).

¹²⁵ Послије ослобођења, Војни суд је Новицу Радовића, Богдана Ивановича, Живка Анђелића и Митра Поповића осудио на смрт као тешке ратне злочинце, а Михаила Ивановича, Петар Пламенац, Душан Вучинић, Јово Поповић и други мање важни сарадници окупатора осуђени су на временске казне. Крсто Поповић и Душан Вуковић са својом групом ликвидирани су после ослобођења као одметници.

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

ПОВЛАЧЕЊЕ ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА У БОСНУ И ЊИХОВ КОНАЧАН СЛОМ

Крајем новембра и почетком децембра 1944. године црногорски четници отпочели су хитне припреме за повлачење у источну Босну. Они су били принуђени да се повлаче заједно с Њемцима, па им је добро дошла њемачка одлука да се умјесто преко Никшића повлаче преко Колашина, Мојковца, Бијелог Поља и Пријепоља, јер је већина Буришићевих четника са тог подручја па им је тај терен био познат, а с друге стране — овим снагама требало је да се прикључе Иван Ружић, и Радоман Рајлић са својим јединицама који су се налазили у пљевачком срезу.¹ Њемци су црногорским четницима направили олакшицу и тиме што су им око 50 тешких рањеника авионима пребацили, за Загреб, односно Беч.²

Непосредно уочи покрета Буришић је извршио реорганизацију својих јединица. Наредбом од 2. децембра он је за начелника штаба Команде Црне Горе, Боке и Старог Раса одредио Душана Арсовића, за помоћника начелника Николу Чановића. За команданта четничких јединица са територије Црне Горе одређен је Блажо Гојнић, за начелника штаба Симо Мијушковић, а за помоћника начелника Јован Радоњић.³

Све четничке снаге које су биле концентрисане у рејону Подгорице преформиране су по територијалној припадности у десет бригада и два корпуса. Бригаде су биле следеће: Приморска (командант Буро Иветић), Црмничко-ријечка (командант Владо Пламенац, замјеник Блажо Јовићевић), Љешанско-љешкопољско-зетска (под директном командом Васа Вукчевића, команданта Зетског корпуса), Подгоричко-пиперска (Никола Буровић), Кучко-братоношка (Илија Ивановић), Вучедолска (Иван Јаничић), Колашинска (Бећир Томовић), Андријевичка (у коју је укључен и Љеворечки батаљон, командант Но-

¹ Р. Парезанин, н. дј., Записи, IV, 1956, 61.

² Исто, 66—68.

³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1130/1.

вак Миликић, а замјеник Милош Маријановић, Беранска (Драгољуб Добрашчиновић) и Бјелопольска (Владо Шћепановић). Четничке снаге из никшићког среза, сем Вучедолске бригаде, биле су формиране у оквиру Никшићког корпуса (командант потпуковник Симо Ђукановић), а снаге из даниловградског среза (Бјелопавлићи, Комани и Затарач) у оквиру Острошког корпуса (командант Милош Павићевић). У оквиру ових корпуса није било посебних бригада. Љешанско-љешкопольско-зетска, Подгоричко-липерска и Кучко-братоношка бригада формиране су биле у саставу Зетског корпуса, а Колашинска, Андријевичка и Беранска бригада биле су у саставу посебно Команде оперативних трупа (командант Алекса-Леко Лалић).⁴ Бројно стање свих јединица било је око 7.000 људи.⁵ Са четницима се повлачио и митрополит Јоаникије са 56 свештеника.⁶

Ђуришић је сугерирао члановима Националног комитета да учину да се четничке породице не повлаче, осим оних којима пријети „сигурна смрт“.⁷ Али четничка пропаганда — о партизанским „страхотама“ и о томе да се иде к Дражи Михаиловићу а одатле у сусрет савезницима — учинила је своје. На овај пут у неизвјесност, гдје ће их, највећим дијелом, покосити тифус, глад и сурова зима, пошао је велики број четничких породица, око 3.000 особа.⁸

Ради лакшег покрета, колоне избјеглица формиране су по срезovima, а сваком је командовао по један четнички официр. За команданта цјелокупне избјегличке колоне постављен је Шпири Стојановић (који је непосредно прије тога унапријеђен у чин мајора).⁹

Ђуришић је настојао да се четници и избјеглице повлаче заједно с Њемцима, на тај начин што би се Њемци и избјеглице кретали другом, а четници би вршили бочна обезбјеђења. Њемци, међутим, због великог броја избјеглица нијесу пристали на такву комбинацију.¹⁰

Пошто им није могло бити да се повлаче јукупно, четници су одлучили да је за њих боље да пођу као њемачка претходница. Са Њемцима су се углавном повлачили неки чланови Народне управе на челу с Љубом Вуксановићем.

Повлачење четничких јединица и избјеглица отпочело је из Подгорице 6. децембра 1944.¹¹ Према запису једног очевица и учесника, „Повлачење овог народа из Подгорице на целим путем до транице Босне много је више личило на поребну поворку потучених и на смрт осуђених људи, жена и деце него на покрет бораца и свесног живог народа који мора да нађе уточишта и ослободу за продужење живота, за настављање борби...“¹²

⁴ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—1131 и 1132, Наредбе Команде Црне Горе, Боке и Старог Раса од 10. и 16. децембра 1944; Исто, ЦГ—В—116, Обавјештење Команде оперативних трупа од 20. децембра 1944.

⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1731/1, Писмо Р. Рајлића Алекси Драшковићу од 8. децембра 1944.

⁶ Архивски фонд Вјерске комисије Извршног вијећа Црне Горе (нерегистровано).

⁷ П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 50.

⁸ Исто.

⁹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1130, Наредба П. Ђуришића од 2. децембра 1944.

¹⁰ Р. Парезанин, н. дј., Записи, IV, 1956, 63.

¹¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1507, Дневник рада у покрету; П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 50.

¹² Р. Парезанин, н. дј., Записи, IV 1956, 55.

Повлачећи се преко Лијеве Ријеке, Матешева, Колашина, Мојковца и Бијелог Поља, а затим долином Лима, преко Бродарева, Пријепоља и Прибоја, црногорски четници и избјеглице након 20 дана стигли су у Рудо (28. децембра 1944).¹³ Четничкој колони су успут придлазиле групе које су преко курира претходно обавијештене о покрету.¹⁴

Негђе испред Прибоја, Р. Парезанин се са својом групом одвојио од Ђуришића и преко Сарајева и Запреба стигао у састав Недићевих и Љотићевих снага.¹⁵ Њему се прикључило десетак четника, међу којима се налазио и Љотићевац др Љубомир Бараћ, бивши члан Народне управе.¹⁶

По доласку у Рудо, умјесто раније наредбе о концентрацији свих снага на простору Горажде — Фоча — Калиновик, Ђуришић је добио наредбу о новом правцу покрета — Требава.¹⁷

У међувремену, покушаји да се успостави веза између четничких јединица које су се концентрисале на простору Горажде — Фоча — Калиновик и малобројних снага у Далмацији и да се четничке снаге са тог простора ставе под команду англо-америчких трупа пропале су.

Командант Независне групе националног отпора Војислав Лукачевић, који се са својим јединицама, после повлачења из Херцеговине, спојио са српским четницима у рејону Фоче, намјеравао је да се са својом групом пребаци у Грчку и тамо прикључи англо-америчким снагама. Међутим, сазнавши да су се савезници (211. британски дивизион и група командоса, укупно око 500 људи) искрцали код Дубровника, он је покушао да са њима успостави контакт, одуставши од намјера да се повлачи у Грчку. На то су свакако утицале и вијести Радио-Лондона, крајем новембра, о искрцавању и борбама англо-америчких снага у Далмацији, Херцеговини и Црној Гори, као и замисао Драже Михаиловића о концентрацији снага и повезивању с англо-америчким трупама.¹⁸ Десетог новембра Лукачевић је упутио команданту односно представнику британских снага у Далмацији, меморандум у коме опширно износи рад Независне групе националног отпора од краја августа до почетка новембра. Он је британског представника обавијестио да је са својим јединицама спреман да изврши задатак британске команде и у вези с тим замолио га је да снаге Независне групе приме Британци под своју команду, да британска команда спријечи партизанске нападе на њихове јединице и, најзад, да му британска команда хитно упути свог официра за везу и координацију рада.¹⁹ Пошто на овај меморандум Лукачевић није добио никакав одговор, почетком децембра одржао је савјетовање са неколико виших официра — команданата четничких јединица из Србије, на коме је одлучено да се неко од виђенијих команданата пошаље да ухвати везу са савезничким снагама у Херцеговини. За ту акцију генерал М. Трифуновић

¹³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1507, Дневник рада у покрету.

¹⁴ П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“ 7, 1961, 51.

¹⁵ Исто, 52.

¹⁶ Бор. М. Карапандић, *Грађански рат у Србији*, 380—381.

¹⁷ П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 51.

¹⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1680. Делеша В. Лукачевића од 28. новембра 1944.

¹⁹ Исто, ЦГ—В—1632/1.

је одредио пуковника Тодора Гогоћа, а Лукачевић је одлучио да пође лично. Гогоћ и Лукачевић су из Фоче пошли заједно, са групом од 30 људи. Четничким позадинским везама преко Херцеговине стигли су на домаћак Билеће, где се налазила једна мања британска посада. Непосредно пред Билећом, Гогоћева и Лукачевићева група наишла је на партизанске засједе, па је одлучено да Лукачевић са четири пратиоца и једним британским авијатичарем (који се налазио код четника) покуша да се повеже са Британцима у Билећи, а Гогоћ са осталим члановима групе да се врати у Фочу. Лукачевић је успио да се повеже са британском командом у Билећи, али су га ту партизани ухапсили.²⁰

Послије неуспјелог покушаја да се успостави веза с англо-америчким трупима, Дража Михаиловић је одлучио да се са четничким снагама из Србије, Црне Горе и Херцеговине повуче дубље у Босну (рејон Пребаве) и ту сачека развој догађаја.²¹

Преформирање црногорских четника у дивизије и пукове

Непосредно испред Рудог, црногорске четнике сачекао је курир Захарија Остојић, који је Ђуришићу предао позив на састанак четничких команданата у селу Заборку. Са Ђуришићем су пошли Иван Ружић, који се у међувремену са својим снагама прикључио осталим црногорским четницима, а затим Здравко Касаловић и Радоман Рајлић, који су до тада били под непосредном Лукачевићевом командом. Поред њих, састанку су присуствовали: Захарије Остојић, Лука Балећић и Петар Баћовић, затим члан вођства Независне групе националног отпора Павле Новаковић, команданти херцеговачких четника који су били пришли Лукачевићу — Данило Салатић и Владо Зечевић, а од команданата српских четника Драгослав Рачић и Тодор Гогоћ. Занимљиво је да су то били ове команданти који су изражавали неслатање и са Дражом Михаиловићем лично и са германофилоком политиком његове Врховне команде. Они су сматрали да је једини излаз из настале ситуације да Дража Михаиловић, који је код савезника био компромитован због сарадње са окупатором, поднесе оставку.²² Нарочито су отворено иступали против Врховне команде Новаковић, Остојић и Баћовић, због чега је Михаиловић покушавао да их преко својих људи физички ликвидира.²³ Због тако сложене ситуације конференсање четничких команданата у Заборку трајало је од 28. децембра 1944. до 1. јануара 1945. године. На састанку је донесен и план пробоја црногорских и херцеговачких четника и Романијског корпуса преко Босне.²⁴

²⁰ РСУП—Т, Записник о саслушању В. Лукачевића од 5. априла 1945; Р. Пајовић, *Формирање четничке Независне групе*, ЛИЧ, 4, 1964, 70. — Лукачевић је, по пресуди Вишег војног суда ЈА у Београду, стријељан 14. августа 1945. године, за дјела издаје и злочина против народа и државе.

²¹ АВИА, ЧА ЦГ—В—1667, Писмо З. Касаловића А. Драшковићу од 26. децембра 1944; П. Цемовић, н. дј., 51.

²² АВИА, ЧА, ВК—W—157, Обавјештајни извјештај „Ситог“ (без датума).

²³ Исто.

²⁴ П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 52—53.

Црногорски четници остали су на одмору у Рудом десет дана. За то вријеме приступило се преформирању четничких јединица у дивизије и пукове. Иако је одлука о таквом преформирању својевремено донесена због понуде Драже Михаиловића Британцима, од ње се није одступило, јер се сматрало да због напорног марша преко босанских планина и предстојећих борби треба напустити војну организацију на територијалној основи и приступити формирању мобилних јединица. Према одлуци Врховне команде, од црногорских четника требало је формирати три дивизије. Оне би носиле редне бројеве: I, V и VIII, а свака би имала по два пука. За пукове су одређени бројеви: 1, 4, 7, 9, 12 и 15. Поред тога, требало је, као самосталне јединице, формирати Омладински пук (са бројем 10) и Штапски батаљон.²⁵

Преформирање јединица обављено је у току 5. јануара.²⁶ Организациона формација имала је овакав изглед:

I дивизија: командант мајор²⁷ Иван Ружић, замјеник мајор Радоман Рајлић;

— 1. пук: командант капетан Иван Јанитчић,

— 7. пук: командант капетан Владо Шћепановић;

V дивизија: командант Алекса—Леко Јалић, замјеник капетан Боро Ђаконовић;

— 4. пук: командант капетан Вељко Томовић,

— 15. пук: командант капетан Никола Ђуровић;

VIII дивизија: командант потпуковник Васо Вукчевић, замјеник мајор Милош Павићевић;

— 9. пук: командант мајор Вуксан Цимбаљевић,

— 12. пук: командант капетан Марко Вучинић.

За команданта Омладинског пука постављен је капетан Петар Ђуковић, за команданта Штапског батаљона поручник Бранко Булатовић, за команданта Одсјека за везу капетан Леко Шошкић, а за шефа Културно-пропагандне групе Бећир Томовић.

За своје помоћнике Ђуришић је одредио Блажа Гојнића, Божа Јоксимовића и Душана Арсовића, за ађутанта Машана Адића, а за благајника штаба Команде Црне Горе, Боке и Старог Раса Душана Вујадиновића.²⁸

У саставу Команде Црне Горе, Боке и Старог Раса налазио се и Милешевски корпус, под командом Вука Калајитовића, који није преформисан, него је остао као самостална јединица.²⁹ Јачина Ђуришићевих снага износила је 8.700 људи, односно по јединицама: I дивизија 2.000, V дивизија 2.400, VIII дивизија 2.200, Штапски батаљон 600, Омладински пук 300, Одсјек за везу, Ђуришићева лична пратња, интендантура и обезбјеђење коморе — 800 и Милешевски корпус 400 четника.³⁰

²⁵ Исто.

²⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1507, Дневник рада у покрету.

²⁷ Чинове наводим према четничким унапређењима.

²⁸ П. Цемовић, н. дј., 53—54.

²⁹ Исто.

³⁰ Исто; АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1671, Извјештај мајора Миодрага Анђелковића Д. Михаиловићу од 9. фебруара 1945.

Након преформирања, Ђуришићеве снаге су 9. јануара 1945. год. из Рудог отпочеле покрет правцем: Вишеград — пл. Девстак — Олсво — Кладањ — пл. Коњух — Маглај — пл. Озрен — Требава. На појединим етапама пута нападале су их поједине локалне партизанске јединице, наносећи им понекад и озбиљне губитке, а повремено су страдале од хладноће, глади и разних болести, у првом реду од тифуса, који је достигао размјере епидемије.³¹ Цијени се да број рањених и оболелих од тифуса и других болести достигао и до 5.000 особа, од којих је знатан број погинуо на путу.³²

Послије тридесетпетодневног марша, Ђуришићеве јединице стигле су средином фебруара у Требаву, али крајње исцрпљене, на ивици физичке моћи, тако да су биле неспособне за даљи покрет, готово за било какву озбиљнију акцију.³³

Одвајање Павла Ђуришића од Драже Михаиловића

Пошто је смјестио своје јединице, Ђуришић је намјеравао да посјети Дражу Михаиловића, да му поднесе извјештај и да се обавијести о најновијој ситуацији. Међутим, преко Рачића и другим каналима обавијештен о конференцији у Заборку (од 28. децембра до 1. јануара), Михаиловић га је предухитрио својом посјетом. У његовој пратњи налазили су се генерал Дамјановић и тјелесна гарда од двадесетак људи. У дужем разговору, Михаиловић је упознао Ђуришића с неуспјелим покушајем да се неколико десетина хиљада четника стави под команду генерала Вилсона (због чега су снаге и концентрисане на сектору Горажде — Фоча — Калиновик), и образложио му зашто није прихватио његову идеју о стварању „националног“ фронта у Црној Гори и сјеверној Албанији (недовољно простора за маневрисање). Михаиловић је затим упознао Ђуришића са намјерама четничке Врховне команде да четничке снаге из Требаве врати „у герилу“, сваког на овој терен, „па када Руси напусте нашу земљу у нови устанак“.³⁴ Ђуришић је био енергично против тога повратка, истичући да он не може у Требави оставити толики број рањеника, болесника и избјеглица. Умјесто повратка у Србију, односно у Црну Гору, он је предложио покрет свих снага у западне крајеве земље, мислећи при том на Словенију, па да се тамо створи јединствени „национални“ фронт против снага Нове Југославије. Да би га умирио, Михаиловић је рекао Ђуришићу да је то само предлог за студирање и да се разматра и питање повлачења за Словенију, обавијестивши га да су му то путем радио-станица предлагали Љотић, Ђујић и Јевђевић. Међутим, Михаиловић је изнио мишљење да повлачење у Словенију може довести до потпуног избацивања из земље, истакавши да он лично мисли, као и

³¹ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—4138, Извјештај Блажа Гојнића Д. Михаиловићу од 5. фебруара 1945; П. Цемовић, н. дј., Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 55—58; Н. Поповић, н. дј., Исто бр. 16, 1965, 10—12.

³² П. Цемовић, н. дј., 69; Н. Поповић, н. дј., 1965, 15.

³³ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—4138, Извјештај Блажа Гојнића Д. Михаиловићу од 5. фебруара 1945.

³⁴ П. Цемовић, *Од Подгорице до Градишке*, Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 59—60.

већина четничких команданата из Србије, да је повратак у Србију боље рјешење. При том је Михаиловић изнудио своје увјерење да ће у најскорије вријеме неминовно доћи до сукоба између западних савезника и Совјетског Савеза, па четници у том тренутку треба да буду у земљи, у пуној борбеној готовости.³⁵ На крају састанка Михаиловић је предложио Ђуришићу да о тим проблемима продискутује са својим командантима и члановима Националног комитета за Црну Гору, обећавши да ће он у најскорије вријеме заказати конференцију истакнутијих команданата, на којој ће се донијети коначна одлука о даљем дјеловању.³⁶

Послије састанка са Дражом Михаиловићем, Ђуришић је позвао З. Остојића, Л. Балетића, П. Новаковића, своје помоћнике, команданте дивизија и пукова и упознао их са планом четничке Врховне команде о расформирању јединица, формирању герилских група и повратку на своје терене. Остојић, Лалатовић, Новаковић и четнички команданти из Црне Горе подржали су Ђуришићев став да се утиче на Дражу Михаиловића да такву идеју одбаца и да се приволи на покрет према Словенији. Закључено је да се на Михаиловића утиче и преко четничких команданата из Србије и да се покуша успоставити радио-веза са Јевђевићем, Љотићем и Ђујићем, како би и преко њих утицали на Михаиловића.³⁷

У духу ових закључака, Ђуришић је 21. фебруара организовао конференцију својих команданата и једног броја виших официра, на којој су званично формулисани закључци у вези с намјерама Драже Михаиловића. У закључцима конференције црногорских четничких команданата је истакнуто: свако даље продужавање борби у Босни у датим околностима води уништењу црногорских четничких снага; црногорске четничке јединице, услед дутих маршева, физичке изнемоглости, великих губитака и слабе материјалне опреме нијесу у стању да наставе успјешно борбу; четничке трупе са територије Црне Горе, Боке и Санџака имају велики број избјеглица, и за њихову заштиту мора се издвајати велики број јединица; четничке јединице неопходно је сачувати од уништења док наступе повољнији моменти за „апресивније“ продужење борби; док не наступи повољни моменат, избјеглице, болесне и изнемогле четнике треба издвојити од јединица, а јединице реорганизовати и преформирати и оклонити их на подесном мјесту, а затим извршити прикупљање и обједињавање свих четничких јединица и на челу са Врховном командом у „даном моменту“ предузети већу акцију којом би политичку јавност у иностранству заинтересовали и натјерали да приступи рјешењу „нашег унутрашњег питања“; за одмор и припрему четничких јединица најподеснији је западни дио Југославије; најзад, потребно је одмах са овим четничким јединицама прећи на лијеву обалу ријеке Босне и највећом брзином упутити се према западу, како би се имало што више времена за одмор и припреме.³⁸

³⁵ Исто.

³⁶ Исто, 62.

³⁷ Исто, 62.

³⁸ АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1139, Представка Павла Ђуришића Дражи Михаиловићу пов. бр. 39 од 21. фебруара 1945.

Пошто их је Национални комитет за Црну Гору одобрио, Павле Ђуришић је ове закључке у виду одлуке доставио истог дана (21. фебруара) Дражи Михаиловићу, с молбом да се неодложно приступи њиховом извршењу. Одлука је достављена и четничким командантима из Србије и других крајева.³⁹ Дража Михаиловић није одговорио на одлуку четничких команданата из Црне Горе, али је команданте четничких корпуса и пруга корпуса из Србије обавијестио да се Врховна команда и Централни национални комитет не само не слажу са одлуком Ђуришићевих команданата него је и не одобравају и осуђују као израз крајње малодушности.⁴⁰ Ђуришићеву конференцију Михаиловић је назвао самозваном, а њену одлуку конфузном збрком „свих могућих преувеличавања и предавања на милост и немилост Немцима“.⁴¹

Штаб четничке Команде за Црну Гору, Боку и Санџак је одмах приступио припремама за пребацивање својих снага у правцу Словеније.

Још раније, тј. непосредно после првог састанка с Павлом Ђуришићем, Дража Михаиловић је одлучио да се због лоших смјештајних услова дио црногорских јединица и избјеглица са десне обале Босне пребаци на лијеву обалу ријеке, гдје су већ били пребачени Колубарски корпус и Централна болница Врховне команде. У вези с овом одлуком, Ђуришић је на лијеву обалу Босне одмах пребацио I дивизију, санџачке јединице, Омладински пук и избјеглице, а ускоро затим и VII дивизију, док су на десној обали за извјесно вријеме остали — V дивизија, Штапски батаљон, Национални комитет и болница са тифусарима.⁴² Ускоро затим он је дио својих снага почео да пребације даље, западно од пута Добој — Дервента, објашњавајући Дражи Михаиловићу да то чини наводно због слабих смјештајних услова непосредно уз лијеву обалу Босне.⁴³ То је, међутим, био почетак покрета Ђуришићевих снага у правцу Словеније.⁴⁴

Пошто за недјељу дана није стигао одговор на одлуку црногорских четничких команданата од 21. фебруара, Ђуришић је 1. марта организовао нову, ширу конференцију, којој су присуствовали чланови Националног комитета, више војне старјешине и остали четнички интелектуалци. Разматрајући политичку и војну ситуацију, учесници конференције су поновили ове констатације и закључке изражене у одлуци од 21. фебруара, додајући да четничка Врховна команда није ништа конкретно урадила за остварење предлога команданта јединица Црне Горе, Боке и Санџака од 21. фебруара 1945. године, у коме је изложен „једини пут и начин да се спречи уништење наше војске и

³⁹ Исто.

⁴⁰ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—164/2, Депеша Д. Михаиловића О. бр. 252 Комарчевићу и др. од фебруара 1945.

⁴¹ Исто.

⁴² АВИИ, ЧА, ЦГ—В—1140, Извјештај П. Ђуришића Д. Михаиловићу од 21. фебруара 1945; Исто, ЦГ—В—1840/2, Писмо П. Ђуришића З. Остојићу од 23. фебруара 1945.

⁴³ Исто, ЦГ—В—1140, Извјештај П. Ђуришића Д. Михаиловићу од 21. фебруара 1945.

⁴⁴ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 407 (Депеша П. Ђуришића М. Недићу од 21. фебруара 1945).

избеглог народа, што им на овом терену несумњиво претстоји, са којим актом пленум се у потпуности слаже".⁴⁵ Овај скуп црногорских четника поново је формулисао своје закључке у облику одлуке, који су достављени Дражи Михаиловићу и Централном националном комитету. У новој одлуци од Михаиловића се ултимативно захтијева да хитно обезбједи пребацивање, смјештај и исхрану свих избјеглица, изнемоглих, обољелих и рањених црногорских четника нетдје на сигурном подручју западног дијела Југославије, а затим да се на том подручју најхитније нареди концентрација свих снага Југословенске војске у отаџбини, како би се могле одморити, реорганизовати и оспособити за даљу борбу у повољнијем моменту. У противном, ако Врховна команда не прихвати овај захтјев, учесници конференције су овластили Павла Ђуришића да војску и избјеглице смјести на најпогоднијем терену, одакле ће највише користити „општој ствари“.⁴⁶

Расположење са конференције пренијело се и на све црногорске четнике. Почела је отворена критика Драже Михаиловића и Команде четника Србије, у првом реду зато што нијесу дошли у Црну Гору. Такође се истицало да су се црногорски четници преко Албаније лако могли повући у Речку, али их је у томе Дража омео својим позивом да дођу у Босну.⁴⁷

Дража Михаиловић није више могао игнорисати захтјеве и репозања црногорских четника, па је 3. марта послао Ђуришићу одговор на одлуке конференције. У одговору је истакао да се он не сматра обавезним према одлукама сједница четничких војних старјешина или политичких тијела која је формирало четничко руководство. Он је изразио и неслагање с тим да Ђуришић командује својим трупама на тај начин што ће се подвргнути одлукама донесеним „на сједницама виших војних старјешина“.⁴⁸ Михаиловић је одлучно одбио приговор конференције црногорског четничког вођства да Врховна команда није ништа радила у погледу избјеглица, болесника и рањеника, а онај ултимативни захтјев оквалификовао је као „чист диктат“ Врховној команди и одбацио је тај документ. У вези са захтјевом за повлачење четничких јединица у Словенију Михаиловић је одговорио да би одлазак тамо за четнике био политички катастрофалан, јер би то у датом тренутку значило „служење окупатору“. Ако би ишао у Словенију, истакао је Михаиловић, онда би то чинио „илегално“, јдје би се борио против „комуниста и других непријатеља нашега народа“. Што се тиче овлашћења које је четнички Национални комитет за Црну Гору, Боку и Санџак дао Ђуришићу да са својим јединицама иде на терен одакле може највише користити „општој ствари“, Михаиловић је одговорио да он тај „диктат не прима за себе, а потпуковнику Павлу Ђуришићу стоји на вољу како ће он у овом случају поступити, јер га у томе не могу спрјечити нити хоћу. Једино што тражим

⁴⁵ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—130, Одлука Централног комитета за Црну Гору, Боку и Санџак и старјешина војске од 1. марта 1945.

⁴⁶ Исто. — Одлуку је у име Националног комитета потписао његов председник Миљан Радоњић, а у име војних команданата Павле Ђуришић.

⁴⁷ АВИИ, ЧА, ВК—В—486, Обавјештење Д. Михаиловића П. Ђуришићу О. бр. 269 од 2. марта 1945.

⁴⁸ Исто, ВК—В—487, Одговор Д. Михаиловића П. Ђуришићу пов. бр. 273 од 3. марта 1945.

то је, да ако већ хоћете да одете по овој вољи, онда да ми се да времену да привучем трупе да Ваш досадањи фронт преузмем". Михаиловић је, даље, истакао да је неопходно да Ђуришић дође к њему, јер убудуће неће примити никакве одлуке које би биле донесене на окуповима виших четничких старјешина, јер их сматра као „потпуно противне војним правилима“.⁴⁹ Дража Михаиловић је нашао за потребно да одговори и на изјаве црногорских четника у вези с његовим позивом да дођу у Босну, па каже: „Међутим Ви најбоље знате како је ствар текла“.⁵⁰ По доласку црногорских четника у Босну разјашњено је, наиме да Дража Михаиловић није упутио позив Ђуришићу да дође к њему, већ да је то, без његовог знања, учинио командант четничких снага за Србију генерал Мирослав Трифуновић — Дроња.⁵¹

Односи између четничког вођства из Црне Горе и Драже Михаиловића постали су крајње затегнути, мада су међусобни контакти и даље одржавани. Поједини чланови Националног комитета, као Милан Радоњић, Саво Вулећ и други, били су у неколико наврата код Драже Михаиловића, како би га убједили у оправданост својих захтјева. Чак је и он долазио у Ђуришићев штаб, где се последице дуже времена сусрео и са Захаријем Остојићем, који се такође залагао за повлачење у Словенију. Међутим, све то није дало никакве резултате.⁵²

Ноћу 8. марта одржана је конференција војних и политичких руководилаца равногорског покрета, којој је присуствовао и Павле Ђуришић. На конференцији су дошла до изражаја два дијаметрално супротна гледишта. Ђуришићев став за повлачење у Словенију и оvdје су подржали Лука Балетић и Мирко Лалатовић, а придружили су им се генерал Дамјановић и Драгослав Рачић. Мирослав Трифуновић је био један од најватренијих поборника идеје о повратку у Србију. Он је, с обзиром на подијељеност мишљења, предлагао да се четничке снаге подијеле на два дијела и да се истовремено приступи извођењу оба плана, али се Д. Михаиловић успротивио томе. Ни ова конференција није донјела коначан резултат. Закључено је само да се све четничке снаге што прије пребаце на лијеву обалу Босне.⁵³

Истог дана Д. Михаиловић је наредио Ђуришићу да са својим јединицама изврши смјену трупа Команде Србије, у циљу њиховог преформирања и краћег предаха, а 9. марта је Команди Црне Горе достављена наредба за прелаз преко ријеке Босне.⁵⁴ Команди Србије наредба за пребацивање на лијеву обалу Босне издата је 12. марта.⁵⁵

⁴⁹ Исто.

⁵⁰ АВИИ, ЧА, ВК—В—486, Обавјештење Д. Михаиловића П. Ђуришићу О. бр. 269 од 2. марта 1945. — У наведеном писму Драже Михаиловића првобитно је било написано па прецртано: „Међутим то је скроз нетачно, јер Вас ја нисам позивао и било би напротив...“ Незавршена мисао је очито требало да гласи да би било боље да нијесу ни долазили.

⁵¹ РСУП—Т, Изјава Благоте Вошковића (нерегистровано); Бор. М. Карапанић, *Грађански рат у Србији*, 406.

⁵² П. Цемовић, н. дј., 63—64.

⁵³ Исто, 66—67.

⁵⁴ АВИИ, ЧА, ВК—В—500, Наредба Д. Михаиловића О. бр. 282, од 8. марта 1945; П. Цемовић, н. дј., 67.

⁵⁵ АВИИ, ЧА, ВК—В—508, Наредба Д. Михаиловића О. бр. 296.

Пребацивање избјеглица и преосталих црногорских јединица извршено је у току 10. и 11. марта, а у току 12. и 13. марта пребациле су се и српске снаге. Пребацивањем коморе, позадинских јединица и болесника из српских јединица руководио је Ђуришић. Он је избјеглице, Национални комитет, Културну групу, као и комору и болеснике и црногорских и српских јединица пребацио у рејон Вучјака.⁵⁶ У току 14. марта на лијеву обалу Босне пребачене су српске јединице.⁵⁷

Од оног дана када је избио његов спор с Дражом Михаиловићем, Ђуришић је предузео мјере да путем радија успостави контакт с Недићем и Љотићем. Већ 21. фебруара, дакле истог дана када је одлука црногорских четничких команданата упућена Дражи Михаиловићу, он је Милану Недићу упутио депешу, у којој је изразио спремност да са око 15.000 четника из Црне Горе, Босне, Херцеговине и Србије и око 1.500 избјеглица дође у Словенију и да се стави под његову команду. Ђуришић је том приликом обавијестио Недића да је са својим снагама отпочео покрет у правцу Босанског Брода, тражећи од њега одговор да ли му може обезбиједити пребацивање возом.⁵⁸ Чим је Српски добровољачки корпус ухватио ову Ђуришићеву депешу, она је одмах достављена Недићу и Нојбахеру, а Љотић и Ђујић заложили су се код Нојбахера и надлежних њемачких команданата да се Ђуришићу што прије омогући долазак у Словенију. Ратко Парезанин је 25. фебруара потврдио пријем депеше Ђуришићу, а 28. фебруара Љотић га је обавијестио да је поручио Дражи Михаиловићу да ће се „главна политичка и војничка битка против Тита водити овде“. „Стога је“, наставља даље Љотић, „овде потребна српска националистичка концентрација, а ту је место и њему, у жаришту битке, јер се оданде где се налази на исход не може утицати“.⁵⁹ Љотић је затим Ђуришића обавијестио да ће ствар са транспортом његових снага ићи тешко, па му је сугерирао да окрене пјешке према Бихаћу, гдје би га „добровољци“ прихватили.⁶⁰ Пошто је успостављена веза, Ђуришић је 2. марта послао Љотићу нову депешу, којом га је упознао са својим гледиштем и размислима о намерама са четничком Врховном командом. Ђуришићево гледиште је било слично Љотићевом (да се све контрареволуционарне снаге окупе у Словенији и да се од њих формира једна армија ради продужења борби против нове Југославије). Ђуришић је молио Љотића да предузме све мјере у вези с пребацивањем његових јединица у Словенију, посебно се интересујући о начину на који би се његове снаге пребациле од Бихаћа даље.⁶¹

Добивши нову депешу од Ђуришића, Љотић се почетком марта лично састао са Нојбахером и поново ургирао да се Ђуришићу омогући долазак у Словенију. Пошто се овај с тим сложио, Љотић и Ђујић су Ђуришића одмах обавијестили да је за његове избјеглице, болеснике и рањенике обезбијеђен смјештај у Словенији, а за до-

⁵⁶ Исто, ЦГ—В—1150, Извјештај П. Ђуришића Д. Михаиловићу од 12. марта 1945; Исто, ЦГ—В—1151, Извјештај П. Ђуришића Д. Михаиловићу од 13. марта 1945; П. Цемовић, н. дј., 67—68.

⁵⁷ П. Цемовић, н. дј., 68.

⁵⁸ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 407.

⁵⁹ Исто, 408.

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто, 408—409.

лазак осталих јединица долази у обзир само пут пјешке, и то правцем: Дервента — Бихаћ — Личко Петрово Село — Плитвице — Бриње — Криви пут — Нови Бакар — Сушак. Љотић и Ђујић су обавијестили Ђуришића да им није позната ситуација на путу Дервента — Бихаћ, а за пут од Бихаћа и даље истакли су да је врло лак и да ће га на тој линији у детаље извјестити и по потреби и у суорет доћи. „Чим јавиш да си сагласан са планом“, поручили су Љотић и Ђујић, доћи ће група немачких официра и војника који ће регулисати твоје снабдевање (са) успутним властима“.⁶²

Одмах после ове депеше, проф Чернин, ађутант немачког војног заповједника у Трсту Глобочника, пошао је у Босну са задатком да се састане са Ђуришићем и да се с њим договори о свим детаљима пута. Чернин је стигао у Дервенту 14. марта и ступио у контакт са четничком Врховном командом, гдје је тражио везу с Ђуришићем. Међутим, у Врховној команди су му саопштили да је Ђуришић одустао од пута у Словенију и да је са својим снагама у покрету према Црној Гори.⁶³ Чернин се необављена посла вратио, и о неуспјеху своје мисије обавијестио свог претпостављеног команданта, а ускоро затим и Момчила Ђујића.

Независно од мисије грофа Чернина, Љотић је послао у Босну свог специјалног емисара Бошка Н. Костића, који је добио задатак да утиче на Дражу Михаиловића да са цјелокупним својим људством дође у Словенију, као и да се повеже са Ђуришићем и да га упозна о току разговора са Нојбахером (у вези са Ђуришићевим пребацивањем у Словенију). Преко четничке Врховне команде, Костић се састао са Павлом Ђуришићем и савјетовао му да поново покуша да убиједи Дражу Михаиловића да би и он са свим снагама кренуо. Драгослав Рачић и Никола Калабић, који су присуствовали разговору између П. Ђуришића и Костића, такође су савјетовали Ђуришићу да пођу скупа код Д. Михаиловића и да га заједнички наговоре да они пођу у Словенију. Ђуришић је, међутим, одбио, сматрајући да је то узалудно.⁶⁴ Костић је такође савјетовао Ђуришићу да не креће на пут док не стигне одобрење од Нојбахера, пошто је било у изгледу да оно стигне. Ђуришић је на то одговорио да не може више чекати, јер његове снаге сатира тифус а у борбама с партизанима стално трпи губитке, па је одлучио да крене са својим људством, нагласивши да са „неким људима“ већ има споразум и одобрење за покрет.⁶⁵

Послије разговора с Михаиловићем и Ђуришићем, Костић се вратио у Словенију, а Ђуришић је предузео покрет. Ђуришићу су се прикључили Драгиша Васић, који се још раније разишао са Дражом Михаиловићем, затим Захарије Остојић, Лука Балетић, Павле Новаковић и један број официра из Врховне команде на челу с Миљаном Јанкевићем. Непосредно уочи поласка Ђуришићу су се прикључили и дјелови Млавског корпуса на челу са командантом капетаном Јагошем Живковићем (начелник штаба овог корпуса био је капетан Марко Вуковић, један од блиских Ђуришићевих сарадника 1942. го-

⁶² Исто.

⁶³ Исто, 410.

⁶⁴ Исто, 412.

⁶⁵ Исто, 411; Бошко Н. Костић, *За историју наших дана*, Лил 1949, 231.

дине), дјелови Косовског корпуса на челу с командантом мајором Блажом Брајовићем и командант Рудничког корпуса капетан Драгомир Тоталовић — Гага са неколико својих пратилаца.⁶⁶

Прилажење дјелова српских четника Павлу Ђуришићу био је разлог више да Дража Михаиловић организује атентат на Ђуришића (који није успио).⁶⁷

Коначно, 18. марта Ђуришићеве снаге из рејона Вучјака извршиле су покрет у правцу ријеке Укрине (између Дервенте и Босанског Брода) и планине Мотајице.⁶⁸

На путу према Укрини Ђуришићевим снагама се прикључио Петар Баховић са Романијским корпусом и херцеговачким четницима. Још у првој половини октобра 1944. године главнина херцеговачких четника (Требињски и Невесињски корпус) под командом Данила Салатића и Милорад Поповић повукла се у састав Лукачевићових снага у правцу Фоче. Послије заробљавања Лукачевића и повлачења српских четника из рејона Калиновика, Фоче и Горажда у Посавину, снаге Требињског и Невесињског корпуса повукле су се на Јахорину, гдје се налазио некадашњи командант херцеговачких четника Петар Баховић са Романијским корпусом.⁶⁹ Послије повлачења Требињског и Невесињског корпуса остале су мање четничке снаге које су извјесно вријеме дјеловале у мањим прупама. Међутим, без ослонаца и тако изоловане, ове групе нијесу могле опстати, па су се почетком 1945. године објединиле у једну јединицу од око 300 људи, а средином фебруара су са дјеловима Мостарске четничке бригаде извршиле покрет у правцу Јахорине, гдје су се прикључиле осталим снагама које су се ставиле под команду Петра Баховића.⁷⁰

Послије састанка у Загребу (29. децембра до 1. јануара 1945) Петар Баховић је био у сталној радио-вези са Павлом Ђуришићем. Након прикупљања и реорганизације херцеговачких четника, он је тражио одобрење од Драже Михаиловића да се са својим јединицама прикључи осталим четничким снагама у рејону Требавца. Михаиловић је то одбио, па је наредио Баховићу да јединице преформира у мање герилске групе и да их врати на њихов терен. По договору са Ђуришићем, Баховић је упорно вршио притисак на Михаиловића да повуче такво наређење и да одобри покрет у Посавину. Након шест депеша, у којима се увијек понављало ово наређење о повратку на терен, Баховић је на крају Дражи Михаиловићу упутио депешу у којој је истакао да његово људство захтијева да се крене тамо и да ће оно кренути без обзира на Михаиловићова наређења, па сматра да је боље да се тај покрет одобри.⁷¹ Након тога Михаиловићу није преостало ништа друго осим да то уради. Херцеговачки и Романијски корпус с Петром Баховићем на челу извршили су одмах покрет и преко Романије, Звијезде, Криваје и Мајевце 18. марта стигли на Вучјак.⁷²

⁶⁶ П. Цемовић, *Од Подгорице до Градишке*, Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 68—70.

⁶⁷ П. Цемовић, н. дј., 66.

⁶⁸ Исто, 70—71; Н. Поповић, *Босанска Голгота*, Гласник СИКД „Његош“, 16, 1965, 16.

⁶⁹ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића (нерегистровано).

⁷⁰ Исто.

⁷¹ Исто.

⁷² Исто.

Још прије доласка на Вучјак Баћовић је наговорио своје људство да преко својих командира изрази жељу да се прикључи Павлу Ђуришићу. Истога дана када су Баћовићеве јединице стигле на Вучјак, Дража Михаиловић им је одржао говор, објаснивши ситуацију у којој се нашао четнички покрет и позвавши их да одустану од прикључивања Ђуришићевим јединицама и да у духу замисли Врховне команде остану неко вријеме у Босни, а касније да се пребаци на своје терене. Но, пошто није успио да их на то приволи, Михаиловић им је, немајући другог избора, одобрио одлазак са Ђуришићем.⁷³

Баћовићеве јединице су одмах наставиле покрет и 22. марта, у селу Жеравцу, прикључиле се Ђуришићу.⁷⁴ По доласку Баћовића, Захарије Остојић је послао курире командантима четничких снага у централној Босни, Вранешевићу и Тешановићу, и заказао им састанак у селу Вазбоју, на Лијевче-пољу, за 2-3. април.⁷⁵

С обзиром на то да су се у Словенији већ налазиле извјесне четничке снаге (Ђујић и Јевђевић), а пошто су у том правцу кренули црногорски и херцеговачки, као и дио босанских и српских четника, да би задржао власт над свим тим снагама, Дража Михаиловић је одлучио да формира Истакнути део Врховне команде и да га пошаље у Словенију. У Истакнути део ВК наименовани су генерал Миодраг Дамјановић, пуковник Љуба Јовановић—Патак и потпуковник Синиша Оцекољић — Пазарац; они су већ крајем марта пошли на пут.⁷⁶

Споразум Павла Ђуришића и Секуле Дрљевића

У прољеће 1944. године, ускоро после тешког бомбардовања Београда и Земуна, Секула Дрљевић се из Земуна преселио у Загреб, односно у Подсусед, гдје је остао до пред крај рата. По доласку у Загреб, Дрљевић је успоставио блиски контакт са вођством НДХ и почео се активније укључивати у разне политичке комбинације. Он је почетком љета преко Савића Марковића — Штедимлије, односно преко његове везе у Дубровнику, успоставио контакт са својим политичким пријатељима у Црној Гори.⁷⁷ Дрљевић је желио да искористи ову околност да се припадницима Црногорске федералистичке странке наметне за вођу, тражећи од њих да му потпишу овлашћење да у име странке може давати званичне изјаве и водити политичке преговоре „у сваком погледу“, с тим што ће остали чланови вођства ЦФС безуслов-но прихватати све закључке до којих дође у току тих његових преговора. Почетком јула 1944. године он је члановима вођства Црногорске федералистичке странке на Цетињу послао нацрт такве изјаве, односно званичног саопштења које би они, после потписивања, доставили

⁷³ Исто.

⁷⁴ Исто.

⁷⁵ П. Цемовић, н. дј., 71.

⁷⁶ Исто.

⁷⁷ АВИИ, к. 757, бр. рег. 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945.

њемачкој команди на Цетињу.⁷⁸ У том саопштењу се од чланова вођства ЦФС тражи да повуку своје представнике из Народне управе, да прекину сарадњу са четницима и да замоле Њемце да наставе преговоре са Секулом Дрљевићем ради успостављања независне црногорске државе. У саопштењу се, поред осталог, каже: „Остајући лојални према Великом Њемачком Рајху и његовим снагама у Црној Гори представници Црногорске странке, која заступа и тумачи мишљење свих црногорских сељака, изјављује да су спремни организовати и покрећути народ у сваку борбу против заједничког непријатеља у колико ће тој борби, међу осталим бити циљ, успостава црногорске државне самосталности, у ком би случају била искључена сарадња са велико-српским агентима и четницима, чијој је борби циљ припајање Црне Горе Србији против чега смо се ми борили од 1918. и против чега ћемо се свим средствима борити и у будуће“.⁷⁹

Иако о томе нема сачуваних података, са доста вјероватноће се може сматрати да чланови вођства ЦФС нијесу прихватили ову Дрљевићеву комбинацију, јер је она била дијаметрално супротна ставу Привременог вођства ЦФС који је формулисан у његовом прогласу од 25. децембра 1943. године.⁸⁰

И поред тога што је у Црној Гори имао врло мало својих присталица, с којима још од јесени 1941. године није одржавао никакву везу, Дрљевић је по доласку у Загреб развио активност на успостављању независне црногорске државе. Он је у томе добио подршку владе тзв. Независне Државе Хрватске, која је у Дрљевићевој акцији видјела могућност да се Недићевској Србији спријечи да изађе на море и да та земља у оквиру Хитлерове „нове“ Европе буде сведена на степен безначајно мале државе. Пошто је дошао у додир са неким њемачким и усташким личностима у Загребу, које су биле заинтересоване за његову акцију, Дрљевић је у јулу 1944. године одлучио да образује привремену владу под називом Црногорско државно вијеће. Проглашење је извршено у Дрљевићевом стану у Подсуседу, на састанку најближих Дрљевићевих сарадника, којих је укупно било седам. На том састанку Дрљевић је за себе задржао положај председника, а све остале прогласио је за чланове вијећа. О проглашењу своје владе Дрљевић је 20. јула посебним нотама обавијестио владу НДХ, њемачко посланство и друге мисије акредитоване у Загребу. Тим путем је саопштено да ће Црногорско државно вијеће (ЦДВ) из Загреба руководити борбом црногорског народа за успостављање независне црногорске државе „све док му не буде могућ повратак у слободну отаџбину“.⁸¹

Неколико дана касније, Дрљевић је преко радио-станице „Глас Хрватске“ одржао говор, наводно намијењен Црногорцима у Америци, у коме се саопштава да је у Загребу формирано ЦДВ под чијим ће

⁷⁸ Исто, ЧА, ЦГ—Х—194, Саопштење њемачкој команди на Цетињу о становишту Црногорске странке, од 2. јула 1944 (препис Државне комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и његових помагача).

⁷⁹ Исто.

⁸⁰ Црногорски вјесник бр. 18, од 29. децембра 1943, 2.

⁸¹ АВИИ, нерегистровано, Виши вођа СС и полиције у Србији, Сањаку и Црној Гори — Иц Муге/Сс 336/4, пов. бр. 1236/44 од 1. септембра 1944. РСУП—Т, Записник о саслушању С. М. Штедимлије од 2. новембра 1955.

вођством црногорски народ продужити борбу под паролом: „Слобода Црне Горе или смрт!“ Дрљевићев говор је дјелимично објављен у *Усташком граничару*.⁸² Вијести о формирању ЦДВ објавиле су њемачка телеграфска агенција и швајцарске новине *Zürcher Zeitung* и *Baseller Nachrichten*.

Дрљевић је рачунао да ће за своју акцију придобити у првом реду црногорске грађане у Хрватској, којих је могло бити, како се рачунало, око 2.000. Међутим, и поред вишеструке помоћи и подршке усташких власти, Дрљевићево ЦДВ није имало нити фактичке власти нити утицаја — како на црногорске грађане у Хрватској тако ни на малобројне сепаратисте у Црној Гори. Црногорско државно вијеће није имало пропрама, осим што је његов предсједник Дрљевић у неколико прогласа или дневних заповијести, изнио неке основне политичке циљеве за које је требало да се залаже његова „влада“, односно „војска“. Ускоро по формирању овог тијела већина његових чланова напустила је Загреб и прекинула сарадњу са Дрљевићем. Крајем јесени 1944. године за члана ЦДВ наименован је Душан Кривокапић, који је до тада живио у Берлину, под још нерасвијетљеним околностима. Он је уједно постао и најповјерљивији Дрљевићев сарадник и говорио је као његов министар спољних послова. До Кривокапићевог доласка ту улогу је имао Савић Марковић — Штедимлија.⁸³

Њемачко посланство у Загребу, иако је са симпатијама пратило Дрљевићеву акцију, а нарочито посланик Каше (Kasche), одбило је да пружи директну помоћ Црногорском државном вијећу, па је Дрљевића упutio на Нојбахера, у чијој су надлежности била политичка питања која су се односила на Црну Гору. По сугестији Кашеа, Дрљевић је у новембру 1944. послао у Берлин Душана Кривокапића, као овог опуномоћеника, са задатком да од Министарства спољних послова тражи да њемачке власти помогну његову политичку акцију. Каше се и лично заложии код министра иностраних послова да се помогне Дрљевићева акција, па је предлагао да се црногорским „аутономистима“, који живе у Загребу, стави у изглед ослобођење Црне Горе од окупатора. Нојбахер је, међутим, био против свеукупне политичке дјелатности њемачког посланика у Загребу. У овом случају он се енергично успротивио Кашеовом мишљењу, истичући да федералисти у Црној Гори као политичка група представљају мањину, а осим тога знатан дио њих је у међувремену приступио народноослободилачком покрету. Нојбахер је много већу пажњу поклатио црногорским четницима, који су такође тијесно сарађивали с Њемцима и који су заједно с њима одступали из Црне Горе. Због тога је и сматрао да се формирању црногорске владе може приступити тек по приспизању четника из Црне Горе.⁸⁴

Упркос таквом ставу Нојбахера, Дрљевић није одустао од своје намјере, већ је почетком 1945. године послао овоје емисаре у Беч и

⁸² Усташки граничар бр. 24, од 12. августа 1944, 1.

⁸³ РСУП—Т, Записник о саслушању С. М. Штедимлије од 2. новембра 1955.

⁸⁴ Р. Пајовић, *Политичка акција Секуле Дрљевића и његова сарадња са усташким вођством и њемачким посланством у Загребу (1943—1945)*, Часопис за савремену повијест, Загреб, I, 1971, 79—80.

Берлин, са задатком да код надлежних њемачких функционера обезбиди потребну подршку.

Дрљевић је у Беч послао Савића Марковића — Штедимлију, члана Црногорског државног вијећа и једног од својих најближих сарадника, који је преко њемачке обавјештајне службе, односно њених утицајних официра Кунгела (Kungel), Шремса (Schrems), а посебно штурмбанфирера др Хетла (Höttl), требало је да утиче на Нојбахера да измени свој став према акцији црногорских сепаратиста. Штедимлија је Нојбахеру предао елаборат у којем је истакао да су Црногорци присилно мобилисани у четнике, па је тражио да се од таквих формирају јединице које би биле потчињене Дрљевићевој политичкој групи и које би у лојалној сарадњи с Њемцима учествовале у борби против нове Југославије.⁸⁵

У Берлин је отпутовао Дрљевићев „оцуномоћени представник“ и члан Црногорског државног вијећа Душан Кривокапић, са задатком да вођство Рајха приволи да призна ЦДВ и право Црне Горе на независност. Кривокапић је, 2. фебруара, Главном стану СС предао меморандум намијењен вођству Рајха. У меморандуму, чији је аутор неsumњиво Секула Дрљевић, износи се историјат црногорског питања и истиче жеља да Црна Гора као независна држава учествује у стварању „нове“ Европе под вођством Њемачког Рајха.⁸⁶

Није познато на какав су пријем наишли Штедимлија и Кривокапић. Но, без обзира на то какав су став према том питању заузели њемачки одговорни политички фактори, то није могло имати никаквог стварног ефекта. Највећи дио Југославије са главним градом био је већ ослобођен, а њемачке оружане снаге биле су у повлачењу и нијесу више могле подстицати, а још мање штитити сепаратистичке тенденције неких контрареволуционарних снага у Југославији.

Још крајем децембра 1944. године, када је по доласку у Рудо сазнао да од концентрације четничких снага у рејону Горажда, Фоче и Калиновика нема ништа, Ђуришић је одлучио да пошаље у Сарајево свога помоћника Душана Арсовића, да би се тамо повезао с Љубом Вуксановићем, који се повлачио са Њемцима, и да би преко њега испитао могућности заједничког повлачења, у случају потребе, с Њемцима. Арсовић се од осталих јединица одвојио у Вишegradу и продужио за Сарајево, гдје се повезао с Вуксановићем. Међутим, Вуксановић, који је био у непријатељским односима са Ђуришићем, одбио је да разговара с Арсовићем.⁸⁷ Арсовић је после тога успоставио везу с неким пријатељима Секуле Дрљевића, о чему је обавијестио Павла Ђуришића по доласку у његов штаб.⁸⁸

Пошто је дошао у конфликт с Дражом Михаиловићем, Ђуришић је одлучио да се наставе контакти са Секулом Дрљевићем, односно његовим представницима, и да се са њим поведу званични преговори у циљу пребацивања четника преко територије НДХ. До преговора је

⁸⁵ АВИА, Усташка архива, К. 153—Ц, ф. 7, док. 38, Извјештај Равнатељства за јавни ред и сигурност за март 1945.

⁸⁶ АВИА, ЧА, ЦГ—Х—485, Експозе Д. Кривокапића од 2. фебруара 1945 (препис Државне комисије за утврђивање ратних злочина).

⁸⁷ П. Цемовић, *Од Подгорице до Градишке*, Гласник СИКД 'Његош', 7, 1961, 65.

⁸⁸ Исто.

дошло у Добоју. Са Ђуришићеве стране у преговорима су учествовали Бећир Томовић, Ђукан Анђелић, Бранко Дрљевић и мајор Манојло Илић, шеф судског одјељења четничке Врховне команде, који је у међувремену пришао Ђуришићу.⁸⁹ Имена Дрљевићевих преговораца нијесу позната али, како изгледа, то су били Душан Кривокапић и Душан Стојановић.⁹⁰ Дрљевићеве преговарачи су истушили са захтјебом да се Дрљевић призна за политичког вођу Црногораца, да Ђуришићеве четници званично признају Црногорско државно вијеће и, најзад, да се Ђуришићеве снаге пребаце на лијеву обалу Саве (код Славонског Брода и да као Црногорска народна војска наставе марш у правцу Загреб.⁹¹ Ђуришићеве делегати су у начелу прихватили ове захтјеве, али нијесу могли да потпишу споразум, јер нијесу имали Ђуришићево пуномоћје.⁹² Пошто су та преговарачи упознали са током преговора и са Дрљевићевим захтјевима, Павле Ђуришић, који је био изав заокружен идејом о пребацивању својих снага у Словенију и није бирао средства да ту идеју оствари, одлучио је да прихвати све Дрљевићеве захтјеве и да са њим потпише споразум којим би се риктивно ставио под његову власт. Једини услов који је он поставио био је да Дрљевић одмах прими рањене и тешко обољеле четнике.⁹³

Снабљдивши се Ђуришићевим овлашћењем и пропусницом усташких власти у Добоју, четнички преговарачи су у другој половини марта поново пошли, овом приликом директно код Секуле Дрљевића у Загреб. Ову делегацију сачињавали су: Бећир Томовић, Душан Павловић и Бранко Дрљевић.⁹⁴ Са Дрљевићеве стране преговорима је присуствовао Душан Кривокапић. По споразуму, који је потписан 22. марта 1945, Ђуришићеве четничке снаге проглашене су за Црногорску народну војску под врховном командом Секуле Дрљевића, док је Ђуришић имао да буде њен оперативни командант. Ђуришић је такође признао Црногорско државно вијеће, док је Дрљевић преузео обавезу да код усташких власти среди што треба око преузимања рањених, болесних и изнемоглих Ђуришићевих четника.⁹⁵

Са потписаним споразумом, шеф делегације Бећир Томовић вратио се ка Ђуришићу, док су чланови делегације Душан Павловић и Бранко Дрљевић остали у Загребу, гдје су се Секули Дрљевићу ставили на располагање.⁹⁶ Б. Томовић је са текстом споразума донио и Дрљевићеву дневну заповијест Црногорској народној војсци, у којој се каже да је Павле Ђуришић преко својих опуномоћених изасланика дошао у везу са њим као председником Црногорског државног ви-

⁸⁹ Исто.

⁹⁰ Благота Бошковић у својој изјави (РСУП—Т, нерестровано) помиње Стојановића, док се Кривокапић помиње у свим материјалима који говоре о Дрљевићевим аранжманима са Ђуришићевим четницима.

⁹¹ П. Цемовић, н. дј., 65.

⁹² АВИИ, К. 757, бр. рег. 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945.

⁹³ П. Цемовић, н. дј., 65—66.

⁹⁴ АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945; СПУР—Т, изјава Благоте Бошковића (нерестровано). — Б. Бошковић као четвртог члана наводи потпуковника Павла Новаковића. Овај податак, међутим, нијесам успио да провјерим.

⁹⁵ АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945; П. Цемовић, н. дј., 65—66.

⁹⁶ АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945.

јећа и да су се споразумјели да се Ђуришићеве формације убудуће зову Црногорска народна војска. У заповијести се саопштавају и неки елементи споразума. Дрљевић је позвао припаднике Црногорске народне војске да се покоравају наредбама Павла Ђуришића, које ће он издавати у његово име и по његовим упутствима. У Дрљевићевој заповијести је истакнуто да је циљ борбе за коју се има залагати Црногорска народна војска — успостава самосталне црногорске државе.⁹⁷

Секула Дрљевић је у духу споразума предузео код усташких власти мјере за прихват и смјештај четничких рањеника и болесника, док су код Ђуришићевих јединица, које су према договору имале касније да се пребаце, аташирани усташки официри ради везе и снабдијевања.⁹⁸ Ђуришић је ускоро по закључењу споразума предао у Босанском Броду усташким властима и Дрљевићевим људима око 2.700 рањеника и тифусара, који су затим пребачени преко Саве и смјештајни у Старој Градишци. Са њима је поштом и нешто болничког особља и најближе родбине рањених и обољелих четника.⁹⁹

Чим је сазнао за аранжман Павла Ђуришића са Секулом Дрљевићем, Дража Михаиловић је 23. марта упутио распис свим четничким командантима са територије Србије, у коме их упозорава да је Ђуришић на тај начин извршио „формалну издају према народу, краљу и овој команди“.¹⁰⁰ У том се распису каже да су четничке трупе Црне Горе и Санџака успоставиле везу са усташима и да са њима желе да сарађују. Тај поступак Михаиловић је оквалификовао као „чисту издају“ за рачун црногорског сепаратисте Секуле Дрљевића и упозорио да ће црногорски четници ући у састав Павелићевих снага под командом Секуле Дрљевића, а да ће четничке јединице из Србије и Босне, које се налазе у саставу Ђуришићевих снага, бити разоружане. Михаиловић је позвао све своје команданте да прекину радио-везу са Ђуришићем, истичући да ће од команданата четничких јединица са територије Србије бити образован Равногорски суд који ће Ђуришића лишити чина и огласити за издајника. На крају, Михаиловић је истакао да ће обавијестити све савезничке команде да је Павле Ђуришић са својим јединицама прешао усташама и црногорским сепаратистима.¹⁰¹

Међутим, ни Павле Ђуришић ни Секула Дрљевић нијесу имали илузија у трајност и искреност споразума који су потписали.¹⁰² Основни мотив којим се Дрљевић руководио при ступању у контакт и пот-

⁹⁷ Исто, ЦА—Х—484, Дневна заповијед С. Дрљевића Црногорској народној војсци од 22. марта 1945. (препис Државне комисије за утврђивање ратних злочина).

⁹⁸ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића; АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945.

⁹⁹ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића; П. Цемовић, н. дј., 65—66; Василије Зечевић, Гласник СИДК „Његош“, бр. 8, 1961, 87—91, — Зечевић наводи да је том приликом Дрљевићу и усташким властима предато око 800 тифусара и рањеника.

¹⁰⁰ АВИИ, ЧА, ВК—В—520/1, Распис Д. Михаиловића О. бр. 309, од 23. марта 1945.

¹⁰¹ Исто.

¹⁰² Приликом потписивања споразума Дрљевић је Ђуришићевим представницима испричао басну о вуку и јагњету, чиме је направио алузију на превару (АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945).

писивању споразума са Ђуришићем било је разбијање четничке организације Драже Михаиловића. Његово настојање да од јединица Павла Ђуришића створи своју војску имало је за циљ да се код одређених фактора, у првом реду код Њемаца, створи утисак о његовој снази и оправданости његовог захтјева за сепаратну Црну Гору.¹⁰³ Павле Ђуришић, пак, имао је основни циљ да се ослободи рањеника и тифусара и да се без инцидента са усташким оружаним снагама преко територије НДХ што лакше пребаци у Словенију. Због тога није ни растурао Дрљевићов летак упућен Црногорској народној војсци.¹⁰⁴ Али ако је рачунао на пребацивање својих јединица жељезницом или другим превозним средствима до Словеније, послѣје оног расписа у коме га Дража Михаиловић оглашава за издајника — овакако је одустао од такве помисли.

Слом четника на Лијевчу-пољу

Михаиловићев распис од 23. марта изненадио је Павла Ђуришића, који се чак и уплашио од нежељених посљедица.¹⁰⁵ Чим је сазнао за распис, Ђуришић је својим јединицама, које су се наводно као војска Дрљевића четири дана одмарале у рејону Босанског Брода, наредио покрет десном обалом Саве у правцу Мотајице и Лијевча-поља. Тиме је практично прекршио споразум са Дрљевићем.¹⁰⁶

У току 31. марта и 1. априла све Ђуришићеве јединице и избјеглице прешле су Врбас код Орпца и стигле у село Разбој на Лијевчу пољу. У очекивању Врањешевих и Тешановићевих четника, Ђуришић је својим јединицама дао дводневни одмор. Трећег априла у Разбој су стигли курири од Врањешевића и Тешановића, који су Ђуришићу јављали да прикупљају овоје одреде и да ће за дан-два кренути за Лијевче поље.¹⁰⁷ На сугестију З. Остојића, Ђуришић је одлучио да се Врањешевих и Тешановић сачекају, чиме је несумњиво пропустио могућност да се благовремено пребаци на Козару.

Када је увидио да је Ђуришић са јединицама окренуо другим правцем, и тиме прекршио споразум, Дрљевић је о томе обавијестио усташко вођство, а ово је наредило усташким и домобранским јединицама из Бања Луке и Славоније да посједну друм Бања Лука — Босанска Градишка, спријече даљи продор четника и изврше напад на њих.¹⁰⁸ Поред тога, Секула Дрљевић је на Лијевче поље послао свога „министра“ Душана Кривокапића и некадашњег Ђуришићевог парламентарара Бранка Дрљевића, са задатком да приволе четнике да

¹⁰³ АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића.

¹⁰⁶ Један од блиских Ђуришићевих сарадника, бивши народни посланик Новица Поповић недвосмислено тврди: „Споразум са Секулом Павле је изиграо“ (Гласник СИКД „Његош“, 16, 1965, 17). Други пак Ђуришићев сарадник, такође свједок догађаја, Василије Зечевић истиче да је покретом јединица од Брода према Градишки, односно Лијевчу пољу, Ђуришић хтио да избјегне уговор са Дрљевићем (Гласник СИКД „Његош“, 8, 1971, 89).

¹⁰⁷ П. Цемовић, и. дј., 72.

¹⁰⁸ Исто, 73—74.

приђу Дрљевићу. По Кривокапићу је послата и Дрљевићева „Дневна заповијед“ од 22. марта и летак којим се четници обавјештавају да је Ђуришић прекршио споразум и угрожавају да ће сви они који не буду поштовали тај споразум бити уништени.¹⁰⁹

У зору 4. априла усташе и домобрани изненада су напали Ђуришићеве снаге. У првом борбеном контакту са усташима највише је страдала Гатачка бригада из састава Херцеговачког корпуса, која је била прва на удару. Усташе су упале и побиле њен штаб и пратњу, укупно 24 особе на челу с попом Радојићем Перишићем.¹¹⁰ Пошто су се прибрали, четници су успјели да одбаце усташе према друму (Бања Лука — Бос. Градишка). Ђуришић је дошао на идеју да преговара са усташима да му дозволе слободан пролаз у правцу Козаре, па је у том циљу послао на преговоре Луку Балетића, Павла Новаковића и Божа Јоксимића. Цеђутим, усташе нијесу пристали ни на какве преговоре.¹¹¹

Увиђајући да нема другог излаза, Ђуришић доноси одлуку да у току наредне ноћи 4/5. априла свим расположивим снагама нападне усташе који су запосјели друм Бања Лука — Бос. Градишка и домогне се Козаре. У том циљу он издаје оперативну заповијед, према којој су 1. дивизија и Романијски корпус добили задатак да нападну Тополу и да штите сјеверни бок од правца Бос. Градишке; Штапоки батаљон, Ђуришићева и Остојићева лична пратња да нападну Шибичев Хан; 5. дивизија и Херцеговачки корпус (са Невесињском и Гатачком бригадом) да нападну Александровац и да као претходница избију напријед, заузму врхове Козаре, сузбију евентуалну интервенцију партизана са те стране и обезбиједе прихват осталих јединица; уз то, Херцеговачки корпус имао је да штити лијево крило и бок главнине, док је 8. дивизија имала да остане као заштитница.¹¹² На дати знак, све четничке јединице ноћу 4/5. априла пошле су на јуриш. Међутим, усташе су уз помоћ артиљерије и тенкова одбиле четнички напад. Пета дивизија је постигла само мјестимичан успјех зауевши и Александровац, а Херцеговачки корпус је једини извршио постављени задатак: без већих губитака успио је да пређе друм и стигне на падине Козаре.¹¹³

У току 5. априла усташе су добиле појачање и извршиле противнапад. Дошло је до оштре борбе, у којој су четници претрпјели осјетне губитке али су усташки напад ипак одбили. У току дана један усташки авион је надлијетао четничке јединице и бацао Дрљевићеве летке, у којима је Ђуришић оптуживан да је прекршио споразум а црногорски четници позивани да приђу Дрљевићу да не би „лудо изгубили главе“.¹¹⁴

¹⁰⁹ АВИИ, к. 757, 1—1/2, Изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945; П. Цемовић, н. дј., 76; В. Зечевић, Гласник СИКД „Његош“, 8, 1961, 90.

¹¹⁰ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића.

¹¹¹ П. Цемовић, н. дј., 73—74.

¹¹² Исто, 74—75; РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића.

¹¹³ Исто.

¹¹⁴ П. Цемовић, *Од Подгорице до Градишке*, Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961, 76—77; Н. Поповић, *Босанска Голгота*, Исто, 16, 1965, 18.

У међувремену, на Лијевче поље стигли су Душан Кривокапић и Бранко Дрљевић. Они су успоставили контакт са неким четницима и позвали их да обуставе борбу и приђу Секули Дрљевићу, уз гаранције да ће уживати пуну слободу. На позив Бранка Дрљевића, командант 1. пука под командом капетана Ивана Јаничића пришао је Секули Дрљевићу. Овај пук је одмах пошао у Бос. Градишку, а сјутрадан је пребачен преко Саве и упућен у Окучане на одмор.¹¹⁵

Ђуришић је имао намјеру да са остатком јединица, у току наредне ноћи, 5/6. априла, поново покуша пробој кроз усташке положаје на друму Бања Лука — Бос. Градишка. Међутим, деморализација је била захватила све четничке јединице, тако да од пробоја није било ништа.¹¹⁶

У међувремену, штаб Херцеговачког корпуса, који се 5. априла нашао усамљен на падинама Козаре, послао је увече једну патролу у Лијевче поље да Бановићу и Ђуришићу поднесе извјештај и тражи упутство за даљи поступак. Патрола је успјела да се пребаци и из Ђуришићева штаба је дат знак (сигналним пиштољем) да Херцеговачки корпус настави рад у смислу оперативне заповијести од 4. априла. Пошто се у току ноћи (5/6. априла) на Лијевчу пољу чуло пушкарање, Херцеговачки корпус је извршио демонстративни напад у правцу Александровца, у циљу прихватања четничке главнине. Али како услед деморализације Ђуришићевих јединица те вечери није дошло до пробоја, Херцеговачки корпус се поново вратио на падине Козаре.¹¹⁷ Партизанске снаге, које су у међувремену стигле на Козару са циљем да спријече продор четника тим правцем, извршиле су 6. априла напад на овај корпус. Ускоро затим, усташка артиљерија са друма (Бања Лука — Бос. Градишка) отворила је на њега снажну ватру. Нашавши се у безизлазној ситуацији, Херцеговачки корпус је извршио јуриш у правцу села Карађорђево. Пробијајући се кроз партизанске, а затим кроз усташке положаје, Херцеговачки корпус је претрпио опромне губитке. Од двије бригаде (Невесинска и Гатачка) са око 800 четника свега око 220 људи успјело је да се пробије из обруча и прикључи четничкој главнини. Остало људство, на челу с командантом корпуса Милорадом Поповићем, остало је на бојишту.¹¹⁸

У току 6. априла у четничким јединицама на Лијевчу пољу наступило је расуло. Под утицајем пропаганде Секуле Дрљевића и његових емисара, многе су биле склоне да пођу примјером 1. пука и да приђу Дрљевићу. Видећи безизлазну ситуацију, Павле Ђуришић је — по договору са Драгишом Васићем, Захаријем Остојићем, Петром Бановићем, Мирком Лалатовићем и другим истакнутим четничким вођама — одлучио да изабере једну елитну четничку јединицу од неколико стотина људи и да покуша да се са њом пребаци натраг преко Врбаса и да окрене јужно од Бање Луке и преко Прмеча, Бихаћа и даље наставити за Словенију, а да остале јединице, Покрајински национални комитет и избјеглице фиктивно приђу Секули Дрљевићу, с тим

¹¹⁵ В. Зечевић, Гласник СИКД „Његош“, 8, 1961, 90—91.

¹¹⁶ П. Цемовић, и. дј., 77.

¹¹⁷ РСУП—Т, Изјава Благоје Вошковића.

¹¹⁸ Исто.

што би и они настојали да се пребаце у Славонију, како би се тамо сви нашла на окупу.¹¹⁹

Пошто је одабрао 500—600 добро наоружаних четника, Ђуришић се пребацио преко Врбаса, а остале јединице и избјеглице кренуле су у Босанску Градишку. У састав Ђуришићеве јединице ушао је и Милешевски корпус (око 200 људи) под командом Вука Калајитовића. Са Ђуришићем су пошли Захарије Остојић, Петар Баћовић, Мирко Лалатовић, Драгиша Васић, Милан Радоњић, Иван Ружић, Бећир Томовић и други истакнутији четнички официри.¹²⁰ Надомак Бање Луке, Вук Калајитовић се са својим људством одвојио од Ђуришића и окренуо за Санџак, правцем Власић — Враница — Битовња — Фоча.¹²¹

Са бројно ојетно смањеним одредом, Ђуришић је прешао ријеку Врбању и у селу Челинцу (10. априла) састао се с Врањешевећем и Тешановићем. Ђуришић и Остојић су савјетовали овој двојници да прикупе растуране босанске четничке бригаде и да заједно са њима крену у Словенију. Врањешевић и Тешановић су изразили слагање са таквим предлогом, али њихови четници нијесу хтјели из својих села.¹²²

Ђуришићев одред је, затим, поново пријешао преко Врбаса, код Горњег Шехера. На друму Бања Лука — Мркоњић Град њега су 17. априла пресрели усташки генерал Метикош и Душан Кривокапић, који су носили поруку Секуле Дрљевића и усташа да се Ђуришић врати у састав своје војске и да им се гарантује слободан пролаз преко хрватске територије. Као противуслугу, пошто су биле почеле припреме и за повлачење усташа, Метикош је од Ђуришића, Васића и Остојића тражио обећање да „националне“ снаге које су се налазиле у Словенију неће ометати повлачење усташа, а уколико дође до успостављања контакта с англо-америчким трупама да их код њих узму у заштиту.¹²³ Четнички официри су стекли утисак да представници усташа и Секуле Дрљевића говоре искрено и били су склони да прихвате њихове услове, тим прије што се највећи број Ђуришићевих четника ионако налазио код Дрљевића. Са Метикошем и Д. Кривокапићем пошли су у Бању Луку Петар Баћовић и Бећир Томовић, са циљем да се потпуније информирају о усташко-дрљевићевским предлозима. Они су се из Бање Луке вратили 21. априла, па су Ђуришића и његове најближе сараднике обавијестили да су у Загреб на преговоре долазили и представници Драже Михаиловића и да су четничке снаге око њега кренуле за Ђуришићем у правцу Хрватске и Словеније.¹²⁴ Ђуришић је после тога покушао да успостави радио-везу с Д. Михаиловићем, али у томе није успио.

Истог дана када су се Баћовић и Томовић вратили из Бање Луке, на Ђуришићеве снаге, на комуникацији Мркоњић Град — Бања Лука, нападе с ујединице НОВЈ и пресјекле им повлачење у правцу ријеке Саве. Одмах после овог напада, Ђуришић се састао у Горњем Шехеру са Дрљевићевим емисаром Душаном Кривокапићем, с којим

¹¹⁹ Исто; П. Цемовић, н. дј., 78—79.

¹²⁰ Исто.

¹²¹ П. Цемовић, н. дј., 79.

¹²² Исто, 80.

¹²³ Исто, 80—81.

¹²⁴ Исто.

се налазио и Бранко Дрљевић. Том приликом он је још једном добио увјеравања да се њему и његовим људима неће ништа лоше десити.¹²⁵ Напокон последије тог обећања, а увиђајући да му је марш у правцу Би-хаћа онемогућен, Ђуришић је одлучио да поново пошаље Петра Баћовића у Бању Луку, да Метикоцу саопшти да прихватају усташке и Дрљевићеве предлоге. По повратку П. Баћовића, Ђуришић се са својом јединицом преко Бање Луке упутио у Стару Градишку, гдје су се налазиле остале његове снаге, које су већ биле ступиле под команду Секуле Дрљевића.¹²⁶

Послије повратка Бошка Костића из Босне била је прекинута радио-веза између Павла Ђуришића и Љотића. Пошто су били обавијештени да је Ђуришић са својим снагама кренуо у правцу Словеније (већ договореним правцем преко Бихаћа), Љотић, Ђујић и Јевђевић су одлучили да један дио својих снага пошаљу на ријеку Купу, са задатком да успоставе везу с Павлом Ђуришићем и прихвате његове снаге. У том циљу у правцу Купе, око 10. априла, послати су 2, 3. и 4. лук Српског добровољачког корпуса под командом начелника штаба корпуса потпуковника Таталовића и један дио Јевђевићевих четника на челу с капетаном Цаковићем.¹²⁷ Ове снаге су се сукобиле с дјеловима Четврте армије НОВЈ. Док су Јевђевићеве четници на челу с капетаном Цаковићем ускоро напустили борбено поприште, снаге СДК су успјеле да дођу до Купе, али даље нијесу могле. Претрпјевши велике губитке, последије краћег времена оне су приморане да се враћају преко Љубљане, али нијесу успјеле да се прикључе својој главнини која је остала у Словеначком приморју, већ су се заједно са словеначким домобранима пребациле у Аустрију, гдје су их савезничке британске снаге заробиле и предале јединицама Југословенске армије.¹²⁸

Формирање Црногорске народне војске. — Погубљење Павла Ђуришића и његових најближих сарадника

Четничке јединице и избјеглице, које су се последије пораза на Лијевчу пољу предале 8. априла Секули Дрљевићу, смјештене су у касарну у Старој Градишци. Њима оружје није одузимао, али су касарну чувале усташке снаге с артиљеријом и тенковима.¹²⁹ Десетог априла Стару Градишку је посјетио Секула Дрљевић. Он је том приликом четницима и избјеглицама одржао говор и позвао их да буду вјерни „самосталној Црној Гори“, обавјештавајући их истовремено да су „самосталност Црне Горе признале двије силе: Немачка и Хрватска“.¹³⁰ Дрљевић их је позвао да наставе борбу против народноослободилачког покрета, али под сепаратистичком заставом, уз ослонац на усташе.¹³¹

¹²⁵ Исто, 82.

¹²⁶ Исто.

¹²⁷ Бор. М. Карапанџић, *Грађански рат у Србији*, 412—414.

¹²⁸ Исто, 418.

¹²⁹ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића (нерегистровано); Н. Поповић, *Босанска Голгота*, Гласник СИКД „Његош“, 16. 1965, 20.

¹³⁰ Н. Поповић, н. дј., 21.

¹³¹ Исто.

Одмах након Дрљевићева говора приступило се формирању Црногорске народне војске, по узору на формацију из времена старе црногорске државе. Укупно су формирне три бригаде, односно једна дивизија. У састав 1. бригаде, која је добила назив „Вук Мићуновић“, ушло је људство четничког пука Ивана Јаничића, који је први пришао Дрљевићу. Остале двије бригаде добиле су називе „Баја Пивљанин“ и „Никац од Ровина“. За њихове команданте постављени су Душан Стојановић, чиновник Министарства финансија НДХ и Дрљевићев политички присталица, и инж. Душан Павловић, члан Ђуришићеве делегације која је водила преговоре са Дрљевићем и који је након потписивања споразума остао у Загребу. За команданта оперативних јединица постављен је Бошко Алграм, припадник Црногорске федералистичке странке, а у првој половини 1942. године сарадник Баја Станишића. Врховну команду над Црногорском народном војском Секула Дрљевић је задржао за себе.

Црногорска народна војска је након формирања пребачена из Старе Градишке у рејон Карловца, гдје је у тактичком погледу као и у погледу снабдијевања стављена под команду 2. и 5. Усташког збора.¹³²

Приликом спровођења војне организације, специјална Дрљевићева комисија је приступила одбору људства. Официри и четници из других крајева земље одвојени су и предати усташама. Од тога су поштеђени само Херцеговци, пошто су третирани као и Црногорци.¹³³ Један број четника са територије Србије такође је избјегао да буде предат усташама, пошто је, по наговору црногорских четника, изјавио да је из Црне Горе.¹³⁴ Официри и остале четничке старјешине из Црне Горе и Херцеговине такође су били одвојени од осалог људства и смјештени у посебним просторијама. Дрљевићева комисија је затим приступила њиховом саслушавању. Они официри или истакнутији чланови бивших грађанских партија који су били експонирани као изразити непријатељи црногорских федералиста, односно сепаратиста, такође су предати усташама. Остали пак четнички официри и сарјешине, који су били примљени у Црногорску народну војску, морали су претходно потписати текст заклетве „Независној Црној Гори“.¹³⁵

По повратку у Загреб, Дрљевић је 17. априла упутио Црногорској народној војсци проглас у коме је изложио свој политички програм, у чијој је основи борба против нове Југославије, као и против четника Драже Михаиловића, а за стварање „државне слободе Црне Горе“. Проглас позива припаднике Црногорске народне војске да се боре против сваког уклапања Црне Горе у било коју „московску губернију“, истичући да је њихов ратни циљ извојевање црногорске државне слободе.¹³⁶

¹³² Исто; Р. Пајовић, *Политичка акција Секула Дрљевића*, Часопис за сувремену повијест, 1, 1971, 87—88.

¹³³ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића (нерегистровано).

¹³⁴ П. Цемовић, н. дј., 84.

¹³⁵ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића (нерегистровано).

¹³⁶ АВИИ, ЧА, ЦГ—П—131.

У дневној заповијести од 28. априла 1945. године, приликом предаје Црногорској народној војсци нове заставе (црвена, црна и зелена боја), Дрљевић је истакао да је црногорски народни идеал слободна Црна Гора и да је то ратни циљ његове војске.¹³⁷

За разлику од осталих четничких јединица које су непосредно после пораза на Лијевчу пољу пришле Секули Дрљевићу, усташе су четничку групу на челу с Павлом Ђуришићем, која се касније предале, одмах разоружају. Свакако су то урадиле са знањем Секуле Дрљевића, а како изгледа и на његову сугестију.¹³⁸ Поново је формирана комисија која је саслушавала Ђуришића и његову групу. Павле Ђуришић, Захарије Остојић, Петар Баховић, Драгиша Васић, извјестан број чланова четничког Националног комитета за Црну Гору и готово сви официри који су се после Лијевча поља налазили у Ђуришићевој групи — укупно око 150 људи — упућени су у логор у Јасеновцу, гдје су их усташе побили.¹³⁹

Још у току формирања Црногорске народне војске почео је транспорт црногорских избјеглица у правцу Словеније. Ускоро затим и Црногорска народна војска, заједно са усташама, под притиском јединица Југословенске армије била је принуђена на повлачење и истом правцу. Највећи број црногорских четника, односно припадника Црногорске народне војске, као и избјеглице, капитулација Нјемачке затекла је у Словенији, гдје им је била пресјечена одступница. У општем метежу и расулу које је том приликом наступило, четници су побили Дрљевићеве функционере и присталице, као Душана Кривокапића, Душана Павловића, Бранка Дрљевића, Божића Булатовића и друге. Четничка кама је стигла Секулу Дрљевића и Бошка Аграма чак у Аустрији (првог у Јуденбургу, а другог у Клагенфургу)¹⁴⁰ Тако су се угасили и посљедњи остаци црногорских сепаратиста.

Збацивањем сепаратистичке команде црногорски четници су покушали да поново колико-толико успоставе своју организацију, па је команду над остацима четника преузео Васо Вукчевић.¹⁴¹ Та мјера, међутим, није више имала за циљ успостављање четничке власти, већ покушај да се иоле организовано повуку у иностранство. Око хиљаду четника успјело је да се пребаци у Аустрију, али су их Британци вратили и предали јединицама Југословенске армије.¹⁴² Како се рачуна, свега око 150 црногорских четника успјело је да емигрира.¹⁴³

Дио избјеглица који је преживио тифус и друге недаће и који је успио да стигне до Зиданог Моста заробљен је и враћен у Црну Гору.

¹³⁷ Исто, ЦГ—П—132.

¹³⁸ РСУП—Т, Изјава Благоте Бошковића (нерегистровано); П. Цемовић, н. дј., 82—85.

¹³⁹ П. Цемовић, н. дј., 85—87. — Према четничкој верзији, Ђуришић је са неколико најближих сарадника жив спаљен. Исто мишљење заступа и Х. Нојбахер (Sonderauftrag Südost 1940—1945, 185).

¹⁴⁰ Н. Поповић, н. дј., 23; П. Цемовић, н. дј., 87; АВИИ, к. 757, 1—1/2, изјава др Сава Башовића од 7. јуна 1945.

¹⁴¹ Н. Поповић, н. дј., 24.

¹⁴² П. Цемовић, н. дј., 87.

¹⁴³ Н. Поповић, н. дј., 26.

Извјестан број четника, претежно млађих, упућен је у јединице Југословенске армије. Остатак је враћен у Црну Гору, гдје су му судили војни и грађански судови, док је један број истакнутијих четника ликвидира~~н~~ још у Словенији.

Група санџачких четника под командом Вука Калајитовића која се одвојила од Ђуришића код Бања Луке (у првој половини априла) успјела је, након готово једномјесечног марша, да стигне на подручје планине Златара, али је ускоро разбијена и уништена. Њен командант, Вук Калајит, након годину дана одметништва, такође је ликвидира~~н~~.

Тако је напоредо са ослобођењем земље, четничка организација у Црној Гори уништена.

ЗАКЉУЧАК

Четнички и федералистички, односно сепаратистички, покрети окупљали су готово све контрареволуционарне снаге у Црној Гори у току народноослободилачког рата 1941 — 1945. године. Они у извјесном смислу представљају наставак одређених тежњи грађанског друштва у нашој земљи између два рата.

Оне снаге које су између два свјетска рата биле носиоци великосрпске идеологије ступиле су у четнички покрет Драже Михаиловића, који је стајао на монархистичким, великосрпским и дакако класним позицијама и којему је основна тежња била да стари поредак сачува од револуционарних промјена којима су тежиле широке народне масе предвођене Комунистичком партијом Југославије.

Основне снаге које су носиле четнички покрет биле су: официри бивше Југословенске војске, реакционарни грађански политичари и конзервативни интелектуалци претежно старије и средње генерације, а затим остаци апарата старе власти — државни чиновници, жандармерија, финанси, припадници граничних јединица. Покрет се ослањао на средње сељаштво, а дијелом и на избјеглице, које су, да би одржале egzистенцију, биле принуђене да прихвате окупаторску пушку и ступе у антикомунистичку милицију, а послеје организовања четничког покрета прилазе њему. У почетку су четници лажном пропагандом успјели да заведу и један дио ситног сељаштва, али их је он касније увидјевши њихов прави лик, напустио.

На чело федералистичког покрета у Црној Гори, почтеком II свјетског рата, стале су сепаратистичке снаге из крила Црногорске федералистичке транке, које су и између два рата испољавале активност на разбијању интегритета југословенске државе. Због тога је овај покрет у тјeku рата имао елементе и сепаратизма, под окриљем фашистичке Италије, и федерализма, у оквиру буржоаске Југославије, — зависно од политичких прилика и људи који су се налазили на његовом челу. Покрет су у основи сачињавали стари конзервативни политичари, високи функционери краља Николе и дио официрског кадра бивше црногорске војске. Он се ослањао на дио незадовољних

сељачких маса, присталица Црногорске федералистичке странке. Прва струја у покрету, екстремне десничарске снаге, које су радиле на уједињењу Црне Горе, није имала присталица, тако да је њен основни ослонац био фашистички окупатор. Друга пак струја сепаратиста, која је била у опозицији према првој, водила умјеренију политику и пристајала на сарадњу с извјесним снагама у четничком покрету, успјела је да придобије један дио сељачких маса, прије свега у Крајинској, Ријечкој и Црмничкој нахији, а један дио и у подгоричком, никшићком и колашинском срезу. Ова струја имала је нешто присталица и у градовима (Цетиње, Подгорица, Никшић).

Послије априлског слома у Црној Гори су наступиле општа пометња и дезорганизација у политичком и економском животу земље. Апарат старе власти дијелом је престао да функциониса, а дијелом се ставио у службу окупатора. Грађанске партије су се распале, а њихово вођство се пасивизирало, не испољавајући никакав политички став. Сепаратистички дио вођства ЦФС, незадовољан положајем у Краљевини Југославији а живећи у илузијама да ће под окупатором моћи да оствари своју политичку идеју о успостављању независне црногорске државе, поздравео је улазак окупаторских трупа, назвавши тај чин „ослобођењем“ црногорског народа. Ова група сепаратиста представљала је главни ослонац окупатора у формирању прве квислиншке власти и уопште у реализацији италијанске политике у Црној Гори. Најпопуларнији израз окупаторске и сепаратистичке сарадње и спрете био је Петровдански сабор (12. јула 1941), на коме је прихваћена декларација о проглашењу „суверене“ и „независне“ Државе Црне Горе у облику уставне монархије и везивање њене судбине за фашистичку Италију. Та окупаторско-сепаратистичка творевина, међутим, живјела је свега један дан. Већ сјутрадан (13. јула) црногорски народ је масовним устанком анулирао одлуке Петровданског сабора.

У данима окупације КПЈ је била једина општејугословенска партија која је, упркос територијалном комадању Југославије, остала јединствена и сачувала континуитет у раду. Партијска организација је од првих дана окупације отпочела припреме за оружану борбу против окупатора. У духу генералне линије КПЈ, усвојене на мајском савјезовању (1941. године) она је настојала да се повеже са припадницима бивших грађанских партија у циљу обезбјеђивања њихове подршке и стварања широке платформе за борбу против окупатора. Она је настојала да за борбу против окупатора придобије и активне официре бивше југословенске војске, којих је у Црној Гори било неколико стотина. Чланови бившег вођства и већина припадника грађанских партија одбили су позив КПЈ, с мотивацијом да треба чекати док се велике силе међусобно обрачунају.

И поред тога што су припадници грађанских партија одбили подршку ослободилачкој борби, акције герилских одреда муњевито су прерасле у општенародни устанак. Масовност устанка и велики успјеси устаника утицали су на припаднике бивших грађанских партија да се више не држе по страни, па су почели да се групишу и да се при-

дружују устаницима у жељи да поврате изгубљени престиж и — уколико то буде могуће — изолирају комунисте од народних маса. У мјестима гдје КПЈ није имала јачаг утицаја на масе контрареволуционарне грађанске снаге су већ тада иступале против руководства устанка, односно КПЈ. Устаничко руководство је ипак прихватило сарадњу свих грађанских снага, иако су се оне добрим дијелом само привидно изјашњавале за борбу против окупатора, омогућивши им да заузму важне позиције у устаничким војним и политичким руководствомима. У војним комитетима и устаничким штабовима налазио се велики број официра бивше југословенске војске, а у органима устаничке револуционарне власти био је и приличан број припадника бивших грађанских партија. Међутим, напоре до с појавом јачих окупаторских снага у току непријатељске офанзиве против устаника (јул — август, 1941), контрареволуционарне грађанске снаге окрећу леђа устанку, напуштају устаничка руководства, почињу да с окупатором склапају разне политичке аранжмане, формирају одборе „народног спаса“ и пружају окупатору директну подршку у борби против народноослободилачког покрета. Подстакнути пропагандом и активношћу грађанских политичара, поједини активни официри бивше југословенске војске који су командовали устаничким јединицама, дезертирали су с фронта, што је доводило до деморализације и распада у неким од тих јединица. Они су напустили и среске устаничке војне комитете.

И сепаратистичке снаге су пружиле помоћ окупатору у борби против устаника, мада је она била мање значајна, у првом реду због незнатног утицаја сепаратиста на масе.

У борби против народноослободилачког покрета окупатор се није више ограничавао на сарадњу са сепаратистима, као што је то радило до устанка, већ је настојао да оствари што потпунију сарадњу и са великосрпски оријентисаним контрареволуционарним групама, које су и саме испољавале тежњу, у томе смислу. Ослањајући се на ове снаге, окупатор је организовао квислиншку власт у виду среских начелстава и општинских управа. Од представника контрареволуционарних грађанских снага формирана су извјесна политичка тијела, која су названа национални одбори. Упоредо са организовањем цивилне квислиншке власти, окупатор је организовао и антикомунистичку милицију, која је имала улогу помоћних окупаторских војних јединица.

Извјесне контрареволуционарне грађанске снаге почињу да се организују против народноослободилачког покрета и на другој основи. Крајем лjeta 1941. године поједине групе активних официра бивше југословенске војске формирају своје тајне организације, које представљају прве зачетке четништва у Црној Гори. Њихов основни циљ био је да не дозволе формирање никакве друге војне ни политичке организације која би вршила напад на окупатора и да спријече сваку револуционарну активност до повратка легалне владе, „када јој предати власт“.

Официрске групе и друге контрареволуционарне снаге успјеле су током јесени 1941. године да успоставе везу с Дражом Михаилови-

сељачких маса, присталица Црногорске федералистичке странке. Прва струја у покрету, екстремне десничарске снаге, које су радиле на отцјеplењу Црне Горе, није имала присталица, тако да је њен основни ослонац био фашистички окупатор. Друга пак струја сепаратиста, која је била у опозицији према првој, водила умјеренију политику и пристајала на сарадњу с извјесним снагама у четничком покрету, успјела је да придобије један дио сељачких маса, прије свега у Катунској, Ријечној и Црмничкој нахији, а један дио и у подгоричком, никшићком и колашинском срезу. Ова струја имала је нешто присталица и у градовима (Цетиње, Подгорица, Никшић).

Послије априлског слома у Црној Гори су наступиле општа пометња и дезорганизација у политичком и економском животу земље. Апарат старе власти дијелом је престао да функционисати, а дијелом се ставио у службу окупатора. Грађанске партије су се распале, а њихово вођство се пасивизирало, не испољавајући никакав политички став. Сепаратистички дио вођства ЦФС, незадовољан положајем у Краљевини Југославији а живећи у илузијама да ће под окупатором моћи да оствари своју политичку идеју о васпостављању независне црногорске државе, поздравео је улазак окупаторских трупа, назвавши тај чин „ослобођењем“ црногорског народа. Ова група сепаратиста представљала је главни ослонац окупатора у формирању прве квислиншке власти и уопште у реализацији италијанске политике у Црној Гори. Најпотпунији израз окупаторске и сепаратистичке сарадње и спреге био је Петровдански сабор (12. јула 1941), на коме је прихваћена декларација о проглашењу „суверене“ и „независне“ Државе Црне Горе у облику уставне монархије и везивање њене судбине за фашистичку Италију. Та окупаторско-сепаратистичка творевина, међутим, живјела је свега један дан. Већ сјутрадан (13. јула) црногорски народ је масовним устанком анулирао одлуке Петровданског сабора.

У данима окупације КПЈ је била једина општејугословенска партија која је, упркос територијалном комадању Југославије, остала јединствена и сачувала континуитет у раду. Партијска организација је од првих дана окупације отпочела припреме за оружану борбу против окупатора. У духу генералне линије КПЈ, усвојене на мајском савјетовању (1941. године) она је настојала да се повеже са припадницима бивших грађанских партија у циљу обезбјеђивања њихове подршке и стварања широке платформе за борбу против окупатора. Она је настојала да за борбу против окупатора придобије и активне офицере бивше југословенске војске, којих је у Црној Гори било неколико стотина. Чланови бившег вођства и већина припадника грађанских партија одбили су позив КПЈ, с мотивацијом да треба чекати док се велике силе међусобно обрачунају.

И поред тога што су припадници грађанских партија одбили подршку ослободилачкој борби, акције герилских одреда муњевито су прерасле у општенородни устанак. Масовност устанка и велики успјеси устаника утицали су на припаднике бивших грађанских партија да се више не држе по страни, па су почели да се групишу и да се при-

дружују устаницима у жељи да поврате изгубљени престиж и — уколико то буде могуће — изолирају комунисте од народних маса. У мјестима гдје КПЈ није имала јакаг утицаја на масе контрареволуционарне грађанске снаге су већ тада иступале против руководства устанка, односно КПЈ. Устаничко руководство је ипак прихватило сарадњу свих грађанских снага, иако су се оне добрим дијелом само привидно изјашњавале за борбу против окупатора, омогућивши им да заузму важне позиције у устаничким војним и политичким руководствомима. У војним комитетима и устаничким штабовима налазио се велики број официра бивше југословенске војске, а у органима устаничке револуционарне власти био је и приличан број припадника бивших грађанских партија. Међутим, напоре до с појавом јачих окупаторских снага у току непријатељске офанзиве против устаника (јул — август, 1941), контрареволуционарне грађанске снаге окрећу леђа устанку, напуштају устаничка руководства, почињу да с окупатором склапају разне политичке аранжмане, формирају одборе „народног спаса“ и пружају окупатору директну подршку у борби против народноослободилачког покрета. Подстакнути пропагандом и активношћу грађанских политичара, поједини активни официри бивше југословенске војске који су командовали устаничким јединицама, дезертирали су с фронта, што је доводило до деморализације и распада у неким од тих јединица. Они су напустили и среске устаничке војне комитете.

И сепаратистичке снаге су пружиле помоћ окупатору у борби против устаника, мада је она била мање значајна, у првом реду због незнатног утицаја сепаратиста на масе.

У борби против народноослободилачког покрета окупатор се није више ограничавао на сарадњу са сепаратистима, као што је то радио до устанка, већ је настојао да оствари што потпунију сарадњу и са великокрпским оријентисаним контрареволуционарним групама, које су и саме испољавале тежњу, у томе смислу. Ослањајући се на ове снаге, окупатор је организовао квислиншку власт у виду среских начелстава и општинских управа. Од представника контрареволуционарних грађанских снага формирана су извјесна политичка тијела, која су названа национални одбори. Упоредо са организовањем цивилне квислиншке власти, окупатор је организовао и антикомунистичку милицију, која је имала улогу помоћних окупаторских војних јединица.

Извјесне контрареволуционарне грађанске снаге почињу да се организују против народноослободилачког покрета и на другој основи. Крајем лjeta 1941. године поједине групе активних официра бивше југословенске војске формирају своје тајне организације, које представљају прве зачетке четништва у Црној Гори. Њихов основни циљ био је да не дозволе формирање никакве друге војне ни политичке организације која би вршила напад на окупатора и да спрече сваку револуционарну активност до повратка легалне владе, „када јој предати власт“.

Официрске групе и друге контрареволуционарне снаге успјеле су током јесени 1941. године да успоставе везу с Дражом Михаилови-

ћем, који је одмах затим наименовао четничко руководство у Црној Гори на челу с генералштабним мајором бивше југословенске војске Ђорђијом Лашићем. Успостављање везе с Д. Михаиловићем и упутства емигрантске владе добијена преко Радио-Лондона и другим каналима подстакли су ове снаге на већу активност. Оне су током јесени покушале да организују своју „Народну војску“, као противтежу партизанским одредима, али без успјеха.

Окупатор свим силама настоји да ојача фронт контрареволуције, па пушта из интернације официре, државне функционере и друге чиновнике, од којих очекује, а највећим дијелом и добија, подршку против ослободилачког покрета. Он такође предузима мјере да унитаристе и сепаратисте помири и зближи на заједничкој платформи борбе против НОП-а.

Развитак међународних војних и политичких догађаја крајем 1941. године подстакао је југословенску емигрантску владу да пружи ефикаснију помоћ и подршку четничком покрету Драже Михаиловића. Она је народноослободилачки покрет осудила као авантуру и насиље и прогласила га за илегалан, а четнички покрет прихватила као општејугословенски и његове припаднике прогласила за Југословенску војску у отаџбини. Емигрантска влада производи Михаиловића у чин генерала и поставља га за министра војске, а напоре са тим четничком покрету обезбјеђује савезничку подршку и материјалну помоћ. Све те мјере, као и пропаганда преко британског радија и свих других расположивих средстава значиле су прворазредан допринос развоју четничке организације.

Подршка југословенске владе и западних савезника и његово прихватање за опуномоћеног представника у земљи, као и повлачење партизанских снага из западне Србије, подстакли су Дражу Михаиловића да отворено и одлучно почне да иступа против народноослободилачког покрета и у другим крајевима земље. У његовим плановима Црна Гора се нашла на веома важном мјесту.

Средином децембра 1941. године Михаиловић је у свој штаб лично позвао капетана Павла Ђуришића, једног од својих команданата у Црној Гори, па му је дао разна писмена и усмена упутства, наређења и други пропагандни материјал, као и извјесну количину новца за потребе четничке организације у Црној Гори. Он му је тада наредио да одмах приступи учвршћивању организације и што прије отпочне борбу против народноослободилачког покрета. Ђуришићу и осталим четничким командантима у Црној Гори Михаиловић је послао писмено наређење, издато у име југословенске владе, да се у четнички покрет мобилишу сви активни и резервни официри и подофицири и уопште сви војни обвезници, с упорозбењем да ће свако ко се не одазове овом наређењу бити сматран војним бјегунцем и да ће му се судити по ратним законима бивше југословенске војске. Тај докуменат је имао велики значај за приступање четничком покрету широким народних слојева, и не само њих, јер је иза њега стајала легитимна влада коју су признавали, подржавали и потпомагали савезници.

Почетком 1942. године ужурбаном се ради на организовању четничких јединица у сјеверном дијелу Црне Горе. Ђуришићу и Лапићу прилазе готово сви активни официри и подофицири са тога терена, затим припадници жандармерије и полиције, чиновнички апарат старе власти, грађански политичари и конзервативни интелектуалци, као и добар дио сељаштва и комплетна антикомунистичка милиција са подручја беранског и андријевичког среза. Окупатор је четницима пружио помоћ у наоружању, исхрани и на друге начине. Честим бомбардовањем насеља из ваздуха и артиљеријских оруђа и пријетњом репресалијама окупатор је присиљавао сељаке да ступају у четничку организацију.

Руководство НОП-а је покушавало да преговара са вођама четничког покрета и да их одврати од започетог посла, али су они то енергично одбили, јер је у упутству које су добили од Драже Михаиловића стајало да са партизанима не смије бити никакве сарадње.

Већ у другој половини јануара 1942. Ђуришићеви и Лапићеви четници, ослањајући се на окупаторске гарнизоне у Андријевци, Беранама и Бијелом Пољу, ступили су у оружани сукоб са НОП-ом, нанавијевши му на самом почетку неколико озбиљних пораза. Покривајући се сауторитетом легитимне владе, користећи се атрибутима легалне југословенске војске у отаџбини, издашно помаган и од савезника и од окупатора, четнички покрет је релативно доста брзо успио да стекне позиције у великом дијелу Црне Горе. Уз наведено, на руку су му ишли и тешке исцрпљујуће борбе које су водили борци НОП-а и тешке материјалне прилике, а посебно глад, која је почела да хара у њиховим редовима, као и тзв. лијеве грешке НОП-а, које су четници веома умјешно користили у својој пропаганди. Уза све то, у првим борбама против четника борци НОП-а нијесу показивали довољно енергичности, у првом реду због тога што већином нијесу жељели грађански рат. Руководство НОП-а извршило је реорганизацију јединица и од пробраних бораца формирало ударне јединице, спремне да изврше сваки задатак, у првом реду против четника.

У марту окупатору полази за руком да створи четничко-сепаратистичку коалицију, која представља значајан корак у јачању контра-револуционарног фронта. Под притиском удружених окупаторских и четничко-сепаратистичких снага, партизанске јединице су средином јуна 1942. биле принуђене да се привремено повуку из Црне Горе, а на терену остају партизански комитети и мање партизанске групе.

Полије повлачења партизанских снага приступило се коначном регулисању односа између окупатора, с једне, и четника и сепаратиста, с друге стране. Споразумом између команданата свих колаборационистичких снага (Блажо Ђукановић) и италијанског гувернера формирана су три летећа одреда, од којих су два била четничка, а један сепаратистички. О њиховом издржавању старао се окупатор. Јединице које нијесу ушле у ове одреде проглашене су за „народну сељачку милицију“. Према споразуму, окупатор је имао да успостави „ред и мир“

у градовима, а четници и сепаратисти у селима (сваки на својој територији).

Окупатор и колаборационисти завели су невиђени терор над припадницима и присталицама НОП-а, као и њиховим породицама. Чitava територија Црне Горе била је прекривена затворима, логорима и губилиштима. Многи родољуби су пресудом окупаторских и четничких судова, или и без икакве пресуде, послати у смрт.

Савезнички успјеси крајем 1942. године, а посебно у Африци, подстакли су четничке вође на закључак да ће убрзо доћи до искрцавања на европско копно, при чему ће Италија морати да испадне из рата. У вези с тим четничко вођство је донијело план да се у италијанској окупационој зони, а посебно у Црној Гори, изврше припреме за прихват савезника и отварање тзв. „другог фронта“. Тај чудовишни план је као основни услов за ту акцију предвидио ликвидирање на овом простору тзв. унутрашњих непријатеља, у које су спадали припадници НОП-а, црногорски сепаратисти и Муслимани. У вези с тим планом четници су предузели хајку против партизанских група у Црној Гори, успјевши да ликвидирају око 200 бораца, а затим су извршили погром над муслиманским становништвом у бјелопољском и пљеваљском срезу и дијелу источне Босне.

Четници Драже Михаиловића су узели учешћа у њемачко-италијанским зимским операцијама против НОВЈ, које су завршене битком на Неретви. Четничко вођство је рачунало да ће за ову акцију моћи да ангажује добровољце. Међутим, због терора над припадницима и присталицама НОП-а, и народом уопште, и отворене сарадње са окупатором, четници су били изгубили позиције у народу, тако да су не само појединци него и читаве групе напустиле њихове редове. Због тога је четничко вођство било принуђено да мобилише људство за поход на Неретву. У бици на Неретви четници су доживјели тежак не само војнички него и политички пораз, од кога се практично никад више нијесу могли опоравити.

Током љета 1943. долази до промјене односа према четницима и од стране окупатора и од стране савезника. Због реалних изгледа да се савезници искрцају на Балканско полуострво, окупатор се плашио могућности да им четници у том случају приђу, па зато приступа њиховом дјелимичном разоружавању и интернирању. Савезници су такође били принуђени да им због сарадње са окупатором прво откажу помоћ, а временом и другу подршку, а да НОП признају као једину ратујућу снагу против окупатора у нашој земљи. То је код четника изазвало тоталну деморализацију и бесперспективност. Показало се, заправо да четништво у Црној Гори није имало карактер једног ширег идеолошког покрета, па према томе није себи ни могло створити солидну базу без ослободилаца или на окупатора или на савезнике. Он је у ствари више представљао милитаристичку организацију, крајње реакционарну, искључиво антикомунистичког карактера, чији је основни циљ био рестаурација монархије. Због тога је разумљиво што четничка организација у Црној Гори није могла ухватити чврсти коријен. Истина, њене су снаге не-

када биле прилично бројне, али та бројност није била израз идеолошких побуда, већ прије свега посљедица терора окупатора, а затим и самих четника — поред тога што је један дио тих људи и то не мали четничкој организацији приступио искључиво зато да би сачувао егзистенцију, своју и својих породица.

Да би колико-толико преодолјело насталој кризи и да би удовољило жељама и народних маса и савезника, четничко руководство препоручује да се избјегава отворена сарадња са окупатором, али је то за четнике у Црној Гори практично било неизводљиво. Без ослонаца на окупатора они не би могли остварити свој основни циљ — уништење народноослободилачког покрета. Због тога црногорски четници нијесу ни прекидали сарадњу с италијанским окупатором све до његове капитулације.

Послије капитулације Италије, у очекивању савезничког искрцавања, црногорски четници су једно вријеме избјегавали сарадњу са њемачким окупатором, али су га ипак обавијестили да га неће напасти, већ им је основни циљ борба против народноослободилачког покрета. Послије ослобођења Колашина и Васојевића, разбијање четника „источног фронта“ и уништење четничког војног и политичког руководства у Острогу, црногорски четници су били на ивици потпуног распада, али их је од тога спасао долазак њемачких снага. Послије тога сви четнички команданти заједно са својим јединицама ступају у отворену сарадњу с њемачким окупатором и прихватају све његове комбинације на линији стварања антикомунистичког фронта. Сарадња четника с Њемцима одвијала се и преко жандармерије (у коју је ступио највећи број четничких официра) и милиције, које су биле под директном командом њемачких оружаних снага, преко Народне управе, Недића и сл.

Сепаратисти као и један дио вођства Црногорске федералистичке странке, изгубили су капитулацијом Италије главни ослонац за који су везивали све своје политичке комбинације послје априлског слома. У условима њемачке окупације они су били принуђени да модифицирају своје политичке концепције. У октобру 1943. године сепаратистичке вође и извјестан број чланова ЦФС одржали су конференцију (прву у току рата) на којој су изабрали Привремено вођство странке. Крајем децембра 1943. године оно је објавило проглас у коме је изложио основне смјернице своје политике. Привремено вођство ЦФС је у том прогласу одбацило сепаратизам, као „подметнуту“ паролу, а федерализам прогласило као своју основну тежњу, као што је било истакнуто и у програму странке из 1925. године. Према њемачком окупатору оно је заузело лојалан, а према народноослободилачком покрету крајње непријатељски став. Оно је све своје присталице позвало на борбу до уништења и посљедњег припадника „јеврејско-комунистичке“ организације, истичући да је то императив сваком Црногорцу. Привремено вођство је усвојило програм и циљеве Народне управе и позвало своје присталице и пријатеље да ступе у јединице милиције и жандармерије. Такав његов став допринио је да један број истакнутих

припадника ЦФС и највећи дио федералистичких маса приступи народноослободилачком покрету, који се у суштини једини борио за федерализам.

И четнички и федералистички, односно сепаратистички, покрет у својој суштини били су дубоко реакционарни. Они су представљали континуитет оних грађански снага и идеологија између два рата које су у напредним снагама на челу са КПЈ видјеле већу опасност и од самога фашизма! Такво схватање они су задржали и у току рата, што их је одвело у наручје колаборације с окупатором, против свога народа. То је несумњиво један од основних разлога што су ове снаге морале да сиђу с историјске позорнице и да уступе мјесто новим прогресивнијим снагама, које се боре за праведније друштвене односе.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

Архивска грађа

1. Архив Војно историјског института Београд
 - Фонд НОП,
 - Фонд четничка архива (Врховна команда, Црна Гора, Босна и Херцеговина),
 - Фонд Недићева архива,
 - Фонд НДХ,
 - Фонд емигрантске владе,
 - Фонд италијанске грађе (Гувернаторат за Црну Гору и Гувернаторат за Далмацију),
 - Фонд њемачке грађе
 - Микротека (микрофилмована грађа из Националног архива у Вашингтону).
2. Архив Историјског института у Титограду
3. Архив Републичког секретаријата за унутрашње послове у Титограду.
4. Архив за историју радничког покрета Југославије, Београд.
5. Дипломатски архив Савезног секретаријата за иностране послове.
 - Фонд Лондонско посланство,
 - Фонд Анкарско посланство.
6. Архив Института за историју радничког покрета Србије, Београд.
7. Архив Института за историју радничког покрета у Загребу.

Штампана грађа

- Документи историје омладинског покрета Југославије, I*, Београд 1954.
Документи о издајству Драже Михаиловића, Београд 1945.
Зборник грађа за историју радничког покрета Црне Горе, I-IV, Титоград, 1958—1960.
Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, I—III, XIII, Београд.
Историјски архив КПЈ, II, Београд 1959.
Четничка издаја у свјетлости докумената, 1944.

ЛИТЕРАТУРА

Књиге (посебна издања)

- Анђелић Љубо, Град на Тари*, Титоград 1960.
Борић Радивоје, Прво ослобођење Београда и формирање првог народног одбора, Иванград 1959.

- Брковић Саво, *Записано у рату*, Титоград 1963.
- Вилмот Честер, *Борба за Европу*, Суботица 1956.
- Вујовић Димо, *Године ратне*, Београд 1968.
- Вујовић Димо, *Уједињење Црне Горе и Србије*, Титоград 1962.
- Вукановић Радован, *На ратној стази*, Београд 1965.
- Дедијер Владимир, *Дневник*, Београд 1951.
- Дикин Ф. В., *Бојовна планина*, Београд 1973.
- Дневник грофа Гана, Загреб 1948.
- Домазетовић Величко, *Револуција у Црној Гори и њени узроци*, Београд 1944.
- Дрљевић Секула, *Балкански сукоби 1905—1941*, Загреб 1944.
- Дрљевић Секула, *Централизам или федерализам*, Земун 1926.
- Жене Црне Горе у револуционарном покрету 1918—1945. (колектив аутора), Титоград 1969.
- Живковић Душан, *Бока Которска и Паштровићи у НОР*, Београд 1964.
- Живковић Душан, *Постанак и развитак народне власти у Југославији 1941—1942*, Београд 1969.
- Завршне борбе за ослобођење Југославије 1944—1945, Београд 1957.
- Zaccone Umberto, *Guerra partigiana in Montenegro*.
- Издајник и ратни злочинац Дража Михаиловић пред судом, Београд 1946.
- История Југославији, II Москва 1963.
- Јовановић Батрић, *Комунистичка партија Југославије у Црној Гори 1919—1941*, Београд 1959.
- Јовановић Батрић, *Црна Гора у НОР и социјалистичкој револуцији*, Београд 1960.
- Јовановић Блажо, *Политички извјештај Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Цетиње* 1948.
- Јовићевић Нико, *Од Пете офанзиве до слободе*, Београд 1955.
- Јоксимовић Саво, *У герили*, Титоград 1964.
- Кавальеро Уго, *Записки о войне, Дневник начальника итальянского генерального штаба*, Москва 1968.
- Cavallero Ugo, *Comando Supremo, Diario 1940—43 del Capo di S.M.G.*, Bologna.
- Карапанџић Бор. М. *Грађански рат у Србији (1941—1945)*, Кливланд (USA), 1958.
- Кладарин Ђуро, *Слом Четврте и Пете непријатељске офанзиве*, Загреб 1954.
- Књаковић Војмир-Кризман Богдан, *Људи и догађаји Другог свјетског рата*, Загреб 1960.
- Кнежевић Раде, Б. *Борбе 37. дивизије у НОР*, Београд 1950.
- Књига о Дражи, I и II, Виндзор (Канада), 1956.
- Костић Бошко, Н.: *За историју наших дана*, Лиле 1949.
- Кризман Богдан, Хитлеров „План 25“ против Југославије, Загреб 1953.
- Крстајић Перо, *Дурмитор у НОБ и револуцији*, Титоград 1966.
- Лакић Зоран, Пајовић Радоје, Вукмановић Гојко, *Народноослободилачка борба у Црној Гори 1941—1945, хронологија догађаја*, Титоград 1963.
- Лекић Радован, *Андријевачки срез 1941—1944*, Цетиње 1961.
- Лековић Мишо, *Офанзива пролетерских бригада у лето 1942. године*, Београд 1963.
- Лопичић Јанко, *Ратни дневник, I*, Београд 1961.
- Лукач Душан, *Раднички покрет у Југославији и национално питање 1918—1941*, Београд 1972.
- Максимовић-Вуковић Милосава, *У вртлогу мука*, Титоград 1962.
- Марјановић Јован, *Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941*, Београд 1963.
- Мартиновић Нико, С., *Раднички покрет у Црној Гори под руководством Јована Томашевића*, Београд 1955.
- Мартиновић Петар-Бајица, *Милан Недић*, Чикаго 1956.
- Меденица Спасоје, *Привредни развитак Црне Горе 1918—1941*, Титоград 1959.
- Миљанић Гојко, *Никшићки НОП одред*, Београд 1970.
- Минић П. Михаило, *Расуте кости (1941—1945)*.
- Михаљевић Јово, *Живи записници*, Београд 1965.
- Морача Перо, *Југославија 1941*, Београд 1971.

- Морача Перо, 1942 — преломна година народноослободилачког рата, Београд 1957.
- Неретва-Сутјеска, Зборник радова, Београд 1969.
- Немачка обавештајна служба, IV, Београд 1965.
- Neubacher Hermann, Sonderauftrag Südost 1940—1945, Bericht eines fliegenden Diplomaten, Seeheim (Bergstrasse), 1966.
- Омрчанин Иво, Истина о Дражи Михаиловићу, Минхен-Њујорк 1957.
- Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, I и II, Београд, 1957—1958.
- Пети конгрес КПЈ, Београд 1948.
- Петрановић Бранко, Политичка и економска основа народне власти у Југославији за време обнове, Београд 1969.
- Пленча Душан, Међународни односи Југославије у току другог свјетског рата, Београд 1962.
- Преглед историје Савеза комуниста Југославије, Београд 1963.
- Прибићевић Светозар, Диктатура краља Александра, Београд 1952.
- Радовић Вељо-Црнић Марија, Орјенски партизански батаљон Херцег-Нови 1961.
- Рибар Иван, Политички записи, I—IV, Београд, 1948—1952.
- Саопштење Државне комисије за утврђивање злочина окупатора и његових помагача, 1—6, Београд 1944.
- СССР в Великой отечественной войне 1941—1945, краткая хроника, Москва 1964.
- Стругар Владо, Рат и револуција народа Југославије 1941—1945, Београд 1962.
- Суђење члановима политичког и војног руководства Драже Михаиловића, Београд 1945.
- Тајна писма Хитлер-Мусолини (1940—1943), Загреб 1953.
- Тајни архиви грофа Ђана, Загреб 1952.
- Терзић Велимир, Југославија у априлском рату 1941, Титоград 1963.
- Тодоровић Војо, Подгорички срез у тринаестојулском устанку, Београд 1954.
- Томац Петар, IV непријатељска офанзива, Београд 1951.
- Томац Петар, V непријатељска офанзива, Београд 1953.
- Туђман Фрањо, Стварање социјалистичке Југославије, Загреб 1960.
- Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945, Београд 1964.
- Пицил Обрад, Дурмиторски НОП одред, Београд 1966.
- Црна Гора пред конференцијом мира, Женева 1919.
- Черчил Винстон, Други свјетски рат, I — VI, Београд.
- Чулиновић Фердо, Југославија између два рата, I—II, Загреб, 1961.
- Sherwood Robert, E., Ратне тајне Вијеле куће, I и II, Загреб 1952.
- Шегрт Владо, Ратне успомене, Београд 1964.
- Шехић Нусрет, Четништво у Босни и Херцеговини (1918—1941), Сарајево 1971.

Чланци, расправе, прилози

- Анђелић Љубо, Тринаестојулски устанак... ИЗ, 2, 1961.
- Бајковић Филип, Ловћенски одред пред формирање IV пролетерске, Четврта пролетерска, Београд 1952.
- Бојовић Јован, Р., Школе на окупираној територији Црне Горе 1941—1944, ИЗ, 1, 1964.
- Вражалић Ешреф, Окупациони систем у Црној Гори и међународно право, ИЗ, 2, 1962.
- Вујовић Буро, Пораз четника и сепаратиста у Катунској битци марта 1944. године, ИЗ, 4, 1964.
- Вујовић Буро, Стање у квислиншким јединицама у старој Црној Гори средином лета 1944, ИЗ, 3, 1965.
- Вујошевић Јован, Црна Гора, Четрдесет прва (Зборник радова), Београд 1961.
- Дашић Миомир, Народни устанак у беранском срезу... ИЗ, 4, 1961.
- Дикин Ф. В., Британија и Југославија 1941 — 1945, ЈИЧ, 2, 1963.
- Буричковић Вошко, Организација и развој устанка у срезу даниловградском... ВИГ, 1, 1950.

- Ђуричић Бошко, *Припреме и развој устанка у срезу даниловградском, Устанак народа Југославије 1941.* (Зборник радова), Београд 1962.
- Егић Обрад, *Ослобођење Андријевице 1943. године*, ИЗ, 1, 1953.
- Егић Обрад, *Ослобођење Колашина 1943. године*, ИЗ, 1, 1954.
- Зечевић Василије, *Гласник СИКД „Његош“*, 8, 1961.
- Јанковић Блажо, Пејовић Андрија и Костић Илија, *Устанак и борбе у Цеклину у јулу 1941. године*, ИЗ, 4—6, 1951.
- Јауковић Данило, *Сапчак у НОР*, ВИГ, 4—6, 1960, 1—2, 1961.
- Јовановић Блажо, *Први дани устанка у Црној Гори*, Четрдесет година (Зборник сјећања), 5, Београд, 1961.
- Јоксимовић Милорад, Т., *Борбе око Колашина и Мојковца у првој половини 1942. године*, Гласник СИКД „Његош“, 9, 1962.
- Јоксимовић Милорад, Т., Милан Поповић, Гласник СИКД „Његош“, 14, 1964.
- Јоксимовић Милорад, Т., Павле Ђуришић, Гласник СИКД „Његош“, 5, 1960.
- Јоксимовић Милорад, Т., *Устанак у Васојевићима и прва веза Црне Горе с Дражом Михаиловићем*, Гласник СИКД „Његош“, 1, 1958.
- Јоксимовић Саво, *У непријатељској позадини*, Четрдесет година (Зб. сјећања), 7, Београд.
- Качавенда Петар, *Криза четничког покрета Драже Михаиловића у другој половини 1942. године*, Историја радничког покрета (Зборник радова), 1, Београд 1965.
- Кљаковић Војмир, *Припреме непријатеља за IV офанзиву гледано по страним изворима*, ВИГ, 2, 1951.
- Ковачевић Стеван, *Грахово у устанку јула 1941*, ВИГ, 3, 1962.
- Лазаревић Божо, *Устанак у Пиперима*, Устанак народа Југославије 1941, I, Београд 1962.
- Лакић Зоран, *Размјена ратних заробљеника у Црној Гори у току НОР-а*, ВИГ, 1, 1967.
- Лековић Мишо, *Боравак британске војне мисије на ослобођеној територији Црне Горе и југоисточне Босне (фебруар — април 1942)*, ИЗ, 1—2, 1971, 301—328.
- Мичић, *Из историје Југославије* (Зборник радова), Београд 1838.
- Мучић Слободан, *Развој устанка у пљеваљском срезу*, ВИГ, 1, 1953.
- Маодуш Стево, *IV и V непријатељска офанзива и питање четника*, ВИГ, 3, 1951.
- Марјановић Јован, *Политичке партије Краљевине Срба, Хрвата и Словеница*, Из историје Југославије (Зборник радова), Београд 1838.
- Марјановић Јован, *Прилози историји сукоба НОП и четника Драже Михаиловића у Србији 1941. године*, Историја XX века, I, 1959.
- Мугоша Андрија, *Повратак са Сутјеске у Црну Гору*, Четрдесет година (Зборник сјећања), 7, Београд, 1961.
- Никчевић Томица, *Прилог изучавању политичких борби у Црној Гори 1929—1937*, Историја XX века (Зборник радова), III, Београд, 1962.
- Пајковић Ђоко, *Веране од априлског рата до устанка*, Четрдесет година, 5, Београд, 1961.
- Пајовић Радоје, *Ликвидација црногорског четничког вођства у Острогу октобра 1943*, ИЗ, 2, 1965.
- Пајовић Радоје, *Народноослободилачки фронт Црне Горе*, ИЗ, 4, 1965.
- Пајовић Радоје, *Окупација Црне Горе...* ИЗ, 2, 1961.
- Пајовић Радоје, *Политичке прилике у Црној Гори у вријеме капитулације Италије 1934. године*, ЈИЧ, 1, 1962.
- Пајовић Радоје, *Формирање „националне“ организације Баја Станишића*, ИЗ, 4, 1966.
- Пајовић Радоје, *Формирање четничке Независне групе националног отпора*, ЈИЧ, 4, 1964.
- Пережанин Ратко, *У Црној Гори у јесен 1944*, Записи из добровољачке борбе (Минхен), I, 1954, IV, 1956.
- Перовић Бранко, *Припреме за устанак и његов развој у срезу шавничком (дурмиторском) од окупације до краја 1941. године*, ВИГ, 2, 1952.
- Перовић Пуниша, *Како су завршила два највећа црногорска издајника*, Стварање (Цетиње), 4—5, 1964.
- Петровић Михаило, Његош, *Како сам одбио да примим престо*, Гласник СИКД „Његош“, Чикаго, 2, 1958.

- Подаци о оружанм снагама у НОР, ВИГ, 2, 1952.
 Поповић Војин, Битка на Сутјесци, ВИГ, 2—3, 1958.
 Поповић Новица, М., Тома Јоксимовић, Гласник СИКД „Његош“, 1, 1962.
 Поповић Новица, Босанска Голгота, Гласник СИКД „Његош“, 16, 1965.
 Поповић Радомир-Рајо, Ђорђе М. Лашић, Гласник СИКД „Његош“ 2, 1958.
 Поповић Радомир-Рајо, Поход на Баре Краљске и ослобођење Колашина, Гласник СИКД „Његош“.
 Радуловић Боровоје, Битка на Неретви, Гласник СИКД „Његош“, 6, 1960.
 Раичевић Перо, Напад на Манастир Острог у октобру 1943. године, ВИГ, 3, 1950.
 Голубовић Владо, Црмница у првим данима устанка, Устанак народа Југославије (Зборник радова), I, Београд 1962.
 Станисављевић Ђуро, Појава и развјатак четничког покрета у Хрватској 1941—1942, Историја XX века, IV, Београд 1962.
 Стругар Владо и Раичевић Перо, Развјатак народноослободилачке борбе у Црној Гори 1941—1945, ИЗ, 1—2, 1955.
 Стругар Нико, Бој код Биоча 16. и 17. маја 1943, ВИГ, 3, 1954.
 Стругар Нико, Формирање Другог ударног ловћенског батаљона, ИЗ, 1—2, 1955.
 Терзић Велимир, Битка на Неретви, Неретва, 1 (Зборник радова), Београд 1935.
 Трифуновић Димитрије — Бабац Павле, Операције у Источној Босни и Црној Гори августа 1944. године, ВИГ, 5, 1953.
 Трифуновић Димитрије — Бабац Павле, Покушај пробоја 21. њемачког корпуса к Никшићу, ВИГ, 5, 1954.
 Ђегковић Милика, Борба групе батаљона IV пролетерске и V црногорске бригаде и Зетског НОПО у Пиперима и Биочу маја 1943, ИЗ, 11—12, 1951.
 Ђековић Предраг-Мишо, ЈБ., Од Подгорице до Градишке, Гласник СИКД „Његош“, 7, 1961.
 Чубриловић Васа, Увод у историју Југославије 1918—1945, Из историје Југославије (Зборник радова), Београд 1958.

ШТАМПА

- Глас непокорене Југославије.
 Глас слободе, Сарајево.
 Глас Црне Горе, Подгорица.
 Глас Црногорца, Цетиње.
 Зета, Подгорица.
 Југословенска стража, Београд.
 Лист уредаба фелдкомандантуре, Цетиње.
 Ловћен, Цетиње.
 Народна борба.
 Народна ријеч, Цетиње.
 Ново време, Београд.
 Обнова, Београд.
 Омладински покрет.
 Ослобођење, Сплит.
 Пакао или комунизам у Црној Гори, Цетиње.
 Пљеваљски вјесник, Пљевља.
 Побједа.
 Радни народ, Никшић.
 Радничке новине, Београд.
 Ријеч слободе.
 Саопштења Главног штаба НОП одреда за Црну Гору и Боку.
 Слободна мисао, Никшић.
 Службене новине (италијанске), Цетиње.
 Спремност, Загреб.
 Српски народ, Београд.
 Усташки граничар, Земун.
 Хрватски народ, Загреб.
 Црна Гора, Цетиње.
 Црногорац, Подгорица.
 Црногорски вјесник, Цетиње.

THE COUNTERREVOLUTION IN MONTENEGRO 1941 — 1945

THE Četnik and Federalist Movement

The Četnik and Federalist or separatist movement were the centre of almost all counterrevolutionary forces in Montenegro during the People's Liberation War in 1941 — 1945. In a sense they represent the continuation of certain aspirations of the middle-class in our country between the two wars.

These forces were the exponents of the Serbian chauvinist ideology between the two world wars. Consequently, they joined the Četnik movement led by Draža Mihailović, which was based on monarchist, Serbian nationalist and of course class positions, and whose basic tendency was to keep the old order from the revolutionary changes. These very changes were the aspirations of the majority of people led by the Yugoslav Communist Party.

The main supporters of the Četnik movement were: officers of the former Yugoslav army; reactionary bourgeois politicians and conservative intellectuals, mainly of the older and middle generation; and part of the old government apparatus: civil servants, gendarmerie and border guards. The movement was also supported by landed peasantry as well as by refugees who were forced to join the anti-communist militia first, and then to join the Četnik movement after its formation. In the beginning the Četniks managed to attract a part of the landed peasantry with false propaganda, but they left the movement after finding out what the Četniks really were.

At the beginning of the second world war the Separatist forces from Montenegro were at the head of the federalist movement there. These forces were actively trying to split up the unity of the Yugoslav state between the two wars. That is why this movement very often showed contradictory elements during the war: separatism, with support of fascist Italy and federalism under the influence of middleclass Yugoslavia. The element which prevailed depended on political circumstances and on the leaders of the movement. The movement basically consisted of old conservative politicians, high officials from King Nikola's court, and part of the regular forces of the former Montenegrin army. It was

supported partly by the unsatisfied peasantry who were followers of the Montenegrin Federalist Movement. One of the factions in the movement was made up of extremely right-wing forces and, having not many followers in the country, was supported mainly by the fascist occupying powers. The other faction — that of the separatists had a more moderate policy and was inclined to collaborate with some forces in the Cetnik movement. The separatists succeeded in winning over a part of the peasantry, mainly in the Katunska, Riječka and Crmnička nahija (regions; as well as the districts of Podgorica, Nikšić and Kolašin. There were also some followers in the towns of Cetinje, Podgorica and Nikšić.

After the April collapse there was a general confusion in Montenegro, as well as complete political and economical chaos. Part of the old government completely stopped functioning and another part was functioning for the occupying authorities. The bourgeois parties split up and their leaders did not have any definite political position. The separatist leadership of the C F S (Montenegrin Federalist Party; had already been dissatisfied with its position in the old Yugoslavia and cherished the illusion that under the occupational forces they would be able to achieve their political goal of establishment of an independent Montenegrin state. They welcomed the occupying forces hoping for the »freedom« of the Montenegrin people. The separatists were the main supporters of the formation of the first quisling authorities and of the implementation of Italian policy in Montenegro. Petrovdanski sabor (a meeting on St. Peter's Day), July, 12, 1941, was the fullest expression of the occupier's and separatists' collaboration. At that time the declaration was made of the »sovereign« and »independent« state of Montenegro in the form of a constitutional monarchy. Its future was to be tied closely to Fascist Italy. this fascist-separatist creation was, however, very short-lived. The very next day (July 13) the Montenegrin people began an uprising that annulled the decisions of the Petrovdanski sabor.

During the days of occupation KPJ (Yugoslav Communist Party) was the only all — Yugoslav party which, despite the territorial division of the country, remained united keeping continuity in its work. From the first days of occupation, the Party started preparations for an armed struggle against the occupiers. It also tried to win over for its cause the active officers of the former Yugoslav army, of which there were several hundred in Montenegro. The members of the leadership of the bourgeois parties as well as most of their followers refused to join the Communist Party line, with the explanation that one should wait and let the great powers settle their accounts between themselves.

Despite the fact that they withheld their support, the action of the guerilla units turned blitz-like into total national uprising. The mass participation in the uprising and its success were the reasons that the followers of the bourgeois parties started joining it. They wanted to regain lost prestige, but at the same time to discredit the Communists and isolate them from the masses, if possible. Still, the leaders of the uprising accepted the collaboration of all the bourgeois forces and allowed them to take some important positions in rebels' military and political headquarters. In both military headquarters and executive bodies of the

rebels' revolutionary authority, there was a considerable number of officers of the former Yugoslav army and followers of the bourgeois parties. However, with the escalation of the occupying powers' operations against the rebels (July — August, 1941) the counterrevolutionary forces started leaving the partisan leadership and joining the occupier. Various political agreements were made as well as committees for »the liberation of the people«. These were all forms of support to the occupying powers in the struggle against the People's Liberation Movement. Stirred up by the propaganda of the bourgeois politicians some active officers of the former Yugoslav army deserted and left the rebel units they were commanding. This led to the demoralization and disintegration of some of the units.

The separatists also joined the occupying forces. Their support, however, was less important since their influence on the masses was almost non-existent.

In their struggle against the People's Liberation Movement, the occupiers also tried to achieve close collaboration with the Serbian chauvinist counterrevolutionary groups. With support of these forces quisling authorities were organized in the form of district head offices and community committees. The representatives of counterrevolutionary forces formed political bodies called »national committees«. At the same time the anti-communist militia was organized in order to support the occupying forces' units.

Some counterrevolutionary middle-class forces organized their struggle against the People's Liberation Movement on a different basis. At the end of the summer of 1941, certain groups of active officers of the former Yugoslav army founded their secret organizations which were the first beginnings of the Četnik movement in Montenegro. Their main aim was to prevent formation of any other political or military organization which would oppose the occupying forces, and to prevent any revolutionary activity until the return of the legal government »when the power would be returned to it«. During the autumn of 1941 the officers and other counterrevolutionary forces established contact with Draža Mihailović, who immediately appointed the Četnik leadership in Montenegro. The main leader was the general staff major of the former Yugoslav army, Đorđije Lašić. The contact with Mihailović and the instructions from the Yugoslav government in exile, received through Radio London and some other channels, encouraged these forces to increase their activity. During the autumn they tried to organize their People's Army to offset the partisans, but with no success.

In their efforts to encourage the counterrevolution, the occupiers released from internment officers, high state officials, and civil servants who were ready to give their support in the struggle against the partisans. They also tried to unite the unitarists and separatists in the common cause against the People's Liberation Movement.

Encouraged by the development of the international military and political events the Yugoslav government in exile gave substantial aid and support to Draža Mihailović's Četnik movement. It labelled the People's Liberation Movement violence and an adventure and pronounced it illegal. The Četnik movement was recognized as an all-Yugoslav

movement and its followers as the regular Yugoslav army. Mihailović was promoted to the rank of general and appointed Minister of the Armed Forces. All this prompted the Allies to provide their support and material help. All these measures as well as the British Radio propaganda contributed immensely to the reputation and development of the Četnik movement.

Mihailović then became an authorized representative of the Yugoslav government in exile and had the support of the Western Allies. All this gave Mihailović the confidence to strike out openly against the People's Liberation Movement. The partisan forces started retreating from Western Serbia. Montenegro was the next objective in Mihailović's plans.

In the middle of December of 1941 Mihailović summoned to his headquarters Captain Pavle Đurišić, one of the leaders of the Četniks in Montenegro. Đurišić and other Četnik leaders were given written orders to start up an active fight against the People's Liberation Movement. Also, another written document was issued in the name of the Yugoslav government in exile. It ordered the mobilization of all active and reserve officers and all persons subject to military conscription. Anybody who opposed was to be considered a deserter and to be given a military trial. That document influenced greatly the wide masses of people because it represented the order of the legal government recognized and supported by the Allies.

In the beginning of 1942 there was vigorous activity in organizing the Četnik units in the northern part of Montenegro. Đurišić and Lašić were joined by most of the active officers from this region, gendarmerie, police forces, civil servants of the former government, bourgeois politicians, conservative intelligentsia, a good deal of landed peasantry and complete anti-communist militia from the districts of Berane and Andrijevica. The Četniks were supported by the occupation forces in many ways. They provided arms and food. By frequent airraids and reprisal threats they frightened the peasant and forced them to join the Četnik organization.

The leadership of the NOP (People's Liberation Movement) made some attempts to negotiate with the leaders of the Četnik movement and to persuade them to back down, but the Četniks decided to refuse. The document issued by Draža Mihailović explicitly prohibited any collaboration with the partisans. Already in the second half of January, 1942, the Četnik units, led by Đurišić and Lašić, supported by the occupier's garrisons in Andrijevica and Berane and Bijelo Polje started armed fights with partisans. In the very beginning the partisans were seriously defeated several times. Having the advantage of legal government approval and the Allies's generous aid, the Četnik movement established itself relatively quickly in most parts of Montenegro. They also took advantage of the difficult physical circumstances of the People's Liberation Movement; exhausting battles and hunger. The so-called »left errors« of the NOP were very cleverly made use of in Četnik propaganda. Besides, the partisans were reluctant in the first fights, because most of them did not want civil war. Later on the leadership of the NOP reorganized and

formed the special shock fighting units ready to face any task and resolved to fight Četniks.

In March of the same year a Četnik — Separatist coalition was made. That was an important step forward in strengthening of the counterrevolution. Under the great pressure of the united occupational forces and the Četnik — Separatist forces, the partisans were forced to retreat from Montenegro during the middle of June, 1942. However, the party committees and small guerilla groups remained.

After the retreat of the partisans, relations between the occupier on one side and the Četnik and separatist forces on the other were clarified. An agreement was made between the commander of all collaboration forces (Blažo Đukanović) and the Italian governor. According to this agreement three mobile detachments were formed, two of them made up of Četniks and one of occupation forces. They were to be maintained by the occupier. All other units were called »people's peasant militia«. According to the agreement the occupier was to establish »law and order« in the townships and the Četnik and Separatist in the villages.

The occupation and collaboration forces resorted to unseen terror especially towards the followers of the NOP and their families. The entire territory of Montenegro was covered with prisons, concentration camps and execution places. Many patriots were executed, very often without any trial.

The Allies' victories at the end of 1942, especially those in Africa, made it clear to the Četnik leadership that the Allies would land in Europe soon and that Italy would be defeated. Accordingly, a plan was made to open the so-called »second front« in the Italian occupation zone (and especially in Montenegro) and to make preparations for the reception of the Allies. That monstrous plan included as one of its main objectives the liquidation of all the so-called internal enemies, that is, the followers of the NOP, Montenegrin separatists and Muslims. Accordingly, the search was organized in Montenegro where about 200 partisan fighters were liquidated and the Muslim population in Bijelo Polje and Pljevlja, as well as in parts of Eastern Bosnia was eliminated.

Mihailović's Četniks also took part in German — Italian operations during the winter which culminated in the Neretva battle. The Četnik leadership planned to get volunteers for this undertaking. However, because of the terror they carried out and because of their open collaboration with the occupational forces, they were losing ground among the people. More and more people were leaving their units. Therefore, the Četnik leadership was forced to mobilize people for the Neretva battle. In the Neretva battle, the Četniks were so thoroughly defeated, not only in a military way, but also politically, that they never really recovered. During the summer of 1943: there was a change of both the occupier's and the Allies' attitude towards Četniks. Because of the possibility of the Allies' landing in the Balkans, the occupier feared that the Četniks might join them. Therefore, they started disarming and interning Četniks. The Allies, on the other hand, having learned about their collaboration with the occupier, refused to help them any more, and recognized NOP as the only anti — Fascist force in the country. That created total demoraliza-

tion in in the Četnik movement. It was clear that the Četnik phenomenon in Montenegro did not have a wide ideological basis and, consequently could not function without leaning on either the Allies or the occupier. The Četnik movement was basically a military organization, extremely reactionary, of the anti-communist character, whose main purpose was restoration of the monarchy. It is therefore understandable that the Četnik organization couldn't take wider roots in Montenegro. It is true, its forces were relatively numerous for awhile, however, this was not an expression of ideological motives, but rather the consequence of military terror. Besides, a considerable number joined the Četnik movement only fighting for mere survival, both theirs and that of their families.

In order to overcome the difficult crisis and also to ingratiate themselves with the Allies, the Četnik leadership recommended avoiding open collaboration with the occupier. But for the Montenegrin Četniks that was not practically feasible. Without the occupiers' support their main aim, the destruction of the NOP, would have been unrealizable. That's why the Montenegrin Četniks didn't stop the collaboration with the Italians until the capitulation of Italy.

After the capitulation of Italy, in the expectation of the Allies' landing, the Montenegrin Četniks avoided collaboration with the Germans. However they informed them that they would not fight against them, their main aim being the liquidation of the People's Liberation Movement. After the liberation of Kolašin and Vasojevići, splitting up of the Četniks of the «eastern front» and liquidation of the Četniks' military and political leadership in Ostrog, the Montenegrin Četniks were on the verge of total collapse. However, help was offered when the German forces came. After that, all Četnik commanders started collaborating openly with the German occupiers and accepted all their proposals for an anti-communist line of action. Collaboration with Germans was also carried out by gendarmerie (made up mostly by Četnik officers) and by militia, commanded directly by German forces and Nedić.

The separatist and part of the leadership of the CFS (Montenegrin Federalist Party) lost the main support for their political combinations after the capitulation of Italy. In the conditions of German occupation they were forced to modify their political conceptions. In October 1943 the separatist leadership and some members of CFS held a conference (the first during the war) where a Provisional leadership of the Party was appointed. At the end of December 1943 they made a proclamation in which the main directives of their policy were explained. In the proclamation separatism was rejected as an «imposed» slogan, and federalism was declared the main tendency. (This was also stressed in the party's program from 1925.) Its attitude towards the German occupier was loyal and the attitude towards the National Liberation Movement was extremely hostile. The followers of CFS were urged to fight until «the last member of the Jewish — Communist organization was destroyed» — that was to be an imperative for every Montenegrin. The Provisional leadership urged all its followers to join the units of militia and gendarmerie. This attitude had a contrary effect: some outstanding CFS leaders and a considerable number of its followers joined the National Liberation Movement, which in essence was the only movement that fought for federalism.

Both the Četnik movement and the Federalist or separatist movement were deeply reactionary in their essence. They represented the continuity of those middle — class forces and ideologies between the two wars which considered the progressive forces led by KPJ even more dangerous than fascism itself. This attitude was held on during the war, which brought them to collaboration with the occupiers and turned them against their own people. This is undoubtedly one of the main reasons why these forces had to leave the historic stage and to concede their place to the new, more progressive forces which fought for the more just social relations.

LA CONTRERÉVOLUTION AU MONTENEGRO NE 1941 — 1945

Le mouvement de tchétniks et de fédéralistes

Le mouvement de tchétniks et de fédéralistes, c. à d. les mouvements des séparatistes, réunissaient presque toutes les forces contrerévolutionnaires au Monténégro au cours de la guerre de Libération Nationale de 1941 — 1945: Ils représentaient en quelque sens, une continuation des prétentions déterminées de la société civile en notre pays entre les deux guerres mondiales.

Les forces qui étaient titulaires de l'idéologie de la Grande Serbie entre les deux guerres mondiales, prirent part au mouvement de tchétniks de Draža Mihailovitch qui se tenaient aux positions monarchistes et celles de la Grande Serbie et, par conséquent, aux positions de classes dont le désir principal était de préserver l'ancien système des changements révolutionnaires où les larges couches du peuple aspiraient, guidées par la Parti Communiste de Yougoslavie.

Les officiers de l'ancienne armée yougoslave, les politiciens civils réactionnaires, et les intellectuels conservateurs, surtout des générations aînées et moyennes, ensuite, les restes de l'appareil de l'ancien pouvoir — agents de l'Etat, la gendarmerie, les financiers, les membres des unités frontalières, constituaient les forces principales qui portaient le mouvement de tchétniks. Ce mouvement s'appuyait sur la classe paysanne moyenne et partiellement sur les réfugiés qui furent obligés d'accepter les armes des occupants et d'entrer dans la milice anticommuniste ainsi qu'au mouvement de tchétniks. après son organisation. Au début, les tchétniks réussirent de séduire une partie de la classe paysanne pauvre au moyen d'une propagande fausse mais, plus tard, voyant leur vrai visage, elle les abandonna.

A la tête du mouvement fédéraliste au Monténégro, au début de la deuxième guerre mondiale, se trouvaient les forces séparatistes de l'aile du parti fédéraliste du Monténégro, manifestant une activité vers le dérangement de l'intégrité de l'Etat yougoslave entre les deux guerres mondiales. C'est pourquoi ce mouvement portait des éléments de séparatisme au cours de la guerre sous les auspices de l'Italie fasciste et du fédéralisme, — dans le cadre de la Yougoslavie bourgeoise, dépendant des circonstances politiques et des personnes se trouvant à leur tête. En principal,

le mouvement fut formé par des anciens politiciens conservateurs, des hauts fonctionnaires roi Nikola et d'une partie d'officier de l'ancienne armée monténégrine. Il s'appuyait sur une partie de masses paysannes mécontentes, adhérentes au parti fédéraliste monténégrin. La première ligne dans le mouvement, les forces droites extrêmes, qui agissaient sur la sécession du Monténégro, n'ayant pas des adhérents, avait comme appui principal l'occupant fasciste. Cependant, la deuxième ligne, les séparatistes, qui étaient en opposition envers les premiers, menant une politique plus modérée et consentant à la collaboration avec certaines forces dans le mouvement des tchétniks, réussit à acquérir une partie de masses paysannes, premièrement aux contrées de Katun, Rijeka et Crmnica et une partie dans les arrondissements de Podgorica, Nikšić et Kolašin. Cette ligne avait quelques adhérents dans les villes (Cetinje, Podgorica, Nikšić):

Après la débâcle d'avril, une confusion générale et une désorganisation dans la vie politique et économique du pays survinrent au Monténégro. L'appareil de l'ancienne administration cessa partiellement de fonctionner et se mit partiellement au service des occupants. Les partis bourgeois se dissèrent et leurs principaux se pacifièrent ne manifestant aucune position politique. La partie séparatiste des supérieurs du parti fédéraliste du Monténégro (CFS), mécontents de leur position au royaume de Yougoslavie et vivant dans les illusions que, sous les occupants, ils pourraient réaliser leur idée politique sur la formation d'un Etat monténégrin indépendant, souhaitèrent l'entrée des troupes occupantes, en nommant cet acte «libération» du peuple monténégrin. Ce groupe de séparatistes représentait l'appui principal des occupants lors de la formation de la première autorité traître et de la politique italienne au Monténégro en général. La plus complète démonstration de la collaboration et des liens entre les occupants et les séparatistes fut l'assemblée nationale de Petrovdan (12 juillet 1941), où fut adoptée la déclaration de «souverénité» et «l'indépendance» de l'Etat de Monténégro, sous la forme d'une monarchie constitutionnelle en liant son destin avec l'Italie fasciste. Cependant, cette formation occupant — séparatiste ne dura qu'un seul jour. Le lendemain même (13 juillet) le peuple monténégrin, par son insurrection de masses, annula les décisions de l'assemblée nationale de Petrovdan.

Pendant l'occupation, le Parti Communiste de Yougoslavie était le seul parti yougoslave qui, malgré le morcellement territorial de la Yougoslavie, resta unitaire et garda la continuité dans son activité. Dès les premiers jours de l'occupation, le Parti commença à faire les préparatifs pour l'insurrection armée contre les occupants. Conformément à la ligne générale du Parti Communiste de Yougoslavie, adoptée au Conseil de mai (1941), il tâchait de se mettre en contact avec les membres des anciens partis civils, dans le but d'assurer leur appui et la formation d'une large plate-forme pour la lutte contre les occupants. Il tâchait aussi de gagner pour sa cause les officiers de l'ancienne armée yougoslave, dont il en avait quelques centaines au Monténégro. Les membres des anciennes autorités et la plupart des membres des partis civils, refusèrent l'appel du Parti Communiste de Yougoslavie, avec motivation qu'il faut attendre le règlement des comptes entre les grandes puissances.

Et, malgré le refus des participants des partis civils de soutenir la Lutte de Libération Nationale, les actions des unités de guérilla se transformèrent rapidement en une levée de masse. L'ampleur de l'insurrection et les grands succès des insurgés influencèrent les participants des anciens partis bourgeois de ne plus se tenir de côté et ainsi ils commencèrent à se grouper et à se joindre aux insurgés, désireux de restituer le prestige perdu et si possible — d'isoler les communistes du peuple. Dans les lieux où le Parti Communiste de Yougoslavie n'avait pas une plus grande influence sur les masses, les forces réactionnaires bourgeoises agissaient déjà contre la direction des insurgés, c à d. contre le Parti Communiste de Yougoslavie. Cependant, la direction des insurgés accepta la collaboration avec tous les forces civiles, quoiqu'une bonne partie d'elles se déclarait apparemment pour la lutte contre les occupants, leur donnant la possibilité d'occuper d'importantes positions militaires et politiques dans les directions des insurgés. Un grand nombre d'officiers de l'ancienne armée yougoslave se trouvait dans les comités militaires et les Etats-majors des insurgés tandis que dans les organes de pouvoir révolutionnaires des insurgés se trouvait un nombre considérable de participants des anciens partis civils. Cependant, parallèlement à l'apparence de plus grandes forces occupantes au cours de l'offensive ennemie contre les insurgés, (juillet-août 1941), les forces contrerévolutionnaires civiles tournent le dos au soulèvement, abandonnent les organes de pouvoir des insurgés, commencent à conclure des arrangements politiques avec les occupants, forment des comités du «Salut National» et présentent aux ennemis un soutien direct dans la lutte contre le mouvement de Libération Nationale. Stimulés par la propagande et l'activité des politiciens civils, certains officiers de l'ancienne armée yougoslave, étant commandants des unités des insurgés, désertèrent du front, ce qu'amenaît jusqu'à la démoralisation et la dissolution dans certaines de ces unités. Ils abandonnèrent aussi les comités des insurgés militaires des arrondissements.

Les forces séparatistes présentèrent aussi aux occupants leur aide dans la lutte contre les insurgés, quoique cette aide n'était pas d'une grande importance, premièrement à cause de l'influence insignifiante des séparatistes sur les masses.

Dans la lutte contre le mouvement de Libération Nationale, les occupants ne se bornaient pas seulement à la collaboration avec les séparatistes, comme ils le faisaient jusqu'à l'insurrection. Ils tâchaient à réaliser aussi une collaboration plus complète avec les groupes contrerévolutionnaires orientés vers la politique de la «grande Serbie» qui manifestaient des prétentions en ce sens. S'appuyant sur ces forces, les occupants organisèrent une autorité traître sous forme de sous-prefets et d'administrations municipales. On forme certains corps politiques des représentants des forces contrerévolutionnaires bourgeoises nommés «comités nationaux». Parallèlement à l'organisation de l'autorité civile traître, les occupants organisèrent une milice anticommuniste, ayant le rôle d'unités d'assistance militaire des occupants.

Certaines forces contrerévolutionnaires bourgeoises, commencent à s'organiser contre le mouvement de Libération Nationale en une autre base. Vers la fin de l'été 1941, quelques groupes d'officiers actifs de l'ancien armée yougoslave forment leurs organisations secrètes, représen-

tant le début de la formation des tchétniks au Monténégro. Leur but principal était de ne pas permettre la formation d'aucune autre organisation militaire ou politique qui pourrait attaquer les occupants et d'empêcher chaque activité révolutionnaire jusque le retour du gouvernement légal, «auquel alors délivrer les pouvoirs».

Les groupes d'officiers et autres forces contrerévolutionnaires réussirent à se mettre en contact avec Draža Mihailovitch au cours de l'automne 1941, qui nomma immédiatement l'administration des tchétniks au Monténégro avec le major de l'Etat-major Djordije Lašić (Lachitch) à sa tête. La mise en rapport avec Draža Mihailovitch et l'information du gouvernement émigrant reçue par la T. S. F. de Londres et par d'autres canaux, incitèrent ces forces à une plus grande activité. Elles tâchent d'organiser, au cours de l'automne, leur «armée populaire», comme contrebalance aux détachements des partisans, mais sans succès.

Les occupants tâchent de leurs forces de renforcer le front contrerévolutionnaire et, à cet égard ils relâchent de l'internation les officiers, les fonctionnaires d'Etat et autres employés desquels ils attendent, et de la plupart reçoivent, un appui contre le mouvement de Libération Nationale. Ils prennent des démarches pour reconcilier les unitaristes et les séparatistes afin de les rapprocher à la plate-forme commune de la lutte contre le mouvement de la Libération Nationale.

Le développement des événements militaires et politiques internationaux vers la fin de l'année 1941 incite le gouvernement yougoslave émigré de donner une aide et un soutien plus efficaces au mouvement des tchétniks de Draža Mihailovitch. Il condamne le mouvement de Libération Nationale comme une aventure et une violence et le proclame comme illégal, tandis qu'il accepte le mouvement des tchétniks comme mouvement de tous les yougoslaves et ses participants proclame comme armée yougoslave dans la patrie. Le gouvernement émigré fait avancer Draža Mihailovitch en grade de général et le nomme ministre militaire, et parallèlement à cela il assure au mouvement des tchétniks le soutien et l'assistance financière des alliés. Toutes ces mesures ainsi que la propagande par la T. S. F. britannique et par tout autre moyen disponible signifiaient une contribution de premier order au développement de l'organisation des tchétniks.

Le soutien du gouvernement yougoslave et des puissances occidentales et son acceptation de représentant autorisé (mandataire) dans le pays, ainsi que le retrait des forces partisans de la Serbie occidentale, incitèrent Draža Mihailovitch d'agir librement et énergiquement contre le mouvement de Libération Nationale dans les autres régions du pays aussi. Dans ses plans le Monténégro se trouva à une place très importante.

Vers mi-décembre 1941, Mihailovitch appela en hâte dans son Etat-Major, le capitaine Pavle Djurichitch étant un de ses commandants au Monténégro, et lui donna de diverses directives écrites et orales, des ordres et d'autre matériel de propagande, ainsi qu'une certaine quantité d'argent pour les besoins de l'organisation des tchétniks au Monténégro. Il lui ordonna alors de prendre des démarches pour la consolidation de l'organisation et de commencer au plus tôt possible avec la lutte contre le mouvement de Libération Nationale. Mihailovitch envoya un ordre écrit, émis au nom du gouvernement yougoslave, à Djurichitch, et aux autres commandants des tchétniks au Monténégro, de mobiliser tous les

officiers et sous-officiers actifs et de réserve, en effet, tous les conscrits, en leur attirant l'attention sur le fait que tous ceux qui ne se présenteraient pas à cet ordre seront traités comme déserteurs et qu'il leur sera jugé selon la loi de la guerre de l'ancienne armée yougoslave. Ce document était d'une grande importance pour l'adhésion d'une plus large masse populaire au mouvement des tchétniks, et autres, car derrière lui se trouvait le gouvernement légitime qui était reconnu, soutenu et aidé par les alliés.

Au début de 1942, on procède hâtivement à l'organisation des unités des tchétniks au nord du Monténégro. Presque tous les officiers et sous-officiers actifs de ce terrain adhèrent à Djurichitch et Lachitch, ainsi que les gendarmes et les policiers, l'ensemble des employés de l'ancien pouvoir, les politiciens civils et les intellectuels conservatifs ainsi qu'une bonne partie de la classe paysanne et la milice anticommuniste complète des arrondissements de Berane et d'Andrijevica. Les occupants aidaient les tchétniks en armes, en vivres et en autres manières. Les occupants forçaient les paysans d'entrer à l'organisation des tchétniks par des bombardements aériens fréquents et par les instruments d'artillerie, ainsi que par la menace de représailles.

La direction du mouvement de Libération Nationale essayait de négocier avec les chefs du mouvement des tchétniks et de les détourner de l'affaire commencée mais, ces derniers refusèrent cela énergiquement car, la directive reçue de Draža Mihailovitch ne permettait aucune collaboration avec les partisans.

Dès le commencement de la seconde moitié de janvier 1942, les tchétniks de Djurichitch et de Lachitch, s'appuyant aux garnisons des occupants d'Andrijevica, de Berane et de Bijelo Polje, entrèrent en conflit armé avec le mouvement de Libération Nationale, lui causant quelques graves défaites. Se couvrant de l'autorité du gouvernement légitime, profitant des attributs de l'armée yougoslave légale dans la patrie, aidé généreusement par les alliés et les occupants, le mouvement des tchétniks réussit assez vite d'acquérir des positions dans une grande partie du Monténégro. A part de cela, les luttes graves et épuisantes que menaient les combattants du mouvement de Libération Nationale dans des circonstances matérielles graves, particulièrement la faim qui commençait à ravager parmi eux, ainsi que les soidisantes fautes de gauche du mouvement de Libération Nationale dont les tchétniks savaient habilement tirer profit pour leur propagande. Outre cela, au cours des premiers combats contre les tchétniks, les combattants du mouvement de Libération Nationale ne montrèrent pas assez d'énergie, de la raison que la plupart d'eux ne voulaient pas la guerre civile. La direction du mouvement de la Libération Nationale réorganisa les unités et, des combattants choisis elle forma des unités de choc, toujours prêtes d'accomplir chaque devoir, premièrement contre les tchétniks.

Au mois de mars les occupants réussirent de former une coalition tchétniko-séparatiste, ce qui était un pas assez important pour le renforcement du front contre-révolutionnaire. Sous la pression des forces associées des occupants et des tchétniko-séparatistes, les unités partissanes furent obligées de se retirer provisoirement du Monténégro, vers la moitié de 1942, tandis que les comités du parti et moindres groupes de partisans restèrent sur le terrain.

Après le retrait des forces partissanes, on procède au règlement final des rapports entre les occupants, d'une part, et les tchétniks et les séparatistes, d'autre part. Par la convention entre le commandant de toutes les forces collaborationnistes (Blažo Djukanovitch) et le gouverneur italien, trois détachements volants furent formés dont deux de tchétniks et un de séparatistes. Les occupants prirent soin de leur entretien. Les unités ne faisant pas partie de ces détachements furent proclamées comme «milice populaire rurale». D'après la convention, les occupants avaient à rétablir «l'ordre et la paix» dans les villes, tandis que les tchétniks et les séparatistes dans les villages (chacun sur son territoire).

Les occupants et les collaborationnistes établirent une terreur terrible sur les appartenants et les adhérents au mouvement de la Libération Nationale et leurs familles. Tout le territoire du Monténégro était plein de prisons, camps de concentration et de places d'exécution. Beaucoup de patriotes furent condamnés à mort sans jugement ou par les sentences des tribunaux des occupants et des tchétniks.

Les succès des alliés vers la fin de 1942, particulièrement en Afrique, incitèrent les chefs tchétniks de conclure que le débarquement des alliés sur sol européen ne tarderait pas, dans quel cas l'Italie devrait sortir de la guerre. Par rapport à cela, la direction des tchétniks décida de faire des préparations pour l'accueil des alliés et pour l'ouverture du «second front» dans les zones occupées par les Italiens, surtout au Monténégro. Ce plan monstrueux prévoyait, comme condition principale pour cette action, de liquider sur ce terrain les soi — disant ennemis intérieurs, comprenant les membres du mouvement de Libération nationale les séparatistes monténégrins et les musulmans. A cet égard, les tchétniks entreprirent une chasse contre les groupes de partisans au Monténégro, et réussirent de liquider 200 combattants à peu près, ensuite ébranlèrent le peuple musulman dans les arrondissements de Bijelo Polje et de Pljevlja ainsi que dans une partie de la Bosnie de l'est.

Les tchétniks de Draža Mihailovitch port dans les actions d'hiver italo-allemandes contre l'Armée de Libération Nationale qui furent terminées avec la bataille de Neretva. La direction des tchétniks croyait que pour cette action il pourrait engager des volontaires. Cependant, à cause de la terreur établie sur les appartenants et les adhérents du mouvement de Libération Nationale et, en général, sur tout le peuple, ainsi qu'à cause de la collaboration ouverte avec les occupants, les tchétniks avaient perdu leurs positions dans le peuple. De cette raison les unités des tchétniks furent abandonnées par des particuliers ainsi que par des groupes entiers. A cause de cela, la direction des tchétniks fût obligée de proclamer une mobilisation générale pour la marche sur Neretva. Dans la bataille de Neretva, les tchétniks subirent une défaite très grave tout autant politique que militaire, de laquelle ils ne se sont plus jamais rétablis.

Au cours de l'été 1943, un changement eût lieu quant aux relations des occupants et des alliés envers les tchétniks. A cause de la probabilité réelle de l'embarquement des alliés à la presqu'île de Balkan, les occupants craignant de la possibilité de l'adhésion des tchétniks aux alliés en ce cas, procédèrent à leur désarmement et internement partiel. Les alliés furent obligés aussi de leur refuser l'aide et autres soutiens plus tard à cause de leur collaboration avec les occupants et de reconnaître le mouve-

ment de Libération Nationale comme force unique belligérante contre les occupants dans notre pays. Tout cela provoqua chez les tchétniks une démoralisation et une désespérance totales. Donc, il apparut que le mouvement des tchétniks au Monténégro n'avait pas un caractère d'un mouvement de large idéologie et, par conséquent il n'a pas pu se constituer une base solide sans l'appui des occupants ou des alliés. Il représentait, en effet, plus une organisation militaire, extrêmement réactionnaire, de caractère exclusivement anticomuniste, dont le but cardinal était la restauration de la monarchie. Il est donc compréhensible que l'organisation des tchétniks au Monténégro n'a pas pu prendre une plus forte racine. A vrai dire, ses forces étaient assez nombreuses auparavant, mais ce grand nombre n'était pas une expression de motifs idéologiques, mais avant tout une conséquence de la terreur des occupants et ensuite des tchétniks mêmes — malgré le fait qu'une grande partie de ces gens s'était adonnée à l'organisation des tchétniks exclusivement pour préserver son existence et celle de leurs familles.

Afin de surmonter autant que possible la crise advenue et de satisfaire aux désirs des masses populaires et des alliés, la direction des tchétniks recommande d'éviter la collaboration ouverte avec les occupants, ce qui était pratiquement inexécutable pour les tchétniks au Monténégro. Sans l'appui des occupants ils n'auraient pas pu réaliser leur but fondamental — l'anéantissement du mouvement de Libération Nationale. De cette raison, les tchétniks monténégrins ne rompirent pas la collaboration avec les occupants italiens jusqu'à leur capitulation.

Après la capitulation de l'Italie, en attendant le débarquement des alliés, les tchétniks monténégrins évitaient, pour un certain temps, de collaborer avec les occupants allemands. Cependant, ils leur communiquèrent qu'il n'avaient pas l'intention de les attaquer, car leur but fondamental était la lutte contre le mouvement de Libération Nationale. Après la libération de Kolašin et Vasojevići, la destruction des tchétniks du «front de l'est» et l'anéantissement de la direction militaire et politique des tchétniks à Ostrog, les tchétniks monténégrins se trouvèrent au bord de leur ruine totale, mais ils furent sauvés de cela par l'arrivée des forces allemandes. Ensuite, tous les commandants de tchétniks et leurs unités entrèrent en collaboration ouverte avec les occupants allemands et acceptèrent toutes leurs combinaisons à la ligne de la formation d'un front anticomuniste. La collaboration des tchétniks avec les allemands se développait aussi par l'entremise de la gendarmerie (dans laquelle se trouvaient la plupart d'officiers de tchétnik) et la milice, qui se trouvaient sous la commande directe des forces armées allemandes, par l'administration populaire, par Neditch etc.

Les séparatistes ainsi qu'une partie de la direction du parti fédéraliste monténégrin, perdirent par la capitulation de l'Italie l'appui principal auquel ils liaient toutes leurs combinaisons politiques après la débâcle d'avril. Sous les conditions de l'occupation allemande ils furent obligés de modifier leurs conceptions politiques. En octobre 1943, les chefs des séparatistes et un certain nombre du parti fédéraliste monténégrin (CFS) eurent une conférence (première au cours de la guerre) pendant laquelle élirent une direction provisoire du parti. Vers la fin de décembre 1943, elle publia une proclamation exposant les directives fondamentales de sa politique. Dans cette proclamation la direction provisoire du CFS rejette le

séparatisme comme parole »imputée« et proclame le fédéralisme comme leur aspiration fondamentale, comme il était souligné dans le programme du parti de 1925. Envers les occupants allemands, cette direction prit une position loyale tandis qu'envers le mouvement de Libération Nationale prit une position extrêmement ennemie. Elle appela tous ses adhérents à la lutte anéantissante jusqu'au dernier membre de l'organisation »heubreuse-communiste«, en soulignant cela comme devoir de chaque monténégrin. La direction provisoire accepta le programme et les buts de l'administration populaire et appela ses adhérents et ses amis d'entrer dans les unités de milice et de gendarmerie. Une telle position de la direction provisoire contribua qu'un grand nombre d'adhérents éminents du CFS et la plupart des fédéralistes accèdent au mouvement de Libération Nationale qui, à vrai dire, était le seul qui luttait pour le fédéralisme.

Le mouvement des tchétniks et des fédéralistes, c. à. d. le mouvement séparatiste était, en son essence, profondément réactionnaire. Ils représentaient une continuité des forces et des idéologies bourgeoises entre les deux guerres mondiales qui, dans les forces progressives avec le Parti Communiste à la tête, voyaient un plus grand danger que celui du fascisme même. Ils gardèrent une telle conception pendant la guerre même, ce qui les amena dans les bras de la collaboration avec les occupants, contre son peuple. C'est, sans aucun doute, une des raisons principales que ces forces furent obligées de descendre de la scène historique et de céder place aux nouvelles forces progressives qui luttaient pour des relations sociales plus justes.

РЕГИСТАР ЛИЧНИХ ИМЕНА

А

Абрамовић М. Симеон, капетан — 417.
 Аграм Бошко — 192, 231, 248, 250, 522, 547, 548.
 Аквароне Пијетро (Acquarone Pietro), министар двора Краљевине Италије — 68.
 Аман (Amann), мајор — 479, 514.
 Амброзио Виторио (Vittorio Ambrosio), генерал, начелник италијанске Врховне команде — 315.
 Анђелић Ђукан, правник — 135, 473, 476, 519, 540.
 Анђелић Живко, адвокат — 54, 99, 118, 423, 451, 458, 470, 471, 522.
 Анђелић Јакић, судија председник Среског НОО — Коланин — 218.
 Анђелић Милосав — 116, 286, 435.
 Анђелић Милоња, поручник — 162.
 Анђус Нико, секретар СК КПЈ — Котор — 483.
 Бабић Лазо, правник — 364.
 Бабовић Вучеља, учитељ, рез. поручник — 174.
 Бабовић Милутин, поручник — 161.
 Бабовић Мирко, капетан — 79, 182, 235, 236.
 Бајић Драгиша, капетан — 168, 312, 320, 388, 485.
 Бакић Бранислав, капетан — 375.
 Бакић Вуксан, судија — 81, 81, 93, 94, 172, 329, 362, 375, 433.
 Бакић Мило — 331.
 Бакић Митар, опуномоћеник ЦК КПЈ, политички комесар II ударног корпуса — 223, 402.
 Бакић Рајко — 93.

Бакчевић (Вељко), професор — 482.
 Бакчевић Саво, капетан — 210, 286, 357.
 Балабушић Мирко — 514.
 Балетић Лука — 476, 526, 529, 532, 534, 543.
 Бандовић Милан, командант среза Бијело Поље — 250, 255, 261, 262, 263, 517.
 Бановић Васо — 51.
 Баошић Љубисав, инспектор Министарства финансија — 216.
 Бараћ др Љубомир, лекар — 423, 471, 525.
 Барбазети Курио (Curio Barbasetti), гувернер Црне Горе — 353.
 Барјактаревећ Драгутић, поручник — 169.
 Батрићевећ Бутор — 124.
 Баћовић Петар, рез. мајор — 237, 250, 302, 303, 317, 318, 320, 323, 325, 391, 400, 434, 486, 501, 503, 505, 509, 526, 535, 536, 544, 545, 546, 548.
 Вацковић Радојица, војни чиновник — 202.
 Вацковић Милош — 53.
 Беговић Блажо, школски надзорник у пензији — 440.
 Беговић Мило — 196, 357.
 Беговић Митар — 286.
 Беговић Никола, мајор — 285, 483.
 Беговић Спасоје, професор — 198.
 Беили (Bailey W. S), шеф британске војне мисије код Драже Михаиловића — 276, 281, 345, 353, 375, 394, 395, 396, 399, 410, 463.
 Бећковић Вук, наредник — водник — 148, 216, 387.
 Беџић Ђорђе, капетан — 410, 412.
 Бешић Васо — 169.
 Бешић Милован — 150.

Бешић Павле — 152.
 Билић Дејан, капетан — 417.
 Биљурин Марко, професор, члан Штаба партизанског батаљона 18. октобар — 185.
 Бироли Пирцио (види: Пирцио Бироли).
 Богавац Павле, капетан — 285.
 Богетић Лазар, капетан — 485.
 Богићевић Пуниша, поручник — 389, 411.
 Божовић Батрић, официр — 94, 118.
 Божовић Војин, командир партизанске чете — 150.
 Божовић Григорије — 81, 99, 138.
 Божовић Јован, потпоручник — 169.
 Божовић Мирко, капетан — 247.
 Божовић Миро, пуковник — 389.
 Божовић Обрен, рез. потпоручник, командант четничког батаљона — 231.
 Бојанић П. Божо, поручник — 200.
 Бојичић Војо — 461.
 Бојичић Милић, поручник — 169, 235, 331, 334, 335.
 Бојић Алекса, потпуковник — 216.
 Бојовић Бошко, адвокат — 329, 362, 396, 412, 433.
 Бојовић Величко, мајор — 79, 92, 99, 362, 431.
 Бојовић Вукашин — 275, 312, 330, 407, 461, 508.
 Бојовић Михаило — 53.
 Бојовић Никола, капетан — 154, 155, 239, 251, 255, 314, 320, 326, 335, — 353.
 Бокан Нико — 458, 459.
 Бољевић Димитрије, мајор — 196, 199, 211, 291, 417, 443.
 Бољевић Јован — 200.
 Бољевић Јовица — 150.
 Бољоне Габриеле (Boglione), пуковник, начелник, штаба окупационих трупа Црне Горе — 197.
 Бонини (Bonini Silvio), дивизијски генерал, командант дивизије Венеција — 170.
 Борић Драгиша — 475, 476, ✓
 Борић Марко — 144.
 Бошковић Живко, мајор старе црногорске војске — 212.
 Бошковић Новак, бив. директор гимназије — 388, 519.
 Бошковић Радосав, адвокат — 396.
 Бошковић Ристо, бив. председник општине, рез. капетан — 202, 316, 357.
 Брајовић Блажо, мајор — 535.
 Брајовић Ђорђе, професор — 441.
 Брајовић Милош, професор — 519.
 Брајовић Радивоје, директор пошта — 196.

Братић, професор — 504.
 Бубања Владо, командант четничке бригаде — 362.
 Брковић Саво, делегат ПК КПЈ — 176, 180.
 Буј Милан — 265, 285, 519.
 Букалић Милика, командант четничког батаљона — 387.
 Букумира Митар, капетан — 346.
 Булајић Вождар, капетан — 201.
 Булајић В. Никола — 152.
 Булатовић Бећир — 53, 84.
 Булатовић Богић — 548.
 Булатовић Бранко, поручник — 527.
 Булатовић Димитрије — 98, 99.
 Булатовић Иван, мајор старе црногорске војске, 143, 144, 148.
 Булатовић Илија, наредник — 181.
 Булатовић Мијајло — 99.
 Булатовић В. Милан — 84, 99, 118.
 Булатовић Милија, судски капетан — 201, 286.
 Булатовић Милутин — 308.
 Буљони (Buglioni), мајор — 99.
 Бурзановић Веселин, замјеник комесара партизанског батаљона (на Пљевљима) — 283.
 Бурић Василије — 512.
 Бурић Милан — 329.
 Бурић Михаило — 270, 275.
 Бурић Радован, водник I класе — 201.
 Бучан Вехбо — 118.
 Буха Бошко, партизански бомбаш — 403.
 Бушатлија, председник општине у Скадру — 515.

В

Вајкс (Maximilian von Weichs), командант II армије и командант Југоистока — 472, 498, 499, 500.
 Варлимонт (Walter Warlimont) — 500.
 Васовић Крсто, капетан — 174, 331, 335.
 Васовић Михаило — 93.
 Верџези (Vergesi), пуковник, командант 883. пука дивизије Венеција — 350.
 Весковић Андрија, мајор — 92, 94, 129, 174, 182, 184, 191, 235, 238, 250, 255, 286, 314, 320, 321, 323, 325, 326, 327, 329, 334, 342, 361, 375.
 Весковић Симо — 285.
 Вешовић Драгиша — 116.
 Вешовић С. Драго, потпоручник — 129.
 Вешовић Мирко, политички комесар партизанске чете — 91, 92, 146, 147.

- Видачић Милорад, капетан — 326, 327, 328, 504.
- Виктор Емануел (Vittorio Emanuele III), краљ Италије — 44, 48, 68, 73.
- Вилсон, сер Хенри Мејтленд (Wilson, Sir Henry Maitland), генерал, главнокомандујући савезничких снага на Средоземљу — 520, 528.
- Вишњић Антоније — 135, 136.
- Вишњић Блажо, бив. срески начелник — 135.
- Вишњић Миња, мајор — 135, 136.
- Влаховић Буле, судија — 84, 99, 286, 388.
- Влаховић Димитрије, капетан — 79, 92, 174, 255, 490.
- Влаховић Душан, подбан Зетске бановине — 115, 203, 204, 245, 268, 470, 478, 506, 508, 512, 513, 518.
- Влаховић Мирко — 449.
- Влаховић Б. Петар, командант четничког батаљона — 387.
- Влаховић Секула, мајор у пензији — 387.
- Влаховић Урош, адвокат — 98, 99, 116.
- Возак Бруно (Wozak — „dr Wollmar“), немачки обавештајни официр — 415, 484, 485, 511.
- Војвода Вук (Војин Поповић) — 421.
- Војводић Димитрије, поручник — 201.
- Војводић Мирко, професор — 188.
- Војводић Радивоје, поручник — 188, 390, 391, 411, 481.
- Ројиновић Петар, капетан — 138, 140.
- Dr Wollmar (види: Возак Бруно).
- Воротовић Крсто — 236.
- Врањешевећ (Славко), мајор — 536, 452, 545.
- Врачар Митар, мајор — 196.
- Вујадиновић Драгиша, учитељ — 151, 190.
- Вујадиновић Душан, поручник — 151, 527.
- Вујадиновић Миладин, учитељ — 151, 190.
- Вујадиновић Мојсије, рез. поручник — 186.
- Вујачић Марко — 20.
- Вујачић Ристо, адвокат — 196.
- Вујисић Војислав, наредник — 181.
- Вујисић Лека, капетан — 85, 97, 128, 143, 144, 177, 249, 250, 320, 362, 387, 432.
- Вујисић Милија — 389.
- Вујисић Спасоје, наредник — 181.
- Вујовић Војислав, потпоручник — 389, 412.
- Вујовић Вукан, поручник — 201.
- Вујовић др Илија, адвокат — 286, 287, 470, 483, 516.
- Вујовић (Белов) Јован — 52, 89, 119, 124.
- Вујовић Лука, командир сепаратистичке чете — 247.
- Вујошевић Владо — 99.
- Вујошевић Никола, поштански чиновник — 181.
- Вујошевић П. Саво, потпуковник у резерви — 135, 186, 219.
- Вујошевић Саво — 286.
- Вукадиновић Саво, мајор — 327, 346, 354, 361, 395, 396, 400, 405, 410, 434, 444, 476, 475, 476, 477, 478, 479, 511, 513, 514, 515, 516.
- Вукадиновић Ристо, поручник — 169.
- Вукасовић Никола, поручник — 318, 481, 509.
- Вукашиновић Вукашин, судија великог суда — 196, 519.
- Вукић Даро — 208.
- Вукић Вукан, поручник — 169.
- Вукићевић Вукић — 93.
- Вукићевић Митар, учитељ, рез. потпоручник — 92, 93, 118, 174.
- Вукићевић Павле, поручник — 202, 481.
- Вукмановић др Лука, професор теологије — 519.
- Вуковић Вуко — 99, 118.
- Вуковић Душан, сепаратистички функционер — 122, 125, 127, 306, 247, 309, 521, 522.
- Вуковић Душан, командир сепаратистичке чете у Пиперима — 294.
- Вуковић Марко, потпоручник — 168, 534.
- Вуковић Милан, поручник — 169.
- Вуковић Мирко — 375.
- Вуковић Милован, бив. државни правобранилац — 440.
- Вуковић Перо — 308.
- Вукосавовић Андрија, рез. поручник — 247, 514.
- Вукотић С. Вељко, наредник — 480.
- Вукотић Илија, капетан — 122, 247.
- Вукотић Никола, учитељ — 122.
- Вуксановић Зарија, пуковник — 86, 187, 196, 251, 387, 389, 411, 432, 433, 444.
- Вуксановић Јован, потпуковник — 86, 90.
- Вуксановић Љубомир (Љубо), члан Националног одбора и председник Народне управе — 81, 93, 94, 99, 172, 245, 405, 421, 422, 424, 430, 437, 438, 439, 442, 450, 454, 455, 456, 457, 458, 469, 470, 478, 519, 524, 539.
- Вуксановић Радосав, генерал — 90.

Вукчевић С. Васо, мајор — 200, 248, 319, 390, 431, 441, 443, 465, 481, 523, 527, 548.
 Вукчевић инг. Глигорије, 329, 357.
 Вукчевић П. Јован, уредник „Зете“ — 50.
 Вукчевић Марко, судија — 283.
 Вукчевић Мирко — 286.
 Вукчевић Никола, инспектор Министарства финансија, секретар Националног одбора за Црну Гору — 245, 246, 264, 346, 470, 478, 511, 519.
 Вукшић Јован — 512.
 Вукшић Тодор — 512.
 Вулевић Ђукац, учитељ — 92.
 Вулековић Петар, капетан старе црногорске војске — 247, 439.
 Вулетић Марко, апелациони судија — 196.
 Вулетић Ново, професор — 188, 189, 192, 259, 436.
 Вулетић Саво, федералистички функционер — 20, 65, 66, 112, 115, 196, 478, 511, 519, 532.
 Вучељић Марко, капетан — 174, 484, 516.
 Вучељић Ника, мајор — 387, 388.
 Вучинић Блажо — 196.
 Вучинић Душан, адвокат, секретар ЦФС — 47, 50, 51, 52, 56, 60, 61, 64, 66, 110, 112, 511, 521, 522.
 Вучинић Марко („Марко Ненадић“), капетан — 481, 527.
 Вучинић М. Милош, бив. председник општине — 196.
 Вучић Дамјан — 151, 190.
 Вучић Ново — 190.
 Вучковић И. Блажо — 52.
 Вучковић Филип — 53.
 Вучковић Перо — 435, 451.

Г

Гандини Томазо (Tomaso Gandini), потпуковник, командант краљевских карабинијера за Црну Гору — 119.
 Гардашевић Ђока — 230.
 Гвозденовић Пашко — 329.
 Гилић Мил., судија — 196.
 Глишић Милош, мајор — 237.
 Глобочник, њемачки војни заповједник у Трсту — 534.
 Глумац (Стеван), капетан — 313.
 Гогић Р. Војин, војни чиновник (III класе) — 129.
 Гогић Марко — 140.
 Гогић Тодор, пуковник — 526.
 Гојковић Вуксан, бив. срески начелник — 81, 82, 93, 362, 370, 388, 399, 400.

Гојнић Блажо, мајор, — 249, 257, 319, 338, 346, 302, 398, 432, 434, 439, 440, 443, 445, 470, 480, 481, 483, 506, 523, 527.
 Гојнић Бранко, командант Црмничког националног батаљона — 439.
 Гојнић Војислав, в. д. тужиоца — 196, 434, 470, 511.
 Гојнић Лука, дивизијски генерал у пензији — 112, 246, 260, 358, 432, 433, 434.
 Гошо Јанко — 135.
 Греговић Стево, председник Великог суда — 196.
 Грујовић Томаш — 308.
 Гудовић Милисав, капетан — 331.

Д

Дабановић Петар, новинар — 270, 275, 514.
 Дабетић Милисав, судија — 375.
 Дабовић, капетан бојног брода — 511.
 Дамјановић Владо, срески начелник у пензији — 151, 412.
 Дамјановић Лазар, судија — 151, 511, 519.
 Дамјановић Миодраг, генерал — 528, 532, 536.
 Дамјановић Саво, капетан — 150.
 Дангић (Јездимир), жандармеријски мајор — 164.
 Данило (Петровић) књаз, син краља Николе — 68.
 Дапчевић Пеко, члан Главног штаба, командант II ударног корпуса — 215, 211, 216, 217, 236, 381, 402.
 Дауел Мак, амерички пуковник — 505.
 Дашић Александар, поручник — 174, 331.
 Дебеља Никола — 52.
 Девић Љубомир, потпоручник — 169.
 Дед Џока — 516.
 Дедић Насто, капетан — 185, 186, 443, 444, 478.
 Дедовић др Вукота, лекар — 96, 98, 99, 245, 387.
 Дедовић Мирко, предузимач — 92.
 Делетић Бранко, секретар МП КПЈ — Андријевица — 174.
 Дмитровић—Божовић Саво, капетан — 150, 210.
 Добрашиновић Драгољуб, командант четничке бригаде — 476, 524.
 Добрашиновић Светозар, бив. председник Општине — 168, 365, 406, 407, 438.
 Дожић Васо — 53.
 Домазетовић Величко — 458.
 Драганић Ђорђије, капетан — 247.

Драговић Андрија, рез. капетан — 319.
 Драговић Андрија, школски надзорник — 196.
 Драговић Велиша — 286.
 Драговић Гајо, рез. капетан — 481.
 Драговић Душан, командант партизанског батаљона — 216.
 Драговић Мирко, професор теологије — 196, 256, 451, 454.
 Драговић Никола — 196.
 Драговић Радосав, бив. виши државни тужилац — 519.
 Драгојевић Богдан, поручник — 473, 485, 512.
 Драгутиновић Андрија — 125.
 Дракић Филип, капетан — 210, 481.
 Дракуловић Никола, потпоручник — 135.
 Драшковић Алекса, капетан — 487.
 Драшковић Ј. Пстар, жандармеријски капетан — 130, 201, 289, 418.
 Дреџун Ђоко, мајор старе црногорске војске — 297, 247.
 Дреџун Мило — 247.
 Дрљевић Бранко, правник — 236, 540, 542, 544, 546, 548.
 Дрљевић Вучета — 99.
 Дрљевић Саво, командант Бјелополског партизанског одреда — 236.
 Дрљевић др Секула, сепаратистички вођа — 20, 47, 56, 60, 61, 62, 63, 66, 67, 72, 73, 110, 112, 114, 115, 385, 436, 451, 453, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 548.
 Дујовић Алекса, бив. председник општине — 83, 114, 176, 180.
 Дујовић М. Војин, потпоручник — 129.
 Дујовић Т. Драгиша, потпоручник — 129.
 Дујовић Мило, капетан — 83, 129, 176.

Ђ

Ђаконовић Боро, капетан — 527.
 Ђаловић Урош — 312.
 Ђантурко Вицко (Gianturco) — 56.
 Ђелевић Гавро — 308.
 Ђерковић Марко — 511.
 Ђилас Милован, делегат ЦК, КПЈ — 224, 236.
 Ђони Марк Ђон — 513, 516.
 Ђујић Момчило, свештеник — 303, 520, 528, 529, 534, 536, 546.
 Ђукановић Блажо, бан Зетске бановине, бригадни генерал у резерви — 50, 203, 204, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 250, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 266, 267, 270, 287, 291, 292, 293, 296, 304, 307, 308, 309, 310, 330, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 345, 345, 348, 349, 354, 355, 358, 363, 365, 367,

370, 371, 372, 373, 385, 389, 392, 397, 398, 410, 411, 412, 413, 432, 434, 450, 455, 535.
 Ђукановић М. Јово, мајор — 442, 443, 444, 445, 446, 447, 448, 469, 470, 478, 480, 482, 514, 515.
 Ђукановић Марко, — 443.
 Ђукановић Перо, финансијски директор — 196, 478, 514.
 Ђукановић Петар, капетан — 247.
 Ђукановић П. Симо, потпуковник у пензији — 251, 481, 524.
 Ђукић Блажо, капетан — 481.
 Ђукић Владимир (Владо), генералштабни капетан — 79, 92, 94, 181, 185, 186, 444, 480, 481, 482, 483, 512, 513.
 Ђукић Дмитар, поручник — 168.
 Ђукић Љубомир, рез. капетан — 286.
 Ђукић Ново, правник — 519.
 Ђукић Радомир, наредник — 185.
 Ђукић Шћепан, командир партизанске чете — 146, 147, 219.
 Ђуковић Петар (Перо), поручник — 247, 527.
 Ђурановић Петар, капетан — 481.
 Ђурашковић Андрија — 443.
 Ђурашковић Божо, војнослужбени потпуковник — 392.
 Ђурашковић Бранко, поручник — 138, 362, 365, 407, 432, 443, 485.
 Ђурђић Милутин, капетан — 388.
 Ђурић Никола, потпуковник (псеудоним Војислава Лукачевића) — 318.
 Ђуришић Васо — 99.
 Ђуришић Васо (брат Павла Ђуришића), четнички представник код штаба дивизије Венеција — 170, 346.
 Ђуришић Ђуро — 51.
 Ђуришић Павле, капетан, командант четничких снага за Црну Гору — 79, 128, 133, 147, 149, 160, 161, 163, 167, 168, 169, 170, 171, 174, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 215, 216, 218, 220, 225, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 243, 246, 248, 250, 253, 255, 256, 261, 262, 265, 266, 267, 268, 270, 275, 282, 290, 293, 294, 295, 303, 304, 306, 307, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 320, 323, 328, 329, 331, 333, 334, 335, 340, 343, 345, 346, 353, 354, 361, 373, 375, 401, 421, 461, 462, 463, 464, 465, 468, 471, 472, 473, 474, 475, 476, 477, 478, 479, 480, 481, 482, 483, 484, 485, 486, 487, 488, 489, 490, 491, 492, 493, 505, 506, 508, 509, 510, 511, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 520, 521, 523, 524, 525, 526, 527, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 535, 536, 539, 540, 541.

542, 543; 544, 545, 546, 548, 549, 554; 555.
 Ђуришић Симо, капетан — 328.
 Ђуровић Јован, политички комесар
 Ударне групе партизанских батаљона — 404.
 Ђуровић инт. Лазар — 51.
 Ђуровић Машан — 333.
 Ђуровић Милинко, политички комесар
 Никшићког партизанског одреда — 215; 217.
 Ђуровић Милован, капетан — 211, 411.
 Ђуровић Никола, поручник — 213, 523; 527.
 Ђуровић Ратко, поручник — 138, 154.

Е

Емери (Amery), британски мајор — 513.

Ж

Жанко Крунослав, усташки новинар — 67.
 Живковић Јагош, капетан — 534.
 Живковић Петар, генерал — 505, 507.
 Жугић Батрић, командант партизанског батаљона — 218.
 Жугић Мирко — 86.

З

Зани Франћеско (Francesco Zani), дивизијски генерал, командант дивизије Месина, а затим дивизије Ферара — 41, 264.
 Звиздић Хасан — 423.
 Зервас, грчки пуковник — 515.
 Зечевић В. Видак, капетан — 83, 129, 166, 174, 176, 184, 320, 446.
 Зечевић Владо — 504, 526.
 Зечевић М. Лука, судски потпоручник — 129, 183.
 Зечевић М. Симо, поручник — 129.
 Зечевић М. Спасоје, поручник — 129.
 Зогу Ахмед — 513.
 Зоњић Миливоје, капетан — 388, 473.

И

Иванишковић Радован, генералштабни капетан — 203, 250.
 Ивановић инт. Богдан — 51, 52, 423, 435, 451, 469, 470, 522.
 Ивановић Војо, поручник — 473.
 Ивановић Драгиша, политички комесар Зетског НОП одреда — 187.
 Ивановић Илија, жаңдармеријски капетан — 186, 187, 283, 417, 478, 523.

Ивановић Јагош — 308.
 Ивановић Јабуд, капетан — 319.
 Ивановић Марко, судски поручник — 283.
 Ивановић Михаило, функционер ЦФС, 20, 51, 55, 56, 61, 66, 71, 72, 73, 110, 112, 435, 521, 522.
 Иветић Ђуро, капетан — 252, 391, 481.
 Иветић Михаило — 512.
 Ивовић Јован, професор — 519.
 Игњатовић Вучко, мајор — 237.
 Идризовић Јунуз — 99.
 Илђић Душан — 512.
 Ирић Богољуб, капетан — 138.

Ј

Јаничић Иван, поручник — 152, 153, 390, 431, 443, 481, 523, 527, 544, 547.
 Јанкеговић Миљан, капетан — 181, 534.
 Јанковић Миличко, мајор — 79, 92, 131.
 Јањевић Лука, поручник — 247.
 Јауковић Станиша, капетан — 154, 155, 215, 220.
 Јевђевић Доброслав, бив. народни посланик — 250, 316, 318, 321, 322, 528, 529, 536, 546.
 Јевђевић Михаило, свештеник — 245.
 Јефтић (Бошко) — 170.
 Једена (Петровић-Савоја), краљица Италије (кћи краља Николе) — 46, 68, 73, 111.
 Јелић Милутин, професор, грађански политичар — 81, 82, 93, 94, 98, 99, 116, 169, 170, 172, 421.
 Јеловац Јован, поручник — 251, 255, 314, 315, 320.
 Јеловац Милутин, подофицир — 139.
 Јерговић др Никола (Нико), адвокат — 285, 458, 459, 478, 519.
 Јестровић Добрило, подофицир — 138, 140.
 Јестровић Петар, подофицир — 138, 140.
 Јоаникије, митрополит црногорски — 264, 458, 519, 524.
 Јовановић Арсо, генералштабни капетан, начелник Привремене врховне команде у тринаестојулском устанку — 79, 92.
 Јовановић Батрић, апелациони судија — 196.
 Јовановић Блажо, командант Зетског НОП одреда, организациони, а затим, политички секретар ПК КПЈ за Црну Гору — 79, 142, 143, 217.
 Јовановић Јагош, представник Главног штаба партизанских одреда — 142.

Јовановић Јоко, пуковник — 196.
 Јовановић Љубо-Патак, пуковник — 516, 536.
 Јовановић Михаило, судија Великог суда — 196, 519.
 Јовановић Никола, бив. народни посланик — 85, 148.
 Јовановић Перо — 52.
 Јовановић Слободан, председник југословенске емигрантске владе — 160.
 Јовановић, потпуковник (псеудоним Андрије Весковића, Здравка Касаловића и Војислава Лукачевића) — 318, 321.
 Јованчевић Јован — 270, 275.
 Јоветић Јован, професор — 519.
 Јовстић Саво — 247.
 Јовићевић Блажо — 523.
 Јовићевић Димитрије, мајор — 436.
 Јовићевић др Иво — 51, 52, 60, 61, 435, 451, 522.
 Јовићевић Саво, наредник — 446, 479, 480.
 Јовићевић Стево, трговац — 396, 506.
 Јововић Благоје — 512.
 Јововић Јаков, морински капетан — 193, 204, 205, 248, 251, 252, 253, 264, 283, 309, 341, 356, 357, 372, 387, 389, 390, 397, 411, 431, 440, 441, 443, 444, 445, 459, 464, 478, 479, 480, 481, 483, 485, 486, 506, 512, 513, 521, 522.
 Јововић Милорад — 512.
 Јововић Милосав — 481.
 Јововић Милош, професор — 196, 389.
 Јодл (Alfred Jodl) — 500.
 Јојић Велимир, професор, бив. народни посланик — 170, 407, 434, 439, 519.
 Јоковић Димитрије, поручник — 201.
 Јоксимовић Божо, мајор — 79, 168, 255, 473, 527, 543.
 Јоксимовић Т. Милорад, мајор — 128, 168, 184, 235, 251, 253, 353.
 Јоксимовић Радосав, мајор — 99, 118, 250, 255, 331, 340, 353.
 Јоксимовић Тома, грађански политичар — 99, 169.
 Јусуф Жан — 515, 516.

К

Кавалеро Уго (Ugo Cavallero), маршал, командант оружаних снага Албаније, а затим начелник италијанске Врховне команде — 38, 54, 315.
 Кажих др Милутин, савјетник штаба партизанског батаљона — 283.

Кајпер Вилхелм (Keiper), генерал-мајор, командант окупационих трупа Црне Горе — 415, 416, 417, 420, 441, 442, 443, 445, 459, 469, 471, 477, 478, 479, 483, 514, 521.
 Кајтел (Wilhelm von Keitel) — 500.
 Калабић Никола, мајор — 534.
 Калајитовић (Калајит) Вук поручник — 251, 253, 255, 365, 461, 487, 502, 527, 545, 549.
 Калођеро Брунето — 56.
 Капа Душан — 285, 512.
 Караџић Миња — 53.
 Караџић Митар, бив. председник општине — 220.
 Касаловић Здравко, мајор — 237, 249, 250, 255, 314, 320, 321, 443, 526.
 Касом Душан, капетан — 201.
 Кастратовић Милан, жандармеријски капетан — 169, 335.
 Кастратовић Милан, судија — 364.
 Кастратовић Томо, судија — 118, 287.
 Кастратовић Тома, капетан — 169.
 Каше (Siegfried Kasche), немачки посланик у Загребу — 538.
 Кекковић Вуко — 211.
 Кекковић Михаило, мајор — 203, 226, 227, 228, 357.
 Кекковић Павић, свештеник — 211.
 Кесеровић Драгутин, пуковник — 345, 350.
 Киблер (Kühler Joseph), командант 118. ловачке дивизије — 453.
 Кијановић Никола, капетан — 251, 255.
 Клисић др Јован, лекар — 51, 52, 115.
 Кљајевић Крсто, капетан — 201, 514.
 Кљајић Михаило, капетан — 201.
 Кнежевић Благоје, капетан — 474.
 Ковачевић Миливоје — 512.
 Ковачевић С. Новица, судија — 151, 152, 153.
 Ковачевић Л. Стеван — 152.
 Коматина Божидар, поручник — 168.
 Комненић Василије, поручник — 247.
 Контић М. Владимир, капетан — 130.
 Контић М. Јован, бив. школски надзорник — 202, 276.
 Кораћ Јагош — 131.
 Корда Раде — 312.
 Костић Н. Бошко — 534, 546.
 Костић Мркође, поручник — 201.
 Костић Никола, директор Финансијске дирекције — 197, 519.
 Др Крамарц (Kramarz), Нојбахеров представник за Црну Гору — 421, 478, 479, 511, 512, 519, 521.
 Краљевић Ђоко — 119, 124.

Краљевић Миливоје, капетан — 130, 201.
 Кривокапић Блажо, поручник — 480.
 Кривокапић др Божо, адвокат, потпредседник ЦФС — 112, 122, 125, 435, 451, 479, 484, 485.
 Кривокапић Душан — 538, 539, 540, 542, 543, 544, 545, 548.
 Кривокапић Радован — Ратко, рез. потпоручник — 251, 255, 312.
 Кривошић Велимир, публициста — 501, 503, 504.
 Крстић Иринеј, професор теологије — 153.
 Крушчић П. Радивоје, капетан — 129.
 Кршикапа Томо — 112.
 Кујовић Радусе, мајор — 234, 331, 362, 387, 407, 443, 476, 477.
 Кујунџић Драгољуб, министар у Недићевој влади — 458.
 Куклић Бранко, капетан — 387.
 Куклић Мирко, поручник — 132, 160, 161, 361, 365.
 Кунгел (Kungel), њемачки обавјештајни официр — 539.
 Куреп Милош, поручник — 504.
 Куртони Јосип, поручник — 56, 98, 99.
 Кусовац Јаков, капетан — 208.
 Кустудић Марко, поручник — 201.

Л

Лабан Васо, поручник старе црногорске војске — 94, 99, 118.
 Лабовић А. Милован, судски капетан — 181, 286, 483.
 Лазаревић Ђорђе, професор — 85, 250, 255, 268, 331.
 Лазаревић Јово — 245.
 Лазаревић Марко — 512.
 Лазаревић Светозар, касациони судија — 85, 149.
 Лазовић Новица, капетан — 185, 186, 443, 444, 478, 481, 489.
 Лазовић Шћепан, грађански политичар — 86, 90, 116, 308.
 Лакићевић Милутин, командант Комског НОП одреда — 217, 218.
 Лаковић Митар, бив. срески начелник — 196.
 Лаковић Митар — 52.
 Лакчевић Радоња, бив. срески начелник — 202, 286.
 Лалатовић Мирко, мајор — 108, 133, 190, 532, 544, 545.
 Лалић Алекса-Леко, жандармеријски поручник — 40, 361, 362, 387, 388, 405, 406, 407, 433, 443, 478, 490, 524, 527.
 Латковић Илија — 512.

Лашић Ђоко — 118.

Лашић Ђорђе, генералштабни мајор, командант четничких снага за Црну Гору — 79, 83, 92, 94, 98, 128, 129, 131, 133, 140, 141, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 161, 163, 164, 165, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 190, 191, 195, 208, 242, 244, 245, 253, 260, 261, 269, 270, 337, 339, 340, 341, 346, 354, 357, 361, 363, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 386, 387, 388, 389, 392, 393, 395, 396, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 405, 406, 407, 411, 431, 432, 433, 437, 438, 439, 442, 443, 444, 445, 459, 463, 464, 468, 469, 476, 554, 555.

Лашић Радомир, инжењер — 287.

Лекић Благоје, учитељ — 92.

Лекић Б. Стеван — 53, 54.

Лековић Лука — 123.

Лековић С. Мило, мајор у пензији старе црногорске војске — 119, 123, 247.

Лер (Alexander von Löhr), генерал-пуковник, војни заповједник Југоистока — 300, 316, 498.

Лисичић Нићифор — 99, 138.

Литерс (Rudolf Lüthers), генерал, командант у операцији *Швари* — 351.

Ломпар Петар — 51, 52, 60, 116, 435.

Лорусо (Lorusso), шеф италијанске пропаганде у Тирани — 50, 52.

Лукач Гаљан — 118.

Лукачевић Војислав, рез. капетан — 131, 132, 237, 251, 311, 312, 314, 318, 321, 322, 324, 325, 326, 329, 333, 334, 342, 361, 362, 363, 364, 369, 370, 375, 386, 387, 389, 395, 396, 399, 400, 401, 402, 403, 404, 406, 407, 431, 439, 443, 461, 462, 463, 476, 486, 487, 501, 502, 503, 504, 505, 508, 509, 510, 525, 526.
 Лукомски Александар, адвокат — 286.

Љ

Љотић Димитрије — 254, 471, 472, 487, 517, 518, 525, 528, 529, 533, 535.

Љубибратић др Саво — 46.

Љумовић Крсто, директор гимназије — 153, 357, 519.

М

Мајер Ото (Otto Mayer), њемачки обавјештајни официр — 421.
 Маклин (Maclean), британски потпуковник — 513, 514.

- Мамалела Амедео — 56.
 Мандић Глиго, политички комесар партиз. батаљона — 217.
 Мандић Крсто, предсједник окружног суда — 196.
 Мандић Миљан, поручник — 85, 353, 387, 418, 443; 506.
 Маравале Лудвиг — 56.
 Мараш Душан; наредник — 286.
 Мараш Јако — 308.
 Мараш Нико, командант Зетског партизанског батаљона — 150.
 Маријановић Милош — Мића, рез. поручник — 174.
 Маријановић В. Милош, поручник — 174, 483, 940, 524.
 Маријановић Станко, судија — 375.
 Маркај Марк Ђон — 513, 515, 516.
 Марковић Батрић, полицијски писар, рез. поручник — 185.
 Марковић Блажо, официр црногорске војске — 246, 308; 454.
 Марковић Ђорђе, капетан — 152.
 Марковић Илија, капетан — 431, 445, 481.
 Марковић Милан, учитељ, командант 2. бјелополске бригаде — 362.
 Марковић Сава, мајор — 216.
 Марковић Савић — Штедимлија — 385, 451, 452, 536, 538, 539.
 Марковић Станко — 52.
 Маркуш Ристо — 308.
 Мароти (Marotti), генерал, предсједник Ратног војног суда на Цетињу — 285.
 Мартиновић Арсо, апотекар — 470.
 Мартиновић Благота — 52, 196, 198.
 Мартиновић др Ђуро, љекар — 470.
 Мартиновић Јово, капетан — 411.
 Мартиновић др Нико, љекар — 245.
 Мартиновић Симо — 56.
 Мартиновић Стево, капетан — 446, 480.
 Марушић Ј. Перо, мајор — 128.
 Матовић Миливоје, публициста — 50.
 Мацолини Серафино (Mazzolini), гроф, цивилци односно високи комесар за Црну Гору — 40, 41, 52, 44, 46, 47; 49; 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 68, 69, 70, 72, 73, 74, 79.
 Мачек Владимир — Влатко — 23, 37, 63.
 Мемедовић Јован — 53.
 Ментаста Луиђи (Luigi Mentasti), генерал, командант 14. армијског корпуса и командант окупационих трупа Црне Горе — 86, 195, 204, 264, 266, 346.
 Метикош, усташки генерал — 545, 546.
 Међикукић Хасан — 423.
 Мијатовић др Драгиша — 52, 60, 64, 65, 66.
 Мијушковић Лука — 116.
 Мијушковић Мирко — 112.
 Мијушковић Радојица, рез. мајор — 251, 319, 443, 514.
 Мијушковић Б. Симо, капетан — 201, 249, 252, 347, 393, 411, 412, 478, 523.
 Миковић Голуб, судија — 375.
 Милаић Мираш, рез. поручник — 388.
 Милатовић Н. Душан, жандармеријски капетан — 130, 201, 289, 411, 412, 417.
 Милачић Милија, члан штаба партизанског батаљона 18. октобар — 185.
 Милета Иван (Ђовани) — 56.
 Милетић Илија, поднаредник — 201.
 Миликић Б. Новак, капетан — 129, 249, 250, 255, 474, 524.
 Милић Радоје, судски пуковник — 443.
 Милићевић Микета — 98.
 Мило од Црне Горе (Milo of Montenegro) — 35.
 Миловић Марко, адвокат — 286.
 Миловановић Радосав, поручник — 169.
 Милојевић, поручник — 323.
 Милошевић Богић, професор — 83.
 Милошевић Ј. Божо, војни чиновник (III класе) — 129.
 Милошевић М. Петар, жандармеријски поручник — 83, 129.
 Милошевић У. Радивоје, потпуковник — 83, 129.
 Милошевић Томо — 115.
 Милошевић, хотелијер — 451.
 Милутиновић Иван, делегат ЦК КПЈ — 106, 136, 382.
 Минић Вучета, — 389.
 Минић Љубо, судија — 84, 85, 97, 99, 118, 145, 148, 169, 177, 183, 184, 235, 286, 335, 353.
 Мишић Ј. Милинко — 149.
 Мирко (Петровић), кнез (син краља Николе) — 47, 68.
 Мирковић Мило — 247.
 Мировић Василије, мајор — 480.
 Мировић Милан, поручник — 387.
 Мировић Недељко, поручник — 335.
 Митић М., капетан — 407.
 Митрановић Бора, капетан — 138.
 Митровић Миливоје, капетан — 247, 258, 480.
 Митровић Митар, новинар — 519.
 Митровић Предраг — 512.
 Мићковић Перо — 308.
 Мићовић Стеван, поручник — 152, 257.
 Мићуновић Благота, капетан — 247.
 Мићуновић Рако, рез. мајор — 230.

Мишковић Александар, учитељ, рез.
поручник — 174.

Михаиловић Драгољуб-Дража — 21,
22, 24, 25, 26, 28, 30, 103, 131, 132,
133, 134, 137, 138, 139, 140, 147,
149, 151, 152, 153, 155, 159, 160,
161, 162, 163, 164, 166, 167, 168,
169, 170, 171, 172, 174, 175, 176,
180, 186, 187, 190, 203, 221, 223,
239, 239, 249, 250, 251, 252, 253,
254, 255, 256, 261, 267, 268, 271,
272, 273, 276, 277, 281, 282, 299,
300, 302, 303, 304, 311, 313, 315,
316, 317, 319, 322, 326, 328, 329,
330, 333, 337, 339, 342, 343, 345,
346, 350, 351, 353, 361, 362, 363,
364, 365, 366, 367, 368, 369, 370,
371, 372, 373, 375, 385, 386, 387,
389, 392, 394, 395, 398, 399, 400,
401, 402, 403, 404, 405, 412, 413,
418, 420, 432, 434, 437, 439, 404,
445, 449, 452, 454, 464, 467, 468,
470, 472, 475, 476, 486, 487, 495,
496, 497, 498, 499, 500, 501, 503,
505, 506, 507, 508, 509, 513, 514,
515, 515, 520, 524, 525, 526, 527,
528, 529, 530, 531, 532, 533, 534,
535, 536, 539, 541, 542, 545, 547,
551, 553, 554, 555, 556.

Михаиловић Лазар, полицијски
службеник — 441, 514.

Михаиловић Љуба — 63.

Момчиловић (Милорад), капетан —
334.

Мрваљевић Јован — 211.

Мрдовић Милан, судија великог
суда — 519.

Мугоша Михајло, потпуковник у
пензији — 150, 196, 199, 251, 328.

Мугоша П. Митар — 286.

Мурат Мато — 515.

Мусолини (Benito Mussolini), вођа
фашизма — 34, 37, 38, 48, 49,
51, 52, 56, 58, 59, 61, 68, 70, 86, 109,
263, 265, 276, 300, 321, 352, 354, 355,
368, 381.

Мустур Бранко, професор — 519.

Мушицки (Коста), пуковник — 471.

Н

Натлачећ, бан — 50.

Недељковић Милован, подофицир
— 132.

Недић Милан, армијски генерал,
предсједник српске квислиншке
владе — 237, 384, 424, 426, 448,
449, 450, 454, 455, 456, 457, 458,
460, 462, 463, 464, 465, 470, 471,
472, 473, 475, 477, 487, 496, 497,
499, 500, 517, 518, 525, 533, 537.

Недовић Милија — 169.

Непадић Богдан — 138.

Непадић Војислав — Војо — 99, 138,
245, 264, 266, 421, 422, 450, 454,
471.

Ненезић Душан — 46.

Никић Бајо, капетан — 314, 317,
323, 334.

Никовић Божидар — 512.

Никовић Душан, капетан — 512, 513.

Никола (Петровић), краљ Црне Горе
— 33, 35, 36, 60, 61, 63, 68, 551.

Николић Јован, капетан — 247.

Николић Радован, поднаредник —
211.

Никчевић Лука — 53.

Никчевић Радојица — 119, 151, 153,
192, 209, 210.

Новаковић Борислав, капетан — 506.

Новаковић Љубо, генерал — 371.

Новаковић Марјан — 387.

Новаковић др Обрад — 46, 423, 471.

Новаковић Павле, потпуковник —
501, 503, 505, 526, 529, 534, 540, 543.

Новаковић Радош, правник — 275.

Нововић Јанко, рез. поручник — 174.

Нововић Рајко, поручник — 375.

Најбахер Херман (Hermann Neub-
acher), министар Рајха за Југо-
исток — 421, 422, 423, 423, 453, 454,
455, 457, 458, 459, 460, 461, 463,
472, 478, 485, 498, 499, 508, 511,
533, 538, 548.

О

Обрадовић Б. Миливоје, рез. капетан
— 137, 161, 312, 331, 375.

Обрадовић Милић, водник — 169.

Оксилија (Oxilia Giovanni Battista),
дивизијски генерал, командант
дивизије Венеција — 396.

Олћан Михаило, министар у Нед-
ићевој влади — 464.

Омербашић Дервиш, трговац — 470.

Оровић Радојица — 116, 169, 177.

Остојић Захарије, генералштабни
мајор — 108, 133, 190, 250, 254,
270, 272, 277, 303, 311, 313, 317,
318, 321, 326, 355, 400, 432, 501,
503, 505, 509, 526, 529, 532, 534,
536, 542, 543, 544, 545, 548.

Оцокољић Синиша-Пазарац, пот-
пуковник — 536.

П

Павелић Анте, поглавник НДХ —
46, 47, 48, 50, 67, 300, 301, 385, 541

Павић С. Бошко, мајор — 239, 390,
396, 411, 412, 443, 478, 480, 481,
489, 509, 511.

Павићевић Богдан, поручник — 188.

- Павићевић Владо, правник — 286.
 Павићевић Милош, капетан — 169, 251, 312, 314, 365, 399, 405, 432, 443, 474, 476, 506, 524, 527.
 Павићевић Радуле, војни чиновник (II класс) — 153.
 Павловић инг. Душан — 540, 547 548.
 Пајковић Ђоко, секретар МК КПЈ Беране — 80.
 Пајовић Јанко, мајор — 340, 346, 389, 412.
 Пајовић Ново, капетан — 286.
 Пајовић Тодор, потпуковник — 196, 319, 481.
 Пантић Јован, мајор — 317, 322.
 Паовић Кићо — 124.
 Паовић Лазо — 124.
 Парезанин Ратко — 517, 518, 519, 520, 525, 533.
 Пачариз Хоца — 311.
 Педрацоли (Gino Pedrazzoli), дивизијски генерал, командант дивизије Таро — 194, 230.
 Пејаковић Митар, капетан — 481.
 Пејовић Ј. Андрија, поручник старе црногорске војске — 200, 283.
 Пековић Влашко — 85.
 Перић Димитрије, наредник водник — 286.
 Перишић Радојица, свештеник — 250, 543.
 Перишић Саво, капетан — 388.
 Перковић Перко, наредник — 186, 286.
 Перовић С. Васо — 514.
 Перовић Владимир, водник — 201.
 Перовић Р. Ђорђе — 514.
 Перовић Лука, потпоручник — 247.
 Перовић Миладин, капетан — 285.
 Перовић Милош, учитељ — 519.
 Перовић Радован, судија — 286.
 Перовић Симо, правник — 286.
 Перовић Стеван — 246.
 Перовић др Тодор, адвокат — 504.
 Перуновић Милутин, војни чиновник — 202.
 Перхинец Рудолф, капетан, обавјештајни официр Драже Михаиловића, делегат четничке ВК за Црну Гору — 132, 160, 616, 255, 275, 359, 361, 365, 366, 370, 373, 375, 386, 395, 396, 400, 401, 403, 404, 405, 407, 410, 433, 437, 461, 462.
 Петар II, краљ Југославије — 43, 132, 144, 152, 164, 270, 413, 468, 472, 486, 498, 502, 503, 504, 507, 510.
 Петерсон Делберт Артур, поручник USAAF — 511, 512.
 Петричевић Бошко, мајор — 328, 417, 443, 445, 480, 481, 512, 513.
 Петричевић Лазар — Лазо — 119, 124.
 Петровић Андрија — 64.
 Петровић Арсо, бив. помоћник министра унутрашњих послова — 197, 245, 263, 264, 265, 421, 450, 451, 454.
 Петровић Крсто — 51, 52.
 Петровић Михаило (унук краља Николе) — 35, 47, 68, 69, 70, 71.
 Петровић Петар — Његош — 207.
 Петровић, командант пројективног сепаратистичког батаљона — 308.
 Петрушић Милосав — 135.
 Пећанац Коста — 138, 371.
 Пешикан Блажо — 152.
 Пешић Велимир, жандармеријски наредник — 169.
 Пешић Ђуро, директор гимназије — 196.
 Пијаде Мопса, делегат ЦК КПЈ — 199, 204, 220.
 Пилетић Манојло, мајор — 501, 540.
 Пилетић Феља, мајор — 195, 245, 338, 346, 357.
 Пирцио Бироли (Alessandro Pirzio Biroli), армијски генерал, гувернер Црне Горе — 86, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 120, 147, 196, 204, 242, 246, 248, 258, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268, 291, 327, 352, 355, 358, 450.
 Пламенац Бећо — 11, 123.
 Пламенац Н. Владимир, поручник — 480, 481, 523.
 Пламенац Ђуро, капетан — 480, 481.
 Пламенац Јован, бив. предсједник црногорске владе (у емиграцији) — 33, 66, 67.
 Пламенац Јован — Јоцо — 123.
 Пламенац Михаило — Мило, судија Великог суда — 196, 197, 245, 264.
 Пламенац Петар, бив. црногорски министар — 47, 56, 60, 71, 72, 112, 115, 116, 119, 120, 121, 451, 521, 522.
 Полекскић Момчило, командант Дурмиторског партизанског одреда — 220.
 Попивоца Крсто, инструктор ПК КПЈ — 123.
 Поповац др Исмет, вођа Муслимана који су приступили четницима — 278, 322.
 Поповић Богдан — 211.
 Поповић Душан, бив. срески начелник — 208, 519.
 Поповић Ђуро — 51.
 Поповић Илија, 213.
 Поповић Јован — 312.
 Поповић Јово, бив. црногорски министар — 50, 51, 52, 56, 60, 61, 64, 67, 110, 114, 115, 451, 522.

Поповић Крсто, командир (мајор)
 старе црногорске војске, у емигра-
 цији (у Гасте) унапријеђен у чин
 бригадира (бригадни генерал),
 сепаратистички вођа — 112, 116, 119,
 120, 121, 124, 126, 127, 203, 204,
 206, 207, 225, 226, 227, 228, 229,
 230, 231, 238, 239, 243, 246, 248,
 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262,
 264, 268, 291, 307, 309, 335, 345,
 346, 356, 358, 408, 421, 435, 436,
 450, 451, 452, 496, 521, 522.
 Поповић Милан, учитељ, грађански
 политичар — 92, 96, 98, 99, 169,
 170, 519.
 Поповић Милета — 86, 90.
 Поповић Милорад, капетан — 250,
 359, 504, 535, 544.
 Поповић Мирко — 247.
 Поповић Митар, рез. потпуковник —
 260, 423, 427, 436, 441, 442, 443,
 471, 522.
 Поповић Мишо (отац Јова Поповића)
 — 60.
 Поповић Мишо — 458, 459.
 Поповић Новица, бив. народни
 посланик — 81, 82, 93, 99, 516.
 Поповић Радомир — Рајо, капетан
 — 79, 168, 275, 346, 353.
 Поповић Саво, капетан — 286, 417,
 512, 513.
 Поповић М. Симо, капетан — 168, 283.
 Поповић Тодо (р) — 96, 99.
 Поповић Ј. Филип — 191.
 Почек Томо — 119.
 Прелевић Стеван, капетан — 135, 186,
 481.
 Прибићевић Адам — 79.
 Приморац Рудолф, начелник штаба
 II ударног корпуса — 402.
 Прља др Мило — 285.
 Пулевић Иван — 213.
 Пурић Слободан, љекар — 245.

Р

Радан Богдан, командант партизанске
 болнице — 403.
 Радевић Бранко, капетан — 129,
 180, 515.
 Радичевић Василије — 484, 485.
 Радмиловић Ђорђе, капетан — 252,
 480, 481.
 Радовић В. Бајо — 286.
 Радовић Благота — 357.
 Радовић Владимир, капетан — 286.
 Радовић Вукосав, судија — 286.
 Радовић Гаврило, капетан — 255,
 286/287, 387.
 Радовић Јован — 98.
 Радовић Јоксим — 53.

Радовић Косто — 247, 408, 436.
 Радовић Крсто — 286.
 Радовић Милан, хотелијер — 99,
 519.
 Радовић Милош, делегат штаба
 Комског НОП одреда — 216.
 Радовић Михаило, правник — 275.
 Радовић др Новица — 52, 60, 64,
 65, 66, 71, 72, 89, 112, 115, 116,
 119, 120, 121, 204, 246, 258, 259,
 260, 264, 285, 422, 435, 451, 521,
 522.
 Радовић Радован — 148.
 Радовић Радуле, капетан — 181,
 335.
 Радовић др Саво, адвокат, бив.
 народни посланик — 196, 197,
 242, 245, 246, 260.
 Радоњић Душан, потпоручник — 203.
 Радоњић Иво, председник општине
 Цетиње — 51, 204, 245, 278.
 Радоњић Илија, жандармеријски
 наредник — 190.
 Радоњић М. Јован, капетан — 198,
 481, 506, 523.
 Радоњић П. Јован — 212.
 Радоњић Миљан, грађански полити-
 чар — 86, 90, 329, 411, 478, 515, 519,
 532, 545.
 Радоњић Саво, правник — 285, 422,
 471, 478, 517, 519.
 Радоњић Спасоје, рез. капетан —
 151, 190, 191, 390, 391, 481.
 Радошевић Милутин, судија — 440.
 Радошевић Мирко — 286.
 Радуловић Боривоје, генералштабни
 мајор — 203, 321.
 Радуловић Живко, поручник — 286.
 Радуловић К. Лазар — 212.
 Радуловић Г. Саво, капетан — 198,
 481.
 Радуловић Ф. Симон — 211.
 Радуловић С. Филип — 211.
 Радуновић Марко, капетан — 201,
 443, 478, 481.
 Радуновић, поручник — 482.
 Радусиновић П. Крсто, поручник —
 200.
 Ражнатовић Стево, капетан — 446.
 Раичевић Божо, наредник — 169.
 Рајковић Вукале, капетан старе
 црногорске војске — 208, 435.
 Рајлић Радоман, капетан — 255,
 365, 461, 474, 476, 502, 523, 526,
 527.
 Ракетић Крсто — 93.
 Раковић Предраг, капетан — 345, 350.
 Ракочевић Батрић, судија — 85, 97,
 143, 144, 149, 176.
 Ракочевић Драгутић, командант
 четничког батаљона — 387.

Ракочевић Митар — 144.
 Ракочевић Саво, капетан — 402.
 Ракочевић Шћепан — 118.
 Ралевић Никодим, поручник — 168.
 Рамовић Јован, командант сепаратистичког батаљона — 387.
 Растодер Хоца — 311.
 Рачић Драгослав, капетан — 515, 516, 526, 532, 534.
 Рачић Ђоко — 54, 93, 99, 118, 181, 182.
 Рашовић Зарија, капетан — 210.
 Рашовић Милета, капетан — 186, 219.
 Рашовић Милош, председник Главног одбора НОФ-а Црне Горе — 434.
 Рашовић Никола — 286.
 Реџић Раде — 69.
 Решетар Лазар — 440.
 Рибентрон (Joachim von Ribbentrop), министар иностраних послова Трећег Рајха — 44, 454, 455, 458, 460, 461, 500.
 Роата Марио (Roatta), генерал командант II армије, односно *Суперслоде* — 300, 301, 302, 353.
 Работи Марио (Robotti), генерал командант II армије, односно *Суперслоде* — 315, 316.
 Ровчанин Хусеин — 311, 384.
 Рогановић Алекса — 247.
 Рогановић Лабуд, свештеник — 196.
 Рогошић Војко, трговац — 196.
 Роботи (Романов), кнез (унук краља Николе) — 69.
 Ронкаља (Roncaglia), генерал командант 14. армијског корпуса, односно командант окупационих снага Црне Горе — 358, 371, 372.
 Рончевић Радојица, капетан — 204, 357, 417.
 Ружић Иван, капетан — 154, 215, 220, 251, 255, 314, 320, 326, 335, 340, 353, 418, 432, 443, 461, 478, 481, 489, 507, 523, 526, 527, 545.
 Рули Гуљелмо (Guglielmo Rulli), цивилни комесар — 114, 116, 119, 120.

С

Савовић Мираш, капетан — 79, 92, 94, 312, 335.
 Савковић Рако, наредник — 286.
 Саичић Панто, рез. капетан — 357.
 Салатић Данило, капетан — 504, 526, 535.
 Самарџић Вукадин — 231.
 Самарџић Ш. Симо — 231.
 Санторе Олиμπο — 56.
 Секулић Бајо, делегат Главног штаба — 176, 215, 216, 217, 218.

Секулић Бранко, поручник — 512, 513.
 Секулић М. Марко — 212.
 Секулић др Милош — 162.
 Селмановић Шефкија — 99.
 Сера ди Касано (Serra di Cassano Giovanni Battista), италијански конзул — 69.
 Сијарић Тазим — 311.
 Симовић Душан, армијски генерал, председник владе Краљевине Југославије — 37.
 Симоновић Лука, командант партизанског батаљона — 218.
 Сјеклоћа Илија, судија — 197.
 Скопони Вјеслав — 56.
 Скоти (Scotti), пуковник — 323, 325, 327, 328.
 Спиталијери Салваторе (Spitalieri), мајор, командант мјеста на Ријеци Црнојевића — 207.
 Станишић Бајо, пуковник — 28, 29, 131, 154, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 199, 200, 202, 204, 205, 209, 210, 215, 225, 226, 227, 229, 230, 231, 232, 233, 237, 239, 242, 243, 245, 246, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 256, 257, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 288, 289, 290, 291, 293, 294, 295, 297, 303, 304, 307, 308, 309, 310, 318, 319, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 330, 333, 334, 335, 336, 337, 338, 339, 340, 341, 346, 348, 355, 356, 357, 358, 359, 360, 363, 365, 367, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 385, 389, 390, 391, 392, 393, 394, 397, 398, 400, 409, 410, 411, 412, 413, 417, 431, 432, 434, 439, 455, 547.
 Станишић Вуко, учитељ — 90, 118.
 Станишић Драго — 286.
 Станковић Душан — 151.
 Станковић А. Никола, судски капетан — 286, 287.
 Станојевић Александар — Аца, вођа Радикалске странке — 21.
 Стаљин (Јосиф Висарионович) — 146, 222.
 Стефановић Светислав, опуномоћник ЦК КПЈ — 224.
 Стијовић Мићо, индустријалац — 196.
 Стојадиновић Милан, председник владе Краљевине Југославије — 29, 34.
 Стојановић Душан — 540, 547.
 Стојановић Шширо, капетан — 130, 153, 193, 197, 201, 248, 252, 319, 335, 336, 356, 389, 474, 506, 524.
 Страхиња Велиша, апотекар — 514.
 Стриковић Павле, поручник — 201.

Стругар Нико, партизански командант — 404.

Т

Тавчар, инжењер — 482.
Тадић Спасоје, потпредседник Удружења четника за Црну Гору — 26, 151.
Таталовић, потпуковник — 536.
Терзић Велимир, капетан, члан Главног штаба — 238.
Тешановић (Лазар) — 536, 542, 545.
Тијанић — 484, 485.
Тито (Јосип Броз) — 352, 467, 495, 496, 497, 498, 504, 510, 533.
Тодоровић Бошко, мајор — 190.
Тодоровић Војо, представник Главног штаба — 142.
Тодоровић Вукашин — 286.
Тодоровић Жарко, мајор — 131, 132.
Томић Вукола, поручник — 251, 255.
Томић Радован, председник Удружења четника за Црну Гору — 26.
Томовић Већир, професор, рез, потпоручник — 135, 331, 353, 387, 462, 523, 527, 540, 545.
Томовић Божићар, судија Великог суда — 196, 357, 519.
Томовић Будо, секретар ПК СКОЈ-а — 218.
Томовић Вељко, потпоручник — 129, 171, 177, 472, 474, 475, 476, 477, 478, 527.
Томовић М. Вук — 402.
Томовић Марко — 312.
Томовић Радован — 312.
Топаловић Бошко, поднаредник — 138.
Топаловић Драгомир — Гага, капетан — 535.
Топаловић, поручник — 333.
Тошковић др Јован (Јово) професор, — 85, 329, 363, 411, 412, 433, 434.
Трифунровић — Бирчанин Илија — 79, 85, 132, 250.
Трифунровић Мирослав — Дроња, генерал, командант четника Србије — 515, 517, 520, 525, 532.
Трифунровић Никола, капетан — 168, 169.
Трклја Лазар — 134, 151, 152, 190, 504.
Трупиано Франо — 56.
Тујковић Иво — 512.
Тунгуз Данило — 112.
Турчиновић Милош — 125.
Тући Карло (Carlo Tucci), генерал, командант дивизије Месина — 59, 72.
Тано (Galeazzo Ciano), министар иностраних послова Италије — 34, 44, 48, 52, 58, 73, 300.

Татовић Саво — 291.
Ђеранић Божићар, капетан — 163.
Ђеранић Милија, учитељ, рез, поручник — 169, 362, 375.
Ђеранић Радомац, капетан — 474, 475, 476, 477, 478, 483, 486, 510.
Ђетковић Радоје, капетан, — 410, 412.
Ђорић Дамјан — 135, 136.
Ђоровић Момчило, капетан — 331.
Ђулафић Ђорђе, професор — 407, 462.

У

Узорицац др Теодор, усташки публициста — 452.
Умберто (Савојски), италијански престолонаследник — 276.
Ускоковић Видо, члан ПК КПЈ — 283.

Ф

Фавенто Назаро — 56.
Фемић Милан, потпоручник — 169.
Фемић Радојко, наредник — 168, 312.
Форел (von Forel), пуковник, командант мјеста у Подгорици — 477, 485.
Фризари Вито — 56.
Фузаро Салваторе — 58.

Х

Хадсон Бил (Bill Hudson), британски капетан — 107, 133, 190.
Хајдуковић Ристо, официр старе црногорске војске — 209, 228, 246.
Хајдуковић Филип, — 99.
др Ханкс, њемачки обавјештајни официр — 423, 479.
Херендорф, њемачки пуковник — 506.
др Хетл (Höttl), њемачки обавјештајни официр — 539.
Химлер (Heinrich Himler), — 500.
Хиглер (Адолф), Фирер — 34, 37, 44, 73, 263, 299, 300, 321, 351, 355, 383, 455, 458, 459, 460, 461, 467, 498, 499, 500, 501, 505, 537.
Хојс (Heuss), потпоручник, њемачки официр за везу у Ђуришићевом штабу — 472, 476, 485.

Ц

Цали (Цаљо) Пренк — 95, 431.
Царичић Милош, наредник — 185.
Цветић, капетан — 370.
Цветковић (Драгиша), председник владе Краљевине Југославије — 23, 37, 63.

Цвилингер (Joseph Zwilinger), њемачки обавјештајни официр — 415, 421, 484, 485, 511.
 Цемовић Гавро — 92.
 Цемовић Миомир, мајор — 79, 165, 249, 250, 255, 320.
 Цемовић Филип — 84, 96, 98, 99, 116.
 Цемовић, учитељ — 312.
 Цимбаљевић Вуксан, капетан — 169, 250, 255, 474, 527.
 Цуцић, потпоручник — 511.

Ч

Чађеновић Милан, судски приправник — 286.
 Чађеновић Перо, војносудски мајор — 176.
 Чановић Никола, капетан — 130, 373, 481, 523.
 Челебић Саво, генерал НОВЈ — 127, 522.
 Челебић Ђ. Филип — 286.
 Чермак Марко — 53.
 Чернин, гроф — 534.
 Черчил (Winston Churchill), — 395, 498.
 Черчил, британски генерал — 508.
 Чукић Томица — 84.

Ц

Цаковић Момчило — 154, 155.
 Цаковић Наход, капетан — 154, 155.
 Цаковић Периша, судија — 154, 155.
 Цаковић, капетан — 546.

Ш

Шаковић Богдан — 306.
 Шантић Милан — 250.
 Шарановић Г. Никола, бив. полицијски писар — 286.

Шарановић Суљо, 53.
 Шарановић Томан — 308.
 Шаулић Јеврем — 153, 154, 245, 398, 412, 470, 478, 511.
 Шекуларац Радивоје, наредник — 169.
 Шћерагић Мурат, трговац — 245.
 Шећеркадић Дервиш, муфтија — 245.
 Шјака Арналдо (Sciaca) — 56.
 Шлаховић Јусуф — 423.
 Шоћ Петар, ађутант сепаратистичког батаљона — 247.
 Шоћ Петар — 99.
 Шофрапац Андрија — 247.
 Шошкић Александар — Леко, поручник — 174, 312, 314, 527.
 Шошкић Богдан — 98.
 Шошкић Бранислав, жандармеријски капетан — 190.
 Шошкић др Вукман, лекар — 99.
 Шошкић Драгиша — 99.
 Шошкић Миро — 312.
 Шремс (Schrems), њемачки обавјештајни официр — 539.
 Штедимлија (види: Марковић Савић).
 Штросмајер (Јосип Јурај) — 271.
 Шћекић Бранко, потпоручник — 312.
 Шћекић Радоје, грађански политичар — 168, 357.
 Шћекић Радосав — 169.
 Шћепановић Владимир — Владо, поручник — 169, 489, 524, 527.
 Шћепановић Јефто — Чајо, секретар ОК КПЈ Колашин — 178.
 Шћепановић Милован, рез. капетан — 211.
 Шћеповић Непо, бив. народни посланик — 196, 197, 357.
 Шубашић Иван, предсједник југословенске емигрантске владе — 467, 498, 504.
 Шутовић Малиша — 331.

РЕГИСТАР ГЕОГРАФСКИХ ПОЈМОВА

А

Абисинија — 263.
 Автовац — 237, 250, 303, 336, 337, 339.
 Адровићи — 140.
 Албанија — 29, 34, 35, 36, 38, 39, 45, 47, 48, 49, 50, 52, 54, 56, 59, 65, 68, 71, 86, 92, 106, 109, 164, 209, 241, 277, 282, 316, 365, 383, 385, 395, 424, 426, 431, 432, 453, 454, 511, 513, 513, 514, 516, 518, 519, 520, 528, 531.
 Александровац — 543.
 Алжир — 269, 299.
 Америка — 537.
 Андријевица — 26, 40, 52, 53, 56, 70, 78, 81, 82, 87, 88, 91, 92, 93, 94, 95, 98, 99, 101, 110, 115, 118, 129, 172, 173, 178, 188, 215, 243, 245, 261, 263, 329, 350, 351, 353, 365, 370, 381, 388, 396, 403, 405, 406, 434, 464, 488, 491, 492, 506, 507, 555.
 Апенинско полуострво — 269, 299.
 Аустрија — 29, 546, 548.
 Аустро-Угарска — 49.
 Африка — 265, 276, 279, 281, 292, 299, 304, 352, 353, 556.
 Аџића До — 178.

Б

Ба — 434.
 Бајина Башта — 462.
 Бајице — 206.
 Баковићи — 217, 314.
 Балкан (Балканско полуострво) — 33, 34, 37, 263, 265, 269, 273, 281, 299, 300, 352, 364, 365, 366, 383, 384, 385, 445, 452, 458, 495, 496, 498, 499, 500, 501, 505, 515, 556.
 Балочи — 211.

Балъ — 92.
 Банат — 23, 37, 164, 165, 474.
 Бандићи — 211, 481.
 Бандовића Мост — 118.
 Банија — 23.
 Бања Лука — 303, 542, 543, 544, 545, 546, 549.
 Бањани — 239, 335, 402, 408, 409.
 Бањуш — 314.
 Баошићи — 325.
 Бар — 40, 45, 48, 52, 56, 57, 81, 87, 88, 110, 241, 243, 245, 246, 247, 250, 257, 284, 357, 416, 509.
 Барања — 23, 38.
 Баре Краљске — 93, 128, 145, 148, 172, 173, 175, 176, 177, 179, 180, 181, 182, 183, 222, 223, 282.
 Бари — 357, 443.
 Барице — 403.
 Барјамовица — 212, 226, 227.
 Бастаси — 179, 341.
 Батурићи — 312.
 Бахтијевица — 327, 328.
 Бачка — 23, 38, 164, 165.
 Безјово — 186.
 Београд — 27, 33, 35, 36, 64, 65, 67, 114, 132, 315, 383, 443, 454, 456, 457, 458, 463, 470, 471, 472, 473, 474, 476, 477, 485, 500, 513, 517, 536.
 Беране — 39, 40, 46, 56, 70, 79, 80, 81, 84, 87, 88, 92, 95, 98, 99, 110, 113, 143, 147, 169, 188, 215, 243, 245, 261, 263, 265, 287, 335, 310, 311, 312, 345, 365, 373, 381, 389, 395, 396, 399, 403, 404, 405, 406, 410, 464, 465, 491, 492, 506, 507, 555.
 Бери — 211, 212.
 Бериславци — 210.
 Берлин — 37, 265, 267, 458, 538, 539.
 Беч — 538, 539.

Бешин убао — 227, 228, 309.
 Бијела гора — 409.
 Бијели Дрим — 38.
 Бијело Поље — 39, 40, 46, 54, 56,
 70, 81, 87, 98, 99, 101, 110, 116,
 118, 164, 183, 188, 209, 215, 238,
 243, 245, 261, 262, 263, 311, 343,
 345, 347, 348, 350, 351, 365, 403,
 404, 462, 464, 465, 506, 507, 508,
 523, 525, 555.
 Бијело Поље (у Зети) — 210.
 Бијело Поље (код Мостара) — 325,
 327, 328.
 Билећа — 39, 104, 113, 190, 328, 336,
 391, 400, 408, 445, 510, 526.
 Биоградско језеро — 237.
 Биоково — 277, 303.
 Биоче — 40, 187, 218, 263, 294, 346,
 349, 350, 351, 367.
 Бистрица (берански срез) — 179.
 Бистрица (бјелопольска) — 277, 465.
 Бистрица (липовска) — 217, 235.
 Бистрица (у Морачи) — 214, 215, 218.
 Бистрица (пољска) — 235.
 Бистрица (у Зети) — 210.
 Битовња — 277, 545.
 Бихаћ — 533, 534, 544, 546.
 Бихор — 311, 388.
 Бјеласица — 95, 179, 235, 345, 362,
 404.
 Бјелашница — 277, 317, 325.
 Бјелимићи — 322.
 Бјелице — 122, 125, 228, 480.
 Бјелопавлићи — 151, 213, 227, 232,
 233, 248/249, 256, 292, 360, 389,
 391, 409, 410, 411, 431, 479, 483, 524.
 Бјелопавлићка равница — 189.
 Влагај — 328.
 Влизна — 283.
 Вљић — 235.
 Боан — 53, 220, 239, 403.
 Бобово — 140, 237, 320.
 Богетићи — 202, 209, 410.
 Богићевица — 277.
 Богмилићи — 189, 489.
 Боговине — 191.
 Боденско језеро — 69.
 Божићи — 364.
 Бојана — 277, 505.
 Бојна њива — 235.
 Бојовићи — 364.
 Бока Которска — 23, 46, 47, 48, 49,
 67, 77, 81, 103, 104, 113, 114, 133,
 209, 250, 252, 253, 270, 275, 277,
 292, 297, 305, 344, 381, 383, 384,
 385, 389, 391, 400, 411, 423, 447,
 480, 483, 488, 505, 507, 508, 509,
 517, 521, 529.
 Болдогасон — 121.
 Болиако — 443.
 Бољанићи — 238, 328, 329.
 Бољевићи — 123, 208.

Борач — 137.
 Борова глава — 185.
 Боровине — 314.
 Боровњачки крш — 236.
 Босанска Градишка — 542, 543, 544,
 545.
 Босански Брод — 533, 535, 541, 542.
 Босански Нови — 38.
 Босанско Грахово — 302.
 Босна — 38, 42, 49, 65, 75, 105, 140,
 164, 242, 250, 278, 281, 292, 302,
 303, 304, 305, 306, 307, 309, 309,
 310, 311, 313, 316, 325, 322, 335,
 383, 385, 404, 405, 438, 501, 511,
 519, 520, 523, 524, 525, 529, 530,
 531, 532, 533, 534, 539, 541, 546,
 556.
 Босна (ријека) — 529, 532, 533.
 Босна и Херцеговина — 23, 24, 25,
 44, 49, 165, 190, 355.
 Браин До — 217.
 Брајићи — 322.
 Бранловица — 241, 283, 284.
 Братоножићи — 90, 91, 96, 118, 143,
 145, 177, 178, 181, 184, 185, 186,
 187, 213, 217, 218, 219, 232, 348,
 361, 387, 410, 464, 465, 481.
 Брвеница — 140.
 Брежине — 200.
 Бреза — 354.
 Брезна — 339, 340, 341, 492.
 Брсзовик — 294, 338, 339, 341.
 Брзава — 168.
 Бриње — 534.
 Брод (на Дрини) — 341.
 Бродарево — 261, 264, 488, 489, 525.
 Брођанац — 152, 229, 230.
 Брскут — 40, 91, 176, 177, 178, 181,
 184, 185, 186, 217, 232, 297, 361.
 Брчели — 241, 247.
 Бршно — 209, 210, 232, 410.
 Зубрежак — 230.
 Бугарска — 21, 23, 37, 38, 65, 67,
 164, 453, 495, 500, 501.
 Будва — 40, 81, 87, 88, 110, 246, 247,
 252, 258, 357, 419, 430, 447.
 Будимља — 168, 364.
 Будош — 230.
 Буђево — 311, 362.
 Букова Пољана — 180.
 Буковица (код Жабљака) — 155.
 Буковица (Неклићи) — 206, 226.
 Бунови — 342.
 Бурен — 214.
 Бус — 227.
 Буче — 171, 179, 364.
 Бучје — 314.

В

Ваљево — 39.
 Васојевићи — 142, 166, 181, 185, 206, 215, 221, 236, 292, 363, 364, 365, 397, 402, 403, 404, 407, 409, 431, 455, 461, 462, 507, 508, 557.
 Ватикан — 203, 271.
 Вашингтон — 159.
 Вежешник — 89.
 Велика — 40, 82, 93, 174, 488.
 Велика Албанија — 47, 48, 114, 174, 388, 459.
 Велика Британија — 105, 159, 160, 486.
 Велика окука — 327.
 Велики Грабовник — 185.
 Велики Препран — 221, 236.
 Велимље — 26, 231, 247, 408.
 Велка страна (Љешанска нахија) — 212.
 Веље Брдо — 75, 213.
 Веље брдо (код Титограда) — 89, 211.
 Веље брдо (код Матешева) — 183.
 Версај — 62.
 Веруша — 90, 177.
 Вечериновац — 236.
 Виссте — 512.
 Вилац — 219.
 Вилуси — 40, 81, 87, 117, 408, 409.
 Винићи — 188, 190, 191, 192, 232, 396.
 Винаца — 300.
 Виница — 168.
 Вирпазар — 40, 81, 208, 228, 246, 247, 285.
 Височица (у Херцеговини), 325.
 Височник — 277.
 Виталина — 48.
 Витасојевићи — 227, 230.
 Витина — 325.
 Виш — 188.
 Вишеград — 342, 492, 503, 518, 528, 539.
 Вишњица — 463.
 Вјетерник — 92, 215, 217, 219.
 Владањ — 48.
 Влашић — 545.
 Војводина — 42, 463.
 Водне главице — 230.
 Војнићи — 296.
 Војник — 491.
 Војковићи — 206.
 Волујак — 334, 340, 343.
 Вољевац — 312.
 Вражегрмци — 151, 191, 209, 390, 481.
 Враница — 277, 545.
 Врањ — 48.
 Врањештица — 145, 174, 180.
 Врањештичка ријека — 184.
 Врањинке Њиве — 150, 210.

Вратло — 218, 219, 221, 234, 235.
 Враћеновићи — 247.
 Врба (Бихор) — 313.
 Врба (Херцеговина) — 408.
 Врбања — 545.
 Врбас (ријека) — 542, 544, 545.
 Врбица (берански срез).
 Врбица (Кучи) — 186.
 Вргорац — 302.
 Врела (Вражегрмци) — 40.
 Врела (Конак) — 123, 207.
 Врела рибничка — 283.
 Врмац — 383, 483.
 Врмоша — 88, 431, 464, 466.
 Врњачка Бања — 383, 476.
 Врсник — 38.
 Врх — 313.
 Вршањ — 226.
 Вукотица — 213, 233.
 Вучево — 359.
 Вучи До — 247.
 Вучица — 210.
 Вучја — 179.
 Вучја греда — 218.
 Вучјак — 533, 535, 536.
 Вучје — 218.

Г

Гаета — 121.
 Гајева планина — 314.
 Гарач (Велики и Мали) — 227, 228.
 Гарда — 443.
 Гацка долина — 302.
 Гацко — 46, 104, 113, 237, 277, 319, 333, 334, 336, 337, 339, 408, 510.
 Гвозд — 336, 347, 492.
 Главатичево — 317, 326, 327, 337.
 Главица — 179.
 Гламоч — 301, 303, 316.
 Глина — 38.
 Глухи До — 247.
 Гиљево — 277.
 Годијево — 311, 313.
 Године — 123.
 Голија — 135, 136, 231, 237, 238, 239, 319, 337, 338, 339, 340, 492.
 Голија (планина) — 277, 407, 462.
 Голубовци — 40, 210, 478.
 Горажде — 328, 333, 343, 529, 525, 528, 535, 539.
 Горажде (код Иванграда) — 168.
 Горанско — 87, 237, 339, 340.
 Горица (град) — 164.
 Горица (Доња) — 200.
 Горица (Горња) — 508.
 Горица (брдо код Титограда) — 211.
 Горичани — 150, 210.
 Горња Села — 171, 178, 179.
 Горња Црнча — 313.
 Горњи Вакуф — 324, 325.

Горњи Кокоти — 40, 283.
 Горњи Радулићи — 313.
 Горњи Шехер — 545.
 Горњоморачка капа — 234, 235.
 Горски котар — 302.
 Гостиљ — 210.
 Гостиљс — 213, 373, 382, 397.
 Граб (у Морачи) — 217.
 Граб (код Требиња) — 277.
 Грабовица — 324.
 Градац (Љешанска нахија) — 212.
 Градина — 217, 218.
 Градиште — 235.
 Грановишта — 314.
 Грахово, 40, 81, 87, 104, 151, 152, 153, 229, 231, 238, 347, 400, 408, 409, 431, 445, 509.
 Грачаница — 232.
 Грачац — 303.
 Грбаљ — 512.
 Грбе — 211, 213.
 Гркавац — 231.
 Грмеч — 544.
 Груда (у Конавлима) — 48, 88, 277.
 Груда (код Тузи) — 48.
 Груда (западна Херцеговина) — 325.
 Грчка — 21, 23, 34, 37, 45, 263, 383, 453, 501, 515, 516, 519, 520, 525, 531.
 Губовача — 312.
 Гусар — 238.
 Гусиње — 30, 40, 47, 48, 49, 71, 72, 88, 93, 94, 114, 141, 360, 363, 370, 491.

Д

Дабовићи — 191.
 Дајбабе — 150.
 Далмација — 23, 24, 34, 44, 47, 65, 83, 87, 109, 113, 250, 300, 302, 315, 381, 391, 407, 520, 525.
 Даљам — 211.
 Даниловград — 40, 52, 53, 56, 70, 81, 87, 89, 104, 110, 134, 188, 189, 195, 197, 198, 199, 209, 210, 226, 227, 233, 241, 243, 245, 250, 283, 285, 286, 287, 289, 304, 309, 372, 373, 382, 396, 409, 410, 411, 412, 416, 439, 441, 464, 465, 479, 481, 483, 485, 489, 490, 508, 509, 511, 517, 518.
 Дапсићи — 364.
 Дебар — 38.
 Дебело брдо — 314.
 Деветак — 277, 528.
 Демировићи — 189.
 Дервента — 530, 534, 535.
 Диклићи — 504.
 Добој — 530, 540.
 Добра вода — 247.
 Добричсво — 49.

Добро Поље (Херцеговина) — 318.
 Добрско Село — 205.
 Добрун — 475.
 Додеканеска острва — 352.
 Долац (Горњи и Доњи) — 303.
 Долац (код Иванграда) — 403.
 Долови Ковачевића — 233.
 Дољанка — 323.
 Доња Костеница — 313.
 Доњи Вакуф — 38.
 Доњи Влах — 312.
 Доње Поље (Цетиње) — 283.
 Доњи Дубац — 314.
 До Пјешивачки — 188.
 Драгаљ — 231.
 Драгаљско поље — 409.
 Драгачево — 342.
 Драговића Поље — 216.
 Драговићи — 410.
 Дражевина — 200, 212.
 Драч — 45.
 Дрежанка — 324.
 Дрежница — 318, 323, 324.
 Дреновштица — 189, 194, 226.
 Дрим — 39.
 Дрина — 49, 139, 277, 313, 314, 315, 316, 329, 334, 336, 339, 340, 341, 342, 343, 344, 345, 350, 367, 375, 462, 515.
 Дриниш — 303.
 Дрпе — 237.
 Друшићи — 89.
 Дрика — 184.
 Дубовик — 82, 206, 247.
 Дубровник — 36, 39, 45, 110, 164, 252, 277, 317, 434, 484, 501, 503, 504, 505, 509, 510, 515, 525, 536.
 Дуга — 335.
 Дуго Поље — 303.
 Дупљаци — 313.
 Дурмитор — 132, 256, 491, 238.
 Дучићи — 186.

Ђ

Ђаковица — 365, 453.
 Ђаловићи — 360.
 Ђеђево — 320.
 Ђеновићи — 26.
 Ђулићи — 40, 364.
 Ђурђевића Тара — 472.

Е

Европа — 299, 419, 459, 467, 537.
 Егејско море — 458.
 Ел Аламеин — 267, 269, 299.
 Енглеска — 79, 192, 463.

Ж

Жабљак — 53, 70, 81, 87, 104, 154,
214, 220, 237, 238, 239, 249, 261,
263, 335, 344, 365, 383, 384, 472,
491.
Жабљак (на Скадарском језеру) —
210.
Ждребаоник — 210.
Женева — 63.
Жеравац — 536.
Жилице — 313.
Жирци — 218, 348.
Жлијеб — 225.
Жљеб — 277.
Жупа Никшићка — 213, 232, 233,
238, 348, 349, 373, 481.
Журен — 178.
Жута греда — 188, 189.

З

Забјело — 241, 284.
Заборац — 402, 526, 528, 535.
Заборани — 327.
Забрдски Тоци — 314.
Забрђе (код Андријевице) — 93, 364.
Забрђе (пљеваљски срез) — 155.
Забрђе (чајнички срез) — 314.
Завајит — 342.
Завала — 213, 283.
Завраци — 234.
Загарач — 198, 199, 211, 226, 227,
228, 229, 257, 309, 390, 481, 524.
Загора (шири рејон Грахова) — 231.
Загорак — 397.
Заград — 179.
Загреб — 27, 44, 75, 301, 451, 452,
523, 525, 536, 537, 538, 540, 545,
547.
Заграда — 188.
Задар — 48.
Заостро — 167, 168, 169, 171, 179,
181, 183, 345, 362, 364, 395.
Затон — 131, 472.
Затријебач — 48.
Зауглина — 178.
Заучка гора — 128.
Зачир — 208.
Звечава — 265.
Звијезда (планина) — 277, 526.
Зеленгора — 492.
Зеленика (Комани) — 211.
Зелетин — 466.
Земун — 62, 114, 451, 452, 536.
Зеница — 64.
Зета — 134, 149, 150, 199, 210, 211,
283, 328, 348, 349, 390, 481, 485,
508, 517.
Зета (ријека) — 189, 191, 196, 197,
397, 465, 490, 491, 506.

Зидани Мост — 548.
Зимље (Горње и Доње) — 327, 328.
Зимоњића Кула — 250, 302.
Златар — 277, 361, 549.
Златибор — 277, 462, 492.
Златица — 237.
Змијинац — 313.
Зупци — 247.
Зупчићи — 328.
Зури — 219.

И

Ибар — 462.
Иван планина — 277.
Иван-седло — 318.
Ивање (код Никшића) — 336, 347,
348.
Ивање (у Санџаку) — 313.
Изгори — 402.
Изласци — 184, 237.
Илино Брдо — 154.
Имотски — 303, 316, 317, 323, 324.
Исток — 365.
Истра — 164.
Италија — 24, 33, 34, 35, 36, 37, 38,
44, 45, 47, 48, 49, 57, 60, 61, 62,
64, 65, 67, 70, 86, 113, 114, 159,
194, 241, 263, 264, 269, 276, 279,
280, 281, 282, 283, 299, 300, 346,
352, 366, 367, 368, 369, 381, 383,
384, 385, 386, 391, 395, 398, 399,
402, 415, 423, 433, 435, 443, 448,
452, 454, 459, 461, 465, 467, 492,
495, 501, 504, 511, 512, 514, 518,
556, 557.
Ифсар (Горњи и Доњи) — 342.

Ј

Јабланица — 303, 317, 318, 323, 324,
325.
Јабланов врх — 235, 238.
Јабланово брдо — 183, 184.
Јабука (код Грахова) — 152, 230.
Јабука (код Матешева) — 173, 177,
184, 217.
Јабука (код Пљеваља) — 402, 403.
Јабучина — 235.
Јавор (планина) — 277, 407, 462.
Јаворак — 336, 347, 348, 367, 492.
Јаворје — 235, 491.
Јадовник — 277.
Јадран — 45, 352, 384, 385, 400.
Јајце — 303.
Јапан — 159.
Јарут — 277.
Јасен (код Матешева) — 177, 183.
Јасен (у Санџаку) — 313.
Јасеник — 339.
Јасеница — 504.
Јасеново Поље — 336, 347, 348.

Јасиковац — 95.
 Јахорина — 277, 492, 535.
 Жежице — 38.
 Јелапница — 329.
 Јеленак — 356.
 Јелендо — 475.
 Јелин дуб — 104, 117.
 Јорчишта — 314.
 Јошаница — 334.
 Југовићи — 232.
 Југово — 140.
 Југославија — Пошто се овај појам помиње често, сматрао сам да га не треба уносити у регистар.
 Јуденбург — 348.

К

Каблена глава — 232.
 Казанци — 136, 339, 408.
 Калиновник — 237, 313, 316, 320, 323, 325, 326, 327, 329, 333, 334, 336, 503, 510, 520, 525, 528, 535, 539.
 Калудра — 168.
 Камена гора — 139, 403, 491.
 Каменик — 346, 349.
 Ками — 141.
 Капе (планина) — 95.
 Карађорђево — 544.
 Караула — 324.
 Карловац — 547.
 Каруч — 208.
 Катин — 457.
 Катунска нахија — 121, 122, 123, 124, 125, 126, 206, 212, 226, 228, 229, 230, 231, 259, 282, 292, 371, 444, 446, 447, 448, 460, 465, 490, 520, 552.
 Кашевар — 313.
 Кашевска лака — 227.
 Кидачке њиве — 325.
 Кисјелица — 219.
 Кифино Село — 327, 328, 337, 339.
 Кичево — 38.
 Клагенфурт — 548.
 Кладань — 528.
 Клацина — 230, 339.
 Клисура Баковића — 235.
 Кличево — 202.
 Клопот — 90, 187.
 Клопотско платно — 185.
 Кљуначка глава — 49.
 Кљуни — 327, 328.
 Книн — 301, 302, 303, 318, 323.
 Книнска крајина — 302.
 Ковач планина — 314, 502.
 Ковачевићи — 314.
 Коврен — 237, 238, 403.
 Коврчко ждријело — 234.
 Кодрабудан — 48.

Козара — 542, 543, 544.
 Колашин — 39, 40, 52, 53, 56, 70, 79, 81, 84, 85, 87, 90, 91, 92, 95, 96, 97, 98, 99, 101, 104, 110, 132, 149, 169, 176, 177, 178, 179, 183, 184, 185, 209, 213, 214, 215, 216, 217, 218, 220, 222, 224, 234, 235, 236, 237, 243, 245, 248, 250, 256, 263, 264, 266, 267, 268, 270, 275, 282, 285, 286, 307, 317, 319, 328, 329, 334, 343, 345, 347, 349, 350, 351, 353, 365, 366, 435, 461, 462, 465, 477, 491, 492, 506, 507, 508, 511, 523, 525, 557.
 Кололеч — 191.
 Комани — 198, 199, 211, 212, 257, 390, 481, 524.
 Комарница — 340.
 Комарно — 209.
 Комарно (у Санџаку) — 261.
 Комови — 95, 181, 183, 405.
 Конак — 121, 123, 124, 125, 207, 480.
 Коњиц — 316, 317, 318, 320, 321, 322, 324, 326, 329, 333.
 Коњско — 179.
 Коњуси — 93, 174, 181, 370.
 Коњух — 528.
 Колачи — 314.
 Копилови — 342.
 Копиље — 150, 213, 233, 348, 349, 355, 367.
 Копривни до — 314.
 Копривник (планина) — 277.
 Кордељ — 179.
 Корита — 88.
 Корнет — 199, 200, 212.
 Корушка — 164.
 Косаница — 238.
 Косијери — 205.
 Космет — 94.
 Косови Луг — 197, 198, 390, 481.
 Косово — 34, 42, 47, 48, 65.
 Косовска Митровица — 462.
 Косор — 186.
 Костићи (у Санџаку) — 313.
 Котор — 26, 39, 40, 45, 49, 56, 57, 87, 77, 415, 430, 482, 483, 484, 509, 511, 512.
 Кочани — 481.
 Кочерин — 323, 325.
 Крагујевац — 458.
 Крадежик — 313.
 Крајеви (катун на Сињевини) — 235.
 Крајиште — 184.
 Крајњи До — 206.
 Краље — 40, 93, 118, 172, 173, 175, 176, 177, 180, 182.
 Краљево — 462.
 Краљске Баре (види: Баре Краљске).
 Крета (Крит) — 352.
 Кржања — 186.

Кржањско брдо — 186.
 Кржуље — 179.
 Криваја — 536.
 Криви врх — 212.
 Криви пут — 534.
 Кривошије — 231, 408.
 Крк — 45.
 Крново — 347, 348, 492.
 Крњача — 140.
 Крњице — 208.
 Крстац (у Херцеговини) — 326.
 Крстац (голијски) — 135, 335, 340.
 Крстача — 277.
 Кртоле — 512.
 Крупице — 320, 403, 472.
 Круси — 212.
 Крушевс — 140.
 Крушчица — 320.
 Крије — 217.
 Кујава — 188, 191, 193, 195, 202, 209.
 Кукеш — 39.
 Кукино брдо — 180.
 Кула — 328.
 Кула Фазлагина (види: Фазлагина Кула).
 Кунак — 202.
 Кундаци — 342.
 Купа — 546.
 Купиново — 191, 397.
 Курикуће — 179.
 Курило (у Зети) — 210.
 Курило (код Даниловграда) — 188.
 Кусиде — 382.
 Кућишта (Беклићи) — 206, 226.
 Кучи — 86, 90, 91, 96, 104, 117, 135, 137, 145, 177, 178, 181, 184, 185, 186, 187, 213, 219, 232, 283, 292, 297, 328, 348, 349, 361, 387, 390, 405, 407, 410, 411, 464, 465, 481, 489.

Л

Лазине — 483.
 Лакат — 327.
 Ластва Чевска (Горња и Доња) — 226, 229.
 Лебршник — 103.
 Леваја — 142.
 Левери — 237.
 Лековина — 149, 464.
 Лењинград — 27.
 Лепетане — 383.
 Лета — 227.
 Либија — 263, 267.
 Ливно — 301, 302, 303, 317.
 Лигунар — 230.
 Лијева Ријека — 40, 83, 85, 87, 90, 91, 92, 96, 97, 98, 104, 116, 128, 129, 130, 136, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 149, 166, 171,

172, 173, 175, 176, 177, 178, 183, 185, 217, 218, 261, 263, 354, 355, 361, 371, 372, 373, 405, 406, 410, 411, 464, 465, 489, 525.
 Лијевче - поље — 536, 542, 544, 546, 548.
 Лијешти — 186.
 Лијешње (Ровца) — 221.
 Лика — 23, 250, 302.
 Лим — 118, 138, 139, 164, 178, 179, 191, 277, 311, 312, 313, 347, 348, 360, 400, 404, 405, 407, 465, 472, 491, 506, 525.
 Лимљани — 123.
 Лимска долина — 364, 406, 407.
 Липета — 327.
 Липник — 339.
 Липова Раван — 347.
 Липова страна — 226.
 Липово (Горње и Доње) — 79, 84, 97, 149, 213, 214, 217, 234, 235, 236, 250, 253, 265, 268, 329, 330, 348.
 Лиса — 472.
 Лисковац — 325.
 Личине — 313.
 Личко Петрово Село — 534.
 Ливинц — 303.
 Ловћен — 49, 509.
 Локва (планина) — 128.
 Лола (планина) — 235.
 Лондон — 162, 392, 410, 485, 512.
 Лопате (код Лијеве Ријеке) — 91, 96, 142, 143, 177.
 Лубнице — 176, 179, 180, 222, 223.
 Лугови (колашински) — 237.
 Лужац — 80.
 Луке — 327.
 Луково — 336, 347, 348, 481.
 Луксембург — 495.
 Лупоглав — 226, 227, 229.
 Лутово — 217, 219.
 Лучка гора — 234.
 Луштица — 483.

Љ

Љубиње — 46, 510.
 Љубовић — 211.
 Љубљана — 27, 65, 546.
 Љуботињ — 205, 228, 247, 335, 446, 483.
 Љеш — 513.
 Љешанска нахија — 79, 86, 134, 135, 146, 150, 199, 200, 205, 283, 328, 348, 389, 390, 411, 431, 465, 479, 481.
 Љешкопоље — 134, 149, 150, 199, 200, 210, 212, 282, 328, 348, 349, 390, 481.

Бубишња — 343.
Бубуша — 277.
Бубушки — 303, 317, 325.

М

Маглај — 528.
Мађарска — 37, 38, 67, 165, 463.
Мајевица — 536.
Макарска — 303.
Македонија — 21, 36, 37, 38, 42, 48.
Мала ријека — 187.
Малоншин До — 447.
Мамула — 241, 284, 416.
Манастир Морача — 40, 148, 217, 218, 388, 489.
Маоче — 139, 403.
Марковина (Горња и Доња) — 227, 228, 229.
Марковића лаз — 97.
Марково брдо — 214, 217, 218, 236.
Мароко — 269, 299.
Марсенића Ријека (види: Ријека Марсенића).
Мартинићи — 89, 117, 121, 213, 256, 284, 356, 389, 390, 397, 410, 481.
Маслине — 431.
Мат — 47.
Матешцево — 40, 87, 90, 92, 97, 99, 104, 128, 143, 145, 172, 173, 174, 177, 178, 181, 182, 183, 184, 185, 237, 261, 266, 268, 348, 373, 404, 464, 491, 525.
Махала — 150, 210.
Мапари — 314.
Машница — 174.
Медитеран (види: Средоземље).
Медова — 45.
Медун — 186.
Медише — 313.
Међеђе — 232, 410, 411.
Међице — 210.
Међуријечје — 216, 219.
Мека Грда — 328.
Мелаја — 237.
Мељак — 139, 140, 238, 402.
Меоца — 227, 229, 230.
Метаљка — 315, 343, 502.
Метеризи — 228, 247.
Метковић — 39.
Мстохија — 42, 45, 46, 47, 48, 65, 92, 113, 114, 141, 164, 187, 206, 363, 370, 388, 432, 450.
Мештрвице — 140.
Мигаловица — 217.
Мијокусовићи — 191.
Милијевићи — 206.
Милојевићи — 229.
Миљковац — 340.
Миљено — 314.
Миројевићи — 312.

Михајловица — 402.
Мишке — 206.
Мједено гумно — 235.
Мојан - планина — 88.
Мојановићи — 210.
Мојковац — 81, 87, 149, 182, 183, 184, 213, 214, 215, 217, 235, 236, 237, 238, 320, 328, 329, 347, 348, 350, 403, 465, 471, 472, 492, 500, 507, 523, 525.
Мокра — 88, 95, 277.
Момишићи — 476, 477, 478, 479.
Момче — 186.
Монополи — 514.
Морачко — 232.
Морача (Горња и Доња) — 84, 85, 148, 149, 177, 181, 214, 215, 216, 217, 218, 219, 221, 234, 235, 292, 361, 431, 489, 491, 492.
Морача (ријека) — 187, 191, 219, 220, 235, 490, 491.
Мориње — 225.
Москва — 159, 222.
Мосори — 356.
Мостар — 39, 46, 164, 277, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 327, 337, 351, 384.
Мотајица — 535, 542.
Мрке (Горње и Доње) — 283, 350.
Мркоњић — Град — 38, 303, 545.
Мртваца — 220.
Мртвичке стијене — 217.
Мртво Дубоко — 220.
Мрчевац — 483.
Мужник — 233.
Мујића Речине — 183, 184.
Муо — 512.
Мурина — 40, 174, 364, 464.
Муртеница — 277.
Мучањ — 277.
Мушовића Ријека — 237.

Н

Накге — 314.
Невесиње — 277, 317, 325, 327, 328, 337, 339, 503, 510.
Невесињско поље — 327.
Негобратима — 313.
Независна Држава Хрватска (НДХ) — 38, 43, 46, 47, 49, 65, 67, 300, 301, 302, 384, 385, 436, 452, 500, 508, 522, 536, 537, 539, 542, 547.
Незброј — 233.
Ненада (Велика) — 231, 238.
Неретва — 45, 47, 261, 277, 299, 300, 303, 306, 309, 310, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 323, 324, 325, 326, 327, 329, 330, 331, 332, 333, 336, 337, 343, 344, 345, 347, 352, 359, 367, 374, 375, 389, 407, 556.

Несилени врх — 230.
 Несирен — 178.
 Нова Варош — 46, 48, 245, 462.
 Нови Бакар — 534.
 Нови Пазар — 38, 46, 48, 113.
 Ново Село — 211, 213.
 Нормандија — 467.
 Никшић — 26, 39, 52, 53, 56, 70, 81, 87, 100, 104, 110, 116, 118, 119, 128, 129, 130, 134, 151, 153, 154, 164, 188, 189, 194, 197, 200, 201, 202, 209, 225, 229, 232, 237, 238, 239, 243, 245, 250, 257, 261, 277, 279, 282, 283, 285, 287, 288, 289, 290, 303, 304, 319, 329, 336, 339, 340, 341, 343, 348, 373, 382, 392, 396, 398, 408, 409, 410, 411, 412, 416, 418, 442, 443, 445, 453, 461, 464, 469, 470, 479, 482, 485, 488, 490, 515, 517, 518, 523, 552.
 Никшићка Жупа (види: Жупа Никшићка).
 Ница — 61, 114.

Њ

Њемачка (Њемачки Рајх) — 24, 37, 38, 44, 62, 159, 299, 300, 352, 416, 424, 429, 443, 452, 457, 459, 461, 505, 537, 546.
 Његовућа — 250, 491, 492.
 Његош (планина) — 340, 408.
 Његуши — 49, 81, 121, 206, 480.

О

Обадов бријег — 188, 189.
 Обал — 329.
 Ожези — 283.
 Озрен — 528.
 Озринићи — 202, 232, 408.
 Окучани — 544.
 Олово — 528.
 Оравица — 211.
 Орани До — 226, 227, 229, 230.
 Орах — 219.
 Ораховица — 324.
 Орахово (Кучи) — 186.
 Орахово (на Ђехотини) — 342.
 Орја Лука — 194.
 Орјен — 48, 225.
 Орлова чука — 38.
 Опасаница — 142, 183.
 Опутна Рудина — 335.
 Осаница — 333, 334.
 Осјеченица — 247, 409.
 Османбегово Село — 313.
 Острвица — 178, 217.
 Острел — 182.
 Острог — 209, 222, 233, 248, 264, 286, 370, 372, 397, 410, 411, 412, 431, 434, 455, 557.

Острожац — 318, 324, 325.
 Острошке греде — 232.
 Оточац — 303.
 Охридско језеро — 38.
 Очићићи — 123, 447.
 Оџаћи — 337.

П

Павино Поље — 402.
 Павковићи — 188, 191, 209, 356, 396, 481.
 Пајков Вир — 182.
 Пали — 221.
 Палик — 314.
 Папратница — 209.
 Парци — 200, 212.
 Пашировићи — 133, 447.
 Пелев Бријег — 185, 217, 219, 370.
 Пелопонез — 322.
 Пељенац — 303.
 Перућа — 357.
 Петњица — 95, 382, 465.
 Петриња — 38.
 Петров До — 206.
 Петрова Раван — 217.
 Петровац на Мору — 81, 133, 246, 247.
 Петровићи (на комуникацији Вилуси — Билећа) — 152.
 Пестровићи (у Пиперима) — 150, 213, 283, 350.
 Петрушиновићи — 481.
 Пећ — 39, 87, 88, 95, 350, 351, 365, 396, 421, 464, 506.
 Пеџки луг — 178.
 Пештер — 184, 464.
 Пива — 87, 151, 214, 231, 237, 238, 242, 335, 340, 492.
 Пива (ријека) — 191, 351.
 Пивљен — 184.
 Пивски манастир — 333, 335.
 Пипери — 26, 134, 149, 150, 177, 178, 187, 213, 219, 232, 283, 292, 294, 295, 238, 346, 349, 360, 410, 481, 489.
 Пјешивци — 151, 202, 226, 227, 257, 481, 489.
 Плавац — 40, 47, 48, 49, 71, 72, 88, 91, 92, 93, 94, 114, 141, 360, 363, 370, 466, 491.
 Плавац — 179.
 Плавно — 303.
 Плавче брдо — 403.
 Плана — 217, 218.
 Плана (у Херцеговини) — 408.
 Планина (Бјелимићи) — 322.
 Планиница (код Лијеве Ријеке) — 83.
 Планиница (код Матешева) — 180, 183, 184.
 Планка — 45.

Пласа - глава — 323.
 Плашки — 302.
 Плитвице — 534.
 Плоче — 303.
 Плочице — 202.
 Пљевља — 26, 39, 40, 46, 56, 70, 81, 87, 99, 100, 104, 110, 117, 124, 125, 138, 139, 147, 154, 155, 188, 209, 225, 237, 238, 245, 261, 263, 328, 333, 342, 347, 395, 402, 428, 464, 472, 474, 488, 489, 503, 506.
 Побретићи — 313.
 Повија — 202, 209.
 Подбожур — 152, 409.
 Подвраће — 232.
 Подгора (код Жабљака). 249.
 Подгорица — 27, 39, 40, 49, 52, 56, 57, 58, 64, 65, 70, 71, 84, 87, 88, 90, 91, 93, 95, 104, 110, 116, 132, 134, 136, 143, 149, 150, 151, 187, 191, 195, 196, 197, 198, 199, 209, 210, 211, 237, 241, 243, 245, 246, 250, 257, 277, 284, 285, 286, 287, 304, 308, 328, 330, 341, 345, 348, 349, 350, 354, 372, 384, 390, 396, 407, 410, 416, 423, 430, 431, 434, 438, 442, 444, 454, 455, 461, 464, 465, 469, 470, 474, 475, 476, 477, 479, 481, 482, 484, 488, 489, 490, 508, 509, 511, 513, 515, 517, 518, 523, 524, 552.
 Подсусед — 536, 537.
 Пожега — 492.
 Пожња — 235.
 Полимље — 93.
 Полица — 171, 179.
 Полков Градец — 38.
 Поља Колацинска — 84, 135, 137, 149, 213, 214, 235, 236, 250, 292.
 Пољане — 214, 215, 217, 218.
 Пољица — 504.
 Пољска — 462.
 Попово поље — 510.
 Поровачке стране — 314.
 Посавина — 535.
 Посушје — 316, 317, 323, 324, 325.
 Потпеће (у Пиперима) — 283.
 Потпеће (код Пљевља) — 342.
 Потрк — 218, 219, 234.
 Прањани — 505, 506.
 Прањеван — 168, 179.
 Прача — 277.
 Превлака — 284, 416.
 Прекобрђе — 84, 85, 97, 128, 140, 143, 144, 147, 149, 173, 175, 183, 216, 217, 218, 219, 361.
 Прекомурје — 38.
 Прекопница (Љуботињ) — 384.
 Прењ — 322, 325, 328.
 Пресеченик — 312.
 Пресјека — 340.

Преспанско језеро — 38.
 Пржњик — 212.
 Прибој — 38, 46, 48, 245, 261, 263, 333, 475, 525.
 Придворци — 327.
 Призрен — 45, 517.
 Пријеворац — 327.
 Пријелози — 179.
 Пријепоље — 39, 46, 55, 116, 261, 263, 33, 395, 403, 463, 472, 473, 474, 475, 488, 489, 491, 505, 506, 518, 523, 525.
 Приштина — 132.
 Прозор — 301, 302, 316, 317, 318, 320, 322, 323.
 Прошћење — 235.
 Пруска — 300.
 Птич — 142, 144, 145, 219.
 Пусту Лисац — 230.

Р

Раб — 45.
 Равна гора — 131, 132.
 Равна Ријека — 179, 182, 235, 329, 362, 472.
 Равни Лаз — 294.
 Радећа — 213, 283.
 Радијевићи — 342.
 Радијеља — 312.
 Радов кук — 230.
 Радовче — 133, 190, 213, 233, 489.
 Радојева Глава — 313.
 Разбој — 536, 542.
 Развршје — 217, 235.
 Рајчево брдо — 314.
 Ракита — 235.
 Ракита (Велика) — 231, 238.
 Ракитно — 324.
 Рама — 303, 318, 321, 324.
 Рама (ријека) — 277.
 Растенбург — 300.
 Рат камен — 327.
 Рашка — 45, 132, 473, 517, 333.
 Рашков Луг — 219.
 Рашково гувно — 92, 143, 465.
 Рваши — 89.
 Редице — 235.
 Ресна — 125, 127, 247, 447.
 Речине — 182.
 Ржаница (Доња и Горња) — 171, 488.
 Рибари — 327.
 Риђани — 230.
 Ријека — 45, 252.
 Ријека Марсенића — 93, 464.
 Ријека Црнојевића — 52, 65, 81, 89, 199, 207, 209, 228, 229, 246, 247, 479, 480.
 Ријека (код Челебића) — 343.
 Ријечани — 152.

Ријечка нахија — 118, 121, 124, 205, 282, 292, 411, 445, 446, 552.
 Рим — 47, 49, 55, 58, 67, 68, 69, 73, 110, 111, 113, 114, 203, 262, 263, 265, 267, 300, 350, 448.
 Рисан — 409.
 Ровачка главица (Катунска нахија) — 227.
 Ровца (Горња и Доња) — 84, 85, 136, 137, 143, 144, 148, 149, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 355, 361, 491, 492.
 Ровца (код Берана) — 363.
 Рожаје — 47, 48, 88, 96, 114, 311, 462, 464, 488, 508.
 Романија — 45, 535.
 Рошца — 191.
 Рсојевићи — 188, 191, 192.
 Ругова — 92.
 Руда глава — 327.
 Рудо — 485, 503, 525, 526, 527, 528, 539.
 Рујевик — 236.
 Рујевица — 314.
 Рујишта — 227.
 Румунија — 37, 495, 501.
 Русија — 45, 80, 192.

С

Сава — 540, 541, 542, 544.
 Самобор — 38.
 Салцбург — 460.
 Сана — 545.
 Сан Ђовани ди Медуа — 453.
 Сан Ремо — 114.
 Сански Мост — 38.
 Сандак — 45, 46, 47, 48, 49, 65, 72, 77, 84, 103, 104, 105, 106, 113, 124, 133, 137, 138, 139, 154, 155, 164, 165, 188, 215, 217, 237, 238, 239, 245, 253, 261, 266, 267, 268, 270, 275, 278, 281, 282, 292, 304, 305, 308, 311, 322, 329, 336, 343, 345, 347, 350, 357, 360, 362, 365, 373, 381, 384, 385, 387, 395, 402, 404, 411, 423, 431, 432, 433, 444, 449, 454, 461, 462, 463, 464, 466, 468, 472, 475, 476, 477, 480, 482, 485, 486, 487, 403, 401, 493, 502, 505, 506, 507, 508, 509, 511, 515, 516, 520, 541, 545.
 Сарајево — 23, 38, 384, 403, 415, 518, 525, 528, 539.
 Св. Јеремија — 225.
 Свети Стефан — 247.
 Свиба — 283.
 Сврке — 85, 235.
 Седобро — 475.
 Села Морачка — 217.
 Селача — 171.

Селишта (код Колашина) — 84.
 Семоље — 235.
 Сеоца (Пипери) — 150.
 Сеоца ((Црмница) — 208.
 Сеоштица — 219.
 Сига — 235.
 Симуња — 209, 226, 227, 447.
 Сињајевина — 184, 213, 214, 216, 218, 221, 225, 234, 235, 236, 237, 238, 290, 348, 472.
 Сипање — 313.
 Сицилија — 364, 381.
 Сједињене Америчке Државе (САД) — 79, 105, 159, 192, 222, 279, 486.
 Сјеница — 46, 164, 245, 261, 462, 476.
 Сјеница (Кучи) — 186.
 Сјеничке баре — 88.
 Сјеничке стијене (Кучи) — 117.
 Сјенокоси — 410.
 Скадар — 38, 39, 67, 87, 132, 164, 350, 384, 453, 514, 515, 516, 517.
 Скадарско језеро — 207.
 Скара — 236.
 Скрбуша — 84, 85, 97, 143, 373.
 Славонија — 542.
 Славонски Брод — 540.
 Слп (на Зети) — 188, 194.
 Слатина — 93.
 Слацко — 141.
 Словеначко приморје — 383, 546.
 Словенија — 38, 50, 75, 87, 164, 315, 395, 517, 518, 520, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 534, 536, 540, 542, 544, 545, 546, 548, 549.
 Смаилагића Поље — 84, 99.
 Смоковац — 187.
 Совјетски Савез (СССР) — 77, 78, 79, 80, 146, 299, 457, 495, 529.
 Соко — 171.
 Сотонићи — 209.
 Сочице — 314.
 Спила — 151.
 Спуж — 40, 89, 213, 256, 349, 481.
 Србац — 542.
 Србија — 21, 23, 38, 45, 49, 62, 65, 67, 73, 75, 131, 132, 136, 140, 164, 165, 167, 193, 223, 316, 333, 345, 350, 371, 384, 385, 404, 421, 426, 449, 450, 454, 455, 456, 457, 459, 460, 469, 471, 472, 473, 486, 488, 492, 495, 496, 497, 498, 500, 502, 515, 516, 517, 519, 525, 526, 538, 529, 530, 531, 532, 537, 547.
 Средоземље (Средоземно море) — 34, 265, 299, 504, 520.
 Срем — 164, 165.
 Сретешка гора — 217, 465.
 Ставор — 212.
 Станисељићи — 199, 200, 212.
 Стаљинград — 269, 299, 304.
 Стара Градишка — 541, 546, 547.

Старац — 235.
 Стари Колашин — 277.
 Стијена Пиперска — 150, 210, 213.
 Стијене милачке — 218.
 Стози — 340.
 Столац — 408, 510.
 Столице — 104.
 Стражница — 230.
 Страшевина — 202, 257, 348, 355.
 Страгачина — 314.
 Стриј — 462.
 Стрмица — 303, 318.
 Стројтеница — 137.
 Стубло — 313.
 Студено — 227.
 Сува Гора — 145.
 Сувогорска ријека — 184.
 Сунга — 177, 180.
 Сутјеска — 351, 359, 381, 408.
 Суторман — 208.
 Сухо Поље — 343.
 Сухор — 277.
 Сушак — 302, 534.

Т

Тара (ријека) — 139, 178, 184, 191,
 213, 214, 218, 221, 235, 237, 233,
 342, 343, 351, 400, 403, 406, 462,
 464, 491, 506.
 Тара (планина) — 277.
 Тараш — 210.
 Творило — 188, 191, 226.
 Тепца — 343.
 Тетово — 38.
 Тиват — 40, 383, 512.
 Тимар — 291.
 Тирана — 38, 50, 65, 109.
 Тиса — 408.
 Тјентиште — 239.
 Томиславград — 301, 302, 317.
 Топлица — 488.
 Топола — 543.
 Торино — 114.
 Тортковићи — 314.
 Трбушићи — 341.
 Требава — 525, 526, 528.
 Требавац — 535.
 Требаљево — 216, 218.
 Требешко брдо — 315.
 Требиње — 39, 46, 87, 277, 333, 336,
 391, 409, 445, 504, 509, 510.
 Требјеса — 481.
 Трепча (код Андријевице) — 26, 93,
 364.
 Трепча (Бањани) — 231, 238, 408, 409.
 Трећи Рајх — 29, 37, 38, 44, 45, 67,
 453, 454, 472, 499, 500, 539.
 Трешњевик — 92, 95, 98, 99, 175,
 178, 180, 181, 182, 404, 405.
 Трешњево — 93, 247.

Тријебач — 89.
 Тримојевићи — 217, 219.
 Трновице — 235.
 Трново — 317.
 Тројица — 383.
 Трст — 164, 534.
 Трубјела — 231, 238, 247, 409.
 Трунића До — 237.
 Трусина — 337.
 Туђемиле — 247.
 Тузи — 47, 48, 88, 114.
 Тузи (леворсчке) — 141, 465.
 Тунис — 352, 353.
 Туњ — 212.
 Турија — 233.
 Турјак — 88, 95.
 Турска — 37.
 Тутин — 46, 96.
 Туцање — 382.
 Тушина — 290.

Њ

Њафа — 211.
 Њеклићи — 122, 125, 206, 445, 447,
 480.
 Њемовско поље — 513.
 Њеранића гора — 492.
 Њехотина — 342, 348.
 Њурилац — 479, 485.
 Њурчићи — 226.

У

Убаљска планина — 225.
 Убао (Њеклићи) — 226.
 Убли (Кучи) — 186.
 Убли (херцеговска општина) — 225.
 Убли (чевски) — 229, 230, 247.
 Увац — 462.
 Угњи — 123, 207.
 Ужице — 462, 475, 492.
 Укрина — 535.
 Улићи — 247.
 Улог — 325, 327.
 Улотина — 364.
 Улцињ — 40, 45, 47, 48, 49, 52, 53,
 57, 81, 87, 88, 113, 114, 383, 424,
 426, 450, 517.
 Урошевац — 38.
 Ускопље — 504.
 Ускоци — 214.
 Устиколина — 329, 333, 341, 342.
 Устипрача — 38, 341/342.
 Утес — 239.
 Ушановићи — 312.

Ф

Фазлагича Кула — 322, 337.
 Фемића Крш — 182.

Финска — 495.
 Фојница — 337.
 Фоча — 49, 113, 235, 237, 303, 328,
 329, 333, 334, 341, 342, 343, 402,
 503, 510, 517, 520, 525, 526, 528,
 535, 539, 545.
 Француска — 45, 299, 443, 495.
 Фрутак — 189.
 Фундина — 88, 186.

X

Хан Гаранчића — — 91.
 Хан Осаница — 333, 334.
 Ханско поље — 327, 328.
 Херецег-Нови — 40, 51, 61, 87, 88,
 110, 225, 517.
 Херцеговина — 42, 45, 46, 47, 63,
 67, 75, 105, 113, 164, 189, 192, 195,
 201, 249, 250, 259, 277, 281, 284,
 289, 300, 302, 304, 316, 317, 320,
 322, 324, 326, 327, 333, 335, 337,
 354, 371, 381, 383, 385, 389, 407,
 408, 488, 503, 504, 505, 509, 510,
 520, 525, 526, 533, 547.
 Хладија — 314.
 Холандија — 495.
 Хоти — 48.
 Хрватско приморје — 48.
 Хрватска — 34, 38, 42, 44, 45, 50,
 300, 383, 384, 500, 510, 538, 545,
 546.
 Хрушта — 327.
 Хум (код Даниловграда) — 191.
 Хум (Херцеговина) — 327, 504.

Ц

Цавтат — 48.
 Царев мост — 373, 410.
 Цвилин — 186.
 Цеклин (Горњи и Доњи) — 88, 205,
 207, 247, 335, 446.
 Цер — 214, 235.
 Церовице (Пипери) — 294.
 Церовице (Ровца) — 220.
 Цетиње — 26, 39, 40, 41, 44, 46, 50,
 51, 54, 55, 56, 57, 59, 60, 61, 62,
 63, 64, 67, 70, 71, 72, 81, 87, 88,
 89, 107, 109, 110, 112, 114, 115,
 116, 119, 123, 124, 126, 190, 193,
 203, 204, 205, 206, 207, 208, 209,
 226, 228, 229, 230, 241, 243, 245,
 246, 250, 257, 260, 267, 270, 282,
 283, 285, 304, 307, 308, 330, 335,
 373, 383, 389, 415, 416, 419, 420,
 421, 422, 423, 428, 430, 442, 445,
 447, 451, 455, 456, 458, 459, 460,
 465, 469, 470, 477, 478, 479, 482,
 508, 509, 511, 512, 517, 519, 520,
 536, 552.

Цецуни — 93, 174.
 Цијевна — 513.
 Цмиљевица — 88, 95, 277.
 Црвањ - планина — 327.
 Црвена Папрат — 212.
 Црквине — 214, 215, 216, 217, 218, 348.
 Црквице — 151, 152, 225, 231, 397,
 409.
 Црмница — 61, 87, 88, 89, 116, 118,
 119, 121, 123, 125, 208, 209, 228,
 241, 247, 390, 411, 445, 446, 480,
 552.
 Црна Гора — Пошто се овај појам
 помиње често, сматрао сам да га
 не треба уносити у регистар.
 Црна гора — 325, 328.
 Црна планина — 465.
 Црне Локве — 325.
 Црни Врх (берански срез) — 171,
 179.
 Црни врх (пљеваљски срез) — 314,
 342, 402.
 Црни врх (код Симуње) — 226.
 Црни Гвозд — 213.
 Црни Дрим — 38.
 Црногорско приморје — 228, 383, 384,
 407, 480, 507, 508, 510, 517.
 Црнци — 213.
 Црхал — 313.
 Цуце — 63, 122, 125, 126, 206, 480.
 Чајничје — 49, 56, 72, 110, 113, 261,
 315, 322, 333, 343, 503.
 Чакор — 88, 92, 93, 94, 95, 98, 164,
 170, 488.
 Чапљина — 317.
 Чачак — 462, 476, 506.
 Чево — 81, 87, 125, 206, 225, 226,
 228, 231, 247, 282, 382, 383, 480.
 Чекање — 206, 226.
 Челебић — 140, 237, 320, 324, 343, 465.
 Челинац (код Бања Луке) — 545.
 Челинац (Ћеклићи) — 226.
 Чемерно (нововарошки срез) — 361.
 Чемерно (у Херцеговини) — 408.
 Чехословачка — 29.
 Чигота — 277.
 Чичево — 327.

Ш

Шабаци — 39.
 Шавник — 40, 52, 53, 56, 70, 81, 87,
 104, 110, 154, 220, 237, 238, 239,
 243, 245, 261, 263, 303, 335, 340,
 341, 347, 365, 383, 384, 410, 492.
 Шаранци — 154, 155.
 Шаховићи — 24, 26, 182, 183, 237,
 238, 270, 272, 275, 287, 305, 311,
 312, 313, 345, 347, 348, 402, 465.
 Шекулар — 93, 364, 464, 465.
 Шент Јанж — 38.

Шестани — 208.
Шибихев Хан — 543.
Шиндон — 89.
Шипачно — 337.
Шиповице — 313.
Широка Улица — 230.
Широки Бријег — 303, 317, 324, 325.
Шљивовица — 237.
Шљивовичка коса — 184.
Шобајини — 191.

Шоља — 313.
Штавањ — 217, 218, 465.
Штавица — 388.
Штедим — 230.
Штип — 45.
Штитари — 127, 212, 229.
Штитарица (Горња и Доња) — 40, 214,
236, 329.
Шнепан - Поље — 237, 335, 343.
Шумадија — 165.

С К Р А Т Ћ Е Н И Ц Е

АВИИ	— Архив Војно историјског института у Београду.
АВНОЈ	— Антифашистичко вијеће народног ослобођења Југославије.
АИИ—Т	— Архив Историјског института у Титограду.
АИРП	— Архив Института за историју радничког покрета, Београд.
АИРП—С	— Архив Института за историју радничког покрета Србије.
АИХРП—З	— Архив Института за историју радничког покрета у Загребу.
<u>АНЈ</u>	— Архив непријатељских јединица.
ВИГ	— Војно историјски гласник.
ВКЦГ	— Високи комесаријат за Црну Гору.
<u>ДЧА</u>	— Допунска четничка архива.
ЗАВНО	— Земаљско антифашистичко вијеће народног ослобођења.
Зборник НОР	— Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа.
ИЗ	— Историјски записи.
ЈВУО	— Југословенска војска у отаџбини.
ЈИЧ	— Југословенски историјски часопис.
ЈУРАО	— Југословенска равногорска омладина.
КПЈ	— Комунистичка партија Југославије.
ЛСЧО	— Лимско-санџачки четнички одреди.
МК	— Мјесни комитет
МВАС	— <i>Milizia volontaria anticomunista</i> (Антикомунистичка добровољачка милиција).
МУП	— Министарство унутрашњих послова.
НАВ	— Национални архив Вашингтон.
НДХ	— Независна Држава Хрватска.
НГНО	— Независна група националног отпора.
НКОЈ	— Национални комитет ослобођења Југославије.
НОВ	— Народноослободилачка борба.
НОВЈ	— Народноослободилачка војска Југославије.
НОП	— Народноослободилачки покрет.
НОП одред	— Народноослободилачки партизански одред.
НОР	— Народноослободилачки рат.
НЧА	— Накнадна четничка архива.

ОЗН-а	— Одјељење за заштиту народа
ОК	— Окружни комитет.
ПК	— Покрајински комитет.
РСУП—Т	— Републички секретаријат за унутрашње послове у Титограду.
SD	— Sicherheitsdienst (служба безбједности).
СДК	— Српски добровољачки корпус.
<u>СИКД</u>	— Српско историјско-културно друштво („Његош“).
СК	— Срески комитет.
СКОЈ	— Савез комунистичке омладине Југославије.
УСАОЈ	— Уједињени савез антифашистичке омладине Југославије.
ЦДВ	— Црногорско државно вијеће.
<u>ЦДК</u>	— Црногорски добровољачки корпус.
ЦК	— Централни комитет.
ЦК ЦГ	— Цивилни комесаријат за Црну Гору.
ЦНБ	— Централна народна библиотека, Цетиње.
ЦНО	— Црногорска народна омладина.
ЦФС	— Црногорска федералистичка странка.
ЧА	— Четничка архива.

С А Д Р Ж А Ј

ПРЕДГОВОР	— — — — —	7
УВОД	— — — — —	17

ПРВИ ДИО

ГЛАВА ПРВА

ОКУПАЦИЈА ЦРНЕ ГОРЕ ПОКУШАЈ ИТАЛИЈАНСКОГ ОКУПАТОРА И ЦРНОГОРСКЕ ФЕДЕРАЛИСТИЧКЕ СТРАНКЕ ДА РЕСТАУРИРАЈУ ЦРНОГОРСКУ ДРЖАВУ	— — — — —	33
Улазак окупаторских трупа у Југославију и економско-социјалне прилике у Црној Гори	— — — — —	37
Комадање црногорске територије	— — — — —	44
Формирање Привременог административног црногорског комитета	— — — — —	50
Формирање Цивилног комесаријата за Црну Гору	— — — — —	54
Стање у вођству Црногорске федералистичке странке после уласка окупаторских трупа	— — — — —	60
Петровдански сабор	— — — — —	68

ГЛАВА ДРУГА

КПЈ И ДРЖАЊЕ ГРАЂАНСКИХ ПОЛИТИЧКИХ ГРУПАЦИЈА УОЧИ И ЗА ВРИЈЕМЕ УСТАНКА	— — — — —	75
Грађанске снаге у тринаестојулском устанку	— — — — —	80
Италијанска офанзива и издајничка улога домаћих контрареволуционарних снага	— — — — —	86
Формирање „одбора народног спаса“	— — — — —	98

ГЛАВА ТРЕЋА

ПОЛИТИКА ОКУПАТОРА У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1941. ГОДИНЕ АКТИВНОСТ СЕПАРАТИСТА И СТВАРАЊЕ ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА	— — — — —	103
Развитак НОП у Црној Гори од августа 1941. до јануара 1942. године	— — — — —	103
Покушај стварања привремене црногорске владе и формирање италијанског Гувернатората за Црну Гору	— — — — —	109
Формирање антикомунистичке милиције	— — — — —	117
Споразум сепаратистичких вођа са цивилним комесаром	— — — — —	119
Активност сепаратиста против народноослободилачког покрета	— — — — —	120
Покушај да се Крсто Поповић придобије за народноослободилачки покрет	— — — — —	126
Стварање тајних официјерских организација	— — — — —	127

Прве везе Драже Михаиловића са присталицама у Црној Гори — — —	131
Покушај формирања „Народне војске“ — — — — —	134
Формирање четничке организације у црногорском дијелу Санџака — — —	137
Формирање четничке организације у Лијевој Ријеци и Прекобрђу — — —	140
Зачеци стварања четничке организације у другим крајевима Црне Горе — — — — —	147

ДРУГИ ДИО

ГЛАВА ЧЕТВРТА

ОКРУЖНИ СУКОБ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА И ЧЕТНИКА ДРАЖЕ МИХАИЛОВИЋА — — — — —	159
Политички програм и циљеви четничког покрета — — — — —	162
Формирање Лимско — санџачког одреда — — — — —	167
Формирање Андријсвичке четничке бригаде — — — — —	171
Пораз партизана у Краљским Барама и Лубницама — — — — —	176
Фронт на Матешеву — Пад Колашина — — — — —	180
Формирање четничке организације у Брскуту, Братоножићима и Кучима — — — — —	185
ФОРМИРАЊЕ „НАЦИОНАЛНЕ“ ОРГАНИЗАЦИЈЕ БАЈА СТАНИШИЋА — — — — —	188
Политички став Баја Станишића — — — — —	192
Споразум Баја Станишића с окупатором — — — — —	194
Ширење „националне“ организације Баја Станишића — — — — —	197
КОАЛИЦИЈА ЧЕТНИКА И СЕПАРАТИСТА — — — — —	203
Стварање националистичких војних формација у цетињском срезу и Црмници — — — — —	205
Успостављање националистичке власти у подгоричком и даниловградском срезу — — — — —	209
Борба снага НОП-а и четника у рејону Колашина почетком прољећа 1942. године — — — — —	213
Мјера за стабилизацију НОП и сузбијање четничког покрета у Црној Гори — — — — —	221
ОПШТИ НАПАД ОКУПАТОРСКИХ И ЧЕТНИЧКО-СЕПАРАТИСТИЧКИХ СНАГА НА СЛОБODНУ ТЕРИТОРИЈУ — — — — —	225
Напад окупатора и јединица Крста Поповића и Баја Станишића на Катунску нахију — — — — —	226
Нови напад окупатора и националиста на Катунску нахију — — — — —	227
Напад националиста Баја Станишића на партизанске снаге у Жупи Никшићкој — — — — —	232
Борбе на колашинском сектору од средине априла до средине маја 1942. године — — — — —	234
Повлачење партизанских снага из Црне Горе — — — — —	237

ГЛАВА ПЕТА

ОРГАНИЗАЦИЈА ЧЕТНИЧКЕ И СЕПАРАТИСТИЧКЕ ВЛАСТИ (ЈУН 1942. — ЈАНУАР 1943) — — — — —	241
Регулисање односа са окупатором — Споразум Блажа Букановића и Пирџија Бигрелија — — — — —	242
Организација сепаратистичких војних формација — Ловћенска бригада — — — — —	246
Организација четничких војних формација — — — — —	248
Однос четника и црногорских сепаратиста-зеленаша — — — — —	256
Односи Италијана и четника Драже Михаиловића у другој половини 1942. године — — — — —	261
ЧЕТНИЧКЕ ПОЛИТИЧКЕ И ВОЈНЕ ПРИПРЕМЕ ЗА ПРЕУЗИМАЊЕ ВЛАСТИ У СЛУЧАЈУ ИЗЛАСКА ИТАЛИЈЕ ИЗ РАТА — — — — —	269
Уобличење четничког програма — — — — —	269
Формирање Равногорске омладине — — — — —	273
Припреме за отварање „другог фронта“ — — — — —	276
Терор над припадницима и присталицама народноослободилачког покрета — — — — —	285

ГЛАВА ШЕСТА

ПОХОД ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА НА НЕРЕТВУ	299
Поклоз Муслимана у Санџаку, у чајничком и фочанском срезу	311
Учешће црногорских четника у бици на Неретви	315
Формирање Неретве и продор Главне оперативне групе НОВ у Херцеговину, Црну Гору и Санџак	325

ГЛАВА СЕДМА

КРИЗА ЧЕТНИЧКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ ПОСЛИЈЕ БИТКЕ НА НЕРЕТВИ	333
Разоружање четника Драже Михаиловића у Црној Гори у току операције „Schwarz“	350
Покушај Драже Михаиловића да реорганизује четничке снаге у Црној Гори	361

ТРЕЋИ ДИО

ГЛАВА ОСМА

КАПИТУЛАЦИЈА ИТАЛИЈЕ И ЧЕТНИЦИ И ФЕДЕРАЛИСТИ (СЕПТЕМ- БАР — ОКТОБАР 1943)	381
Покушај четника да преузму власт у Црној Гори	385
Однос четника и Италијана у првим данима после капитулације Италије	391
Однос четника у Црној Гори према Њемцима у првим данима после ка- питулације Италије	398
Однос Ђуришића Лашића и Војислава Лукачевића Покушај формирања чет- ничког летелићког корпуса	399
Долазак јединица 2. ударног корпуса у Црну Гору и разбијање четника „источног фронта“	402
Уништење четничког руководства за Црну Гору и разбијање четничког „јужног фронта“	407

ГЛАВА ДЕВЕТА

ЊЕМАЧКА ОКУПАЦИОНА ПОЛИТИКА У ЦРНОЈ ГОРИ	415
Формирање жандармерије и „Народне милиције“	416
Народна управа	420
Однос њемачког окупатора и Народне управе	424
Мјере Народне управе против НОП	427
Покушај консолидације четничких снага у Црној Гори	431
Став привременог вођства Црногорске федералистичке странке према Народној управи	435
Сарадња Њемаца и четника — Став црногорских четника према Народној управи	437
Формирање Команде „националних трупа“ за Црну Гору	442
Покушај стварања федерације између Србије и Црне Горе	448
Четничка организација у Санџаку — Повратак Павла Ђуришића	461

ГЛАВА ДЕСЕТА

ПОСЛЕДЊИ ПОКУШАЈ ЊЕМАЦА И ЧЕТНИКА ДА УНИШТЕ НОП У ЦРНОЈ ГОРИ (МАЈ — АВГУСТ 1944)	467
Наименовање нове Народне управе	469
Црногорски добровољачки корпус	471
Однос Драже Михаиловића и Ђуришића и реорганизација четничких јединица у Црној Гори	475
Учешће црногорских четника у непријатељској операцији „Ribezahl“	485

ГЛАВА ЈЕДНАЕСТА

ПОКРЕТ ЧЕТНИКА ПРЕМА ЈАДРАНСКОЈ ОБАЛИ И ПРИПРЕМЕ ЗА ДОЧЕК АНГЛО — АМЕРИЧКИХ АРМИЈА — — — — —	495
Преговори Драже Михаиловића с Немцима — — — — —	496
Формирање Независне групе националног отпора Југословенске војске у отаџбини — — — — —	501
Покрет четника Павла Ђуришића према јадранској обали — — — — —	505
Покушај Павла Ђуришића да успостави везу с Војиславом Лукачевићем — — — — —	508
Покушај Павла Ђуришића да успостави везу с англо-америчким армијама — — — — —	511
Ђуришићеви преговори с албанским националистима и припреме за дочек четника из Орбије — — — — —	515
Ђуришићева неуспјела комбинација за преузимање власти од Немаца — — — — —	517
Формирање Националног комитета за Црну Гору — — — — —	521
Крај федералистичког покрета у Црној Гори — — — — —	521

ГЛАВА ДВАНАЕСТА

ПОВЛАЧЕЊЕ ЦРНОГОРСКИХ ЧЕТНИКА У БОСНУ И ЊИХОВ КОНАЧАН СЛОМ — — — — —	523
Преформирање црногорских четника у дивизије и пукове — — — — —	526
Одвајање Павла Ђуришића од Драже Михаиловића — — — — —	528
Споразум Павла Ђуришића и Секуле Дрљевића — — — — —	536
Слом четника на Лијевчу-пољу — — — — —	542
Формирање Црногорске народне војске — Погубљење Павла Ђуришића и његових најближих сарадника — — — — —	546
ЗАКЉУЧАК — — — — —	551
ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА — — — — —	559
Резиме на енглеском језику — — — — —	565
Резиме на француском језику — — — — —	573
Регистар личних имена — — — — —	581
Регистар географских појмова — — — — —	597
Окраћенице — — — — —	611

ИЗ ПРОШЛОСТИ ЦРНЕ ГОРЕ

Др РАДОЈЕ ПАЈОВИЋ

КОНТРАРЕВОЛУЦИЈА У ЦРНОЈ ГОРИ
ЧЕТНИЧКИ И ФЕДЕРАЛИСТИЧКИ ПОКРЕТ
1941 — 1945

Издавачи:

ИСТОРИЈСКИ ИНСТИТУТ СРЦГ — ТИТОГРАД
„ОВОД“ — ЦЕТИЊЕ

Лектор: ВЕЉКО МАТИНОВИЋ

Насловна страна: СЛОВОДАН — ПУРО ЂУРИЋ

Тираж: 1000 примјерака

Рад на овој књизи финансирала је Самоуправна инте-
ресна заједница за научне дјелатности СР Црне Горе

Штампа: ИПП „ОВОД“ — ООУР Графичка дјелатност